

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

THE
KĀSHĪ SANSKRIT SERIES
(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

133

(Vyākaraṇa Section No. 18.)

The

VAIYĀKARAṆA BHŪS'ANASĀRA

By

M. M. S'RĪ KAUNḌA BHATṬA

WITH

The DARPAṆA Commentary by Sri Harivallabha,

The PARĪKSĀ Commentary by Bhairava Miśra.

and

A Short Commentary by S'rī Kris'na Mitra

With

Tinārtthavādasāra by S'rī Khuddī Jhā S'armā,

Edited with notes, Introduction, etc.,

BY

VYĀKARANĀCHĀRYA, SĀHITYOPĀDHYĀYA

Pt. S'rī Sadās'toa S'āstri Joshi

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chockhamba Sanskrit Series Office.

Benares City.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1939.

All Rights Reserved by the Publishers.

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिजपुस्तकमालायाः

१३३

व्याकरणाविभागे (१८) अष्टादशं पुष्पम् ।

महामहोपाध्यायकौण्डभट्टविरचितः-

वैयाकरणभूषणसारः ।

श्रीहरिवल्लभविरचित-दर्पण-टीकया, महामहोपाध्याय-पण्डित-

श्रीभैरवमिश्रकृतया-परीक्षा-टीकया, श्रीकृष्णमित्रकृत-

भूषणव्याख्यया, पण्डित श्री खुद्दीशायर्मकृत-

तिर्क्ययादसारेण च सहितः ।

सम्पादकः-

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्यायः-

पण्डित-श्रीसदाशिवशास्त्री जोशी ।

प्रकाशकः--

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९६

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वाम्यतीकृताः ।

अथात्रस्थसंग्रहस्य सूचिका ।

१ भूमिका ।	१ ६
२ समर्पणम् ।	१ ... १
३ प्रकरणानुक्रमणिका ।	१ १
४ सटीकस्य भूषणसारस्य विषयानुक्रमणिका ।	१ १०
५ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।	१ ५
६ दर्पणपरीक्षासम्बलितभूषणसारः ।	१ ४४२
७ भूषणसारव्याख्या ।	४४३ ४५७
८ तिङ्घर्षवादसारः ।	४५८ ४६८
९ अत्रोल्लिखितग्रन्थकृतां मतानाञ्च सूचकम् ।	४६९ ४६९
१० अत्रस्थकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका	१ १
११ प्रश्नपत्रसंग्रहः ।	१ २

इति संग्रहसूचिका ।

स्मृतिः—अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

तस्मात्कर्तृदोषशुद्धाया अनुदयात् मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य यथार्थं प्रामाण्यं सिद्धम् ।

अतः सर्वप्रमाणशेखरायमाणस्य परमपूतस्य भगवतो वेदस्योपासना द्विजाति-भिरवश्यं विधेयेति सर्वत्र मुक्तकण्ठेन निगदन्ति श्रुतिस्मृत्यादयः ।

श्रुतिः—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो विदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो व्याकरणम्, निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ—परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” (मुण्ड० १।१।४) इति ॥

स्मृतिः—योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

सजीवन्नेव शुद्धत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

अत्र तत्रभवान् पतञ्जलिरपि—

“ब्राह्मणेन निष्कारणः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

इत्यादिद्विजातीन् बाढं वेदाध्ययने प्रवर्तयतीत्यल्पमहोवितेन ।

यश्च किल द्विजन्मा वेदमधीत्यापि अर्थे न विजानाति सोऽयं पुमान् भारमेव वहति केवलम् ।

“स्थानुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्स-कलं भद्रमनुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा” (नि० १।६) इति श्रुतेः । तस्माद्द्विजा-तीनां वेदार्थज्ञानाय शिक्षादिपडङ्गस्याध्ययनम्परममावश्यकमिति न तिरोहितं तत्र-भवताम्भवतां विपश्चिताम् ।

उक्तं हि पाणिनिशिक्षायाम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ इति ।

छन्दः—छन्दसामुपयोगस्तावत्कर्मकाण्डेऽस्यावश्यकः; ध्रुयते च—

“गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादृष्ट्यात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्वैदिकस्य” ॥ इति । (तै० ब्रा० १।१।१।६) तत्र मगणपगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थ-मन्तरा न सुविज्ञेयः ॥

कल्पो नाम—आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्र-योगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । “इषे त्वा” इत्यादिमन्त्रास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्या-पस्तम्बाद्यस्तेषु क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन ऋत्वनुष्ठा-नमुपदिश्योपकरोति ।

ज्योतिषस्य प्रयोजनम्—“यज्ञकालार्थसिद्धये” इति तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम् । कालविशेषविधयश्च ध्रुयन्ते—“सम्बत्सरमेतद्ब्रतं चरेत्” (तै० ब्रा० १।१।३४) “सम्बत्सरमुख्यं भृत्या” इत्येवमादयः संवत्सरविधयः । “वयन्ते ब्राह्मणोऽग्निमा-दधीत” “प्रोप्ते राजन्य आदधीत” “शरदि वैश्य आदधीत” (तै० ब्रा० १।१) इत्याद्या ऋत्विधयः । एवं मासपञ्चतिथिकालनक्षत्रविधयः ध्रुयन्ते । अतः कालवि-शेषान् अवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ।

निरुक्तग्राम—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । यथा—गौः,

रमा, ज्मा, हमा, क्षा, क्षमेत्यारभ्य यस्यः वाजिनः, देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावयोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानोत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । यद्यपि व्याकरणवलेन केषांचिन्निर्वचनानां सिद्धिर्भवितुमर्हति, तथापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतः श्रूयते च—“तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च” इति (नि० १।१६) । तस्माद्वेदार्थवायोधायोपयुक्तं निरुक्तमिति ॥

शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीयोपनिषद्धारम्भे समामनन्ति—“शिक्षां व्याख्यास्यामः—वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽऽयायः” (तै० आ० ७।२) इति ।

वर्णोऽकारादिः । स्वरः—उदात्तादिः । मात्रा—इस्वादिः । बलम्—स्थानप्रयत्नौ । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिद्रुतातिबिलम्बिनगीत्यादिदोपराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । एतत्सर्वं पाणिनीयशिक्षार्थं स्पष्टम् । सन्तानः—संहिता, ‘वायवायाहि’ इत्यत्रात्रादेशः । ‘इन्द्राग्नौ आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षार्थं भोक्तम् । शिक्ष्यमाणवर्णातिवैकल्ये बाध इति पाणिनीयशिक्षायामेवाभिहितम् ।

तथाहि—“मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ (पा० शि० १२)

“इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इत्यस्मिन्मन्त्रे (तै० सं० २।४।१२।२) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे “समासस्य” (पा० सू० ६।१।२२३) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथासति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद्-इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः । अतः स्वरवर्णापराधनिरासाय शिक्षापन्थोऽप्यावश्यकः ।

व्याकरणन्तानाम्—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण—संस्कारविशेषेण, आ—समन्तात्—वैदिकालौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः । अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा आचार्या बभूवुः । केचित्—

१/ इन्द्रधन्वः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।

अपरे तु—ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ इत्याहुः ।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सार्वलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणिनीयव्याकरणमेव । अत एवास्य वेदाङ्गत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य “इदमस्यरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या कचुः, प्रह्ला बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, “न भुक्त्या न नक्तं प्रशूयात् प्रह्वराशिः” इति ऋक्तन्त्रव्याकरणेऽस्य चतुर्दशसूत्रकद्वयस्याम्नायत्वमुक्तम्, तन्मूलकत्वाद्स्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं युक्तम् । अत एवास्य पाठे सर्वदेवपारायणजं पुण्यमिति शब्देन्दुशैले नागेशेन स्पष्टमभिहितम् । छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणमुपक्रम्य “वेदानां वेदः” इत्युक्तम् ।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

तस्य एतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके प्रदर्शितः—“रक्षो-
हागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इति एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च
महाभाष्ये श्रीपतञ्जलिमहर्षिणा स्पष्टीकृतानि ।

ऋग्वेदेऽपि—चत्वारि ऋद्धा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीपं सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ ४।१८।३

अस्यार्थः—चत्वारि ऋद्धाः—चत्वारि पदजातानि—नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ।
त्रयोऽस्य पादाः—त्रयः कालाः । द्वे शीपं—सुपस्तिद्वय । सप्तहस्तासः—सप्त विभ-
क्तयः, त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः, उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्कामा-
नाम् । रोरवीति—रौतिः शब्दकमां । महो देवो मर्त्यां आविवेश । महता देवेन नस्ता-
दात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणविषये नानाविधाः प्रबन्धास्तत्रभवद्भिः पण्डितप्रका-
ण्डैर्मोन्यवरैर्मनीषिभिर्विरचिताः सन्ति । तेषु प्रबन्धेष्वेव श्रीमन्महामहोपाध्यायकौ-
ण्डभट्टविरचितो वैयाकरणभूषणसारः साम्प्रतम्भवताम्पुरतः प्रस्थाप्यते ।

अत्र धात्वर्थः लकारार्थः, सुबर्थः, नामार्थः, इत्यादयो भाष्यप्रामाण्यं पुरस्कृत्य
सम्यक् विचारिताः, येन वैयाकरणानामप्यर्थज्ञानेऽप्रतिहता प्रतिभा सम्पन्ना स्यात् ।
अर्थज्ञानाय वैयाकरणानां किमुत, अन्येषामपि न्यायमीमांसादिशास्त्रविदां भूषणसार-
प्रभृतीनामध्ययनमावश्यकम् । उक्तं हि—

शब्दग्रहणि निष्णातः परं ग्रह्याधिगच्छति ॥

अत्र हरिरप्याह—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥ इति ॥

वैयाकरणानाम्मते—शब्दतत्त्वमेव ब्रह्म । स च शब्दः नित्यः । सोऽपि स्फोट इति
शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं प्रमाणयन्ति ।

“शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्यं च सर्वभूतानाम् यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदं
जयति सा वाणी ॥

अत्र हरिः—अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ १ ॥ इति ।

एवञ्च वैयाकरणभूषणसारादिग्रन्थानाम्पठनेन न केवलं व्याकरणपदार्थानामेव ज्ञानं
सम्पद्यते; किन्तु न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्राणामपि पदार्थज्ञानस्य लाभोऽनेन सम्भ-
वति । अत एवास्य ग्रन्थस्य सर्वत्र राजकीयपरीक्षामु पाठ्यत्वेन निर्धारणं दरीदृश्यते ।

अयं ग्रन्थरुतां कौण्डमहः रङ्गोजिभट्टस्य पुत्रः, भट्टोजिदीक्षितस्य भ्रात्रेय इति,
प्रकृतग्रन्थस्थमद्रलदलोकेन “भट्टोजिदीक्षितमहं पितृप्यं नौमि सिद्धये” इति
द्रलोकत्र प्रतीयते । “भट्टोजिदीक्षितसमयश्च १६०० पर्यन्तं भवितुमर्हति । यतः किल
भट्टोजिदीक्षितसहपाटिनो जगन्नाथस्य पण्डितराजस्य समयो निश्चितोऽस्ति । यतः—
दिङ्मिश्वरशाहाजहानस्य सविधे तस्य पण्डितराजस्य स्थितिरासीत् । अत्र प्रमाणम्—
“दिङ्मिश्वरमपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इति पण्डितराजवृत्तद्रलोक एव । तस्मात्
कौण्डमहस्य किञ्चिदधिकः १६२९ समयो भवेत् ।

एते दाक्षिणात्या इति बहव आहुः । एभिः कृता ग्रन्थाः—१ तर्कप्रदीपः । २ तर्क-
रत्नः । ३ न्यायपदार्थदीपिका । ४ बृहद्द्वैयाकरणभूषणम् । ५ लघुवैयाकरणभूषणसारः ।
६ वैयाकरणसिद्धान्तदीपिका । ७ स्फोटवाद इत्यादयः । तत्र पदार्थदीपिका, बृहद्द्वै-
याकरणभूषणम् लघुवैयाकरणभूषणसार इति ग्रन्थत्रयं मुद्रितं साम्प्रतमुपलभ्यते ।

अस्य वैयाकरणभूषणसारस्य सारोऽतिगहनविषयतया यथावज्जातुमशक्यः । अतोऽप्योपरि विद्वद्द्वारैर्यैरनेकव्याख्या आविष्कृताः । सन्ति चास्योपरि—हरिवल्लभ-कृतो, १-दर्पणः । भैरवमिश्रकृता-२ परीक्षा । गोपालदेवकृता-३ कान्तिः । हरिदासि-कृता-४ काशिका । रुद्रनाथकृता-५ विवृतिः । कृष्णमिश्रकृता-६ भूषणव्याख्या इत्यादयष्टीकाः । परन्वेतासु दर्पणेनसमा विस्तृता न्यायमीमांसादिमतस्य स्पष्टाभि-प्रायप्रदर्शिका नैकापि, एवं परीक्षासमाप्यन्या नेत्यतोऽस्माभिर्दर्पणपरीक्षाभ्यां सन्व-लितो भूषणसार इदानीं विदुषां कृते छात्राणाञ्चोपकृते सम्सृष्ट प्राकाश्यं नीतः । पण्डितश्रीकृष्णमिश्रकृता—वैयाकरणभूषणव्याख्या, पण्डितश्रीसुधीश्वरकृत—तिदर्थ-वादसारश्चास्माभिरन्ते निवेशितौ ।

अत्र हरिवल्लभस्य दर्पणकारस्य परिचयस्तावदित्यम्—श्रीवल्लभाभिधानस्य पण्डितवरेण्यस्य कूर्मगिरिनिवासस्य उत्प्रभातीयोपनामकश्रीवल्लभस्यायं सुपुत्रो दर्पणकारः श्री हरिवल्लभो नाम । अस्य समयः १८०० इत्यनुमार्तुं शक्यते । यतः किल १८५८ वैक्रमे निर्मितायां काशिकायां तत्र तत्र स्थलेषु दर्पणकारस्य मतमुपपा-दितं दृरीदृश्यते । अस्य पाण्डित्यं न केवलं व्याकरणशास्त्रे एव, किन्तु न्यायमीमां-दिशाप्त्रेष्वशीति दर्पणटीकात एव निर्धारयितुं शक्यते ।

श्रीमन्माननीयमहामहोपाध्याय-पण्डितवर्यस्य अगस्त्यकुलावतंसश्रीमद्भगवदेवा-त्मजभैरवमिश्रस्य परिचयस्तावन्न तिरोहितो विदुषाम् । एतेषां महोदयानां शब्दे-न्दुशेखरे, परिभाषेन्दुशेखरे, मनोरमाशब्दरत्ने च विस्तृता पाण्डित्यप्रगल्भता टीका प्रथिता धरोवर्ति । एतेषाम्माननीयानां समयः १७८० इति महामहोपाध्यायपण्डिता-भ्यङ्गुरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्वदर्शनसंग्रहस्थपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमय-ग्रन्थनामसूचरूपत्रतोऽवगम्यते । एते सनाढ्यमाह्वणा इति केचित् । परे तु सरयु-पारिण इत्याहुः ।

श्रीमान्यवराः कृष्णमिश्राचार्याः सुलतानपुरमण्डलान्तर्गतलक्ष्मणपुरनिवासिनः पण्डितरामसेवकरिपाटिमहोदयानां पुत्राः, पं०देवीदत्तशर्मणः पौत्राः वैदिकाः कर्मकाण्डे धर्मशास्त्रे च निष्णाताः, न्यायव्याकरणतन्त्रे च स्वतन्त्राः । एभिः—लघुमञ्जूषोपरि कुञ्जिका, कौमुद्योपरि रत्नार्णवः, प्रौढमनोरमायां कल्पलता, कर्मकाण्डे—प्रेतप्रदीपः, धर्मशास्त्रे त्रिथिनिर्णयः, शक्तिवादटीका च विनिर्मिताः । एते नागेशभट्टसमकालीना इति प्रामाणिकमुद्यतः ध्रुवते । एष च अगस्त्यकुरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्व-दर्शनसंग्रहस्थपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमयग्रन्थनामसूचरूपत्रतः १७५० इति समयो निर्धार्यते ।

टीकात्रयभूषितभूषणसारस्य सम्पादनकार्यमतिदुष्करमतिकठिनञ्च विलोक्य मदी-यमनोरमाशेखराक्षनेकग्रन्थसम्पादनसन्तुष्टचेतसः सुरभारतीसेवकगोलोकनासिथीहरि-दासगुह्यात्मजश्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिवर्या भूषयितयज्ञसः चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालया-ध्यक्षा मां सादरं साग्रहञ्च प्रार्थयन् । श्रीजयकृष्णदासप्रेमादरवर्शवदेन राजकीयप्र-धानयाडशालाध्यापकव्याकाणार्थमोकाटे इत्युपनामक्याणपतिशास्त्रिचरणान्तेवासिना मया गुरुकृपाम्बुधावितधिया अनेकप्राचीनहस्तलिखितग्रन्थानेकप्राचीनमुद्रित-ग्रन्थाञ्च सम्पाद्य तैः सह सटीकं प्रकृतग्रन्थं सम्मेल्य तत्र तत्र श्रुतितग्रन्थं प्रपूर्य प्रमादपतितपात्रान् निष्कास्य टीकायाम्प्रतीकचिन्हानि निधाय ग्रन्थादी प्रकरणसूचि-कां विषयसूचिकां कारिकासङ्ग्रहञ्च विधाय अन्ते कृष्णमिश्राचार्यकृतभूषणव्याख्यां

पण्डितश्रीसुदीशाशर्मकृततिर्यग्वाद्सारम्, भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमता-
न्तराणां च सूचकप्रश्नम्, भूषणसारस्थकारिकाणामकारादिक्रमिकानुक्रमणिकाम्प्रश्नप-
त्रसङ्ग्रहश्च विधाय यथाशेषुपि सम्पादि ।

अत्र राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकन्यायव्याकरणाचार्यपण्डितसूर्यनारायणगुह्य-
महोदयैर्जैटिलफकिंकालापने कृपया बहुतरं साहाय्यम्प्रदत्तम्, इति पण्डितवरेण्या
अस्माभिर्नितरां धन्यवादाहाः ।

अत्र संशोधनकार्ये सुहृद्भिरपण्डितलबिनायत्रिपाठिना बहुतरं साहाय्यं प्रदत्तमिति
तेभ्यो मे सादरमनेके धन्यवादाः ।

राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकन्यायकरणवेदान्ताचार्यनेनेइत्युपाह्वयपण्डितगोपाल-
शास्त्रिणः स्वकीयग्रन्थसङ्ग्रहतो ग्रन्थान् प्रदत्तवन्त इति तान् धन्यवादाञ्जलि-
मर्पयामः ।

श्रीपरममाननीयभैरवमिश्रविरचितपरीक्षां टीकां मुद्रापयितुमत्युक्तदेच्छाऽसीद-
स्माकम् । परन्तु सा क्षतित्युपलब्धा नाभवत् । चिन्तया तस्या अन्वेषणम्प्राचलत् ।
विश्वविद्यालयसाहित्याध्यापकपण्डितमधुसूदनमहोदयः परमतपस्विनः पण्डितमहा-
देवप्रसादस्य सविधे प्रकाशकं नीतवान् । पण्डितमहादेवशास्त्रिणो दर्शनेनास्य महादेव
इति नामान्वयकम्मन्यते स्म प्रकाशकः । गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गताहिरवल्लिपामनि-
वासी साम्प्रतम्बाराणस्यामसितटनिवासी द्विवेदीत्युपनामकः पण्डितमहादेवशास्त्री
गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गतवांसागावमण्डलान्तर्गतमध्यशामवास्तव्यशुक्लकुलावतंसवैयाक-
रणकैसरिश्रीपण्डितरामचरणात्मजयमुनाप्रसादपुत्रगदाधरप्रसादरक्षितां हस्तलिखित-
परीक्षाटीकापुस्तिकामतिश्रमेण तेभ्यः सम्पाद्य श्रेष्ठिवराय जयकृष्णदासमहोदयाय
प्रकाशनार्थम्प्रदत्तवानिति पण्डितमान्यवरमहादेवद्विवेदीनाम्महोपकारशिरसि निधाय
तेभ्यः पुनः पुनः धन्यवादाञ्जलयोऽस्माकम् ।

बडोदामण्डलान्तर्गतडभईनगरस्थलक्ष्मीनारायणपाठशालाध्यापकपण्डितनरहरशा-
स्त्रिणेणतेमहोदयैः स्वकीयं परीक्षाटीकापुस्तकं संशोधनसाहाय्यार्थं प्रेषितमिति तेभ्यो-
ऽनेके धन्यवादाः ।

विश्वविद्यालयीयधर्मशास्त्राध्यापकपण्डितविश्वनाथशास्त्रिभिः पण्डितश्रीकृष्ण-
मिश्रकृतभूषणव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकम्प्रदत्तमिति तेभ्योऽनेके धन्यवादाः ।

दर्पणपरीक्षाभूषणव्याख्यातिर्यग्वाद्सारसहितस्य व्याकरणभूषणसारस्य मुद्रणे
श्रीहरिदासगुप्तात्मजवृजजीवनदासमहोदयेन सूक्ष्मशिक्षया अतिश्रमो विहित इति
तेषां नाम्मोलेखनमप्यावश्यकम्प्रतिभाति ।

यद्यप्यस्य संस्करणस्य संशोधनं सावधानतयातिश्रमेणातिशुद्धं समभवदिति ना-
न्यदस्य तुलामधिरोहतीति वक्तुं शक्यम्, तथापि कदाचिद् दृष्टिशेषेण मतिमान्द्येन मम
मुद्रकस्य वा अत्रानेके प्रसादाः स्युस्तान् शुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो हंसक्षीरन्यायेन
परिशोध्य ।

नवात्रातीव कर्तव्यं दृष्टिशेषपरममनः । दोषेऽश्वविद्यमानेऽपि तच्चित्तानाम्प्रकाशते ॥१॥

इत्युक्तिमनुसन्धाय च मामनुगृह्णन्त्विति सम्प्रार्थयते—

विदुषामनुचरः—

सदाशिवशास्त्री जोशी

व्याकरणाचार्यः साहित्योपाध्यायश्च ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्दुर्वास्यमोक्षाटेकुलभूषणगणपतिशास्त्रिणाम्
चरणारविन्दयुगले सादरम्

विद्यामन्दिरमण्डना बुधजनैः सम्मानिताः सादरम्
विद्यादानतपोनितान्तनिरता रोचिष्णवः सद्गुणैः ।
मोक्षाटेकुलभूषणा गणपतिप्रख्यातनाम्ना युताः
वन्धा नो गुरवो यदीयकृत्या प्राप्ता सुविधा मया ॥१॥

यस्याङ्घ्रिपद्मरजसा विमलीकृतन्तत्
चेतो दुर्लभविषयग्रहणक्षमं मे ।
तस्यैव ते वरदकल्पतरुसून-
सङ्काशपादयुगले कृतिरर्पितेयम् ॥ २ ॥

भवदीयः—

सदाशिवशास्त्री जोशी

॥ श्रीः ॥

अथ भूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

क्रमाङ्कः	प्रकरणनाम	पृ० अं०
१	धात्वर्थनिर्णयः	७
२	लकारार्थनिर्णयः	११८
३	सुब्रह्मनिर्णयः	१४७
४	नामार्थनिर्णयः	२०३
५	समासशक्तिनिर्णयः	२३१
६	शक्तिनिर्णयः	२७५
७	नवर्थनिर्णयः	३०७
८	निपातार्थनिर्णयः	३२२
९	त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः	३४४
१०	देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः	३५२
११	अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः	३६३
१२	संख्याविवक्षानिर्णयः	३७०
१३	क्त्वाद्यर्थनिर्णयः	३७५
१४	स्फोटनिरूपणम्	३८५

इति श्रीभूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

वैयाकरणभूषणसारस्य सटीकस्य विषयानुक्रमणिका

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम् ।	१	तस्याः खण्डनम् ।	१८
जगद्देशस्य व्युत्पत्तिविवरणे	३	मीमांसकमतेऽपरापत्तिदानम् ।	१८
मैतान्तरेण यत् इत्यस्यार्थप्रतिपादनम्	३	कर्तृवाच्यतावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।	२०
द्वितीयमङ्गलाचरणम् ।	४	सोमेन यजेतेत्यादावभेदान्वयबोधा-	
मुक्तिपदार्थस्य वेदान्तिमते नैयायि-		नापत्तौ शङ्का ।	टी० २१
कर्मतेषु विचारः	टी० ४	सोमेन यजेतेत्यत्र कर्तृवाचित्वप्रति-	
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञादिकम् ।	७	पादनम् ।	टी० २२
घात्वर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	७	अत्रापरमतम् ।	टी० २२
फलव्यापारतिष्ठन्तानां विशेष्यविशेष-		वैश्वदेव्यामिश्रेतिन्यायनिर्वचनम्	टी० २२
णभावप्रतिपादनम् ।	८	बलाबलाधिकरणम्	प० टी० २३
फलपदार्थनिर्वचनम् ।	टी० ८	अख्यायेतिन्यायनिर्वचनम् ।	२४
पररीत्या फलपदार्थनिरूपणम्	८	प्रधानपञ्चम्येऽनुशासनस्य युक्तेरप्यु-	
व्यापारपदार्थकथनम् ।	९	पलक्षणत्वम् ।	२३
तदर्थं वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१०	अत्र वस्तुतस्तुमतप्रतिपादनम् ।	टी० २४
साध्यत्वनिर्वचनम् ।	११	अख्याधिकरणीयसिद्धान्तप्रतिपाद-	
साधननिर्वचनम्	११	नम् ।	टी० २४
साधननिर्वचनमन्येनुमते	११	केचिन्मते सङ्गतः फलम् ।	टी० २५
अत्र हरिसम्मतः	११	फले प्रधानमित्यादिकारिकार्यनिरूप-	
वस्तुतस्तु प्रकारेण साध्यत्वकथनम्	टी० ११	णम् ।	२५
केचिपुरीत्या पचित्वादिर्क जातिरि-		नैयायिकादिरीत्या कार्यकारणभावप्र-	
त्यादिकथनम् ।	टी० ११	तिपादनम् ।	२६
तदर्थं वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१२	पोडासङ्गतिनिरूपणम् ।	टी० २६
नानार्थतापत्तिवारणम् ।	१३	उच्छकार्यकारणभावे गौरवप्रदर्शनम् ।	२७
अत्र तदादिन्यायस्वरूपदर्शनम् ।	टी० १३	चेत्त इव पचतोत्यादिस्वलीयदोषवा-	
वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	१४	रणम् ।	टी० २९
आश्रये तु तिष्ठः स्मृता इत्यस्यार्थस्य		प्रदर्शितलाववस्य कर्तृकर्मणोराख्या-	
प्रतिपादनम् ।	१४	तापत्ते प्रमाणत्वप्रदर्शनम् ।	टी० २९
फलव्यापाराश्रयस्य तिष्ठत्यंत्वे मीमां-		कालस्य व्यापारे विशेषणत्वम् ।	२९
सङ्गच्छा ।	१५	कर्तृकर्मणोराख्यतापत्ते प्रदर्शितप्रमा-	
तस्याः खण्डनम् ।	१६	णस्य नैयायिकरीत्या समाधानम्	टी० २८
न्यायशास्त्ररीत्या व्यापारस्य घात्व-		सहख्यावत् कर्तृकर्मणोः कालस्या-	
रंत्वे शङ्का ।	१७	न्यपवारणम् ।	२९

विषयः ।	पृष्ठम् ।
कालस्य फलेऽन्वयवारणम् ।	२९
केचिन्मते फलव्यापारयोः पार्थक्येन- शक्तेरङ्गीकरणम् ।	टी० ३०
उक्तमतस्य खण्डनम् ।	टी० ३०
आमवातजडीकृतकठेवरस्योत्तिष्ठती- ति प्रयोगवारणम् ।	३०
परमतेनोक्तापत्तिवारणम् ।	३१
उक्तापत्तिवारणप्रकारस्य खण्डनम् ।	टी० ३१
स्वमतेनापत्तिवारणम् ।	टी० ३१
अत्रापरमतम्	३१
प्रत्ययस्य प्राधान्यत्वेऽपि निरुक्तादि- प्रामाण्यात्तस्यास्वीकरणम् ।	३२
भावप्रधानमाख्यातमिति वाक्यार्थ- प्रदर्शनम् ।	३२
भावत्वस्य निरूपणत्वम् ।	टी० ३२
प्राधान्यस्य निरूपणम् ।	टी० ३२
भावप्रधानकरवन्निरूपणम् ।	टी० ३२
सत्त्वप्रधानानीत्यस्य निर्वचनम् ।	टी० ३३
भूवादिमूत्रीयमाप्यप्रदर्शनम् ।	टी० ३३
अत्रबोधनप्रकारः	३६
कृत्यादिस्वभावनाया आख्यातार्थत्वे मानप्रदर्शनम् ।	टी० ३६
क्रियायाः द्वित्वादिसत्त्वे शङ्कापूर्वकप्र- माणकथनम् ।	टी० ३६
चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्राद्भिगतस- ङ्ख्यारोपे प्रमाणाभावकथनम् ।	टी० ३६
कर्तृकर्मणोः देवदत्तादीनामन्वयासंभ- वकथनम् ।	टी० ३६
कर्त्रादौ सङ्ख्यान्वयासंभवकथनम् ।	टी० ३६
कर्तृत्वेन विवक्षया राजा पुरो गच्छ- तीतिप्रयोगापादानम् ।	टी० ३७
चैत्रादिपद्मोत्तरं तृतीयापत्तिवारणम् ।	टी० ३७
चैत्रन्यायेयतासम्बन्धेनान्वयापत्ति- वारणम् ।	टी० ३७
पदय मृगो घावतीत्यत्रैकवाक्यताऽ- नापत्तिरूपद्रूपणकथनम् ।	३९
पदयेत्यत्र तमित्यध्याहारनिवारणम् ।	३९
अत्र नैयायिकमतप्रदर्शनम् ।	टी० ४१

विषयः ।	पृष्ठम् ।
पदय मृग इत्यग्रान्वयदोषकथनम्	४०
दिगर्थस्य प्रदर्शनम्	४०
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शनम् ।	४३
अत्र नव्यमतम्	४३
प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधवादिमते- शङ्कानिवारणम् ।	टी० ४२
अत्रनैयायिकमतप्रदर्शनम् ।	टी० ४२
पचतीत्यस्य बोधप्रदर्शने नवीनमतक- थनम् ।	टी० ४३
भावाख्याते भावनैव विशेष्येति कथ- नम् ।	टी० ४३
अत्र नवीनमतम् ।	टी० ४३
अत्रापरमतम् ।	टी० ४४
घटो नश्यतीत्यादिबोधप्रदर्शनम् ।	४६
पचतीत्यत्र बोधे तात्पर्यग्राहकप्रदर्शनम् ।	४७
अत्र व्यभिचारवारणम् ।	४८
लडाद्यन्तेभावनाऽवाच्येतिप्रमाकर- मते व्यवस्थापनम् ।	४९
कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वनिवा- रणम् ।	५१
यत्नस्याख्यातार्थत्वनिवारणम्	५२
भावनाया अवाच्यत्वे आपत्तिप्रद- र्शनम्	५३
अस्मिन् विषये द्वितीयापत्तिप्रदर्शनम्	५४
अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५५
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५६
जानात्यादेः केवलज्ञानादिवाचिन्वदू- षणम् ।	५६
अत्र भावप्रदर्शनम् ।	५७
अस्मिन् विषये वास्तविकमतप्रदर्श- नम् ।	टी० ५७
अत्र नव्यनैयायिकमतम् ।	टी० ५७
क्रियानामेयमित्यादिमाप्ययोजना	टी० ५७
व्यापारमात्रनाक्तिवादिमतम् ।	टी० ५८
हृत्प्रादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाकेति- मतस्य खण्डनम् ।	५८
कारिक्याङ्कुर्यादिप्रदर्शनम् ।	५९

विषयः	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अत्र परमतम् ।	१९	स ततो गतो नवेति प्रधानुरोधेन तत्रापि भावना प्रतीयते	८४
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति मतेऽपि अयम्यक्षः टी०	१९	उक्तप्रश्नोत्तरविषये शङ्कासमाधानम् टी०	८४
जानात्यादेः विषयावच्छिन्नावरणमद्वादिफलवाचकत्वनिराकरणम् ।	६०	अस्तीत्यत्र स्पष्टं भावना न प्रतीयतेऽत्र कारणप्रदर्शनम् ।	८५
अत्र वास्तविकं मतम् । टी०	६०	करोतीतिप्रश्ने प्रश्नस्यास्तीत्युत्तरस्य वारणम् ।	८५
निर्वर्त्यादिषु कर्मवद्भावो ननु प्राप्येति-कथनम् ।	६१	सर्वेषां सकर्मकतापत्तिनिवारणम् ।	८६
फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः ।	६४	अत्रार्थे वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	८७
अख्यातवाच्या भावनेति मीमांसकमतम् ।	६५	पाक इत्यत्रासत्त्वभूतक्रियाप्रतीतिनिवारणम् ।	८८
अत्र तदागमन्यायदर्शनम् ।	६६	घञन्ते साध्यत्वेन क्रियाभिधाने प्रमाणप्रदर्शनम् ।	९०
तदागमन्यायस्य समूलं विवरणम् ।	६६	अस्यैव स्पष्टीकरणम् ।	९१
मीमांसकमतखण्डनम् ।	६७	स्तोकः पाक इति प्रयोगवारणम्	९२
मीमांसकमतखण्डनपूर्वकमभिप्रायप्रदर्शनम् ।	६७	समानवाक्ये निधातादिविषये वाक्यपदीयप्रदर्शनम् ।	९४
सम्यन्धमात्रमिति भाट्टवार्तिकप्रदर्शनपूर्वकं शङ्का	७०	सम्बोधनपदार्थकथनम् । टी०	९४
उक्तमतस्य खण्डनम् ।	७०	तिङ्न्तानामन्येकवाक्यताऽस्तीति प्रतिपादनम् ।	९५
वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	७१	अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम् ।	९६
बोधो व्युत्पत्त्यनुमारीतिप्रदर्शनम् ।	७१	सम्बोधनान्तं कृत्वोर्यां इत्यादीनामुदाहरणप्रदर्शनम् ।	९६
तदागमे हीतिन्यायस्यातिव्याप्तत्वप्रदर्शनम् ।	७३	असमस्तननः क्रियान्वये प्रमाणप्रदर्शनम् ।	९७
व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह	७३	सम्बोधनापष्टकस्य क्रियैव साधुत्वम्	१००
कर्तृवाच्यत्वावश्यकमिति शङ्का ।	७५	फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि ।	१०२
अस्य मतस्य खण्डनम् ।	७५	स्वीयोपपत्तिप्रदर्शनम् ।	१०३
एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्य खण्डनम् ।	७७	कर्त्रादौ विहितेऽन्यादीनां क्रियैवान्वयः	१०५
भावनायास्तिष्ठर्थत्वे वापत्तिप्रदर्शनम्	७८	अस्मिन् विषये वास्तविकं मतम् टी०	१०६
गिज्ञाख्याताथान्यतरार्थव्यापाराद्यत्वस्वरूपकर्तृत्वस्य खण्डनम् । टी०	७८	भावनायाः पदायकदेशत्वेऽन्यन्यकथनम्	१०६
धातोर्भावनावाच्यत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ।	८०	अस्मिन् विषये नवीनमतम् । टी०	१०७
क्रियावाचकत्वे सति गणपदित्वरूपधातुत्वस्य खण्डनम् ।	८२	तेषामाशयप्रदर्शनम् । टी०	१०७
अस्यादीनां क्रियावाचकत्वाभावनिराकरणम् ।	८३	पूर्वविषयेऽतिप्रसङ्गानिवारणम् ।	१०८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
धातोरेव भावना धाच्यानालयात- स्येत्यत्र विनिगमनम् ।	११०
नानृतमितिनिषेधः ऋत्वर्थे न सिद्धयेदि- तिशङ्का ।	११२
नानृतमिति निषेधस्य ऋत्वर्थत्वादि- विवरणम् ।	टी० ११२
उक्तमीमांसकराद्धानिरासः ।	११२
श्रुत्यादिपदविधप्रमाणोदाहरणानि टी०	११३
अत्र विरोधोदाहरणादि ।	टी० ११४
अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ।	टी० ११४
विरोधोदाहरणान्तराणि०	टी० ११५
ऋतुयुक्तपुरोधमांङ्गीकरणे जज्ञम्य- मानदृष्टान्तः ।	११६
उक्तदृष्टान्तविवरणम् ।	टी० ११६
धात्वर्थनिरूपणोपसंहारः	११७
इति धात्वर्थनिर्णयः ।	

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारार्थप्रारम्भः ।	११८
लुङ्गर्थविवेचनम् ।	११८
एण्डकाल एव वर्तमानत्राच्यः । टी०	११९
वर्तमानत्वादि लडादि षोडशम् ।	१२१
लुङ्गर्थवर्णनम्	१२२
परोक्षे इत्यस्याव्यावर्तकत्वस्य शङ्का- पूर्वकं निवारणम् ।	१२३
शब्दादप्यपरोक्षज्ञानमस्तीतिशङ्का- निवारणम् ।	१२४
व्यातेने इति किरणावलीप्रयोगस्य साधुत्वविचारः	१२४
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० १२४
लुङ्गर्थविवरणम् ।	१२६
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२६
लुङ्गर्थकथनम् ।	१२६
अत्र परमतम् ।	१२६
अत्रान्यमतम् ।	टी० १२७
अत्र तत्त्वम् ।	टी० १२७
लुङ्गर्थविवरणम् ।	१२७

विषयः ।	पृष्ठम् ।
लडादिङितामर्थवर्णनम् ।	१२९
अत्र तात्पर्यकथनम् ।	टी० १२९
विष्यादीनामुदाहरणादि	टी० १२९
इष्टसाधनत्वमेव विषयर्थः	१३१
अस्य विवरणम् ।	टी० १३०
इष्टसाधनत्वस्य विषयर्थत्वे ज्योति- ष्टोमेनेत्यत्र नृतीयोपपत्तिः ।	टी० १३१
इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वे मण्डन- मिश्रसम्मतिः ।	१३६
वृत्तिसाध्यत्वस्य प्रवर्तनात्वे विवर- णम् ।	टी० १३४
अत्र परमतम् ।	टी० १३६
अत्रगुरुमतम् ।	टी० १३७
अस्य एण्डनपूर्वकमपरमतम् ।	टी० १३८
परेत्वित्यादिना मतान्तरकथनम्	टी० १३९
अभिधालिडादिनिरूपिताशक्तिरित्या- दिविस्तरेण कथनम् ।	टी० १४०
आचार्यमतम् ।	टी० १४२
लुङ्गर्थनिरूपणम् ।	टी० १४२
अस्मिन् विषये संप्रहेण कथनम् ।	१४३
लुङ्गर्थकथनम् ।	१४३
लकारार्थनिरूपणसमाप्तिः,	१४६
इति लकारार्थनिर्णयः ।	

अथ सुवर्थनिर्णयः ।

सुवर्थनिर्णयप्रारम्भः ।	१४७
कर्मण आश्रय एवार्थः ।	१४७
अत्र नैयायिकमतम् ।	१४९
जानातोत्यत्रावरणभङ्गरूपधात्वर्थक- लाश्रयत्वात्कर्मता	१५१
चैत्रो धामं गच्छतीत्यत्रचैत्रस्यकर्म- तावारणम् ।	१५२
चैत्रश्चैत्रमित्यत्र शाब्दबोधोपापत्तिवा- रणम् ।	१५३
अत्र नैयायिकरीत्यावारणम् ।	१५४
परत्वनिर्वचनम् ।	टी० १५५
प्रसङ्गतो दीधितिकारमतकथनम्	टी० १५६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
चैत्रोपार्गमगच्छतीत्यग्रनैयायिकरीत्या	
परिष्कृतरूपवर्णनम् ।	टी० १५६
अत्र शङ्कापूर्वकं समाधानम्	टी० १५६
पूर्वोक्तनैयायिकमतखण्डनम् ।	टी० १५७
कर्मणः सप्तविधत्वम् ।	१५९
निर्वर्त्यस्य पारिभाषिकत्वम् ।	१६०
विकार्यलक्षणनिर्वचनपूर्वकं परमतं	टी० १६०
कार्यं भस्मकरोतीत्यत्र नैयायिकमतेन	
विवेचनम् ।	टी० १६४
अत्र वास्तविकमतकथनपूर्वकं विकृ-	
तिकर्मणो लकाराभिधाने बाधका-	
भावः ।	टी० १६५
विकृतिवाचकाद्द्वितीयापत्तिवारणम् ।	
	टी० १६३
अत्र केचिदित्यादिना मतान्तरकथ-	
नम् ।	टी० १६३
पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्ड इत्यादिभाष्य-	
स्यापरमतेनार्थकथनम् ।	१६४
प्राप्यकर्मणः कथनम् ।	१६३
अन्यपूर्वककर्मण उदाहरणकथनम् ।	
	टी० १६५
कर्तृतृतीयाद्यर्थविवेचनम् ।	१६६
स्वातन्त्र्यस्य निर्वचनम् ।	१६७
अत्रान्यमतम् ।	टी० १६७
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च इति सूत्रीयशङ्का-	
समाधानम् ।	१६८
कृत्याश्रयत्वस्यान्यासत्वप्रदर्शनपूर्व-	
कमन्यदपि विवेचनम् ।	टी० १६९
अत्र वास्तविकमतम् ।	१७०
तृतीयार्थत्वेन निरुक्तस्य त्रैविध्यम् ।	१७१
करणत्वनिर्वचनं तदर्थं वाक्यपदीयप्र-	
दर्शनम् ।	१७२
अत्र परमतम्	१७२
अत्रापरमतम् ।	टी० १७३
अत्र वास्तविकमतकथनम्	टी० १७३
नैयायिकमतकथनम्	टी० १७३
कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणविरो-	
धसमाधानम् ।	१७४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
समाधानस्यान्वाचयमात्रताकथनम्	१७५
सप्तम्यर्थनिर्वचनपूर्वकन्त्रैविध्यप्रति-	
पादनम् ।	१७७
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० १७८
पञ्चम्यर्थप्रतिपादनम्-वाक्यपदीयप्रद-	
र्शनञ्च ।	१७९
उक्तवाक्यपदीयस्यार्थस्य विवेचनम्	१७९
पञ्चम्यर्थवर्णने मतान्तरकथनम् ।	टी० १८०
वृक्षात् स्वजतीतिप्रयोगवारणम् ।	१८३
अपादानस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	१८४
चतुर्थ्यर्थस्य कथनम् ।	१८५
विप्राय गां ददातीत्यत्र धात्वर्थकथनपू-	
र्वकं नैयायिकमतकथनम् ।	टी० १८६
अत्रापरमतम् ।	टी० १८६
सम्प्रदानस्यैव शेषित्वम्	१८७
रजकाय वस्त्रददातीत्यस्योपपत्तिः,	
वृत्तिकारमतं च	१८८
अत्र तादर्थ्यवर्णनप्रसङ्गेन प्रयोजनरव-	
वर्णनम् ।	टी० १८९
सम्प्रदानत्वस्य त्रैविध्यम् ।	१९०
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गकथनम्	१९१
मतान्तरप्रदर्शनम्	१९१
कैयटमतप्रदर्शनम् ।	टी० १९१
विभक्तोनां धर्मवाचकत्वनिराकरणम्	१९२
धर्ममात्रवाचकत्ववर्णनपूर्वकपष्ठ्यर्थ-	
निरूपणम् ।	१९२
कारकपष्ठ्याः शक्तिवाचकत्वम् ।	१९६
शक्तिः कारकमिति मते कैयटाद्याशय-	
वर्णनम् ।	टी० १९८
घटज्ञानातीत्यत्र विषयतायां लक्षणैति-	
नैयायिकमतस्य खण्डनम् ।	१९९
द्विविधनियमस्य प्रदर्शनम् ।	२००
इति सुबर्थनिर्णयः ।	

अथ नामार्थनिर्णयः ।

नामार्थनिरूपणम् ।	२०३
जातेर्वाच्यत्वे व्यक्त्योषः लक्षणया ।	२०५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
केवलजातिवाच्यत्वपक्षे दिग्दर्श- नम् ।	टी० २०६
अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम्	२०६
अन्ये तु मतम्	२०६
केवलव्यक्तिरेव एकशब्दार्थः	२०६
व्यक्तेर्वाच्यत्वपक्षे जातेर्वाच्यत्वशङ्का	२०७
नद्याकृतिपदार्थस्येति भाष्याद्विशिष्ट- वाच्यम् ।	२१०
व्यक्तेर्द्रव्यपदेन व्यवहारो भवति टी०	२०८
उक्तपक्षद्वयमपि न विचारसहमिति शङ्का	टी० २०९
उभयोरुभयं पदार्थं इतिभाष्यस्य सा- मान्याभिप्रायः ।	टी० २१०
वास्तविकमतकथनपूर्वकमन्यमतक- थनम् ।	टी० २१०
अन्ये तु रीत्या उभयोरुभयं पदार्थः इति कथनम्	२११
विशिष्टवाच्यतापक्षे एकमित्यस्या- भिप्रायवर्णनम् ।	२१२
जातिव्यक्तयोर्द्वयोरपि वाच्यता ।	२१३
लिङ्गस्यापि वाच्यत्वाभिप्रायेण त्रि- कोपपत्तिः ।	२१३
पशुनेत्यत्र पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्नप- शुस्त्रियायागः ।	२१६
सङ्ख्यासहितत्वे कारकसहितत्वे च चतुष्पञ्चकत्वोपपत्तिः ।	२१७
लिङ्गेशक्तिप्रहविषयताभावेन त्रिकप- क्षानुपपत्तिशङ्का ।	टी० २१७
केचिन्मतेन लिङ्गस्यापि प्रातिपदि- कार्यत्वमेव ।	टी० २१८
एकवचनत्वादेरननुगतत्वशङ्कापूर्वकं तत्समाधानम् ।	टी० २१९
विभक्तीनां द्वित्वादिवाचकत्वं द्योत- कत्वं च ।	२२०
शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते ।	२२२
क्वचिन् षोढापि प्रातिपदिकार्थः ।	२२३
अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायाम- भिप्रायकथनम् ।	२२४

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अतिप्रसङ्गाप वृत्तिजन्यपदोपस्थिति- हेतुः ।	२२६
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वादित्यत्रा- भिप्रायवर्णनम् ।	टी० २२६
परे तु मतररीत्या प्रदर्शनम्	२२६
अनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकम्	२२८
अभेदपक्षेऽर्थवत्त्वाद्यभावेऽपिसाधुत्वम्	२२८
इति नामार्थनिर्णयः ।	

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

समासभेदाः ।	२३१
समासे कार्योभावजहत्स्वार्थाद्यर्थनि- रूपणम् ।	टी० २३१
सुपांसुपेतिश्लोकोक्तानामुदाहरणानि	२३२
समासस्तु चतुर्थेतिप्राचीनोक्तमयुक्तम्	२३४
सिद्धान्तेऽव्ययीभावादिकानां लक्ष- णानि ।	२३४
जहत्स्वार्थांजहत्स्वार्थवृत्त्योस्त्रैवि- द्वयकथनम् ।	२३७
अजहत्स्वार्थपक्षाभिप्रायः ।	२३९
वृत्तित्रैविध्यनिरूपणम् ।	२४०
समासे भिन्नैव शक्तिः ।	२४१
अत्र प्रसङ्गतो रथकारादिदृष्टान्तप्रदर्श- नम् ।	२४४
समासे शक्तेर्भेदे साधकान्तरवर्णनम् ।	२४६
समासे शक्त्यनङ्गीकारे दूषणान्तरम्	२४७
समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभे- धान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिरूपदोषः	२४८
समासे शक्तेः साधकान्तरम् ।	२४९
चरमपदेऽपि लक्षणानङ्गीकर्तुं शक्या	२५०
प्रसङ्गतश्वरभवणस्य वाचकताकल्पना- रूपदोषप्रदर्शनम् ।	२५१
व्यपेक्षावादिनैयायिकादिमतम् ।	२५२
शक्त्यग्रहे लक्षणयापि विशिष्टार्थप्रत्य- यो न भवति ।	२५४
नैयायिकादिमताभिप्रायवर्णनम्	टी० २५६
उक्तमतखण्डनम् ।	२५६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अतिप्रतिपदिकमितिन्यासप्रदर्शने- न शङ्का ।	२६९
समासप्रहणस्य नियामकत्वाभाव- गनेन शङ्का ।	२६९
चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वया- पत्तिशङ्का ।	२६७
प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति- कल्पनया शङ्का ।	टी० २६०
समासे शक्त्यस्वीकारे राजपुरपादा- वनन्वयप्रसङ्गः ।	२६४
विशेषणविभक्तेरभेदार्यिकत्वे शङ्का- समाधानम् ।	२६४
राजपुरप इत्यादौ लक्षणया न निर्वाहः ।	२६६
मोर्मास्रैरपि वपट्कर्तुरित्यादिस्यङ्के- षु विशिष्टशक्तिरभ्युपेया ।	२६८
विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेऽख्याधिकरणा- रम्भः ।	२६९
राज्ञः पुरप इत्यस्य विपहत्वसाधनम् ।	२७०
निपादस्यपत्यधिकरणसिद्धान्तसा- धनम् ।	२७२
नानार्थे तात्पर्यान्निर्णयः ।	२७३
इति समाप्तशक्तिनिर्णयः ।	

अथ शक्तिनिर्णयः ।

शक्तेः स्वरूपवर्णनम् ।	२७६
वृत्तिद्वैविध्यप्रतिपादनम् ।	टी० २७६
बोधकारणत्वरूपयोग्यतेव शक्तिरि- तिमते शङ्का	२७७
सङ्केतस्य स्वरूपेण हेतुत्वाप्रतिपाद- नम् ।	२७९
स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानस्याकार- णत्वम् ।	२८१
शाब्दबोधे कार्यकारणद्वयापेक्षया श- क्तिजन्योपस्थितौवकारणत्वम् ।	२८३
वृत्तिजन्योपस्थितित्वेन शाब्दबोधो- त्स्वकथनम् ।	२८६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
उच्छेदतुत्वस्य निराकरणम् ।	२८६
समूहालम्बनस्मरणवतो शाब्दबोधा- पत्तिदानम् ।	२८७
पदनिष्ठार्थबोधजनकत्वस्य शक्तित्वा- सम्भवः	टी० २८७
शक्तिलक्षणाज्ञानयोरेकरूपेणैव हेतु- त्वकथनम् ।	टी० २८८
शक्तिषाहकाणामुदाहरणानि ।	टी० २९०
नानार्थेषु शक्तिनियामकानि ।	२९१
शक्तित्रैविध्यरूपनम् ।	२९३
लक्षणाया विचारः ।	२९३
लाक्षणिकं पदं नानुभावकमित्यस्या- र्थवर्णनम् ।	२९५
बोधकताशक्तिर्भाषाशब्देषु नास्ति	२९६
अपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे प्रमाण- प्रदर्शनम् ।	२९७
अपभ्रंशानामपि साक्षाद्बोधकत्ववर्ण- नम् ।	३००
भाषाशब्दानां कोशे गणनावारणम्	३०१
भाषाशब्दानां साधुत्वस्य निवारणम्	३०१
अतिरिक्तशक्तिपहोपायप्रदर्शनम् ।	३०५
इति शक्तिनिर्णयः ।	

अथ नप्रर्थनिर्णयः ।

नप्रर्थप्रदर्शनम् ।	३०७
अत्र पक्षान्तरप्रदर्शनम् ।	३०९
नप्रर्थोभेदार्यकत्वेऽपि नात्रास्त्वमानये- त्यत्र लोष्ठानपनापत्तिः ।	टी० ३१०
अचिन्नप्रः विकल्पाप्रसक्त्याप्रतिपे- घार्थकत्वम् ।	टी० ३११
केचिन्मतेन विकल्पाप्रसक्त्यापि न निपेधबोधकत्वम् ।	३१२
साहचर्यादिकं न नप्रत्वाच्यम्	३१३
अभावस्य विशेष्यत्वमपि ।	३१४
अनेकमन्यपदापे इत्यादिभेदवचनं- सर्वसंग्रहार्थम् ।	३१५

विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थाकथनम् ।	३१७
अन्योन्याभावस्य पृथक् शक्तिकल्पने शङ्का ।	टी० ३१९
नञोऽन्यन्ताभावबोधकत्वे भूतले न-घटः इत्यादौ अन्योन्याभावापत्तिः टी०	३२०
इति नञर्थनिर्णयः ।	

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

निपातानां द्योतकत्वमेव ।	३२२
द्योतकत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ।	३२४
चादीनामपि द्योतकत्वमेव ।	३२५
प्रादीनां वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	३२६
भेदान्वयबोधे स्वीकृतस्य कार्यकारणभावस्य निपातातिरिक्तत्वस्य खण्डनम् ।	३२७
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० ३२९
निपातानां वाचकत्वे दोषान्तरम् ।	३३०
उपसर्गोऽन्यार्थवत्त्वाभावेन विभक्त्यनुपपत्तिदोषवारणम् ।	३३२
मीमांसकमतेनापि निपातानां द्योतकत्वम् ।	३३३
निपातानां वाचकत्वाङ्गीकरणं ननु द्योतकत्वम् ।	३३५
निपातानां केचिद्वाचकाः केचिद्योतका इतिमतस्य खण्डनम् ।	३३६
निपातत्वं परमतवद्स्माकं मतेऽपि ।	३३७
अत्र नैयायिकानां मतम् ।	टी० ३३८
इवार्थकथनपूर्वकमेवकारस्यार्थकथनम् ।	टी० ३४१
एवकारार्थविषये केचिन्मतम् ।	टी० ३४१
अत्र केचिन्मतम्	३४१
वास्तविकमतकथनम् ।	टी० ३४२
इति निपातार्थनिर्णयः ।	

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

भावप्रत्ययार्थकथनम् ।	३४४
-----------------------	-----

विषयः ।	पृष्ठम् ।
राजपुरुर्यत्वादिकानामर्थवर्णनम् ।	३४४
प्रकृत्यर्थविशिष्टे द्रव्यमात्रवाचकत्वं तद्धितस्येतिमतस्य खण्डनम् ।	३४५
क्त्वादिषु सिद्धान्ते पक्षद्वयम् ।	३४७
पक्षद्वयोपपादनम् ।	३४७
अत्र वाक्यपदीयस्य प्रदर्शनम् ।	३४७
श्लोकोक्तशब्दपरा अमीत्यस्य विवरणम् ।	३४७
सामान्यतःपदप्रकारक एव शक्तिग्रहः ।	३५०
अत्र नैयायिकमतम् ।	टी० ३५१
इति त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ।	

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम्	३५२
प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थकदेशे विशेषणत्वम् ।	३५३
प्रकृतेर्लक्षणा प्रदेये च शक्तिः ।	३५४
क्रीडायां ण इत्यादावपि रीतिरियम्	३५६
सास्मिन्पौर्णमासीत्यादिकानामर्थवर्णनम् ।	टी० ३५७
इति देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।	

अथ भेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते ।	३६३
अत्र कारणत्वप्रदर्शनम् ।	३६४
सङ्ख्याया एकत्वेन प्रतीता दृष्टान्तरीत्यादिकथनम् ।	टी० ३६६
इति अभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।	

अथ संख्याविवक्षानिर्णयः ।

उद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षानिर्णयः ।	३७०
विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि नियमो नास्ति	३७२

विषयः ।	पृष्ठम् ।
विशेषविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यस्य नियमो नास्ति	३७२
भिन्नमित्यादौ गकारद्वयोपपादनम् ।	३७३
इतिसंख्याविशानिर्णयः ।	

अथ क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

क्त्वाप्रत्ययादेशर्थात्स्वरूपम् ।	३७६
अधीत्य तिष्ठतीत्यादि प्रयोगाणामुप- पत्तिः	३७७
क्त्वाप्रत्ययादीनां द्योतकत्वम् ।	३७८
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यत्र नवो- नमतम् ।	टी० ३७९
समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाच्चाच्यत्वे श- द्दापूर्वकं समाधानम् ।	टी० ३७९
पूर्वपक्षिणा दत्ततृतीयापत्तेर्वारणम् ।	३८०
इति क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।	

अथ स्फोटः ।

आसत्त्यादिकं शाब्दबोधे सह- कारि ।	३८६
आसत्त्यादिलक्षणे नवीनमतम् ।	टी० ३८६
योग्यताज्ञानं कारणमिति मतम् ।	टी० ३८६
योग्यताज्ञानस्य हेतुत्ववारणम् ।	टी० ३८६
आकाङ्क्षानिवर्चनं तस्याः सहकारित्व- समर्थनम् ।	टी० ३८६
नवीनमतेनाकाङ्क्षनिर्वचनम् ।	३८७
वाक्यस्फोटस्यैव वास्तवत्वमन्येषा- मवास्तवत्वकथनम् ।	३८७
वर्गस्फोटनिरूपणम् ।	३८९
स्थानिवाचकत्वनिराकरणम् ।	३९३
तत्र प्रयुक्तेषुनिरूपणम् ।	३९४
लक्षारम्य वाचकत्वे आपत्तिप्रदर्शनम् ।	३९६
ज्ञानव. कर्ता वाच्य इतिशाब्दाया उक्त- रम् ।	३९६
पदस्फोटनिरूपणम् ।	३९८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
सुप्तिङन्तपदमिति पदत्वस्वीकर्तृम- तम् ।	४००
सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्य वाचकत्व- वर्णनम् ।	४०१
वाक्यस्फोटसंसाधनम् ।	४०२
अत्र बृहद्भूषणविशेषनप्रदर्शनम् ।	टी० ४०४
वास्तविकमतप्रदर्शनपूर्वकं वदन्तीति विशेषनम् ।	टी० ४०६
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्छक्तिग्रहः क- यमिति शङ्कायाः वारणम् ।	४०६
समुदितायै विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं शक्तिग्रहः ।	४०७
अत्र मीमांसकादीनामियमेवगतिः ।	४०९
अखण्डपदवाक्यस्फोटवर्णनप्रारम्भः ।	४११
अत्राभिप्रायवर्णनम् ।	४११
वायुसंयोगस्य वाचकत्वनिराकरणम् ।	४१२
वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वादिशङ्कानि- वारणम् ।	४१३
अत्रकैयटमतं तत्खण्डनं च ।	४१६
स्वमते दोषवारणम् ।	४१६
कैयटाशयवर्णनम् ।	टी० ४१६
पर्यायस्येषु एकं पदं स्फोटो नाना येत्यादि शङ्कानिवारणम् ।	४१७
वर्गातिरिक्तस्फोटमाघने शब्दकौस्तुभ- युक्तिप्रदर्शनम् ।	४२०
स्फोटस्य वैशिष्ट्येन वर्णनम् ।	टी० ४२१
अखण्डस्फोटाद्वीकारे शास्त्रप्रामाण्य- निवारणम् ।	४२२
भृगुवलयुक्तदृष्टान्तप्रदर्शनम् ।	४२३
अलीकप्रवृत्तिप्रत्ययकल्पनया स्फोट- बोधाम्भेदखण्डनम् ।	४२६
पर्येत्यस्यैव नुमयविरुद्धत्वम् ।	४२६
वर्गस्यैव चरुमित्ये प्रमाणाकथनम् ।	४२९
मीमांसकमतेन शङ्कातत्समाधाः ।	टी० ४२९
जानिस्फोटप्रारम्भः	४३२
नैयायिकमतेन वर्गाभिरप्यवमाघनम् ।	
	टी० ४३०

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयत्वे दाह्यातत्समा-		प्रद्वदशने गोत्वादिजातेरप्यनित्य-	
धानञ्च ।	४३२	त्वम् ।	४३९
घर्णानामस्तित्वेऽपि न घाचरुत्वं कि-		अत्राशयवर्णनम् ।	टी० ४३८
न्तुजातेः ।	४३४	सत्यांशेऽभिप्रायवर्णनम् ।	४३९
जातेः प्रत्येकं वर्णेषु सत्येऽपि न प्रत्ये-		स्फोटस्य यौगिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं प्र-	
काद्रूयोधापत्तिः ।	४३५	न्यसमापनम् ।	४४१
अत्राभिप्रायवर्णनम् ।	४३६	स्वप्रकाशत्वादिनिरूपणम् ।	टी० ४४२
का सा जातिरिति प्रश्नस्यो-		टीकाकारस्य स्वीयनामोल्लेखनपूर्वकं	
त्तरम् ।	४३८	टीकासमापनम् ।	४४२

इति सटीकस्य भूषणसारस्य विषयसूचिका ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा—संस्कृत—पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

अथ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

फणिभापितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्घृतः ।
 तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥
 फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः
 फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥
 फलव्यापारयोस्तत्र फले तड्यक्चिणादयः
 व्यापारे शपूश्नमाद्यास्तु धोतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥ ३ ॥
 उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।
 तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं धोतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥
 व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
 कृत्रोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्तोऽर्थ इप्पते ॥ ५ ॥
 किन्तूत्पादनमेधातः कर्मघत्स्याद्यगाद्यपि ।
 कर्मकर्त्तृव्यन्यथा तु न भवेत्तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥
 निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मघद्भाव इष्यते ।
 नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
 तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं, नत्वसौ तिङाम् ।
 पक्वान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्कमित्यपि ॥ ८ ॥
 किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृतस्वपि ।
 किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥
 सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ।
 नहि तन्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥
 धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चैद्धातुत्वं च क्रियार्थता ।
 अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥
 मस्त्यादावपि घर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।
 मन्यशाशेपमावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥
 फलव्यापारयारेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
 धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥
 भाष्यातशब्दे भागाभ्यां साम्यसाधनरूपता ।
 प्रकल्पिता यथाशास्त्रे स घत्रादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥
 साम्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादितिवन्धनः ॥ १५ ॥
 सम्योधनान्तं कृत्योऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
 धातुसम्यन्वाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनम् ॥ १६ ॥
 तथा यस्य च भावेन पष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ।
 साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥ १७ ॥
 यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु ।
 अन्येति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्याः स्पृहिकल्पना ॥ १८ ॥
 अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
 क्रियासम्यग्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥
 कृत्योऽर्थाः कृत्यानुमुन् वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ।
 अतिप्रसङ्गो नोद्गाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥
 भेद्यभेदकसम्यन्धोपाधिभेदनिवन्धनम् ।
 साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ २१ ॥
 वर्त्तमाने परोऽन्ते श्वो भाविन्यर्थं मन्त्रिष्यति ।
 विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥ २२ ॥
 होभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लडादयः ।
 सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥ २३ ॥
 आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्यन्धः शक्तिरेव वा ।
 यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥
 एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।
 नामाऽर्थ इति सर्व्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥
 शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ।
 नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥ २६ ॥
 अत एव गवित्याह भूसत्तायामितीदृशम् ।
 न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७ ॥
 सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।
 मुचन्तेनेति च ज्ञेयः समासः पङ्क्तिव्यो युधैः ॥ २८ ॥
 समासस्तु चतुद्धति प्रायोवाद्स्तथापरः ।
 योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥
 भौतपूर्व्यात्सोऽपि रेखागवयवदाश्रितः ।
 जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ३० ॥
 भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ।
 समासे खलुभिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३१ ॥

यद्गनां वृत्तिधर्माणां घचनैरेव साधने ।
 स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थिभाव आश्रितः ॥ ३२ ॥
 चकारादिनिषेधोऽथ घट्टव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।
 कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ३३ ॥
 अपष्ट्यर्थवहुमीहो व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
 कूलसत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥ ३४ ॥
 आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
 गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥
 पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदूरप्राक्क्षणस्थितेः ।
 शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥ ३६ ॥
 इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
 अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥
 असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
 वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥
 सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
 समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोग्यवत् ॥ ३९ ॥
 नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
 भारोपितत्वं नञद्योत्यं मह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥ ४० ॥
 अभावो वा तद्योऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
 विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्वधार्थ्यताम् ॥ ४१ ॥
 द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चाद्यस्तथा ।
 उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥
 तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
 विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥
 पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ।
 निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥
 शरैरुच्चैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।
 इत्यादावन्ययो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥ ४५ ॥
 नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येय मुस्यता ।
 द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥
 निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
 युक्तं वा नतु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥
 निपातन्यं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

व्यापकत्वाच्छ्रुतायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥
 कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
 त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥
 मभ्राह्मजरीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
 सिद्धान्ते तु स्थिते पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छ्रुणु ॥ ५० ॥
 प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ।
 धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा भमी ॥ ५१ ॥
 जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ।
 प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
 अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ।
 देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥
 प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ।
 देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा भमी स्थिताः ॥ ५४ ॥
 ऋडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेपैव दिक् स्मृता ।
 वस्तुतो वृत्तिरेवेति नाप्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥
 अभेदैकत्वसङ्ख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ।
 कपिललालम्भयाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ॥ ५६ ॥
 लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्प्राप्तन्त्रे मते यतः ।
 पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥
 विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो नहि ।
 प्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥
 रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।
 क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्ये विधेये भेदकस्य तु ॥ ५९ ॥
 अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थं तुमादयः ।
 समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेवामिति स्थितिः ॥ ६० ॥
 वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ।
 साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका नतु तत्स्मृताः ॥ ६१ ॥
 व्यवस्थितैर्यवहृतेस्तद्भेदुन्यायतस्तथा ।
 किञ्चाख्यातेन शप्राचैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
 कथं कर्तुंरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभावय ।
 तरयाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा ॥ ६३ ॥
 नामार्थयोरभेदोऽपि तस्माच्चुल्योऽवधार्यताम् ।
 अथादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥ ६४ ॥

घटेवेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।
 घस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥
 हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ।
 अर्थं विशिष्य सम्यग्धाग्रहणं चेत् समं पदे ॥ ६६ ॥
 लक्षणादधुनाचेत्तपदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा ।
 सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥ ६७ ॥
 भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ।
 पदे न घर्णा विद्यन्ते घर्णेष्वयवा नच ॥ ६८ ॥
 वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।
 पञ्चकोशादिवत्तस्मात् फल्पनैषा समाश्रिता ॥ ६९ ॥
 उपेयप्रतिप्रत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।
 कल्पितानामुपाधित्वं स्वोक्तं हि परैरपि ॥ ७० ॥
 स्वरदैर्घ्याद्यपि घान्ये घर्णेभ्योऽन्यस्य मन्यते ।
 शक्यत्व इव शक्त्ये जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥ ७१ ॥
 श्रौपाधिको वा भेदोऽस्तु घर्णानां तारमन्दवत् ।
 अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
 कौञ्चित् व्यक्तय एवास्या घनित्वेन प्रकल्पिताः ।
 सत्यासंन्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ ७३ ॥
 सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ।
 इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
 प्रह्लैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्म पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति भूपणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम् ।

प्रातिष्ठानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
 बनारस सिटी ।

वैयाकरणभूषणसारः

दर्पणपरीक्षाभ्यां सहितः ।

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

दर्पणः

रमाप्रेमाऽऽमन्नजगद्रवनदर्शं मशुहनश्रुतिस्तोमाऽऽहृत्या परिजनितपदाननमुदम् ।
अखण्डानन्दाद्यं निसिलजनहृत्कज्जनिलयं हृदयपीठं वन्दे प्रकृतकृतिविभक्तितृते ॥ १ ॥
सत्येकस्मिन्नपि बाधके समबद्धितमाधकमहत्त्वादिपि कार्यात्पक्षेदर्शनादपेक्षितप्रारिप्सितप्रत्यूहापोहायाजुष्टितं भगवत्स्तुतिरूपं मङ्गलं ग्रन्थदृच्छिन्न्यदिक्षार्यमादौ निवृत्ताति—*श्रीलक्ष्मीरमणमिति* । अधिकरणव्युत्पन्नल्युङ्न्तरमणशब्देन कर्तृपष्टान्त-
'लक्ष्मी'पदस्य समासः । तेन च श्रीशब्दस्य मध्यमपदलोपी ममासः । शाकपा-
र्थिवादेराहुतिगणत्वान् । तदुपादानञ्च मशक्तिरूपैव भगवतो जगन्निर्माणकारणत्व-
मिति ध्वनयितुम् । *नौमीति* । "शु स्तुतौ" इति घातोरस्मच्छब्दाप्रयोगेऽपि

परीक्षा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्य जानकीनार्थं पाणिन्यादिमुनीन् गुह्यम् ।
वालानां सुरबोधाय सिद्धान्तस्यापनाय च ॥ १ ॥
टीका भूषणसारस्य परीक्षा नामिका शुभा ।
भवदेवात्मजेनाथ भैरवेण वितन्त्यते ॥ २ ॥

सत्येकस्मिन्नपि बाधके साधकमहत्त्वस्याकिञ्चित्करतया प्रतिबन्धकाभावस्याव-
श्यक्या प्रारिप्सितममाप्तिप्रतिबन्धकविभविवाताय हृत्प्रमिष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं
दिन्यदिक्षार्यै निवृत्ताति—*श्रीलक्ष्मीरमणमित्यादिना* । अधिकरणल्युङ्न्तरमणश-
ब्देन कर्तृपष्टान्तलक्ष्मीशब्दस्य समासः । तेन च श्रीशब्दस्य श्रियां युक्तो लक्ष्मीरमण
इति लौकिकविग्रहे ममासे शाकपार्थिवादिस्वाष्टुक्शब्दलोपः । श्रीशब्दोपादानं च
सशक्तिकस्य भगवतो जगदुपादानकारणत्वमित्यभिध्वज्जयितुम् । *नौमीति* । अत्रा-
स्मदोऽनुपादानेऽपि पूर्वसूत्रान् स्यानिनीत्यस्यानुवृत्त्योत्तमः पुरः । णुधात्वर्थश्चो-
त्कृष्ट्युगाश्रयत्वप्रकारकबोधानुहृलक्ष्यापाररूपा स्तुतिः, तद्विज्ञेयकश्च शब्दबोधः ।
एतच्छास्त्रप्रवर्तकत्वेन शिवस्याभ्यार्हितत्वात्तस्यापि स्तुतिरवश्यं ह्याप्येति तस्यापि
तत्कृतैवेति ध्वनयितुमाह—*गौरीरमणेति* । स्वल्पसाल्यशब्दस्य गौरीरमणशब्दस्य

दुर्घणः

र्तत इति योजना । स्फुट्यभिष्यर्त्ताभवत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटो नामाद्यात्मकः शब्दः । बाहुल्यपादाने घञ् । रूप्यते निरूप्यते इति रूपमर्थः । तयोः समाहारद्वन्द्वे न्युसकैकवचनान्तम् । वाच्यवाचकस्यरूपमिति तदर्थः । “नामरूपं व्याकरवाणि” (छान्दोग्ये ६।३।२) इति श्रुतेः । *पुनत्*—अत्यन्तसामिध्यं बुद्ध्यां विपर्याक्रियमाणम् । *विवर्त्तते* । उत्पद्यत इत्यर्थः । धातोरुपसृत्वात् । ननु नामरूपात्मकस्य, “सदेव सोम्येदमप आसीत्” (छान्दोग्ये ६।२१) इति श्रुत्या सनातनत्वबोधनात् कथमुत्पत्तिरालित्वमत आह—*जगदिति* । “वर्त्तमाने पृषत्” (उगादिसू० पा० २ सू० २६०) इति निपातनात्साधु । तथा च गच्छति तिरोधत्त इति व्युत्पत्त्या तिरोधाने उक्ते यत्तिरोधत्त तदाविर्भवतीति नियमेनाविर्भावस्य लाभात्स एवात्रोपसृष्टार्थः । एवञ्च सत्त्वेनैतस्य सनातनत्वेऽपि नामत्वादिनाविर्भावाद्यभ्युपगमात्त्रोक्तश्रुतिविरोधोऽनापि “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाराः सम्भूतः” (तैत्तिरीयके २।१) इत्याद्युत्पत्तिबोधकतद्दिरोधः । यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्यान्यतोऽपि सम्भवादाह—*सर्वमिति* । यावदर्थकम् । उत्पत्तिरूपलक्षणमवनादेः । तेन जगत्कृतत्वादिरूपोत्पत्त्यधर्मस्य स्तुत्यतावच्छेदकस्य लाभः । अत्र च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते; येन जातानि जीवन्ति; यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (तैत्तिरीयके ३।१) इत्याद्याः श्रुतयः प्रमाणम् । मतान्तरे—‘यत’ इति पञ्चमी निमित्तहेतुतायाम् । व्युत्पत्त्यनुधातोराद्यक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिरर्थः । ननु सर्वान्तर्गतविषयाद्यात्मरूपदार्थस्यानादितया कथमुत्पत्तिमत्त्वमत आह—*जगदिति* । स्याद्वरजगत्मात्मकमित्यर्थः । तथा च गच्छति नश्यतीति व्युत्पत्त्या विनाशित्वे बोधिते विनाशिभावस्य जन्यत्वनियमेन तस्योत्पत्तिर्न विरुद्धेतिभावः । एतत्कल्पे स्फोटपदं शास्त्रानुमानप्रतीतपरम् । तादृशं रूपं यस्येतिव्युत्पत्त्या स्फोटरूपमिति भगवतो विशेषणं बोध्यम् । शेषं पूर्ववत् । यद्वा स्तुत्यतावच्छेदकरूपं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि—*स्फोटरूपमिति* । बह्व्यमाणव्युत्पत्त्या समस्तार्थप्रकाशकस्वरूपमित्यर्थः । तदुपपाद्यज्ञेव स्तुत्यतावच्छेदकान्तरमपि दर्शयति—*यत इति* । यस्मादुपादानादिति सार्वविभक्तिकतसिना यस्मिन्नधिष्ठाने इति वाऽर्थः । विवर्त्तन्नातात्त्विकोऽन्यथाभावः । अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् । जगच्छब्दश्च रुदया नामरूपपरः । तथाच यस्मिन्नधिष्ठाने एतत्सर्वं जगद्भूतेन्द्रियादितत्तद्रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः । “नेह नानाऽस्ति” (काठके २।४।११) इति श्रुत्या बोधितवाधस्यापि जगतः प्रतिभासे अधिष्ठानसत्ताया एव नियामकत्वात् समस्तार्थप्रकाशरूपोपपत्तिः; अपरच्युतस्वरूपस्यैव ब्रह्मणो जगद्रूपेण विवर्त्तनाद्विकारित्वरूपोत्पत्त्यधर्मावगतिश्च । अत्र च “तमेवं भान्तमनुभाति सर्वम्” (काठके २।१।१६, मुण्डके २।२।१२) इत्याद्याः कृतस्यस्वरूपप्रतिपादिकाश्च श्रुतयः प्रमाणत्वेनानुसन्धेया इति भावः । अत्र भगवद्विषयकरतिभावस्य हेत्वलङ्कारोऽङ्गम् ॥१॥ जगदुपादानत्वेन स्तुत्या अपवर्गसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रव्याख्यातृश्रेणमूषण-

परीक्षा

अयं साधुः । एतेन नश्यत्त्वस्य लाभः । नाशश्च तिरोभावः । एवञ्च यस्य तिरोभावो भवति तस्याविर्भावो भवतीति भगवतो जगद्विषयतापादानत्वस्य नानुपपत्तिः । यत एव श्रुतो—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते; येन जातानि जीवन्ति; यत् प्रयन्त्यभि-

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ।

शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्(१) ॥ २ ॥

दर्पण

त्वेन च स्तुवच्छेषोक्तमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते—*अशेषेति* । फलं—प्रवृत्त्युद्देश्यम् । स्वर्गादियत्किञ्चित्फलदातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह—*अशेषेति* । तथा चापवर्गरूपफलस्याप्यशेषपदेन कुक्षीकृतत्वात् तदातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात् प्रार्थयतावच्छेदकधर्मलाभः । तदेव विशदयति—*भवाब्धीति* । भव एवाब्धिरिति रूपकम् । अब्धीयग्राहादिसहस्रकामलोभाद्याक्रान्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः । तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः । *तरिम्*—साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थंस्तथाऽपि तद्व्यङ्गीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभाव द्विरुक्तिर्मा भूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतोऽज्ञाननिवृत्तिममकाला स्वरूपप्राप्तिः । नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिकरणाऽनतिरिक्तायाः, स्वरूपस्याऽपि च सिद्धत्वाच्चद्रूपायास्तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् ; न । परेषां प्रागभावस्येव सिद्धायै एवाज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्यासाध्यतायाः सम्भवात् । अधिकमन्यतोऽवधेयम् ।

मैवायिकाम्नु—आत्यन्तिकरुदु, खड्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च—स्वसमानाधिकरणरुदु, खासमानकालिकत्वम् । अत्रैव तत्त्वज्ञानन्योपयोगः । विशेष्यांशस्य स्वासाधारण्यमागत्या एव सम्भवात्, नित्यमुत्पत्तिव्यक्तिर्वा स इत्याहुः ।

शेषाशेषेति । कर्मधारयोत्तरपदः पठितत्पुरपः । तस्य च लाभपदेन समासः । लाभवेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेषः—पतञ्जलिः, शेषांशत्वापरीक्षा

संविशन्ति"इति प्रतिपादितम् ।

मुक्तिसाधनज्ञानविषयत्वेनैतच्छास्त्रे प्रधानीभूता य शेषस्तर्भूषणत्वेन च स्मृतः शिवो भगवानभोषितं सर्वं दाम्यतीत्याशयेन तं प्रार्थते—*अशेषफलदातारमिति* । अत्राशेषपदोपादानेन यत्किञ्चित्फलदातृत्वतान्तरादुत्कर्षलाभः । अशेषफलमध्ये मोक्षस्याऽपि घटकत्वान्मोक्षदातृत्वं यद्यपि लब्धम् ; तथाऽपि तस्य फलस्य सर्वोत्कृष्टत्वमूचनाय पुनराह—*भवाब्धीति* । भवः संसारः स एवाब्धिः पाहादिनुल्लसलोभनामाद्याक्रान्तत्वेन अस्याब्धित्वेन निरूपणम् । एतेन दुस्तरत्वमन्य लाभः, तस्य तरणं परं पारगमनन्तश्चात्र, ततो निवृत्तिस्तत्र तरिम्-पोतम्, तत्साधनमिति यावत् । एतेन मुक्तिसाधनज्ञानविषयत्वं स्पष्टतयैव लभ्यत इति । मुक्तिश्चाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपप्राप्तिः । निवृत्तिश्चाभावरूपाधिष्ठानातिमना स्वस्वरूपमपि प्रकृतात्मकमेव । तद्य यद्यपि न अन्यं तथाऽपि योगक्षेमसाधारणसाध्यतेह विवक्षिता । *शेषाशेषेति* । कर्मधारयोत्तरपदः पठितत्पुरपः । शेषः पतञ्जलिस्तन्प्रतिपादितत्वं पट्यर्थः । एतेन

(१) "वाग्देशी वरय सिद्धये नरोन्नि मदा मुदा । भद्राजिर्देशिभनर्ह विदुष्य नोनि सिद्धये" ।
अत्रार्थं इत्येक उपलब्धे इति चिह्नम् ।

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिर्धं
 द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम् ।

दर्पण

सस्य । तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धान्तज्ञानायेत्यर्थः । *शेषभूषण-
 मिति* । शेषोऽनन्तः, स भूषणं यस्येत्यर्थः । यतोऽस्य-भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्त-
 सिद्धान्तलक्ष्ये प्रार्थनमिति साभिप्रायविशेष्यस्योपादानात्परिकराङ्कुरोऽलङ्कारोऽथ
 भगवद्विषयकरत्यङ्गम् ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये इतरग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षे प्रदर्शयन्नेव दर्शनीयविषयप्रयोज-
 नसम्बन्धाधिकारिणां मध्येऽवश्यप्रदर्शनीयं विषयं दर्शयति-***पाणिन्यादीति*** । पुम्भा-
 ववाग्देवतामिति पितुर्विशेषणम् । पुंसो भावो यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिपूर्वपदकः
 कर्मधारयो वाग्देवतापदेन । अथवा-पुम्भावशब्दोऽर्शाद्यजन्तः । तथा चाऽऽविष्कृ-
 तपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः । *द्वैतध्वान्तेति* । द्वाम्यां प्रकाराम्यामितो ज्ञातो
 विरुद्धोभयधर्मप्रकारकज्ञानविषयो धर्मोति यावत् । यद्वा-द्वयोर्भावो द्विता । स्वनिष्ठै-
 कविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन विरुद्धनानाधर्माग्ने धर्मिणोऽपि भावत्वसम्भ-
 वाद् द्वितापदार्थोऽपि धर्म्येव । तत्र भवं द्वैतं संशयात्मकज्ञानम् । अथ वा-द्वयोरने-
 कस्य भावो द्विता-नानात्वं, तत्सम्बन्धिज्ञानं द्वैतम्, परमार्थदशायामद्वितीयस्यैव
 ब्रह्मणोऽङ्गीकारेण श्रुतिवाधितनानात्वावगाह्यन्त करणवृत्तिविशेषरूपम्-अविद्यापरप-
 यायं-मित्याज्ञानम् । तदेव ध्वान्तम्-तमः, तत्त्वाऽऽच्छादकत्वात्तन्निवारणमेकं मुख्यं
 परीक्षा

महाभाष्यार्थस्य लाभः । *शेषभूषणम्*—शेषोऽनन्तः स भूषणं यस्य तम् ।
 अत्र विशेष्यस्य तादृशशिवस्य प्रार्थनया शेषो यस्य भूषणं तदधीनत्वात्तत्प्रार्थनया
 तदुक्तार्थलाभोऽवश्यमेव भविष्यतीत्यभिप्रायलाभ इति (१)परिकराङ्कुरालङ्कारलाभः ।

पुतच्छास्त्रे मुनित्रयस्य प्राधान्याग्निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं तन्नतिरूपं मङ्गलं कुर्वन्
 पितुरपि उत्कृष्टदेवतात्वात्तमपि नमस्कुर्वन् विषयप्रदर्शनस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमाव-
 श्यकत्वात्, तदपि करोति-***पाणिन्यादीति*** । *पुम्भाववाग्देवतामिति* । इदं
 पितुर्विशेषणम्, पुंसो भावो धर्मो यस्यां सा, सा चासौ वाग्देवता चेति समासः ।
 एवं चाविष्कृतपुंविग्रहा या सरस्वती तद्रूप एव तस्यैव विशेषणान्तरम् । *द्वैतध्वान्ते-
 त्यादि* । द्वैतशब्दो द्वाम्यां विरुद्धधर्माभ्यामितो ज्ञातो यो धर्मो तत्परः, स एव
 द्वैतस्तस्मिन् यत् ध्वान्तमज्ञानं विषयतासम्बन्धेन वर्तमानं विरुद्धधर्मप्रकारकं ज्ञानमेव
 तन्निवारणफलिकामित्यर्थः । अथवा द्वयोर्भावो द्विता द्वित्वेव द्वैतं द्वित्वरूपा संख्या
 तस्मिन्, यद् ध्वान्तमेकविशेष्यकद्वित्वप्रकारकं ज्ञानमेव तन्निवारणफलिकाम् । “एक-
 मेवाद्वितीयं ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यद्वितीयत्वप्रतिपादिका या श्रुतिस्तद्व-

(१) अस्यालङ्कारस्य लक्षण साहित्यदर्पणे नास्ति, कुबलयानन्दकारिकाया तु दृश्यते ।
 “साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दाना देवक्षतमुजः” ॥२२॥
 अत्र परिकराङ्कुरोऽलङ्कारोः न तु परिकर इति न विश्वमर्थव्यम् ।

दुर्ण्डु, गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातुभिर्दूषितान्

सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये(१) ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं
शिष्यशिक्षार्थं निबन्धन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिभाषितभाष्याऽऽधेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

दर्पणः

फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाश्रितानामेकस्वरकोटिकज्ञानोत्पादकत्वे-
नाधिकारिणां सन्मात्रावलम्ब्यज्ञानप्रदत्वेन पुम्भाववादेवतावास्तन्नियतत्वमिति
भावः । *दुर्ण्डु* । गुणप्रति, प्रगम्येत्यनुपज्यते । *सिद्धान्तानिति* । 'भाष्यकारादि-
निर्गोतार्थाः सिद्धान्तास्तानित्यर्थः । *उपपत्तिभिः* । साधकप्रमाणोपन्यासरूपाभि-
युक्तिभिरित्यर्थः । *दूषये* । उपपत्तिभिरैव बाधकप्रमाणोपन्यासरूपाभिरित्यर्थः ।

एतेनाऽन्यप्रन्धेभ्यः स्वप्रन्धस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितम् । तथाच वैयाकरणसिद्धान्तोऽत्र
विषयः प्रदर्शितः । तेनैव तज्ज्ञानं प्रयोजनं, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः, सिद्धान्त-
तज्ज्ञानुरधिकारीति प्रयोऽन्येऽपि दर्शितप्राया इति भावः ॥ ३ ॥

प्रन्याशावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्या-
दिना* । समाप्तये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्त्या अलीकिकाऽविगीत-
शिष्टाचारानुमितमङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां
मङ्गलानुष्ठानान्मङ्गलसमाप्तयोः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीय-
तया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्य-
मात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरितस्वप्रतिबन्धकगिरास एव मङ्गलस्योप-
योगी ; न तु समाप्तावपि, विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्, समाप्तिस्त्वन्यत्र क्लृप्तत-
त्कारणरूपादिति सूच्यते । *फणिस्मरणेति* । फणी-शेषः । "शेषाल्यं घाम माम-
कम्" इति भगवदुक्तेस्तस्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वान् । मङ्गलस्य नतिम्नुत्पादि-
भेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् । *प्रतिजानीत(१) इति* । प्रतिज्ञाफलं तु
परीक्षा

यस्यापममिति यावत् । *दुर्ण्डु*—गणपतिम् । *सिद्धान्तान्*—भाष्यकारसम्मत-
सिद्धान्तान् । *उपपत्तिभिः*—साधकप्रमाणोपन्यासरूपायुक्तिभिः । *दूषये इति* ॥
बाधकप्रमाणोपन्यासेनेति शेषः । एतेन वैयाकरणसिद्धान्तो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं
तज्ज्ञानुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति त्वथांशुक्तं भवति ।

प्रन्याशां कृतस्य मङ्गलस्य प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितस्येत्यादिना* । अत्र प्रति-
बन्धकोपशमनायेति कथनेन विघ्नध्वंसस्यैव मङ्गलस्योत्पत्त्युक्तम् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या
धैर्ययोः कार्यकारणभावः । समाप्तिम्नु विघ्नध्वंसवदितकारणरूपाद्भवति । स्मर-
णरूपमित्यनेन मङ्गलस्य नतिम्नुत्पत्त्युत्पत्त्यर्थं ध्वनितम् । *चिकीर्षितमित्यादि* ।

(१) भरतवाये—'नरता गणेशरादा' इत्युक्तं सरस्वतीम् । श्रीमद्भट्टः कुर्वे वैयाकरणमूषयम् ॥
वरचिदर्प इत्येक उपलब्धे ।

तत्र निर्णयित एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । भाष्याऽन्धेः शब्द-
कौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रे-
क्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षि-
तसारत्यापत्ता पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । तत्र निर्णयित इत्युक्ति-
रितोऽप्यधिकञ्जिगामुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥१॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातमाह—

व्यापारो
१२९-११०
१३०-१११

अल्लव्यापारस्योर्धातुराश्रये तु तिङ्ः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्र्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

शिष्यावधानं बोध्यम् ।

उद्धरणकरांकाङ्गायामाह—*अस्माभिरिति* । मूले—*कथ्यत इति* । हयांदिनि-
बद्धकारिकाभिरिति शेषः ॥ १ ॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

तत्र स्फोटस्वार्थबोधजनकत्वान् तेनैवाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तेश्च वाक्यस्फोटस्य 'वास्य-
स्फोटोऽतिनिष्कयं' इत्यादिना सिद्धान्तविषयमागत्येऽपि प्रतिवाक्यं सङ्क्षेपप्रहासम्भ-
वान् तदन्वाख्यानस्य लघुपायेनासुकरत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेष्वपि
प्रकृतिप्रत्ययभागांस्तथैव प्रविभज्य, कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थेष्वपि
प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसङ्क्षेपरोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यायके महर्षिप्रणीते शास्त्रे प्रक्रि-
यानिराहाय पदयुगंस्फोटावपि सम्मताविति दर्शयंस्तिङ्न्तार्थप्रधाने सुसिद्धयादिरूपे
वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यात्तमेवादी निरूपयितुमाह मूले—*फलव्यापारयोरिति* ।

परीक्षा

कर्तुमिष्टं यत्तत्कर्मिणो भट्टोजिदीक्षितकृतं प्रतिज्ञेति बोधः । प्रतिज्ञा च—निरूपणी-
यार्थविशेष्यनिरूपणविषयत्वप्रकारकज्ञानानुसृष्टव्यापाररूपा । स च व्यापारः शब्दो-
च्चारणमेव ।

उद्धृत इत्युक्ते. करांकाङ्गा भवति; तच्छान्तये आह—*अस्माभिरिति* । एतेन
मूलस्यां कारिका भट्टोजिदीक्षितकृतं इति सूचितम् । *कथ्यत इति* । हयांदि-
निबद्धकारिकाभिरिति शेषः ।

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव व्यवस्थापनं भविष्यति; तत्र वाक्यं सूपतिङ्चयस्वरूपम् ;
तयोरेपि तिङ्र्थस्य प्राधान्यमित्यादी तिङ्न्तार्थो निरूपणीयस्तरापि धात्वर्थस्य प्रा-
धान्येन भानादादी धात्वर्थं निरूपयति—*फलव्यापारयोरित्यादिना* । सतस्ययो

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
फलं चित्रिलत्यादि ।

दर्पणः

तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृताः' इति न विशेषणम् । विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात् । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेष्य-विशेषणवाचकपदयोः समानवचनकत्वनियमात् । अत एव 'नीलो घटा' इत्यादेर्न साधु-त्वम् । तद्विवक्षायां तु 'वेदाः प्रमाणं' 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' (न्यायसूत्रे-२।२।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि । न च प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे—*धातुरित्यत्रेति* ।

ननु यदुद्देशेन ध्रुतेलोकंतो वा प्रवृत्तिरवगता तत्त्वं फलत्वम् । अन्येच्छानधीने-च्छाविषयत्वमिति यावत् । तदुक्तं हरिणा—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥” इति ।

“स्वरितञित्” (पा०सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फलपदस्य प्रवृत्त्युद्देश्यमुख्यफ-ले एव प्रसिद्धेः । तथा च तादृशफलस्य धातुवाच्यत्वे विहित्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य धात्वर्थतादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिः, तन्न्यतादृशफलाश्र-यस्य तदापत्तिश्चेत्यत आह—*फलं विहित्यादीति* । अयमाशयः—फलपदस्य लोके स्थ्या तादृशार्थोपस्थापकत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरतैव । अन्यथा सकर्मक-त्वादिष्ववहारो दुस्वपादः स्यादिति । तत्त्वं च—तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धानु-जन्योपस्थितिविषयत्वं तद्धात्वर्थत्वं वा । जन्यत्वं च—जन्यत्वप्रकारकप्रती-तिविषयत्वम् । तेन सत्तादौ नातिप्रसङ्गः । गम्याद्यर्थव्यापारजन्यविभागादावितिप्रस-ङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिनिरासाय च सत्यन्तम् । तच्च विहि-त्यादीनामक्षतम् । तस्यापि प्रकृतपच्यादिशक्यता तच्चद्रूपेणैव, तथा बोधस्य सर्वानु-भवसिद्धत्वात् । यद्वक्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे—'विहित्यनुकूलो व्यापार' इति, धातुत्वादिकमजानतोऽपि तद्विधाचेति भावः ।

परे तु—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता-निरूपितप्रकारतावत्त्वम् । जन्यता चाऽऽरोपिताऽनारोपिता वेत्यन्यदेतत् । विभागज-

परीक्षा

वाच्यत्वम् । धातुरित्यस्यैकवचनान्तस्य विशेष्यवाचकताऽस्ति । तद्विशेषणवाचक-मपि यदि विशेष्यवाचकपदार्थगतसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया अविवक्षाः तदा समानवच-नरुत्वमेवापेक्षितम् । विरुद्धसङ्ख्याविवक्षायान्तु विभिन्नवचनरुत्वमपि भवति 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ यथा । प्रकृते तु तद्विवक्षायां मानाभाव इत्याशयेनाह—*धातुरि-त्यत्रेति ।

फलशब्दोऽत्र न “स्वरित ञित्” इति सूत्रे फलशब्दो यत्परस्तत्परः; किन्तु विलक्षणार्थबोधक इत्याशयेनाह—*फलमित्यादि । तद्धात्वर्थफलत्वं च—तद्धा-त्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम् । इदं च जन्यस्य यत्र फलत्वेन ग्रहणं तत्र; यत्र

व्यापारस्तु भयनाऽभिधा, साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया ।

दर्पणः

न्यसंयोगादिरूपं पतत्यर्थं विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् । कर्माख्याते फल-
स्य विशेष्यतयैव भानात्तत्रातिप्रमङ्गवारणाय कर्तृप्रत्ययममभिध्याहार इति वदन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । अनुगतफलत्वानिरुक्तेः । विभागजन्यसंयोगे निरवयवत्वात्प्रत्यक्षत्वात्
पतत्यर्थत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतया व्यावृत्त्याऽप्रतिद्वेष्येति धरुमप्रे वक्ष्यते ।

ननु व्यापारत्वं न फलप्रयोजकक्रियात्वम् । आत्माश्रयान् । क्रियात्वस्यैव हि
तत्त्वाद्, दण्डादिव्यापारस्य घात्वर्थत्वापत्तेश्च । नवेष्टापत्ति । घात्वर्थव्यापाराश्र-
यस्यैव कर्तृताया वक्ष्यमाणतया तदाश्रयस्य दण्डादेः कर्तृराख्यातेनाभिधानाद् 'दण्डेन
देवदत्तः पचति' इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं तृतीयाऽनापत्तेः, प्रथमापत्तेश्च । कर्तृकरणसंज्ञ-
योराकडारीयतया संज्ञाद्वयसमावेशाम्भवेनाभिमतकरणसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया
बाधान् । किञ्च प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्जनकत्वं, तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृव्यापारस्य
घात्वर्थत्वानापत्तिः, तस्य करणव्यापारद्वारेण फलजनकत्वात् । यदि जनकाजनकसा-
धारणं तदा तण्डुलक्रयणस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात् तद्दशायामपि देवदत्तादौ 'पच-
ति' इति प्रयोगापत्तिः । तण्डुलादिक्रयणादिव्यावृत्तस्य तादृशप्रयोजकत्वस्य निर्वक्तु-
मशक्यत्वाच्च । अत एव न तन्नन्यत्वे सति तन्नन्यजनकत्वरूपं तन्त्रान्तरप्रसिद्धं
तन् । तद्वच्छिन्नस्य धानुवाच्यत्वे साक्षाद्विच्छित्तिजनकान्तिमाश्रित्यसंयोगेनाप्येव
'पचति' इति प्रयोगः स्यादतत्त्वधिश्रयणादिदशायामपि । तेषामन्तिमाश्रित्यसंयोगेनान्य-
यासिद्धतया विच्छित्त्यजनकत्वादित्यत आह—*व्यापारस्त्विति* । साध्यत्वेनेति विशेषे-
पणे तृतीया । तथा च पदान्तरसमभिध्याहाराप्रयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाऽभिधानविप-
यत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः । अभिधानस्य प्रकारतावत्त्वं विषयनानिरूपकत्वं चोप-
चारिकम् । तादृशसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत् । 'घटं करोति' इत्या-
दौ इज्यममभिध्याहारं घटादीनामपि साध्यत्वेन प्रतीतिरतिप्रमङ्गभङ्गाय पदान्तरसम-
भिध्याहाराप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणम् । तदसमभिध्याहारं तेषां तत्त्वेनाप्रती-
तेः । अधिश्रयणाऽऽद्यःश्रयणपर्यन्तक्रियाकृत्यापस्य पदान्तरसमभिध्याहारमन्तरेणापि
साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाद्गुणकृत्यापारत्वमविकल्पमिति तद्वच्छिन्ने पद्यादिधानुवा-

परीक्षा

तु सत्तादेः फलत्वं तत्त्वन्तृप्रत्ययममभिध्याहृततद्धानुजन्यशाब्दयोधीया या तद्वा-
त्वर्थनिष्ठविशेष्यनानिरूपिताप्रकारता तदाश्रयत्वरूपम् । एवं च व्यापकत्वादिदमे-
वादर्त्तव्यम् । न चैवं तत्त्वनिवेशे नानुगमः पूर्वलक्षणेऽपि तत्त्वेनैव निवेशावश्यकत-
याऽग्निशेषान् । व्यापारस्य स्वरूपमाह—*व्यापारस्त्विति । *साध्यत्वेनेति* । तृती-
या प्रकृत्यादित्वात् । तदर्थंश्च प्रकारता, अभिधीयमानेत्यत्राभिधानं प्रतीतिः, निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थसम्बद्धप्रकारितायाश्चाभिधानेऽन्वयः । कर्मप्रत्यययो विशे-
ष्यत्वम् । एवं सति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमिति फलितम् । न च कर्त्
करोतीत्यादौ कदादेरपि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तत्त्वनिध्यासिरिति वाच्यम्,
पदान्तरसमभिध्याहाराप्रयोज्यत्वस्याभिधानविशेषणत्वात् । अस्मिन्नर्थे प्रमा-

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिः, इत्यादौ धात्वर्थाऽद्यगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽकाङ्क्षानुत्थापकता-

दर्पणः

च्यता नानुपपन्नेति भावः ॥ उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तञ्चेति* । *यावदिति* । सर्वमित्यर्थः । सर्वपदायमेव विवृणोति—*सिद्धमित्यादिना* । सिद्धमविद्यमानध्वंसप्रतियोगि 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम्-भूतभिन्नवत्तमानं तादृशप्रागभावप्रतियोगि च, 'पचति' 'पश्यति' इत्यादौ । *साध्यत्वेन*—वक्ष्यमाणस्वरूपेण । *अभिधीयते* । तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । क्वचिद्विषयते इति पाठः । एतेन क्रियाशब्दस्य रुढिः प्रदर्शिता । यौगिकत्वमप्याह—*आश्रितेति* । आश्रितं क्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । तृतीयाऽवयवत्वानामधि-श्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रुद्धिरेवादरणीया, पौर्वापर्यारोपो वा । फलमप्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । *पाक इति* । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरप्यत्र, कथमन्यथा स्तोके पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता, तथाऽपि तत्र धातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतघञुपस्थाप्यस्य तस्य सिद्धत्वैत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह—*तथा चेति* । क्रियान्तरैति* । अयमाशयः—यद्धर्मवत्ज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतयावच्छेदकं यत्तिसिद्धत्वम् । तद्विन्नत्वं ज्ञाननिष्ठतादृशाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभावावच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु नाकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वम् । क्लृप्तका-

परीक्षा

णमाह—*उक्तञ्चेति* । कारिकायां सिद्धमित्यस्य निष्पन्नमित्यर्थः । इदं चापाक्षीदित्याद्यभिप्रायेण । असिद्धमनिष्पन्नमिदं पचति पश्यतीत्याद्यभिप्रायेण । इदं विशेष्यबोधकम् । एवं च सिद्धमसिद्धं वा यावत्साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितेति योगप्रदर्शनम् । क्रियतेऽवयवत्वानां क्रमेणोत्पत्त्या सा क्रिया । अत एवाश्रितक्रमरूपा आश्रितं क्रमरूपं यस्याः सम-प्रवृत्तात्वर्थव्यापारावयवत्वानामधि-श्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेस्तादृशावयवत्वमग्रहः क्रिया पचादिनोच्यते । तथाऽन्यत्राऽपि बोध्यम् । यत्र तु नावयवत्वानां क्रमस्तत्रारोपो रुढिर्वा स्वीकार्या । *पाक इति* । अत्र प्रकृत्यर्थस्य साध्यत्वेनैव प्रतीतिः । अत एव स्तोके पाक इत्यत्र स्तोकेपदात्कर्मत्वार्थकद्वितीयासिद्धिः, तथाऽपि प्रत्ययार्थस्य सिद्धत्वेन भानमिति विशेषः । *आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोरिति* । अल्पाक्षरत्वादाकाङ्क्षरशब्दस्य पूर्वनिपातः । *अनुत्थापकतावच्छेदकरूपमिति* । तच्च रूपमुत्थापत्वात्मकम्, तेन रूपेण प्रतीतौ शाब्दिकवृद्धानुभवो

वच्छेदकरूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदे-
वाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रू-
पेण वाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकयोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

“जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते ॥”

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र कल्पे मानमित्याहुः ।

साध्यत्वासत्त्वभूतपदयोः पर्यायतामाह—*तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति*॥ निरु-
क्तरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः । *असत्त्वभूत इति* । “भावप्रधानमाख्यातम्”
(निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

‘सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।’

इति अस्य पूर्वार्द्धम् । *भावश्चेति* । चोऽवधारणेः उक्तभाव एवेत्यर्थः । तेन
सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः ॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः ।
अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनैवेति शेषः । तेन
वृद्धन्तपदैरसत्त्वावस्थभावाऽभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपदैरिति भावाऽऽ-
ख्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ।

अयं चेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पच-
त्यादिवाक्य इत्यर्थः । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव व्यजनादिना वह्निप्रज्वल-
नदशायां फूत्कार एव गृहीतशक्तिरस्य न पचतीतिप्रयोगः । यागे, इच्छा, ज्ञानं वेति

परीक्षा

यत्तु-क्रियायाः साध्यत्वं तदेवासत्त्वभूतत्वमित्याह—*तद्रूपवत्त्वमिति* । अत एव
वाक्यपदीये हरिणा—

सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।

असत्त्वभूतो भावस्तु तिङ्पदैरभिधीयते ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । *तिङ्पदैः-तिङन्तैः पदैः । अत एव “भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्र-
धानानि नामानि”इति निरुक्ते उक्तम् । व्यापारस्य धातुवाच्यत्वं न व्यापारत्वेनैव
किन्तु फूत्कारादिनिष्ठफूत्कारत्वादिना ।

अत एव पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं तत्तद्धर्मप्रकारकसन्दहानुदयः
सङ्गच्छत इति इत्याह—*अयञ्चेति । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव यस्य
पुरूपफूत्कारत्वावच्छिन्न एव पचधातोः शक्तिग्रहः, स व्यजनेन वह्निप्रज्वलनद-
शायां पचतीति शब्दप्रयोगं न करोति । यदि व्यापारत्वं वाच्यतावच्छेदकं भवेत्तदा

दकानामनुगमकस्य सत्यात् । आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थापि ; अव-
च्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तंच चाक्यपदीये—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥”

इति । धात्वर्थं निरूप्य तिङ्गर्थमाह—

आश्रयं त्विति । फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयः
कर्म्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वाच्च तिङ-
स्तदंशे शक्तिः । अन्यलभ्यत्वात् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं;

दर्पणः

भाष्यामङ्गतिरित आह—*आख्यातेति* । निर्विभक्तिकः पाठः साधुः । आख्यातप्रति-
पाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः । सविभक्तिकपाठे सप्तमी वैपयिकाधारे अध्याहृतज्ञा-
नक्रियामादाय बोध्या । *बुद्धिविशेषैक्यमिति* । सङ्कलनरूपबुद्धिविशेषात्मकबुद्धे-
दकैक्यमादायैत्यर्थः । तथा वाक्यवाऽऽश्रयं पौर्वापर्यं, समुदायाश्रयमेकत्वमादाय तत्स-
द्गतिरिति भावः । तत्र मानमुपन्यस्यति—*उच्छेति ॥ गुणेति ॥ क्रमिकैतद्व्यापार-
समूहं प्रति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैरपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रक-
ल्पितोऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यवहियते इति कारिकार्यः । तत्र क्षणन-
श्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाऽभावाद्, बुद्धयेत्युक्तम् । निरूप्येत्यस्य सङ्के-
पेनेत्यादिः । प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थनिरूपणानन्तरं विशेषणप्रत्ययार्थस्याऽवयवत्वव्यत-
याऽवपरसङ्गत्या तन्निरूपणमित्यभिप्रेत्याह—*तिङ्गर्थमिति* । *अन्यलभ्यत्वादिति* ।

परीक्षा

अवच्छेदकावच्छेदकस्य बुद्धिविशेषैक्यादिति भावः । बुद्धिविशेषज्ञोपलक्षणीभूत-
शक्यतावच्छेदकानुगमको न तु विशेषणीभूतेति; न बुद्धिविशेषस्य शक्यतावच्छेदकांगे
विशेषणतया शाब्दबोधे भानापत्तिः । न च तावताऽनुगमरूपमस्वीकारेऽप्यनेकशक्यता-
वच्छेदकत्वमस्त्येति नानार्थत्वापत्तिर्न गतेति वाच्यम् ? अनेकशक्यतावच्छेदकत्वं
न नानार्थत्वम्, किन्त्वनेकशक्यतावच्छेदकताकत्वम् । यथा सूर्यत्वविष्णुत्वादि-
निष्ठा हृष्यादिसत्त्वशक्यतावच्छेदकताभिन्नेति तेषां नानार्थत्वम्, तथा न प्रकृते,
उपलक्षणीभूतबुद्धिविशेषैक्यत्वेनानुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकताया एकत्वा-
दिति भावः । ननु “प्रशंसायाम्” इति सूत्रभाष्ये—एका क्रियेति व्यवहारो दृश्यते तस्य
क्यमुपपत्तिः, यावता बहूनां व्यापाराणां भवन्मते विशेषधर्मपुरस्कारेण शक्यत्वादत
आह—*आख्यात इति* । *गुणभूतैरिति* । समूहं प्रतीत्यादि । *अवयवैरिति* ।
युक्त इति शेषः । अवयवानां गुणभूतत्वं च तत्तद्रूपेण भासमानत्वम् । *क्रमजन्म-
नामिति* । इदं युगपदनुपस्थापने हेतुः । *बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः*—सङ्कलनात्मकैक-
त्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः, इदं समूहस्य विशेषणम् । एतेन पूर्वोपर्याभूतावयवानां
युगपदस्तिधानेनैका क्रियेति भाष्यीयव्यवहारासङ्गतिरिति निरस्तम् ।

तिङ्गन्तजन्यशाब्दबोधे धात्वर्थस्य प्राधान्येन भानात्तन्निरूप्य प्रत्ययार्थं वक्तुमु-
पक्रमते—*धात्वर्थमिति* । *अन्यलभ्यत्वात्*—धानुलभ्यत्वात् । *अन्यलभ्यो हि

अनन्य...
अनन्य... ३१६२

तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुवर्थनिर्णये वक्ष्यते ।

नन्वनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् । प्रतीतेः—लक्षणया, आक्षे-
पेन ।

दृष्टेः

‘अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः’ इति न्यायादिति भावः । एतेन कृतिमतो, व्यापार-
वतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति
नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताऽज्ञानविनृम्भितमिति सूचितम् ।

नन्वाश्रयस्य तिष्ठत्येव आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च स्वरूपा-
ऽभिन्नतया नानासम्बन्धावच्छिन्नतया च नानात्वादननुगमोऽस्त आह—‘शक्यता-
वच्छेदकं चेति’ । *वक्ष्यते इति* । अस्य द्वितीयाथंनिरूपणाऽवसर इति शेषः । तथा
च तत्राऽखण्डोपाधिरूपस्थानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तत्र नानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः

मोमांशुप्रतिमत् प्रवलप्रमाणेन निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोरर्थं निश्चयं व्यव-
स्थापयितुं शक्नोते—*नन्विति* । ननु ‘यद् यद् बोधकं तत्तदर्थकम्’ इति नियमादाख्यात-
जन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह—*प्रतीतेरिति* । सम्भवादित्यनेनान्वितम् ।
सम्भवहेतुमाह—*लक्षणयति* । नन्वाख्यातस्याऽऽश्रयलक्ष्यत्वे भावनाभानानुपपत्ति-
स्त्वदुपपत्तये तत्र तस्य शक्तिवत्त्वेन तु नाश्रये लक्षणासम्भवो, युगपद्भूषितद्वयविरोधात् ।
भावनाश्रयत्वेन भावनाश्रये लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरत आह—*आ-
क्षेपादिति* । आक्षेपोऽनुपपत्तिस्तत इत्यर्थः । तथाहि—अन्विताभिधानवादिमते
पदानां विशेषणत्वेनैवायोपस्थापकतयाऽऽख्यातार्थं भावनायां विशेषणत्वाऽनुपपत्त्या
भवति तस्या आश्रयाऽऽश्रेयत्वम् । यद्वा अनुमानं स । तत्प्रयोगश्च ‘आख्यातपद-
बोध्या भावना, किञ्चिदाधिता, विशेषणस्येन गृहीतशक्तिवत्त्वान् । घटपदबोधयधरस्य-

परीक्षा

शब्दार्थ’ इति न्यायस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । एतेन कर्तृरि कर्मणि वा आख्या-
तस्य शक्तिः स्यात्कारे यद्वा व्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवमिति यन्नेनैयायि-
कानां दूषणं तदस्मन्मताज्ञानविनृम्भितमिति ध्वनितम् । नन्वाश्रयत्वस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वेऽपि तस्य निरूपकभेदेन नानासम्बन्धावच्छिन्नत्वेन च भेदादौरथं द्वयोरभेदे-
त्यत आह—*तत्तच्छेदकं चेति* । *सुवर्थनिर्णयः—द्वितीयाथंनिरूपणात्परं । एवं
चाश्रयत्वस्याखण्डोपाधिरूपतया न नानाधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौरव-
मिति भावः । मोमांशुकोऽपि परिहरन् स्वमतं व्यस्यारयितुं शक्नोते—*नन्विति* ।
*अनयोः—कर्तृकर्मणोः । ननु यद्यर्थबोधकं तत्तदर्थकमिति सामान्यतो व्या-
ख्यातया कर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानं भविष्यतीत्यत आह—*प्रतीतेरिति* । *लक्षणयति* ।
ननु लक्षणभागे नोपपत्तेः भावनाया भङ्गते आख्यातशक्यतया तस्याः शाब्दबोधे
भानमिदमेव शक्यता सन्प्रतिपादकत्वमपि वक्ष्यमिति युगपद्भूषितद्वयविरोध इत्यत
आह—*आक्षेपादिति* । आक्षेपोऽनुमानम्, तस्य भावना किञ्चिदाधिता धर्मवत्त्वात्,
घटपदबोधयधरस्य प्रयोगस्य तत्र सम्भवात्सम्भवति । एवं च भावना किञ्चिदा-
धितोऽनुमितौ किञ्चिदर्थबोधकत्वमिति भावेन तस्य तद्वि-
रूपस्य न एव कर्तृरिति ध्वन्यते । ननुऽनुमानश्रापेण न सम्भवः । अनुमितेऽपि-

पात्, प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेद्—

अत्रोच्यते—“लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः” (पा० सू० ३।४। ६६) इति सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारात्, “कर्त्तरि कृद्” इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृत्यते । बोधकतारूपां त्रिवादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधी-

दर्पण

वन् इति । समानसंवित्सरेद्यत्वं तु नाश्लेषः, प्रमेयमित्याश्रयभावे भावनाया अमानाद् भावनापदजन्यभावनावोषे आश्रयाऽमानाच्चेति ।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रययौषस्यानुभवसिद्धत्वाद्वाश्लेषाद्वाश्रयभानोपपत्तिः, काचित्कत्वात् तथाभानस्य । किञ्चोचरीत्या तज्ज्ञानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्रधान्यानुपपत्तिः शक्तिग्रहे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वाद् घटत्ववत्, एतत्त्वस्य विचाराऽप्यहत्वाच्छेत्यत आह—*प्रथमान्तपदाद्वैति* । समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः ।

मानमिति । यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयमानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येवोक्तं वक्तुमुचितं, तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लाभात् सामान्यत आश्रये स्वाभिमतआख्यातशक्तिसिद्धयतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम् । ननु कर्तृपदाघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कं निरस्यति—*अत्र हीति* । नन्वेतत्सूत्रं ख्याराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकतारूपामिति* । बोधजनस्त्वरूपामित्यर्थः । इदं चादेशिनेव शक्तिरादेशानामादेशान्मृतिद्वाराऽप्योपस्थापनत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम् । यथा चैतन्

परीक्षा

सिद्धान्तपरामर्शजन्यतया शब्दश्रवणे व्याप्त्यादिप्रतिमन्धानाभावेऽपि शाब्दबोधन्यानुभवसिद्धत्वाद् अह—*प्रथमान्तपदाद्वैति* । चैत्रः पंचतीति वाक्यघटकं यन्प्रथमान्तं पदं चैत्र इत्यादि तेनाश्रयस्य प्रतीत्युपपत्तौ न तत्राख्यातस्य शक्तिः स्वीकार्येति भावः । *मानमिति* । अनुमापरुमित्यर्थः । आख्यातम्—आश्रयशकम्, “लः कर्मणि” इति सूत्रपृहीतशक्तिः क्त्वात् । अणादितद्धितवदिति । यद्वाद्भावंच्छिन्नपृहीतशक्तिकृपाणिनीयमुत्रकं भवति तत्तद्धंभावंच्छिन्नशक्तं भवतीति सामान्यतया व्याप्तिः । ननु तत्र कर्त्तराऽप्यस्यामात्रेण कथं तत्सूत्रपृहीतशक्तिरुत्तररूपेदेतुमिद्विरत आह—*अत्र हीति* । यद्यपि परमतस्य प्रथमान्तपदेन चैत्रत्वादिना चैत्रस्य लाभेऽप्याश्रयत्वस्य न लाभ इत्याख्यातस्य तत्र शक्तिः स्वीकार्येत्येवमपि निराकरणं संभवति; तथाऽपि अनन्यलभ्यत्वेनाश्रयत्वावच्छिन्न एव शक्तिरूपणः नन्वाश्रयत्वावच्छिन्न इति यन्मतम्, तदप्यपाकर्तुंमनुमानप्रदर्शनमेवं ह्युक्तम् । नन्वेतावता लकारस्य शक्तिः सिध्यति न त्वाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकनेति* । बोधजनस्त्वं शक्तिः सा च यो लौकिकताद्भ्रसमवापी तत्र कल्प्यते इति भावः । इदं च स्थानित्वेव शक्तिः, आदेशा-

कारविधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिध्येत् । “कर्त्तरि कृद्” इति च, “लः कर्मणि” इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् ।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्व-^८_६ मस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽ-

दर्पण

भ्यत्वाभावात्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् वाधरम् । यद्यप्युक्तीत्या व्यापारं शक्तिसिद्धावपि फलशक्त्यवोधकं कर्मणीत्यनुपपन्नमेव, तथाप्यभिधानाऽनभिधानव्यवस्थार्थं तदप्यावश्यकमेव, द्वेषा भावं तु कथञ्चित् परिहरणायमिति भावः । *कृतामिति* ।

कृत्संज्ञकानां ण्वुल्लुजादीनामित्यर्थः । ननु “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्येव तत्र शक्तिमाधकमेत आह—*कर्त्तरि कृदिति चेति* । तत्सूत्रादेव च कर्त्तरीति अत्रानुवर्त्तते । तथा च पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽत्राप्यनुवर्त्यस्य तस्य धर्मिपरत्वमेव । अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरत्वेव स्यात् । तदेवाह—*तुल्ययोगक्षेममिति* । अल्लुधलाभो योगो, ल्लुधरक्षणं क्षेमम् । एवञ्च “लः कर्मणि” इत्यस्यानन्यल्लुधभावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वोपगमे न्यायमास्यात्, “कर्त्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यापि कृतां भावनायत्त्वप्रतिपादकत्वम् । तस्या आक्षेपादेव लाभाच्च कृतां तच्छक्तिप्रतिपादकं नदिति यदि, तर्त्तर्हि “लः कर्मणि” (पा० सू० ३।४।६९) इत्यपि नाऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः ।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शब्दाधिकाराऽश्रयणेन धर्मिपरत्वमन्वयान्नोक्तदोषः । यदि च शब्दाधिकाराऽऽश्रयणं सन्त्येव गमकं, प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते, तदाऽपि ‘शक्तः कारकं’ शक्तिमत्कारकम् इति पक्षद्वयस्याप्याकरमिदतया तद्विकल्पस्य तिङ्शतोऽव्यवस्थितत्वाश्रयणादर्थ्याधिकाराश्रयणेऽप्यभिमतार्थलाभोऽक्षत एत्येत आह—*अपि चेति* । तथा च विकल्पव्ययस्याया एवाप्रामाणिकत्वेनैकार्यपरत्वेव न्याप्येति भावः । नन्वाख्यातस्य व्यापारावाचकत्वे कथं तनस्तद्वोधोऽन आह—*भावनाया इति* । *कृदादिवदिति* । “तत्र तस्यैव” (पा० सू० ६।१।११६) इति वतिः । कृदादिभ्यश्च इत्येवार्थः । आदि-

परीक्षा

कर्त्तरीया । फलमात्रस्य धात्वर्थत्वसादिभ्रतमाधिन्येवमाशङ्का । *न सिद्धयेदिति । इष्टापत्तिरिति तु न, वक्ष्यमाणस्यधिकरणमिद्वान्नमद्वापत्तेः । “कर्त्तरि कृत्” इति सूत्रं तत्र तेषां शक्तिपादकमन्वीतिमत्तं निराकरोति—*कर्त्तरि कृत्वादिना* । *तुल्ययोगक्षेममिति* । कर्मादेव सूयात्कर्त्तरीति पदं “लः कर्मणि” इत्यत्रानुवर्त्तते; तच्च यदि “लः कर्मणि” इति सूत्रे कर्तृत्वरम्; तदा पूर्वसूत्रेऽपि तर्थाय स्यादिति कृतां कर्त्तरि शक्तिमाधकं न भविष्यतीति भावः ।

ननु पूर्वसूत्रस्य कर्त्तृपदं कर्त्तृपरमेयान्, इह तु शब्दाधिकाराश्रयणात्कर्त्तृत्वरं भविष्यतीत्यत आह—*अपि चेति* । *अमित्येति* । शब्दाधिकारस्य गुणत्वेन च त्रिगुण्य किञ्चित्साधकमिति तत्रैव शब्दाधिकाराश्रयणमन्वयं सर्वप्रायांधिकार एत्येति भावः । नन्वेव भावनायाः प्रतीतिर्न स्यात्पक्षमात्रस्य धान्यत्वात्तदन् आह—*भावनाया इति* ।

*ननु भावना आख्यातार्थार्थः न तु कर्त्तृत्वात्तदार्थार्थः, तथापि भावनाया आक्षे-

स्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत् ? न । घटमानयेत्या-
दावाक्षित्व्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद् ? न । पाकानुकूल-
व्यापारवतः कर्त्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । न च कर्त्तुर्विवरणं
तान्पर्याऽर्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरे-
तरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

द्वयणः

पदान् कर्त्तुर्विहिततद्धित इत्यादेः परिग्रहः । तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारावाच-
कत्वेन कृद्ध्यंक्रत्राक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं; तथाऽऽभ्यातेऽपीति भावः । *तथा
सतीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानयेति* । 'जातिः पदार्थः' इति मने
जात्याक्षिप्तव्यक्त्येधा प्राधान्यम्; तथा कत्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत
इत्यर्थः । शक्तिप्राहकेषु परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽयास्य-
तीत्याशङ्कते—*भावनाया इति* । *विवरणेति* । तत्प्रमानार्थकपदाऽन्तरेण तदर्थ-
कथनस्य विवरणतया, प्रकृतं पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
णात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितया, न तेनार्थ-
निर्णय इत्याह—*पाकाऽनुकृतेति* ॥ पचतीत्यर्थकृत्तुंका पचिक्रियेति कर्त्तुर्विवरणस्या-
ऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिस्त कर्त्तरीत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति
भावः । *इतरेतरयोगद्वन्द्व इति* ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्यार्थसमाहारस्य चत-
व्देन विवरणादुक्तमितरेतरंति । धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटपदाऽशक्यसाहित्यस्य
विषहवाक्यस्यचतव्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चाऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता ।
एवञ्च 'घटेन जलमाहर' इत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरस्ववत् प्रकृते द्वित्वाऽ-
न्वयप्रयोजकतयाऽपदार्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यभ्युपेत्योक्तम् । तत्र साहित्यस्य
द्वित्वाऽऽद्यतिरिक्तस्याऽनुभवात्तस्य द्विवचनादिर्बोधोपस्थितेन तत्र समासघटकप्रत्येक-
पदवृत्तिः । तस्यैव चेन विवरणमिति मताऽन्तरानु वक्ष्यते—*तुल्यत्वादिति* । भाव-

परीक्षा

पस्य वाच्यतया कृदन्त इव आख्यातस्यलेऽपि तस्या अशब्दार्थत्वेन प्राधान्यं न स्या-
दित्याशङ्क्य समाधत्ते—*तथासनीत्यादिना* । *आक्षिप्तेति* । जातावेव तन्मते
शक्तिर्वाकारात् । ननु पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनेति विवरणं दृश्यते; तत्प्रमानार्थ-
कपदाऽन्तरेण तदर्थकथनं हि विवरणम्, तच्चाख्यातस्य भावनार्थकत्वं पञ्चोपपद्यत इत्या-
शयेनाह—*पचतीत्यादाविति* । *कर्त्तुरपीति* । पचतीत्यर्थकृत्तुंका पचिक्रियेति वि-
वरणस्य मर्यासम्मतत्वात् । ननु कर्त्तुर्विवरणं न वाच्यार्थविवरणमिति दृष्टान्तेनाशङ्क्य नि-
राचष्टे—*न चेति* । पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपि कैश्चित्कथनं तन्मतेनायं
दृष्टान्तः । *इतरेतरयोगद्वन्द्व इति* । धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटपदाऽशक्यसाहित्ये यद्य-
पि शक्तिर्नास्ति; तथाऽपि चकारेण तस्य विवरणं दृश्यते, समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्य ल-

किञ्च—‘पचति देवदत्तः’ इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्तृर्वाच्यत्वमावश्यकम् । पक्ता देवदत्त इतिवत् । न चाऽभेदयोर्धे समानविभक्तिकत्वं नियामकम् । तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम् ।

दर्पणः

नापदेनाऽऽख्यातस्य विरूपात्म्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । स्वस्वबोधोऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः ।

नवाऽख्यातस्य कर्तृवाचित्ये तदाक्षिसभात्रनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः । नवाऽकृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तित्वत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वाच्यम् । दृष्टान्तदृष्टान्ति-कयोर्वैपम्यात्, तथा हि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽक्षेपत्वात्, भावनावि-रहिणः कर्तृत्वामम्भवात् । ततश्च धर्मिप्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्याऽसम्भवः, कृतीव, जात्या तु परिच्छेद्यतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽक्षेपाद् भवति तस्य प्राधा-न्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधान्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तर-माह—*किञ्चेति* । *अभेदाऽन्वयदर्शनादिति* । देवदत्ताऽभिन्नैककर्तृको वर्तमानो व्यापार इत्याकारकयोधस्याऽऽकरसम्मतत्वादित्यर्थः । *तदनुरोधेनेति* । अभेदाऽन्व-याऽनुरोधेनेत्यर्थः । *आवश्यकमिति* । अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधोऽपलापाऽऽ-पत्तिरिति भावः । *नियामकमिति* । तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदसंसर्गावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थिति-हेतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः । *तच्चेति* । अभेदान्वयबोधकप्रयो-जकमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः । *तत्र*—देवदत्तः पचतीत्यादौ । तादृशानियमे व्यति-

परीक्षा

क्षगया समाहारप्रतिपादकनेति भावः । *भावनायामपीति* । भवन्मते भावना न धातु-वाच्या, तस्याः प्रतीतिस्तु भवतीति तस्याः अपदार्थभूताया विवरणमित्यपि वस्तु शक्यमिति भावः ।

नवाऽख्यातस्य कर्तृवाचरूपे भावनायाः प्राधान्यं न स्यात् । आक्षिप्ताया भाव-नाया गुणत्वान्, जात्याक्षिप्तव्यक्तेस्तु परिच्छेद्यत्वेन सम्भवति प्राधान्यमत आह—*किञ्चेति* । *दर्शनादिति* । देवदत्तादिभिन्नैककर्तृको वर्तमानो विहित्यनुरूपो व्यापार इत्याकारकस्य शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वान् । *आवश्यकमिति* । पदप्रतिपादस्यार्थस्य पदबोधार्थं प्रकारतया भानस्य सर्वत्र दर्शनात्कर्तृर्वाच्यत्वमाव-श्यकम् । अत एव पचतीति शाब्दजन्यबोधे सति कः कीदृश इति प्रश्नो, देवदत्तो घन-इयाम इत्युत्तरं च सङ्गच्छते तत्र दृष्टान्तमाह—*पक्ता देवदत्त इतिवदिति* । पाक-कर्त्रभिन्नो देवदत्त इत्याकारकस्य शाब्दबोधस्य ततो जननवदित्यर्थः । *अभेदबोध इति* । अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्वयबोधे इत्यर्थः । *समानविभक्तिक-त्वम्*—विशेष्यवाचकस्य शब्दस्य विशेषणवाचकशब्दोत्तरविभक्तिमजातीयविभक्ति-कत्वम् । *नियामकमिति* । नीलो घट इत्यस्मादिव नीलस्य घट इति शाब्दाभेदा-न्वयबोधो न जायत इत्यतोऽभेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-सम्बन्धेन शाब्दबोधे विशेष्यवाचकस्य विशेषणवाचकोत्तरविभक्तिमजातीयविभक्तिक-त्वज्ञान कारणमिति क्वाप्यकारणभावस्यावश्यमप्यदिति भावः । तादृशकार्यकारण-

‘सोमेन यजेत’ ‘स्तोकं पचति’ ‘राजपुरष’ इत्यादावप्यभेदयोधाऽनाप-

द्वर्णः

रेक्यभिचारस्यलानि दर्शयति—*सोमेनेत्यादिना* ।

नन्वत्र यागे सोमस्य करणत्वेनैवान्वयान् कथमुक्तनियमस्य व्यभिचार इति चेद् ? न । सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनाऽन्वये यागस्याऽपि तत्र करणत्वेनैवाऽन्वयान् । ‘सोमेन यागेनेष्टं भावयेद्’ इत्युभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । सोमस्य यागवत् फल- भावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिः, यागार्थत्वानुपपत्तिः, प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकाङ्क्षानिर्गृह्येतिभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनाऽन्वयानुपपत्तिश्च । ‘सोमेन यागम्’ इत्यन्यथाभ्युपगमे यद्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानुपपत्तिः, करणत्वेनैवान्वयान्, तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेन उपस्थितस्य माध्यत्वे- नाऽन्वयानुपपत्तिर्दुष्परिहर्येति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया ‘सोमवता यागेनेष्टं भाव- येत्’ इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति मीमांसकमिद्वान्तः । तत्र चोक्तनियमे व्यभिचारो दुवार इति भावः । *स्तोकं पचतीति* । अत्रापि धात्वर्थ- व्यापारजन्यफलसम्बन्धिनि फटे विभिन्नविभक्तिः कर्मत्वरूपदार्थत्वाभेदान्वयादित्यर्थः । ननु समानविभक्तिः नामार्थयोरैवाभेदाऽन्वययोरे प्रयोजकम् । अत एव व्यु- त्पत्तौ द्विवचनस्यैवोच्छेदः । नामत्वं च वक्ष्यते । प्रकृते चाऽनुयोगिप्रतियोगिनोर्ना- मार्थत्वाभावाच्चोक्तदोषोऽन आह—*राजपुरष इति* ।

परीक्षा

भावे व्यभिचारमाह—*सोमेनेत्यादिना* । सोमाभिन्नेन यागेनेष्टंभाववेदित्याकार- कस्य शाब्दयोधस्यानुभवमिदत्वात् । न च यागरूपायां भावनायां सोमस्य करण- तथा योधोऽस्त्विति न व्यभिचार इति वाच्यम् । सोमस्य तत्र करणत्वेनान्वये यज- धात्वर्थफलस्य यागस्यापि करणत्वेनान्वयान् । एकरणावरुद्धे करणान्तराकाङ्क्षाया अभावेन सोमेन यागं भावयेत्, यागेनेष्टं भावयेदित्याकारको योधः स्यात्, तथा च वाक्यभेदस्यापत्तिरिति सोमपदयोःऽपि याग एव वाच्यः; सोमादिपदानां ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रैव नामधेयपरत्वात् । एवं प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपा- त्त्वाद्धात्वर्थफलैर्नैव करणतयाऽन्वयेन करणाकाङ्क्षाशान्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य तत्रान्वय एव न स्यादित्यभिप्रायात् । न च सोमस्य धात्वर्थफलेऽभेदेनान्वयस्वीकारे तयान्वयविवक्षा तत्रैव तद्विशेषणवाचकाद् द्वितीयाः यत्र तु फलस्यैव करणतया भावनां प्रतिशब्दयः, तत्र तत्समानाधिकरणपदात्तृतीयाया न्याय्यत्वात् । न च फलस्य व्यापारो- त्तरकालिकत्वेन कथं तत्र करणत्वमिति वाच्यम् ? भावनाभाष्यनिवर्तकत्वरूपपारिभा- षिककरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र “करणे यज” इति सूत्रमेव मानम् । स्थलान्तरेऽ- प्युक्तकार्यकारणभावे व्यभिचारोऽस्तीत्याह—*स्तोकं पचतीति* । अत्र स्तोत्रपदा- र्थस्य फटे कर्मणि, अभेदेनान्वयो दृश्यते, विशेष्यवाचकस्य घातोः समानविभक्ति- कपदोपस्थाप्यं तु नास्तीति व्यभिचार इति भावः । नन्वभेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थ- निष्ठप्रकारतानिरूपितनामार्थनिष्ठविशेष्यताशाली यत्रान्वययोधस्तत्रैवोक्तं समानविभ- क्तिरुत्वं नियामकमिति ब्रूम इति; नोक्तस्थले व्यभिचार इत्यत आह—*राजपुरष इति* ।

त्तेः । न च लक्षणया कर्तुं कृतत्वात्त्वात्मानाधिकरणम् । पिङ्गाक्ष्या-
द्वियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वि-

दर्पणः

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेव "देवदत्तः पचति" इत्यत्रापि समानविभक्तिरुक्त-
स्याऽतन्त्रतयाऽभिमतयोर्धान्वयानुरोधत् कर्तुंवाचित्वं सिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्तो-
नामार्थद्वयविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम् ।
नैयायिकमतं च दम् । तैः कर्मधारये पठितत्पुरुषे च पूर्वपदशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तर-
पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु जहत्स्वाऽर्थवृत्त्यभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयो-
रन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं पद्यार्थवदुद्गाहेरपि ॥

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसमस्तत्वस्यापि विशेषणान्नोक्तस्थले व्यभिचार
इत्याहुः । अधिकमत्रे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदयोरेकार्थाऽभिधायित्व-
मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽव्ययवृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्ताना-
मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मिशक्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एव-
मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यभेदेति वार्थः । *वैश्व-
देवीत्यादीति* । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुपपद्यते । तथा च बलाबलाधिकरणो-
च्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—“तत्रे पयसि दध्यान्वसिभ्यश्चैव देव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । अत्रार्थ संशयः—किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ?
अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेगान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-
द्वाजिनो विश्वे देवाः, ताननूद्य वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं
कमेति । पूर्वपक्षे, वैश्वदेव्यामिक्षा’ इत्यत्र तद्वित्तस्य देवतासम्बन्धव्यर्थकतया श्रौतः
सम्बन्धो, ‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र तु वाक्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां
परीक्षा

नैयायिकसम्मतशाब्दबोधे न व्यभिचारोऽत्र दर्शितस्तेषां मते हि तत्पुरुषसमासे पूर्व-
पदस्य विग्रहवाक्ये श्रूयमाणा या पूर्वपदाद्विभक्तिस्तदर्थविशिष्टलक्षणायाः सत्वात् ।
पूर्व च प्रकृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरुषेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो
दृष्टव्यः, श्रिमक्ते. साजात्यं च—विभक्तिविभाजरुधमेण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् ।
लक्षणया—आख्यातस्य लक्षणया । युगपद्बृत्तिद्वयविरोधश्चाप्रामाणिक इति भावः ।
स्वमतरीत्या समासादिवृत्तावेकार्थीभावस्य स्वीकारात्, लक्षणाया अभावात् राजपु-
रुष इत्यत्र व्यभिचारः, राजसम्बन्धिपुरुषे राजपुरुषेति समुदायस्य शक्तिस्वीकारात्,
किन्तु स्तोत्रं पारु इत्यादौ व्यभिचारः, यदि च ‘नामार्थयो’ इति व्युत्पत्तौ नामार्थत्वं
नामजन्मप्रतिपत्तिविशेषत्वमुच्यते, तदा प्रकृते प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियायामन्वयात्, घ-
जर्थस्य सिद्धावस्थापत्तार्थस्य विशेष्यत्वात्तत्र स्तोत्रपदार्थानन्वयात् व्यभिचार इति
विभाव्यते, तदा स्तोत्रं पक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्यभिचारो दृष्टव्यः । *लक्षणयेत्यादि ।
भावनया शक्तस्याख्यातस्य भावनाश्रये लक्षणया द्वयोः सामानाधिकरणमित्यर्थः ।
यौगिकानाम् । योगोऽव्ययवृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । *अनापत्ते-
रिति* । तथा च सिद्धान्ते भवदीये यत्स्ववाच्यवाच्ये द्रव्येऽख्यादिपदप्रति-

तान्तानामपि । “अनेकमन्यपदार्थे” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, चिद्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपदार्थ एव अनुशासनलाभात् ।

दर्पणः

स्वाभिन्नाऽर्थकपदस्यैवापेक्षणात्र श्रौतत्वबाधः सम्यन्धस्य । यत्र तु भिन्नाऽर्थकपदापेक्षाः तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च—“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा” इत्येतद्विहितवैश्व-
देवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः । “वाजिभ्यः” इति चापूर्वदेवताविधानमिति राधान्तः । यदि च तद्विद्यमानस्य
देवतासम्बन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादाभि-
क्षाद्रव्ये देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय
देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्विद्यमानस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्य-
युक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणमिदं, युरन्तरपि । तथाहि घटपदाद् घटप्रकार-
रक्तवोधवदण्ड्यादिपदादण्डमस्यन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽवृत्त्यधिकरण-
न्यायेन सम्यन्धमात्रं मनुवादिवाच्यं स्यात् । अत एव ‘देवदत्तस्य गोमत्त्वम्’ इत्यत्र
त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं मद्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत्
प्रकृतिजन्यबोधकरकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विशेषस्य संमार्गस्य कथं ततो बोध
इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षिसव्यक्त्यंशे प्रकारतयैव भावान् । एवं
मत्त्वर्थविहितवहुर्वाहैरप्येकं ह्रायनमस्या इति विग्रहे, देवतार्थकत्वद्वितम्यापि चिद्वेदेवा
देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव वृत्तिवा-
च्यत्वनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुर्वाहिविधीयते ।

तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादौ सम्बन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः । उभयाऽऽश्रितेन सम्बन्धेनाऽऽ-
क्षेपात्तदुपपत्तेः । तत्र कर्तृवत् सम्बन्धवच्च । नचाऽन्यत्त्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थ-
परीक्षा

न्ययप्रतिपत्तिर्न तद्विरोध इति भावः । *एवम्—समामवत् । *तद्विद्वान्तानामपीति* ।
द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति शेषः । एवं च बलायत्ताधिकरणे—‘तस्मै पयसि दद्वानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र वाजिनामिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विद्वे
देवास्ताननूच वाजिनं गुणो विधीयते, तेनोभयगुणकर्मकं कर्मणि पूर्वपदे वैश्वदेव्यामिक्षे-
त्यत्र “माऽस्य देवता” इति मूलविहिततद्विद्यमानस्य देवताविशिष्टद्रव्याभिधापकतया आभि-
क्षायास्तत्र श्रौतः सम्यन्धः । न चामिक्षाऽपि पदान्तरात् प्रतिपादितेति वाक्योपक्रमेणैव
तस्या इति वाच्यम् ? स्वाभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षेऽपि श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात् ।
एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यबोधिनयागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम्,
वाक्यापेक्षया ध्रुवैर्यत्नत्वात्, वाक्यस्य दुर्बलत्वाच्छ्रौतद्रव्येणैव निराकाङ्क्षत्वात्
वाजिनगुणविधानमिति युक्तं ; किन्तु वाजिभ्यो देवतान्तराभ्यो वाजिनविधानमिति कर्मां-
न्तरमेवतदिति सिद्धान्तितम् । द्रव्यवाचित्वाभावे तद्विरोध इति भावः । अत्रन्ते न-

त्तेः । न च लक्षणया कर्तुं शक्यतत्वात्सामानाधिकरण्यम् । पिङ्गाश्या-
द्वियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्वि-

दर्पणः

यद्यपि “सोमं न यजेत” इत्यत्रेव “द्वन्द्वत्तः पचति” इत्यत्रापि समानविभक्तिरुत्प-
त्त्याऽतन्त्रतयाऽभिमतबोधान्वयानुरोधत् कर्तुंवाचित्वं मिद्धमेव, तथाऽपि व्युत्पत्ते-
नांमार्थद्वयविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्थलमुपात्तम् ।
नैयायिकमतेन चेदम् । तैः कर्मधारये पठोत्तरपुरे च पूर्वपदाशक्यलक्ष्यान्यतरस्योत्तर-
पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु जहत्स्वाऽर्थद्वयभ्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयो-
रन्वयल्यैवाभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसरादिति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं पृथग्रथं हुर्वीहिरपि ॥

अपरे तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामांशेऽसमन्तत्वस्यापि विभेदपणाशोक्तस्यैव व्यभिचार
इत्याहुः ; अधिकमपे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदयोरेकार्थोऽभिधायित्व-
मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण प्रवृत्ताना-
मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मशक्तत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एव-
मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यमपेति वार्थः । *वैश्व-
देवीत्यादीति* । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुपपद्यते । तथा च बलाबलाऽधिकरणो-
च्छेदाऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—“तत्रे पयसि दध्याभयविश्वामित्रेऽश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । अत्रार्थ संशयः—किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ?
अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-
द्वाजिनो विश्वे देवाः, ताननूद्य वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं
कमेति । पूर्वपदे, ‘वैश्वदेव्यामिक्षा’ इत्यत्र तद्विस्तृतस्य देवतासम्बन्धवर्धकतया श्रौतः
सम्बन्धो, ‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र तु वाक्येन सः । मत्यामपि परान्तरांपक्षार्थां
परीक्षा

नैयायिकसम्मतशाब्दबोधे न व्यभिचारोऽत्र दर्शितस्तेषां मते हि त-पुरपसमासे पूर्व-
पदस्य विग्रहवाक्ये श्रूयमाणा वा पूर्वपदाद्विभक्तिस्तदर्थविशिष्टलक्षणायाः सत्वात् ।
एवं च प्रकृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरपेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो
द्रष्टव्यः, विभक्तेः साजात्यं च—विभक्तिविभाजकधर्मेण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् ।
लक्षणया—आख्यातस्य लक्षणया । युगपद्भूत्तित्वविरोधश्चाप्रामाणिक इति भावः ।
स्वमतरतीत्या समासादिभूत्तौकार्याभावस्य स्वीकारात्, लक्षणाया अभावान्न राजपु-
र्य इत्यत्र व्यभिचारः, राजसम्बन्धिपुरेण राजपुरेणैति समुदायस्य शक्तिस्वीकारात्,
किन्तु स्तोत्रं पाठ इत्यादौ व्यभिचारः, यदि च ‘नामार्थयो’ इति व्युत्पत्तौ नामार्थत्वं
नामजन्यप्रतिपत्तिविशेषत्वमुच्यते, तदा प्रकृते प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियायामन्वयात्, घ-
नार्थस्य मिद्धावस्थापन्नार्थस्य विशेष्यत्वात्तत्र स्तोत्रपदार्थानन्वयान्न व्यभिचार इति
विभाव्यते, तदा स्तोत्रं पक्त्वा अजतीत्यत्र व्यभिचारो द्रष्टव्यः । *लक्षणयेत्यादि ।
भावनाया शक्त्याऽव्यातस्य भावनाश्रये लक्षणया द्वयोः सामानाधिकरणमित्यर्थः ।
यौगिकानाम् । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । *अनापत्ते-
रिति* । तथा च सिद्धान्ते भवदोषे यत्स्ववाच्यवाच्यं द्रव्येऽख्यादिपदप्रतिपाद्यस्या-

तान्तानामपि । “अनेकमन्यपदायें” “साऽस्य देवता” इत्यनुशासनेन पिङ्गे षड्विंशो यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानपष्ठार्थ एव अनुशासनलाभात् ।

दुर्पणः

स्वाभिन्नार्थरूपद्वयैरापेक्षणात् श्रौतत्ववाचः सम्बन्धस्य । यत्र तु भिन्नार्थरूपदापेक्षाः तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात् । एवञ्च—“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा” इत्येतद्विहितवैश्व-
देवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् । किन्तु कर्मान्तर-
विधिः । “वाजिम्य” इति चापूर्वदेवताविधानमिति रादान्तः । यदि च तद्विन्य
देवतासम्बन्धे एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वास्यविनियोज्यस्य माम्यादामि-
क्षाद्रव्ये देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः । लक्षितद्रव्यमादाय
देवतासम्बन्धं श्रौतत्वसम्बन्धात्तदनुपपत्त्यभावेन तद्विन्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्य-
युक्तं स्यादिति ।

अनुशासनलाभादिति । उपलक्षणाभिन्नं, युक्तेरपि । तथाहि घटप्रदाद् घटप्रकार-
कबोधवदण्ड्यादिप्रदादण्डसम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा । तत्राऽऽहृत्यधिकरण-
न्यायेन सम्बन्धमात्रं मनुवादिवाच्यं स्यात् । अत एव ‘देवदत्तस्य गोमत्त्वम्’ इत्यत्र
त्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते । घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत्
प्रकृतिजन्यबोधकरूपस्य भावप्रत्ययार्थत्वाद् ; विशेषस्य संमार्गस्य कथं ततो बोध
इति तु नाऽऽशङ्कनीयम् । यतस्तस्य स्वाक्षिप्तव्यवर्त्येण प्रकारतयैव भानात् । एवं
मत्वर्थविहितबहुव्रीहिस्यैवं हायनमस्या इति विषये, देवतार्थकृतद्वितस्यापि विश्वेदेवा
देवता अस्या इति विषये च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव घृतिवा-
च्यत्वनिर्णयः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदायें च बहुव्रीहिर्विधीयते ।

तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता ॥ इति ।

नच गोमानित्यादौ सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः । उभयाऽऽश्रितेन सम्बन्धेनाऽऽ-
क्षेपात्तदुपपत्तेः । तव कर्तृवत् सन्बन्धवच्च । नचाऽमत्वभूतसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थ-
परीक्षा

न्यप्रतिपादनं तद्विरोध इति भावः । *एवम्—समासवत् । *तद्विद्वान्तानामपीति* ।
द्रव्यवाचित्वानापत्तेरिति शेषः । एवं च बलाबलाधिकरणे—‘तस्ये पयसि दद्वानयति सा
वैश्वदेव्यामिक्षावाजिम्यो वाजिनम्’ इत्यत्र वाजिनामिक्षारूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वे
देवास्तान् न च वाजिनं गुणो विधीयते, तेनोभयगुणकमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षे-
त्यत्र “साऽस्य देवता” इति मूयविहिततद्विन्य देवताविशिष्टद्रव्याभिधायकत्वात् आमि-
क्षायास्तत्र श्रौतः सम्बन्धः । न चामिक्षाऽपि पदान्तरात् प्रतिपादितेति वाक्योक्तमेव
तस्या इति वाच्यम् ? स्वाभिन्नार्थरूपदान्तरापेक्षणेऽपि श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात् ।
एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यबोधितयागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम्,
वाक्यापेक्षया ध्रुवबलवत्त्वात्, वाक्यस्य दुर्बलत्वाच्छ्रौतद्रव्येणैव निराकाङ्क्षत्वात्
वाजिनगुणविधानमिति युक्तं; किन्तु वाजिम्यो देवतान्तेभ्यो वाजिनविधानमिति कर्मां-
न्तरमेवैतद्विति सिद्धान्तितम् । द्रव्यवाचित्वाभावे तद्विरोध इति भावः । भवन्मते त-

तथा च “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाधिकरणोच्छेदाऽऽपत्तिः । द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तैः

दर्पणः

तथा तद्विहितमनुवादेस्तादृशसम्बन्धबोधः त्वे तत्र लिङ्गसंख्याऽन्वयाऽपत्या सत्त्व-भूतसम्बन्धे एवानुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया । एवञ्च द्रव्यमेवाप्यौ मत्वर्थीय-स्यान्तु, सम्बन्ध आक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् । किञ्च मनुवादेः सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे तस्य सम्बन्धादिपदपर्यायताऽऽपत्या सम्बन्धविशेषार्थकत्वमेवोत्तरीकरणीयम् । तत्त्वं चाऽनुयोगिप्रतियोगिविशेषनिरूप्यत्वम् । तथा चैकस्य निरूपकस्य प्रवृत्त्या लाभेऽप्यनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिरूपने त्वतीव गौरवमिति वाच्यम् । मनुवादेर्ह्यऽसत्त्वभूतसम्बन्ध एव वाच्यः । अत एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गकत्वेऽपि च दण्ड्यादिशब्दानामेकवचनान्तत्वं नागालिङ्गकत्वं च । सम्बन्धिनां तथात्व एव तादृशप्रयोगदर्शनात् । तथाच मनुवर्षसम्बन्धे लिङ्गाद्यन्वयासम्भवात्तेरेवाऽऽक्षेपः सम्बन्धिनः, आख्यातार्थसंख्येयव कर्त्रादेः ।

वस्तुनस्तु लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयित्वरूपासत्त्वभूतत्वमपि पृथग्वादावार्थसिद्धम् । प्रत्ययार्थलिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थ एवाऽन्वयायोगात् “प्रत्ययानाम्—” इति व्युत्पत्तेश्च । तस्मान्नासत्त्वभूतसम्बन्धः पृष्टीवाच्यः ।

यत्तु—अनुयोगिरूपनिरूपकभानार्थं द्रव्ये शक्तिरूपने गौरवमिति ; तदपि न । सम्बन्धप्रत्यये हि यावदाधयमानापेक्षा, न शाब्दे, येन तच्छक्तिरूपनागौरवं सम्भाव्येत । तस्मात् तत्र मनुवादेः शक्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति । प्रपञ्चितं चैतदधिकमन्यत्र ।

एवञ्चैकहायन्यादिपदानां सम्बन्धवाचकतायामनुशासनस्य तदुपपत्तयानेक्युक्तीनां च सत्त्वात्तत्रैव शक्तिः सिद्धयेन्न सम्बन्धिनीत्यखण्डार्थः ।

तथाचेति ॥ सामानाधिकरण्यस्य लक्षणयैवोपपादन इत्यर्थः ॥ *अरुणाधिकरणेति* ॥ तथाहि—“अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति श्रयते । तत्र किमरुणिमा वाक्यं भङ्क्त्वा प्रकरणे निवेशनीयः ? किं वा क्रीणातिना सम्बन्ध्यते ? इति संशये, क्रीणातिना सम्बन्ध्यमानस्तद्योगात् क्रयणकरणं स्याद्, न चाऽमूर्त्तस्य न युक्तमिति नास्य क्रयणसम्बन्ध इति पृथगेव प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सम्भवति सन्निहितपदार्थान्वये प्रकरणनिवेशनौचित्यात् । पिङ्गाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया तस्मिन्नन्वयसौलभ्येन पदद्वारा क्रीणात्यर्थेनापि समन्वयलाभाद् वाक्यव्यक्तत्वमेव तस्येति । स चाऽनुपपन्नः पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानां पदानामुक्त्युक्त्या सम्बन्धार्थकतया द्रव्यस्य तेरेनुपादानात् ।

किञ्च—पूर्वपक्षोऽप्यनुपपन्नः । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थसम्बन्धस्याप्यमूर्त्तत्वात् क्रीणातिकरणत्वाऽसम्भवेन क्रीणातिकरणत्वस्यैतद्वाक्यादलाभादरुणस्यैव वाक्यभेद-शाब्दायां मूलार्थधिल्याच्च । बहुव्रीहोररुणपदस्य च लाक्षणिकद्रव्यविधायकताया अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्यादेरेव द्रव्यविधायकत्वं, नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकाभावात् । अधिकमपि वक्ष्यते ।

सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण गृह-
द्वैयाकरणभूषणे ॥

तिङः इति । योधकतारूपा शक्तिस्तिङ्श्वेवेत्यभिप्रेत्येदम् ।

पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति—*फले इत्यादि* । विक्लि-

दर्पणः

उक्तरीत्येति । सम्बन्धिलक्षणाकरूपनेनेत्यर्थः । *प्रपञ्चनमिति* । प्रपञ्चन्तु-
क्तप्रायः । *भूषणे इति* । प्रकृतस्थे समासशक्तिनिरूपणाश्वरे चेत्यर्थः । 'पदार्थं
निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सङ्गतिः सूच्यते । तत्फलं
तु पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यप्रतिपत्तिकप्रयोजनवती ज्ञानफलिका ।

केचित्तु उन्मत्तप्रलपित्याशङ्कानिदानासङ्गतत्वज्ञाननिरामः प्रयोजनमित्याहुः ।

सा चाऽनन्तर्ध्यांसिन्धानप्रयोजकज्ञिज्ञासाजनकतावच्छेदकधर्मरूपा पद्विधा ।
तदुक्तम्—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।

निर्वाहकैककार्पत्ये षोडशं सङ्गतिरिष्यते ॥ इति ।

तत्र प्रकृतमिदंयनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वमुपोद्घातः । अनुकूलत्वं
घात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम् । तत्रावच्छेदकाराः स्वरूपः सन्, इत-
रांशत्र ज्ञाने उपयोगी, एवमग्रेऽपि । स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मव-
त्त्वं प्रसङ्गः । हेतुता-प्रसिद्धा । प्रतिग्रन्थकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्ना-
वदयवच्छेद्यत्वमवसरः । निर्वाहकत्वम्—एककार्प्यजनकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधार-
णप्रयोजकत्वरूपम् । 'एककार्प्यत्वम्'—एकस्य कार्यता सा च जन्यता, जन्यज्ञानविषय-
त्वरूपा चेति । उदाहरणानि कानिचित्त्वत्रैव वक्ष्यन्ते । अन्यानि तु स्वयम्भूयानि ।
आशेषोदाहरणादीनां तु तन्त्रान्तरं सङ्गतित्वेन प्रसिद्धानामेवैवान्तर्भाव इति न
तेषामाधिक्यमम्भावना । प्रकृते च पदार्थतत्संमर्गविशेषरूपवास्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः ।
तथाहि—निरूपितेषु पदार्थेषु प्रायसोऽसंसृष्टपदार्थाऽभावेन तत्संमर्गस्य सामान्यरूपेण
स्मरणम् । ततः सामान्यधर्मप्रकारज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञिज्ञासाजनकत्वा-
च्छिष्यस्य 'क एषां संमर्ग' इत्यांकारां विशेषधर्मजिज्ञासा । ततस्तद्वोधनाय शि-
ष्यस्य शब्दप्रयोगः । ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः । ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने इष्ट-
साधनताज्ञानान् कण्ठतालवाद्यभिवातादिसम्पादनेन गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिक-
लकं विशेषसंमर्गरूपवास्यार्थाभिधानमिति । संमर्गगतसामान्यस्योपेक्षांनर्हताव-
च्छेदकत्वात्तद्वत्त्वस्य तत्र सत्त्वाल्लक्षणसङ्गतिः । इत्यमन्यत्राऽपि लक्षणानि योज्यानि ।

परीक्षा

द्वितम्य इव्यवाचित्वाभावेऽपि लक्षितद्रव्यमादाय श्रौतत्वस्योपपत्तेः । *उक्तरीत्या*
लक्षणया अरणाधिकरणेऽरणादिपदानां गुणाभिधायकत्वे अमूर्तत्वान् श्रयणे
करणतयाऽव्ययामम्भवात्प्रकरणे तस्य सङ्गिनेताः कार्प्यं इति पूर्वपक्षः, अरणादिपदानां
द्रव्याभिधायकनेति सन्निहितपदार्थान्वयेन क्रीणान्वयं एवान्वय इत्युत्तरः पक्षः,
उक्तमिद्वान्तेन तस्य लक्षणयोपपत्तेस्तद्विरोधः । भूषणे—*समासशक्तिनिरूपणाश्वरे ।

पदार्थं निरूप्येति* । एतेन पदार्थवाक्यार्थयोरपत्तीव्योपत्तीवकभावमङ्गनिर्वह-

स्यादि फलं प्रति । तिङर्थः—कर्त्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्त्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे । संख्या—कर्त्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि; समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाच—आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्त्तृकर्मोपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवाऽन्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति

दर्पणः

३५४८७५५२४३३०००

विशेषणे इति । आधाराऽऽप्येयभावसम्बन्धेन प्रकारावित्यर्थः । सङ्ख्याया आख्याताऽर्थकर्तृकर्माऽन्वयित्वे प्रयोजकमाह—*समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन समानऽभिधानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया बलवत्त्वात् समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः । लडादीनां वाचकत्वकल्पे, आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कालेऽपि सत्यात्तत्र व्यभिचारवारणाय कर्त्तृकर्मविषयत्वेन तां विशिनष्टि—*तथाचेति* । घट इत्यादावेकत्वादिसङ्ख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारो मा भूदिति कार्प्यतावच्छेदककोटौ—*आख्याताऽर्थेति* । तदर्थकालप्रकारकबोधे तन्निरासाय—*सङ्ख्येति* । स्वोक्तमाख्यातस्य कर्त्तृकर्मार्यकत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गान्न्यायमतं निराकरोति—*नैयायिकानामित्यादिना* । *अन्वयादिति* । एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । आख्यातार्थकालप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह—*सङ्ख्येति* ।

परीक्षा

मिता, सा निरूपणद्वारोहनीया । अथवा निरूपणयोरेवोपोद्घातसङ्घतिरनेनोच्यते । *तिङर्थः*—शक्यः । तिङ्शक्यत्वेनानुगमनादेकवचनम् । कर्त्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वं प्रागुक्तमपि दाढ्याय पुनरुच्यते । तथाच यदा कर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षा; तदा सकर्मकस्यापि धातोरकर्मकतया ततो भावे लकारः; 'पच्यते तण्डुलेन' इत्यत्र भवति, तण्डुलपदाच्च नृतीया भवति । अत्र "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय." इत्यनेन कर्मत्वातिदेशे तण्डुलपदाद् द्वितीयाया आपत्तिः, भावे लकारानापत्तिश्च । अस्मन्मते तु द्विलकारात् "व्यत्ययो बहुल्लिङ्याशिष्यङ्" इति सूत्राल्ल इत्यस्यानुवृत्त्या लकारवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मत्वातिदेशो नान्यस्येति नोक्तदोषः । भवन्मते तु कर्त्तृलकारवाच्यत्वाभावेऽत्रैकव्यवस्थाया असङ्घतिरिति । न च लवाच्यसङ्ख्याश्रयस्यैव तदतिदेश इति वाच्यम् ? "कर्मवत्" इति सूत्रात्तादृशार्थस्यालाभेनातिरिक्तवचनान्तरस्यैव कर्त्तृव्यत्वापत्त्या गौरवस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च लक्षणायाः शम्पानुगमनान्पूर्वकत्वेन तत्कल्पने गौरवम् । अत एव निपादस्यपत्यधिकरणे तत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गात् । कर्मधारयौ राजपुरोहितौ मायुज्यकामौ यजेतामित्यत्राऽपि । राजः पुरोहिताविति न तत्पुरुषो; लक्षणापत्तेः, किन्तु द्वन्द्वसमास एवायमिति च सिद्धान्तितम् । *तत्र*—कर्त्तादिपु मध्ये । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एवं च समानाभिधानश्रुत्या तत्रैवान्वयम्योचित्यादिति भावः । *तथाच-पूर्वोक्तव्यवस्थाभिदौ च ।

प्रथमान्तेति । तन्मते कृतेराख्यातार्थनया तत्र सङ्ख्याया अन्वयस्यानुचित-

कार्यकारणभावो वाच्यः । सोऽपि 'चन्द्र इव मुखं दृश्यते, 'देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ चन्द्रफत्वाऽर्थयोराख्यातार्थान्वयादितराऽविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणोराख्या-

द्वयः

इतराविशेषणत्वेति । प्रथमान्तायंतरविशेषणत्वाघटित इत्यर्थः । तथाचेतर-विशेषणताऽनापन्नार्थविषयरोपस्थितिः कारणमित्यर्थः । एवञ्च चन्द्रभोजनादीनां प्रथमान्तार्थत्वेऽपि ह्यर्थसादृश्यव्रजनादिविशेषणत्वात् व्यभिचार इति भावः । *घटित इति* । तद्विषयकप्रतीत्यविषयः स इत्यविषय इत्यर्थः । तद्वच्छिन्नावच्छेदरूताकारणताप्रहविषय इति यावत् । इतराविशेषणत्वं चेतरेविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वम् । नातदर्थेन इव पवतीत्यादौ खड्गे कपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरयोधाऽभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारतायून्यन्वरूपंतराऽविशेषणत्वसत्त्वेऽपि क्षतिः । अविशेषणत्वेऽपि विशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वमत्वात् । तथाचाऽऽख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थबुक्तिविशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्गुरिति पर्यवसितोऽर्थः । 'चैत्रेण मुच्यते' इत्यादिभावाऽख्यातस्थले, 'चैत्ररुतंकः स्वाप.' इत्यादियोधाद्यथोक्तविशेषणरूपात्वर्थत्वापि तदनन्वयाद्व्यभिचारपरिहाराय प्रथमान्तेति पदविशेषणम् । यद्येवमपि 'चैत्र एव पचति न मैत्र' इत्यादावन्वययोगव्यवच्छेदरूपेणकारणपदार्थकद्वेऽन्यत्वे चैत्रस्य विशेषणत्वान् तत्र संख्याऽऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति विभाव्यते, तदा प्रथमान्तार्थो विशेषणत्वमात्रतात्पर्याविषयन्धेन विशेषणीयः । अवशिष्टांशस्यापि निवेने प्रयोजनाऽभावादुक्तस्थले च चैत्रस्य मुख्यविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वाद्गसङ्ख्याऽन्वयाऽनुपपत्तिरिति तन्मतनिकर्णः ।

अतिगौरवमिति । अन्यलभ्यकृतौ शक्तिकल्पने मह्यवान्वयबोधेतूपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेश एव गौरवम् । प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्या-
परीक्षा

त्वात् । *सोऽपि*—तादृशकार्यकारणभावोऽपि । अस्य घटित इत्यत्रान्वयः । ननु सति सम्भवे उपात्तधर्मणैव सादृश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा गुस्त्वमित्र रूपं दृश्यत इति प्रयोगापत्तिः । एवञ्चात्र दर्शनरुर्मन्थेन सादृश्यबोधनाय सत्राप्यन्वयं दृष्टापत्तिरत आह-
देवदत्त इति । ननु प्रथमान्तेत्यस्य प्रथमान्तत्वेनानुसन्धीयमान इत्यर्थो वाच्यः । अन्यथा 'मैत्रं गच्छति चैत्र, इत्यत्र मैत्रपदस्य प्रथमान्तत्वभ्रमे चैत्रपदस्य द्वितीयान्तत्वानुसन्धाने मैत्रे सङ्ख्यान्वयो न स्यात्, एवं च 'यथा वारि तिष्ठति' इत्यत्र वारि पदस्य न नियमेन प्रथमान्तत्वग्रहणं तथा कान्तस्यापीति नायं दोष इत्यत आह-
इत्यत्राविति । आदिना*—'अस्मत्स्त्वमग्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते समाम्' इत्यस्य संग्रहः । अत्रापिशब्दस्य प्रथमान्तत्वानुसन्धानाभावे "सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इत्यस्यानुपस्थितौ साधुत्वप्रतिपत्त्यभावेन सहृदयानां ततः शाब्दबोधो न स्यात् । *चन्द्रकस्वार्थयोरिति* । अपिशब्दार्थं चेति शेषः । *इतराविशेषणत्वघटित इति* । इतराविशेषणत्वमित्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमित्यर्थः । तेन शाब्दबोधोधात्पूर्वमितरविशेषणत्वाभावेऽपि न क्षतिः । *अतिगौरवमिति* । एवं पदत्रय-

ताऽर्थन्वे.मानमिति स्पष्टं भूपणे ॥

दर्पणः

विषयत्वेन निवेगे त्वतिगौरवमित्यर्थः । *इदमपीति* । उपदर्शितकार्यकारणभावे दर्शितलाववमपीत्यर्थः ।

यद्यपि तन्मते भावनान्वयिनी सङ्ख्यान्वयनियमादाख्यानेन भावनाऽविषयकम-
ङ्ख्यान्वयबोधस्य क्वाप्यजननाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य सङ्ख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया
व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामान्या फले जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामान्या अपेक्षणाद्-
विशेषणत्वमात्रतात्पर्याऽविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमान्तार्थोपस्थितिरूपायास्तस्या-
स्तत्राऽभावादेवोक्तस्थले व्यभिचाराप्रसक्तैर्न तद्ब्यावृत्तये सङ्ख्यान्वयकारणतावच्छे-
दकक्रोदावुक्तविशेषणप्रवेदाऽवसरः, तथाऽपि कृतिशक्तिवादिमते उक्तस्थले तदापत्तिवा-
रणाय भावनान्वयबोधकारणतावच्छेदकक्रोदावेवोक्तविशेषणविवरणप्रयुक्तगौरवम् ।
अस्मन्मते तु प्रथमान्तपदार्थस्य आख्याताथं विशेषणतयैवान्वयेन चन्द्रादेरेकत्र विशे-
षणतयाऽन्वितस्य नैराकाङ्क्षेणाऽपरत्र विशेषणतयाऽन्वयाऽयोगादुक्तव्यभिचाराऽभा-
वेन तन्निवारकविशेषणोपादानप्रयुक्तगौरवमितीदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—*इदमपीति* ।
अधिरुमन्यग्रानुसन्धेयम् ।

अत्राऽऽहुर्नव्याः—लाववोपबृंहितोक्तयुक्तिकदम्बेनाऽऽख्यातस्य धर्मवाक्त्वसिद्धा-
तुत्तरकालकल्प्यतादृशकार्यकारणभावप्रयुक्तगौरवम्, निपादस्थपत्यधिकरणन्याये-
नार्किञ्चित्करम् । फलमुल्लंघत् । किञ्च चन्द्राद्युपमाने आख्यातार्थसङ्ख्याद्यन्वयोपगम
आवश्यकः । तत्र तदन्वयाऽनुपगमे सादृश्यप्रयोजकधर्माऽलाभेन वाक्यस्याऽपरिपुष्टा-
र्थतापत्तेः । कत्वान्तार्थभोजनादौ तु सङ्ख्यादीनामयोग्यत्वादेवान्वयेनाऽनतिप्रस-
ङ्गात् । एवं च नास्मन्मते दोषलेसोऽपीति । कर्तृकर्मणोः सङ्ख्यायाश्च विशेषणतां
परीक्षा

घटितत्वाऽपि तथेति बोध्यम् । *इदमपि*—उक्तरीत्या गौरवमपि ।

अत्र नैयायिकाः—चैत्रः पचतीत्यादौ कृतौ शक्तिः । रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे
लक्षणा । शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः कृतत्वात् । नच ल-
क्ष्यार्थं कथं वर्तमानत्वस्यान्वयो युगपद्बृत्तिद्वयानुपगमादिति वाच्यम् ? बोध्य-
तावच्छेदकधर्मभेदाद्दृष्ट्वेन वर्तमानत्वे शक्तिर्लक्ष्येन लक्षणेति तत्तत्प्रकारक-
शाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतत्तदुपस्थितत्वेन हेतुत्वाच्च, न लक्षणाज्ञानस्य कार-
णत्वकल्पनाप्रयुक्तं गौरवमिति वदन्ति ।

इदमन्युक्तरीत्या गौरवापत्त्या निरस्तम् । एवं चाख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारनानिरु-
पितविशेषणतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति इतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयार्थबृत्तिविशे-
ष्यतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति विषयनिष्ठप्रत्यासत्या कार्प्यकार-
णभावो द्रष्टव्यः । 'चैत्रेण स्थीयते, इत्यादिभावाख्यातस्थले चैत्रकर्तृका स्थितिरि-
त्यादिवोधात् । स्थितेरितरविशेषणत्वतात्पर्याविषयतया तत्र सङ्ख्यान्वयवारणाय
प्रथमान्तेति पदस्य विशेषणम्, यदि च भावनान्वयिनि सङ्ख्याया अन्वयनियमाद्भाव-
नान्वयबुद्धित्वस्य संख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामान्या फले जन-
नीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामान्योपाहारिणीति तन्मते प्रसिद्धेन चन्द्र इत्येत्यादौ च-

—कास्सन्तु व्यापारे विनोपणम् । तथा हि—“पचमाने लट्” (पा० सू० ३।२।१२३) इत्याद्याऽधिकाराद् धातोरिति लघम् । तच्च धान्वर्थे पदम् प्राधान्याद् व्यापारमेव प्राह्यतीति तत्रैव तदन्ययः । न च सङ्ख्यायन् कर्तृकर्मणोरित्यान्ययः शङ्क्यः । अतीतभायनाके कर्त्तरि ‘पचति’ इत्याएत्तेः । ‘अपाक्षीम्’ इत्यानापत्तेश्च । पाकानारम्भदशायां कर्त्तृसत्त्वे ‘पश्यति’ इत्यानापत्तेश्च । नापि फले तदन्ययः, फलाऽनुप-

द्वयः

पयस्यान्व कास्सनापि तां प्रतिगादपति—कास्सिप्यादिना* । व्यापारे इति* । धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः ।

नन्वाक्यान्तस्य कालान्तिपरिच्छेदेषु “पचमाने लट्” (पा० सू० ३।२।१२३) इत्यादिषु व्यापारवाचकदानुशासनात् कर्त्तृकालस्य धात्वर्थव्यापारविनोपणनेत्यतस्तन्मूत्रप्रामाग्येनेत्र तां साधयति—तथाहोति* । *तच्च*—धातुर्दं चैत्यर्थः । *धान्वर्थमिति* । फलव्यापारोभवात्म्यमित्यर्थः । मत्तावामित्येषानिरेणाद् भ्वादिमूत्रप्रामाग्याच्छेति भावः । *यद्गु*—योधयत् । गन् प्राज्ञग इतिउच्छ्रिता । *प्राधान्याद्* । धातुजन्यवोधे विनोप्यतया भागमानस्यादित्यर्थः । व्यापारमेतदेवशांगण फलव्ययच्छेदः । प्राधान्यादित्युक्त्या यन्मते कर्माऽऽख्याने फलस्य प्राधान्यं तन्मते फल एवान्वय इति ध्वनितम् । *प्राहयतीति* । आग्न्यात्तार्थकालविनोप्यतया बोधयतीत्यर्थः । “गुणानां च परार्थत्वाद्” इति व्यापार, प्रत्ययार्थस्य साक्षात्प्रकृतिजन्यवोधविनोप्याऽन्वयिन्यनियमाच्छेति भावः । *कर्त्तृकर्मणोरिति* । समानप्रत्ययोपात्तवप्रत्ययमत्तेरिति भावः । *पचनान्यापत्तेरिति* । कर्त्तृविद्यमानत्वादिति भावः । एवमपेऽपि *नापि फल इति* ।

पराक्षा

न्द्रादीं मङ्गयान्वयापत्तिरिति विभाव्यते, तदा चैत्र इव पचनोत्पादाद्येवकारार्थेऽन्यत्वे चैत्रस्यान्वयोभवति । अस्मन्मते तु तस्या अन्यत्वे विनोपणत्वतात्पर्यविषयतया मङ्गयान्वयानापत्तिः । एतदुपपत्तये भावान्वयवोधस्यममधोकोटावितरविनोपणत्वतात्पर्यविषयत्वस्य प्रपेने तु (१) “चैत्र एव पचति, इत्यत्र मुख्यविनोप्यतयाऽपि प्रथमान्तार्थस्य भावे तात्पर्याददोष इत्युक्तौ”) तत्रातिगौरवं बोध्यम् । अस्मन्मते तु प्रथमान्तार्थस्याख्यानायै कर्त्तरि कर्मणि वा विनोपणतया ‘चन्द्र इवसुखं दृश्यते’ इत्यादीं चन्द्रादेरिवायै विनोपणतया एकविनोपणनयोपस्थितस्यान्वयत्र विनोपणतया भावनामानेननोक्तदोष इति बोध्यम् ।

उक्तेषु तिष्ठेषु कत्रादीनां विनोपणन्थं व्यवस्थाप्य कालस्यापि विनोपणत्वं व्यस्त्यापयति—कालमिति* । *व्यापारमेवेति* । यद्यपि स्वस्वरूपस्याप्यविशिष्टस्य ग्रहणमिति प्राधान्यादित्यमङ्गलम् ; तथाप्यर्थविशिष्टशब्दस्यैव शब्दविशिष्टार्थस्यापि क्वचिद्ग्रहणं भवतीति प्राधान्यं तस्य दृष्टव्यम् । एकरूपयोपात्तत्वेनाङ्गु निराचष्टे—नचंति* । *सङ्ख्यावदिति* । मङ्गयाया यथा कर्त्तृकर्मविनोपणत्वं तद्दित्यर्थः ।

त्तिदशायां व्यापारसत्त्वे, 'पचति' इत्यापत्तेः, पक्ष्यति' इत्याप-
त्तेश्चेत्यवधेयम् ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वाद् 'उत्ति-
ष्टति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चि-

दर्पण.

केचित्तु—फलव्यापारयोर्घातो. पृथक् शक्तौ तयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽ-
पत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्योत्सर्गिकत्वात् । तत्तद्वातुजन्यतादृशबोधस्य
तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने तु गौरवम् । तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे
व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः । कर्त्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्-
द्वेषे नियामकः । गौरवं च प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय । इत्थञ्च कर्त्ताऽऽख्याते, व्यापा-
रस्य प्राधान्यम्, कर्त्ताख्याते तु फलस्य । यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् काला-
ऽन्वयः । सूत्रस्थधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वात्तत्रोक्तविषयाऽनवकाशः । फ-
लानुत्पत्तिदशायामारब्धे पाके फले वर्तमानत्वारोपाद्वा । पच्यते इत्यस्योपपत्तिरे-
काऽवयवैऽपि समूहाऽऽरोपादधिभ्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव
मानम् । व्यापारविगमे फलसत्त्वे 'अपाधि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्प-
त्तिघटितत्वादित्याहुः ।

तदपरे न क्षमन्ते । पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमे नानार्थहृष्यादिपदोप-
स्थितानामधसुर्थादीनामन्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्र-
ता तत्राऽनुसर्त्तव्या । तद्भावाच्च प्रकृतं कथं तदन्वयबोधाऽऽपादनम् । तादृशफल-
व्यापारयोर्घातुशक्तौ मानाभावो गौरवं च । विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्त-
प्रयोगाणाम् आरोपेणोपपादनं त्वगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदनुरोधेन
भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वाऽभ्युपगमे परमताऽनुसृतिरपीति ।

व्यापारे आद्येयार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* । *यत्नस-
त्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वेन विषयावघातः । मम तु तदानीं फलाऽनु-
त्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । *अप्रयोगादिति* । ननु परयत्नस्य विजा-
तीयमन संयोगाश्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन
वाऽनुमानेन तदवगतावुत्तिष्ठतीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयैवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या प-
रिहरति—*किञ्चिच्चेष्टादिनेति* । यत्किञ्चिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रियेत्यर्थः ।

परीक्षा

व्यापारे कालान्वये दोषः; फले तदन्वये तु नेत्याशङ्कं निरस्यति—*नचेति* ।
यवसत्त्वादिति । तस्यापि व्यापारविशेषणत्वात् फलमुत्थानरूपं तु नास्तीति
नापत्तिः । *परयत्नस्येति* । स्वीययत्ने मनःसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षसत्त्वाद्दहं
करोमीति प्रत्यक्षं सम्भवति । परयत्ने तु स नास्तीति भावः । ननु सन्निकर्षा-
भावेन प्रत्यक्षाभावेऽपि शरीरावयवावच्छिन्ना क्रियाविशेषरूपा ण चेष्टा तल्लिङ्ग-
कयत्नानुमित्यनन्तरं तादृशप्रयोगापत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—*किञ्चिदिति* ।
अयं देवदत्तः उत्थानानुकूलयत्नवान्; विलक्षणचेष्टावत्त्वात् । चेष्टा यदि यत्ना-

चचेष्टादिनातद्व्यगतौ च 'अयमुत्तिष्ठति,(२)शक्यभावात्; फलन्तु न जायते; इति लोकरप्रतीतिरिष्ट्यात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव, भावनैव प्रधानम् ।

दर्पणः

तद्व्यगतौ—यत्नानुगतौ । अनुमानप्रयोगदर्शवम्—देवदत्तीयचेष्टा प्रयत्नजन्या । चेष्टात्वात् । मच्चचेष्टावत् । अथवा—अयमुत्थानाऽनुकूलयत्नवान् । विजातीयचेष्टावत्त्वात्, अहमिरेति । चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्च प्रकृतेऽनुकूल्यन्तर्कः । स्वाध्यायचछेद्यत्वस्य हेतुतावच्छेदकमन्वन्धत्वाद्ग स्वस्वपामिद्विरिति ।

परं तूक्तापत्तिमन्वर्थेव परिहरन्ति । तथाहि—आमवातजडीकृतकृतेवरप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्यकृत्येऽपि तदजनकृत्येऽपि तदजनकत्वाद्भोक्तप्रयोगापत्तिः । अत एव 'उत्थानाय यतते' इत्येव तत्र प्रयोगः । यागपाकाद्युद्देश्यकृष्णडादिनिर्माणतण्डुलकृयणादिदशायां, यजति पचति इत्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपमन्वन्धरूपप्रयोजकताविशेषस्यैव मन्वन्धताया अभ्युपेयत्वादिति ।

तच्चिन्त्यम्; तदुद्देश्यकृत्यं हि तदिच्छाऽधीनेच्छाविषयत्वम् । उपायेच्छायाः फलेच्छाधीनत्वात् । उपायत्वं च प्रयोजकत्वमेव । कथमन्यथा तन्नेच्छति, प्रकृते यजतीत्यादिप्रयोगो दुर्वार एव । तस्मान् साक्षात्जन्यजनकभाव एव फलव्यापारयोः सम्यन्ध इत्येवाम्बुपेयम् । तावत्तैवोक्तप्रयोगवारणान् । प्रकृते शक्तिरूपमहकारिकाणाभावेन तदनुत्पत्तावपि तदीययत्ने माक्षाजनकत्वस्य निरावाधत्वेनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगस्यैवेष्टत्वात् । प्रकृतधात्वर्थतयाऽयगते तस्मिन् साध्यत्वस्यैव सत्त्वेनोद्देश्यत्वस्य तदानीमसम्भवाच्च । एतदभिप्रेत्यैव सारकृता—'उत्थानानुकूलयत्नमत्तं' इत्युक्तम् । अत एव पाकानुकूलप्रकृतधात्वर्थयत्नमत्तं पचतीत्येव प्रयोगोऽन्यदा तु 'पाकाय यतते' इति ।

वस्तुतस्तु कृतिरूपव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वविवक्षायामुत्तिष्ठतीतिप्रयोगः । प्रयत्नसामर्थ्यचेष्टादिघटितस्य तस्य समुदायस्य तद्विवक्षायान्तु नेति सारकाराशयः । अत एव तदोत्थानाय यतते इति प्रयोगोऽपि मूपपाद इति बोध्यम् ।

उपसंहरति—*एवञ्चेति* । विशेषणमेवेत्येवकारेण तिङर्थस्य विशेष्यत्वव्यवच्छेदः । *भावनैवेति* । धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः । अत्राप्येवशब्देन फलस्य तिङर्थकत्रदिश्व व्यव-
परीक्षा

भावेऽपि स्यात्, तदा यत्जन्या न स्यादित्यनुकूलान्तर्कः । *शक्यभावादिति* । एवं चैकस्य यत्नाख्यस्य कारणस्य सद्भावेऽपि शक्तिरूपमहकारिकाणाभावात् फलं जायत इत्यस्योपपत्तिः । न च व्यापारे धात्वर्थफलोद्देश्यकत्वसत्येऽपि जनकत्वरूपसम्यन्धभावेन नोत्तिष्ठतीति प्रयोगस्य प्रसङ्ग इति वाच्यम् । शक्यभावनर्णयात्प्राक् स्वरूपयोग्यतालक्षणजनकत्वसत्त्वात् तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अत एव यत्र फलकारवह्निप्रचलनाधिभ्रयणकालेऽपि पचतीति प्रयोगस्तदास्थितव्यापारे फलवैशिष्ट्याभावेऽपि स्वरूपयोग्यतायाः सत्त्वात्पचतीति प्रयोगः ।

अपरे त्वाहुः—फलानुकूलयत्नरूपव्यापारस्य सत्त्वात्तादृशप्रयोगापत्तिरित्याह-
ह्यभिप्रायः । शक्तिघटितसमुदायरूपव्यापारकदव्याभावात् तादृशः प्रयोग इति ममाधानप्रत्यतात्पर्यार्थः । अत एव "उत्थानाय यतते" इति प्रयोगस्योपपत्तिरि-

त्तिदशायां व्यापारसत्त्वे, 'पचति' इत्यापत्तेः, पश्यति' इत्याप-
त्तेश्चेत्यवधेयम् ।

न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानाऽनुकूलयत्नसत्त्वाद् 'उत्ति-
ष्टति' इति प्रयोगाऽऽपत्तिः । परयत्नस्याज्ञानाद्प्रयोगात् । किञ्चि-

दर्पण.

केचित्तु—फलव्यापारयोधांतोः पृथक् शक्तौ तयोरद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽऽ-
पत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्यौत्सर्गिकत्वान् । तत्तद्भानुजन्यतादृशबोधम्य
तथाऽन्वयबोधे प्रतिबन्धकृताकल्पने तु गौरवम् । तस्मात् फलाऽवच्छिन्नव्यापारे
व्यापारावच्छिन्नफले च धातूनां शक्तिः । कर्तृकर्मार्यकृततत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्त-
द्वोधे नियामकः । गौरवं च प्रामाणिकत्वात्तद्दोषाय । इत्यञ्च कर्त्राऽऽख्याते, व्यापा-
रस्य प्राधान्यम्, कर्माख्याते तु फलस्य । यदा यस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन् काला-
ऽन्वयः । सूत्रम्यधातुपदादुभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितत्वाच्चोक्तविषयाऽनवकाशः । फ-
लानुत्पत्तिदशायामारब्धे फले वर्तमानत्वारीपाद्वा । पचते इत्यस्योपपत्तिरे-
काऽवयवेऽपि समूहाऽऽरोपादधिभ्रयणकाले पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च प्रतीतिरेव
मानम् । व्यापारविगमे फलमत्त्वे 'अपाचि देवदत्तेन' इत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्प-
त्तिवदितत्वादित्याहुः ।

तदपरं न क्षमन्ते । पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयबोधाभ्युपगमे नानार्थहृष्यादिपदोप-
स्थितानामचतुर्थादीनामन्युद्देश्यविधेयभावापत्तिरतो विभिन्नपदजन्योपस्थितेरेव तन्त्र-
ता तत्राऽनुसर्त्तव्या । तद्भावाच्च प्रकृते कथं तदन्वयबोधाऽऽपादनम् । तादृशफल-
व्यापारयोधांतुशक्तौ मानाभावो गौरवं च । विशिष्टधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे उक्त-
प्रयोगाणाम् आरोपेणोपपादनं त्वगतिकगतिरिति स्पष्टमेव विवेकिनाम् । एतदनुरोधेन
भूतत्वस्योत्पत्तिवदितत्वाऽभ्युपगमं परमताऽनुसृतिरपीति ।

व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्क्य निरावष्टे—*नचति* । *यत्नस-
त्त्वादिति* । यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयावाधात् । मम तु तदानीं फलाऽनु-
त्पत्त्या न तादृशप्रयोगाऽऽपत्तिरित्यर्थः । *अप्रयोगादिति* । ननु परयत्नस्य विज्ञा-
तीयमनःसंयोगाभ्रयसमवायरूपहेत्वभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि चेष्टादिपक्षकेण तल्लिङ्गकेन
वाऽनुमानेन तदवगतादुच्छितीति प्रयोगाऽऽपत्तिर्दुःसमाधेयवेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या प-
रिहरति—*किञ्चिच्चेष्टादिनेति* । यत्किञ्चिच्छरीरावयवावच्छिन्नक्रियेत्यर्थः ।

परीक्षा

व्यापारे कालान्वये दोषः; फले तदन्वये तु नेत्याशङ्कां निरस्यति—*नचति* ।
यवसत्त्वादिति । तस्यापि व्यापारविशेषणत्वान् फलमुत्पत्त्यनुरूपं तु नास्तीति
नापत्तिः । *परयत्नस्येति* । स्वीययत्ने मन संयुक्तममवायरूपसन्निकर्षसत्त्वाद्दहं
करोमीति प्रत्यक्षं सम्भवति । परयत्ने तु स नास्तीति भावः । ननु सन्निकर्षा-
भावेन प्रत्यक्षाभावेऽपि शरीरावयवावच्छिन्ना क्रियाविशेषरूपा या चेष्टा तल्लिङ्ग-
कयत्नानुमित्यनन्तरं तादृशप्रयोगापत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—*किञ्चिदिति* ।
अयं देवदत्तः उत्थानानुकूलयत्नवान्; बिलक्षणचेष्टावत्त्वात् । चेष्टा यदि यत्ना-

निरुक्ताद् । भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थ-

दर्पणः

दकृत्वं पर्यवस्यति । एतेन पचतिभवतीत्यादिवाक्यघट्टकाल्यातसंप्रहाय क्वचित् क्रियान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावात्तत्रं तत् । पठदाप्रथमक्रियाया भवत्वर्थविशेषणगत्वेऽपि क्वचित्तदसमभिध्याहारे विशेष्यतयैव भानान्न तत्रातिप्रमङ्ग इत्युक्तं निरस्तम् । उक्तारक्षया अभावघटितत्वेनास्य गुरुत्वात् । अधिमलक्षणे प्राधान्यस्य विशेष्यत्वरूपस्यैव वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र "भावप्रधानम्" इति भाष्येण मनुक्तार्थस्यैव लाभाच्च ॥

सत्त्वप्रधानानीति । अत्रापि पूर्ववदुद्देश्यविधेयभावकल्पना । लक्ष्यतावच्छेदकं च कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरूपं नामत्वम् । प्रकृतिः, प्रत्ययो, विभक्तिरित्येतन्नाम, संज्ञाः सत्ता, द्रव्यं, लिङ्गं, संख्या, च नामार्थं इतितद्भाष्यात् । "क्रियाप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानं नाम । यतः क्रियां पृष्टस्तिष्ठाच्छेदकं करोति, पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽच्छेदकतरो देवदत्तो, यः पाचक" इति "प्रशंसायाम्" इति सूत्रस्थमहाभाष्याच्च । तत्र कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिरुसुवन्तेत्यर्थः । कृता द्रव्याभिधानेऽपि "न केवला" इतिन्यायेन केवलस्य प्रयोगाऽनर्हत्वात्, निरुक्तभाष्यस्थविभक्तिपदस्वारम्याच्च । व्युत्पत्तिपक्षमवलम्ब्य चेदम् । नातोऽव्युत्पत्तिपक्षे नामाऽदिव्यतिप्रसङ्गः ।

लक्षणमाह—*सत्त्वप्रधानानीति* । सत्त्वं द्रव्यं वक्ष्यमाणलक्षणं तत्प्रधानं यत्रेति विग्रहालिलङ्गादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानाल्यर्थप्रतिपादकत्वं नामलक्षणमित्यर्थः । विशेष्याऽर्थकत्वस्य निपाताऽऽख्यातादावतिप्रसक्तत्वात् तद्वारणाय प्रकारतानिरूपितत्वान्तं विशेषणम् । व्यक्तिबोधस्य धर्मविषयकत्वनियमेन जातिप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रमङ्गाऽवारकत्वात्तदनुपादानम् । लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तेषु यादृच्छिकेष्वतिप्रमङ्गानु लक्षणे तद्व्यतिरिक्तत्वविशेषणेऽपि परिहारीण्यः । एवं धात्वर्थानुवाद्गुरुप्रत्ययान्तेष्वतिप्रसङ्गोऽपि लक्ष्यतावच्छेदकसंकोचेऽपि परिहार्यः । तत्र नामत्वव्यवहारोऽपि स्वाद्यन्तत्वनिबन्धनो भाक्त इति तद्भावः । उपरुगादिलक्षणं तु वक्ष्यते ।

भूवादीति । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—"का तर्हीयं बावो युक्तिः पचति भवति त्वं

परीक्षा

अन्यत्र—पक्ता गन्तेत्यादौ कृदन्ते । *निरुक्तेति* । तत्र हि—"चत्वाप्याहुः पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । सत्त्वप्रधानं नाम, भावप्रधानमाख्यातम्" इत्युक्तम् । आख्यातम्भावप्रधानमित्युद्देश्यविधेयभावः । आख्यातं तिङन्तम्, न तु तिङ्गप्रम् । अत एव सन्निरुक्तभाष्ये—"भावकालकारकमङ्गल्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्यः तत्र भावः प्रधानम्" इत्युक्तम् । एतेन भावनापरपर्यायभाववाच्येन आख्यातार्थकृतिरेवाभिधीयते । तस्याश्च प्रथमान्तपदासमभिध्याहारे प्राधान्यमन्त्येवेति कृतेराख्यातवाच्यत्वेऽपि न निरुक्तविरोध इति नैयायिकानुसारिमत् निरस्तम् । कारकम्याख्यातवाच्यत्वबोधकनिरुक्तभाष्यविरोधात् । भावप्रधानमित्यत्र भावपदं धात्वर्थफलव्यापारोभयपरम् । तेन न कर्माख्यातेऽख्यासिः । प्राधान्यञ्च—उपस्थितत्ववाच्यप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । तेन 'काष्ठः पाकः, इत्यादौ धात्वर्थस्य तृतीयान्तार्थनिरूपित-

यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथाऽपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति (नि अ० १ ख० १)

दर्पण

च्छेदः । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते—यद्यपीति* । *अन्यत्र*—पकेत्यादौ । *दृष्टमिति* । तथाच प्रकृत्यर्थभावनायाः प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भावः । *भावप्रधानमिति* । नामाऽऽख्यातोपमर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रकृत्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति, योजना । यथाद्युने—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यभियुक्तोक्तेः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितायांऽलाभान् । अत एव वृद्धिशब्दस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थः इत्याऽऽशङ्करोक्तं सङ्गच्छते । एवमप्येऽपि । आख्यातत्वाऽवच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्वरूपलक्षणे तात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्याच्छब्दमर्थादया प्रकृतपदद्वयार्थाभेदस्याऽधिकस्य भावेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यताऽवच्छेदकं च तिङन्तत्वरूपाऽख्यातत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन" (वा० ग० सू० २।१।७०) इत्यादौ, तत्रैवाऽऽख्यातपदस्य शक्यत्वधारणात् । 'भावकालकारकमंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र 'भाव प्रधानम्' इति प्रकृतनिरूपणमाख्याच्च । एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रत्युक्ताः ।

तच्छब्दपराभेदय भावादिचतुष्टयस्यैकदा तिङा प्रतिपादनाऽऽसम्भवाच्चाभावत्वं निष्पाद्यत्वम् । नातः कर्माऽऽख्यातस्य फलविशेष्यरूपबोधकतावादिमते तत्राऽप्रसक्तिः । प्रधानप्रतिपादकत्वस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्त्येत्यादिनाऽन्यतिप्रसक्तत्वात्तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तम् ।

प्राधान्यं चोपस्थितत्वात् स्वराचरप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । नातः 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ प्रत्ययार्थं करणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिवोधजनके पाकादिनाम्पतिप्रसङ्गः । नवौत्सर्गिकैकत्रचनान्तभावविहिततव्याद्यन्तनाम्नि सः । तथाच तिङ्बोध्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातात्पर्यप्रतिपादकत्वं तत्पर्यवस्यति ।

इतराविशेषणत्वरूपं तु न सत् । पचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकपञ्चाद्यर्थक्रियायां तदमत्त्वेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः । कत्वः पूर्वकालार्थकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाद्धोक्तलक्षणस्यालक्ष्येऽतिप्रसङ्गः । "हृद्भिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्येण पाक इत्याशयित्वं तस्य सत्त्वाऽनिदेशेन साध्यत्वरूपभावत्वाऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग इति तु न सत् । यत् साधुत्वान्वाख्यापकव्याकरणस्मृत्या यत्कृद्ध्यभावे लिङ्गाद्यन्वयोऽनुभवसिद्धस्तरस्मिन्नेव तदतिदिश्यते । यथा पाक इत्यादौ घर्थभावे । क्त्वार्थे तु लिङ्गाद्यन्वयेन तत्र तदतिदेशविषयत्वस्यान्याप्यत्वात् । अव्ययकृत्त्वेन तस्य धात्वर्थानुवादकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

तथाच भावप्रधानकत्वं तिङर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपा-

परीक्षा

त्याहुः । *एवं च*—कालस्यापि विशेषणत्वसिद्धौ च । *भावनैवेति* । धात्वर्थभावमैत्रेयार्थः । एवकारेण प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं व्यवच्छिद्यते ।

द्वयः

कृत्यादिस्वभावनाया आख्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिस्वयस्यम्—“कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः” इति प्रघट्टकेऽन्वयव्यतिरेकाम्नां शक्तिग्राहकम्—“इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः ध्रुयते, पचशब्दश्चकारान्त अतिश्च प्रत्ययः ध्रुयते प्रत्ययार्थोऽपि कश्चिद्गम्यते, विङ्कित्तिः कर्तृत्वमेकत्वम् । पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिद्दुपजायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पदशब्द उपजायते, अतिशब्दाश्चान्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्वीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विङ्कित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयि । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्याऽभावार्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्याऽसावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽसावर्थो योऽर्थोऽन्वयी” इति भाष्यम् । तत्राऽन्तेः प्रत्ययस्य कैश्चित्पूर्वाचार्यैः कल्पनाद् अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैयटः । पच्यते पच्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेकोद्देशेन कर्मत्वम्याप्याख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात्तत एवाऽवधार्यते ।

किञ्च “भावप्रधानम्” इति निरुक्तम् । तद्भाष्यस्वरसात् । सकलकारकसङ्ख्याविशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् । अत एव नामलक्षणनिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोल्लेखः । तस्य धातुलभ्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयान् ।

नच रूपसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् क्रियाया एकत्वसत्त्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्त्वे मानाऽभावात्कथं तथोक्तमदतिरिति वाच्यम् । परंतुत्वित्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कारकतायास्तस्यास्तत्राऽऽरोपसम्भवान् । कालमङ्ग्ययोर्घोत्यत्ववन् कारकस्याऽपि घोत्यत्वं न्यायमाम्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वोपगमे पाचकः पक इत्यादाविव प्राधान्यापत्तेः । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषणताया घोत्यत्वम्येव तन्त्रत्वात् । अत एव “स्त्रियाम्” (पा०सू० ४।१।३) इति सूत्रे भाष्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिया लिङ्गस्य वाच्यतापक्ष उपेक्षितः । वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तद्मद्वितीः स्पष्टम् ।

न चोक्तकल्पे “धामं गच्छति” इत्यत्र कर्मबोधवद्भातोरपादानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधाऽऽपत्तिः । पञ्चम्यादिरूपसमभिव्याहृतघोतकविभक्तेरभावात् । तत्र कर्तृकर्मणोस्तिष्ममभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च घोतिका, अन्येषां त्वन्याः । न हि स्वप्रकृतिकप्रत्ययत्वमेव स्वार्थघोतकतायां तन्त्रम् । उपमाणां तदनापत्तेः । किन्तु स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् । तच्च तण्डुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यक्षतम् । द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वे नाम्नः संख्यामानाऽऽपत्या तदर्थकत्वमावश्यकमिति तद्भावः । अत एव “भावकालकारकसङ्ख्याश्रित्वारोऽर्था आख्यातस्य” इति भाष्यस्यकारकपदस्याऽसङ्खितवृत्तताऽपि सङ्गच्छते ।

यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थघोतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वाच्चोक्ताऽऽ-

परीक्षा

अत्रेद्रव्योध्यम्—काले वा शक्तिरक्षाः सा निरूपकतया तत्र वर्धते । आश्रयतया तु लट्त्वाद्यवच्छिन्ने तत्र वर्धमानत्वे वर्धमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमविप्यत्वे वर्धमानार्थप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वे यद्वर्धमानत्वघट्टं तत्तद् दिवसादिकालवृत्तित्वरूपम् । क्रियाया विगमेऽपि तदिनामादाय पचतीत्यादिव्यवहारापत्तेः । किन्तु तच्छब्दप्रयोगाधिकरगक्षणावृत्तित्वरूपमेव । नचैवमेव द्वौपरिवर्त्तनरूपक्रियाधिकरणश्लेणे सर्वासां क्रियाणां वर्धमानत्वाभावात्पचतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम् ?

दुर्षणः

कृत्यादिरूपभावनाया आग्न्यातार्थत्वे मानं तु भूवादिसुप्रत्ययम्—“कथं ज्ञायतेऽयं प्रकृत्ययोऽयं प्रत्ययार्थं” इति प्रथद्वेकेऽन्वयव्यतिरेकाम्नां शक्तिपाहकम्—“इह पवतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः ध्रुयते, पच्शब्दश्चकारान्तं अतिश्च प्रत्ययः ध्रुयते प्रत्ययार्थोऽपि कश्चिद्गम्यते, विकृतिः कर्तृत्वमेकत्वम् । पतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिद्दुपजायते, कश्चिद्वन्धी । पच्छब्दो हीयते, पच्शब्द उपजायते, अतिशब्दाश्चान्वयी । अयोऽपि कश्चिद्दीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिद्वन्धी । विकृतिर्हीयते, पटिक्रियोपजायते, कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयि । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तन्माश्रावयो योऽथो हीयते, यः शब्द उपजायते तन्माश्रावयो योऽयं उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्याऽश्रावयो योऽथोऽन्वयी” इति भाष्यम् । तत्राऽन्तेः प्रत्ययस्य कश्चित्पूर्वाचार्यैः करुणनाद् अतिश्च प्रत्यय इत्युक्तमिति कैपटः । पच्यते पच्यते इत्यादावप्युक्ताऽन्वयव्यतिरेकोद्देशेन कर्मत्वमन्याप्याख्यातार्थत्वं न्यायसाम्यात्तत एवाश्रयधार्यते ।

किञ्च “भावप्रदानम्” इति निरुक्तम् । तद्भाष्यस्वरमात् । मरुत्कारकमश्रयाविशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् । अत एव मामलक्ष्णानिर्वचनेन कारकस्य तत्र नामार्थत्वेनोलेखः । तस्य धातुत्वम्यत्वेन नामार्थत्वाभावादिति तदाशयात् ।

न च रूपम्प्रत्ययभान्यप्रामाण्यात् क्रियाया एकत्वमत्वेऽपि द्वित्वाऽऽदिसत्त्वे मानाऽभावात्कथं तयोक्तमङ्गतिरिति वाच्यम् । परेतिवत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या कारकगतयास्तस्यास्तत्राऽऽरोपममभावात् । कालमश्रययोद्योत्यत्ववत् कारकस्याऽपि द्योत्यत्वं न्यायमान्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वापगमे पाचकः पच इत्यादाविव प्राधान्यापत्तेः । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य विशेषगताया द्योत्यत्वस्यैव तन्त्रत्वान् । अत एव “खियाम्” (पाःसू० ४।१।३) इति सूत्रे भान्ये प्राधान्याऽऽपत्तिभिदा लिङ्गस्य वाच्यनापक्ष उपक्षितः । वाच्यस्याऽपि प्रकृत्यर्थविशेषगत्यै तदसङ्गतिः स्पष्टम् ।

न चोक्तकल्पे ‘धामं गच्छति’ इत्यत्र कर्मबोधवद्भातोरपदानादिकारकविशिष्टक्रियाबोधाऽऽपत्तिः । पद्यन्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतकविभक्तेरभावात् । तत्र कर्तृकर्मणोस्तिङ्ममभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका, अन्येषां त्वन्धाः । न हि स्वप्रकृतिप्रत्ययत्वमेव स्वार्थद्योतकतायां तन्त्रम् । उपमगाणां तदनापत्तेः । किन्तु स्वममभिव्याहृतप्रत्ययनिरातान्यतरत्वम् । तच्च तद्गुलादिपदोत्तरविभक्तेरप्यक्षतम् । द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वे नाम्नः संख्यामानाऽऽपत्त्या तदर्थस्यैवभावव्यकमिति तद्भावः । अत एव “भावकालकारकमङ्गुयाश्चत्वारोऽथा आग्न्यातस्य” इति भान्यस्यकाररूपस्याऽऽङ्गुचितवृत्तिताऽपि मङ्गुच्छने ।

यदि भान्यप्रकृतिरविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टवत्त्वाप्रोक्षाऽऽ-

परोक्ष

अत्रेदम्योच्यम्—शब्दे वा शक्तिरुक्ताः सा निरूपजनया तत्र वर्तन्ते । आश्रयत्वात् नु ग्त्वाद्यप्यच्छिन्ने तत्र वर्तमानस्य वर्तमानप्रागभावात्प्रतियोगिस्वरूपमभिव्यक्त्यै वर्तमानस्यप्रतियोगितरुपेऽर्जातत्वे यद्वर्तमानत्वमदृष्टं तत्तद् दिवसादिकालवृत्तिस्यस्यम् । क्रियाया विगमेऽपि तदिनमादाय पतीत्यादिव्यग्रहरापत्तेः । किन्तु तत्पञ्चदशयोगाधिकरगक्षयवृत्तित्वरूपमेव । नर्षवन्तं दर्शयतिवर्तनरूपक्रियाधिकरगक्षणे मर्यामां क्रियायां वर्तमानत्वाभावात्पतीत्यादिव्यग्रहारानुत्तरातिरिति वाच्यम् ?

दर्पणः

शयवर्णनं साधीय इति विभाव्यते, तदापि संख्याशालकर्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः । आख्यातस्यैव तादृशक्रियाद्योतकतासम्भवात् ।

न चास्वेवमेवाऽऽशय । वाच्यताकल्पोक्तकारणभावकल्पनप्रयुक्तलावव्योपोद्गलरूत्वादिति वाच्यम् । यत् तादृशमत्तं प्रक्रियादशायां चक्षुःश्रुत्युक्तिविश्वन्तैरप्याश्रयितुमशक्यम्, प्राग्वत् तु प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थविशेषनचतुरैरक्षपादै । तथाहि—कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे “लः कर्मणि” इति विशिष्टैयध्यापत्तिः । नच तस्य द्योतकत्वप्रतिपादकता । ज्ञानजादेरपि तथात्वाऽऽपत्त्या, तत्रापि कर्त्रादीनां क्रियाविशेषणतया मानापत्तेः ।

किञ्च चैत्रौ पचत इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायास्तत्रारोपे मानाभावः । वाचकतामते कर्त्राद्यंशे तज्ज्ञानोपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽन्याप्यत्वान् । न्याश्रयाऽऽपेक्ष्यत्वमन्वेन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यन्यावर्तकनया विशेषणत्वाऽभावेन तद्वैशिष्ट्यस्य तत्राऽसम्भवाच्च । न हि द्वित्वाश्रयाश्रितं घटाऽऽदिरूपं, क्रिया वा, द्वे इति व्यवहियते । अधिकमपे वक्ष्यते ।

किञ्च कर्त्तृकर्मणोः परार्थरूढेसतया तत्र देवदत्तादीनामन्वयाऽसम्भवः । “पदार्थः पदार्थेनाऽऽरोति” इति व्युत्पत्ते । तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थऽभेदेन विशेषणतया स्तोकादिपद्वग्रुपमकत्वाऽऽपत्तिश्च । अपि च क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्त्तृविशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहान् पचतीत्युक्ते, कः कीदृशगिति प्रश्नाऽनुपपत्तिः । वक्ष्यति हि प्रन्यकृत्-‘नहि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वान्त्वेन यहीतुमलम्’ इति । अत एवैतत्प्रामाण्यात् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्त्तृधात्वर्थविशेषणत्वं चेति गज्जन्तःपरास्ताः । प्रत्ययस्य द्योतकतायामेव तन्नियमस्य दर्शितत्वात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव ततो लाभाच्च ।

नच भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापक्षेऽप्युक्तप्रश्नाऽनुपपत्तिर्दुःसमाधेयैपेति वाच्यम् । शक्तिभ्रमाहृक्षणया बोधस्थितस्य कर्त्तुः साक्षाद्भूत्वसम्भवात् ।

किञ्च ‘प्रत्यागानां प्रकृत्याऽन्वितस्वार्थवोरुत्वम्’ इतिव्युत्पत्तिसिद्धविभक्त्यर्थसङ्घराप्रकारकबोधं प्रति विशेष्यतया प्रकृतिजन्योपस्थितहेतुत्वस्य कर्त्रादावभावेन सङ्घयाऽन्वयाऽसम्भवः । आख्यातार्थसङ्घयाप्रकारकबोधे आख्यातार्थकर्त्तृकमपस्थितहेतुत्वरूपनमन्त्यामहमृत्मेव । पदार्थयोराराधारव्यभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेनेतन्त्रत्वात् । विभक्त्यर्थकर्त्तृलिङ्गानन्वयिनोऽन्वयतया तत्र सङ्घयान्वयामम्भवात् । “गुणानां च परार्थत्वाद्” इति न्यायाच्च । मन्मते अयोग्यतया तस्याः स्वप्र-

परीक्षा

एकैकावयवे समुदायस्वरूपारोपेण तादृशव्यवहारात् । एवं पचतीत्यादौ तत्तदाख्यातजन्या या वर्त्तमानत्वादिप्रकारिका प्रतीतिस्तद्विषयतायां तत्तच्छब्दप्रयोगाधिरणकात्प्रकृतित्वमादाय सा प्रतीतिर्वाच्ये । अत एव पाकाद्विभृतेऽपि कर्त्तरि तदीयव्यापारे वर्त्तमानत्वप्रपेग ‘पचति चैत्र’ इत्यादिप्रवहारम्योपपत्तिः । भविष्यत्वादिघट्टवर्त्तमानत्वानुपपत्तिः प्रागभासादिन्वेगान्तेति । विषयतायां वर्त्तमानत्वान्वयादेव पौराणिकीयधर्मोक्त्यादिजन्यमनो वर्गने कृते ‘ध्रीकृष्णो विहरति’ इत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः

दर्पणः

कृत्यर्थानन्वयेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽक्षत एव । “अगुरपि विनेषोऽध्यवसायश्च” इति न्यायान् ।

किञ्चाऽऽख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वं राजसम्बन्धिपुरपाऽभिन्नकर्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण ‘राज्ञः पुरयो गच्छति’ इतिवत् स्वस्वामिभावादिमन्वयेन राज्ञः कर्तृत्वेन विवक्षया राजा पुरयो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः । नच तत्र पठ्यप्रमक्ति । तद्यन्म्य प्रातिपदिकाथंविनेष्यतया विवक्षायामेव तन्प्रसरात् । व्यक्तीभविव्यति चेतदुपरिष्ठात् । आख्यातार्थकर्तुरनामवात्पर्यत्वेन “नामार्थघात्वर्थत्वयोः” इति व्युत्पत्तिविषयताया वाच्यमावान् ।

नच तत्रापि ‘चैत्रस्य पाशानुहृष्टा कृतिः’ इति चैत्रस्य पवतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । पठ्यर्थस्य नामार्थसाक्षाद्गतयाऽऽख्यातार्थकृतेषु प्रथमान्ताथंसाक्षाद्गतया परम्यसाक्षाद्भाविरहान् । “गुरविप्रतरन्विदुर्गतानाम्” इत्यादाविव पाकादिमन्वन्धितया चत्रादिविवक्षायां पठ्यन्तप्रयोगस्य सर्वैरवोपगमाद्य । तस्माद्घात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थं प्रति प्राधान्ये निरुक्तमानोपन्यसनं मुख्येति कोविदो विदांसुवन्तु ।

पवतिभवतीत्यादींस्तु पाशानुहृष्टाऽऽख्यातार्थकृती भावनाश्रयत्वरूपभवतीति तिङन्ताश्रयंभारनाऽन्वयोपगमेन पाकविशिष्टकृती भवतकर्तृत्वेऽवगते तद्विनेष्यपच्यर्थक्रियाशमपि तद्भावात् “पवादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कर्तव्यो भवन्ति” इति मान्यस्यादिपदस्य हेतुपरतया तेन व्यापाराश्रयत्वादितादस्य समाने पच्याद्यर्थहेतव क्रिया. कृत्यात्मकशारा भावनक्रियानिरूपितकर्तृत्ववत्यो भवन्तीत्यर्थस्य तस्मात्साभात्वात् तादृशस्वात्म्यन्वस्यास्माभिरभ्युपगमात् भूवादिभूयस्यमाप्यविरोधोऽपि । तादृशमान्यप्रामाण्यवादे च भवन्ते घात्वर्थप्रकारकयोपे घातुजन्योपस्थितहेतुत्वचन्मन्तेऽप्याख्यातार्थंभारनाप्रकारकयोपे तिङ्जन्यभावनापत्त्येतरपि विनेष्यतामन्वयेन हेतुत्वस्य कल्पनयोस्तस्वात्म्यत्वस्य मूपरादन्त्यात् ।

न चोक्तयोपानुपगमे आख्यातेन कर्तुरवोधनात्चैत्रादिपदोत्तरं मृतीयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तस्यां चैत्रस्याऽऽपेयतामन्वयेनाऽन्वयानुपगमेन मुख्यविनेष्यतयेव तद्भावेन आश्रयातिरिक्तानि विनेष्यतया कृत्याश्रयवोधनस्यस्याभिधानस्य तत्र महाराऽऽपत्यमम्भरात् ।

नच चैत्र. पवतीत्येतादृशप्रयोगेऽपि चैत्रस्याऽऽपेयतामन्वयेनाऽन्वयाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । प्रथमान्ताश्रयप्रकारकयोपे तिङ्कारिनेष्यताश्रयभारनाश्रयितेहेतुत्वस्यापि कल्पनेनोक्तदोषाः प्रसङ्गेः ।

नच चैत्रे पाशानुहृष्टा कृतिरित्यत्रे चैत्रः पवतिभवतीत्यादीं मन्वयाऽऽपत्तिदुषारंयेति वाच्यम् । धात्वर्थविनेष्यताधेयत्वस्य प्रातिपदिकापंरिनेष्यतया विव-

पराशा

काऽपि । भक्तिवत्सादिपदप्रसंगान्त्वं न शब्दप्रयोगाधिकरणशक्तित्वत्वरूपम् ; किन्तु वर्तमानत्वेन ज्ञापनान्वयरूपम् ।

ननु प्रथमापदकृतेः प्राधान्येऽपि निरुक्तमाप्योत्तरनिर्भविष्यति; न प्रथमापदकृतेः कृतिर एव, तस्याश्च प्रथमान्तरदासमभिधानादेः प्राधान्यस्यानुमगविहस्यात्, भूवादिभूयस्यमाप्यस्याऽपि भवनक्रियाकर्तृरितिदनुहृष्टव्यापारात्तुःकृतिमाभि-

मान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादानीयम् । किन्तु आख्यातार्थकर्त्तृप्रकारकबोधे नानुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु, कुजन्योपस्थितिवद् घात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यऽनुरोधादिति दिक् ।

दर्पणः

द्वीकर्त्तृनये एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदाह्यं चेत्यर्थः । *नादानीयमिति* । उक्तदोषप्रसक्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह—*किन्त्विति* । ऋते व्यभिचारनिरासार्थोपस्थितिविशेष्यतां विदित्वा—*भावनात्वावच्छिन्नेति* ।

ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य घात्वर्थमुख्यविशेष्यरूपबोधजनक वनियमभङ्गप्रसङ्गोऽत आह—*पश्येति* । तथाचोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकर्त्तृत्वविशिष्टमृगरूपवाक्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः । तथाच न "नामार्थयो." इति व्युत्पत्तिविरोधः । वाक्यस्थानामत्वात् । अत एव न ततो द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणीभूतधावनस्यपि कर्मनालाभाच्च न प्रतिपिपादयिषितान्वयालामोऽपि । 'चेन्न पचति भवति' इत्यादौ तुक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकारणप्रभावकल्पे कथं तदनुरोधो योज्यत आह—*दिगिति* । तदर्थस्त्वेवं रोत्या वाक्यैकवाक्यताप्रतिपादने भाव्यकृत्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्वयालाम एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्टघ-

परीक्षा

स्यस्याध्याहारः कार्थ्यः इति क्रियाया दर्शनेऽन्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शस्त्वेन भवन्मते धावनक्रियाया विशेषणत्वेन तस्याः परामर्शासम्भवात् । *एवं च*—आख्यातार्थविशेष्यकशाब्दबोधभावसिद्धौ च । भवत्सम्मतकार्थ्यतावच्छेदकधर्मांशान्तस्यैवाभावान् । किञ्च भरदुष्टरोत्याऽऽख्यातार्थभाजनप्रकारकप्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्य स्वाकारं यत्र बोधे नामाख्याने भरतो वाक्ये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति नीलवाक्यान्तरविरोधापत्तिर्दुर्बारा । स्वसिद्धान्तमाह—*किन्त्विति* । *भावनात्वावच्छिन्नेति* । भावनात्वेनावच्छिन्ना समानाधिकरणा या विषयता तथा । भावनात्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयेति यावत् ।

ननु केवलमृगमात्रस्य चैत्कर्मतयाऽन्वयः, तदा द्वितीयापत्तिः । कर्मतामन्वयेनान्ये तु भेदसम्भेदानन्वयसम्भवरूपो दोषः प्राप्नोति । धावनानुत्पत्तिविशिष्टमृगस्य कर्मतामन्वयेन दृशिक्रियाशामन्शे तु मृगपराद् द्वितीयापत्तिः । मृगपदस्य कर्मवाक्याणांभावश्चात् । नापि नामार्थपात्वययोर्भेदसम्यग्भेदेन द्युत्पत्तिविरोधान्वय इत्यम्यावसाः । नामार्थस्यानन्वयान्, अत एव "ध्रुवा ममतन्माहात्म्यं तपर्योत्पत्तयः शुभा" इत्यम्योपपत्तिरिति धेत् । न । नील्यभिप्रेतस्य कर्मतयाऽन्वयविशेषाणां बोधं घटं पश्येति प्रयोगानुरक्तैः । किञ्च भाष्यसम्मतैकवाक्यत्वानुद्धाराच्च ।

दिगिति । दिगर्थस्य धावनक्रियाकर्त्तृत्वाग्रस्य मृगस्य दृशिक्रियाणां कर्मतया-

दर्पणः

तस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः-धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धमृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयो-
पगमान् पदैकवाक्यतामङ्गः । तदवरुद्धत्वं च-तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं
कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति
वाच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वय-
सम्युपेयः, किन्तु क्रियान्तरकर्तृत्वाऽवरुद्धस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पच्याद्यर्थे तस्य
कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः । भस्म-
राशेः कर्तृत्वानवरुद्धत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्ध-
क्रियायां तु तदुत्पत्तिवैचित्र्यात् व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तस्य तत्र तत्संसर्गात्वाऽन्युपगमे
वाक्याऽभेदाऽऽप्यतया तद्वाक्यजवोचस्य 'काष्ठं नश्यते, भस्म क्रियते, इति वाक्यद्वय-
जवोचस्यैव 'भस्मकाष्ठविहृतिवा' इति संशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनायामेतेनोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारकवोचै
भावनोपस्थितेहेतुत्वं निष्प्रमाणमेव । नाऽपि मृगपशोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्राति-
पदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र पशोप्रसक्तिरपि । संस-
र्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव "पशो रोपे" (पा०सू० २।३।५०) इत्य-
नेन तद्विधानात् । एवं 'घटो नास्ति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे
तत्र प्रथमैव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्त-
रकर्तृत्वाऽनवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्म-
तायाः संसर्गात्वाऽसम्भवात् ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां वक्रः परमशार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्येष्याहार्यम् । वस्तुतस्त्वत्र दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ
योधाऽऽपादनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्वयसंसर्गपच्यर्थविशेष्यकवोचस्यप्रमिदौ
तथाऽऽपादनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृ-
शयोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशयोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदमभिभवाऽतपचतोत्या-
नुपूर्वाज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेवाऽऽपाद्यस्याऽऽसम्भवात् । तदुक्तम्-यादृशं फलं
क्वचित् प्रसिद्धं तादृशल्येवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

परीक्षा

ऽन्ये तु न वाक्यनुपपत्तिः । तादृशक्रियाकर्तृत्वापन्नस्य कर्मत्वमित्यस्य धावनक्रिया-
कर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाच्चिदत्र या कर्मत्वमप्यन्वाऽवच्छिन्न या
तादृशक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तच्छक्तिमित्यर्थः । एवं सति तण्डु-
लः पचतीत्यन्मात्कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नतण्डुलप्रकारकतावोधापत्तिवारणाय भेद-
सम्बन्धाच्चिदत्रनामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनान्वयं प्रत्ययजन्यो-
पस्थितविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति यः कार्यकारणभावस्तद्विरोधोऽपि न । यत्र
भेदसम्बन्धावच्छिदत्रनामार्थनिष्ठप्रकारताया अन्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
नवच्छिन्नत्वम्, तत्रैव कारणवाचः क्षतिकरः । अत एव पदैकवाक्यता । तादृश-
विशिष्टैरिष्टयाद्गाहिवोधजनकत्वाद्वापि मृगपशौ द्वितीयाऽपत्तिः । सम्भवति यत्र
प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्यान्वयविवक्षा, तत्रैव कर्मत्ववाचिका विभक्ति-

मान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमितिनैयायिकोक्तं नादरणीयम् । किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे नानुजन्योपस्थितिर्भावनावाच्य-
च्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः । भावनाप्रका-
रकबोधं प्रति तु, कृञ्जन्योपस्थितयद् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि
हेतुः । 'पश्य मृगो धावति' 'पचति भवति' इत्याद्यऽनुरोधोपादिति दिक् ।

दर्पणः

द्वीकर्तृभेदे एकवाक्यताऽनुपपत्तिरूपदूषणदाश्रयं चेत्यर्थः । *नादरणीयमिति* । उक्त-
दोषप्रसक्तत्वादिति भावः । स्वमतनिष्कर्षमाह—*किन्त्विति* । फले व्यभिचारनिरा-
सायोपस्थितिविशेष्यतां विदित्वा—*भावनात्वावच्छिन्नेति* ।

ननु त्वन्मतेऽप्याख्यातस्य धात्वर्थमुक्त्यविशेष्यकबोधजनक वनियममङ्गप्रसङ्गोऽत
आह—*पश्येति* । तथाचोक्तनियम एतदतिरिक्तविषयक इति भावः ।

ननु धावनकृतत्वविशिष्टमृगरूपवाक्याऽर्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः । तथाच
न "नामार्थयोः" इति च्युत्पत्तिविरोधः । वाक्यस्थानामत्वात् । अत एव न ततो
द्वितीयापत्तिरपि । धावनविशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वाऽवगतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि
कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपादयिपितान्वयालामोऽपि । 'चेन्नः पचति भवति' इत्यादौ
तुक्तदिशैकवाक्यत्वमुपपादितमेव । तथाचोक्तकारणभावकल्पे कथं तदनुरोधो
यीजमत आह—*दिगिति* । तदर्थंस्त्वेवं रीत्या वाक्यैकवाक्यताप्रतिपादने भाष्यकृ-
त्सम्मतपदैकवाक्यतया प्रतिपिपादयिपितान्वयालाम एव । किं चाभेदेन नीलविशिष्ट-

परोक्षा

स्यस्याऽप्याहारः कार्प्यः इति क्रियाया दर्शनेऽन्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्व-
नाम्नां प्रधानपरामर्शकत्वेन भवन्मते धारणक्रियाया विशेषणत्वेन तस्याः परामर्शा-
सम्भवात् । *पूर्वं च*—आख्यातार्थविशेष्यकशाब्दबोधोपाभावसिद्धौ च । भवत्सम्-
तकार्प्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तस्त्वंवाभावात् । किञ्च भवदुक्तरीत्याऽऽख्यातार्थभावना-
प्रकारकप्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्य स्वीकारे यत्र बोधे नामाख्याते भवतो
वाक्ये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति नैरुक्तवाक्यान्तरविरोधापत्तिर्दुर्वारा । स्वसिद्धान्त-
माह—*किन्त्विति* । *भावनात्वावच्छिन्नेति* । भावनात्वेनावच्छिन्ना सगानाधि-
करणाया विषयता तथा । भावनात्वप्रसारतानिरूपितविशेष्यतयेति यावत् ।

ननु केवलमृगमात्रस्य संस्कर्तृत्वान्त्वयः, तदा द्वितीयाप्राप्तिः । कर्मतामावन्धे-
नान्ये तु भेदमभेदेनान्वयमम्भवरूपो दोषः प्राप्नोति । धावनानुकूलवृत्तिविशिष्ट-
मृगस्य कर्मतामन्वयेन दृशिक्रियायामन्वये तु मृगपशद् द्वितीयापत्तिः । मृगपशस्य
कर्मताक्यायां वाचकत्वात् । नापि नामार्थपात्ययोर्भेदमन्वयेन द्युत्पत्तिविरोधान्वय
इत्यभ्यासः । नामार्थस्थानन्वयात्, अत एव "धुन्वा मम तन्माहात्म्यं तथा बो-
स्पद्यः शुभा" इत्यभ्यासोपपत्तिरिति चेद् ? न । नीलाभिन्नचटस्य कर्मतयाऽन्वय-
विशेषात् भोक्तृ पदं पश्येति प्रयोगानुपपत्तेः । किञ्च भाष्यमम्भतं तथाक्यत्वानु-
द्धाराच्च ।

दिगिति । दिगर्थस्य धारणक्रियाकृतत्वाग्रस्य मृगस्य दृशिक्रियायां कर्मतया-

दर्पणः

इत्यस्य कर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते, 'नीलं घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरिति ।

अत्र नैयायिकाः-धावनक्रियाकर्तृत्वावरुद्धसृगस्य कर्मतासम्बन्धेन दृश्यर्थेऽन्वयो-
पगमात् पदैकवाक्यताभङ्गः । तदवरुद्धत्वं च-तदन्वयितया तात्पर्यविषयत्वम् । नचैवं
कर्मतासंसर्गेण तण्डुलस्याऽप्यन्वयसम्भवात् 'तण्डुलः पचति' इति प्रयोगापत्तिरिति
वाच्यम् । यतो न वयं सामान्यतः कर्मत्वादिभेदसम्बन्धेन नामार्थस्य धात्वर्थेऽन्वय-
मभ्युपेयः, किन्तु क्रियान्तरकर्तृत्वाऽवरुद्धस्य । नच तण्डुलस्तथा, येन पच्यार्थं तस्य
कर्मतासंसर्गः स्यात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिं करोति' इति न प्रयोगः । भस्म-
राशेः कर्तृत्वानवरुद्धत्वात् । 'काष्ठं भस्मराशिः क्रियते' इत्यादौ कर्मत्वान्तरावरुद्ध-
क्रियायां तु तदनवरुद्धस्यापि व्युत्पत्तिर्विद्ययात् । तस्य तत्र तत्संसर्गत्वाऽनभ्युपगमे
वाक्याभेदाऽऽपत्या तद्वाक्यत्वबोध्यस्य 'काष्ठं नश्यते, भस्म क्रियते, इति वाक्यद्वय-
त्वबोध्यमेव 'भस्मकाष्ठविहृतिर्वा' इति संशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

एवं चाऽत्र पदैकवाक्यताया अनायासेनेवोपपत्तौ धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधे
भावनोरल्पितेहेतुत्वं निष्प्रमागरुमेव । नाऽपि सृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः । प्राति-
पदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्याऽविवक्षणात् । अत एव न तत्र पठ्योपपत्तिरपि । संस-
र्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया विवक्षायामेव "पठ्योपे" (पा०सू० २।३।१०) इत्य-
नेन तद्विधानात् । एवं 'घटो नास्ति' इत्यादावपि बोध्यम् । किन्तु प्रातिपदिकार्थे
तत्र प्रथमेव । नाऽपि 'नीलं घटं जानाति' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । घटस्य क्रियान्त-
रकर्तृत्वाऽनवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्तरविशेष्यतानापन्नायां जानात्यर्थक्रियायां कर्म-
तायाः संसर्गत्वाऽसम्भवात् ।

'पश्य लक्ष्मण पम्पायां वकः परमधार्मिकः' ।

इत्यादावस्तीत्यध्याहार्यम् । वस्तुतस्त्वेव दृष्टान्तेन 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ
बोधाऽऽपार्जनं न विचारसहम् । कर्मताऽन्यसंसर्गकपच्यर्थविशेष्यकबोधस्याप्रसिद्धौ
तथाऽऽपार्जनासम्भवात् । 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ विभक्त्यर्थकर्मत्वसम्बन्धेन तादृ-
शबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपश्यमभिध्याऽतपवर्तताया-
नुर्वोक्तानाम्य हेतुतया तद्भावादेवाऽऽपाद्यस्याप्यऽसम्भवात् । तदुक्तम्-यादृशं फलं
कश्चित् प्रसिद्धं तादृशस्यैवाऽऽपत्तिः सम्भवति' इति ।

परीक्षा

ऽन्ये तु न वाऽनुपपत्तिः । तादृशक्रियारुतृत्वापन्नस्य कर्मत्वमित्यस्य धावनक्रिया-
कर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं या कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नं या
तादृशक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तच्छक्तिव्यमित्यर्थः । एवं सति तण्डु-
लः पचतीत्यन्मात्मकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नतण्डुलप्रकारकताबुद्धबोधोपापत्तिवारणाय भेद-
सम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनान्यं प्रत्ययजन्यो-
पस्थितोर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति यः कार्यकारणभावेस्तद्विरोधोऽपि न । यत्र
भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताया अन्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
नवच्छिन्नत्वम्, तत्रैव कारणबाधः क्षतिकरः । अत एव पदैकवाक्यता । तादृश-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधजनकत्वावपि सृगपदाद् द्वितीयापत्तिः । सम्भवति यत्र
प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वस्यान्वयविवक्षा, तत्रैव कर्मत्ववाचिषा विभक्ति-

दर्पणः.

एतेन 'पश्य लक्ष्मण' इत्यत्र "अस्ति भवन्तीपरोऽनुप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्यस्थाऽपिशब्दस्वारस्येन वाक्यपरिपोषकक्रियान्तराऽभावेऽन्तेरेष्याहार इत्यर्थ-
लाभेन प्रकृते वाक्यपरिपोषिकाया दर्शनक्रियायाः मत्त्वेन तदध्याहारे मानाभावात्
कर्मतासंयोगोऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमलप्रकम् । एवञ्चाख्याते प्रथमान्तपदसमा-
भिष्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरुबोधो निरावाधः । अत एव 'यो यः शुद्धस्य
एवति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितः' इत्यत्र प्रथमपरामर्शितदो द्विजपरामर्शकत्वमना-
यासेन सङ्गच्छते ।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यरुबोधवादिमने 'एवतिकल्पं चैत्रः' "एवत.कल्पं चैत्रौ"
इत्यादौ कल्पवाच्यन्तस्य नामतया तद्विशेषणवाचकतया च प्रथमान्तचत्रादिपदसमा-
नलिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिराख्यातातार्थकृतेः प्रथमान्तार्थचैत्रादावभेदान्वयापत्तिश्चेति चेद् ?
न । स्वार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगतकुत्सादिद्योतकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थ-
ताऽवच्छेदकक्रियागतेपदसमासत्वस्य कल्पवाद्योतनात् सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकसमानस्य भावेपदसमासत्वप्रतिपादककल्पवाच्यन्ते भ्रुंमकैकवचनान्तत्वयोरो-
चित्यात् । कल्पवाच्यन्तस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चैत्रेऽभेदान्व-
याऽऽपत्तिरिति तु मूर्खप्रलपितत्वादानादेयम् । लक्ष्यार्थकर्तुरभेदान्वयस्येष्टत्वात् ।
शक्यार्थस्य त्वयोग्यत्वादेवानन्वयात् । 'वटः पट' इत्यादौ व्यभिचारवारणाय व्युत्प-
त्तावसति बाधके इति विशेषणाच्चेत्याहुः ।

अत्रेदमाभाति-प्रथमान्तरुक्तवाचकपदसमभिष्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यरु-
बोध एव नैयायिकानाम् । क्वचित्तु 'पश्य भृगो धावति' इत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधान्
तिट्ठार्थभावनाविशेष्यकरोऽपि सः । तथाहि-वैपाकरणैरन्त्यलीयैरुवाक्यतानुरोधार्था-
त्यर्थभावनाप्रकारकयोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुना कल्प्यते ।

नैयायिकैस्तु कर्मतासम्बन्धेन [तिट्ठार्थभावनाविशेष्यकयोधे धातुजन्यभावनोप-
स्थितेस्तदिति सममेव । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयो' इति प्रवादानुरोधत्प्रथमान्तार्थकर्तृप्रका-
रकयोधे क्रियान्तरकत्त्वविशेष्यतापन्नतिट्ठार्थभावनोपस्थितेरपि तत्कल्प्यते । तथा-
चोक्तस्येते आशयेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्येऽन्वये
मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूला इतिस्तत्कर्मकरुर्दानाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः । धा-
वनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य "सविनेपणे हि" इति न्यायाद्धाने पर्यवमानाद्य
प्रतिपिपादायिपितार्थस्याऽपि लाभः । नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्म-
तायाः एतद्वाक्यादलाभाद् । एवञ्च 'एवतिभवति' इत्यत्राऽपि 'प्रथमान्तार्थकर्तृवि-

परीक्षा

रिति स्वीकारात् । प्रकृते तु तस्य संयोगतया भावेन शक्यभावादिति । अत एव
"चैत्रः पच्यते तद्गृह" इत्यत्र कर्तृत्वसम्बन्धेनान्वयवारणाय ध्युत्पन्नन्तरकल्पनं तद्वि-
शेषोऽपि न । भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रमुद्धानामार्थप्रकाररुनाद्बोधस्याप्रमिदतयैव तदा-
पत्तेरभावात् । 'तद्गृहं पचति', 'चैत्रेण पच्यते, इत्यादौ च विभक्त्यर्थविशेष्यक एव
बोधः प्रमिदः । यत्र तु 'पश्य लक्ष्मण पय्यायां वरः परमधार्मिकः' इत्यादिप्रयोगः, तत्रा-
न्तीत्यन्याध्याहारेण वरुदार्थस्य सादान्वयसम्बन्धावच्छिन्नपरमधार्मिकरुतिप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नस्यैव कर्मतासम्बन्धेन दत्तमिवाकर्मत्वमनो न द्विती-

इत्यञ्च-पुत्रतीव्यत्रैकाऽऽश्रयिका-पाफाऽनुकूलाभायना । पच्य-
ते इत्यत्रैकाऽऽश्रयिका या विक्रित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः ।

दर्पणः

शिष्टा पाककृतिवर्त्तमानभावनाऽऽश्रयिका' इति बोधात् तत्राऽप्येकत्राम्यत्वाऽक्षतेरि-
ति । एवञ्च 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इतिन्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैकवाक्यता
न्यायनयेऽपि सूत्रपादेत्यलं परमताऽनुवर्णनेन ।

फलितमाह—*इत्यञ्चेति* । आख्याऽर्थकर्तृप्रकाररूपोऽर्थं प्रति धात्वर्थं भावनोप-
स्थितेस्तादृशकर्मप्रकाररूपोऽर्थे तादृशफलोपस्थितेहेतुत्वे चेत्यर्थः । भावनेत्यस्य वर्त-
मानेत्यादिः । कर्माऽऽख्याते भावनाविशेष्यरूपोऽर्थोऽनुवर्णनं तु प्राचामनुरोधेन ।

नव्यास्तु—कर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यातेऽपि तद्विशेष्यकबोध
एव न्याय्यः । एवञ्च प्रत्ययार्थं साक्षात्प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वमिति व्युत्पत्तिरपि
न विरुध्यते । अत एव 'इष्यते पुत्रः' इत्यर्थे, पुत्रीयतीति न । भिन्नार्थकत्वात् । किन्तु
पुत्रमिच्छतीत्यर्थ एवेति "सुष आत्मनः" (पा० सू० ३।१।८) इति सूत्रे भाष्ये उ-
क्तम् । अन्यथोभयत्राऽपि व्यापारविशेष्यरूपेण भिन्नार्थकत्वकथनाऽऽशङ्कतिः । अ-
स्मन्मते त्वेकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्रेच्छारूपं फलमिति भिन्नार्थकत्वं स्प-
ष्टमिव । कथजन्तात्तु कर्मणि प्रत्ययो दुर्लभोऽकर्मत्वान् । उक्तञ्च कैयटेन—'यदा क्रियाफ-
लस्य प्रधान्यं तदा चारुयमेव—'इष्यते पुत्रः, न तु कथजन्तस्तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि
प्रत्ययाऽनुत्पादात्' इति । इत्यञ्च 'भावनाजन्यैकाश्रयिका वर्त्तमाना विक्रित्तिः' इति
बोध इत्याहुः ।

भाषाऽऽख्याते तु भावनैव विशेष्या । तथैवाऽनुभवात् । तिङ्त्वनुवादक एव, किन्तु
लट्त्वादिना कालार्थकः । संख्या तु न तदर्थः । कर्त्रादिरूपाऽर्थोपस्थितत्वाऽऽमरहेत्वभा-
वेनैव तदर्थसंख्याया अन्वयाऽऽसम्भवात् । किन्तु 'न केवला' इत्यादिन्यायेन साधु-
त्वार्थमेकवचनमेव । "एकवचनमुत्पगतः करिष्यते" इति सिद्धान्तात् ।

काले युक्ताभिसरणे मुह्यन्ते मृगमोहिकाः ।

उप्ट्रासिकाः समास्यन्ते शप्यन्ते हतशायिकाः ॥

इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेवेति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु—एकवचनस्योत्सर्गिकत्वं सत्येव गमके, यथाऽन्यथात् तदुत्पत्तौ 'अव्य-
यादाप्सुपः' इति । अत एव, "इष्यत्" (पा० सू० ४।१।१) इति सूत्राऽभावे तिङन्ते-
भ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य तिङ्गा संख्याया उक्तत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये । त्वदुक्तरीत्या

परीक्षा

यापत्तिरिति नैयायिकानुसारिमत् । तत्र मनोरमम् । भाष्यसम्मतं क्वाक्यताया
अनुपपादनादिति ।

इत्यञ्च—पूर्वोक्तव्यवस्थयासिद्धौ च । *इति बोध इति* । प्राचीनैः कर्माख्या-
तसमभिव्याहारेऽपि भावनाविशेष्यक एव शाब्दबोधः स्वीक्रियते, तदभिप्रायेणदम् ।
तेषां "सुष आत्मनः कथञ्" इति सूत्रभाष्ये "अथेह कस्मान्न भवति-इष्यते पुत्रः,-
इष्टः पुत्रः इति । भिन्नार्थत्वान्" इत्युक्तम् । तत्रेऽप्यते पुत्र इत्यत्र भिन्नार्थकत्वं फल-
व्यापारयोर्व्यत्यासेनोपपादनीयम् । पुत्रीयतीति कथजन्तात्पुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्या-

देवदत्तादिपदप्रयोगे त्याख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याऽभेदाऽन्वयः ।
'घटो नश्यति' इत्यत्राऽपि घटोऽभिन्नाऽऽश्रयको नाशाऽनुकूलो व्यापार
इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसम-

द्वेषणः

यम् । एवञ्च हतशायिका इत्यत्रोपमाने बहुत्वोपपादक्यदुवचनवत् प्रकृतं कारके कस्य-
चिद् द्वित्वाद्युपपादनस्याभावात् तदारोपासम्भवः ।

नच चैत्रमंत्राविति द्विवचनादितस्तदवगतिः । चैत्रो मंत्रश्च पचत इत्यादौ तदभा-
वात् कारकान्वया-प्रागेव चैत्राद्यन्वितायास्तस्याः कारकानन्वितत्वाच्च । भावाख्याते
स्वोत्तरतिद्वाच्यकारकाऽप्रसिद्धया द्विवचनासम्भवाच्च । 'कस्यैकत्वे' इत्याकाङ्क्षाया
योग्यजिज्ञास्यमन्विद्यया एवोचितत्वात् । क्रियाया असत्त्वेन परिच्छेदकाकाङ्क्षाया
एवासम्भवेन तत्र तदन्वयोक्तेः पराहतत्वाच्च । पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तरं जायमा-
नस्य सर्वमिद्वैक-वादिवैशिष्ट्येन जिज्ञास्यकारकबोधक 'कः कौ' इत्यादिप्रश्नस्याऽनुपप-
त्या सिद्धायाः कारकसंख्यान्वयप्रतीतेरनुपपत्तौ कर्मणीत्यादिपदानुवृत्तौ मान-वात् ।
उक्तवान्यपदीयस्याप्याख्यातार्थक्रियाया एकत्वेऽपि संख्यासामान्याभाववत्त्वेऽपि
कचित् कर्तृकर्मादियाहुत्येन सा नानैव प्रतीयते इत्यथात्र तद्विरोधोऽपि । ततः शब्दम-
र्यादया धात्वर्थे तित्थमिद्वयाऽन्वय इत्यर्थस्यालाभाच्च । "गुणानां च परार्थत्वाद्"
(जैः ३।१। ९) इति तु प्रधानस्यान्वययोग्यत्वे सत्येव । अत एव कैयदादिभिस्तित्थ-
संख्यायाः कारक एवाऽन्वयः स्वीकृतः । एवञ्च भाष्यकारप्रयोगादन्यत्र भावाख्याते
द्विवचनाद्यसाध्यैवेत्यधिकं स्वयमूचम् ।

आख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति । 'समानविभक्तिकयोरेवाऽभेदान्वय' इति नियम-
स्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः । अकर्मकस्येऽपि फलव्यापारोभयार्थकत्वं धातोर-
न्येरपि स्वीकार्यमिति सूचयञ्छाब्दबोधप्रकारमाह-***घटो नश्यतीति*** । तद्व्यापा-
राऽकाङ्क्षायामाह-***स चेति*** । *प्रतियोगित्वेति* । प्रतियोगित्ववैशिष्ट्यन्तु निरूप-
कतासम्बन्धेन बोध्यम् । तत्समवधानमेव तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः ।

परीक्षा

तदर्थस्य—देवदत्तादिपदार्थस्य । सकर्मकगतुस्थले फलव्यापारयोर्वाच्यत्वं
व्ययस्याप्याकर्मकरातूनामप्युभयवाचकत्वमिति व्युत्पादयितुमकर्मकविनेपे बोधप्र-
क्रियामाह—***घटो नश्यतीत्यादिना*** । *प्रतियोगित्वविशिष्टेति* । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टेत्यर्थः । नाशसामग्रीसमवधानम् । नाशस्य या
सामग्री नाशानुकूलासामग्री, तस्या मेलनमेकत्र स्थितिः । एतेनात्र सामग्रीरूप एव
व्यापार इत्यर्थादुक्तं भवति । तथाच नाशस्तदनुकूलप्रतियोगित्वविशिष्टा नाशानुकूला
सामग्री च धात्वर्थ इत्युक्तम् । फलव्यापारयोरेकाधिकरणवृत्तित्वोपपत्तये-प्रतियोगि-
त्वविशिष्टेति । इदमुपलक्षणं क्वचिद् व्यवहितदेशसम्बन्धानुकूलो व्यापारोऽपि
धात्वर्थः । अत एवोत्पत्तिकाले 'नष्टं तद्गृहं भवति' इति निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयोगः
सद्गच्छने । येषां तु मते नाशमात्रं धात्वर्थस्तेषां मते नाशे, उत्पन्ने, नाशस्य नाशा-

वधानम् । अत एव तस्यां सत्यां नश्यति, तद्व्यत्यये नष्टः, तद्भावित्र्ये नङ्ग्यती(१)ति प्रयोगः । देवदत्तो जनाति, इच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाऽऽश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः । स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम् ॥ २ ॥

दर्पणः

अत एवेति । यतो नाशमात्रं नानार्थः, किन्तु प्रतियोगित्वविशिष्टनाशफलकत्वत्सामग्रीरूपो व्यापारोऽप्यत एवेत्यर्थः । फलव्यापारयोरकाधिकरणत्वाच्च न सकर्मत्वम् । एतदर्थमेव प्रतियोगित्वविशिष्टेत्युपात्तम् । यन्मते नाशमात्रं न धातोरर्थस्तन्मते नाशोत्पत्त्यनन्तरं नाशस्य सर्वैव सत्त्वावयवतीति प्रयोगापत्तिस्तस्य ध्वंसाऽप्रतियोगित्वाच्च नष्ट इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति सूचनाय, तस्यां सत्यामित्यादिना श्रैकालिकप्रयोगप्रदर्शनम् । नैयायिकमतं तु लुप्तार्थनिरूपणे वक्ष्यते ।

जानात्थादिमविपर्ययार्थकानां ज्ञानाद्यतिरिक्तव्यापाराद्यर्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मत्वानुपपत्तिं सूचयन् स्वमते शाब्दबोधे दर्शयति—*देवदत्तो जानातीत्यादि* । आदिपदभाष्याऽर्थमाह—*इच्छादीति* । क्वचिजानातीत्यादावित्येव पाठः । *स चेति* । ज्ञानानुकूलो व्यापारश्चेत्यर्थः । तदन्वेषणायात्ममनसंयोगस्थैव मुलभत्वादाह—*अन्तत इति* । तदनुपस्थितावित्यर्थः । *आश्रयतैवेति* । तस्या अनवयवत्वैऽपि साऽवयवत्वारोपाद्वापारत्वं निर्वाह्यमिति भावः ॥ २ ॥

परीक्षा

भावेन नष्ट इत्यादौ भूतार्थकप्रत्ययानुपपत्ति । मन्मते तु नेत्याह—*अत एवेति* । नाशामाग्रीरूपव्यापारस्य धात्वर्थत्वादेव । *तदस्याम्*—सामग्र्याम् । *इति प्रयोग इति* । कालरूपस्य प्रत्ययार्थस्य सकर्मकत्वल इवाकर्मकम्यत्वेऽपि व्यापार एवान्वयाभ्युपगमादिति । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलानधिकरणवृत्तित्वं व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापारस्य यत्र तत्रोपपत्त्याचको धातुः सकर्मको भवति । अन्यथा त्वकर्मकः । प्रकृते फलतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगितैव । व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धस्तु तादृशस्य व्यापारस्याधयतेति बोध्यम् । जानातीत्यादिमकर्मकधातुनामुभयाभावकत्वेऽपि गौणं सकर्मकत्वमिति ये नैयायिका वदन्तिः तेषां मतमसमञ्जसमिति दर्शयितुं तेषां यत्र प्रयोगस्तत्र बोधप्रक्रियामाह—*देवदत्तो जानातीत्यादिना* । ज्ञानेच्छाद्यनुकूल-ज्ञानानुकूल-इच्छानुकूलइचेत्याद्यर्थः । *अन्ततः* । तस्य गवेषणार्थं व्यापारान्तरस्यासफूर्त्ती । यद्यप्याश्रयता निरवयवा, तथाप्यारोपात्सावयवत्वकल्पनया व्यापारत्वमस्या बोध्यम् । *आदिना*—यतने इत्यस्य परिग्रहः । विषयताचात्र फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । व्यापारश्चात्ममनसंयोगः । अत एव मनो जानातीत्युपपत्तेः । एतदनुगन्धानामात्रे त्वाश्रयतायाम्स्तत्वमुक्तम् । यत्त्वारणभङ्गानुकूलो ज्ञानरूपो व्यापार एव जानात्यर्थ इति, तत्र । धर्माधर्मौ जानातीत्यादावनुपपत्तेः । यत्र हि धर्माधर्मौ कर्मणी परोक्षौ तयोर्पेदावरणं तयोर्मत्वापादकं तस्य परोक्षवृत्ति-

(१) एत च दृश्य वर्त्तमानधर्मप्रतियोगित्वरूपमर्थोत्तरं प्रत्ययार्थ इति मते । वर्त्तमानधर्मप्रतियोगिकत्ववृत्तिवश एतदर्थत्वे तु नोक्तं दृश्यमिति भावः ।

नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्त्ये, पचतीत्यत्रोभयबोधोपपत्तिः ।
कर्तृमात्रबोधयत् कर्ममात्रस्यापि बोधोपपत्तिरित्यतस्तान्पर्यग्राहक-
माह—

फलव्यापारयोस्तत्र फले तद्भ्यक्चिणादयः ॥

व्यापारे शंप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्ययम् ॥३॥

तडादयः फले आश्रयाऽन्वयं द्योतयन्ति । फलाऽन्वयाश्रयस्य
कर्मत्वात्, तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः । व्यापाराऽन्वय्याश्रयस्य
कर्तृत्वात्, तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । द्योतयन्ति-
तात्पर्यं ग्राहयन्ति ॥

नन्वेवं 'क्रमादमुं नारद् इत्ययोधि स' इत्यादौ, 'पच्यते ओदनः
स्वयमेव' इत्यादौ च व्यभिचारः । कर्मणः कर्तृव्यविक्रमायां कर्त्तरि

दर्पणः

उपोद्घातसङ्गत्या शवादीनां द्योतकतां निरूपयितुमाह—*नन्विति* । ननु 'सङ्गु-
च्चरितः शब्दः सङ्गुर्ध्वं गमयति' इति व्युत्पत्तेर्न कदाऽर्थद्वयबोधोऽत आह—*कर्त्तृमात्रबो-
धवदिति* । मात्रशब्दोऽवधारणे । *तात्पर्येति* । तत्तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्वरूप-
तात्पर्यप्रहजनकमित्यर्थः । अत एव 'कर्त्तरि शप्' इत्यादौ कर्त्तादिप्रहणं सार्थकम् ।
अन्यथा "लः कर्मणि" (पा०सू० १।४।६९) इत्येनद्विहितलादेशेरेव कर्त्तादिबोधेनान्य-
लम्बत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । मूले *फलव्यापारयोस्तत्रेति* । तत्रेति धात्व-
पस्याप्ययोरित्यर्थः । 'फलव्यापारयोः' इति निर्द्धारणे सप्तमीत्याशयेन व्याचष्टे सारे-
फल इति ॥ ३ ॥

व्यभिचार इति । यगादीनामन्वये, शवादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः । यगादि-
सत्त्वेऽपि फले आश्रयान्वय्याश्रयोच्छ्रयभावोऽपि व्यापारे तिङर्थं आश्रयान्वयान्

परीक्षा

रूपज्ञानेन भङ्गेऽपि तयोरभानापादकन्याज्ञानरूपावरणस्य परोक्षज्ञानेनानिवृत्तेः ॥ २ ॥

पचतीत्यादिपरिनिष्ठितघटको धानुस्ततो विहिता रुडादयस्तेषामयाः—संश्लेषत
उक्ताः । उपोद्घातसङ्गत्या तन्निमित्तकविकरणानां तु द्योतकत्वमित्याह—*नन्वा-
ख्यातस्येत्यादिना* । ननु 'सङ्गुच्चरितः' इति न्यायेन नोभयबोधोऽत आह—*कर्त्त-
मात्रेति* । अत्र मात्रशब्दोऽवधारणे । *तात्पर्येति* । तत्तदर्थविषयकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितत्वस्वरूपं यत्तात्पर्यं तद्प्रहजनकस्त्वान् । यथा "कर्त्तरि शप्" इत्यादि । *तत्र*
पूर्वोक्तनिष्कृष्टार्थं सति । फलव्यापारयोरिति निर्द्धारणे सप्तमी, अन्वया. फलेऽन्वयः ।
तद्द्योतका । फले—आश्रयान्वयद्योतकाः । कर्मद्योतकाः । द्योतकतारूपा या व्य-
ञ्जना तथा कर्मप्रतिपादकाः । एतेन पञ्चकं धात्वर्थं एव; प्रत्ययान्तु द्योतका इति
सिद्धान्तः सूचितः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तस्य द्योतकत्वकथनस्योत्सर्गिकत्वमिति बोधयितुमादाह—*नन्वेवमिति* ।

व्यभिचार इति । यगादिमत्त्वेऽपि फले—आश्रयान्वयान्त्वान्फले; आश्रयान्वयद्योतक-

लकारे सति, “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” (पा०सू० ३।१।८७) इत्य-
तिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरे-
वयोधाद् व्यापारे एवाऽऽश्रयान्वयाच्च । अवोधीत्यत्रापि बुध्यतेः क-
र्त्तरि लुङ् । तस्य “दीपजन” (पा० सू० ६।४।१०४) इति चिण् ।
“चिणो लुक्” (पा० सू० ६।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादि-
न्याशङ्कामाह—

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ।

तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥

कर्मकर्तृविषयादौ—पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ ।
अत्र होकौदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः ।
क्रमादिति आदिपदब्राह्मम् । अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक
एकरादविषयकप्रानाऽनुकूलः कृष्णाभिन्नश्रयकोऽतीतो व्यापार इति
बोधः ॥

दर्पणः

तदेवोपपादयति—*कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि* । सौकर्यांतिशयद्योतनायां च
तद्विवक्षा तण्डुलादिगताग्निस्वयोगादिरूपव्यापारस्यैव फलजननतया घात्वर्थत्व-
विवक्षायामित्यर्थः ।

वन्नुतस्तु फलस्यापि जनकव्यापारगतपौवांपय्यारोपेण व्यापारत्वेन भानादिति
पूर्वमुच्यत्वात्तण्डुलगतफलस्यैव व्यापारत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । *साधनादिति* ।
तथाच व्यभिचारान्न तद्वादीनां द्योतकतेति भावः ।

क्रमादित्यादि । कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः । सामान्ये-
त्यादि—क्रमादित्यस्य विवरणम् । सविषयघात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्य विषयत्वे पर्यव-
सानमित्यभिप्रेत्याह—*विषयकतेति* । सकर्मकप्रानुसमभिव्याहृतपगादीनां कर्मद्योतक-
परीक्षा

तायां व्यभिचारः । *कर्मण इत्यादि* । सौकर्यांतिशयद्योतनाय होनाहनी विवक्षा ।
अत्र फलव्यधिकरणव्यापारस्य घातुवाच्यस्य त्यागः ; फल्यमानाधिकरणव्यापारस्य
तु घातुवाच्यत्वरूपनम् । एवं च व्यापारान्तरस्य कर्त्तृत्वरहितस्याकल्पनेन साकर्य-
लाम इति बोध्यम् । स च व्यापारः प्रकृते—तण्डुलनिष्ठो अग्निस्वयोगो मार्दवं वा
विवक्षितमिति ।

यद्वा फलमाश्रयैव घातुवाच्यत्वविवक्षा, तत्रैव व्यापारगतपौवांपय्यारोपेण व्या-
पारत्वस्य कल्पनमिति । *साधनादिति* । एतेन तद्वादीनां द्योतकतायां व्यभिचारो
दर्शितः । *आदिपदेति* । कर्मकर्तृविषयादाविति मूले पदादिपदं तद्व्याह्रम् ।

अत्र—क्रमादिवाच्ये ध्रुवे सतीति शेषः । क्रमवशात्तन्माह—*सामान्यविशेषेति* ।

यथोचितमिति*—सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभाषसाधारणविधिविधेयचिण्यगादि कर्मद्योतकमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ष्य, फलव्यापारयोः इति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं लडाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं घदतः प्रामाकरादीन् प्रति व्यवस्थापयति—

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृजोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥

दर्पणः

त्वाद्वाह—*सकर्मकेति* । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । यगादि तु न तथा, किन्त्वातिदेशिकम् । “कर्मवत् कर्मणा” (पा०सू० ३।१।८७) इति विहितातिदेशं कार्यातिदेशत्वस्याऽऽकरे सिद्धान्तितत्वात् तत्र व्यभिचार इति भावः । *भावसाधारणेति* । भावकर्मणोः “सर्वधातुके यक्” इत्यादिविहितेत्यर्थः । तेन “दीपजन” (पा०सू० ३।१।६१) इत्यादिविहितव्यावृत्तिः ॥ ४ ॥

एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञातस्योत्तरक्षणे एवोपपत्तिभिस्तद्व्यवस्थापनं कर्तुमुचितम्, न तु वाक्यार्थनिरूपणानन्तरम्, तेन जिज्ञासाविच्छेदादित्याशङ्कयामाह—*सूचीकटाहन्यायेनेति* । तथाच सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे, आश्रयस्य तिङ्श्रुत्ये च ज्ञाते, निरसनीयत्ववादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपाद्यतया च प्रथमं वाक्यार्थं एव शिष्यजिज्ञासोदयात् । स एवाऽऽदौ निरूपितो, न तु धात्वर्थः । निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरुह्यतया च तस्य पूर्वमजिज्ञासितत्वादिति भावः ।

‘लडाद्यन्ते’ इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा धातुपरम् । तथाच यजेत, पच्येत्त्यादौ यद्वादिधातावित्यर्थः । *अवाच्यत्वम्* । वाच्यतानिरूपकत्वाभावम् ।

परीक्षा

यथोचितमित्यत्रोक्तमौचित्यं दर्शयति—*सकर्मकेति* । अकर्मकधातुसमभिव्याहृत-यकः कर्मान्वयद्योतकत्वासम्भवः, कर्मण एवाभावादत आह—*सकर्मकेति* । भावसाधारणेन विधिना “धिष्ण् भावकर्मणोः” इत्यनेन विहितशिचण्, “सर्वधातुके यक्” इत्यनेन विधेयो यो यक् स तद्द्योतक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ‘फलव्यापारयोर्धातुः’ इति या धातोः फलव्यापारोभयवाचकतोक्तिस्तदनन्तरं ये धातोरुभयवाचकत्ववादिनस्तेषां मतं निरसनीयम्; तदनन्तरं वाक्यार्थस्य वर्णनमुचितम्, तथा तु न कृतम्, किन्त्वादौ वाक्यार्थवर्णनमेव कृतमित्यत्र किं बीजमत आह—*सूचीति* । धातोरुभयवाचकत्वस्याश्रयस्य तिङ्वाच्यत्वस्य च कथनानन्तरं निरसनीयत्ववादिविप्रतिपत्तिकत्वेन वाक्यार्थवर्णन एव शिष्यजिज्ञासोदयात्तिरूपणमेवादौ कृतमिति भावः । व्यापारवाचित्वमित्यस्य व्यवस्थापयतीत्यत्रान्वयः । *लडाद्यन्त इति* । अत्र परसमीपवाचकान्तशब्देन लडादिशब्दस्यातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अस्य समुदायस्य धातुपरत्वं द्रष्टव्यम् । *प्रामाकरादीनित्या-

पचति पाकमुत्पादयति; पाकानुकूला भावना, तादृशमुत्पादना इत्यादिविचरणाद् विद्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः ।

दर्पणः

‘प्राभाकरादीन्’ इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः ।

। अद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंग्रहे, तथापि नाश्रौत्तमत्रे भावनापद-
श्रवणपदस्य इति भावः । ‘व्यापारो भावना संव’ इत्यादिपूर्वादेशस्य यो ‘गुणभूतस्वयम्’
इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोऽश्रयस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विद्रियते । विद्रियमाणस्य
विचरणमनार्थकत्वेन धातोर्भावनवाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोऽद्देश्यविषययोर-
क्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गत्वस्य ‘सैत्यं हि यन् सा प्रवृत्तिर्जल-
स्य’ इत्यादिवहुषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र ‘सा’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः । पुंलिङ्ग-
त्वेऽपि, ‘सोऽचि लोपे चेत्’ (पा०सू० ६।१।१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च । भावनैव
वाऽन्तु तत्पदपरामृष्या ।

ननु सम्भवेदेवं धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्यादाहृत्त हृत्त धातुवि-
चरणे मानं दर्शयति सारं—पचति पाकमुत्पादयतीति* । ननु ‘या क्रिया भावना संवो-
त्पादनाऽपि च सा स्मृता’ इत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापारप-

परीक्षा

दिना*—प्राचीननैयायिकसंग्रहः । *तन्मते व्यापारस्य धातुवाच्यत्वेऽपि भावनापद-
वाच्यत्वं नास्ति यत्, ततस्तन्मतनिरामोऽप्यभिमतयेन व्यापार एव भावनापदप्रति-
पाद्य इति प्रदर्शनेन हृत्त इति तेषामुक्तिरपि निरस्तेति भावः ।

• प्राभाकरास्तु—इत्यादिकं नाग्न्यातार्यः; तद्विषयकशाब्दबोधस्य विवादप्रस्त-
त्वान्, किन्तु कालमुद्ध्ये अनन्यत्वम्यत्वान् । ‘घञः पचति, ‘रथो गच्छति’ इत्यादी
धात्वर्थस्य पाठान्त्यादेः स्वजनककृतमित्याशयत्वादिसम्बन्धेन प्रथमान्तायं प्रकार-
त्वं तस्य चाख्यातार्यभावनां प्रति प्रसारत्वं भावनाविज्ञेयकश्च शाब्दबोधः ।

न च ‘मैत्र. पच्यते तद्गुलः, इत्यतो मैत्रप्रकारकः स्ववृत्तिवृत्तिमत्वमसंगकोऽन्व-
यबोधो न जायते इत्यनुमत्तमिदम्, तदुपपत्तये नामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोधोऽप्युत्पन्न
इति स्वोक्ताप्यमिति कथं धात्वर्थस्य प्रथमान्तायं प्रकारत्वमिति वाच्यम् ? धात्वर्थे
भेदसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकान्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति स्वोक्ताप्यमनु तादृशमसंगको
नामार्थविज्ञेयकोऽपि नास्तीति स्वोक्ताप्यमित्याशयान् ।

न च ‘ज्ञानं घञ, इति शब्दाज्ञानप्रकारक—आश्रयत्व—संसर्गकान्वयबोधोऽपि न
जायते इत्यतो भेदमसंगकशाब्दार्थप्रकारकनामार्थविज्ञेयकान्वयबोधोऽप्युत्पन्न
इति स्वोक्ताप्यमिति वाच्यम् ? अत्र ज्ञानस्य नामार्थतया नामार्थयोर्भेदानान्वयबोधोऽ-
प्युत्पन्न इति व्युत्पत्त्यन्तरेण तस्य वारण्यम्भवादित्याहुस्तन्मतनिरामोऽप्यभिमत
इत्याशयेनाह—प्राभाकरादीनि* । व्यापारो—भावना, संवोत्पादनेत्यत्र सति स्त्री-
लिङ्गनिर्देशो विरोधस्य धीत्यात् । सर्वनाम्नामुद्देश्यविषयान्यतरलिङ्गत्वस्य ‘सैत्यं हि
यन्सा प्रवृत्तिर्जलस्य’ इत्यादी बहुषु दृष्ट्यात् । विद्रियमाणस्य—धातोस्तद्वाचकता-
भावनावाचकता । एतेनोभयमत्र मण्डितम् । ननु “या क्रिया भावना संवोत्पादनाऽपि

व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अत एव पचतीत्यत्र श्रधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचूल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः ।

नचैवमेपां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्या कृत्स्नमेव तदवच्छेदकं वाच्यम्, रथो गच्छति, जानातीत्यादौ च ध्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी । शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैपम्ये

दर्पण.

दोषादानमत आह—*व्यापारपदञ्चेति* । तथाच व्याप्रियन्नेनेति ऋणव्युत्पन्नेन भावव्युत्पन्नेन वा व्यापारपदेन फलानुभूत्यावतामधिभ्रयणादीनां भावनात्वलाभाय तदुपादानम् । क्रियापदेन तु कृतिपदवचनमात्रार्थकेनोक्तविधरणात् कृतेरेव भावनात्वलाभः स्यादिति तदुपात्तमिति भावः ।

अत एवेति । तत्तद्वृषेण फूत्कारत्वादीनां धातुवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । *सर्वसिद्ध इति* । अत एव पचतीत्युक्ते फूत्कारादिमात्रं वेति सन्देहाऽनुदयादिति भावः । यद्रीत्या नैयायिकैः व्यापारत्वस्याल्लयातवाच्यतावच्छेदकत्वं निरस्य कृत्स्नत्वस्य तद्व्यवस्थापितम्, तद्रीत्यैव धातोः कृत्स्नत्वमात्रं शक्यतावच्छेदकं भविष्यतीति तटस्याऽऽशङ्कां निराकरोति—*नचैवमेपामित्यादि* । 'न च' इति साध्वीत्यनेनान्वितम् ।

एवमेव—अधिभ्रयणत्वादीनाम् । *गौरवेति* । धातुवाच्यत्वावच्छेदकत्वे गौरवापत्येत्यर्थः । तेषां कृत्स्नत्वापेक्षया गुरुत्वान्नानात्वाच्चेति भावः ।

तदवच्छेदकमिति । धातुवाच्यतावच्छेदकमित्यर्थः । ननु कृतेरेव धात्वर्थत्वे रथादावचेतेन तद्वाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह—*रथो गच्छतीत्यादि* । व्यापारादीत्यादिनाऽऽश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः । जानातीत्यादावित्यादिपदप्राप्तौ घटो नश्यतीत्यादौ नाशाश्रयत्वस्य बाधात्प्रतियोगित्वे एव लक्षणाया द्रष्टव्यत्वात् ।

नैयायिकरीतिरिति । आल्लयात्तार्थविचारे हि तैर्व्यापारे लक्षणां कृती च शक्तिस्वीकृत्याऽयं प्रयोगः समर्थितस्तद्वन्मयाऽपि समर्थनीय इति सादृश्यात् रीतिपदोपादानम् ; न त्वन्यांशे तन्मताऽऽदर इति भावः । लाघवोपलब्धमानादेवाऽर्थसिद्धिर्न केवलाल्लयावदित्याशयेन मीमांसकरीत्या तद्रीतेरेवाऽमायुत्वमाविष्करोति—*शक्यतावच्छेदकत्वस्येति* । तथाच शक्तिगुरुणाऽपि धर्मेणावच्छिद्यते, अपति बाधके कृत्स्नत्वाल्लक्षणावदित्यनुमानात्तेषु शक्तिः सेत्स्यतीति भावः ।

ननु तेषां कृत्स्नत्वापेक्षया गुरुत्वमेव बाधकमत आह—*तयोरिति* । शक्यतावपरीक्षा

च मा स्मृता" इत्येव कुतो नोक्तमत आह—*व्यापारपदमिति* । *अत एव*—फूत्कारत्वादिना वाच्यताम्बोकारादेव । *सर्वसिद्ध इति* । अत एव नत्तद्वर्म्मप्रसारकसंशयानुत्पादकनिर्वाहः ।

तटस्यस्य शङ्कां निरस्यति—*नचैत्यादिना* । *एवमेव*—फूत्कारत्वादीनाम् । *गौरवेति* । नानात्वादित्यादिः । *नैयायिकरीतिः* । नैयायिकस्य कृत्स्नत्वस्याल्लयात्वाच्यतावच्छेदकत्वमाधिका रीतियुक्तिर्लाघवकथनरूपा सेत्यर्थः । *तयोः*—शक्य-

बीजाभावात् । न च पचति, पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद्-अत्र एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम् । रथो गमनं करोति, बीजादिना अङ्कुरः कृतः, इति दर्शनात्कृजो यत्नार्थकताया असिद्धेः ।

दर्पणः

च्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । *बीजाभावादिति* । सम्भवति समनियते लघौ धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनवतारेण यद्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्यन्धविशेषस्तदा तत्स्वरूपत्वस्य गुरुणामपि सत्त्वात्किम्ननुपपन्नम् । अथातिरिक्तम्, तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आवश्यकः । गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात् । वृत्त्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्योभयत्र साम्याच्च । तत्र न्यूनाऽतिरिक्तवृत्तित्वरूपाऽवच्छेदकत्वमादाय तादृशव्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः ।

ननु लाघवादेव न तस्याऽवच्छेदकत्वं वदाम, किन्तु मानादपीत्याशङ्कते—*न चेति* । यत्नार्थककरोतिनेत्युक्त्या व्यापारजन्यत्वप्रतिसन्धानाऽविशेषेऽपि घटाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृजो यत्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति—*विवरणादिति* । तदर्थप्रतिपादकपदकथनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रम्—यत्नत्वविशिष्टे शक्तम्, बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टाऽर्थककरोतिप्रतिपादिताऽर्थकत्वाद् । यद्यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तत्र शक्तम् । घटत्वविशिष्टशक्तयत्नप्रतिपादितार्थककृलशादिपदवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानविधया शक्तिप्राहकत्वाद्विवरणस्येति भावः । यत्न एवार्थ इति पाठः । यत्न एव आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविरुद्धः । *अर्थः*—धात्वर्थः । एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः ।

कृजो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना । तदेव गगनकुसुमोपमानमित्याह—*रथो गमनं करोतीत्यादि* । रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगाऽनुपपत्त्या च कृजो यत्नार्थकत्वम्, अपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति, तेन विवरणाद्दातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिद्धयतीति भावः ।

ननु 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्थधात्वर्थप्रतिपादककृजो व्यापारे लाक्षणिकत्वात् तेन यवार्थकत्वक्षतिरत आह—*बीजादिनेति* । तथाच कृजो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्न्याय्येति । तेन विवरणाद्दातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः ।

अत्रेदमवधेयम्—वैवाकरणमतेऽपि पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव परीक्षा

तावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोः । *विवरणादिति* । आख्यातार्थस्य विवरणादित्यर्थः । यत्नार्थककरोतिना विवरणादिति भवदुक्तिरेवासङ्गतेत्याह—*रथो गच्छतीत्यादिना* । तथा च कृजे-न्यायप्रति-प्रयोगप्राचुर्यात्तत्रैव शक्तिकल्पनमुचितम् । तेन च विवरणाद्दातुरपि व्यापारवाचक इति भावः । अत्रेदमवधेयम्—फूत्कारत्वादीनां बहूनां वाच्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया व्यापारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वमेवोचितम् । अत एव व्यापारस्य व्यापारमामान्यार्थककरोतिना विवरणं सङ्गच्छते । फूत्कारत्वादिना बोधस्तु लक्ष्यया । अन एव तत्र तत्र पचतीत्यादेर्विवरणवाक्ये व्यापारत्वेन व्यापारो-ल्लेखः प्रामाणिकानां दृश्यत इति ।

किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवती-
त्यत्रापि द्वितीया स्यात् । नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसं-
ज्ञायाः बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् । अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वच-
त्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा
घटादायभावात् । धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमा-
त्रातिव्यापकत्वात् ।

दर्पणः

शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थककृत्वा विवरणात् । एवञ्च व्यापारत्वेन कृतेऽपि मङ्गहात्
'मत्तो भूतं, न तु मया कृतम्' इति उपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । तत्तद्रूपेण
क्वचिद् बोधस्तु पचत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः । 'शक्यादन्येन रूपेण
ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यभियुक्तेः ।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाश्वसरे विक्रित्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञानाऽनुकूलो व्यापार
इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्तितस्य सङ्गतिरिति । 'कृनोऽकर्मक-
तापत्तेः' इति मूलमवतारयति-***किञ्चेति*** । ***अवाच्यत्वे***-धात्वदायत्वे । ***द्वितीया**
स्यादिति* । धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात् ।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्ववापेऽपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्या-
तार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात्तेन कर्मत्वस्याश्वस्य बाधेन नोक्तस्येते द्वितीया-
प्रमक्तिः । अन्यथा कर्त्तरि लकारोऽप्यनाकरतामापद्येतेत्याशङ्क्य निराकुरन्ते-***नचेति*** ।
घटस्येति । घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः । मन्मते
ननु धातुणात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्त्तृसंज्ञया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः ।

निराकरणप्रकारतामाह-***अनुगतेति*** । चेतनाऽचेतनमाधारणेत्यर्थः । ***त्व-**
न्मते* । भवदीयमते । ***दुर्वचत्वेनेति*** । वस्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । तदेवाऽऽह-***कृत्या-**
श्रयत्वस्येति* । तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः । ***कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य**
वेति* । तद्वात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्त्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः । ***नैयायिकमन्त्रं** निरस्य
मीमांसकं प्रत्याऽऽह-*धात्वर्थेति* । ***कारकमात्रेति*** । मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम् । सर्व-
स्याऽपि कारकस्य धात्वर्थाऽनुकूलयत्किञ्चित्क्रियाश्रयत्वात् । क्रियाजनकत्वस्यैव
कारकत्वादिति भावः ।

नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षा-
परीक्षा

कृत् इत्यादिवक्ष्यमाणमूलमवतारयति-***किञ्चेत्यादिना*** । ***अवाच्यत्वे***-धा-
त्ववाच्यत्वे । ***द्वितीया** स्यादिति* । धात्वर्थफलाश्रयत्वस्य द्वितीयोत्पत्तिप्रयोक्त-
कस्य सत्त्वात् । व्यापारस्यापि धातुवाच्यत्ववादिमते तु, परया कर्त्तृसंज्ञया बाधान्न
द्वितीयेति भावः । ननु मन्मतेऽपि तथा बाधोऽस्त्विति तदादाहान्निरस्यति-***नचेति*** ।
नैयायिकैकदेशिमत्तन्निरस्यति-***कारकचक्रेति*** । तद्वात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्त्त-
कत्वं हि तत्त्वमिति तेषां मतम् । ***अतिव्यापकत्वादिति*** । स्वस्वव्यापारद्वारं
सर्वेषां क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वादिति भावः ।

अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं, स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं या सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति

दर्पणः

विषयव्यापाराश्रयत्वरूपकारकचक्रप्रयोजकत्वरूपमेवकर्तृसंज्ञानियामकम् । व्यापारश्च क्वचित्कृतिः, क्वचिन् संयोगादिव । तादृशव्यापाराश्रय-एव 'स्वतन्त्र कर्ता' (पा०सू० १।४।५४) इति सूत्रे स्वतन्त्रपदार्थः । तत्सूत्रप्रणयनसामर्थ्यात् । तदुक्तं 'कारके' (पा०सू० १।५।८३) इति सूत्रे भाष्ये—“प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राः व्यवाये स्वतन्त्रा । किं पुनः प्रधानं ? कर्ता । कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति” इति स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्येव तत्त्वेन विवक्षिता इति तद्भावः । वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्ठात् ।

मीमांसकमते प्रसक्तदूषणोद्घृष्टिरपि वक्ष्यमाणैव । एवञ्च घटागतादृशव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वस्य निराशयेन न द्वितीयाप्रसङ्गोऽत आह *अपि चेति* ।

स्वार्थफलेति । शक्यतावच्छेदककोटयप्रविष्टाऽऽश्रयकत्वेन फलस्य विशेषणान्न जीवत्यादावतिप्रसङ्गः । एवमविवक्षितकर्मकत्वाऽभावत्वेनाऽपि स्वार्थो विशेषणीयः, नाऽतोऽविवक्षितकर्मतयाऽभ्युपगतभावलकारप्रकृतिकरुमृधातौ सः । वैयधिकरण्यं त्वये विवेचयिष्यते ।

असम्भवीति । तथाच 'व्यापारवाचकत्वं धातोरावश्यकमिति भावः । *अन्यतमत्वमिति* । पच्यादिधातुश्च श्रद्धप्राहिकयोपादाय तावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः ।

परीक्षा

नन्वेतेऽपि कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यसत्त्वात् “स्वतन्त्रः कर्ता” इत्यत्र तादृशस्वातन्त्र्यस्य विवक्षया परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न द्वितीयापत्तिः । अत एव 'स्थाली पचति' इति प्रयोगो दृश्यते । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रभाष्ये—“प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्राः व्यवाये स्वतन्त्रा । किं प्रधानम्—कर्ता । कथं ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु कारकेषु सन्निहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवतीति । एवं च यदा यस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया ; तदा तस्य कर्तृत्वम्, तदा तन्निष्ठो व्यापारो यथायथमूहनीयोऽन्तत आश्रयत्वमेवैत्यत आह—*अपिचेति* । *स्वार्थफलेति । नच जीवत्यादिश्रवितव्यासिः, तेषामपि प्राणधारणानुत्पन्नव्यापारादिवाचकतया तादृशव्यतिरिक्तफलव्यापारवाचकत्वादिति वाच्यम् ? स्वशक्यतावच्छेदकघटकाश्रयाविशेषितत्वेन फलस्य विशेषितत्वात् । *असम्भवीति* । व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे उक्तस्यार्थस्य निर्वक्तुमशक्यतयोक्तव्यवस्थाया असम्भवादित्यर्थः । *अन्यतमत्वमिति* । सकर्मकत्वप्रकारकप्रामाणिकव्यवहारविषयान् पच्यादिधातुश्च तत्तद्व्यक्तिरेनोपादाय तत्तदन्यतमत्वं सकर्मकत्वम् (?) तत्तद्विन्नत्वरूपं वाच्यमि-

फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणम् । सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्मकता या स्यादिति भावः ।

अथवा—'व्यापारो भावना' इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत् साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानातिकरोत्यादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं दूषयति—*कृञ इति* ॥

दर्पणः

नन्वेतावता ज्ञाहृजादीनां व्यापारार्थकत्वं सिद्धम्, न धातुमात्रस्येत्यतः कृञ्पदं धातुमात्रपरतया व्याचष्टे—*कृञ इति* । *धातुमात्रोपलक्षणमिति* । कृञ्पदं शक्यलक्ष्यमाधारणधातुत्वेनाऽजहत्स्वार्थलक्षणया धातुमात्रबोधकम् । तथाच धातुमात्रस्याऽकर्मकतापत्त्या न फलमात्रार्थकता, किं तु व्यापारार्थकताऽपीत्यर्थः । *अकर्मकतेति* । पूर्वोक्तमिन्नसर्वधातूनां सैत्यर्थः । यदि फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वं, तदा सर्वेषामविशेषेण सकर्मकतैव स्यादित्याह—*सकर्मकतेति* ।

वस्तुतस्तु उक्तयुक्त्या धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिस्तदैव स्याद्यदि स्वाऽप्यफलेत्यादि सकर्मकलक्षणं सकर्मकधातुमात्रसाधारणं स्यात् । तदैव न । अध्याद्युपसृष्टशीघ्रादिष्वव्याप्तेः । तस्माद् ज्ञादीनां धातुत्वाऽनापत्तिः । मैत्रेण पाचयतीत्यादी मन्त्रादीनां कर्तृत्वाऽनुपपत्तिश्च तथा । अत एव—

निवृत्तप्रेषणाद्घातोः प्राकृतेऽर्थे गिजिज्यते ।

इत्याद्युपपत्तिरिति दिक् ।

ननु 'कृजोऽकर्मकतापत्तेः' इति ग्रन्थो न मीमांसकमतनिराकरणपरः । तस्य तस्मान् करोतिरित्यादिना निराकरणमाणात्वात् तैः कृजा यत्नार्थकत्वाऽनभ्युपगमाच्च । नापि नैयायिकमतनिरासपरः । नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयोरपि धातुवाच्यत्वाऽभ्युपगमात् । ननु कर्माख्यातवाद्भीषितो 'स्तां वा फलव्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ' इति । धातोः फलाऽवच्छिन्नव्यापारार्थकत्वे कर्माख्याते फलस्य द्वेषा भानापत्त्या तयोर्विशकलितयोरेव शक्तिज्यायमीति तद्भावः । फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केषाञ्चिन्न्यायविदां विप्रतिपत्तिः । कर्माख्यातेन द्वितीयया च तद्भानमम्भवात् । किञ्चित्प्रत्ययस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वसाधकत्वे धातोरकर्मतापत्तेः, 'फलमात्रार्थता न हि' इत्येव श्यान्न तु कृञ इत्यपरितोपादन्यार्थपरतया मूलमवतारयति—*अयवेति* ।

प्रसाध्यतेति । पूर्वोऽर्द्धस्य विवरणपरतया व्याख्यानादिति भावः । *तदिति* । धातुवाच्यत्वमित्यर्थः । *जानातिकरोत्यादेरिति* । निर्दिष्टयत्नार्थकमिन्नसविषयार्थकधातुमात्रोपलक्षणम् । *क्रियामात्रेति* । मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः । सकर्मकाणां प्रायशः फलाऽवच्छिन्नव्यापारवाचकत्वं, विशकलितफलव्यापारोमयाऽर्थवत्त्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव । अकर्मकाणां तु सर्वेषां न फलार्थकत्वम् । सम्य सतोऽनुभवत्वात् । किन्तु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिकाभ्युपगमात् । वक्ष्यमागरीत्या कृञः फलार्थकत्वे तु तुल्यन्यायात् सर्वेषामेव तत्प्रतिपत्तिरिति भावः ।

परीक्षा

नीयत्वेनाभिमतं तत्रार्थं निरस्य द्वितीयमपाकर्तुमाह—*अयवेति* । *प्रसाध्यतेति* ।

अयम्भावः—फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्या-

दर्पणः

ननु कृञः फलवाचकत्वे कथमकर्मकत्वमत आह—अयं भाव इति* । वाचकत्वा-
दीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वस्य नैयायिकनये फलाऽवच्छिन्नव्या-
पाराऽर्थकत्वस्याऽपि सकर्मकत्वात्तस्य च सङ्ग्रहः । जानात्यादीनामेव फलार्थकत्वा-
नन्युपगम उच्येदपदाद्योऽव्याप्तिः, सर्वेषामेव तदनुपगमे त्वमम्भवः । तथाच—कृञ्-
धातुः फलवाचकः; सकर्मकत्वात् पञ्चादिवदिन्यनुमाने विपश्वाधकतर्कदर्शकम्
*कृञोऽकर्मकेऽत्यादीति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु—व्यापारो भावना सरेति—पूर्वाऽर्द्धमेव विवरणप्रतिपादनेन धातोः
फलव्यापारोभयार्थत्वसाधकम् । तथाहि—धातोर्व्यापारार्थकत्वेऽसिद्धे भावनादिपदै-
व्यापारपदविवरणपरत्वे तस्य वाच्या । व्याख्यातं च तथैव सारकृता । तथाच-
व्यापारार्थकृत्वेव विक्रित्याद्यर्थकपादादिपदेनाऽपि विवरणादुभयोरपि धात्व-
र्थत्वसिद्धिः, तत्र जानात्यादौ फलांशे विप्रतिपन्नं नयायिकं प्रत्युक्ताद्योऽप्यम्भक्तया
कृञोऽकर्मकत्वेत्याद्युक्तम् । धातुमात्रे व्यापाराऽवाचकत्वं वदन्तं मीमांसकं प्रति तु
तदुपपादकतयैव—तस्मात्करोतिरित्यादि* ।

यद्यपि व्यापारांशे विप्रतिपन्नं प्रत्यपि कृञ इत्याद्युपपद्यम्भक्तम्, तथापि विवरणस्ये-
वाऽऽख्यातपरतया सकर्मकत्वस्य व्यापारार्थकत्वं विनाऽप्यन्यथासिद्धावुद्भावितायां
तदुपपत्त्याऽऽवश्यकत्वादिति ।

नव्यनैयायिकास्तु—सकर्मकधातूनां फले तज्जनकत्वेन विवक्षितव्यापारेषु चोप-
लक्षणीभूतसाधनाऽऽकाङ्क्षोत्थापकताऽवच्छेदकधर्मसमानाऽधिकरणधर्मत्वाऽनुगतोक्त-
तत्तद्धर्माऽवच्छिन्ननेषु शक्तिः सम्भवति; फलजनकतया विवक्षितानां तेषां विभिन्नध-
र्मवत्त्वम् । यत्र तेषुधर्माऽवच्छिन्नस्यैव फलाऽनुकूलत्वं विवक्षाविषयस्तत्र तदवच्छिन्न
एव धातोः सा । न हि सर्वत्र समुद्राय एव शक्तिरिति राजाऽऽज्ञाऽस्ति ।

‘क्रिया नामेयम्’ इत्यादि भाष्यं तु बहुकालपाठ्योक्तधात्वर्थविषयमिति न
तद्व्याकोप । अन्यथा सर्वत्राऽगतिक्रियात्पारोपाश्रयणापत्तेः । तेषामेव च व्यापारपद-
व्यपदेशयत्वम् । कृतित्वस्य तादृशधर्मसमानाधिकरणधर्मत्वेऽपि न तस्य पञ्चाद्यर्थ-
ताऽवच्छेदकत्वम् । तदंशे तस्योपलक्षणत्वाऽनङ्गीकारात् । अत एव व्युत्पन्नानां न
कदाचिदपि तत्तात्पर्येण यागपाकादिपदप्रयोगस्तथा प्रयुक्तादपि तस्मात्पाकादिहृ-
तिवोधश्च । एतेन तस्या अपि व्यापारतया धातोर्मेव लामात्र तिष्ठन्तत्र शक्तिरिति-
निराकृतम् ।

जानात्यादीनां तु विषयत्वं फलं तन्निर्वाहकज्ञानादिव्यापारश्च शक्यम् । कृञस्तु
साध्यत्वं यत्नश्चाऽर्थः । तेन तद्घात्वर्थफलसम्बन्धित्वरूपं मुख्यकर्मत्वं घटादीनां निरा-
याधम् । एवं स्वार्थफलव्यधिकरणत्वरूपं सकर्मकत्वमपि । यत्याद्यकर्मकाणां तु तत्त-
द्धर्माऽवच्छिन्नयत्नादिरूपव्यापार एव सा । भोजनं यतने—इत्यप्रयोगेण तद्विषयत्वस्य
धातुशक्यत्वाऽनुपगमात् । यत इत्युक्ते कर्माऽकाङ्क्षाया अभावाच्च ।

अध्याद्युपसृष्टशीडादीनां तु फले निरुद्धलक्षणैव । शीटादितः सर्वत्र फलावोधात् ।
तदर्थेऽनादितात्पर्यं वाहकत्वयैव च “अधिशीड्-धामाम्” (पा० सू० ७।४।४६) इत्यादि-

त् । तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । न च कृत्रादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् । व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तारे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च 'न हि यत्र' इत्यत्र यत्तमात्रम् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दर्पणः

सूत्रोपयोगः । कर्त्तव्यत्र तु कृतो यत्नबोधकत्वादेव नाऽचेतने स्वरमतः कर्त्तृपदप्रयोगः । एवञ्च कर्त्तृबोधनिर्वाहाऽर्थे पचतीत्यादावाख्यातस्य कृतौ शक्तिरावश्यकौ । तदर्थं प्रयत्नस्याऽऽश्रयाश्रयिभावेन प्रथमान्तायेऽन्वयान् तद्बोधोपपत्तेः । यत्र तु न तद्बोधसिद्धौ रयो गच्छतीत्यादौ, तत्र व्यापारे, आश्रयत्वादौ वा यथायथं लक्षणा । "स्वतन्त्रः कर्ता" (पा० सू० ७ । १।५४) इति सूत्रसामर्थ्येन, घात्वर्थव्यापाराऽऽश्रयं तत् प्रतियोगिनामपि कर्त्तृत्वस्य परिभाषागत्र कर्त्तृबोधाऽनुगतिः । यत्र प्रथमान्तसमभिव्याहारः । यत्र तु न ममभिव्याहारस्तत्र कृत्यादिविशेष्यक एव बोध । "अनभिहिते" इत्यस्यान्यबोधित इत्येवाऽर्थः । अबोधनं त्वाश्रयाऽतिरिक्तार्थे विशेषणतया कृत्याद्यर्थप्रबोधनमेवेतिनाऽभिधानाऽभिधानव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्तृबोधस्य कृतिदाकृत्यैव निर्वाहं तत्राऽख्यातशक्तिकल्पनाऽनीचित्याच्च । व्यापारव्यपदेशाऽभावेन विहित्यादीनामुक्तधर्मत्वस्योपलक्षणत्वाऽनुपगमात्, पृथक् शक्तिरदुष्टैव फलत्वं तु पूर्वं निरूपितमेव । एवं सति क्विद् दूषणं प्रयत्नवगणयिष्यते इत्याहुः । एवं सकर्मकत्वादिनिर्वचनाऽनुपपत्त्या घातोरुभयार्थकत्वमावश्यकमिति पर्यवसितम् । व्यापारमात्रशक्तिवादिनस्तु—द्वितीयाद्यर्थान्वयार्थकत्वं सकर्मकत्वम् । पच्यादिसमभिव्याहारं द्वितीयाया विकल्पित्यार्थकत्वात् । जानात्यादिसमभिव्याहारं च विषयत्वाऽद्यर्थकत्वात्, तदन्वयित्वं तदर्थेऽक्षतमित्याहुः । जानात्यादियोगे घटादीनां गौणकर्मत्वमिति वदतां मतमाशङ्क्य निराचष्टे—न चेति* । *भाक्त इति* । भज्यते आश्रयने सेव्यते वा शक्यार्थोऽन्येति भक्तिर्लक्षणा तथा शक्यार्थस्य तिरोधानात् । स्वज्ञाने घटकृतया शक्यार्थस्यापेक्षणाच्च । तत आगतो भाक्त इत्यर्थः ॥

भाक्तत्वेऽपि—लक्षणानिबन्धनत्वेऽपि ॥ *कर्मणीति* ॥ मुख्यमकर्मत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्यं गौणे तद्बोधापरं मानाऽभावादिति भावः । तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—न हीत्यादि* ॥ भाक्तराजपदव्यवहाय्येण पुरोहितादिना तदीयकार्यप्रवर्तना-

परीक्षा

पूर्वाद्धेनोक्तीत्या साधयित्वा । *भाक्तो*—गौणः सविषयकार्यवाचकघातुसमभिव्याहारं विषयत्वरूपं गौणं कर्मत्वमिति तदोपव्यवहारात् । *नैयायिकोक्तम्*—प्राचीननैयायिकोक्तम्, नवीनैरभयोर्वाच्यतायाः स्वीकारात् भज्यते—आश्रीयते, स्वप्रयोजकतया शक्यार्थोऽनया सा भक्तिर्लक्षणा 'तत आगतः, तत्परत्वाभावात्सम्पादकतया लक्ष्यार्थस्तस्या भक्तेः सम्बन्धी भाक्तः । *भाक्तत्वेऽपीत्यर्थः*—गौणत्वेऽपीत्यर्थः । *असम्भवादिति* । मुख्ये कर्मणि 'एच्यते तण्डुल' इत्यादौ "लः कर्मणि" इत्यस्य चरितार्थत्वान् । तत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—न हीति*—अधिकमन्वत्—तद् उद्दनीयम् ॥ २ ॥

अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।

कर्मकर्त्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृत्र्यं—इत्यर्थः—
फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—अत इत्यादि* ॥ यतः कृजो यत्न-
मात्रमर्थो नेष्यते, अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन “कर्मवत् कर्मणा
तुल्यक्रियः” (पा०सू० ३ । १ । ८७) इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—
यत एवास्त्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते शोदनः स्वयमेवेतिवत्
क्रियते घटः स्वयमेवेति यगाद्योऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य
कर्मनिष्ठत्वाऽभावात् तन्न स्यात्, दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः

दुर्पणः

न्महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावात्ववारणायाऽऽश्रितस्य गौणमुल्यन्यायस्य विशिष्यार्थो-
पस्थापकविशिष्टरूपोत्पादानपुरस्तरपदकार्यविषयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र
तद्विषयतेत्यन्ये ।

परे त्वेतेच्छाधीयकर्मसंज्ञकार्यान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् । सकर्मरूपदात्,
कर्मणा सहेत्यर्थकाच्छब्दमर्यादाया पूर्वोक्ताऽर्थात्लाभाच्च “लः कर्मणि” इत्यादौ सकर्मक-
पदादुभययोर्धाऽनापत्तेः । तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽप्यासिता भूमयः
इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्तिः । अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गरूपतया न जीवत्यादिपु-
दोप इत्याहुः ।

अयमेव पक्षः ‘फलाऽवच्छिन्नव्यापारयोधकत्वं सकर्मकत्वम्’ इति वदन्निराश्रितः ।
फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवोपगमात् । फलाऽन्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् । यदि
चैकोपस्थितिविषयत्वात्प्रोक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते; तदा पृथक् शक्तिवादि-
मते निदुष्टत्वमेव । अवच्छिन्नपदस्य सम्यन्धपरत्वेन कर्माभूतफलसम्बन्धिव्यापाराऽर्थ-
कत्वस्य सुस्थत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्त्यव्याप्त्योरनव-
काशादित्यवधेयम् । ‘अप्यासिता भूमयः’ इत्यादौ यथोक्तोपपत्तिस्तयोपपादितं प्राक्॥६॥

ननु ‘कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि’ इति मूलस्य कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो
लभ्यते । स च बाधितोऽविवक्षितश्चेत्यत आह—*कर्मवत्स्यादिति पदेनेति* ॥ *सूत्रं
लक्ष्यते इति* । सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः । यथाश्रुते कर्मपदात् स्वघटितत्वेन लक्ष-
णया सूत्रोपस्थितावपि तस्य यगादिकमित्यनेनाऽनन्वयापत्तेः । एतद्बाधनायैव,

परीक्षा

अत एव—उत्तरीत्या धातूनां फलव्यापारोभयवाचकत्वादेव । *फलमहित-
मिति* । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य कृत्र्याच्यत्वमित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तं सकर्मकत्वं
सुगमतयोपपद्यते, कर्मणि लकारश्चोपपद्यते । ‘क्रियते कट्’ इत्यादौ तेषामुत्पत्त्यादि-
रूपव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्मत्वादिति भावः । *सूत्रं लक्ष्यते इति* । सूत्र-

स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्, तथा यत्नस्यापि इति तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

नन्वेवं कृत्वादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् । अन्यथा सकर्मकतानापत्तेः । तथाच

दर्पणः

स्यादिति लक्ष्यकोटावृत्तित्वात् ॥ *घटावृत्तित्वादिति* ॥ घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मन्थक्रियकत्वाभावादिति तु परमार्थः ॥ ६ ॥

पुत्रमिति ॥ कर्मवद्भावाऽनुरोधेन करणाऽर्थकरोतेरुत्पत्तिसहितयत्नाऽर्थकत्वाऽभ्युपगमे इत्यर्थः । जानात्यादेरपीत्यादिपदाद् गम्यादिपरिग्रहः । आवरणभङ्गादीत्यादिपदेन तु संयोगादेः सः । आवश्यकमित्यनेन तत्र ज्ञानम्यव फलवद्भावाङ्गीकारे तदनाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वानुपपत्तिरपि सूच्यते । आवरणभङ्गस्याऽप्यतीतादौ यथा फलत्वं तथा सारे पुत्र स्वार्थनिर्णये वक्ष्यते ॥ *सकर्मत्वाभापत्तेरिति* ॥ स्वार्थफलव्यधिकरणेत्याद्युक्तरूपस्य तत्राऽभ्यवभावादिति भावः ।

वस्तुतस्तु—जानातेज्ञानरूपफलाऽर्थकत्वमेव युक्तम् । 'नव कर्तृस्यभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति' इति भाष्येण कर्तृस्यभावकानां क्रियाफलस्य कर्ममात्रे वृत्तिनांस्तीत्यर्थेन कर्तृकर्मोभयमाधारणफलार्थकत्वं कर्तृस्यक्रियकत्वं वदता कर्ममात्रवृत्तिफलार्थत्वरूपकर्मस्यक्रियकत्वस्यैवाऽभ्युपगमेन तत्राऽऽवरणभङ्गस्य फलत्वे तत्पत्रे कर्मवद्भावस्य दुर्निवार्यतापत्तेः । तादृशश्चायमेव पक्षो जानातीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधप्रकारं दर्शयता ग्रन्थकृताऽपि । प्रकृते आशङ्कासमाधाने तु भाष्यहृत्प्याद्युक्तप्रथमकल्पाऽभिप्रायेणेति सारे पुत्र स्पृष्टम् ।

नवोक्तकल्पे ज्ञानस्य समवायेन घटादावमत्त्वात्तेषां जानातिकर्मत्वानुपपत्तिः । ज्ञानस्य तदनुकूलव्यापारस्याश्रयतादेश्च सामानाधिकरण्यादकर्मकत्वापत्तिः, कर्तृस्यभावकत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । शास्त्रे ज्ञानं, घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाश्रयताभ्युपगमेनाद्यदोषस्य फलताश्चच्छेदकमन्वन्धवदितमामानाधिकर-
परीक्षा

विहितं लक्ष्यत इत्यर्थः । *घटावृत्तित्वादिति* । घटमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । यत्र फलताव्यापारजन्यतान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेन कर्तृकर्मोभयमाधारणं फलं घातुना प्रतिपाद्यते, तत्र क्रियायाः कर्तृस्यत्वव्यवहारात् । यथा ह्यघातुना । अयं हि फलतावच्छेदकविषयतया कर्मनिष्ठं ज्ञानरूपं व्यापारजन्यतावच्छेदकममवायेन कर्तृनिष्ठं फलं प्रतिपादयति, एवं यत्नस्यापि बोध्यम् ॥ ६ ॥

पुत्रमिति । कर्मवद्भावानुरोधेन करोतेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वमङ्गीकारे इत्यर्थः । *जानातीत्यादेरिति* । आदिना गम्यादिपरिग्रहः ॥ *विषयावच्छिन्नेति* । विषयमन्वद्धेत्यर्थः । इदं स्वस्वकार्त्तनम्, न तु घात्वर्थवृत्तिप्रविष्टम् । आवरणभङ्गानुकूलव्यापारस्यैव तदर्थत्वात् । अन्यथाऽकर्मकत्वापत्तिः स्यात् । आदिपदेन संयोगस्य परिग्रहः । *अन्यथा*—उभयोर्ज्ञानसंयोगमात्रार्थकत्वे । *सकर्मकतानापत्तेरिति* । फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्वसकर्मकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात् । एवं ग्रामो गम्यते स्वयमे-
वेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥७॥

इप्सितं कर्म त्रिविधं—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्च । तत्राद्ययोः
कर्मवद्भावो, नान्त्ये । प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमान-

दर्पणः

ण्यवदिताऽकर्मरुत्वस्य तत्राऽभावेन द्वितीयस्य विषयतामत्रायाभ्यां कर्मकर्तृभयवृ-
त्तित्वेनाऽन्त्यदोषस्य वाऽभावान् । अधिक्रमये वक्ष्यते ।

प्रकृतमनुसरामः—*किन्न स्यादिति* ॥ क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र घटस्योत्पत्ति-
रूपफलाश्रयत्ववदावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु निर्वर्त्यविक-
कार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानमत आह मूढे—*सिद्धान्तोऽत्रे-
ति* ॥ अत्र “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिये ” (पा० सू० ३।१।८७) । इतिसूत्रभाष्ये । तत्र
हि “धातोरेकाच” इति सूत्रानुवर्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन
‘मात्रसिद्धिर्नस्ति’ ‘स्याली पवति’ इत्यादी करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्त्तरि
वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाऽभावादेवाऽनतिप्रमद्रे कर्मग्रहणमतिरिच्य-
मानं कर्मस्यक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः । कर्मस्यक्रियकत्वं च
प्राप्यभिन्नकर्मण्येव सम्भवतीति दर्शयितुमादौ वक्ष्यमाणमपि विभागं मुखबोधधाया-
ऽऽह—*इप्सितकर्ममिति* ॥ यद्यपि द्वेष्याऽऽद्यनीप्सितस्याऽप्येवैवान्तर्भावात् कर्म त्रि-

परीक्षा

अत्रेदं बोध्यम्—गमिजानात्योरक्तोभयार्थकत्वं व्यवस्थाप्य ‘ज्ञायते घटः स्वय-
मेव, ‘ग्रामो गम्यते स्वयमेव’ इत्यव्यापत्तिरक्ता सा, विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र
व्यवस्थितेति प्रथमकल्पेनाभिप्रायेणः क्रिया व्यवस्था तु अन्येषां दृष्टदेव प्रकल्पि-
तेति । द्वितीये कल्पे तु जानातेः केवलज्ञानार्थकत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्त्तृस्यक्रिय-
कत्वस्य सत्त्वेन कर्मवद्भावस्य न प्राप्तिः, सकर्मकस्योपपत्त्यन्तु ज्ञानानुसृतव्यापा-
रायकत्वमभ्युपेयमिति । एवं च “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिये” इत्यस्य यथाश्रुतार्थक-
त्वाभिप्रायेण शङ्काः प्राप्यकर्मत्वदर्शनेन समाधानमुत्तरश्लोकेन करिष्यमाणमपि प्राची-
नयम्मतरीत्यैव । एतेन जानातीत्यत्र ज्ञानानुसृतव्यापारविषयकशाब्दबोधप्रदर्शरू-
पूर्वपन्थविरोधोऽपि नेति । *मनमि कृत्वेति* । अत्र मनवीत्यस्य गतिर्मज्ञान्त्या-
धाने तेन यथाशङ्का, तथैवोत्तरमिति ध्वनिनम् । *सिद्धान्तः*—*यथाकरणसिद्धान्तः ।
अयम्भावः—“कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे तुल्यक्रिय इत्येवास्तु “धातोरेकाच” इति
सूत्रादातो रित्यन्यानुसृत्या धातोर्वाच्यक्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थस्य करणाधिकरणा-
भ्यान्तुल्यक्रियकृतुंज्यावर्त्तकस्य लाभे सूत्रे ऽतिरिच्यमानं कर्मपदं कर्मस्यक्रियको यो धा-
तुस्तदीयकर्मणो लाभार्थमिति ।

तत्र कर्मस्यक्रियकत्वं कस्यास्ति कस्य नेति दर्शयितुं कर्मणां विभागमादौ
करोति—*इप्सितमिति* । *अन्त्ये*—प्राप्ये, विशेषेति । धात्वर्थव्यापारजननात्प्राक्

त्वमिति सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते । न ह्ययं घटः केनचिद् दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद् गत इति शम्भ्यं कर्मदर्शनेनाऽधगन्तुम् । घटं करोतीति निर्वर्त्ये सोमं मुनोतीति विकार्य्यं च तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यम् । तथा च घटादेदृश्यादौ प्राप्यकर्मत्वात्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ।

दर्पणः

विधमित्येवं वक्तुं युक्तम् । तथाहि हरिणा—

“तथोरेभ्यस्त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततमम्”—

इत्यादिना पार्थम्येन विभजनात् तदनुसृत्याऽत्रापि तथैवोक्तमिति ध्येयम् ॥ *प्राप्यत्वञ्चेति* ॥ आद्यशेर्लक्षणे तु सुवर्धनिर्णये वक्ष्यते ॥ *वक्ष्यत इति* ॥ क्रियाकृतविशेषागामिति कारिकयेत्यर्थः । कर्मगतविशेषाधायकक्रियार्थकत्वं कर्मस्यक्रियकत्वं कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—* न हीत्यादि* ॥ *सोमं मुनोतीति विकार्य्यं इति* ॥ नन्वाद्ययोः कर्मस्यक्रियकत्वेन कर्मवद्भावविषयत्वेऽपि तत्र कथं सोमं मुनोतीत्यस्य विकार्य्यलक्षणाक्रान्तत्वम् । प्रकृतेः सोमस्य परिणामित्वाऽनवगमात् । तदुक्तम्—‘प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यम्’ इति । विवक्षायामित्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्यं चूर्णोत्तरणरूपाऽभिपद्येद्देशचूर्णं प्रति प्रकृति-सोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः ।

अन्ये तु—क्रिया यद्वर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्य्यमिति लक्षणाऽभिप्रायेण सोमे विकार्य्यनिर्देशः । तथाहि—आरम्भक्ययोगनाशकविभागानुकूला क्रिया मुनोतीत्यर्थः । सोमपदं च प्रकृते तद्वयवे लाक्षणिकम् । तथाच होमावयवरूपसोमपदाऽयं बु-त्त्यारम्भकसंयोगस्य धात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्य्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

ज्ञातुं शक्यमिति ॥ एतेन क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भाव-प्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते हृत् उत्पत्तिरूपकलावच्छिन्ने यत्ने लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ *नोक्तातिप्रसङ्ग इति* ॥ न कर्मवद्भावापत्तिरित्यर्थः ।

प्राचीननैयायिकमते तु ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात् साध्यत्वे फले यत्ने च हृत्-शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्,

परीक्षा

स्थिता यादृशी सत्ता कर्मणस्तदपेक्षया व्यापारोत्पत्त्यनन्तरं कर्मस्वरूपावस्थायां-स्तादृशात्वमेव यत्र, तत्र न कर्मवद्भाव इति फलितोऽर्थः । ईप्सितस्यैव त्रैविध्यप्रद-शंनम्, हरिणा ईप्सितकर्मापेक्षयाऽनोप्सितयोर्द्वेष्योदासीनयोः पार्थक्यं वर्णितम्; तदभिप्रायेण । वस्तुतस्तु तथोरपि उक्तेष्वन्तर्भावः सम्भवति; निर्वर्त्यादीनां स्वरूप-निर्णयोऽप्ये भविष्यति । तथाच कर्मगतो यो विशेषो व्यवहारयोग्यस्तत्प्रयोजक-व्यापारार्थको यो धातुस्तत्कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भाव इति सिद्धम्; तदेत-त्स्पष्टतया बोधयितुमन्वयव्यतिरेकात्—*न ह्यमित्यादिना* । अत्रेदमवयवम्—करोतीत्येतेनमात्रार्थकत्वे या कर्मवद्भावानुपपत्तिर्वर्णिता; सा शक्यार्थमादायैव, यदि तत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणा प्राचीननैयायिकानुसारिभिरभ्युपेयते; तदा तेषामपि मते नानुपपत्तिः । किञ्च फलव्यापारोभयोर्वच्यताया नव्यनैयायिकैः स्वीकारा-

दर्पणः

तादृशप्रतीतिशोरयतायास्तत्राऽनपायादनायासेनैव कर्मवद्भावोपपत्तिः । यदि च कर्तृ-
गतविशेषाऽऽधायकक्रियार्थकत्वं तत्स्यक्रियकत्वमिति लक्षणे पच्यादिकर्त्तरि श्रमरूप-
विशेषदर्शनानुजानात्यादिकर्त्तरि तद्दर्शनाद्याऽतिव्याप्त्यादिदोषादुक्तभाष्येण—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्थया त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता

इति हरिकारिकोत्तरादुच्यते च पूर्वाकलक्षणयोरेव निर्भरः प्रतीयते इत्युच्यते; तदा-
ऽपि न क्षतिः । कर्मस्यक्रियकलक्षणे जानात्यादिभिन्नत्वस्य पोपदेशलक्षणे प्यप्काद्य-
न्यतमत्वस्यैव कर्तृस्यक्रियकलक्षणे जानात्याद्यन्यतमत्वस्यापि विशेषेण करोती कर्म-
स्यक्रियकत्वस्य जानात्यादी कर्तृस्यक्रियकत्वस्य चोपपत्तेः । अत एव हरिणाऽपि-
'शब्दैरेव प्रकल्पिता' इत्यत्र शब्दपदमुपात्तम् । शब्दप्रतिपाद्याऽर्थगतविशेषैः शब्दैश्च-
परीक्षा

त्करोतेरपि साध्यत्वाद्यविषयताविशेषानुद्भूत्यापारवाचकतया तस्या. कर्मनिष्ठ-
त्वानुपपत्तिः । प्रकृते नैयायिकमतस्योपपत्तौ ग्रन्थस्तु केवल्यस्वभावप्रतिपा-
दकत्वपक्षे प्राप्यत्वस्य क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वस्वरूपत्वस्य कथनेन दूषण-
मपि तथैव । न च यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेष उपलभ्यते; तत्र क्रिया कर्मस्या
इति यथोच्यते, तथा यत्र कर्त्तरि क्रियाकृतो विशेष उपलभ्यते; तत्र क्रियाकर्तृ-
स्या इत्यपि स्यात् । एवं च पच्यादिकर्त्तरि क्रियाकृतस्य श्रमस्योपलम्भान्, तस्य
कर्तृस्यक्रियकत्वव्यवहारोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? एकीयमतस्येन तथा घणानात् ।
अत एव हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ॥

इति प्रदर्श्य सिद्धान्त उक्तः ।

क्रियाव्यवस्थया त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ।

इत्यनेन । अन्येषां भाष्यानुसारिणां शब्दैः लक्षणविशेषप्रतिपादकशब्दैर्विशेषोक्ता-
न्यतरावच्छेदरसम्यन्धेन कर्तृकर्मोभयमाधारणं धातुवाच्यं फलं भवति; तत्र क्रि-
यायाः कर्तृत्वमिति । यत्र तु न तथा, तत्र क्रियायाः कर्मस्यत्वमिति । एवं च पच्-
धातुप्रतिपादस्य विकृतिरूपस्योक्तान्यतरावच्छेदकसम्यन्धेन नोभयमाधारण्य-
मिति । पच्-धातुस्यक्रियक एव, न च पूर्वकालस्थितरूपादिर्धर्मपूर्वरूपान्त-
राद्युत्पत्तिरूपस्य या व्यापारजन्यता तदवच्छेदकसम्यन्धः स्वरूपसम्यन्ध एव
वाच्यः । उत्पत्तेराद्यलक्षणसम्यन्धरूपत्वान् । एवं च वाच्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रत्या-
धिकरणे तदुल्लाही क्रियारूपस्य व्यापारस्यावच्छिन्नत्वं कथं तयोः वाच्यकारणभावः ।
यदि स्वजन्यरूपादिर्धर्मप्रत्ययैः कारणातावच्छेदकसम्यन्ध इत्युच्यते, तदा फलमा-
नाधिकरणव्यापारवाचकतया कर्मकत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? व्यापारनिष्ठायाः फल-
कारणातावच्छेदकसम्यन्ध. न एव फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमिन्द्रिय व्यापार फल-
वैध्याधिकरण्यं तु फलतावच्छेदकसम्यन्धेन यत् फलानधिकरणं तद्विरुद्धव्यापारता-
वच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नापेक्षरूपम् । व्यापारतावच्छेदकसम्यन्धस्यु न फलकारण-
तावच्छेदकसम्यन्धः किन्तु ममादादिरूपो विच्छेद एवेति । तेन सम्यन्धेन फलवैध-
धिकरणस्यावच्छिन्नत्वात् । अर्हं हि भाष्ये—अन्येषां मतम्* । न च कर्तृस्यनायकानां

१-धातूनां-फलावाचकत्वे-त्यजिगम्योः-पर्यायतापत्तिः । क्रिया-
वाचकत्वाविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेश-
विभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थमित्यपि वदन्ति ।

दर्पणः

ति । दर्शनान्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति-***धातूनामिति*** ॥ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं
सादृश्यात्तुमात्रस्य ॥ ***पर्यायतापत्तिरिति*** ॥ तच्छक्यताञ्चच्छेदकाञ्चच्छिन्नशक्तत्व-
स्यैव पर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ।

ननु त्यजिगम्योः क्रमणविभागसंयोगोपलक्षितव्यापाराऽर्थकत्वम्, एवञ्च पर्याय-
लक्षणे तदुपलक्षणेतरानुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणात्तोक्ताऽऽपत्तिरत आह-***उपलक्षण-
त्वेऽपीति*** । उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यत्वविषयत्वे सति शक्तिविष-
यस्यम् । ***जनकत्वादिति*** ॥ तथाच संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽवि-
शेषाद् गम्यर्थव्यापारं संयोग एवोपलक्षणं, नो विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावादुभ-
यस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिदुर्वारंति फलेऽपि शक्तिरावदयकीति भावः । अत्र धामं
परीक्षा

कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । कर्मणि-कर्ममात्रेः स्वसिद्धान्तरीत्या फलव्यापा-
रोभयवाचकत्वं धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वं कर्मस्यक्रियकत्वं च यथापयमूहनीयम् ।

अथ नैयायिकैर्नवीनैर्यथाफलस्य धातुवाच्यत्वं व्यवस्थापितं तद्रीत्या स्वयमप्या-
ह-***धातूनामित्यादिना*** । ***त्यजिगम्योरिति*** । इदमुपलक्षणं धातुमात्रस्य । ***प-
र्यायत्वापत्तिः***-***पर्यायवाचकत्वापत्तिः*** । इयमापत्तिव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदक-
त्वमतेन । यदि तु कृ-कारत्वादेः पवादियाच्यतावच्छेदकस्य न गमूधातुवाच्यताव-
च्छेदकत्वमितिरीत्या न सर्वेषां पर्यायत्वापत्तिरित्युच्यते; तथापि त्यजिगम्योः
पर्यायत्वापत्तिरस्त्येव । अत्रैकधर्मावच्छिन्नस्य व्यापारस्य द्विविधफलजनकत्वात् ।
ननु त्यज्धातोर्विभागोपलक्षितं गमू-धातोः संयोगोपलक्षितं व्यापारं शक्तिरिति
न पर्यायत्वापत्तिरत आह-***फलप्येति*** । अत्रत्यत्वे सति शक्यव्यावर्तकत्वमुपलक्ष-
णत्वम् । तद्यद्यपि विभागादेः स्वीक्रियते, तथापि शक्यतावच्छेदकधर्मक्यात्पर्याय-
त्वापत्तिरस्त्येव । स्वार्थव्यापारजन्यतायाः संयोगविभागयोः सत्त्वान्-गमूधात्वर्थव्या-
पारस्य संयोग एवोपलक्षणं न विभाग इत्यस्य विनिगमनाविरोधेन वक्तुमशक्यत्वान् ।
नयादिमन्तेन फलस्य शाब्दबोधविषयत्वोपरत्वे द्वितीयादिकर्मप्रत्ययवाच्यत्वं तस्य
स्वीकार्यम् । एवञ्च त्यजिगम्योः पर्यायत्वे सति त्यजतीति यत्र प्रयोगस्तत्र गच्छ-
तीति प्रयोगापत्तिरिति हि दोषो वक्तव्यः, स नास्ति द्वितीयाय संयोगनिष्ठजनकताम-
म्यन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्ठविनोपपत्ताशक्तिशाब्दबोधे गमूधातुम-
भिध्याहारस्य सादृश्यात्पन्धावच्छिन्नविभागप्रकारताकशाब्दबोधे त्यज्धातुमम-
भिध्याहारस्य यज्जनं तस्य कारणत्वं स्वीकार्यमिति न दोष इति वाच्यम् ? एवमपि
गमनं त्याग इत्यनयोः पर्यायेण प्रयोगापत्तेदुर्वारंत्वान् । नचात्रापि भावार्थक्युदा-
हेः संयोगविभागयोर्भ्रमास्वीकारेण तत्तत्प्रकारप्रकारशाब्दबोधे तत्तद्भातुममभिव्या-
हारज्ञानस्य कारणत्वत्पत्तया न दोष इति वाच्यम् ? "प्रवृत्तिप्रत्ययौ महायं मू-
त्तयोः प्रत्ययार्थं प्रधानम्" इति नियमस्य वृद्धते वृत्तस्य मद्भाषणेः । किञ्च मयं

तस्मादाद्यदयकंसकर्मकाणां फलवाचकत्वम् । अकर्मकाणां तु तद्वि-
विवादादेव । “भू सत्तायाम्” (भ्रा० ग०) इत्याद्यनुशासनाच्च । अत
एव—“द्वयः पचिः” इति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्धयतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम्; किन्तु आख्यातवाच्यैव सा

दुषणः

गच्छतीत्यादौ द्वितीयाद्यसंयोगादिरूपकत्वाऽन्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वाद् गमनक्रि-
यायां संयोगस्यैवोपलक्षकत्वमित्यस्य मुत्रचतयाऽन्यत्र लक्षणयोपपत्तेश्च नोच्यतेति
माध्वीत्यम्बरमोऽपि वदन्तीत्यां सूचितः । उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ उक्तयुक्ति-
मङ्गनेरित्यर्थः ।

निर्विवादमेवेति ॥ स्वार्थकत्वमानाऽधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाऽकर्मकत्वस्य
घातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादिति भावः । ननु मरुमंश्वं पूर्वोक्तमेव; तद्विघ्न-
घानुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति नोक्ताऽनुपपत्तिरत आह—*भू सत्तायामिति* ॥ गणेषु फल-
स्यैव निर्देशादिति भावः ॥ *अत एवेति* ॥ घानुमाप्रस्य फलवाचकत्वादेरेत्यर्थः ॥
द्वयर्थ इति ॥ द्वयर्थपरं फलव्यापारोभयार्थकमित्याशयः । ननु ‘द्वयर्थः पचिः’ इति
भाष्यं पचेरपादानात्मकमंशकाणां फलार्थकत्वे माधकमस्तु, न त्वकर्मकागमन आह-
दिगिति ॥ तथा मति सत्तादर्थनिर्देशवर्ष्याऽऽपत्तेः । घानुमामान्यशक्त्या पच्या-
देरिव भरत्यादेरपि व्यापारबोधसम्मवादिदि दिगर्थोऽजमेव ॥ ७ ॥

ननु ‘व्यापारो भावना सैव’ इत्युक्तविरणनेन न व्यापारस्य घात्वर्थतानिर्णयः ।
पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातायंताया अपि वक्तुं शक्यत्वादिति भौमां-
मकाशाहाममाधानपरतया मूलप्रतारयति—*एवमित्यादिना* ॥ *वाच्यत्वमिति* ॥

परीक्षा

व्याख्यारथविषयकताद्बोधजनकत्वमप्रोक्तत्वेना तत्तद्वात्तत्त्वस्य तत्तत्प्रत्यये
विशेष्यत्वस्य तत्तत्प्रते विशेषकत्वस्य च कल्पना तत्तद्वातुममभिध्याहारज्ञानस्य का-
रणत्वस्य कल्पना च काव्येति महागौरवमिति फलव्यापारयोर्घानुमक्यत्वकल्पनमेवो-
चितमित्युपसंहरति—*तस्मादिति* । पूर्वोक्तयुक्तिः कर्मव्यादित्यर्थः । *अकर्मकागा-
मिति* । एषां फलवाचकतां विना स्वार्थकत्वमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाक-
मंश्वस्य निर्वैक्यमनस्यत्वादिति भावः । न च ‘मरुमंश्वित्वमरुमंश्वस्यम् ।
मरुमंश्वं च—द्वितीयाद्यसंयोगादिरूपकत्वव्यापारवाचकत्वमित्येवमित्स्विति वाच्यम्? ।
एवमित्येवार्थभेदेन मरुमंश्ववाक्यमंश्वस्वाकारस्योच्छेदापत्तेः । विशाधुनिर्दिः मंत्रार्थ-
क्यनाशपरे फलव्यव निर्देश स्वोक्तिपत्तेः तदमङ्गतिः स्यात्तदाह—*भू मन्नादामिति* ।
अनुतामना—अभियुक्तोक्तेः । *अत एव*—फलव्यापारोभयवशात्तदर्थः । *पचि-
रिति* । इदं घानुमामान्योरप्यशक्यम् । *दिगिति* । दिगर्थमूक्तो माध्वे पचिरित्युपा-
दानात्मकमंशकामेरोभयार्थत्वमिति शब्दापाम्नु नापत्तः । मत्तादामित्यादिपय-
निर्देशस्य नेष्यमङ्गव्यापत्तेः । किञ्च तेषामपि घानुत्वारिष्टस्य घानुत्वारिष्ट-
प्रताक्यत्वमिति मामान्यतः कल्पतो यो त्त्रिभ्रवस्तद्विषयत्वमाशयमिति ॥ ७ ॥

अथ व्यापारो भावनेत्युच्यतेति न व्यापारस्य ‘घानुत्वारिष्टत्वमिति’ । एवती-
त्यस्य पाकं करोतीति विवरणद्वारेण भावनायाः प्रत्ययार्थमंशकत्वमिति कस्य-

भाषना, न धातोः । प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वात् । “तदागमे हि दृश्यते” इति न्यायविरुद्धत्वाच्च । एवञ्च ‘स्वयुक्ताद्या-

दर्पणः

“३३”

तिटन्तजन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः । तथाच—प्राज्ञाऽनुकूला भावनेत्यादिविवरणेनाऽपि पचतीत्यस्य प्राज्ञाऽनुकूलभावनाबोधस्त्वमस्त्वित्यर्थः । यथाधुने विवरणेन धातोर्भावनावाचकत्वनिर्गमे, किं त्वाख्यातवाच्यैव सा इत्युत्तरग्रन्थाऽस्मद्भूतेः ।

‘प्रकृतिप्रत्ययौ’ इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारमाशङ्क्याह—तदागमे हीति* ॥ इदं च य. प्रधानं स प्रत्ययार्थं इति न्यायाऽऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूलसुशालोचने तु यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति न्यायाकारो लभ्यते । तथाहि—‘पशुना यजेत’ इति श्रूयते । तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं यागे विशेषणमुत प्रकृत्यर्थे इति संशये, पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात् सम्भावितयावत्पशुकरणेन प्रधानापत्तौ प्रधानमङ्गापत्त्या यावद्गुणप्रधानाऽऽचूत्तरेयोगादेकत्वविशिष्टपदोर्विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषणतया यथाङ्गत्वाऽभावात्तद्विवक्षितमेव स्यादित्यर्थेन, “तत्रैकत्वमप्यङ्गाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्” इति सूत्रेण पूर्वपक्षिते, “शब्दवत्पुलभ्यते तदागमे हि दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्” (जै० अ० ४ पा० १ सू० १९) इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्-शब्दवाच्यं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एतत्त्वं हि यतस्तदागमे एकवचनमवधाने दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीयमानान्येषामख्यादीनामित्यर्थः । यद्वा ‘तदागमे’ तन्-एकत्वम् । आगमे—एकवचनविधायरागमे “दूरेऽयोः” इत्यत्र । दृश्यते—एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामित्यर्थः ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्याप्त्या विभक्त्यर्थेऽरणाऽन्वितस्याऽरणाधिकरणन्यायेन प्रथमं त्रिव्यायानन्वयः पश्चान् प्रकृत्यर्थः । तथाच पश्येत्त्वोभयकरणको याग इति बोधेनैकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽयगमाद्यनेकपशुभिर्वाग इति तद्भावः । प्राधान्यं च प्रकृत्यर्थोऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमादाय न्यायावताराद्यः प्रत्ययार्थ इति भागस्य न्यायवदकत्वम् । प्रकृते आख्याताऽस्मन्नधाने भावनाऽधोधान् तस्याप्राधान्येन भानमिति तन्मद्भूतिरिति बोध्यम् ।

ननु मरुर्मरुत्वाऽनुगतत्रुत्त्वयोर्दुर्वचस्त्वमेवैतन्मते भूपणमत आह—एवञ्चेति* ।

परीक्षा

षिच्छद्वात्मभरादिति तन्ममाधानपरतया मूलमवतारयति—*एवमित्यादिना* । *एवम्*—उक्तैर्ज्ञानैः । *वाच्यत्वम्*—तिटन्तजन्यताद्बोधोपपत्त्यम् । *विरुद्धत्वा-दिति* । यदि भावना प्रकृतिराख्या स्यात्, तदा तस्या. प्राधान्यं न स्यादिति भावः । *इति न्यायेति* । तदागमे हि यद् दृश्यते तत्तस्य वाच्यमिति न्यायेत्यर्थः । आग-मनमागम., प्रयोग इति यावत्; तस्मिन् सति दृश्यते ज्ञायते इति तदर्थः । पूर्वोक्तमरु-मंरुत्वाङ्गमंरुत्वविभागस्याऽनुपपत्तिः कर्तुं शक्येत्याह—*एवमिति* । स्यं घानुः पचनादित्रिवापा प्रारम्भेऽपि पशुनुपादकारे पाशो जातो नरोति संशयो दृश्यते; इत्यतः पशुस्य धानुस्यपचनादपरम्, तेनैव च मरुमंरुत्वाङ्गमंरुत्वविभाग उच-

तार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । [॥] वास्या-
तार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम् इत्यादि घट्टं मीमांस-
कम्मन्यं प्रत्याह—

तस्मात् करोतिर्धानोः स्याद् व्याख्यातं; न त्वसौ तिङाम् ।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मात्—अभिप्रायस्यहेतोः । सचेन्वम्—फलमात्रस्य धात्वर्थत्व
प्राप्तौ गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः । संयोगाश्रयत्वात् । फलानुत्पाद-
दशायां व्यापारसत्त्वं पाको भवतीत्यनापत्तिः । व्यापारविगमे फल-
सत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च ।

यत्तु—भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वाच्चानुपपत्ति-

दर्पण. ५ - ११८

भाषनाया वाच्यतावाचकत्वं चेन्वयं । नयात्राऽऽरब्धं पाकं फलानु-पत्तिदशायां,
पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराऽनुगोचान् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मी-
मांसकान्तयः । हेतोः पूर्वमनुसादानादाह—अभिप्रायस्येति* । एवदादीनां बुद्धिर्व्यपरा-
मसंस्तुतिरिति भावः ।

प्रतीत्यापत्तिरिति । भाष्येषुऽन्तगमनपरार्थसंयोगात्मकत्वस्य प्राप्तौ सत्त्वाद्
प्राप्तः संयोगवानिति उद् प्राप्तौ गमनवानिति प्रयोगस्य प्राप्ताग्यापत्तेरित्यर्थः ।
एवमप्येऽप्युक्तम् । *फलानुत्पादेति* । फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य मसंस्तु-
मनत्वादुक्तम्—व्यापारसत्त्वं इति* । *भरतीत्यनापत्तिरिति* । पश्यदास्यस्य
निहितेऽन्तर्गतत्वादिः स्यर्थः । फलोत्पाददशायां व्यापारानुत्पादप्रयोगस्येदत्वा-
दाह—*विद्यत इत्यापत्तिरिति* । व्यापारानुत्पादपरिस्थानेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वा-
अभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विरक्तत्वेन भावः ।

अनुत्पादेति । अनुत्पादोऽन्तर्गतं स्वन्विताः भिषानादिनां मनसोऽति मूय-
यितुम् । *नानुपपत्तिरिति* । भाष्येऽदिहानुत्पादव्यापारस्य प्राप्तौ साधार
पूर्वोक्तप्रयोगानभिरित्यर्थः । निहितेऽनुत्पादव्यापारस्य कर्तृत्वात् भाषनादाव-
न्यथाप्राप्तं पूर्वोक्तप्रयोगानुपपत्त्यापत्तिरिति भावः ।

परीक्षा

दिशा वाच्यं इति तेषां भावः । *मीमांसकः—विचारनीत्यो धातुपठित्वात्वाख्यातमा-
गमोपरोत्या यथाशक्तिश्च तयोनासि सत्पठित्वात्पठ्यपममभिव्याहोः इति मक-
मंश्यादिपठ्यहोरो इत्यनेन; तस्य तेनानुसारादनात्मस्येते प्रयोगः । *अभिप्रायस्येति*—
मसंस्तुतां बुद्धिर्विगेषविरहात्पठ्येदत्वात्पठित्वात्पठ्येति इत्यनेन शब्देः स्यात्कारादिति
भावः । *संयोगेति* । तर्हीत्या गमनानुत्पादस्य संयोगपर्यायत्वात् । *अनपत्ति-
रिति*—तस्मिन् फलस्यैव पश्यदास्यस्यात् । *उत्पादपरिस्थितिः—जना तादृशप्रयोगस्य
मसंस्तुतापठ्येति मसंस्तुतिरिति भावः । *अनुत्पादेति* । पश्यदिमनेऽन्वि-

मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरँस्तन्मतं द्रूपयति-न त्वित्यादिना । नाऽसौ तिङां व्याख्यानम् । पक्वानित्यादावनन्वयापत्तेः ।

अयं भावः—“प्रकृतिप्रत्ययौ सहायं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्” इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकयोर्धं प्रति तदुत्तर-प्रत्ययजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । तथाच पक्वानित्यत्र पाकः कर्मकारकं, क्वतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् । तयोश्चाराणाधिकरणोक्तरीत्या वक्ष्यमाणाऽस्मद्गीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाऽभावे क प्राधान्यबोधक उक्त-कार्यकारणभावः । न च—

द्वेषणः

पक्वानिति मूलमपि करोतेराख्यातविवरणत्वाऽभावसाध्यतया व्याचष्टे—*पक्वानित्यादाविति* । अनन्वयमेव विनादयति—*अयम्भाव इत्यादि* ।

सहायमिति । सम्बन्धार्थमित्यर्थः । ब्रूतः—बोधयतः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोर्मध्ये प्रत्ययाऽर्थः प्रत्ययवृत्तिप्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारातानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः । तादृशव्युत्पत्तिमिद्विकार्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति—*विशेष्यतयेति* । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारातानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतामन्वयेनेति शेषः ।

अरणाधिकरणोक्तरीत्येति । अरुणयति पदोपात्ताऽऽरुण्यस्य प्रथमं करणत्वेनेतरक्रियायामन्वयोः नामार्थाऽन्वयस्यु पार्ष्टिक इति तत्रोक्तम् । *वक्ष्यमाणेति* । कारकत्वस्य क्रियाजनस्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाते, का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रि-

परोक्ष

स्यैव विवरणमित्यत्र भूवादिसुत्रस्य भाष्यमपि साधकम् । तत्र हि धातो —क्रिया-वधनत्वोक्तानन्तरम् “कथं ज्ञायते क्रियावचनाः, पचादयः ?” इति प्रदानानन्तरम्, यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं “किं करोति, पचतीत्युक्तम्” । *बाधकमिति* । भावनायाः प्रत्ययार्थत्वाभावे तस्याः प्राधान्यं न स्यात्, वक्ष्यमाणव्यायादिनि बाधकमित्यर्थः । *पक्वानिति* । मूलमपि करोतेराख्यातार्थविवरणमात्रमाधकमित्वासायेन तद्वाचष्टे—*पक्वानित्यादिना* । अनन्वयापत्तिं विनादयति—*अयम्भाव इत्यादिना* । *प्रधानमिति* । प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारानिरूपितविशेष्यताश्रयः । एतादृशव्युत्पत्तिमिद्विकार्यकारणभावमाह—*विशेष्यतया इत्यादिना* । पक्वानित्यस्य पार्श्वे कृतानिति विवरणदर्शनादाह—*नपचति* । *कर्तृकारकमिति* । “कर्तरि कृत्” इत्यनुनासनादिनि शेषः । *रौत्येति* । तत्र हि ‘अरुणया’ इति पदोपस्थितारुण्यस्य प्रथममन्वयत् क्रियायामेवान्वयोः नामार्थाऽन्वयस्यु पार्ष्टिक इत्येवमुक्तरीत्येत्यर्थः । *वक्ष्यमाणेति* । कारकत्वस्य क्रियाजनस्वरूपत्वेन तज्ज्ञानोत्तरं का सा क्रियेत्याकाङ्क्षया क्रियायाः साध्यत्वेन योषोत्तरं जनशङ्कोशवा च कारकक्रिययोर्धं परस्परमन्वय इति रीत्येत्यर्थः । *अन्वयासम्भव इति* । कारकयोः परस्परमन्वयासम्भव इत्यर्थः । याज्ञोपाधिद्विगो-क्तरीत्याऽन्वयमासाहूय निराचष्टे—*न चन्त्यादिना* । तत्र हि ‘वाजसेनं घतेत’ इति क्रि-

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते ॥

इति भट्टपादोक्तरीत्यासम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयः शङ्क्यः।
योग्यताविरहाद् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तथात्वात् । क्रियान्वयि-

दर्पणः

याया अपि साध्यरूपायाः साधकाकाङ्क्षाया च परस्पराऽन्वयौचित्यमित्याशयेन क्रिया-
त्वमेव हि कारकाऽन्वयिताऽवच्छेदकमिति सुवर्धनिर्गमे वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः । *सम्बन्ध-
मात्रमिति* । “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्यत्र यजेतेति श्रुत्या धात्वाऽद्यतायाम्-
भावनेयोः सम्बन्धसामान्यं प्रतिपाद्यते । तयोः क्रियान्तरकभावरूपसम्बन्धविशेष-
पयोधने तु नाऽप्या । श्रुतेः कश्चिदभिधादिरूपो व्यापारस्तद्वाचरूपदाऽभावादिति तद-
र्थः । तथा च यजेतेत्यत्र यागसम्बन्धिभावनेति बोधो, न यागकरणरुभावनेति, तद्व-
त्प्रकृते पाकसम्बन्धी कर्त्तव्येति बोधः । कर्मन्वादिना तत्संसर्गकबोध एव क्रियाया अपे-
क्षणादित्याशङ्कितुराशयः । फलस्य कारकत्वेनाऽयोग्यत्वात्तादृशाऽन्वयबोधोऽप्यसम्भ-
वदुक्तिक इत्याह—*योग्यताविरहादिति ।

ननु तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं योग्यता, अस्ति च सा प्रकृते, पाकप्रयोजकत्ववत्पाक-
सम्बन्धित्वरूपाऽकर्तुरत आह—*अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्येति* ॥ तथाच तत्पदार्थं तत्प-
दार्थताऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यैव योग्यत्वे जलाहरणे घटकरणत्वस्य सत्त्वात्तस्मिन् सुपि-
रघटस्यापि करणत्वेनाऽन्वयापत्तिः । अस्मन्मते तु सच्चिद्रेतरव्यत्यं जलाऽऽहरणाऽन्वय-
प्रयोजकत्वेन तादृशघटे तादृशाहरणान्वयप्रयोजकत्वमिति न तदन्वयापत्तिरिति भावः ।

ननु ‘घटेन जलमाहर’ इत्यत्र घटे छिद्रेतरघटत्ववत् प्रकृते किं कारकान्वयितावच्छे-
दकं यदभावादनन्वयापत्तिरुद्भाष्यतेऽत आह—*क्रियान्वयित्वमेव हीति* ।

परीक्षा

पयवाक्ये-यद्वाजपयपदं तद्यागसाधनद्रव्यपरमुत कर्मनामधेयमिति संशये द्रव्यपदमिति
पूर्वपक्षे वाक्यभेदरूपो दोषः कथितः । वाजपयेन यागं भावयेद्; यागेन च स्वर्गं भाव-
येदिति बोधात्—यागभाव्यकभावनायां वाजपयस्य करणत्वात्स्वर्गभाव्यकभावनायां
च यागस्य करणत्वाद्भ्रामधेयपरत्वे तु वाजपयाभिन्नयागकरणिका स्वर्गभाव्यिका प्रया-
जादीति कर्त्तव्यताया भावनेति बोधान्न स दोषः, यागे करणत्वं तु भावनाभाव्य-
निर्वत्तकरूपं पारिभाषिकम् । तत्र पूर्वपक्षे वाक्यभेदापत्तिपरिहारार्थमुक्तिः । श्रुत्या
‘वाजपयेन यजेत’ इति श्रुत्या, शब्देन सम्बन्धमात्रमुक्तम्, तस्य सम्बन्धस्यैकांशनि-
वेशे सम्बन्धविशेषनिवेशेऽप्याः श्रुतेऽप्योपासोऽभिधारूपो व्यापारो नास्तीत्यर्थः ।
एवं च वाजपयकरणिका यागसम्बन्धिनी भावनेति बोधान्न वाक्यभेद इति तात्प-
र्यम् । उत्तरपक्षे तु यागभाव्यकरुत्वस्वर्गभाव्यकत्वादिना भावनाभेदाद्यस्यां यागकर-
णकत्वम्; तस्यां न वाजपयसम्बन्ध इति नेत्यं सम्बन्धसम्भव इति दूषणमुक्तम् ।
तथा प्रकृतेऽपि पाकसम्बन्धिकर्त्तव्येति बोधस्य सम्भवाभिप्रायेण शङ्क्यम् । कर्मत्वसं-
सर्गकबोधे क्रियाभेदेति तात्पर्यम् । फलस्य कारकत्वेन क्रियायामेव योग्यतयाऽन्वय-
बोधो; न तु कारकान्तर इत्याशयेन दूषयति—*योग्यनेति* । तामेवोपपादयति—
अन्वयप्रयोजकमिति । अयम्भावः—अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता; न तु तत्प-

त्वमेव हि कारकान्वयितायच्छेदकमिति वक्ष्यते । तदेतदाविष्कर्तुं विवरणेन धात्वर्थकत्वत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति—*कृतवान् पाकमिति* ॥

वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य य प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा; यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा; नार्थः । अजा, अद्या, छागी इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थं स्त्रीत्वस्यैव प्रधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेश्च । किन्तुत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधत् ।

द्वयं

ननु वृद्धयं कत्रांक्षितभावनयां पाकादीनां कर्मत्वेनान्वयस्यौलभ्याच्चोक्तदूषणमत आह—*वस्तुतस्त्विति* ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रस्वरमो यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः । 'तदागमे हि' इति न्यायश्च, यः प्रत्ययाऽर्थ इत्यर्थे मूलमिति ध्येयम् । अनेत्यादौ विशेष्याजादिपदार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचारस्य स्पुटत्वान् तदुपेक्ष्य द्वितीयरूप एव व्यभिचारं दर्शयति—*अनेति* ॥

इष्टापत्तावाह—*छाग्यादेरिति* ॥ स्त्रीत्वविशेषणछाग्यादेरुक्तगतिस्त्रीत्वादेरिति वाऽर्थः । एतन्न विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्षयेण छागीमानयेत्यादौ कर्मत्वादिकारके छागी गच्छतीत्यादौ छागनिष्ठस्त्रीत्वस्य छागीपदार्थस्यायोग्यतयाऽऽन्याताथं कर्त्तरि वाऽनन्वयापत्तेरिति भावः । छाग्यादेरनापत्तेश्चेति पाठे प्राधान्यानापत्तेरित्यर्थः ।

ननु सा व्युत्पत्तिरपार्थं स्यान्न आह—*विन्त्विति* । तथाच तादृशव्युत्पत्तेः कृत्तदितमाप्रविषयकत्वं न प्रत्ययमाप्रविषयकत्वमिति न तदुल्लाद् व्यापारस्यान्याताथंत्वमिति भावः । ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यको बोधोऽन आह—*विशेष्यत्वादिनेति* । तथाच व्युत्पत्त्यनुमारी बोधो, न तु बोधानुमारीणो व्युत्पत्तिः । एतन्न तादृशव्युत्पत्त्यर्थाकर्तृणां तथैव बोधोऽन्यादम् व्युत्पत्तिमतां त्वन्यथापीति भावः ।

परीक्षा

दार्थं तन्पदार्थतायच्छेदरथमांश्चिद्व्यर्थमर्थवन्त्वम् । 'घटेन जलमाहर' इति वाक्यात् जलाहरणे घटन्वावच्छिन्नमर्थमर्थः प्रतिपाद्यः स तु यस्य कम्पचिद् घटस्य कारणतास्योऽपि सम्भरतीति सुषिर्गतरत्वस्य स्थाभो न स्यात् । यदि घान्वयप्रयोजनस्य तन्वयं योग्यताः तदा—सुषिरस्य कारणत्वापन्मगदन्वयप्रयोजनस्य सुषिर्गतरत्वस्य स्थाभ इति दार्थ्योक्तिरीत्याऽन्यथासम्भरमुपपादयति—*क्रियान्वयित्वमेवेति* ।

ननु वृत्प्रत्ययार्थो यः कर्त्ता तेन भावनाया आधरे मति तस्यां कारकान्वयो भविष्यतीति, भरदुक्तदूषणानन्तर इत्यत्र आह—*वस्तुत इति* । 'तदागमे हि' इति । तदुक्तत्वादेन यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ इति लभ्यते; अस्य च निषमस्याऽनेत्यादौ व्यभिचारः स्पुट एव; तथाऽपि सम्भराभिप्रायेण यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति तदर्थं इत्युक्तं तत्र व्यभिचारमाह—*अनेत्यादाविति* । *अपम्*—'प्रतिप्रत्ययौ महाथं मृत' इति न्यायः । *उत्सर्गः* । इत्यनेन तस्य मार्षं प्रियं नः किन्तु कृत्तदिनप्रत्ययमाप्रविषयकम् । स्त्रीप्रत्ययानान्नु धोतकताया तदुपेक्षस्य स्त्रीत्वस्य विरलत्वमेतः

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । लक्षणाया-
मालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादी-
नाम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिन्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्प-
न्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् ।

दर्पणः

तदेव विशदयति—*अत एवेति* । *शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति* ॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशोपसृत्रपर्यालोचनया शक्यतावच्छेद-
कारोपविषयनिष्ठसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभाद्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्या-
र्थप्रतीतिरत एव ततो वैयङ्गिकी शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । 'जाता लता हि शैले'
इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽघायकत्वादिति तद्भाष्यः ॥

नैयायिकादीनामिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । अत एव
'कचतस्त्रस्यति वदनम्' इत्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य त्रासाऽऽ-
घायकस्योपपत्तिः । कचत्वादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः
स्पष्टैव । किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । "शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते
भवति लक्षणा" इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तद्भावः ॥

परीक्षा

तथा तिट्ठर्थस्यापि सुवर्धसंख्याया विगेषणत्वमेवान्येषां प्रकृत्यर्थनिरूपितं विगेषणत्व-
मिति सिद्धान्तस्तदनुसारिणी व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावमूला कल्पनीया । व्युत्पत्त्य-
नुसारी बोध एव प्रमाणम् । यस्त्वतादृशो बोधः सोऽप्रमाणमेव । न हि कस्यचिद्भा-
ष्यकारादियम्मनसामङ्गविपरीतक्रमेण बोधस्य प्रामाण्यमाश्रित्य तदनुसारेण व्युत्प-
त्यन्तरकल्पनं न्याय्यमिति भावः ।

भाष्याद्यनुसारिणी व्युत्पत्तिर्वेषां नास्ति; तेषां त्वन्यादृशोऽपि बोधो भवतीत्यत-
द्विशदयति—*अत एवेति* । अत एव विपरीतव्युत्पत्तिमत्त्वादेव । *प्रथमान्तविशेष्यक
एवेति* । तिट्ठन्तप्रथमान्तमभिन्वयाहारं प्रथमान्तविशेष्यक एव चैत्रः पचनीत्यादितः
पाकानुकृष्टकृतिमांशैश्च इत्यन्वयबोधस्य तेषामुद्भवात् । *आलङ्कारिकाणामिति* ।
अत एव काव्यप्रकाशकृता मुख्यार्थवाधे तद्योगे रुदितोऽर्थप्रयोजनात्, अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यस्मा लक्षणाऽरोपिता क्रियति प्रतिपादितम् । शक्यतावच्छेदकारोपविषयवि-
शिष्टो यः क्रियारूपो व्यापारः सैव लक्षणाः स च व्यापार आरोपरूप एव । अत एव—

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैले ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ ४१ ॥

कचतस्त्रस्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं त्रसति ।

मध्याद्विभेति नयनं नयनादधरः समुद्विजतीति ॥ ४२ ॥

समुद्विजतीत्यादौ शक्यतावच्छेदकप्रकारबोध एव चमत्कारः । 'गङ्गायां घोष' इत्य-
तो गङ्गावृत्तिर्घोष इति बोध एव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । *नैयायिकानामिति* ।
तेषां मतं हि यदमांशच्छिन्ने शक्यार्थसम्बन्धप्रहस्तदर्शनप्रकारक एव बोधः । कचतस्त्र-
स्यतीत्यादौ तेषां मने राहुत्वादिना बोधः । अत एव शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति
लक्षणेति तेषामुक्तिः सद्गच्छते । *नैयायिकनव्यादीनाम्*—यस्य पदस्य यत्पद्व्यति-

अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते ।

अत एव “प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्” (पा०सू० १।२। ५५) इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न इत्यनुवर्त्य न कार्यम्, अर्थस्य—अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद्—व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकारेक्षणे च “भावप्रधानमाख्यातम्” इति वचनमेव गृह्यतामिति सुधी-
भिरूह्यम् ।

‘तदागमे हि’ इति न्यायो विवरणञ्चाऽतिव्याप्तमित्याह—किं

दर्पणः

उ३: कर्मत्वमिति ॥ नञ्यमने एकपदं परपदव्यतिगंकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्व-
स्याकाङ्क्षात्वोपगमेन घटपदं कर्मत्वपदव्यतिगंकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वज्ञानद्वारायां
तादृशवाक्यात्तैः शाब्दयोषाऽभ्युपगमादित्यभिप्रेत्य नञ्यानामित्युक्तम् । निराकाङ्क्ष-
मित्यभ्याऽऽधेयतास्यगणं बोध इति शेषः । *अत एवेति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारि-
त्वादेवेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति* । कार्यकारणभावप्रहाधानत्वादित्यर्थः ।
योषानुसारिणो हि व्युत्पत्तिर्न हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत एवारांभे मति निमि-
त्ताऽनुसरणं, न तु निमित्तमस्मात्कारोप इति प्रामाणिकाः ।

अर्थस्य विशेष्यत्वादिना प्रतीयमानस्य अन्यप्रमाणत्वात् स्वविशेषणोन्मत्प्र-
तीत्यनुरोधकव्युत्पत्तिकत्वादित्यर्थः । ‘प्रधानं प्रत्ययार्थं’ इति नियमस्य पाणिनिनाऽज्ञा-
हन्त्वेऽपि, ‘योः यः प्रत्ययार्थः स प्रधानम्’ इत्यर्थस्य, ‘तदागमे हि’ इति सूत्रयत्ना जैमि-
निनाऽऽहत्स्याऽद्रुष्टत्वादाख्यातार्थतयव व्यापारस्य प्रधान्यम् । तादासीनां घोटक-
त्वेन मन्वावावरत्वेऽपि प्रत्ययजन्योपस्थितौ मन्वाद्यद्रुत्तित्वस्य विशेषणस्योक्तकार्य-
कारणभावस्य निर्दुष्टत्वादित्यन्ये प्रतीयमानाऽर्थस्य प्रधान्यमिति ‘तदागमे हि’ इति
न्यायाकार इत्याशयेनाह—तदागमे हीतीति* ।

अतिव्याप्तमिति । “ननुमकमननुमकं” इति छीवशेषनेरवचनान्तनायां च

परीक्षा

रेकप्रयुक्तमन्वयाननुभावकत्वं तयोः सममित्याहाररूपाऽङ्गायाः घटकर्मत्वमित्यप्रापि
मन्वध्रमवताम् । *तद्गुणधिरहितानाम्*—तादृशध्रमगुणानाम् । *अन्येषाम्*—
सिद्धान्तिनाम् ।

अत एव—शाब्दबोधस्य स्वस्यव्युत्पत्त्यनुसारित्वादेव । ननु प्रत्ययार्थस्य ह-
यिन् प्रधान्यं ह्यविशिष्टोपगम्यमित्यत्र यदि न विविग्निवामकम्, तदा मरम्भे
जाख्यातसमभिव्याहोरेऽपि धात्वर्थस्य प्रसारतया भातं कुतो नेत्यत आह—एवं
मन्यस्येति* ।

यद्यदम्भेन भावनाया आख्यातार्थत्वं श्रीमांसकमन्वैरुक्तम् ; तदेव व्यभिचरित-
मित्याह—तदागमे हीतीति* । *विरगम्*—शृत्रा विरगम् । *व्यभिचरितमिति* ।
व्यभिचरितम्—व्यभिचरितं च व्यभिचरितम्, “ननुमकमननुमकं” इत्यप्यान्वय-
पर-

कृतम्, पक्वमिति* ॥ कृञा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वमित्यत्रापि, इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः । नन्वस्तु तिङ् इच कृता-
मपि भावना वाच्येत्यत आह—*अपीति* ॥ तथाचोभयसा-
धारण्येन तत्प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव—वाचक इति भावः ।
भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्रधान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

दर्पणः

व्यभिचरितमित्यर्थः । तदेव विशदयति—*कृजेति* । पक्वमित्यत्रापिनाऽनुपदोक्तपक्व-
नित्यस्याऽपि संग्रहः । तत्र भावनाया आक्षेपात् प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययार्थत्वाऽभावेन
व्यभिचारसम्भवात् । किं कृतमित्यतो व्यापारविषयस्य जिज्ञास्यत्वाऽवगमात् पक्वमि-
त्यतस्तदनवबोधेनाऽस्योत्तरत्वाऽनुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वग्रौह्ये तस्य प्रत्ययार्थत्वा-
ऽभावादव्यभिचार इत्यर्थः ॥

विवरणमिति । विवरणं चाऽत्र प्रश्नोत्तररूपमेव । तद्बोधनार्थमेव किमनुल्लेखः ।
अन्यथा केवलकृतशब्दस्य पक्वपदविवरणतया लोकाऽप्रसिद्धेर्विवरणं चाऽतिव्याप्तमित्य-
स्याऽसङ्गतेः । *वाच्या स्यादिति* । प्रत्ययवाच्या स्यादित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वो-
क्ताऽर्थस्यैव न समुच्चायकः, किन्त्वर्थान्तरस्यापीति वक्तुमाशङ्कते—*नन्विति* । तथा-
चोक्तापत्तिरिष्ट्वेति भावः ।

अपिसमुच्चितार्थं प्रकटयति—*तथाचेति* । *उभयेति* । आख्यातकृदन्तोभये-
त्यर्थः । *साधारण्येनेति* । साधारण्यमत्र समभिव्याहारविशेषः । *प्रतीतेरिति* ।
भावनाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ *उभयसाधारण इति* ॥ घटकतया प्रयोगद्वयाऽनुस्यूत
इत्यर्थः । तथाच प्रयोगद्वये नियतवृत्तित्वेन धातोरिव भावनावाचकत्वसिद्धिः । धातु-
त्वस्य शब्दतावच्छेदकत्वेन लाघवात् तु तिङ्कृतोस्तिङ्चस्य चाननुगतस्य शकता-
तकच्छेदकत्वे गौरवात् । परस्परव्यभिचाराच्छेत्युक्तापत्तेर्नष्टत्वसम्भावनेति भावः ।

ननु धातुत्वस्य शकतावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वात्प्रोक्तदूषणस्याऽपिशब्द-
समुच्चयत्वमत आह—*भवद्रीत्येति* । स्वमते भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वादुक्तं भवदिति
प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतद्वयमध्ये त्वस्यैव मीमांसकसम्मतत्वमिति सूच्यते ।

परीक्षा

स्याम्' इत्येकशेषः । व्यभिचरितत्वमुपपादयति—*कृञा विवरणमिति* । अपिना
पक्वानित्यस्य पूर्वोक्तस्य समुच्चयस्तन्मते पक्वमित्यत्र धातुना फलस्य प्रत्ययेन कर्मणः
प्रतिपादनेऽपि भावनायाः प्रतीतिविषयत्वसिद्धये तस्याक्षेपो वाच्यः । तथा सति प्रती-
तिविषयत्वसिद्धावपि तस्याः प्रत्ययार्थत्वसाधनेन व्यभिचारः किं कृतमित्यतो व्यापारस्य
जिज्ञास्यत्वावगमे तस्या जिज्ञासायाः पक्वमित्यतो निवृत्तिरवश्यं वाच्या । अन्यथा
तथोत्तरं न स्यात् । भवन्मते तस्य व्यापाराबोधकत्वाद् । यदि च तस्य व्यापारबो-
धकताप्युच्यतेः तदा तस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचार इति भावः ।

अत्र विवरणपदं प्रश्नोत्तरभावपरम् । *वाच्या स्यादिति* । प्रत्ययवाच्या स्यादि-
त्यर्थः । *उभयेति* । कृदाख्यातोभयेत्यर्थः । साधारण्यं समभिव्याहारः । एवं धाता-
वप्युभयसाधारण्यं बोध्यम् । *वाचकः*—भावनावाचकः । किंवाऽऽख्यातकृदुभयमा-

व्यपारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह—

॥ किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्वपि ।

किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्यमित्यत्र “ऋहलोर्ण्यत्” (पा०सू०३।१।१८४) इति कर्मणि ण्यत् । पचनीयमित्यादौ चानीयर् । आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः । एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्व्याच्यतां बोधयन्ति । विना क्रियां कारकन्यासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसम्भवात् । न च ‘गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः’ इति भाट्टरीतिर्युक्ता । आप्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया धाच्यन्यासिद्ध्यापत्तेः ।

अथ लिङ्गसहधान्वयानुरोधान्कर्त्तुर्धाच्यन्वमाचदयकमिति, तेना-

ॐ नमो नमो

दर्पणः .

व्याख्यातं च तथैव । अवतरणे सन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययार्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वमाधरुच्यन्याऽपि ततो ह्यभेदेन प्रवृत्तिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्यानयेनेति बोध्यम् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः । किं कार्यमित्यत्र प्रभोत्तरभावरूपविवरणेन व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिदिरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रभोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रकान्तत्वात् किमनुल्लेख इति सूचयन्नाह—*कार्यमित्यत्रेति* । *णिनिरिति* । “भूते” इत्यधिकृत्य, “करणे यज्ञः” (पा०सू० ३।२।८) इति सूत्रेणेति शेषः ॥ एते ण्यदादय इत्यर्थः ॥

क्रियायोगमन्तरेणेति । क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापाराश्वाचकत्वे कार्या वद इत्यादौ कर्मादिर्मजानां “कारकः” इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानस्यदाद्यनुपपत्तिर्धातोस्तदाक्षिपति-द्वयदत्तस्य पानन्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः । तदेवाह—*विना क्रियामिति* । *गम्यमानेति* । अस्य तदुपन्यापकरूपदाभावेऽपीत्यादिः । *तथात्वापत्ताविति* । गम्यमानक्रियामादार्यव कर्त्तृकर्मांश्वरप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः । *तत्राऽपि* । निर्द्दसंज्ञकाऽऽख्याने ॥

लिङ्गसहधान्वयानुरोधादिति । अस्य पाचक इत्यादावित्यादिः ॥ आवश्यक-

परांशा

धारणधर्मस्य वाचकत्वाच्छेदस्त्वापेक्षया धातुत्वस्यैकस्य वाचकत्वावच्छेदकत्वे एवमिति बोध्यम् । एते-ण्यदादिप्रत्ययाः; क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

गम्यमानेति । तदोपकरुपदानुधारणेऽपीत्यादिः । *तथात्वापत्ता* । गम्यमानक्रियामादाय कर्त्तृत्वसंन्यासार्थकप्रत्ययस्योपरतावित्यर्थः । *तत्रापि*—निर्द्दस्यस्येऽपि ।

आवश्यकमिति । कृतीनि शेषः । एते च पाचक इत्यादौ कृदाद्यस्यैकं

क्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम् । तर्हि सङ्घान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात् । पञ्चवानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधेन भावनाया अपि तस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः । तथाहि—नखैर्भिन्नो नखभिन्नः, हरिणा व्रातो हरिवात इत्यादौ “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (पा०सू०२।१।३२) इति समासो न स्यात् । पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य इतिवद् असामर्थ्यात् । नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, दध्योदनो गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा—अत्रापि “अन्नेन व्यञ्जनम्” (पा०सू० २।१।३४) “भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” (पा०सू०२।१।३५) इति समासो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र विधानार्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि

दर्पणः

कमित्यस्य कृतीति शेषः । कृत्रिरूपितवाच्यत्वं कर्त्तृवदयमङ्गीकरणीयमित्यर्थः । तेन कर्त्ता आग्नेयादित्यस्य स्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः । *प्रत्यय इति* । बोध इत्यर्थः ॥ *तस्य* । वाच्यत्वस्येत्यर्थः ॥

असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादिन्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति यावत् । व्रातभिन्नपदान्तर्गतधरात्वर्थक्रिययोः कर्त्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन, हरिणेत्यादिपदोपस्थितकर्त्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परमाकाङ्क्षस्वरूपमामर्थ्यं सुषटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादित्ते । भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवन्निराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं कारकविभिकेरपि ॥

अध्याहृतक्रियामादायेति । करोत्यर्थव्यापारमादायेत्यर्थः । *सामर्थ्यमिति* । तथाच नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्तिरित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे दृष्टान्तमाह—*दध्योदनेत्यादि* ॥ *विधानार्थक्यादिति* ॥ ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ इत्यादिरपि पदविधित्वेन सम-

परीक्षा

रूपकतया भावनाया आग्नेयो भविष्यतीति भावनायाः प्रत्ययः—प्रतीतिर्भविष्यतीति तदनुरोधेन धातुवाच्यत्वं तस्या न स्वीकार्यमिति भावः ।

आख्यातेऽपीति वाच्यः कर्त्ता—निरूपकतामन्वयेन तिष्ठेत् । तस्य वाच्यत्वस्य न स्यादिति उभयत्राक्षिप्तभावनायां तृतीयान्तार्थस्यान्वयोः न तु कृत् इत्यसामर्थ्यमिति भावः । *इतिवदिति* । तत्र राज्ञो भार्या इति समुदायस्य विशिष्टोपस्थित्यजनकतया यथाऽसामर्थ्यं तद्वत् निराकाङ्क्षत्वादिति शेषः । तत्राभिन्नपदान्तर्गतो यः कर्त्तृकर्मवाच्यः कृत्प्रत्ययः, तस्य तादृशसमुदायवत्कथातुप्रतिपाद्यकृतेनाक्षिप्ता या भावना तस्यामन्वयी योऽर्थः; तद्वाचकतया तस्यामेव हरिणेत्यादिपदोपस्थितकारकत्वाऽन्वयेन परस्परमाकाङ्क्षस्वरूपमामर्थ्यस्य सत्त्वात्तत्र समासो भविष्यतीत्यादां निरस्यति—*नचेत्यादिना* । *अन्यथा*—आक्षिप्तभावनायामन्वयेऽपि असामर्थ्याङ्गीकारे । अपाऽध्याहारवादिनामस्माकमध्याहृतान्वये न सामर्थ्यमस्तीति शेषः । *तत्र*—दध्योदन इत्यादौ । *विधानार्थक्यात्*—“अन्नेन व्यञ्जनम्” इत्यादिमृदूया-

‘हरिहृतम्’ इत्यादौ साक्षाद्धान्वयार्थान्वयेनोपपद्यमानस्य “कर्तृकरणे” इत्यस्याक्षेपेण परम्पराम्यन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।

नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् । असूर्यम्पदया इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्वार्थमृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः । नचाऽत्र समासविधाय-

दर्पणः

यंपरिभाषाविषयतया स्वतोऽसमर्थद्वयादिपदानां ममासविधानवैयर्थ्यापत्त्योपमेवनादिक्रियाद्याहाराऽभ्युपगमेऽपीत्यर्थः ॥

हरिहृतमिति ॥ / कृष्णतोऽर्थापारार्थकृत्वस्वीकारात्तन्निरूपितकृतत्वस्य हरीं साक्षात्पत्वाद्द्वयाहारं विनैव साक्ष्यवारितार्थं ‘हरित्रात’ इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारकृत्सामर्थ्यमादाय तत्प्रवृत्तौ मानाभावादिन्यर्थः । कृष्णो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्वध्याहृतार्थस्यापि सामर्थ्यानुपादकत्वाच्छ्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय कृतमित्युक्तम् । आदिना, शरदृतमित्यादिकरणवृत्तीयातत्पुरुषपरिग्रहः ।

केचित्तु-हृदर्थैरुर्ध्वं वृत्तौवार्थैरुर्ध्वंशिसमावनामादाय हरित्रात इत्यादौ, नर्त्तनं इत्यादौ तु कणमामर्थेनाद्याहृतां तामादाय सामर्थ्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिघातोमानावावश्यव्याधिका । एवञ्च कृतः कृतार्थकत्वेऽपि न ममानुपपत्तिरित्याहुः । तच्च न्त्यम् ॥

एकक्रियान्वयित्वमेवेति ॥ धवरादिरावित्यादौ तस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि साक्षात्परम्परया वा तस्यैव ममासप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ *असूर्यम्पदया इति* । ननर्थप्रमज्ज्यप्रतिषेधस्य क्रियान्वयित्वस्य बन्धमाणतया सूर्यम्यापि कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन भवदुक्त्यामर्थ्यस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ *कृतसर्वमृत्तिक इति* ॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया कृतान्व-
परीक्षा

नर्थक्यान् । *तथास्वीकारोऽपीति* । अध्याहृतक्रियाऽवयित्वेन सामर्थ्यस्य स्वीकारोऽपीत्यर्थः । *हरिहृतमित्यादाविति* । आदिना हिरण्यकृतमित्यस्य संग्रहः । परम्पराम्यन्धे नन्वभिन्न इत्यादौ नर्त्तः कृत्वा भिन्न इति बोधस्याङ्गीकारेण स्वान्वयित्वयित्वरूपपरम्पराम्यन्धेनान्वय इत्यर्थः । *न स्यादिति* । कृष्णतोऽर्थापारार्थकतया तत्प्रयोगे साक्षाच्छ्रदराच्य एवार्थेऽन्वयेन सूत्रस्य मार्थस्यादिति भावः ।

एकक्रियाऽन्वयित्वमेव सामर्थ्यप्रयोजकं यथा—‘धवरादिरौ तिन्धि’ इत्यादौ धवरादिपदार्थयोः साक्षादन्वयाभावेऽपि ऐद्वनरूपेऽयं द्वयोरप्यन्वयेन सामर्थ्यं तद्वदित्यर्थोभिमानेनाङ्गाया निरामङ्गरोति—*नचेति* । *अनापत्तेरिति* । तत्र प्रमज्ज्यप्रतिषेधार्थकस्य ननः क्रियायामेवान्वयेन सूर्यपदार्थस्यापि तस्यां कर्मतयाऽन्वेन परम्पराम्यन्धेनान्वयित्वरूपं भवदुक्तं सामर्थ्यमस्तीति भावः । *इष्टापत्ताविति* । एतादृश्यामर्थस्य ममासम्यक्ताप्रयोजकत्वे इत्यादिः । *इत्यापत्तेरिति* । अत्रापि कृतार्थभावनायां मृत्तिकारपदार्थस्य करणतयाऽन्वयः सर्वपदार्थस्य तत्र कर्मतयाऽन्वेन परम्परान्वयित्वेन भवदुक्तं यत् शक्यमिति भावः । *विधायकमात्र*—“कर्तृकरणे” इति सूत्रस्य हिरण्यकृतमित्यत्र साक्षाम्यन्धे चरितार्थत्वेनानादृश्यामर्थेऽप्रवृत्त्या

काभावः । “सह सुपा” (पा०सू०२।१।४।) इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति ।

किञ्च भावनायास्तिङ्गर्थत्वे ‘भावयति घटम्’ इतिवद् ‘भवति घटम्’ इत्यपि स्यात् ; धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचाख्या-
तार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञया वाधान्न द्विती-
येति वाच्यम् । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे ‘पाचयति देव-
दत्तो विष्णुमित्रेण’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः ।
‘ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्’ इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ
ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च । तथाच ‘ग्रामाय गमयति देवदत्तो
विष्णुमित्रम्’ इत्यपि न स्यात् । “गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टा-
यामनध्वनि” (पा० सू०२।३।१२) इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थ्यावि-

दर्पणः

धांऽन्वयित्वादितिभावः । योगविभागस्यानिष्टानापादकत्वादाह—*किञ्चेति*॥

अकर्तृत्वापत्ताविति ॥ आख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वादिति शेषः । अस्मन्मते
तु णिच्प्रवृत्त्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु विष्णुमित्र-
स्याऽकर्तृत्वेऽपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह—*ग्रामं गमयतीति* ॥
“कर्तुरीप्सितमम्” इत्यनेन प्रकृतिर्कृतनिष्ठव्यापारजन्यफलसम्बन्धि न एव कर्मसंज्ञा-
विधानेन त्वन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वात् तद्व्यापारजन्यफलाश्रयस्यापि ग्रामस्याक-
र्मत्वेन तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयानापत्तिः । विष्णुमित्रस्य करणत्वे णिचोऽसम्भवश्च ।
धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्तकर्मत्वैव स्यान्न गमि-
कर्मतेति भावः । इष्टापत्तावाह—*तथाचेति* ।

परीक्षा

विधायकाभावः । *अन्यथा*— “सुप्सुपा” इत्यस्यापि साक्षात्सम्बन्ध एव प्रवृत्त्यङ्गी-
कारे । *असमर्थसमासोऽपीति* ‘असूर्य्यम्पश्या’ इत्यादावित्यादिः ।

उत्तरीत्या भावनाया धातुवाच्यत्वं प्रमाद्य ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति’ इति न्यायेन
पुनस्तस्या धातुवाच्यत्वं साधयति—*किञ्चेति* । *सत्त्वादिति* । फलमात्रस्य धात्व-
र्थत्वे धात्वर्थफलाश्रयत्वस्यैव कर्मत्वादितिशेषः । कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञावाधमाशङ्क्य
निराचष्टे—*नचेति* । *विष्णुमित्रस्येति* । तस्याख्यातार्थानाश्रयत्वादिति शेषः ।
ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेऽपि करणतयाऽन्वयेन ततस्तृतीया भविष्यतीत्यत आह—
ग्राममिति । *गमिकर्मत्वानापत्तेश्च* । “कर्तुरीप्सितमम्” इति सूत्रेण प्रवृत्त-
धान्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपकर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा वि-
धीयत इत्यभिप्रायेणाऽभिहिता । तन्मते विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेन तस्य सूत्रस्याप्राप्तेः ।
एवं विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वे णिजनुपत्तिरपि बोद्ध्या, कर्तृप्रयोज्यस्यैव हेतुसंज्ञाविधाना-
त् । यदि तु यत् किञ्चिद्वाच्यध्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मत्वम् ; तदा णिजन्तधा-
त्वर्ध्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेन णिजन्तकर्मत्वमेव स्यात् । अत्रेष्टापत्तावाह—*तथा-

धानात् । एतेन णिजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञद-
त्तयोः कर्तृतेन्यपास्तम् ।

किञ्च तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्याश्रयकत्वेनाख्या-
तशून्ये 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्याऽकर्तृतापत्तेरिति दिक् ॥

दर्पणः

एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासनेत्यर्थः । *णिजन्ते*—
पाचयत्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः । *तदाश्रयत्वा-
दिति* । आख्यातार्थव्यापारद्वयान्यतरत्वादित्यर्थः ॥

अपास्तमिति । अयम्भाष्यः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिघादकत्वेन विष्णु-
मित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तत् । कर्तृत्वस्याख्याताभिघानाद्देवदत्तपदोत्तरमिव विष्णु-
मित्रपदोत्तरं तृतीयादौलम्ब्यमेवमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरप्यविशिष्टत्वात्
प्रधानव्यवहारोच्छेदापत्त्या "इतुमति च" (पा० मू० ३। १। २६) इत्यनुगामन-
विरोधश्चेति ।

ननु णिजाख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । अस्मन्मते षष्ठमात्रस्य
गणपठितधात्वर्थत्वेन तदनुकूलणिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन विष्णुमित्रस्याऽपि कर्तृत्वाद्दौ-
लम्ब्येन भोक्तृऽनुपपत्तिरत आह—*किञ्चेति* । आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य केवला-
न्ययिनया अव्यावृत्तकत्वेनाऽऽख्यातं तद्व्याप्त्यस्येनाऽश्रयं विनोपगोयम् । एवञ्च-
'चंद्रः पक्ता' इत्यादावाख्यातशून्ये वाच्ये कृद्दर्शकत्वं व्याप्तिदुर्वारम्यर्थः ।

नन्यस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्येणाख्यातप्रयोगस्य तत्राश्रयस्यभाषाश्लोकापत्तिः ।
किञ्च धातुविहितप्रत्ययवाच्यतदाक्षिप्तान्यतरव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् । धातुविहि-
तेति प्रत्ययविनोपगमाच्च न वरणतृतीयार्थव्यापाराश्रयेऽतिव्याप्तिः । उक्तस्यैव कृत्वाच्य-
क्याक्षिप्तव्यापाराश्रयत्वान्नोक्तदोषोऽन आह—*दिगिति* । तदर्थम्वित्वतरनिवृत्तिना-
त्पर्यसत्ताद्दशावाक्येऽस्त्यध्याहारस्यानावदयकत्वाद्दृक्प्रकारस्य न मार्थीयस्त्वम् ।
किञ्चैवं रीत्या कर्तृत्वनिर्घनाऽपेक्षया धातोर्व्यापाराश्रयत्वमभ्युपगम्य तदाश्रयत्वमेव
कर्तृत्वं निर्वक्तुमुचितम्, लाघवादित्यादिः ॥

परीक्षा

य धामायेति* । *एतेन*—आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिराकरणेन । *उभयम्*—
प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयम् । *अपास्तमिति* । यद्युभयोर्व्यापारयोराख्यातार्थत्वम्,
तदा विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि तत् कर्तृत्वमाख्यातेनापिहितमिति । 'पाच-
यति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्र विष्णुमित्रस्तद्व्यापाराश्रयः । एवं प्रयोज्यप्रयो-
जकयोराख्यातस्य व्यापाराश्रयतया प्रधानाप्रधानव्यवहारानुसरणिरपीति भाष्यः ।

ननु णिजाऽऽख्यातार्थान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यस्यु । एवं च विष्णुमि-
त्रस्य णिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं मूलभवेत्येत आह—*किञ्चेति* । *इत्य-
स्याश्रयकत्वेन*—तन्निरेतास्याश्रयकत्वेन । अन्यथा पदापेक्षाप्रस्य दकिञ्चिदा-
ख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन तन्निरेतास्याश्रयकत्वावच्छेदापरिहिति भाष्यः । नन्यस्तिर्भ-
वन्तीपरोऽनुपगमनादोऽप्यस्तीति न्दारेनाख्यातस्याप्योऽप्यस्य 'देवदत्तः पक्ता' इत्येव-

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*किञ्चेति* ॥ धातुसंज्ञाविधायकम्—“भूवादयो धातवः” (पा० सू० १।३।१) इति सूत्रम् । तत्र भूश्च वाञ्छेति द्वन्द्वः । आदि-शब्दयोर्ध्ववस्वाप्रकारकधाचिनोरेकशेषः । आदिश्च आदिश्च आदी, ततो भूवी आदी येषां ते भूवादयः । तथाच भूप्रभृतयो घासदृशा धातवः इत्यर्थः । तच्च क्रियावाचकत्वेन । तथाच क्रियावाचकत्वे सति भ्यादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम् । अत्र हि क्रियावाचित्यमात्रोक्तौ वर्जनादिद्व्यपक्रियावाचके ‘हिरकू; नाना’ इत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्यादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तावन्मात्रोक्तौ चाह—

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामा यो ‘याः’ तस्यापि धातुत्वं स्यात् । तथाच—याः पश्यस्योत्यादी “आतो धातोः” (पा० सू० ६।४।१४०) इत्याकारलोपापत्तिः । ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव

दर्पणः

स्वोत्प्रेक्षितत्वमिति । निर्मुक्तस्वकल्पनाविषयत्वमित्यर्थः । *हिरगिति* । यथाधुनमनुरस्य चंद्रम् । तदर्थस्य कालान्वितत्वेन क्रियात्वामम्भवान् । किन्तु तावन्मात्रोक्तावागवपतीत्यादावतिव्याप्तिर्विध्या । तेषां धातुत्वे च शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तावित्यत्र मात्रप्रदेन क्रियावाचकत्वदल्लब्धवच्छेदः । इष्टापत्तिमासङ्गाह—तथावेति* । या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह—*पश्यमीति* ।

लक्षणप्रतीतिः । लक्ष्येनेत्याख्यायने साधुत्वाद्भोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम् । तदनु-

परीक्षा

तद्वाक्येपत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत्र आह—*दिगिति* । यद्वाक्यमितरनिवृत्ति-मात्रतान्पर्यवहं तस्य तच्छेपित्वामम्भत्र इति । किञ्च पूर्वं कर्त्तव्येन कर्त्तव्योक्तस्यैव उपसादनादेशया सापवादोः परत्वासारोभयवाचकत्वमेवाचितमिति ।

मूयेति । “भूवादयः” इति मूयेत्यर्थः । *स्वोत्प्रेक्षितत्वम्* । स्वोपकल्पनाविषयत्वम् । *हिरगिति* । इदं यथाधुने । यदि तु तदर्थस्य कालान्वयित्वेनाक्रियात्वमिति मूये-प्रागवपति वदपतीत्यादी तद्वत्त्वस्य धातुत्वापत्तौ साधुत्वापत्तिर्ज्ञेयो बोध्यः ॥ ९ ॥

तथावेति । पदादीनां धातुन्वारत्तौ च । *लक्षणेति* । साधुत्वात्याख्यानक-रत्वेन लक्षणेनेनेति व्युत्पन्ना लक्षणसदस्य मूयापत्त्येऽपि लक्षणया परिभाषाप-

ग्रहणात् सर्व्वनाम्नो ग्रहणम् , तस्य लाक्षणिकत्वादित्यत आह—
 वेत्यादि ॥ अव्यये—‘वा’ इत्यादावतिप्रसङ्गः । तादृशस्यैव गणे-
 ऽपि पाठेन निर्णयासम्भवात् । तथाच विकल्पार्थको वातीति प्रयोगः
 स्यादिति भावः । न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकः; तस्य “अर्था-
 नादेशनाद्” इतिभाष्यपर्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात् ॥१०॥

द्वयं:

सन्धानमापेक्षत्वापचारेण लाक्षणिकमपि लक्षणशब्देनोच्यते । यथा—यं—इत्यस्य, पा
 इति रूपं बिलम्बोपस्थितिकम् । लक्षणाऽनुसन्धानमापेक्षत्वात् । प्रतिपदोक्तं तु तद्वि-
 भक्तिविशेषानुवादेन पठितं शीघ्रोपस्थितिकम् । लक्षणानुसन्धानानपेक्षणात् इति ।
 यथा पिबतेः पा इति रूपं तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तग्रहणे बीजं, तच्च या
 इति गणपठिते एव सर्व्वनाम्नि लक्षणानुसन्धानमापेक्षति भावः । अव्ययं, वा—इत्या-
 दावित्यादिना, मु—इत्युपसर्गस्य, मामाडिति स्वराद्योश्च संप्रहः । पत्वप्रकरणपाठादु-
 पसर्गव्यावृत्तिर्न गङ्गा । साधादिसंप्रहाय परिभाषितपोपदेशत्वस्य तत्राऽपि मत्वात् ॥

प्रयोगः स्यादिति । उपलक्षणं चैतत्सुवति, माति, मिमीते, इत्यादिप्रयोगा-
 णाम् । पुप्रमते, मा, माधाने इत्यादिधातूनां सत्त्वेन तन्निर्णयामम्भवात् । मत्य-
 न्तोक्तो तु न दोषः । वाद्यर्थस्य विकल्पार्थेतादिकालाम्बन्धेन क्रियात्वाभावा-
 दिति भावः । *नियामक इति* । गणे पठितानामेव धातुत्वस्याभिप्रेतत्वेऽर्थनिर्देश-
 धेयव्यापत्त्या निर्दिष्टार्थानामेव धातुत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः । *तस्य*—अर्थनिर्देशस्य ।
 अर्थानादेशनादिति । अर्थस्य सत्तादेः, अनादेशनादनाम्नानादित्यर्थः ।

आधुनिकत्वलाभादिति । भीमतेनादिप्रणीतत्वावगतेरित्यर्थः । तथा च भूवा-
 दिमूत्रे—परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम् । कुतो ह्येतत् । भूशब्दो धातुसंज्ञको भवति, न
 पुनर्भ्वे घञ् इति । यद्यप्यर्थनिर्देशस्य सूत्रकृतप्रणीतत्वमपि । तथाच “सुट्” (पा०सु०
 १।३।७) इति सूत्रे ‘यद्यमिरितः कांश्चिन्नुमनुपपत्तान् पठति, उबुन्दिर् निगामने, स्व-
 न्दिर्गतिशोपगयोः इति तेन नेरितामिदिदिधि रिति’ भाष्ये उक्तम् । तथापि भाष्य-
 द्वयप्रामाण्यात्सर्व्वधात्वर्थनिर्देशस्याऽपाणिनीयत्वेन न तन्निर्देशस्य नियामकत्वेति
 भावः । सुलुम्पादीनां स्तम्भवादीनां च कास्यनेराचामितिवचनाद्दुदित्करणञ्च धातु-
 त्तेति दिक् ॥ १० ॥

परीक्षा

एको लक्षणशब्दो लाक्षणिकारः । वादीत्यादीना मोरपसर्गस्य माटो निनेधार्यस्य च
 ग्रहणम् । *तस्य*—अर्थनिर्देशस्य । *अर्थानादेशनात्* । अर्थस्य सत्तादेशनादेशनात्,
 अकथनात् । तथाच—भूवादिमूत्रे भाष्यम्—“परिमाणग्रहणं कर्त्तव्यम्, कुतोऽन्येत्
 भूशब्दो धातुसंज्ञो; न पुनर्भ्वे घञ् इति । आधुनिको भीमनेन, यद्यपि “सुट्—” इति
 सूत्रे भाष्यकृता—“इर् इत्संज्ञावक्तव्या” इत्यस्य प्रत्याख्यानममये—इकाररूपयोः पृथ-
 गित्यंज्ञया निवृत्तिपक्षे—नुमागमाशङ्कायां “यद्यमिरितः, कांश्चिन्नुमनुपपत्तान्पठति—
 उबुन्दिर्निगामने, स्वन्दिर् गतिशोपगयोरिति । तेन नेरितामिदिदिधिरिति प्रतिपा-
 दितम् । तथाप्यर्थनिर्देशस्योक्तभाष्यात्सर्व्वध पाणिनीयत्वं नेति बोध्यम् । सत्यन्तोप-
 पादने तु यद्यर्थस्य कालान्वयित्वेनाक्रियात्वान्न तद्वाचकानां धातुत्वम् ॥ १० ॥

नन्यस्तु क्रियाधाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वम्, क्रिया च धात्वर्थ एव, न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते—

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धानुत्वं च क्रियार्थता ।

अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव; तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । नचान्यतमत्वं धातुत्वम्—“भूवादय” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*अस्त्विति* ॥

दर्पणः

धात्वर्थं एवेति । फलमेवेत्यर्थः । तथाच नैतत्सूत्रानुपपत्तिर्धातोर्व्यापारार्थत्वसाधिकेति भावः । *उत्पत्ताविति* । यथा बीजाऽङ्कुराद्युत्पत्तौ अनादित्वेन तत्परिहार इत्यन्यत् । यथा वा चैत्रपुत्रश्चैत्र इत्यादौ । तत्राप्येकोत्पत्तिं विनाऽपरानुपपत्तेः । *ज्ञप्ताविति* । “हलन्त्यम्” इत्यादौ प्रसिद्धः । *असङ्गत्यापत्तेरिति* । यथा पृथिवीजलयोराधाराधेयभाव इत्यादावुभयोः परस्परधाराधेयभावेन स्थितेः सर्वैरेवाभ्युपगमात् । प्रकृतं वस्तुतो धात्वर्थस्य क्रियात्वे क्रियात्वस्य धात्वर्थत्वे बाधनाभावेन तत्र दूषणदानस्यानुचितत्वापत्तेरित्यर्थः । *अन्यतमत्वमिति* । भ्वादिभिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति । तावर्तव्यतिप्रसङ्गभङ्गे गुरुधर्मावच्छिन्नज्ञानिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजनरत्वापत्तेरित्यर्थः । दृष्टफलाभावादिति भावः । केचित्तु भ्वादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्वमपि जातिरेव शक्यतावच्छेदकतयेव शक्यतावच्छेदकतयाप्यमति बाधके जातिमिद्वेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । भ्वादिसूत्रं स्वभिन्नप्रतीतिपरं, तादृशजातिपरिवायरूपप्रदर्शकमित्याहुः ।

नन्यम्मन्मते पूर्वापरीभूतावयवमनुदायरूपक्रियाया धात्वर्थत्वेन तद्गृहीतपूर्वाप्यारोपेण फलस्य क्रियात्वोपपत्तिः । भवन्मते तु क्रियाया धात्वर्थत्वानुपगमेन कथं

परीक्षा

एवं मीमांसकमते निरन्ते सिद्धान्तवेददेशिनो मीमांसकानुसारिणां शङ्कां निरसितुमाशङ्कते—*नन्वित्यादिना* । *धात्वर्थं एव*—फलमेव । तथाच कथं भूवादिमूत्रस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वमाचरता इति भावः । *यथाश्रुते*—ग्रहपदस्यापूर्णं । *उत्पत्ताविति* । यथा मीत्रपुत्रो मीत्र इत्युक्ते । *ज्ञप्ताविति* । “हलन्त्यम्” इत्यत्र यथा उत्पत्तौ यत्र अनादित्वं तत्रान्योन्याश्रयस्तु न शक्तिरसौ; बीजाङ्कुरयत् । यत्र च नोत्पत्तौ न वा पदेऽपेक्षा, किन्तु स्थितौ तत्र नान्योन्याश्रयो दोषापापकः, यथा भूमिज्जयोः । *अन्यतमत्वमिति*—भ्वादिभिन्नत्वमित्यर्थः । *आपत्तेरिति* । दृष्टफलाभावरत्वापत्तेः । यत्र धातुर्दानुरित्यनुगतप्रतीत्या धातुत्वं जातिरिति; तत्र । विभुर्विभुरित्यनुगतप्रतीत्या विभुत्वजातिमिदरापत्तेः । स एव पुनः शङ्कते—

५५२०३२

व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचक्ये सति गणपडित्वमित्यर्थः। ननु स-
त्तादीन् फलांशानन्यतमत्येनादाय तद्वाचक्ये सति गणपडित्वं लक्ष-
णमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ
कृतोऽप्युपपत्स्यत इति चेद् ? न। अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विक-
ल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशाद्यक्येन तदर्थके वैत्यव्यये उक्त-
रीत्या गणपडित्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्यस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां
तद्वाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ॥
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादौ, अस् भुवि इत्यादौ । धर्म्यंशे-धर्मिभागे । भाव्ये-भा-

दर्पणः

तत्र तद्व्यवहारोऽन आह—*धात्वर्थत्वादिति* । तथाच—तत्र फलत्वव्यवहार इव
क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजनत्वाऽभ्युपगमेन तदुत्पत्तेरिति भावः ।
भाष्यादौ कृत इति । “कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे मूलादिमूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः ।
आदिपदाद् कृत्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

अर्म्येति । क्रियावाचकर्म्येत्यर्थः । पृथक्परेण फलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः ।
एतद्वाचक्ये हेतुः—*क्रियाप्रतीत्यभावादिति* । *तद्वाचकानाम्*—व्यापारावाच-
कानामित्यर्थः । *अधातुत्वप्रसङ्ग इति* । आपत्तेरिष्टत्वं तु न, ततो लकाराद्यनुत्प-
त्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥

धर्म्यंशे, फलरूपे इत्यर्थः । अंशपदोपादानान् धर्मिणो धर्मपडित्तमूर्त्तिरुत्वाद् धर्म-
कर्म्ये कर्तृवृत्तित्वाच्च फलस्यापि तदंशत्वात् । तस्य भाव्यतायामेव विवादादाह—

परीक्षा

भन्विति । ननु फले पूर्वापरीभूतात्पर्यरुत्वाभावेन क्रियात्वव्यवहारः कथमि-
त्यत आह—*धात्वर्थत्वादिति* । धातुवाच्यत्वमेव (फलत्वमेव) फलत्वव्यवहारं
यथा प्रयोजकम्, तथा क्रियात्वव्यवहारोऽपि भविव्यतीति भावः । सर्वेषु व्याख्यान-
शङ्कामनेऽन्योन्याश्रयपरिहाराः कथमिति वाच्यम् ? धात्वर्थः क्रियेत्येतत् परिष्टं धातु-
त्वं त्यन्यदेशेत्याशयान् । *आपदयत्त्वेनेति* । शक्यया कृपणकर्म्य मन्त्रा न
म्यादिति भावः ॥ ११ ॥

अर्म्येय—व्यापारवाचकर्म्येय । *क्रिया*—व्यापारः । *अभावादिति* । पूर्वा-
पूर्वाप्रतीतेरिति भावः । *तद्वाचकानाम्*—क्रियावाचकानाम् । *धर्म्य-
ंशे*—फले, धर्मो कर्ता, तदंशः फलम्, कर्मरूपाद्यनुत्पत्तेः फलाश्रयस्य कर्मत्वात् ।
धर्मिणो धर्मपडित्तमूर्त्तिरुत्वात्पर्यवहारो नाममन्त्रयः । तस्य भाव्यतायां विवादाद्-

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या
एव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात् ।

“क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इति वाक्यपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह—अन्यत्रेति॥

अशेषभावाद्—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भाव-
नायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं
किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति
चेत् ? इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने,
अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् ।

द्वयं:

ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थस्वरूपनमप्याग्रहमूलकमेव । तत्रोत्पत्तिमात्रार्थरू-
त्वेऽपि रोहिताश्रयिका भूतानद्यतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थबोधलाभादत आह—किञ्चे-
ति* । *तस्या एवेति* । भावनाया एवेत्यर्थः । एवकारेण फलव्यवच्छेदः । यथा घैत-
नयोक्तं सार एव । *तद्विधानान्*—लडादिविधानान् । तत्र हरिसम्मतमप्याह—*क्रि-
याभेदायेति* । “तुमर्थात्”इति चतुर्थी, वार्त्तिकेन तादर्थ्यं वा । क्रियां भेत्तु-विशेषयितुं
कालो—लडादिव्यवस्थाः । अस्तीति शेषः । लडाद्यर्थकालः क्रियामात्रभेदकः इति
यावन् ; विभक्त्यर्थरूपामन्वया तु सर्वस्याख्यानप्रतिपादकार्यस्य भेदिकेति तदर्थः ।
मतान्तरेषु धातुप्रतिपादकार्यस्येति बोध्यम् । *एवम्*—धातोर्व्यापारवाचकत्वे ।

मूढे—अशेषभावादिति* । शेषः—फलव्याप्त्यतिरिक्तो, भवत्यस्मिन्निति

परीक्षा

निरस्यति—*किञ्चेति* । *भावनाविरहे*—अकर्मकधानुस्थले भावनाप्रतीत्यस्वा-
कारे । *कालस्त्विति* । अङ्गीक्रियत इति शेषः । *सर्वस्य*—*क्रियायास्तद्विधस्य ।

एवम्—धातुमात्रस्य क्रियावाचकत्वे । अन्यत्रेत्यस्य सकर्मकभिन्नस्थल इत्य-
र्थः । नन्वेवमभावादित्यस्मान् फलसमानाधिकरणत्वादित्यर्थप्रतीतिः कथमिति चेदित्य-
म्—भावशब्दोऽधिकरणप्रयत्नोऽधिकरणराची तस्य शेषतश्च न बहुधा हिममासः । शेष-
फलव्याप्त्यतिरिक्तः—फलानधिकरणम् । एतेन फलानधिकरणगृहितो लाभे ततो ननु-
समामे फलसमानाधिकरण्यस्य लाभ इति । न च फलसमानाधिकरण्यं सकर्मक्या-
स्यादिधात्वर्थस्येऽप्येति; तत्रापि भावनाप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् ? एवमात्रा-
धिकरणकभावनायां सामानाधिकरण्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाच विषयतामभ्यन्तरेण
भावनाप्रतीतिः, स्वरूपमभ्यन्तरेण फलानधिकरणगृहितप्रतिबन्धकत्वात् भावनानिष्ठं
फलसमानाधिकरण्यं स्वरूपतः प्रतिबन्धकम्, न तु तदुपहापक्षपात् ।

मा च प्रतिबन्धकता गगिमन्त्रन्यायेनेत्यानयेनाह—*शेष इति* । *एवम्*—
अस्यादीनामकर्मकानामपि भावनावाचकत्वे । न च दिगस्यारमास्तोत्यादी दिगा-
दिमत्ताया नित्यत्वात्सर्वं भावनाप्रतीतिरिति वाच्यम् ? स्वरूपधारणानुत्पत्त्याया-

व्यत्येन विवक्षिते । अस्त्येव-प्रतीयत एव । अयमर्थः 'स ततो गतो न वा' इति प्रश्ने, महता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगे सत्त्वारूपफलानुकूलभाषना प्रतीयत एव । उत्पत्यादिवोधने तु सुतराम् ।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) इत्यादिदर्शनात् ।

दर्पणः

भाव्यत्वेनेति । भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावत् । अत एव वक्ष्यति, 'आसन्नविनाशम्' इति । विवक्षास्थलमेव प्रश्नोत्तरभाषेन दर्शयति—*स ततो गतो न वेति* । "गत्यथाऽकर्मक" इति कर्त्तरि क्तः । प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते । तथाच—गतो न वा किमिति प्रश्नाऽकारः ।

प्रयोग इति । प्रश्ननिवर्त्तकं वाच्य इत्यर्थः । प्रतीयते एवेत्यस्यास्यधातुनेति शेषः । ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गेहाद्यधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयत्वतद्भावोऽन्वतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । महता यत्नेनाऽस्तीति, वाक्यात्त्वस्तेव्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेऽपि चैत्रादिकर्तृकमत्ताऽनुकूलव्यापार एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम् । तथाहि—यद्दमांश्चिच्छन्ने जिज्ञासितयद्दमांश्चिच्छन्नस्य सम्बन्धो यत्प्रश्नवाक्यात् प्रतीयते तद्दमांश्चिच्छन्ने जिज्ञासिततद्दमांश्चिच्छन्नसम्बन्धबोधकवाक्यस्योत्तरता । यदाहुः—

जिज्ञासितपदार्थस्य संमर्गो येन गम्यते ।

तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽभामशब्दितम् ॥ इति ।

यथा घटत्वावच्छिन्नजिज्ञामितदमांश्चिच्छन्नसम्बन्धबोधकस्य, कस्माद् घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वावच्छिच्छन्ने जिज्ञामितदण्डत्वावच्छिच्छन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकदण्डाद् घट इति वाक्यमुत्तरम् । प्रष्टुते तु, गठ, इति, नेति, येत्युत्तरं युज्यते ।

किञ्चोक्तप्रश्नेन सत्तामाधकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात् कथमेतन्म्योत्तरत्वम् । तथाऽत्रैऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनेत्युपादानाद्यव्यपदेशानिष्पाद्यत्वबोधेनेवोत्तरत्वमिच्छा, न ततो घातोऽर्थोपारार्थकत्वमिद्विरत आह—*उत्पत्यादीति* । सुतरामित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः । अत्राश्रयताद्योच्यम्योभयमतमिद्वत्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद् व्यापारः, पूर्वोपस्थे च परमते सत्तायामिव कालगतं तत्रारोपितमेवेति भावः ।

परीक्षा

१४म्—*विवक्षित इति* । *अस्त्येति* । निष्ठतीत्यर्थः । उत्पत्यादात्वादिनाऽस्तांति परिपहः । उत्पत्याद्यर्थकत्वे मानन्तु "धान्यानां भवने" "तत्र जात" "तत्र भव" इति भिन्ननिर्देशः । 'गत इति प्रश्न' इत्यनेन भाव्यत्वजिज्ञामा ध्वनिताः सा भाव्यत्वबोधेनेव निर्गते । यदि भाव्यत्वबोध उत्तरवाक्यात् स्यात्तदा तस्या निवृत्तिर्न स्यादिति भावः । यद्युत्पत्ते—इत्यत्र व्यापार-आश्रयता, तथापि 'माद्यत्वेन प्रतीयते' इत्यनन्तम्याः क्रियात्वव्यवहारविषयता ।

मन्वाश्रयत्वरूपव्यापारप्रतीतिरपि य विनाद् एतेत्याशङ्कं माधकान्तरोपन्यासेन

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् । तस्या
प्येव वर्त्तमानत्वादिविचक्षायां तद्विधानात् ।

“क्रियामेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इति वाक्यपदीयादिति ।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुद्ध्यत इत्यत आह—अन्यत्रेति॥
अशेषभावाद्—भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथाच भाव-
नायाः फलसमानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं
किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति
चेत् ? इष्टापत्तेः । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने,
अस्तीत्युत्तरस्य सर्व्यसम्मतत्वात् ।

दर्पणः

ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थत्वकल्पनमप्याप्रहमूलकमेव । तत्रोत्पत्तिमाश्रयक-
त्वेऽपि रोहिताश्रयिका भूतानघतनोत्पत्तिरित्यभिमतार्थशोधलाभाद् अह—अत्रि-
येति* । *तस्या एतेति* । भावनाया एतेत्यर्थः । एवकारेण फलत्ववच्छेदः । यथा घेत-
त्तयोक्तं मार एत् । *तद्विधानात्*—लडादिविधानात् । तत्र हरिमम्मतिमप्याह—अक्रि-
याभेदायेति* । “तुमथात्”इति घनुर्धी, वार्त्तिकेन तादर्थ्यं वा । प्रियां भक्तु-विशेषयितुं
कालो-लडादियौघ्यः । अस्तीति शेषः । लडादर्पकालः क्रियामाश्रयः इति
यान् ; विभक्त्यर्थरूपामप्या तु सर्वमप्याख्यातप्रतिपादकार्यस्य भेदिकेति तदर्थः ।
मतान्तेषु धातुप्रतिपादकार्यस्येति यौघ्यम् । *एवम्*—धातोर्जापारवाचरन्त्ये ।

मूढे—अशेषभावादिति* । शेषः—फलव्याप्त्यतिरिक्तो, भगव्यस्मिन्निति

परीक्षा

निरस्यति—अत्रियेति* । *भावनाविरहे*—अहमेकधातुस्थाने भावनाप्रतीत्यस्या-
कारं । *कालस्त्विति* । अह्नीक्रियत इति शेषः । *सर्वस्य*—अक्रियावास्तद्विधाय्य ।

एवम्—धातुमाश्रय्य क्रियावाचरन्त्ये । अन्यत्रेत्यस्य सरसं कभिन्दस्यल इत्य-
र्थः । नन्वेवमभावादित्यस्मात् फलसमानाधिकरणत्वादित्यर्थप्रतीतिः कर्माति घेदिय-
म्—भावनशब्दोऽधिकरणघनतोऽधिकरणग्राही तस्य शेषनाशेन बहुर्माहिसमाप्तः । शेष-
फलव्याप्त्यतिरिक्तः—फलानधिकरणम् । एतेन फलानधिकरणगृहितो लाभे ततो ननु-
समाप्ते फलसमानाधिकरणस्य लाभ इति । न च फलसमानाधिकरण्यं सरसं द्या-
स्यादिधात्वर्थस्येति श्रूयते; तत्रापि भावनाप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् ? एकमात्रा-
धिकरणकभावनार्थं सामानाधिकरण्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथाच विषयतागम्यत्वेन
भावनाप्रतीतिः, स्वरूपसम्बन्धेन फलानधिकरणगृहिणप्रतिबन्धकत्वात् भावनानिर्णयं
फलसमानाधिकरण्यं स्वरूपतः प्रतिबन्धकम्, न तु तदुपहासेत्या ।

न च प्रतिबन्धकता मज्जिमन्त्रयारनेत्याशयेनाह—शेष इति* । *एवम्*—
शब्दवर्तीनामहमेकं द्यगामरि भावनवाचरन्त्ये । न च दिग्गप्यमाश्रयवर्ती दिगा-
दिगताया निष्कल्याणार्थं भावनाप्रतीतिरिति वाच्यम् ? स्वल्पपारतन्त्र्यात्पार-

इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पच्यादिविशेषोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च कर्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ॥

घातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम्—एकमात्रनिष्ठतायाम्, भिन्नाधिकरणावृत्तितया-मिति यावत् । तेन गम्यादौ फलस्य कर्त्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिश्यासिः ।

दर्पणः

भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषभावशब्दः फलव्याधिकरणार्थकः भावप्रधाननिर्देशः । तस्मान्नसमस्तात्पञ्चम्येकवचने फलव्याधिकरणत्वाभावादित्यर्थावगतिः ॥ १२ ॥

फलितमाह—सारे *भावनायाः फलेति* । एकमात्राऽधिकरणफलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनास्पृष्टभानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमात् स्पृष्टं तत्प्रतीतिः । स्पृष्टत्वं च—फलप्रतीत्यनभिभूतत्वमिति भावः । एवम्—अस्त्याद्यकर्मकाणां व्यापाराऽर्थकत्वे । *फलनियतत्वादिति* । फलव्याप्यत्वादित्यर्थः । भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् । *सकर्मकतापत्तिरिति* । फलव्यापारोभयवाचक्यपच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः ।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकतापत्तिस्तदर्थफलव्यापारयोरेककर्त्तृवृत्तित्वाद्दतो व्याचष्टे—*एकमात्रनिष्ठतायामिति* । एकमात्रनिष्ठत्वमेकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वम् । तत्र प्रयोजनाभावाद्भिन्नेष्व्यापारमपहाय फलितार्थमाह—*भिन्नाधिकरणेति* । भिन्नत्वं च व्यापाराधिकरणापेक्षया बोध्यम् ।

तथाच स्वार्थव्यापारानधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वं पर्यवसितं लक्षणं लक्ष्ये ग्राहयति—

परीक्षा

स्यैतादृशान्धेऽस्त्यर्थत्वात् । एवं च यथा 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यत्राश्रयतारूपव्यापारस्य प्रतीतिस्तथाऽत्रापि—आश्रयतारूपस्य व्यापारस्य साध्यत्वेन भानं दिगादिकर्त्तृकं स्वरूपधारणमिति बोधः ॥ १२ ॥

फलनियतत्वात्—फलव्यापकत्वात् । एवं च यत्र फलवाचकताः तत्र भावनावाचकत्वमपि वक्तव्यं इत्युभयमन्वयेन सारमेरुना पच्यादिवत् स्यात् । *फलव्यापारयो-रिति* । एकनिष्ठतायां घातुरकर्मक इति सम्यग्बोधः ।

ननु गम्यादिधात्वर्थमर्थोगादिफलस्य तदनुकूलव्यापारस्य च पुरनिष्ठत्वात्तेषामप्यकर्मकत्वापत्तिरत आह—*एकाधिकरणमात्रेति* । ननु मात्रपदनिर्गते तदर्थस्य एकेतरावृत्तित्वे सत्येकवृत्तित्वस्य विशङ्गे—एकेतराप्रसिद्धाऽप्रसिद्धिरत आह—*भिन्नेति* । नचैवमपि भेदस्य क्वचान्वयित्वात्तदममत्र इति वाच्यम् । भेदस्य सप्रतियोगिभ्येन प्रतियोग्याकाङ्क्षायां व्यापाराश्रयस्यैव तयात्वात् । लक्षणं ग्राहयति—

अकर्मको यथा-भ्यादिः । तयोः-फलव्यापारयोः, आश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः ॥ इति ।

विभ्रदिति । तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः । तेन—कर्मणा, सकर्मकत्वन्तु न, अन्तर्भावात्—फलांशेन

दुर्पणः

भ्यादिरिति । तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वस्याऽत्रिकलत्वादिति भावः ।

ननु मूले-‘तयोर्द्विभेदे’ इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम् । तत्र वैयधिकरण्यम्—तदधिकरणाऽवृत्तित्वम् । तथाच गमादावव्याप्तिः । तदर्थफलव्यापारयोः परस्पराऽधिकरणवृत्तिभिन्नत्वाऽभावादतो व्याचष्टे भूषणमार—*आश्रयभेदे इति* । तथाच प्रथमलक्षणे कर्तृभिन्नतदधिकरणाऽवृत्तित्वरूपस्य द्वितीये तदनधिकरणावृत्तित्वरूपस्य निवेशान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः ।

अन्तोः फलव्यापारोभयार्थकत्वे हरिसम्मतिमप्याह—*उक्तञ्चेति* । *व्यपदिश्यते*—व्यवहियते । *अन्तर्भावादिति* । घात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः ।

पृथुगुपस्थितयोरेवान्वयनियमात् कर्मसंज्ञकाऽथान्वय्यर्थकरूपमकर्मकत्वस्य तत्राऽनवकाशादिति भावः । स्वोक्तलक्षणाऽनुमारेण मारकृद् व्याचष्टे—*फलांशेनेति* । स्वकर्मकारणरूपकत्वेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैकाधिकरण्यादित्यर्थः । आत्मरूपकर्मणा सकर्मकत्वं कुतो नेत्याकाङ्क्षायाम् प्रतत्समाधानस्योदक्षरत्वदोषदुष्टस्य योग्यत्वमोहशब्दाख्याने सुधीर्भिर्बिभावनीयम् ।

परीक्षा

तेनेति । *यथा भ्यादिरिति* । सत्वरूपफलस्य तदाश्रयत्वस्य चैकनिष्ठत्वात् । मूले—*तयोर्द्विभेदे इति* । फलव्यापारयोर्द्विभेदे इत्यर्थः । तथाच यत्र फलव्यापारयोराश्रयभेदः स घातुः सकर्मकः । नचैवमपि गमित्यजिघात्वर्यफलसंयोगविभागयोर्व्यापारस्य चैकनिष्ठत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् ? व्यापाराश्रयातिरिक्तरूपितफलतावच्छेदकस्वम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य त्रिवक्षितत्वात् ।

अत्रार्थे हरिसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *आत्मानम्*—स्वस्वरूपम् । *विभ्रदत्*—धारयत् । घनेन स्वस्वरूपधारणानुकूलो व्यापारो घात्वर्थ इति लब्धम् । *व्यपदिश्यते*—व्यवहियते । नन्वेवमात्मानं घने इति वदात्मानमन्तीत्यपि प्रयोगोऽविशेषात्स्यादत आह—*अन्तर्भावादिति* । अन्तर्भावादित्यस्य घात्वर्थतावच्छेदकशरीरे कर्मणः प्रवेशादित्यर्थः । तथाच सकर्मकपदस्य कर्मणा सह यतने कर्मान्वय्यर्थप्रतिपादक इत्यर्थः । अन्वयश्च पृथग्वद्वसंमर्गः । प्रवृत्ते तु—कर्मणः स्वस्वरूपस्य पृथग् बुद्ध्यभावान् न तेन कर्मणा सकर्मकत्वव्यवहार इति भावः । एवमेव सर्वत्र घात्वर्थसद्गृहीतकर्मस्येते घोष्यम् । स्वरीत्यानुमारकृदाह—*फलांशेनेति* । स्वस्वरूपरूपस्यात्मकत्वेन व्यापारस्यैकाधिकरण्यादिति यावत् ।

सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः । आत्मानं जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मनो-शरीरात्मान्तरात्मा च । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति “कर्मवत्कर्मणा” (पा०सू०३-१ = ५) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ १३ ॥

नन्यसत्त्वभूतक्रियाया धान्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः । नचेष्टापत्तिः । “कृद्भिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ॥

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥१४॥

दर्पण.

नन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपदोक्तनकर्मकलक्षणस्याऽव्याप्तिः । तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरण्याऽभावादिति व्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशङ्क्य समाधत्ते—*आत्मानं जानातीत्यादिना* । *अन्तरात्मेति* । अन्तरात्मावच्छिन्नान्तरात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः । तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि ततः शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमादाय वैयधिकरण्यस्य सूत्रपादत्वादुक्तलक्षणयोर्नाऽव्याप्यतिव्याप्तीत्याह—*भिन्नाधिकरणेति* ॥ १३ ॥

असत्त्वभूताया इति । क्रियान्तराकाङ्क्षानुन्यापकृतावच्छेदकधर्माकान्ताया इत्यर्थः । *तदिति* । तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । *कृद्भिहित इति* । कृद्भिहित इत्यर्थः । *द्रव्यवदिति* । द्रव्येण नामार्थेन तुल्यं प्रकाशते—भासते इत्यर्थः । द्रव्यधर्माणि—लिङ्गसंख्याकारत्वादि गृह्यतीति यावत् । यदा द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकृतावच्छेदरूपसिद्धत्ववत्, तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः । सिद्धत्वेन भासत इति यावत् । तथा च तादृशभाष्येणापाद्यव्यतिरेकनिर्णये तद्वेनुभूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरमुक्तत्वादिति भावः ।

परोक्षा

अत्रेदम्बोधयम्—आत्मस्वरूपकर्मणा कुतो न सकर्मकत्वमिति दाह्यापामेवं व्याख्यानमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्मांस्यैवाक्षरमप्यादया लाभात् । नन्वेवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपस्य तदनुपदोक्तनकर्मकलक्षणस्यैकत्र सत्त्वादकर्मकत्वावच्छिन्नता आह—*आत्मानमित्यादि* । एवं च शरीरात्मनः कर्मत्वमन्तरात्मनः कर्तृत्वमिति पृथक् बुद्धिमर्गोऽन्त्येरेत्याह—वस्तुत आत्मन एकत्वेऽपि—अवच्छेदकभेदाद् भेदरूपनया फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यम् ॥ १३ ॥

असत्त्वभूता या भावना सत्या धान्वर्थव्यमिति सिद्धान्ते शङ्कते—*नन्यमन्येति* । क्रियान्तराकाङ्क्षानुन्यापकृतावच्छेदकधर्मव्यतिरेकित्यर्थः । *द्रव्यवदिति* । द्रव्येण नामार्थेन लिङ्गसंख्याकारत्वादि तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः । *आख्यातशब्दे*—रूपस्य आख्यातयोः शब्द इत्यर्थः । घटितत्वं पश्यः । ‘पश्य गृहो धावति’ इति ममुदायः

आख्यातशब्दे-पदय मृगो धावतीत्यादौ । भागाभ्यां-तिङन्ताभ्याम् । प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति । विवरणकारोक्तमपख्यास्यानं पचतीत्यत्राऽपि भागद्वयसत्त्वात् । साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या । साध्यत्वम्-क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकतावच्छेदकरूपवत्वम् । साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम् । स घञादिष्वपीति । प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था । इयान् परं विशेषः । घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम् । तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-तेत्यवधेयम् ।

दुर्पणः

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थं इत्याशयेनाह-#पश्ये-त्यादि* । #तिङन्ताभ्याम्*-पदयथावतिभ्याम् ॥ धावतेः साधनत्वेनः पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिरत एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति । #प्रकृ-त्यादौति* । व्याख्यातं विवरणस्थम् । आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः । अपख्याख्याने हेतुमाह-#पचतीत्यत्रेति* । तथाच तिङन्तस्तेन केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादितिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदव्यर्थम् । मन्मते तु तस्य बहुव्रीहिलाममम्पाद-कतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयव्यतिवाक्यपरतोपपत्तिः, पचत्यादेर्भांगद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वेऽपि क्रियापान्ततः साधनत्वेनाश्लोषाद् दृष्टान्तत्वाम्भेदवचेति भावः । तदेव विशदयति-#साधनरूपतेति* । प्रकृत्येत्यादौ पाठ इत्यादाविति शेषः ।

नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन वैपम्यान् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽन माह-#इयान् परमिति* । तथाच यत्किञ्चिद्गर्भवत्त्वेन माहश्यविवक्षणात्प्रोक्तदोष इति भावः ।

ननु धावत्यर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वरूपममत्त्वं तस्या भन्त्ये-तेति चेत् ? तत्र क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्तृ-न्यांपाराधारत्वेन कर्मण फलाधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तरूपम्यामत्वस्याऽऽनत्वात् । उक्तञ्च—

क्रिया न युज्यते; लिङ्गं क्रिया नाऽऽधारकारकैः ।

अमत्त्वरूपता तस्या द्वयमेवाऽवधारयताम् ॥ इति ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्यापकतावच्छेदकधर्मवत्वममत्वमृन्त्वमिति मते त्वत्र दोषः प्रागुक्त एव । साधनाकाङ्क्षानुत्यापकतावच्छेदकधर्मवत्वरूपतया परिष्कृतं तु न क्वापि

परीक्षा

समाप्तार्थमन्वयव्यवोधे धावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्तता । तथा विधाने साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वं मानव्यादिति साध्यावस्थाप-ध्नक्रियान्वयित्वे कारकविमर्शनेः प्रागुत्वात् । यदि-माशुता तथाभिधानात् स्यात्, तदा कारकत्वाभावात्तदधिकारीया विभक्तिर्न स्यात् ।

अकारकत्वात्पट्टामाशुतां पंणोक्त्यां यथाकथञ्चित्कारकत्वे तयोपनादिते पठो

नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः । शोदनस्य पाक इति कर्मणि पठ्या मानत्वात् । नच भवतीत्यध्याहृततिङन्तक्रियान्वयात् पठ्यी । “कर्तृकर्मणोः कृति” (पा० सू० २ । ३ । ६५) इति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात् । “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृनाम्” (पा० सू० २ । ३ । ६६) इति लादेशयोगे पठ्यीनिषेधाच्च । एवंरी-

दर्पणः

दोषः इति । *तथाभिधाने इति* । उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः ।

शोदनस्येति । अत्रोदनपदं तण्डुलादिपरम् । अन्यथा विक्लिन्नस्यैवोदनपदार्थ-तया तस्य पाकासम्भवेन बाधितार्थकताऽऽपत्तेः । *कर्मपठ्या इति* । कर्मत्वेन कर्म-शक्तायाः पठ्या पूर्वत्यर्थः । *मानत्वादिति* । अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः । घञन्तेन सिद्धभावस्यैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यस्वभावक्रियाऽन्वयित्वनियमेनोदन-स्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र पठ्यनुपपत्तेरेव तस्य साध्यस्वभावक्रियार्थकत्वे मान-त्वादिति भावः । *क्रियान्वयादिति* । साध्यस्वभावाऽऽध्याहृतभवत्यर्थस्य परम्परया-न्वयादित्यर्थः ।

नन्वोदनस्य कृदन्तार्थफलाश्रयत्वरूपकृदन्तयोगस्यापि सत्त्वेन कथं तदनुपपत्तिरत-साह—*न लोकेति* । इदं च समाधिपौक्यादुक्तम् । प्रत्यामत्त्या यद्वात्वर्यफलाश्र-यत्वं तद्वात्वर्यकारकस्यैव कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्य क्रियात्वेन भवत्यर्थस्य क्रिया-त्वेऽपि तदर्थफलाश्रयत्वाभावेनोदने कर्मत्वस्यैव दुरपपादत्वात् । ननु तत्र मा भूत् कृद्योगपठ्यी गोपपठ्यैव तथा प्रयोगोपपत्तेरिति चेद् ? न । सर्वत्र सम्बन्धपठ्यैव प्रयो-गोपपत्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदि च जगतः कर्त्तव्यादौ कर्म-त्वेन कर्मत्वप्रकारकमर्थसिद्धयोधोपपत्त्यर्थं समामस्यते “गतिकारकोपपदात्त्वं” (पा० सू० ६।२।३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावश्यक्येति विभाव्यते, तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिपिहितमिति भावः । नन्वमत्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृ-त्यर्थत्वे काष्ठानां तद्विरूपितकरणत्वस्यापि सम्भवाद्भवत्यर्थाऽऽध्याहारोऽपि, काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रमज्ज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—*एवं रीत्येति* ॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्थे सम्यन्विभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रातृत्ववद्भावत्यर्थस्य मृग-दानंमन्वन्विभेदात् साधनवद्येकस्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययरूपमन्वन्विभे-दात् साध्यत्वमाधनत्वाभ्यामुपपन्नितं ताभ्यां भिन्नभिन्नक्रियोपस्थितिरित्याहुः ।

परीक्षा

भविष्यतीत्यभिमानिनः शङ्कां वारयति—*नचेति* । यथा—‘कटे शेते’ इत्यादौ कर्त्तृदारकपरम्परतया क्रियायोगमाधित्य मत्तन्वाः कारकविभक्तेः मापुत्वं भवति, तथा परम्परया भवति । क्रियान्वयात्कारकत्वं भविष्यतीत्यभिमानः । *तद्विधाना-दिति* । प्रत्यामत्त्या कृदन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्यैव कारकत्वस्यापि तन्निरूपित-स्यैवाश्रयत्वादिति भावः । प्रस्तुत वाचकमन्वन्वर्तात्वाद्—*न लोकेति* । ननु यदि कृदन्ते प्रकृत्या साध्यान्वयात्प्रक्रिया प्रतिपाद्यते; तदा तादृशक्रियानिरूपितकरणत्वस्य काङ्क्षु मःवेन ‘कान्ठेः पाक’ इत्यपि स्यादिति मौमांमन्वन्वत्ताद्वामिष्टापरया वार-

त्या 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यपीष्टमेव । एवं फलांशोऽपि घातुना असत्त्वा-
द्यस्यापत्र एवोच्यते । अत एव स्तोत्रं पचतीतिवत् स्तोत्रं पाक
इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

पतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

नच घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः; पाक इत्युक्ते, भ-
वति, जायते, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्यापनस्यैव मानत्वात् । घात्प-

द्वयं:

एवमिति। यथोदनस्य पाक इत्यादावोदनस्य कर्मत्वाद्भुगपत्त्याऽन्यत्वभूतव्यापारो
धातुवाच्यस्तथेत्यर्थः । तादृशकर्मव्यावाच्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति—*अत एवेति* ।
अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तद्विदापत्त्यस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशितज्ञानेन स्व-
सम्बन्धितया कर्मत्वात्, तत्समानाधिकरणस्तोत्रादिशब्दभ्यो द्वितीयोपपत्तिः ।
तत्र स्तोत्रादिभ्यः "कर्त्तृकर्मणोः" इति पठौ तु न । कर्त्तृमाहचय्येण भेदान्बन्धिन एव
कर्मगन्तव्यं ग्रहणान् । अत एव "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये दारुणं यथा
भवति तथाऽऽध्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकमिद्वयं मन्त्रोपरचननारब्धं भाष्ये ।
अन्यथा "कर्त्तृकर्मणोः" इति विहितपष्टगन्तेन ममाने तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवत्यन्यत्र
विस्तरः ।

अन्ये तु "भोजः महोऽभममा वर्त्तत" इत्यधिकारे "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमवृत्त्यम्"
(पा० सू० ४।१।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्तवच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम् । क्रियाविशेषगाद्
द्वितीयोपपत्त्यर्थस्य, न तु स्तोत्राद्यर्थस्य कर्मत्वमपि । कर्मस्य पलाभप्रवृत्त्याऽभ्यासान् ।
एवञ्च न तद्वाचकैः पठौप्रत्यक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

परीक्षा

यति—*एवमिति* । *एवम्*—व्यापारवत् । *स्तोत्रं पाक इति* । अत्र व्यपदेशित-
ज्ञानेन साध्यावस्यपत्त्याध्रवस्यैव कर्मत्वेन तत्समानाधिकरणात् स्तोत्रपदाद् द्वितीया ।
अत एव क्रियाविशेषगानां कर्मत्वमिति प्रवादः सङ्गच्छते । न च निमित्तोऽर्थ प्रवादः
इति भ्रमिनश्यम् । "भोजः महोऽभममा" इति सूत्रादन्ते—इत्यनुपपत्तौ "तत्प्र-
त्यनुपूर्वमीप" इति सूत्रेण द्वितीयान्तारप्रत्ययविधानं सङ्गच्छते । एवं च तस्मिन्प्रथे
सकर्मकाकर्मव्यापारत्वेन ज्ञापकमस्यु ॥ १४ ॥

तत्र—पारादिनादे । *घातुर्नृपे*—घातुस्वरूपम्, निबन्धनं प्रतिपादकं, यस्याः
सा वाप्यस्यासम्बन्धनास्तीति शेषः । *तस्याः*—क्रियायाः । *सिद्धभावः*—सिद्धयर्थं
तद् घञादिप्रतिपाद्यमस्तीति शेषः ।

कारिकाप्रतिपाद्यमस्तीति शेषः । कारिकाप्रतिपाद्यमर्थे सङ्गायनापानाभ्यां द्रव-

स्थाप्यायां तदसम्भवस्योक्तत्वात् । स्तोकः पाक इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्भात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये प्रथमा पुँल्लिङ्गता चेति—तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरूपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् ।

न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति

दर्पणः

उक्तत्वादिति । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिनेत्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते । क्रियान्वयासम्भवादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थितेः 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह—स्तोकः पाक इति* । घञा सिद्धावस्थक्रियाया अवोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति—तस्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां सिद्धावस्थाऽऽपन्नक्रियावाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः ।

नैयायिकनव्योक्तमिति । धातूनां सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थं सुब्वर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्यापि क्रियावाचकत्वमभ्युपेयम् । प्रकृत्येकदेशार्थं तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पारुक्रादिर्द्वित्वादिर्क वाधितम्, पाकादेश्च तदवाधितं, तत्र पचन्तौ पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । धातूपस्थाप्याऽर्थं सुब्वर्थान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरधर्मिकयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वावगमे तु गौरवम् । एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पाकादौ तात्पर्यम्, तत्र तद्विशेषणतावाचकस्तोकपदाद् द्वितीयैव । यत्र तु कृदन्तमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्र-परीक्षा

परीक्षा

यति—*नचेत्यादिना* । *अनापत्तेरिति* । यदि प्रत्ययेन सिद्धावस्थापन्नक्रियायाः अभिधानं न स्यात्तदा प्रकृतेऽपि धातुप्रतिपाद्यक्रियायामेवाभेदेन स्तोकपदार्थस्यान्वयः स्यात्, तदा द्वितीयैव स्यान्ननु प्रथमा । यदि प्रत्ययार्थोऽप्यस्ति; तदा तस्यास्तिभवंन्तिपर इति न्यायेन गम्यमानाऽस्तिक्रिया कर्तृतया ऽभिहितकारकत्वेनाभिहिते प्रथमेति प्रथमा भवतीति भावः । सिद्धमर्थमुपसंहरति—*तस्मादिति । *द्वितीयेति* । न च पष्टौ स्यादिति वाच्यम् ? कर्त्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मवाचकादेव पष्टौविधानात् । *एतेन*—उक्तरीत्या प्रकृतिप्रत्ययोरभयोरपि वाचकताया आवश्यकत्वेन ।

कातन्त्रपरिशिष्टेऽन्तमनुष्य दूषयति—*नचेत्यादिना* । एवं हि तैरक्तं पाकं पश्येत्पादौ घञान्तानुपूर्व्याः शक्त्यावच्छेदकत्वमावश्यम् । अन्यथा तदुत्तरप्रत्ययार्थसंख्याकर्मत्वादेर्धात्वर्थेऽन्वयो न स्यात्—धातूनां प्रत्ययाप्रकृतित्वात् प्रत्ययानां प्रकृत्यपान्नियमनार्थबोधकत्वनिवृत्त्यात् । न च प्रकृत्येकदेशार्थं एवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् ? यत्रैव कर्त्ता पाकद्वयं क्रियते, तत्र पाके द्वित्वम्यावोधेन पचन्तौ पश्यतीति प्रयोगापत्तेः । यदि तु धातूपस्थाप्यार्थं सुब्वर्थसंख्यान्वयपुद्भि प्रति धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकिञ्चिदर्थपरत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्युच्यते, तदा गौरवमिति घञान्तमनुष्यद्वयम्

वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादानुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् । एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण “कृद्भिहित” इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्मपष्ठयनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्धयेत् । तदेव कुत इत्याशङ्कामसाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।

धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । ‘त्वं ब्रूहि देवदत्त’ इत्यादौ निघातानुरोधात् । ‘सामानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा’ इत्य-

दर्पणः

परिशिष्टकृन्मते नव्यनैयायिकमतत्वेनानूद्य दूषयति—*नयेति ॥ *गौरवादिति* ॥

ननु भावाराधातवद्भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादरूपे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तयेऽनाद्यत्वा घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह—*अनुशासनादिति* ॥ तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयानुशासनागुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञत्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः ।

ननु घञादीनां व्यापारावाचरूपेऽपि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्येकतया तथानुपस्थाप्यपरत्वान् ‘स्तोकः पाक’ इत्यादौ धातूपस्थाप्यपाकस्योक्तविशेषणवैकल्याच्च तद्विशेषणवाचरूपदाद् द्वितीयापत्तिरत आह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु—स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुदात्मन स्यात्, किन्त्वस्मदुक्तकलितार्थकथनमेव तन् । तथात्वे वा त्वन्मते ‘स्तोकं पाक’ इत्यनापत्तेरचेति ॥ १६ ॥

क्रियायामिति ॥ प्रवर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः । तत्र तदनन्वये निघाताऽनुपपत्तिं प्रमाणयति—*निघाताऽनुरोधादिति* । *समानवाक्य इति* । ‘आख्यातं मविशेषणं वाक्यम्’ इति समर्थसूत्रभाष्यात्साक्षात्परस्परया वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाशोधनाख्यातस्यैकवाक्यतालाभेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामनन्वये, ‘त्वं ब्रूहि देवदत्त’

परीक्षा

शक्तिरूपेण । एवं च यत्र धातुमात्रस्य पाकरूपतिपादरूपाः तत्र तत्प्रमानाधिकरणमन्तो-कपदाद् द्वितीया ; यत्र तु घञान्तममुदायेन पाकादिः प्रतिपाद्यते, तत्र तत्प्रमानाधिकरणपदाद् प्रथमेति विवेक इति हि तेषां मतम् । ननु भावाराधातवद्भावविहितघञादीनामपि धात्वर्थानुवादरूपेण पूर्वोक्तव्यवस्थयासिद्धये घञान्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदरूपेणमगत्या स्वीकार्यमित्यत आह—*अनुशासनेति* । तथा शक्तत्वं गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदरूपेणपेक्षया घञादिनिष्पन्नमित्य ।

यमिति भावः । उक्तार्थं भाष्यमपि साधयमित्याह—*एवमिति* ॥ १७ ॥

तदन्वयः शास्त्रे—*नन्विति । *क्रियायाम्*—प्रवर्तनाविषयक्रियायाम्

नेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तं च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

'पचतिभवति देवदत्त' इत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यता-

दर्पणः

इत्यादौ तद्भावात् समानवाक्य इति "प्रकृत्यामन्त्रितस्य" इति विहितस्य निघात-
स्यानुपपत्तेरित्याखण्डकार्यः । तत्र 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इत्यादौ शालीना-
मित्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धये—परम्परयेति । पचतिभवतीत्यादिसाधारणं चैतन् । प्रकृते
च सम्बोधनस्यानुवाचविषयतयाऽनुवाचस्य विधेयसाकाङ्क्षतया विधेयतायाश्च क्रिया-
निष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात् समानवाक्यत्वमक्षतमिति भावः ।
बोधस्त्वत्राभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयत्वदभिन्नकर्तृ-
कं भाषणमिति । तत्र हरिसम्प्रतिमाह—*उक्तञ्चेति* ॥

सम्बोधनपदमिति ॥ तद्बोध्यमित्यर्थः ॥ *विशेषणमिति* ॥ स्वोद्देश्यरु-
प्रवर्तनाविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । ब्रजानीत्यस्य हि जानीहीति शेषः ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥

इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति वदता प्रवर्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वय-
बोधनात् । प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वाद्बोधविधेयभावस्य तयोः सं-
गमप्यादया लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः । शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनवि-
षयदेवदत्तोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकब्रजनकर्तृकं ज्ञानमिति । *सूत्रभाष्या-

परीक्षा

वाक्ये*—निमित्तनिमित्तिनोरैकवाक्यधट्टत्वे । *तद्विधानात्*—निघातविधानात् ।
वाक्यं च—"मविशेषणारूपात् सविशेषणं वाक्यम्" इति समर्थसूत्रम्यभाष्यात् साक्षात्
परम्परया वा किञ्चिद्विष्टप्रकारतानिरूपितक्रियानिष्ठविशेष्यताशाली समुदायो वाक्य-
मिति तदर्थः । एवं च सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वय एवोक्तसमानवाक्यत्वस्योप-
पत्तिरिति भावः । 'त्वं ब्रूहि' इत्यस्माद्बोधन्तु—अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषय-
कदेवदत्तोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयत्वदभिन्नकर्तृकं भाषणमिति द्रष्टव्यः । उक्तार्थं हरिसम्प्र-
तिमाह—*उक्तं होत्यादिना* । *विशेषणमिति* । स्वार्थोद्देश्यरूपप्रवर्तनाविषयत्वम-
सम्बन्धेनेत्यादि । *ब्रजानीति* । जानीहीति शेषः(१) । प्रवर्तनाया य उद्देश्यः ; स एव
प्रवर्तनाविषयक्रियोद्देश्य इत्युच्यते । एवं बोधविधेयता सिद्धम्येति सम्बोध्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सिद्धत्व एव सम्बोधनविभक्तिरिति सिद्धम् । 'ब्रजानि देवदत्त
जानीहि' इत्यस्मात्सम्बोधनविषयदेवदत्तविशिष्टं प्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकं—सन्ज्ञान-
मिति शेषः ।

उक्तं वाक्यस्यैव पचतिभवतीत्यादिमाधारणमित्याह—*पचतीति* । *सूत्रभा-

(१) तेन ज्ञानक्रियायां देवदत्तरोद्देश्यतया ब्रजनस्य कर्तृत्वात्त्वदेन समानवा-
क्यत्वं देवदत्तम् ।

सत्वात् स्यादेव निघातः । “तिङ्ङितिङः” (पा० सू० ७।१।८) इति सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् । एकतिङ् वाक्यं

दर्पणः

दिरीत्येति* ॥ भूवादिसमर्थसूत्रम्यभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः ॥

स्यादेवेति ॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः । अत्र जानीहीति पदाध्याहारणो-
क्तरीत्या देवदत्तपदस्यैकवाक्यम्यत्वाऽक्षतेरिति भावः । तत्र सूत्रकारमम्मतिमाह-
तिङ्ङितिङ इतीति ॥ तिङन्तानामिति बहुवचनेन प्रकृते जानातिपदाऽध्याहारः
सूच्यते । अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्पर्युदासबोधकृतिः प्रहणम्य वैयर्थ्यापत्ते-
रिति भावः ।

सम्मतिरियं सूत्रकृत एकवाक्यतांशे निघातांशे च । भाष्यमम्मतिस्मु न, तेनाति-
ङ्प्रहणस्य प्रत्याख्यानान् ।

नन्वेवं कथमतिङ्प्रहणप्रत्याख्यानमङ्गतिः । पञ्चतिभवतीत्यत्र निघातवारकृतया
तरुवावदयकृत्वादिति चेद्? न । तत्र कारकान्वितक्रियाबोधकृत्वरूपैकवाक्यत्वम्य
मुपचयमुसिङ्न्तचयसाधारणम्य मत्त्वेऽपि वार्तिककारपरिभाषितध्रुवमागैकृतिङ्त्वरू-
पैकवाक्यत्वम्य तत्रासत्त्वादित्याशयान् । तथाचोक्तम्यं तादृशैकवाक्यत्वाऽभावा-
न्निघाताऽप्रमक्तिरेवेतत्सूचनायैव स्यादेव निघात इति सम्भावनाद्योतकलिङ् टपादा-

परीक्षा

प्येति* । भूवादिमूत्रसमर्थसूत्रभाष्यरीत्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।

“सुरतिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता” इति फोशरीत्यापि बोध्यम् ।
निघात इति । आमन्त्रितनिघात इत्यर्थः । किञ्च पाणिनीयमूत्रमपि मानमित्याह-
तिङ्ङितिङ इति । *स्वीकारादिति* । तिङन्तात्परस्य तिङन्तस्य निघातवार-
णायातिङ् इति पर्युदासः कृतः । न च तिङन्तद्वयघटितम्यैकवाक्यत्व एव सार्थको
भवतीति भावः । तत्रातिङ्प्रहणप्रत्याख्यातृवार्तिकरीत्या न भवति निघात इत्याह—
एकृतिङिति । एकम्-अद्वितीयम् तिङ्-तिङन्तम्, यत्रतद्वाक्यमित्यर्थः । इदं
यथाश्रुतरीत्या प्रत्याख्यानं यदि सूत्रानुरोधेनेकृतिङन्तार्थविशेष्यबोधजनकत्वमित्यर्थः
क्रियतः तदाऽतिङ्प्रहणमावश्यकमेव । अत एव हेत्काराजेन बहुत्रापि तिङन्तेषु साका-
ङ्क्षेऽप्येकवाक्यता ‘तिङन्तेभ्यो निघातप्रतिषेध’ इत्यभिहितम् ।

एवं च ‘सुप् तिङन्तचयोवाक्यं क्रिया वा कारकान्विता’ इति यद्वाक्यवाक्यत्वम्
तदेव निघातनिषामकमिति सिद्धम् । अत्र वातद्भवेदयं सुर च तिङ् च मुञ्जिशासनी
पम्य तत्सुसिङन्तम्, सुर्विशिष्टं तिङन्तं मुसिङन्तम् । मुसिङन्तं च मुसिङन्तस्य
मुसिङन्ते तयोः समुच्चय इत्यर्थः । इदमेकवाक्यत्वम् । जैमिनिवम्मतमपि, “अर्थ-
कयादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्” इति तत्सूत्रान् । अथस्यादिस्यस्य विशेष-
प्यभूतभावनैक्यादित्यर्थः । एतावानेव विशेषणस्य मतं—भावना प्रत्ययवाच्या,
सम्मन्मते तु धातुवाच्येति ।

यत्-अर्थक्यादिस्यस्य तात्पर्यविषयव्याप्यंम्यैक्यादित्यर्थ इति; तत्र । “म्योन्न्ते
मदनं नृणोमि पृत्तस्य धारया सुपर्वं कल्पयामि” इत्यस्य मदनप्रतिशदकवाक्ययमु-
दायस्य तस्मिन् मौदासूत्रे प्रतितिष्ठेति, मदनप्रकाशस्य च यागाङ्गनिरूपणत्वेन तात्प-

इति चदतां वार्त्तिककाराणां मते परं न । वस्तुत एकतिङ्वि-
शेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणे-
ऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ *कृत्योऽ-
र्थाः* ॥ “क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्” (पा० सू० ५।४।१७) इति
क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः—पुनःपुनर्जन्म,
तस्मिन् चोत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम् ॥ “कारके” इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारक-
शब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः ।
तथाचाग्रिमेवपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थकारकशब्दानुवृत्त्या
क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

दर्पण.

नम् । तदेतदाविष्करोति—*वार्त्तिककाराणामिति* ॥ यथाश्रुतसूत्रमनुरद्धयाह—*वस्तु-
तस्त्विति* ॥ *हेलाराजीयेति* ॥

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।

तिङन्तेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाच्यपदीयव्याख्याऽवसर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भवत्येवेति* ॥ इदञ्च
निरक्तलौकिकवाक्यत्वस्यैव निघातप्रयोजकत्वमित्याशयमूलकमित्यवधेयम् ॥ *पुनः
पुनर्जन्मेति* ॥ अत एव सङ्कृतवृत्तौ, द्विः पचतीति न । ‘पञ्च कृत्वो भुङ्क्ते’ इत्यादौ
पञ्चादिनाम्नाः संख्योत्पत्तिपराः । तस्या एव कृत्वमुजादिषोतरुः । सूत्रस्वारस्याच्च
तद्घोत्वार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यपादानादिम-
ध्यम् । क्वचित्तथैव पाठः ॥

स्पष्टमिति ॥ अन्ये तु—उत्तरभाष्ये करोति क्रियां निर्दिशतीति व्युत्पत्तिप्र-
दर्शनात्कारकत्वम् । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न
कारकत्वम् । पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वात् । अत एव तेषां क्रियायामन्वयः । क्रियाजनक-
मिति ज्ञाने वा सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया अपि जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वय-
परीक्षा

व्यंविषयैकवादेकवाक्यत्वापत्तेः । यत्र तु वाच्ययोर्वाच्यानां वा आकाङ्क्षाः तत्र
वाक्यैकवाक्यतेति व्यग्रहारः । यथा ‘दशपूर्णमासान्वां स्वर्गकामो यजेत’ ‘समिधो यज-
नि’ इत्यनयोः । एतच्च वाक्यं द्विधा—वैदिकं, लौकिकं च । वैदिकम्—‘मत्स्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म’ इत्यादिसम् । लौकिकन्तु—वाक्याकाङ्क्षात्मकत्वेन द्विविधमिति बोध्यम् ।
पुनःपुनर्जन्मेति । अत एव महृपाकाय यत्र प्रवृत्तिस्तत्र द्विः पचतीत्यादिन
भरति । एवं च यत्र पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते—इत्यादिप्रयोगस्तत्र पञ्चादिनाम्नाः क्रियोत्प-
त्तिपरा इत्यर्थं कृत्वमुजादिस्तात्प्यंवाहक इति तेषां घोतस्त्वव्यग्रहारः ।

व्युत्पत्तिरिति । एवं च कारकताद्दः क्रियायां योगरूढः । *अनुवृत्त्येति* ।
अन्येर्तात्प्यस्याप्याहारः । “वस्तुनस्तु करोति क्रियां जनयतीति भाष्यसारापञ्चु-

प्रथमो घतिः ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पा०सू० ५।१।१५) इति विहितः । तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात् ॥ धातुसम्बन्धाधिकारे—“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (पा० सू० ३।४।१) इत्यधिकृत्य तेषां विधानात् ।

असमस्तनञ् ॥ समान्नायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधीयो नञि-

दपंगः

स्यौचित्यात् । अत एव “गतिकारकोपपदाङ्” (पा०सू० ६।१।३९१) इत्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरता सङ्गच्छते । “कारके” इति तु प्रथमायै मत्तमोत्पादुः ॥

इत्युक्तत्वादिति ॥ तथाच ब्राह्मणवदिति वृत्तौ ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनपरतया तत्तौल्यव्यत्यर्थमभिध्याहृताध्ययनक्रियायां ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमेककर्तृकमध्ययनमिति ब्राह्मणवदधीत इत्यनो बोधः । “तत्र तल्पेव” इति विहितवनेर्द्रव्यगुणान्वयित्वान्मूढे प्रथम इत्युक्तम् ॥ *विधानादिति* ॥ तत्र धातुशब्दस्य धात्वर्थपरताया ‘व्यम् ददात्’ इत्यत्राप्तौतवाप्तकर्तृकर्तृकं दर्शनमित्यादिरौतया बोधादिति भावः ॥

प्रसज्येति । प्रतिषेधशब्दः कर्मवपन्तो बाहुलशान् । प्रसज्याऽऽप्राप्य प्रतिषेधः—प्रतिषेधविषयः प्रतियोगी यस्य तादृशाऽभारोऽप्यो यन्ति ध्युत्पत्त्याऽभावापेक्षं परीक्षा

त्पत्तिप्रदर्शनपरप्रत्यात्कारकत्वं क्रियाजनकत्वमेव । अत एव कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति वाक्यस्य भावबोधकता । अत एव च “अकथितं च” इति मूढे कारकशब्दस्य ‘ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं वृञ्छति’ इत्यत्र ब्राह्मणशब्दस्य कर्मवपन्ताऽभावः प्रयोजनं ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वात् क्रियाजनकत्वाभावादित्युक्तिमद्भवति । यदि ‘क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्’ इति; तदाऽन्यथासिद्धिप्रदर्शनविरोधः स्पष्ट एव । ननु यदि ‘क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वम्’ चेत् कारकस्य क्रियायामेवान्वय इति नियमः कथमिति चेदित्यम्—क्रियाजनकमिति ज्ञाने का सा क्रिया; यस्या इदं जनकं क्रियायां ज्ञातायामप्याः किं जनकमिति रौतया परस्या काऽक्षादर्शनेन क्रियायां तदन्वयस्यौचित्यमिति । *इत्युक्तत्वादिति* । एवं च ‘पितृवदधीतःपुत्र’ इत्यादौ पित्रादिगठानां पितृकर्तृकाध्ययनशक्तिगणानां प्रकृतित्वेन तदप्यपितृकर्तृकाध्ययनस्य पितृव्यमाहृदयेऽन्यवपन्तत्त्वं धीत इत्यत्र य—इह धातुस्तदर्थं इति पितृकर्तृकाध्ययनतुल्यं पुत्रकर्तृकमध्ययनमिति बोधः । प्रथम इत्युपशब्दं “तदहम्” इति मूढविहितरूपयंमाहृदयस्यापि क्रियायामेवान्वयात् । *विधानादिति* । सप्रत्ययानुपदेशस्य धात्वर्थपरतया धात्वर्थयोः सम्बन्धे—एकशक्तिर्यादिकल्पे—विशक्षिते प्रत्ययानां विधानादित्यर्थः । एवं च प्राधान्येन वा क्रिया प्रतीयते तस्या यन्—कालिकत्वं तस्मिन् काले गुणोन्मत्तक्रियायाविष्यः प्रत्ययविधानाद् ‘व्यम् ददात्’ इत्यत्र दर्शनरूपक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुपेक्षाप्रधानसामक्रियायावशाद्मूधानोन्मत्तत्वं प्रत्ययः । अतीतसामकर्तृकत्वं मूदानुगतनपराशमेककर्तृकत्वमेतत् दर्शनमिति बोधः । *प्रत्ययप्रतिषेधोप इति* । प्रतिषेधशब्दे ष्मन्नि यन् । प्रत्यय—आप्राप्य प्रतिषेधः—प्रतिषेधपरिषयो यस्य धात्वर्थः स इति ध्युत्पत्त्या शरयन्ताभावापेक्षं इति कल्पितम् । प्रतिषेधपारांशस्याभावात्ताने कारक-

त्यत्राप्यस्तित्याभाव एव बोध्यते । न हि-घटो न जायते, नास्तीत्य-
नयोर्घातव्यभेदमन्तरेणास्ति विशेषः । तथाच-‘भूतले न घट’ इत्यत्रा-
प्यस्तीत्यस्याहार्यम् । प्रकारतासम्बन्धेन नत्रर्थविशेष्यकबोधे, घातु-

द्वर्णः

कारणभावव्यादित्याह-‘तथाच घट इति’ । तदेवोपमादयति-‘ न हीत्यादिना ।
ननु यत्र न क्रियावाचकमभिध्याहारो भूतले न घट इत्यादी, तत्र नत्रा कथं
क्रियाप्रतियोगिज्ञाभावो बोधनीयोज्ञ आह-‘तथाचेति’ । *अध्याहार्यमिति* ।
‘अस्तिर्भवन्तां पर’ इत्यादिभाष्ये क्रियान्तराभावेऽप्यस्तिक्रियामादाय वाक्यपरि-
चित्तबोधनादिति भावः । *प्रकारतासम्बन्धेनेति* । ननयांभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तप्रकारनामसम्बन्धेन दाहद्वुद्धित्वाच्चिच्छन्नं प्रति विशेष्यनामसम्बन्धेन घातुजन्यो-
पस्थितेहेतुत्वस्य ‘न त्वं पचसि’ इत्याद्यनुरोधेन क्लृप्तत्वाद्द्राऽपि तद्व्योधोपपत्तये-
स्त्यध्याहार वावश्यक इति भावः ।

ननु ‘त्वं पचसि’ इत्यादाविवाऽद्राऽपि नत्रः पथ्युंशमघोतकत्वाऽभ्युपगमाद् युष्म-
ल्लद्वयार्थ-स्वद्विन्ने सामानाधिकरण्याच्चाध्यात्र पुरषव्ययस्याऽनुपपत्तिः । संख्यायाम्-
त्रावाधात् द्विवचनाऽनुपपत्तिरपीति । तादृशकार्यकारणभाष्येयाऽप्रामाणिकतया कथं
तदनुसोचोऽत्यध्याहारनियामकः । घटो न जायते इत्यादी प्रमत्त्यप्रतिषेधाऽर्थक-
नस्यन्ते तु यथा नाऽनुपपत्तिस्तथा वक्ष्यते । तथाच भूतले घटो नेत्यादी भूतल्लुचि-

परिज्ञा

ज्यप्रतिषेधाऽर्थकतयाः क्रियान्वयनियमे च । *अध्याहार्यमिति* । यत्र क्रियावाचिपदं
न श्यते; तत्र ननयांत्वययोगिक्रियावाचकं पदमध्याहार्यमित्यर्थः । तत्राद्याहतपद-
प्रतिषेधक्रियाया अनुयोगितासम्बन्धेन ननयांभावेऽन्वयः ।

यत्तु ‘भूतले न घट’ इति वाक्यस्य भूतल्यवस्थाभाववान् घट इत्यर्थ इति, तत्र ।
कारकाणां क्रियवैशान्येन क्रियातिरिक्तेऽन्वयाभावात् । अत एव “मुदनुंमक्य”
इति सूत्रे ननुमक्य न इत्यर्थे न हि ननुमकेन मामर्प्यम् ; केन तर्हि भवति, नेति
भाष्यं सङ्गच्छते । ननयांत्वन्ताभावस्य क्रियान्वयनियमस्य सिद्धौ घातः कार्यकार-
णभावः सिद्धस्तमाह-‘प्रकारतासम्बन्धेनेति’ । अत्र प्रकारता कार्यतावच्छेदक-
सम्बन्धो, विशेष्यता च कारणतावच्छेदकसम्बन्धः । प्रकारता चेह ननयांभावनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपिता पाठा । ननु ‘भूतले न घटः’ इत्यत्रास्तीत्यस्याद्याहाराभावेऽपि
न क्षतिः । भूतल्लुचित्वाभाववान् घट इति बोधाद्गोचारात् । नचैवं मति, अहं ना-
स्मि; घटो नास्तीत्यादी पुरषव्ययस्याया घटा न सन्ति; घटो न स्तोः, इत्यादी वचन-
व्ययस्यायाश्च कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् ; एतादृशे रूपे नत्रः पथ्युंशमघोतकत्वस्या-
द्गोचारात्सम्बन्धस्यास्माद्विन्ने क्लृप्तायाः स्वीकारात्सामर्थ्ये ननन्तस्य नामादा-
धिकरणस्य त्वं पचसीत्यत्र युष्मत्सामानाधिकरणस्य च क्लृप्तापुरषव्ययस्याया
उपपत्तेः । एवं घटो न स्तो, घटा न सन्तीत्यादी वचनानुरागितरि न । दिग्बद्ध्या-
वच्छिन्ने-भाग्यतायांश्रयत्वाभावाद्गोचारात् । एवं घटो न जायते, इत्यस्मात्संख्या-
तल्लयायांश्रयत्वाभावाद्येव एवम् । एवं वापी रूपं नाम्तीत्यादी रूपविशेष्यत्वा-

क्रिययैवेति ॥ अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाक्ष-
धेन भावनाव्यपदेशात् । तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः । फलांशे का-
चित्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच सञ्ज्ञाशब्दस्थानेषु-
प्रवृत्तत्वेन बलवत्याङ्गावनान्वय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञा-
शब्दभावल्याद्, रथन्तरमुत्तराग्रन्यपठितश्रुत्येव गेयं, न तु वेदे तदु-
त्तरपद्यमानश्रुत्यति नयमे निर्णातम् ।

द्वयं:

साधुत्वनिर्वाचनावसरे इति शेषः ।

साधुत्वं न शक्यत्वमपरादादिषु अर्थोदयान्, किन्तु व्याकरणकव्यजिका पुण्यज-
नकृतावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृते च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव
तद् व्यज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुत्वेतिभावः ।

ननु 'क्रिययैवाश्रयाप्यंताम्' इति मूलेन क्रियाऽन्वय पूर्वोक्तानां साधुत्वं लभ्यते
इति सत्यमेव; तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रिया-
फलान्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिधांतोव्यापारवाचकत्वमाधिरेत्यादा-
द्भाऽऽद्यं प्रकाशयति—अयम्भाव इति* । *प्रायशः क्रियाशब्देनेति* । तथाच प्रयो-
गबहुल्यं रुढिमन्त्राये प्रयोजकमिति भावः ॥

साङ्केतिकीति । सङ्केताभिष्यङ्गा रुढिःरित्यर्थः । तत्र हेतुः—*काचित्क इति* ।
तत्र नियामकमाह—*यौगिक इति* । क्रियते व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति
भावः । *अननेत्येति* । प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमनुगन्धायेत्यर्थः । *अत एवेति* । सञ्ज्ञा-
शब्दस्याऽनपेक्ष्य प्रकृतिरूपेण बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥

नयमे इति । मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः । तथाहि—रथन्तरं हि "यद्योन्यां

परांश

परतया फलयोगे भवदुक्तादृशानां साधुत्वमस्तु; न तु भावनाव्यनियमस्य लाभ इति
तदनुरोधेन भावनाया वाच्यत्वं न मिद्वर्तनीत्यादाङ्गानुगन्धानायाद्—अयम्भाव इति* ।
तस्य—क्रियाशब्दस्य, सङ्केतादागता शास्त्रपरीपच्यवहारादागता शक्तिः । एवं च
क्रियाशब्दस्तत्र योगरूढः । एतेन भावनायां क्रियाशब्दस्य योगरूढत्वे प्रयोगसाधुत्वं
नियामरहित्युक्तम् । *यौगिक इति* । एवं च रुढेयौगानेक्षया बलवत्त्वात्तस्य प्रादिति
भावनायोपच्यमेव पद्वर्तमानवत् । *अननेत्येति* । प्रकृतिप्रत्ययविशेषनाश्रिमननुग-
न्धायेत्यर्थः । *अत एव*—सञ्ज्ञाशब्दस्थानपेक्ष्य प्रकृतिरूपेण बलवत्त्वादेव । *रथ-
न्तरम्*—यामविशेषः । *उत्तराग्रन्येति* । उत्तराग्रन्यविशेषपरित्यक्तव-
त्यर्थः । *तदुत्तरपद्यमानेति* । रथन्तरयोनेः परतः पद्यमानकश्चित्यर्थः । *नयमे*—
नवमाध्याये मीमांसायाम् । तत्र हि—'रथन्तरं हि यद्योन्यान्तदुत्तरयोगायति' इति
श्रुतेः, तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहस्पतेः पठित्याद्यन्तरं तस्यां गेयमुत उत्तराग्रन्ये
न तत्रा वा मन्यते—इत्यादिपठित्ते गेयमिति संशयेऽविशेषाद्बुभयत्र गेयमिति पूर्वपथे,
उत्तराग्रन्ये—उत्तराग्रन्यस्य प्रकृतिः शब्दस्यरूपमाश्रानेक्षान् न तु तत्रोत्तरशब्दपरि-
तक्रियापेक्षा रथन्तरयोनेः परतः पद्यमानकश्चु तु तादृशक्रियापेक्षा । एवं पूर्वग्रन्था-

जन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते १६
तथा यस्य च भावेन पष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥

साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥१७॥

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा० सू० २।३।३७) इत्यत्र भाव-
नार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् “पष्ठी चानादरे”
(पा० सू० २।३।३८) इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्यस्य च भावेने-
त्यायातीत्यर्थः ॥ *साधुत्वमिति* ॥ तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ॥

दर्पणः

घटाऽभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह—*शेषमिति* । तथाच यदा युष्मदर्थभिन्न-
कर्तृको न पाःस्तदा ‘न त्वं पचसि’ इति प्रयोगाऽनापत्तिः पर्युदासद्योतकतावादिते,
अतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्थ्यकारणभावस्या-
वश्यकतेत्यादिशेषपदार्थः । नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति । अयम्भावः—“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ।
(पा० सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात् सप्तमी विधीयते ।
भावलक्षणमित्युपादानाऽऽज्ञापकत्वरूपसप्तम्यर्थस्य क्रियायायामेवाऽन्वयः । अत एव
‘गोपु दुष्टमानानु गत’ इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं बुध्यते इति
आयातोति । समस्तसूत्रमेव तत्रानुवर्त्तत इत्यर्थः । तथाचाऽनादरे गम्यमाने
यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थान् तद्विहितयोरपि तयोः
क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः ; ननूक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि शक्तत्वरूप-
साधुत्वं सुलभमत आह—*तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* ।

परीक्षा

युवृत्तित्वाभावबोध एवास्तु । तथा सति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि न भविष्यतीत्युक्तका-
र्थ्यकारणभावो न स्वीकार्य इति नैयायिकमतानुसारिणः ।

शङ्काया निरासायाह—*शेषमिति* । यदा कोऽपि पुरपः पाकं न करोति तस्मि-
न्कालेऽपि न त्वं पचसीति प्रयोग इष्यते, तदनुपपत्तिः । युष्मद्भिन्नकर्तृकपाकाभा-
यात् । न च देशान्तरे युष्मद्भिन्नः कर्ताऽऽस्त्वेषेति वाच्यम् ? इदानीमिह ‘न त्वं पचसि’
‘नाहमिह पचामि’ इत्यत्र चानुपपत्तेस्तादवस्थ्यात् । एवं सामान्यादिषु समवायेन
सत्ता नास्तीत्यादौ न प्रतियोगिप्रसिद्धिः । तन्मते समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामा-
न्यादिवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः । सामान्यादिवृत्तित्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावबोधन्तु यन्तुमरास्य, तादृशाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतया तादृशाभावात्पर्येण पृथिव्यादिषु सत्ता नास्तीति प्रयोगापत्तेरिति ॥ १६ ॥

उदितं द्वयमिति—विहितं द्वयम्, पष्ठीसप्तमीद्वयम् । “यस्य च भावेन भावल-
क्षणम्” इति सूत्रेण ‘गोपु दुष्टमानानु गत’ इत्यत्र लक्षकक्रियाश्रयवाचकसप्तम्याः
“पष्ठी चानादरे” इत्युत्तरसूत्रेण लक्षकक्रियाश्रयवाचकात् पष्ठीसप्तम्योर्विधानात् क्रिया-
योग एव तयोः साधुत्वमिति भावः ।

वक्ष्यत इति । साधुत्वनिरूपणावगते इति शेषः । ननु क्रियात्तदस्य धात्वर्थ-

॥क्रिययैवेति॥ अयं भावः—भूवादिसूत्रादिषु प्रायशः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् । तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः । फलांशे छा-
चित्कः, क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः । तथाच सञ्ज्ञाशब्दस्यानेपक्ष-
प्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वाद्भावनान्वय एव साधुता लभ्यते । अत एव संज्ञा-
शब्दप्राचल्याद्, रयन्तरमुत्तराग्रन्थपठितश्रुत्वेय गेयं, न तु वेदे तदु-
त्तरपठ्यमानश्रुत्विती नवमे निर्णोतम् ।

दर्पण-

साधुत्वनिर्नचनाध्वसरे इति शेषः ।

साधुत्वं न शक्तत्वमपन्नदादपि अयोदयान्, किन्तु व्याकरणकव्यजिज्ञा पुण्यज-
नरुतावच्छेदकजातिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृतं च व्याकरणेन क्रियान्वितेष्वेव
तद् व्यञ्ज्यत इति तदन्यस्याऽसाधुत्वेतिभावः ।

ननु 'क्रिययैवाश्वधार्यताम्' इति मूढेन क्रियाऽन्वय एवोक्तानां साधुत्वं लभ्यते
इति सत्यमेव; तथापि भाष्ये क्रियापदस्य फलेऽपि प्रयोगात्साक्षात्परम्परया वा क्रिया-
फलात्त्वयेनाऽपि तेषां साधुत्वोपपत्तौ नोक्तरीतिधांतोव्यापारवाचकत्वमाधिनेत्याश-
ङ्क्याऽऽशयं प्रकाशयति—अयम्भाव इति* । *प्रायशः क्रियाशब्देनेति* । तथाच प्रयो-
गवाहुल्यं रुढिमज्ञाने प्रयोजकमिति भावः ॥

साङ्केतिकीति । सङ्केताभिध्यङ्ग्या रुढिरित्यर्थः । तत्र हेतुः—छाचित्क इति* ।
तत्र नियामकमाह—यौगिक इति* । क्रियने व्यापारेण निष्पाद्यत इति व्युत्पत्तेरिति
भावः । *अनपेक्ष्येति* । प्रकृतिप्रत्ययशक्तिमनुयन्धायेत्यर्थः । *अत एवेति* । सञ्ज्ञा-
शब्दस्याऽनपेक्ष्य प्रवृत्तिकत्वेन बलवत्त्वादेवेत्यर्थः ॥

नवमे इति । मीमांसानवमाऽध्याये इत्यर्थः । तथाहि—रयन्तरं हि "यद्योऽन्यां

परीक्षा

परतया फलयोगे भवदुक्ताहरानां साधुत्वमस्तु; न तु भावनाव्ययनियमस्य लाभ इति
तदनुरोधेन भावनाया वाच्यत्वं न सिद्धवतीत्याशङ्कानुत्थानायाह—अयम्भाव इति* ।
तस्य—क्रियाशब्दस्य, सङ्केतादागता शास्त्रकारोपच्यरहारादागता शक्तिः । एवं च
क्रियाशब्दस्तत्र योगरूढः । एतेन भावनायां क्रियाशब्दस्य योगरूढत्वे प्रयोगप्राचुर्यं
नियामकमियुक्तम् । *यौगिक इति* । एवं च स्तेषोर्गापेक्षया बलवत्त्वात्तस्य अटिति
भावनायोषकत्वमेव पद्वृत्ताशब्दवत् । *अनपेक्ष्येति* । प्रकृतिप्रत्ययविशेषशक्तिमननुय-
न्धायेत्यर्थः । *अत एव*—सञ्ज्ञाशब्दस्यानपेक्ष्य प्रकृतिसन्ध्येन बलवत्त्वादेव । *रप-
न्तरम्*—मामविशेषः । *उत्तराग्रन्थेति* । उत्तरामन्त्रकग्रन्थविशेषपठितश्रुत्वि-
त्यर्थः । *तदुत्तरपठ्यमानेति* । रयन्तरयोनेः परतः पठ्यमानकश्चित्यर्थः । *नवमे*—
नवमाध्याये मीमांसायाम् । तत्र हि—'रयन्तरं हि यद्योऽन्यान्तदुत्तरयोगायति' इति
श्रुतेः, तत्र रयन्तरयोनेः परतो—यद्योनेः पठितत्वाद्ग्रन्तरं तस्यां गेयमुन उज्जराग्रन्थं
न रेया वा मन्यते—इत्यादिपठिते गेयमिति मंगरेऽविशेषादुभयत्र गेयमिति पूर्वपठे,
उत्तराग्रन्थे—उत्तराशब्दस्य प्रकृतिः शब्दस्वरूपमाग्रानंशाः न तु तत्रोत्तराशब्दपठि-
तक्रियारेश रयन्तरयोनेः परतः पठ्यमान—कथु तु तादृशक्रियांशस्य । एवं पूर्वग्रन्था-

किञ्च फलंशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित्तथा-
भूतानीति । “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” (जै०
सू० ३।१। २२) इति न्यायेन सर्वत्र सेवका राजानमिव भावनायामेव
परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति । ‘न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुम-
र्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके’ इति न्यायेनापि फल त्यक्त्वा भावनाया-
मेवाऽन्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्वते । एवञ्च विशेष्यतया
कारकादिप्रकारकयोर्धं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुरिति कार्य्य-

दर्पणः

तदुत्तरयोगावयति” इति ध्रुयते । तत्र रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्त्वाद्यन्तरं
तस्यां गेयम् ?

उतोत्तराग्रन्थे, “न त्वा वा मन्यते” इत्यस्य पठितत्वात् तत्र गेयमिति संशयेऽवि-
शेषाद्भवत्तत्र गेयमिति पूर्वपक्षे उत्तराग्रन्थे उत्तराराब्दस्य सञ्ज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्बृह-
द्योनी तु तस्याः पूर्वग्रन्थाऽपेक्षिकोत्तरत्वबलाद्यौगिकी, इति संज्ञाशब्दस्याऽनपेक्ष्य-
प्रवृत्तिरुत्थेन बलवत्त्वाद्दुत्तराराब्दमङ्केतित-“नत्या वा मन्यते” इत्याद्युक्त्वात् तद्गेय-
मिति नवमे निर्गोतम् । तद्वत्तत्रापीति भावः । ननु भावनायां क्रियापदस्य साङ्केति-
की शक्तिः फले तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रैव न दृढतरं मानम्, येनोक्ताधिकणाव-
तारः सम्भाव्येत । प्रायेण तस्य तु यौगिकत्वेनाऽप्युपपत्तेरत आह-“किञ्चति” ॥

तथाभूतानीति । विशेषणानीत्यर्थः । कत्राऽऽख्यातस्थले क्वचित् दृष्टत्वादि-
तिभावः । *गुणानामिति* । विशेषणानां परार्थत्वादन्योपकारकत्वात्त एव समत्वा-
त्समानधर्मत्वात्तेषां परस्परं सम्बन्धो न भवेदिति न्यायार्थः । तथा च यथा फलस्यो-
पकारकत्वाद् विशेष्यभावनायामन्वयस्तथा कारकाणामपि साक्षात्परम्परया वा तत्रै-
वान्वयोऽन्यथा कारकत्वस्थैवाऽनुपपत्तेर्न तु फले निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । तदनुसा-
रिलौकिकन्यायमप्युपन्यस्यति-“न हि भिक्षुकः इत्यादि ॥

मीमांसका अपीति । उक्तन्यायेन कारकप्रकारयोर्धं ग्रन्थाल्यातजन्यभावनो-
पस्थितेहेतुतायास्तेः क्लृप्तत्वादिनि भावः ॥ कारकादीत्यादिना लक्षणयन्त्रकालपरि-

परीक्षा

पेक्षा चेति विलम्बिनश्चृत्तिरूपेण न बृहद्योनी पठितानां ऋचां पहणम्, किन्तु उत्त-
राशब्दस्य स्वरूपमात्रापेक्षा या सुवृत्तिस्तासां नत्या वा मन्यते-इत्यादि ऋचामेव
योषदोऽयमुत्तराशब्द इति तास्येव गेयमितिनर्गोतम् ।

कारकाणां भावनायामेवान्वये युक्त्यन्तरमाह-“किञ्चेत्यादिना* । *तथाभू-
तानि*—विशेषणाभूतानि । *गुणानामिति* । विशेषणानां परार्थत्वात्परोपकारक-
त्वात्समत्वात्परस्परसम्बन्धः । फलस्यैव विशेष्यभावनोपकारकत्वं चैतरभेदसाध-
कत्वम् ; कारकाणान्तु तद्विषयादस्त्वमिति तस्यामेवान्वयः, फलस्य कारकाणां च,
न तु फले कारकाणामन्वयो निराकाङ्क्षत्वात् । अस्मिन्प्रश्ने लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह-
नर्हीति । *मीमांसकेति*—कारकप्रकारकताद्बुद्धित्वात्तद्विच्छिन्नं प्रति शाब्दयाता-

कारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता; तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावाऽनुरोधत् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

केचित्तु-भूतले घटः, देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योरदर्शानन्न तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह—

दर्पणः

ग्रहः ॥ *गुणभूतेति* । तृजाद्यर्थकर्त्तरि विद्येपणीभूतेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तन्यायस्य तत्राऽस्मभ्यो दर्शितः । *तस्यामेवेति* । धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । *प्रपञ्चितमिति* । फलांग तु न कारकागामन्वयः, मीमांसकस्मतेऽपि तस्या अव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वाऽस्मभ्येन यागरूपफलस्य करणतया क्रियायामन्वयाऽपत्तेरिति तत्रोक्तम् ।

अदर्शनादिति । 'सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते' इति न्यायेन तत्राऽस्तिजानात्यादिक्रियामन्तरेणाऽन्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । तत्र 'चित्रः सुन्दरः' इति क्रियासामाङ्गवाक्यस्याऽसाधुतापत्तिः । फलांशान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनात्राघकृत्वलाभः चेत्यन्वयस आहुरित्यनेन सूच्यते ॥ १८ ॥

उपपत्तिमिति । उक्ताष्टकस्य भावनायामन्वये साधकोपमासस्यां तामुक्त्वानन्वये वाचकोपमासस्यां तामादेत्यर्थः । ननु सम्बोधनान्तादीनां क्रियावन्वय एव

परीक्षा

र्थभावनोपस्थितेः कारणतया अनेन न्यायेन तैः साधनादिति । कारकादित्यादिना कालस्य परिग्रहः । ननु यत्र न भावनायाः प्राधान्येन भानम् ; तत्र वा गतिरत आह-
यत्रार्पाति । *गुणभूताः*—प्रत्ययार्थकर्त्तरि विद्येपणीभूताः । *क्लृप्तेति* । विद्येप्यतासम्यन्वेन कारकादिकारकताद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति भावनात्वसमानाधिकरणविषयतासम्यन्वेनोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान् । *तस्यामेव*—भावनायामेव । *अन्वयः* । करणादिकारकागामिति शेषः । *प्रपञ्चितमिति* । फलांगं न कारकागामन्वयः, किन्तु भावनायामेव मीमांसकस्मत्तत्त्वान् । अन्यथा कारकान्वितस्य तद्धात्वर्थकारकत्वाभावेन 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिपदार्थदायरूपफलांशस्य करणतया भावनायामन्वयो न स्यादितिरित्या प्रपञ्चितमित्यर्थः । *अदर्शनादिति* । क्रियावाचरूपदाकाङ्क्षामत्येन तद्वाचरूपदाध्याहारं विनेति शेषः । *तद्व्यतिरेकेण*—क्रियावाचरूपद्व्यतिरेकेण । *साधुत्येति* । अन्वयबोधजनकत्वं हि साधुत्वमिति तेषामाशयः । *आहुरिति* । अशरचिर्वाज्जनु साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया क्रियावाचरूपदाकाङ्क्षत्वेऽपि 'नीलो घट' इत्यादावन्वयेव तन् । अत एव "गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टम्, कर्त्ता क्रिया चानिर्दिष्टे" इत्यादि भाव्यं सङ्गच्छत इति ॥ १७ ॥

स्वयमिति । अस्य-ननु भूतनेन घटः इत्यग्र सप्तम्ययांभावः ; महानमवदित्यग्र च पशानुयोगिक्रमाददयशेष इति दूषयन्नित्यादिः । क्वचित्तुस्तके तु-इत्यमेव पाठः ।

एवं कर्त्रादीं विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ॥

क्रिया सम्यध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥१९॥

नविधिच्य प्रहो प्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति याचत् । तथा च ग्रामं गत इत्यत्र यथा—कप्रकृत्यार्था गुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः सम्यध्यते; तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि

दर्पणः

सेति नोक्तनियमे व्यभिचारः । 'भूते न घटः' इत्यादौ यद् वक्तव्यं तत्तूक्तम् । वक्ष्यते वाऽधिकमिति भावः ॥ १८ ॥

कृतपूर्वीत्यत्र भावविहितकेन सिद्धाश्रयस्यापन्नो भाव उच्यते । तद्विशेषणं च प्रकृत्यर्थक्रियेत्याशयेन मूलमवतारयति—*एवमित्यादिना* । कर्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः । इत्यादीनामित्यादिना क्त्वात्तुमुनादीनाम् । *सम्बध्यते इति* । कारकप्रकारक्योर्धं प्रति विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितेहेतुतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ॥

कृतपूर्वी कटमिति । नन्वत्र कर्मणि क्ते कटत्वाद्दानमिहिताऽधिकारीयद्वितीया-
नुपपत्तिः । भारे क्तस्तु सकर्मकाद्गगनकृत्युमाप्रमान एव । तयोरेवेति नियमान् । अत एव ननुमके भावेऽपि न सं; तथाच क्यमुक्तदाष्टान्तिक्वाक्योपपत्तिरिति चेदग्राहः—
कर्मणो विशेषरूपेण प्राग्विवक्षया अकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तदन्तस्य पूर्वशब्देन ममासे
"मपूर्वाच्च" इतीनि; पश्चात्तु कर्मणो विशेषरूपस्य विवक्षया तत्र द्वितीयेति । इदं च
"कृतं कर्मणोः कृति" (पा० सू० १।३।६९) इति भाष्ये स्पष्टम् । ईदृशविवक्षाऽविवक्षे
परीक्षा

इतिरीत्या श्वागोपादानाम्यामर्द्धजरणीमाहृदयम् । एवं च स्वमिद्वान्तानुरोपेन
'भूते न घटः' इत्यस्यान्वयशोधननायास्तानि पदमन्याहाव्यम् । 'पर्वतो बद्धिमान्'
इत्यत्रापि भविनुमर्हतीति पदमन्याहाव्यम् । प्रतिज्ञावाक्यमपि 'पर्वतो बद्धिमान्म-
विनुमर्हति' इत्याकारकमेव प्रयोक्तव्यम् । तत्राहंक्रियायामुदाहरणस्य यथैव्यति-
प्रत्ययार्थगाहृदयस्यान्वयः । यत् प्रकृतमहानन्मादिशब्दानां महानन्मादिकर्तृकमवने
लक्षणा च स्वीकार्या । "तेन तुल्यम्" इत्यनुसापनानुरोधादिति भावः ॥ १८ ॥

एवम्—उक्ताष्टकम् । *कर्त्रादावित्यादिना*—भावस्य । *इत्यादिना*—इत्या-
दिना—क्त्वात्तुमुनादीनां च परिग्रहः । तत्र कारकप्रकारक्योर्धं प्रति धात्वर्थानानुर-
स्थितेः कारणता पूर्वमुक्तैव । क्तवान्ताप्यस्य तत्रान्वयं प्रमाणन्तु "समानकर्तृकयोः
पूर्वाकारे" इति सूत्रमेव । एवम्—"तुमुननुमौ" इति सूत्रेऽपि क्रियापार्थं क्रिया-
यामित्युत्तिरिति ।

तुमुननुमौत्यत्र कर्मणो विशेषेण रूपेण प्रागन्वयाविरक्षया कृष्टानोरकर्मकत्वं
सम्पाद्य तस्माद्भावे प्रत्ययः । स च सिद्धावस्थां क्रियामभिधत्ते इति । मस्या धात्वर्थ-
माश्रयताया विशेषणत्वात्पर्यं तत्र पुनः कर्मणोऽन्वय इत्यागदानिरासायाह—*अविग्रह-

देशेऽपि, देवदत्तस्य गुरुकुलं, चैत्रस्य नत्ता, इत्यादायिवान्ययाभ्युप-
गमात् । एवं भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥६६॥

दर्पण.

व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षाऽतिरिक्तविषये तद्भावः । तयान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते-
नित्यसापेक्षेऽपि

तथाच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकासा-
ह्याया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत् प्रकृतेऽपि, किं साधकं गमनरूपमाध्यमिति सा-
धनाकाङ्क्षानिवृत्तये यामादिक्रमांश्वयस्याऽऽवयवत्वात् दृष्टान्तामङ्गतिरिति भावः ।
आदिना "शरैः शातितपत्रः" इत्यादेः मद्ग्रहः । अवतरणिष्ठास्यादिपदप्राप्तं स्पष्ट-
यति-***एवं भोक्तुमिति*** । अत्राऽप्यादिपदप्राप्तम्-***भुक्त्वा पाक इति*** । धर्म-
भावगुणभूतायां पच्यर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः ।

अत्र नप्याः-**तुमुनन्तविधायके "क्रियायांयां क्रियायाम्"** इत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थे प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्र-
स्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यस्याध्येव । ध्व-
नितं घेद्रम् "उपपदमतिद्" इति सूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणम्, तत्र
क्रियामात्रविशेषणादपीतिगतपाकार्दयोगेऽपि सूच्यत्वा दीत्याहुः ।

तेषामयमाशयः-**घत्राद्यन्तस्येते प्रकृतिप्रत्ययार्थ्यां विशेष्यविशेषणभावापन्नम-**
त्वाऽऽत्मत्वस्वभावक्रियाद्वयमुपस्थाप्यते । तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवञ्च
धातुपस्थाप्यक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेऽपि तस्या घत्रर्थे प्रति गुणत्वान्न तत्र
तुमुनादीति ।

परीक्षा

नित्या पञ्चरपञ्चरित्वादिशब्दानां प्रामाग्यापत्तिरारणाय 'पदार्थः पदापेक्षान्नेति, न तु
पदार्थेकदेशेन' इति व्युत्पत्तिस्वीकाराद्भाषनायाः पदार्थेकदेशत्वात् । 'देवदत्तस्य गुरु-
कुलम्' इत्यस्मादेवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति बोधः । 'चैत्रस्य नत्ता' इत्यस्मात्तु
चैत्रस्येत्यस्य नत्तपदार्थं जन्यजन्यः पुमान् तदेकदेशजन्यतायामन्ययः । *अभ्युपग-
मादिति* । उक्तव्युत्पत्तेः सम्यन्धिकातिरिक्तविषयत्वात् । तदुक्तं हरिणा-

सम्यन्धिराद्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समन्यते ।

पाकयत्र मा व्यपेक्षा हि कृत्तारपि न हीयते ॥ १ ॥ इति ।

नित्यं सापेक्ष इत्यन्ययः । एतेनेतादृशस्येते एकदेशान्वयेऽपि सापेक्षमिति सूचि-
तम् । अथवा 'चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ पठन्तापेक्षस्य चैत्रस्यन्वयस्य स्वाधयगुरु-
साध्यन्वरूपरस्याराम्यन्वयेन कुटे एवान्वयः-अयमपि पश्यन्तेनोक्तः-

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुत्वादिना ।

संस्मृतपारयरांस्ते तु युज्यन्ते ननुता मह ॥ इति ।

अथपरद्वारकसम्बन्धेन समुदायार्थेन सम्बन्धेऽप्ययमपि विशेषणं सामर्थ्यात्कृत-
नीति क्लृप्तम् । अत्रत्योक्तिरित्यादिपन्थ आदिरीत्या द्रष्टव्यः । *इत्यत्रापीति* ।
गुणभूतधात्वर्थक्रियायामन्ययो भुजेः ॥ १९ ॥

अनु यदि गुणाभूतक्रियामाशय एतन्निरूपणानां सापेक्षम्, तदा नटत् पाको, द्वि-

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्गाह्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः ; भुक्त्वा पाक इत्यादौ “तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा०सू० ३।३।१०॥) “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियावाचकोपपदे क्रियायाः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, “एकस्य सकृच्च” (पा०सू० ५।४।१६) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (पा०सू० ५।४।१७) । पञ्चेत्यत्र कृत्वमुच् स्यात् । तथाच सकृत् पाकः द्वित्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह— *अतीति* ॥ “न हि घचिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

दर्पण.

तत्रेदं चिन्त्यम्—भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वा-
रत्वात् । किञ्च सुञ्चिधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् ।
तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र
सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् । नच तत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपद-
सामर्थ्येनैव क्रियाया लभादिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च ‘साध्यत्वेन क्रिया तत्र’ इति हरिपञ्चग्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदा-
दाचार्यत्वमानुलत्वादिष्वदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुप-
स्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः । क्रियाद्वयावोधाङ्गीकार इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्ना-
दीत्यादिना, ‘कृष्णं दर्शको याति’ इत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः । क्रियायोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे
तादर्थ्ये इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य घोटकतयत्वादिः ॥ द्विर्वचनमित्यादीत्या-
दिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः । तत्र ल्युङ्घनर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकसिः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्कं निराचष्टे—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना* । *इत्या-
द्यापत्तिरिति* । आदिना पञ्चकृत्वः पाक इत्यस्य संग्रहः । *इष्टापत्तिः* । ल्युङ्घनार्थं
गुणीभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्वमुजादिप्रत्ययोत्पत्ताविष्टापत्तिः । तत्र मान-
माह—*द्विर्वचनमित्यादीति* । आदिना “द्विः प्रयोगोर्द्विर्वचनम्” इति भाष्यप्रयोग-
संग्रहः । ‘मकृत्पाक’ इत्यादिकं चानभिधानान्न भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति* । “अन-
भिधाने दृष्टान्तमाह—*नहि वचीतिः* । अभिधानलक्षणाः—कृत्तद्वितसमामा इत्यभि-

केचित्तु—“क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम् । तस्या प्याभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् । तथाच—साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् । नच पाक इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

दर्पणः

भावः ॥ *तस्या एवेति* । क्रियाया एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । तयोः सकृदेवात्पत्तेः । क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुराच्यत्वोपगमेन तत्सम्भवादिति भावः ।

माध्यमात्रेति । यद्यपि धातूपस्थाप्यायां तत्त्वमक्षतमुक्तयुक्तेः, तथाऽपि माध्यमात्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतमाध्यम्यभावमात्रपरत्वात्तत्र दोषः ॥ *तादृशी-परीक्षा

युक्तोक्तेयैः तद्विदितप्रत्ययान्तानां प्रयोगः प्रामाणिकस्तेषां साधुत्वान्वाख्यानम् । ‘सकृत्पाकः’ इत्यादिप्रयोगे तु विनादमत्वात्तस्य साधुत्वान्वाख्यानम् “एकस्य सकृच्च” इत्येतदत्र न प्रवर्तते इति भावः । न च गुणप्रधानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति ; पाक इत्यादौ च पच—धातुप्रतिपाद्यक्रियाया एकत्वात्कथं गुणप्रधानभाव इतिवाच्यम् ? साध्यत्वनिवृत्त्याभ्याममत्वमत्वाभ्यां च धर्माभ्यामुपाधिभ्यां कल्पितभेदमादाय विशेष्यविशेषणभावोपपत्तेः । तत्र “प्रवृत्तिप्रत्ययौ सहार्थम्” इत्यादि कन्सन्वायेन प्रत्ययप्रतिपाद्याः सिद्धस्वभावक्रियायाः प्राधान्यम् । धृष्टपर्यभूतमाध्यम्यभावा क्रिया तस्यां विशेषणया भावने । पुरुजानविपयत्वं च समयो विशेषणतया भावमानक्रियायामेव कारकान्वयो यथा ; तथा कृत्योऽपि अपि भवन्ति ।

अनभिधानं विनापि ‘सकृत्पाकः’ इत्यादिप्रयोगोपपत्तिं वारयतां मतमाह—*केचित्त्वित्यादिना* । *तस्या एवेति* । सा माध्यमात्रस्वभावा पूर्वापरीभूतावयवद्विक्रियोक्ता तस्या एवेत्यर्थः । एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । अयमभावः—यद्योर्द्रव्यगुणयोरेकवारमुत्पत्तिस्तयोर्न पुनरुत्पत्तिरित्यनुभवमिदम्, किन्तु सकृदेव क्रिया तु यद्यपि पूर्वापरीभूता नानावयवद्वयविशिष्टाभिन्ना भिन्नकालिप्रवृत्त्या माध्यते ; तथाऽपि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, शब्दशक्तिस्वभावादिति तस्या जन्मनि पौन-पुन्यम्, अस्यां कल्पनायां “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति” इति सूत्रमेव मानमिति, एतदेवाह—*सामर्थ्यादिति* । अभ्यावृत्तिपदोपादानमभ्यादित्यर्थः । *नन्*—क्रियापदम् । *नवेति* । नहीत्यर्थः । *तादृशी*—साध्यमात्रस्वभावा । नच प्रागुक्तरीत्या प्रवृत्तिप्रतिपाद्या माध्यमात्रस्वभावेति वाच्यम् ? तस्याः कृदविहिता या द्रव्यभावमापन्ना क्रिया तां प्रति विशेषणतया तस्या जन्मगणनामम्भोरन या विशेष्यविधया भावने तस्याः जन्मगणनं वाच्यम् । तद्य न सम्भरतीत्यानपान् । द्विर्वचनमित्यादिभ्यु सौत्रात्याधुत्वम् । अत एव द्विः प्रयोगाविति न ज्ञापकमिति । साध्यमात्रस्वभावभ्याभावेऽपि मुञ्ज भर्तात्याद्यर्थे ज्ञापकमित्यर्थः । एवमेव द्विः प्रयोग इत्यस्याऽपि साधुत्वम् । इदमुपलक्षणं तुमुन्वित्रायकसूत्रेऽपि क्रियाग्रहणादुभयोः त्रिययोः साजात्य-लाभान् । साजात्यस्य च साध्यमात्रस्वभावकल्पनम् । स्वभावकप्रवृत्तिप्रत्ययार्थ-

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः ; भुक्त्वा पाक इत्यादौ “तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” (पा०सू० ३।३।१०॥) “समानकर्तृकयोः पूर्व्यकाले” (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियाधाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्वोऽर्था अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र, “एकस्य सकृच्च” (पा०सू० ५।४।१६) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (पा०सू० ५।४।१७) । पञ्चेत्यत्र कृत्वमुच् स्यात् । तथाच सकृत् पाकः द्वित्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः । “द्विर्वचनम्” इत्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याह—*अतीति* ॥ “न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते” इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः ।

दर्पण

तत्रेदं चिन्त्यम्—भावाऽनधिकारीयधात्वर्थाऽनुवादकप्रत्ययान्तयोगे तुमुनो दुर्वारत्वात् । किञ्च सुज्विंधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टायास्तस्या ग्रहणमावश्यकम् । तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात् । नच तत्रेष्टापत्तिः । क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपदसामर्थ्येनैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

किञ्च ‘साध्यत्वेन क्रिया तत्र’ इति हरिपद्यव्याख्यावसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदादाचार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुपस्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयाबोधाङ्गीकार इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुन्नादीत्यादिना, ‘कृष्णं दर्शको याति’ इत्यत्र णुलः सङ्ग्रहः । क्रिययोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपे तादर्थ्ये इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य द्योतकतयत्वादिः ॥ द्विर्वचनमित्यादीत्यादिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः । तत्र ल्युङ्घञर्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकस्त्रिः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्कान् निराचष्टे—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना* । *इत्याद्यापत्तिरिति* । आदिना पञ्चकृत्वः पाक इत्यस्य संग्रहः । *इष्टापत्तिः* । ल्युङ्घञर्थगुणीभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्वसुजादिप्रत्ययोत्पत्ताविष्टापत्तिः । तत्र मान्माह—*द्विर्वचनमित्यादीति* । आदिना “द्विः प्रयोगोर्द्विर्वचनम्” इति भाष्यप्रयोगसंग्रहः । ‘सकृत्पाक’ इत्यादिकं चानभिधानान्न भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति* । “अनभिधाने दृष्टान्तमाह—*नहि वचीति* । अभिधानलक्षणाः—कृत्तद्धितसमामा इत्यभि-

केचित्तु—“क्रियाभ्यावृत्तिगणने” इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम् । तस्या पद्याभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात् । तथाच-साध्यमा-
प्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् । नच पाक इत्यादौ तादृ-
शीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

दर्पणः

भावः ॥ *तस्या ष्टेति* । क्रियाया ष्टेत्यर्थः । ष्टकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । तयोः
महृदेयोत्पत्तेः । क्रियायास्तु नैकस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्स-
म्भवादिति भावः ।

साध्यमात्रेति । यद्यपि धातूपम्याप्यायां तत्वमक्षनमुक्तयुक्तेः, तथाऽपि साध्य-
माप्रस्वभावपदस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्यस्वभावमाप्रत्वात्तत्र दोषः ॥ *तादृशी-
परीक्षा

युक्तोक्तेर्वैषां तद्विप्रत्ययान्तानां प्रयोगः प्रामाणिकस्तेषां साधुत्वान्वाख्यानम् । ‘महृ-
त्पाकः’ इत्यादिप्रयोगे तु विराट्मत्वात्तस्य साधुत्वान्वाख्यानानाम् ‘एकस्य महृच्च’ इत्ये-
तदत्र न प्रसृते इति भावः । न च गुणप्रधानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति; पाक
इत्यादौ च पच्—धातुप्रतिपाद्यक्रियाया एकत्वात्कथं गुणप्रधानभाव इति वाच्यम् ?
साध्यत्वमिद्वत्त्वाभ्यामपत्यत्वाभ्यां च धर्माभ्यामुपाधिभ्यां कल्पितभेदमादाय
विशेष्यविशेष्यगणभावोपपत्तेः । तत्र “प्रवृत्तिप्रत्ययो महाप्रथम्” इत्यादि क्लृप्तन्यायेन
प्रत्ययप्रतिपाद्यायाः सिद्धस्वभावक्रियायाः प्राधान्यम् । प्रवृत्त्यर्थभूतसाध्यस्वभावा
क्रिया तस्यां विशेषणतया भावते । एकज्ञानविषयत्वं च संयोगो विशेषणतया भाव-
मानक्रियावामेव कारकान्वयो यथा; तथा कृत्वोऽर्था अपि भवन्ति ।

अनभिधानं विनापि ‘महृत्पाकः’ इत्यादिप्रयोगार्पितं वारयतां मतमाह—*केचि-
त्वित्यादिना* । *तस्या ष्टेति* । सा साध्यमाप्रस्वभावा पूर्वापरीभूतावयवक्रि-
योक्ता तस्या ष्टेत्यर्थः । ष्टकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः । अयम्भावः—यद्येदं द्रव्य-
गुणयोरेकारमुत्पत्तिस्त्वयोनं पुनरुत्पत्तिरित्यनुभवमिदम्, सिन्धु महृदेव क्रिया तु
यद्यपि पूर्वापरीभूता नानावयवस्त्वविनिष्ठाभिन्ना भिन्नकारिकप्रवृत्त्या साध्यते; तथाऽ-
पि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, शब्दसक्तिस्वभावादिति तस्या जन्मनि पौन-
पुन्यम्, अस्यां कल्पनायां “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति” इति सूत्रमेव मानमिति, एत-
देवाह—*सामर्थ्यादिति* । अभ्यावृत्तिपरीपादानयामज्यादित्यर्थः । *तत्र*—क्रिया-
परम् । *नवेति* । महृत्यर्थः । *तादृशी*—साध्यमाप्रस्वभावा । नच प्रागुक्तस्या
प्रवृत्तिप्रतिपाद्या साध्यमाप्रस्वभावेति वाच्यम् ? तस्याः कृद्विहिता या द्रव्यमा-
प्रस्वभावा क्रिया तां प्रति विशेषणतया तस्या जन्मगणनामम्भरेण वा विशेष्यविधया
भावते तस्याः जन्मगणनं वाच्यम् । तच्च न सम्भरतामप्यानायात् । द्विर्वचनमित्यादेभ्यु
सौप्रसक्त्यापुस्वम् । अत्र एव द्विः प्रयोगाविति न ज्ञापयामि । साध्यमाप्रस्वभा-
वस्याभावेऽपि मुञ्च भवतां स्यात्तथैव ज्ञापयामि । एतमेव द्विः प्रयोग इत्यस्याऽपि
साधुत्वम् । इदमुपलक्षणं तुमुन्विशयपरम्येऽपि क्रियाग्रहणादुभयोः क्रिययोः साजाय-
त्तमात् । साजायत्तस्य च साध्यमाप्रस्वभावात्प्रत्ययत्वं । स्वभावद्वयैव प्रत्ययार्थ-

व्युत्पत्त्या “द्विर्वचनेऽचि” (पा० सू० १।१।५६) इति ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बोधादावश्यक्ये इति धातोरेव भावना वाच्या, नास्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

। भेदभेदकसंबन्धोप्राधिभेदनिबन्धनम् ॥

साधुत्वं तद्भावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥२१॥

भेदं—विशेष्यम्, भेदकं—विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदस्तन्नियन्धनं साधुत्वम् । अयमर्थः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्व-

दर्पणः

ति—*धनुपस्थाप्योक्तरूपेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्येति* ॥ विवरणपरभाष्यकारप्रयोगादित्यर्थः ॥ *ज्ञापकमिति* ॥ तादृशसूत्रकृतप्रयोगम् । ‘हृत्तशायिकाः शय्यन्ते’ इतिवदिति भावः । *आहुरिति* ॥ सारप्राहिण इति शेषः ॥ २० ॥ *सिद्धान्त इति ॥ वैयाकरणसिद्धान्ते । ‘इन्द्रियाणां स्वविषयेषु’ इत्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यातेऽप्यवशिष्टे । ततो भावनाबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः । *साधुत्वपरेति* ॥ तथाच हरिः—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ॥ इति

परीक्षा

विशेषणतानापन्नत्वैवाश्रयणाद्भोक्तुं गतो भोक्तुं पाक इत्यादि न भवति, किन्तु भोक्तुं पचति भोक्तुं गच्छतीत्याद्येति । *आहुरिति* । आहुरित्यस्वरसबीजन्तु कृत्वमुञ्जविधायके क्रियाग्रहणम्, अभ्यावृत्तिग्रहणम्, अभ्यावृत्तिगणनं क्रियाया एव, न तु द्रव्यगुणयोरित्यर्थबोधकमेवास्तु । तावताऽपि तस्या चारिताद्येन साध्यमात्रस्वभावेत्यत्र मानाभावात् । एवं च ‘मकृत् पाक’ इत्यादिप्रयोगाणामनभिधानमेवोचितम् । एवं “द्विर्वचनम्” इत्यादिलौकिकप्रयोगाणां स्वरसत एवोपपत्तौ सौत्रत्वाश्रयणमनुचितम् । एवं तुमुन्विधायकसूत्रस्योक्तरीत्या विलक्षणविषयत्वकल्पनेऽपि धात्वर्थमात्रानुवादकत्तान्तयोगे तस्य दुर्बारकतेति भोक्तुं गतमित्यादि भवत्येति ॥ २० ॥

सिद्धान्ते—वैयाकरणसिद्धान्ते । *योषकतारूपेति* । “इन्द्रियाणां स्वविषय” इत्यादिना बोधकतारूपत्र शक्तिः प्रतिपादिता ।

यद्यभेदशब्द इतरभिन्नत्वेन जायमानपर इत्याशयेन व्याचष्टे—*भेदं विशेष्यमित्यादिना* । *तस्य यो भेद इति* । तस्य विशेष इत्यर्थः । *स्तन्नियन्धनम्*—तत्प्रयोज्यम् । अयमभावः—यादृशसम्बन्धेन यादृशविशेषणान्विते विशिष्ये यादृशानुपूर्व्याः सूत्रकाराद्यन्यतमेन साधुत्वमुक्तम्, स शब्दस्तस्मिन्नर्थे साधुः, अन्यत्रामाधुः । अत एव दन्त्यमर्थ्या अस्वशब्दोऽस्वत्वप्रवृत्तिनिमित्तमुपादायाश्चे न साधुः, किन्तु दूरिद्र एव एवमाख्यातस्य “लः कर्मणि” इत्यादिना कर्त्रभिधायकत्वस्य पुक्तिमिद्वत्त्वात्तत्रैव साधुता, न त्वन्यत्र । धातोश्च भावनानभिधायकत्वेऽसाधुता व्याकरणसिद्धान्तविरोधा-

परा तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यमानधर्मस्य शक्तिन्वं चदतां मीमांसकानां पुनः शुक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते । अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव । एवञ्च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्धात्वर्थभाषनायामाप्यातप्रयोगे, याज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगान्नाऽनृतं वदेदिति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शान्तरौयश्च्युत्तमतां स्यादेवेति ।

दर्पणः

तत्र—साधुराद्दे । *अवच्छेदकतया* । बोधजनकत्वावच्छेदरूपेत्यर्थः । *अतिरिक्तशक्तिवादेऽपीति* । साधुत्वं न शक्तत्वममाधोरपि बोधात्किन्तु बोधस्त्वमिति वक्ष्यमाणसिद्धान्तिमतोऽपीत्यर्थः ।

असाधुता स्यादेवेति । व्याख्याताच्छक्तिधर्मेशु भावनायोधेऽपि तत्र तस्याऽसाधुता स्यादेवेत्यर्थः । तथाच भाष्यहृता—“मिदे शब्दार्थमन्यन्धे” (म भा० आ० २) एत्यत्र “समानावामयांगती साधुभिर्भाषितश्च्यम्, नाऽमाधुभिरिति गम्यागम्येतिवन्नियमः । कियते” इति पस्परायामुक्तम् । एवं प्राद्वानिगेपगान्वितपादनाविगेण्ययोधे यादृशानुपूर्व्याः सूत्रदृशाद्यन्यतममममत्सर्वं तादृशयोधे तादृशानुपूर्व्याः शब्दः साधुर्नान्यत्र । अत एवास्वशाब्दोऽप्ये न साधुः, किन्तु निःस्प्ये । अस्वशाब्दो निःस्प्ये न साधुः, किन्तु तुरग इति सूत्रच्छेते । नन्वस्यु साधुर्नस्यत आह—*एवञ्चेति* याज्ञरमंगोत्यनेन “नादृतं वदेन्नाऽप्यधंसितं वा” इत्यादिश्रुतिः क्रतुप्रकरणे पादादितरत्र तत्प्रयोगे प्रत्यवायाऽभावं सूचयति—*स्यादेवेति* । भावनायोधरूपेणाख्या-

परीक्षा

दिति, एतदेव विनादयति—*अयमर्थ इत्यादिना* । *तत्र*—‘साधुराद्दे । *अवच्छेदकतया*—तन्निष्ठा या बोधजनरज्ञानविषयता तदवच्छेदकतया । *एकमेवेति* । साधुराद्देज्ञानाच्छाब्दबोध इति तदुरतेः । ननु साधुत्वं न शक्तत्वममाधोरपि बोधात्, किन्तु शक्तत्वमतिरिक्तमेवेत्याशयेनाह—*अतिरिक्तेति* । *स्यादेवेति* । आख्यातस्य भावनायां शक्तिधर्मात्ततो भावनाया बोधेऽपि तत्र तस्यासाधुता स्यादेवः सूत्रकाराद्यन्यतमेन तत्र मस्य शब्देरयोधनात् । अत एव गम्यागम्या दृष्टान्तेन पस्परायां भाष्यहृता—“समानावामयांगती शब्दश्वरताऽर्थश्च तत्र धर्मनियमः कियते” साधुभिर्भाषितश्च्यम्, नासाधुभिरिति । भावनायामाप्यातम्यासाधुत्वमिदं शब्दकल्पितं तदाह—*(१)तथाप्येति* । तत्र तस्यासाधुत्वं च । *नादृतमिति* । अत्रादृतं द्वेषात्परादृतमयांशुत्वेति, शब्दादृतं गात्रादि । अयांशुत्वमप्येवमनादृतप्रयोगः । *नाप्यित्येति* । क्रतुप्रकरणे ‘नादृतं वदेन्नाऽप्यधंसितं वा’ इति पादादिति शेषः । *दन्तान्तरौवेति* । मीमांसकरीत्या भावनायादाख्यातस्य शक्तिरिति धर्मज्ञानं सूत्रकारा-

ननु त्वन्मते 'नानृतम्' इति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्धयेद्, आख्यातेन कर्तृरुक्तत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थतैव स्यात् । प्रकरणा-

दर्पणः

तस्य सूत्रकारादिभिरनुशिष्टत्वान् कर्तृबोधकत्वेनैव तदनुशासनादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कने-#नन्विति# । त्वन्मते-वैयाकरणमते । *नानृतमिति* । दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे हि 'नानृतं वदेत्' इति ध्रुयते । तत्र किमर्थं प्रतिषेधः पुरुषार्थः, आहो-
स्विन् क्रत्वर्थ इति संशये, वदेदित्याख्यातान् कर्तृप्रतीत्या कर्तृवाचकत्वनिर्णयो, "लः
कर्मणि" इत्यनुशासनात्तस्य कर्तृपरत्वलाभाच्च । प्रत्ययार्थत्वेन वदनं प्रति प्राधान्याद्
वदनं तावन् पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थः । निषेधप्रतियोगित्वेन वदनक्रियाम-
नुवदता वदेदिति शब्देन पुरुषार्थतयैव बोधनात् तादृशास्यैवाऽनृतवदनम्यानिष्टसाधन-
ताया विपरीतस्वभावबोधकनप्रा बोधनादन्वाहनाऽनृतवदनस्य चाऽनुपस्थितत्वान् ।
अत एवऽनारभ्याऽर्थात्स्मात्तद्वदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवम् । अन्य-
था तन्मूलभूतः पुरुषार्थोऽन्यो निषेधः कल्प्यः इति गौरवं प्रमज्येतेति पूर्वपक्षे, 'अन-
न्यलभ्य एव शब्दार्थः' इति न्यायाद्भावनेवाख्यातवाच्या, कर्ता त्वाख्यातवाच्यभाव-
नाया अविनाभावादाशेषलभ्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः । "लः कर्मणि" इत्यादि-
स्मृतिरपि "द्वेषेकयोः" इत्यनेनैकवाक्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरैव । पचति देवदत्त
इत्यादौ च गौः शुक्ल इतिवत् सामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्तृ-
वाचित्वमिति कर्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य, किन्तु प्रकरणान् क्रत्वर्थ-
तैवेति निर्गीतं कर्त्रधिकरणे । *आख्यातेनेति* । तिरेत्यर्थः । :

परीक्षा

दिभिः कर्तृव्येवाख्यातस्य शक्तिबोधनात्-तस्मादेतदोपपारणाय कर्तृकर्मणोराख्यात-
वाच्यत्वमावश्यकम् ।

ननु कर्तरीत्या कर्तुराख्यातार्थत्वे व्याकरणमद्गतावपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित-
स्य 'नानृतं वदेत्' इति निषेधस्य क्रत्वर्थत्वं न स्यात् । तथा च क्रतौ-अपभाषणे
क्रतुवैगुण्यनिवारणार्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानं न स्यादिति सकलमीमांसकशिष्टाचारवि-
रोध इत्याह-#नन्वित्यादिना* । *त्वन्मते*-वैयाकरणमते । *क्रत्वर्थः*-क्रतूपका-
रकः । किमर्थं प्रतिषेधः पुरुषार्थ-आहोस्विन् क्रत्वर्थ इति संशये वदेदिति श्रुत्या
कर्तुः पुरुषस्य प्रतिपादानान् पुरुषार्थः स्यात्, अनृतवदनकर्तुः पुरुषस्य ननु ममभिष्या-
हारादनिष्टसाधनता प्रतीयेत । तथा चानभ्याधीतस्य नानृतमिति निषेधस्याऽपि
एतदेकवाक्यतया पुरुषार्थतैव स्याल्लाघवात्, ननु तस्यान्यपदार्थत्वमपि, स्मार्तस्य
श्रौतमूलत्वेन वैलक्षण्यकल्पनायां गौरवात् । अनेनाख्यातेनेत्यादिना कर्त्रधिकरणी-
यपूर्वपक्षानुवादः कृतः, तत्र हि-#अनन्यलभ्य एव शब्दार्थः' इति न्यायेन भावनाया अ-
विनाभावात्कर्ता आशेषलभ्य एव, न तु तत्राख्यातस्य शक्तिः "लः कर्मणि" इति सूत्रं तु
"द्वेषेकयोः" इति सूत्रैकवाक्यतया । आक्षिप्तकर्तृनिष्टसंख्याबोधकं देवदत्तः पचति इत्यादौ
सामानाधिकरण्यं तु "गौः शुक्ल" इतिवत् । एवं श्रुत्या पुरुषस्यानुपस्थितत्वान्, न तस्य
'नानृतम्' इति निषेधस्य पुरुषार्थत्वं, किन्तु प्रकरणान् क्रत्वर्थत्वमिति निर्गीतम् । यदि

खि ऋत्वर्थता, तत्र श्रुतिविरोधे वाध्यत इति चेद् ? न ।

दर्शणः

तच्चेति । प्रकरणं घत्वर्थः । *श्रुतिविरोध इति* । निरपेक्षरवस्त्वश्रुति प्रातिष्ठत्य इत्यर्थः ।

तयाहि-श्रुत्यादयः पठिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरुक्तप्रोपनिपाते समुच्च-
यदौर्लभ्यादेकेनाऽपरस्य बाधो वक्तव्यः स च बल्यता दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमि-
त्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं, 'श्रुतिलिङ्गात्प्रकरणस्यान्यमाख्यानां ममवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकृषात्' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिर्जमिनिः । श्रुत्यादीनां पठितानां
ममवाये एकरूपोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति । पर एव पारः । उच्यते पठितम् । तथा
चेषां मन्ये यदपेक्षया यत्परं तन् दुर्बलमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-अर्थविप्रकृषादिति ।
अर्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गादिनां विप्रकृषादुत्तरार्त्तत्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन प्या-
पेक्षया विनियोजकत्वागनेरिति यावत् ।

तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाम्येव स्युः । इतरप्रामाण्यान्धीनप्रामा-
ण्यवत्त्वं च निरपेक्षत्वम् । यथा-'मोहीनवहन्ति' इति । अत्र त्रियाजन्त्यपलभागित्वं
कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरिवरनिरपेक्षं मोहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति ॥ १ ॥

अर्थविशेषप्रकाशनमामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा-'बर्हिदेवमदनं क्षामि' इति । अत्र ल्य-
नार्थप्रकाशकतया ल्यनस्य विनियोगः ॥ २ ॥

परम्यराकाङ्क्षावशादेरस्मिन्नर्थे पर्यन्तानि पदानि वाक्यम् । यथा 'देवस्य
त्या मवितुः प्रमरेऽदिवनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'अनने त्या जुष्टं निरंषामि'
इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निरंषे प्रयुज्यमानस्य समोतार्थभागस्यैक्यास्यतावशेन,
'देवस्य त्या' इत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

परीक्षा

भरता कर्तुराख्यातवाच्यता स्वीक्रियते, तदा तु पुरपार्थत्वं स्यादिति भावः । *श्रुति-
विरोध इति* । अत्र श्रुतिगद्गो निरपेक्षरपरः । निरपेक्षो रःश्रुतिरिति तैः कथयन् ।
"श्रुतिलिङ्गात्प्रकरणस्यान्यमाख्यानां ममवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकृषात्" इति
जमिनिमूत्रं हि प्रकरणस्य दौर्बल्यबोधकम् । श्रुत्यादीनां पठितानामेकत्र ममवाये
एकरूप ममवाये परम्येनम्पदपठितेषु परम्य दुर्बलत्वमिति तदर्थः । परम्य दुर्बल्ये
हेतुरर्थविप्रकृषादित्यर्थस्य विनियोजकस्य विप्रकृषादुत्तरार्त्तत्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन
विनियोजकत्वागनेरिति यावत् ।

आध्यसोदाहरणं यथा-मोहीनवहन्तीति । अत्र द्वितीयाश्रुत्या निरंषाया
मोहीणामवघातशेषे प्रतिपादयति ॥ १ ॥

लिङ्गमर्थविशेषप्रतिपादनमामर्थ्यम्, यथा 'बर्हिदेवमदनं क्षामि' इत्यादि । अत्र
क्षामोपस्य ल्यनरूपाधेप्रकाशकतया ल्यनेऽस्य विनियोग इति वाच्यम् । परम्य-
राकाङ्क्षावशादेरस्मिन्नर्थे पर्यन्तानि पदानि यथा-'अनने त्या जुष्टं निरंषामि'
इति मन्त्रस्य निरंषामोति मन्त्रलिङ्गेन निरंषे प्रयुज्यमानस्य समोतार्थे भागस्यै-
क्यावशेन "देवस्य त्या मवितुः प्रमरेऽदिवनोः" इत्यप्याऽपि तत्रैव विनियोगः

त् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । अनुष्ठाने विशेष-
पाभावात् । “जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रत्” इति वाक्योक्त-

दर्पणः

अस्तुवेति ।

अनुष्ठान इति ॥ ‘नाऽनृतं वदेत्’ इति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतकर्त्रेवानृतवदनं वर्ज्यं स्यात् ; क्रत्वर्थत्वे च यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन क्रत्वग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृकैतिबोधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेति वदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह—*मयि दक्षिक्रत् इति* । दर्शपूर्णमासप्रकरण एवैतन्मन्त्रवचनं श्रूयते—“जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रत्” इति । तत्र किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया ऋत्वङ्गमिति सन्देहे, वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतयैवाऽर्थं प्रतीयते । फृत्प्रत्ययस्य शानच् कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गतयाः प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता । सत्त्वां च फलाकांक्षयां “प्राणापानावेवात्मानं धत्ते” इति वाक्यशेषे श्रुतस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो, नत्वन्नास्ति विरोधः । जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात् तत्संस्कारमुखेन क्रत्वङ्गतासम्भवात् । एवञ्चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपि नेति । तथाच बलाबलचिन्ताया विरोध एवौचित्येन जज्ञभ्यमानवाक्या-

परीक्षा

कर्तुरप्यन्वय इत्येतावतैव पुरुषार्थत्वमिति श्रूये; तदा प्रकृतेऽपि सममित्याह—*अस्तु वेति* । क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । न च क्रतुयुक्तः प्रधानीभूतो यजमानस्तेनैव प्रधानतयाऽनृतं वर्जनीयमिति कर्तृवाच्यत्वे समायाति भावनाया वाच्यत्वे तु प्रधानन्यायानवतारात्सर्वेरिति विरोधः प्राप्नोतीति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभावबोध एव लभ्यते; न तु क्रतुकर्तृकर्तृक इत्याशयात् । *अनुष्ठाने*—क्रत्वङ्गक्रियाकरणे जज्ञभ्यमानवास्यवदिति । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितमिदं वाक्यम् , तत्र ‘जज्ञभ्यमान’ इत्यत्र कर्त्तरि शानच् प्रत्यय इत्यस्य शुद्धपुरुषसंस्कारकत्वमुत क्रतुसम्बन्धपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गत्वमिति सन्देहे, अनेन वाक्येन तावज्जज्ञभ्यमानपुरुषधर्मतैव प्रतीयते, प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गत्वमिति विरोधस्य सत्त्वात्केवलपुरुषसंस्कारकत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम् । यत्र विरोधस्तत्र श्रुतिप्रकरणयोर्बाध्यबाधकभावः । यत्र तु न तथा; तत्रोभयोः समावेश एव, न तु बाध्यबाधकभाव इति प्रकृते जज्ञभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वेन तत्संस्कारमुखेन क्रतुसंस्कारकत्वमिति तथा प्रतीतेऽपीति भावः । तदुक्तम्भट्टपादैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थत्वमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥

इति स्त्र्युपायः—स्त्र्युपागमनं, प्रतिषेधो ‘न स्त्रियमुपेयात्’ ‘न मांसमश्नीयात्’ ‘नाऽनृतं वदेत्’ इति प्रतिषेधः ।

मन्त्रविधिवदित्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्बोधो न स्यात्, साधु-
त्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह—*बोध इति* ॥ असाधुत्वे-
ऽपि साधुत्वममाद् बोधोऽस्तु नाम, अप्रसंशयत् । असाधुत्वन्तु स्या-
देवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न
प्रतिबन्धक इति 'असाधुरनुमानेन' इत्यत्र धक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ।

पूर्णां भूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते धैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाख्यात-
सामान्यार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ १ ॥

दर्पणः

ऽनुवचनस्य वाक्यप्रकरणान्यां क्रतुयुक्तपुरपधर्मतावत् प्रकृतेऽप्यनृतवदननिषेधस्य
श्रुतिप्रकरणान्यां क्रतुमन्वन्धपुरपधर्मतैवोचिता । उक्तञ्च भट्टपादैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरपार्थमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिश्रः प्रकरणाश्रयाद् ॥ इति भावः ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चस्तु उक्तः । ननु साधुत्वज्ञानं विनाऽपि शाब्दबोधोदयेन
व्यभिचारात् कथमेतत्, साधुत्वस्य शक्तत्वरूपताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चात आह—
वस्तुत इति । *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । तन्निश्चयेऽप्य-
पध्रंशाद् बोधदर्शनान् । तथाचाख्याताद्भावनाबोधे बाधकाऽभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

मीमांसकः शङ्कने—*नन्विति* । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबुद्धिं प्रति कारणत्वमभ्युपेत्य
साधुत्वममादित्युक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—*वस्तुत इति* । ननु यत्संशयव्य-
तिरेकनिश्चयो यदुत्पत्तिप्रतिबन्धको तन्निश्चयस्तद्हेतुरिति सामान्यतो व्याप्त्या साधुत्व-
निश्चयस्य शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादत् आह—*तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* ।
न प्रतिबन्धक इति । तद्व्यतिरेकनिर्णयेऽप्यमाधोलौकिकैः प्रयुज्यमानाच्छाब्दबोधस्य
दर्शनेन व्यभिचारात्, असाधुत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वामिदामुक्तव्याप्त्यनवयम् इति
भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारदोकायां परीक्षानामिकायां धात्वाख्यातार्थविवरणं समाप्तम् ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अथ प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्त्तमाने परोक्षे इवो भाविन्यर्थे भविष्यति ।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२२॥

लडादयष्टितः पट् क्रमेणेष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्त्तमानेऽर्थे लट् । “वर्त्तमाने लट्” (पा०सू० ३।११=३) इति सूत्रात् । प्रारब्धा-

दर्पणः

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

लकारसामान्यार्थं निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्तावयववक्तव्यत्वज्ञानाद्विशेषार्थनिरूपणेष्वसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* । लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिडाद्यादेशनिष्ठां बोधकतारूपां शक्तिं लडादिष्वारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामनभिमतमिति भावः ।

प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति । विनष्टाद्यवयवप्रागभावकृत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् । लक्ष्ये

परीक्षा

लकारसामान्यस्वार्थं निरूपिते तद्विषयकसामान्यार्थाजिज्ञासानिवृत्तौ विशेषार्थविषयकजिज्ञासोत्पावयवसरसङ्गत्या लकारविशेषार्थं निर्वक्ति—*वर्त्तमान इत्यादिना* । लडादयः पट् टितः क्रमाद्वर्त्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । नच वर्त्तमानत्वादिपूर्वातिर्लकारादेशज्ञानादिति बोधकत्वरूपा शक्तिरादेशेष्वेवोचिता, एवं चेते पट् वर्त्तमानादिष्वित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् ? शास्त्रीयानुवादवशात्तस्याः शक्तेर्लडादिष्वारोपेण विधानाभ्युपगमात् । *प्रारब्धपरिसमाप्तत्वमिति* । अयं भाव - वर्त्तमानत्वं न शब्दप्रयोधिकरणकालवृत्तित्वम् । तादृशदिनादिरूपकालमादाय विनष्टेऽपि पाके पचतीति प्रयोगापत्तिः । नापि तादृशक्षणवृत्तित्वम्, क्रियायाः पूर्वापरीभूतावयवकसमुदायरूपायास्तादृशकक्षणवृत्तित्वासम्भवात् । किन्तु विनष्टप्रागभावकाद्यवयवकृत्ये सति, अनुत्पन्नध्वंसान्त्यावयवकव्यापारसमुदायनिष्ठं तादृशशब्दप्रयोगाधिकरणवृद्धिन्धक्षणसमूहावयवाध्रयकालवृत्तित्वमेव विवक्षितमिति । नचैवमपि यत् किञ्चिदेकक्षणे तादृशसमूहाभावादनुपपत्तिरेवेति वाच्यम् । क्रियाया यत्किञ्चिदेकक्षणवृत्त्ययं पचेत् तादात्म्यारोपेण पचतीत्यादिव्यवहाराभ्युपगमात् । अत एव निवृत्तभेदादतिक्रयनमिति । यद्यपि “भावकालकारकसंलयाश्चत्वारोऽर्था आप्त्यातस्य” इति निरुक्तभाष्ये प्रतिपादितमिति वर्त्तमानत्वादिकं क्रियाऽतिरिक्तमादाय कालवृत्तिं निर्वक्तुमुचितम्, तथाऽपि उपाधिमन्तरा तस्य निर्वक्तुमशक्यतया धातुवाच्यक्रियाभि-

परिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् । पचतीत्यादाव-
धिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तोति भवति लट्प्रयोगः ।

दर्पणः

लक्षणं ग्राहयति—*पचतीति* । *अधिश्रयणादीति* । साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषय-
पूर्वापरीभूतावयवममुदाख्यैव क्रियात्वादिति भावः ।

तदिति । उक्तवर्त्तमानत्वमित्यर्थः । यद्यपि भावकालकारकसंख्याश्रित्वारोऽर्थां
आख्यातस्येति निरूक्तभाष्यात् क्रियातिरिक्तकालस्यैव वर्त्तमानत्वादिर्कं प्रतीयते,
तथापि निरुपाधिकस्य तस्य वर्त्तमानत्वादिना प्रत्येतुमशक्यत्वाद्दुपाधिभूतक्रिया-
मादायैव तत्र तत्त्वस्य यक्तव्यतयाऽऽश्रयकृतत्वात् क्रियायामेव तत्त्वमुक्तमित्यवधेयम् ।

वस्तुतस्तु दण्डमुहूर्त्तांघात्मरुः खण्डकाल एव वर्त्तमानत्वादिना लडादिवाच्यः ।
तद्वत् वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमेव तदादिन्यायेन तत्तच्छब्दप्रयो-
गाधिकरणत्वेनाऽनुगमाच्च न शक्यतानन्त्यम् ।

यद्येवमपि तत्तत्कालत्वेन तत्तत्कालयोधस्यानुभयमिद्वानुपपत्तिरिति विभाष्यते;
तदास्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षिततत्कालत्वावच्छिन्न
एव लटः शक्तिः । क्रियारम्भात् पूर्वं समान्युत्तरं चाऽर्धीते पचतीत्यादिप्रयोगोप-
त्तिस्तु स्ववृत्तिप्रागभावाऽप्रतियोगिवृत्तित्वस्ववृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगिप्रकृतक्रियाऽनुयो-

परीक्षा

अक्रियामादायव काले वर्त्तमानत्वादिर्कं निर्वचनीयम्, तदपेक्षया तत्तद्वात्वर्थक्रियामा-
दाय तन्निर्वचनीयमित्येवोचितम् ।

वस्तुतस्तु तत्तत्कालत्वेनोपाधिना वस्तुवृद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितेन तत्त-
त्काल एव लडादीनां शक्तिः कल्प्यते । एवं च तदादिन्यायेन तदाख्याने सा । न च
तत्कालत्वावच्छिन्नेऽप्याथादिरूपे काले लडादीनां शक्तिश्चेतादृशकालाधारकक्रियायां
देवदत्ताश्रयस्त्वमवाधितमादाय पचिक्रियाया आरम्भात्पूर्वं तादृशक्रियाध्वंसानन्तरं
च पचतीतिप्रयोगोपत्तिरिति वाच्यम् । कर्ता ख्यायातार्थः ; स च व्यापाराश्रय एव ।
तत्र व्यापारस्य घातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य तत्तच्छब्दप्रयोगकालावच्छिन्नव्यापार-
तावच्छेदकमन्वधावच्छिन्नाश्रयता या लड्यंतावच्छेदकता तथा दोषाभावान् । एवं
वर्त्तमानसामीप्यमपि लड्यं क्वचिन् । “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति सूत्रात् ।
वर्त्तमानसामीप्यं चातीतानागतमाधारणम् । तच्च क्रियानिष्ठम् । प्रकृतशब्दप्रागाधिकर-
णक्षयध्वंसाधिकरणक्षणेत्पत्तिरुत्त्वप्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्ष-
णवृत्तिन्यान्यतररूपम् । ‘कदाऽऽयाम्यसि’ इत्युक्ते एष आगच्छामीत्युक्ते आद्ये कदा
गतौऽमीन्यादौ अन्त्यमपूतीयते । वर्त्तमानसामीप्यं च विवक्षाधीनं क्रियार्था प्रधान-
भूतायां विशेषणतया भासते । निरुक्तवर्त्तमानसामीप्याश्रयगमनानुकूलक्रियेति योधा-
त् । *भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेति* । अत्र वाकारोऽनाख्यायां पूर्वापेक्षयाऽस्य गुरुत्वात् ।
एवं भूतत्वभविष्यत्वयोरप्येवं निर्वचनस्यैतत्तुल्यतया एतत्पक्षे कार्यमित्यन्योन्याश्रया-
पत्तिश्च स्यादिति पूर्वलक्षणमेव युक्तमिति । *मध्ये तदस्तीति* । *
पारे निरुक्ते वर्त्तमानत्वमन्तीत्यर्थः ।

आत्माऽस्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियाया अनित्यत्वात्तद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादाय वर्तमानत्वमूह्यम् । उक्तं हि भाष्ये—“इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां क्रिया स्तिष्ठतेरधिकरणम्” इति

दर्पणः

गिरुत्याभ्यां विशेषितेन आधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयनियमोपगमेन वारंणीया ।

यत्र तु खण्डिक्रियैव धात्वर्थस्तत्र शुद्धाधेयतासम्बन्धेनैव तदन्वयान्नाऽऽत्माऽस्तीत्यादा द्रोप इति । भूतभविष्यद्विन्नत्वं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायाम् । पूर्वलक्षणापेक्षयाऽस्य गुट्वाद्भविष्यत्वस्यापि वर्तमानत्वघटितत्वेन तद्ग्रहे, भविष्यत्वग्रहे च तदवच्छिन्नभिन्नत्वरूपवर्तमानत्वग्रह इत्यन्योऽन्याश्रयाच्च । एवं भूतत्वमादायाऽप्यन्योन्याश्रयो द्रष्टव्यः ।

ननु सत्ताश्रयत्वादीनां धात्वर्थत्वे तत्राऽसङ्गतिः; तेषामखण्डत्वेनाऽव्ययवघटितोक्तलक्षणवर्तमानत्वाम्भवाद्दत्त आह—*आत्मास्तीति* । *अनित्यत्वादिति* । सावयवत्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वे सति घञसप्रतियोगित्वादित्यर्थः । तद्विशिष्टस्यानित्यराजक्रियादिविशिष्टसत्तादिरूपाथस्येत्यर्थः । तथाच केवलसत्तादिरूपाथं तदसत्त्वेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टे तस्मिन् विशेषणांशमादाय तत्सत्त्वं नाऽनुपपन्नमिति भावः ।

यद्वा तद्विशिष्टेत्यस्य तदा अव्यहितत्वादनित्यत्वस्यैव परामर्शात् तादृशक्रियागतं वर्तमानत्वमारोप्य सत्ताधर्थको लडित्यर्थः । तत्र स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तं हीति* । *तिष्ठतेरधिकरणमिति* । आधेयतासम्बन्धेन तादृशक्रियात्मककालविशिष्टत्वान् तासामिति भावः । अनेन साधुत्वं लभ्यते । लक्षितकालस्यैव वस्तुतस्त्वित्यादिना उक्तकल्पस्यैव क्रियायामाधेयतयान्वयलाभात् ।

परीक्षा

नन्वात्मास्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ प्रधानीभूता याऽऽत्मधारणानुकूलक्रिया व्यापारभूता तस्यां निरक्तप्राग्बधापरिसमाप्तत्वं नास्तीति कथं लः साधुत्वमत आह—*आत्माऽस्तीति* । *राज्ञामिति* । इदमुपलक्षणं यस्य कस्यचित् क्रियाया (१) । राज्ञामिति तु राज्ञः प्राधान्यात्तदुक्तिः । *अनित्यत्वादिति* । राजादिकर्तृकक्रियायां प्रागभावप्रतियोगित्वञ्चसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वमस्तीति प्राग्बधापरिसमाप्तत्वस्य वर्तमानत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । *तद्विशिष्टस्य*—राजादिक्रियाविशिष्टस्य ।

अयम्भावः—आत्मास्तीत्यादौ धात्वनामनेकार्थत्वाद्वाजादिकर्तृकक्रियाविशिष्टा आत्मधारणरूपफलानुकूलन्यापाररूपा क्रिया धारणार्थः । एवं च विशेष्यतया भूतक्रियाया अनित्यत्वान्तद्विशिष्टस्याप्यनित्यत्वमिति निरक्तवर्तमानत्वस्य सम्भव इति । उक्तार्थे भाष्यकारसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेत्यादिना* । राजा तिष्ठतीत्यादौ स्वतो वर्तमानत्वस्य सम्भवः । आत्मा तिष्ठति, पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ तु राजादिक्रियामादायोक्तरीत्या वर्तमानत्वम् । *तिष्ठतेरिति* । स्थित्यादेरप्युपलक्षणम् । एवञ्च राज्ञः स्थितिभूतादिभेदेन भिन्ना, आत्मादिस्थितेर्भेदिका, अस्मिन्नर्थे हरिसम्मतिमप्याह—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥

इति वाक्यपदीये च । एवम् “तम आसीत्” “तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्” “श्रहमेकः प्रथममासम्, वर्त्तामि च भविष्यामि च” इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः ।

तद्ग्रन्थवर्त्तमानत्वादिः लडादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणायां लडादेस्तात्पर्यं ग्राहकत्वेनोपयोगात् ।

दुर्बणः

परतो भिद्यते इति । सर्वे पद्यादिधात्वर्थसामान्यं परतः—स्वाऽपेक्षयाऽन्येन वर्त्तमानत्वादिना । *भिद्यते*—ध्यावर्तते । आत्मास्तीत्यत्रात्मादिपदमात्मसत्ताद्यर्थकं न विकल्पते सनातनत्वेन निरवयवत्वादुक्तविशेषणसम्बन्धाभावेन भेदाऽनुमितिविषयो न भवतीत्यर्थः । तथाचाऽत्मास्तीति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति पूर्वाद्धार्थः । समाधत्ते—*तस्मादिति* । विशेषाऽतिरिक्तपदार्थस्य स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवादित्यर्थः । पर्वतादीत्यादिनाऽत्यादिपरिग्रहः ।

पररूपेणेति । परस्य राजक्रियादिरूपार्थस्य, रूपेण—धर्मेण वर्त्तमानत्वादिना भिद्यते इत्युक्त एवार्थः । *तम इत्यादि* । तम आसीदित्यादयो भूतक्रियागतभूतत्वारोपात् । *भविष्यामि चेति* । भाविक्रियागतभविष्यत्वारोपाच्च योज्या इत्यर्थः । पक्षद्वयस्यैवाऽऽकरास्त्वतां प्रदर्शयन् प्रथमद्योतकत्वपक्षे उपपत्तिमाह—*तच्चेति* । *क्रियासामान्येति* । कालसामान्यवृत्तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः ।

तद्विशिष्टे । वर्त्तमानकालादिविशिष्टे, वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे वा व्यापारे इत्यर्थः । लडादेरित्यादिना लडादिपरिग्रहः । *उपयोगादिति* । स च प्राक्प्रतिपादितः । तथाच लडाद्यादेशत्वेन तिवादीनां वर्त्तमानत्वाद्विद्योतकत्वाभावाक्षीदित्यादा वर्त्तमानक्रियाप्रतीतिः । क्रियासामान्यशक्तघातोस्तत्तद्विशिष्टे लक्षणयैव तत्तद्विशिष्टक्रियाबोधोपपत्तौ पृथग्वर्त्तमानत्वादा तेषां शक्तिरूपेण गारवादिभिर्भावः । वाचपरीक्षा

परत इत्यादिना । आत्मा—विशेष्यतया मासमानम् । न विकम्पते—न तस्य रूपं भिन्नं भवति । *तस्माद्*—विशेष्यस्य स्वतो व्यावृत्तत्वासम्भवात् ।

पररूपेणेति । परस्य राजादेयां क्रिया तस्या यद्रूपं तद्वर्त्तमानत्वादित्तेन भिद्यत इत्यर्थः । एवं वर्त्तमानत्ववद्भूतत्वभविष्यत्वविषयेऽपि तथैव भूतत्वं भविष्यत्वं चोपपादनीयम् ।

एवमेव श्रौतप्रयोगस्याप्युपपत्तिः कायंत्याह—*तुच्छेनेति* । *तुच्छेन*—अज्ञानेन । प्रभुर्नित्यमात्मस्वरूपम् । *अभ्यपिहितम्*—आवृत्तस्वरूपम् यदासीदित्यर्थः ।

नासम् अत्र भूतत्वस्य, भवामीत्यत्र निरुक्तवर्त्तमानत्वस्य । यदुक्तं दशलकाराणामर्थ इति तत्राद्यशब्दो न वाच्यार्थपरः, किन्तु द्योत्यार्थपर इत्याह—*तच्चेति* । *वाचकत्वेति* । घातोरिति शेषः । *तद्विशिष्टे*—वर्त्तमानत्वादिविशिष्टे । *लडादेः*—लडाद्यादेशस्य । *तात्पर्यं ग्राहकत्वेन*—इत्यनेन द्योतकत्वं स्पष्टतयैवोक्तम् ।

नच "क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्त्तकमिति शङ्क्यम् । पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशास्त्रसाक्षात्कारोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

दर्पणः

वचस्त्वमित्यर्थः ।

उक्तस्थले प्रत्यक्षविषयतासत्त्वेऽपि तादृशविलक्षणविषयत्वाभाववत्त्वमशुण्णमिति न तदनुपपत्तिः । प्रत्यक्षं तादृशशब्दप्रयोऽनुयाह्यम् । ननु दशमस्त्वममीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानस्य दृष्टत्वेन शब्दजन्यतादृशज्ञानविषयेन्द्रियाम्बन्धक्रियायां लिङ्गनुपपत्तिरिति चेद् ? न । तत्रापि शाब्दज्ञानमहृतमनसैव दशमसाक्षात्कारो, न तु शब्दात् । लौकिकविषयतानियामकेन्द्रियसंयोगादेरभावेन शब्दे तद्वत्त्वाऽसम्भवात् । अत एव तत्त्वमसीत्याद्याचार्योपदेशदशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्ये उक्तमिति सर्वे समञ्जसम् ।

"क्रिया नामेयम्" इति भाष्ये साऽसावनुमानगम्येति शेषः । क्रिया-साध्यत्वेन प्रतीयमाना, इयं पचतीत्यादिव्यवहारविषयीभूता । यतः पूर्वापरीभूता क्रमिकानेकव्यापारसमूहात्मिका, अतोऽत्यन्तापरदृष्टा-परेण प्रत्यक्षप्रमाणेनाऽत्यन्तमदृष्टा तज्जन्यज्ञानाऽविषया इति यावत् । *पिण्डीभूतेति* । अवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डस्यैवामावादादिति भावः । ननु तर्हि तस्यां किं प्रमाणमत आह—*साक्षादिति* । विविक्षित्यादिरूपकार्याऽनुमेयेति । *अन्यथेति* । क्रियाया अवयवशोऽपि साक्षात्काराऽनभ्युपगमे इत्यर्थः । *प्रतिभातीति* । उक्तार्थं एवाऽऽमद्बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः ।

ननु क्रियाऽवयवा अपि क्रियावद्तीन्द्रिया एव ; यथा पचंस्दृक्तेचनादयोऽवयवास्तथा तेषामन्यवयवास्तेऽपि समूहरूपेणैव धातुवाच्याः । यस्तु क्षणाऽवच्छिन्नस्तद्रूपो-

परीक्षा

दशानुव्यवसायनिरूपितविषयताशालि । एवं च प्रत्यक्षविषयक्रियायां तादृशानुव्यवसायनिरूपितविषयताभ्रयप्रत्यक्षविषयत्वमत्वेन बाधान्न तत्र 'पपाच' इति प्रयोगः ।

परोक्ष इति विभेदणस्य व्यावर्त्तयं दर्शयितुमाह—*नचंति* । *अत्यन्तापरदृष्टा-परेण सर्वतो बलवता प्रत्यग्नेणात्यन्तमदृष्टा । अत्र हेतुनाह—*पिण्डीभूतेति* । तदनुदायभावमापन्नानामवयवानामाशुविनाशित्वेन पिण्डीभावस्यैवासम्भवादिति भावः । अत एवानुमानगम्येति भाष्ये उक्तम् । अनुमानं च तत्कृतदर्शनेन बोध्यम् । एकावयवस्य प्रत्यक्षत्वमादाय यथा—'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगस्तथा पञ्धात्वर्थक्रियाया अपि यत्र प्रत्यक्षत्वम् ; तत्र लिङ्गन्तप्रयोगवारणाय परोक्षे इति विभेदणमित्याशयेनाह—*पिण्डीभूताया इति* । *अन्यथा*—अवयवशोऽपि तस्याः साक्षात्कारानभ्युपगमे ।

व्यापारविद्यानां क्रियानुकूलसाधनानामेवञ्च, पारोक्ष्यं विवक्षित-
मतोनोक्तदोषः । 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविद्याना-
मितीत्यपि वदन्ति ।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति स्वक्रियायाः स्व-

दर्पणः

उपयवः स तु न धातुवाच्यः, किन्त्ववसमूहाऽऽत्मनैव । आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्य-
स्य । एवञ्च सदमद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियग्राह्या । तदुक्तम्—

क्रमात् सदमतां तेषामात्मना न समूहिनः ।

सदस्तुविषयैर्यान्ति मन्बन्धं, चक्षुरादिभिः ॥ इति ।

अल्पन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽऽवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेत्पेवाशयः । अत
एव "वर्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्तमानो कालः, परं त्वाऽऽदित्यगति-
बध्नोपलभ्यते" इत्युक्तम् । तस्य प्रत्यभेनेति शेषः ।

एवञ्च वर्तमानत्वाक्रान्तक्रियाणां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत उपलभ्यते । 'परय मृगो
धावति' इत्यादीं तु दृशिज्ञानायको, धावतिवां फलपर इति न कश्चिदोषः । किञ्च अवय-
वस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रवृत्तः क्यमित्यादावयवधातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय काद्युप-
पादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारिताभ्ये भाष्यस्य-
पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्भतान्तरमाह—**व्यापाराविद्यानामिति** ।
एवञ्चातीतानघतनव्यापाराविद्यपरोक्षकर्तृक्रियायुक्तेर्द्रांतोर्ल्लिखिति, "परोक्षे लिट्"
(पाःसू० ३।२।११६) इति सूत्रार्थः ।

अयं पपाचेति । तदानो कर्तुरपरोक्षेऽपि व्यापारदत्तायां परोक्ष्यमत्वादुक्तप्र-
योगोपपत्तिरिति भावः । *इत्यपि वदन्तीति* । मतान्तरानादरेऽपि पूर्वोक्तार्थ-
स्याऽप्यातरमर्गायत्वं मन्वाना भाष्याऽनुसारिण इति शेषः ॥

अग्राहनेयायिकाः—पूर्वाऽपरीन्ताऽवयवसमुदायात्तत्कपारिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्य-
क्षत्वं युक्तमेव । समूहस्यैवाभावात् । तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वांनुभवविरदम् ।
तत्र प्रत्यक्षकारणवधुःसंबुद्धममवायादः सत्त्वान् । अन्यथा घट्युस्तकांशैरप्यप्रत्यक्ष-
त्वाऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः । अधिधरणं साक्षात्करोमिति मावजनीनप्रतीनेश्च ।
प्रतीनेः पदायांश्चाधरत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽपत्तिश्च । "क्रिया नामेयं" इति भाष्य-

परीक्षा

यत्तु परोक्षत्वं च वक्तृभिन्नकृत्यम् । अत एव घंश्रयमशं मंत्रेण गमने कृतेऽपि
'मंत्रो जगाम' इति घंश्रौषप्रयोगस्योपपत्तिः । स्वकर्तृकगमनस्य चित्तविभेदादिना परो-
क्ष्येऽपि 'स्ययं जगाम' इति न प्रयोग इति तन्नामाहं पराचेति प्रयोगानुपपत्तेः । अ-
स्मत्प्रमाणानाधिकरण्य एवोक्तमनुरविधाने वक्तृभिन्नकृत्यस्यवाचादिति । 'स्ययं ज-
गाम' इत्यस्य प्रपमान्तप्रयोगस्य तु नापत्तिः । शेषत्वाभावात् ।

मतान्तरमाह—**व्यापारिति** । केवल्याधनप्रत्यक्षत्वेऽपि नानुरवत्तिरित्याह—
*अयमिति

कथं तर्हि । स्वकर्तृक्रियायाः स्वापत्त्यवयवमन्भवति भावः ।

प्रत्यक्षत्वादिति चेत् ? असद्गतमेव । व्यासद्गादिना स्वध्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनक-
शब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनत्वाऽतीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन

दर्पणः

स्यापि इयं सावयवपञ्चादर्थरूपेत्यर्थान्न तद्विरोधः । सदसतां तेषामित्यस्य विद्यमा-
नाविद्यमानावयवरूपाणामित्यर्थान् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वाद्
हरिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा क्रिया सदसद्रूपेति वदतोव्यायात् स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वामायेन तदनुवादकमाप्योपष्टम्भोपन्यासोऽपि नावयवानां पारो-
क्ष्योपपादकः । प्रकृतः कर्मित्यत्राप्यवयवातीतत्वमादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायाती-
तत्वरोपे मानामायेन तद्दृष्टान्तासद्गतिश्च । दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्य-
क्षत्वमारोप्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापादनमपि स्वाग्रहमूलकमेव । अत एव भाष्ये 'पश्य
मृगो धावति' इत्यनेन लौकिकविषयताशाल्यर्थकदृष्टिगुरुमत्वं धावतेः प्रतिपादितम् ।
कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगकृत्तंरुधावने ज्ञानविषयत्व-
रूपज्ञानरुमत्वाऽव्याधात् ॥ धावतेः संयोगरूपफलार्थकत्वं व्यापारवाचकत्वाभावाद्वा-
स्तुत्वप्रमद्गश्च । स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने चाप्रत्यक्षत्वापत्ति-
स्तद्वन्मथैवेति न किञ्चिदेतत् । तस्मात् पूर्वोक्तमतमेव निरावाधमिति ॥

व्यासद्गादिनेति । यथा—“मतोऽहं किल धिललाप” इत्यत्र मदादिना मनोऽ-
परीक्षा

उपपादनेऽपीति । बहुतरमनःप्रणिधानमाध्यं किं ग्रन्थरचनात्मकक्रियायाः इति शेषः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रागुक्तमतयोः व्यापाराविष्टानामिति मतमेव युक्तमिति प्रति-
भाति । क्रियावयवानामपि सावयवद्रव्यात्तेषामपि समूहस्त्वत्वात्संज्ञोऽपि क्रिया परोक्षेव ।
एवं चेन्द्रियाणां सद्रस्तुपाहकत्वेन क्रियायाः सदसद्रस्तुरूपायास्तेन प्रत्यक्षस्य न प्रम-
क्तिः । तदुक्तं हरिणा—

प्रमात्सदसतां तेषामात्मनां न समूहिनः ।

सद्रस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति

अत एव भाष्ये—अत्यन्तापरदृष्टेत्यत्रात्यन्तपदस्यारस्यमद्गतिरिति । न च
'पश्य मृगो धावति' इत्यस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र हेतुं ज्ञान-
सामान्यार्थत्वात् । एवमधिप्रयत्नं साक्षात्करोमीत्यस्यापि यथा कथञ्चिदुपपत्तिः कथां ।
अत एवागारान्तःस्थितयोरेकस्य परं प्रति मुरविशेषादिजन्यदृष्टधर्मगानन्तरं मृग-
कर्तृकगमनानुमानानन्तरं 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिरिति । किञ्च
याम्नात् पारोक्ष्यादि न लिट् प्रयोगे नियामकम् । किन्तुविशानिवन्धनमन एव 'अध्या-
स्य सर्वतुंमुत्पामयोप्याम्' इति लट्प्रयोगस्योपपत्तिः । एवं च 'ज्यानेने किरणाजली-
मुदपन' इति प्रयोगस्यापि शास्त्रानायासनिष्पन्नस्यप्रतीतिपत्त्यभूतानपतदत्वविर-
क्षाया एव मूढमहादेन करिष्यामि यत्र नयाऽपि साक्षात्कर्तुंमशक्यमिति ज्ञानात्प-
पारोक्ष्यविरक्षायाश्च सम्भवाद्द्वि उपपत्तिरिति माधुर्यमेव । एवमन्यन्तापदस्योऽपि लिट्
भरति । "अन्यन्तापदस्य लिट् वक्तव्य" इति यचनात् । यथा कंचित्तुदसंज्ञं च यत्र प्रत्युक्तं
'मया कलिने दृष्टोऽमि' सत्र गन्ता तु पुनः संस्कारयोग्यो भरति ।

तत्त्वञ्च-वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

लेटोऽर्थमाह-विध्यादाविति* ॥ “लिङ्घ्ये लेट्” (पा०सू०३।४।७)
इति सूत्रात् । लिङ्घ्यश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते । लोट्थमाह-

दर्पणः

ननु ‘अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि भविष्यामि च’ इत्यत्र धात्वर्थसत्तायां वर्त्तमान-
प्रागभावप्रतियोगित्वस्य भविष्यत्वस्य बाधात्तदर्थकान्नविष्यदर्थकप्रत्ययाप्रमत्तिरत
आह-तत्त्वञ्चेति* । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिरुपमयवत्त्वमिति पाठः । तथाच
तदर्थव्यापाराधिरणस्य कालस्यानित्यराजक्रियाऽऽघातमकस्योक्तमविष्यत्त्वान् तदा-
दायैव लडुपपत्तिरिति यथाश्रुतायांनुमारिणः ॥

अन्ये तु-ननु येषां मते नश्यत्यादिधातूनां नाशमाप्रमथंस्तेषां भविष्यत्वस्य वर्त्त-
मानप्रागभावप्रतियोगित्वमत्वे द्वो भाविनाशकेः परश्चो नङ्गयतीति प्रयोगापत्तिः ।
वर्त्तमाननाशप्रागभावप्रतियोगिनि तत्राग्रे परद्वस्तनकालवृत्तित्वसत्त्वात् ।

नच परद्वस्तनकालस्य भविष्यत्वघटकप्रागभावेऽन्वयान्युपगमान् तस्य च सत्प्रा-
गभावे बाधाश्लोकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति द्वोभाविनाशकेऽपि द्वो
नङ्गयतीति प्रयोगाऽनुपपत्तिः । तत्राशप्रागभावे श्वस्तनकालसम्यन्धबाधादत आह-
तत्त्वञ्चेति । अत्र ममयपदोपादानं कालो लडाघर्थ इत्यभिप्रेत्य, न तु तस्य लक्षणे
निरेताः, प्रयोजनाभावाद् विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् ।
यत्र तत्पत्तिरेव धात्वर्थस्तत्र तदुपहितमेव तन्निर्वक्तव्यम् । अन्ययोत्पत्तेर्द्वेषा मान-
प्रमद्गान् । एवमोक्तस्यैव भविष्यत्वघटकोत्पत्तौ परद्वस्तनकालवृत्तित्वबाधाश्लोकप्र-
योगापत्तिरित्येत्यमवतारयन्ति ।

अग्रेदमवधेयम्-इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशकालविशेषादेशधिरणत्वेन
धात्वर्थोत्पत्तायेवाऽन्वयः । ननु भविष्यत्वघटकप्रागभावे उत्पत्तिमति वा, तथा सति

परीक्षा

दिता । एवं चानघतनव्यविशिष्टभविष्यत्ववत्यपि यदा भविष्यत्वमाप्रविश्याः तदा
लट् भवतीति शोच्यम् । पूर्वोक्तकालनिष्ठभविष्यत्वघटितं क्रियानिष्ठं भविष्यत्वमाह-
तरत्वं चेति । ननु यथा यत्किञ्चिन् क्रियापामनीतायामपि यत्किञ्चिद्द्विपरिवर्तनादि-
क्रियामत्वकाले पचतीति प्रयोगो भवति, तथा तस्मिन्काले यत्किञ्चिन् क्रियाया भवि-
ष्यत्त्वात् पचतीति प्रयोगापत्तिः । नचोद्देश्यताऽच्छेदकनतिक्रियात्वावच्छेदेन भविष्य-
त्वस्यान्यस्य उपेयत इति वाच्यम् । तथा सति यदापि पचतीति न स्यात् । कस्मि-
न्नपि काले यत्किञ्चिन् क्रियापारमान्यप्रागभावाम्भ्याम् । न च प्रवृत्तपाकस्यावच्छे-
देन तादृशमभविष्यत्वस्यान्यत्वं स्वीकृतं इति वाच्यम् । उद्देश्यताऽच्छेदकस्य प्रवृत्तता-
कस्यैव तादृशानुस्थितेः । एतादृशे विषये धातोन्नाहनेऽप्ये लक्षणायां तु लक्षणयोगी-
रवरूपदोषप्रयोजितेति चेत् ? न । पचतीत्यादौ नक्षरपाकनाम्पयंरूपाणामभिध्याहने
लडादिप्रत्ययेन भविष्यत्वप्रकारकताब्दबोधे जननीये तत्तत्पाकौपाद्यप्यारारविनेष्यक-
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं लडाकारिचारमिति स्वीकारान् । यदा तु
आद्यप्यारारनामोऽपि तत्र वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वप्रमः, तदा पचतीति प्रयोगो
भवत्येवेति ।

दर्पणः

पेण स्वर्गंत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य श्रुतेरनवगमाद्विधिवाक्यात् कथं प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति विभाव्यते; तर्हीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गंत्वादीननुगम्य तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधेः शक्तिरूपगन्तव्या, एवञ्च न विधेर्नानार्थत्वमपि । तदादिवत् । इष्टताऽवच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वोपगमाच्च न स्वर्गंत्वादीनां तद्रूपेण भानापत्तिः ।

अथ 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे योधनीयम् । तच्च न सम्भवति । वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचाराद्, वैजात्यस्य घोत्तरकालकल्प्यत्वेन पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद् ? न । घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्वादी घटत्वोपलक्षितव्यक्तिविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकज्ञानाऽवगमवत् स्वर्गंत्वाश्रययत्किञ्चिद् व्यक्तिसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रतियागित्वमेव श्रुत्या यागेऽवगम्यते, अथवा यागाऽनुत्तरकालाऽश्रुतित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति न कश्चिदोपः । अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति । अन्यथासिद्धत्वं तु विधेः प्रवृत्तित्वात्प्यंक्त्वाऽवधारणादुत्तरकालकल्प्यम् ।

इत्थञ्च ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनेमित्तिकत्वयोरिव नित्यश्राद्धसन्ध्यादौ नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधाललाघवाद्वाग्निमग्रन्यायेन ।

इद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

परीक्षा

इति वाक्यात्स्वर्गकामपदोपस्थाप्यस्य स्वर्गकामनावत् उपस्थितौ स्वर्गोष्टत्वस्य लाभः । न च इच्छाविषयत्वमकस्मान्व्यधर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिर्न भवति, किन्तु स्वर्गंत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नसाधनताज्ञानादेषेति, तत्तद्धर्मावच्छिन्नसाधनत्वं विध्यर्थ इति वक्तव्यम् । तच्च श्रुतिवाक्यान्नावगम्यत इति कथं प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गंत्वादीनामनुगतेनोपलक्षणीभूतस्येष्टतावच्छेदकत्वैकत्वेन शक्तेरैक्यं; शक्यतावच्छेदकं च स्वर्गंत्वावच्छिन्नसाधनत्वमेवेति विधिवाक्यात्सम्य लभान् । ननु 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति वाक्याज्योतिष्टोमे स्वर्गंत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितशरणतावाच्या, सा न सम्भवति । वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेः प्रत्येकं व्यभिचारात्स्वर्गनिवृत्ततद्धर्मावच्छिन्नसाधनता च वपुःमशक्या । तत्तद्धर्मस्य पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेद् ? न स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन कार्यत्वोपगमस्य श्रुतिवाक्यात्कल्पनात् । 'घटं नालं जानाति' इतिवाक्यात्स्वयत्स्वसामानाधिकरण्येन नालाभेज्ञानविषयत्वलाभान् । इत्थं च यत्र स्वर्गकामादिपदमभिव्याहारस्तत्र स्वर्गविशेषसाधनत्वं कल्प्यते । यत्र तु न तत्समभिव्याहारस्तत्र 'अहरहः सन्ध्यामुपासते' 'अहरहः श्राद्धमुपासते' इत्यादौ अर्थवादावाक्योपस्थितफलसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं स्वीकार्यम् । रात्रिमग्रन्यायान् । अर्थवादावाक्यं तु—

इद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । इति ।

दर्पणः

इत्याद्यर्थवादोपस्थितपितृवृत्तिप्रसङ्गलोकावाप्त्यादिकमेव फलं कल्पयते । यद्यप्यन्यत्र समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावः क्लृप्तः, तथाप्युक्तवाक्यप्रामाण्याच्छ्राद्धपितृवृत्त्योर्दृश्यत्वसमवायघटितसामानाधिकरण्येन स कल्पनीयः । कर्तृनिष्ठाऽष्टस्य तु न पितृवृत्तिजनकत्वम् । व्यधिकरणत्वात् । श्राद्धान्तरकृतकर्मनाशाजलस्पर्शादिनातन्नाशेन पित्रादिस्वर्गाऽनापत्तेश्च । पितृणां मुक्तत्वेऽनुष्ठातव्येव तत्कल्पयताम् । अत एव शास्त्राऽऽशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गं इति वृद्धाः ।

स्वतः पुरुषार्थदुःखप्रागभावः, प्रत्यवायाऽनुत्पादो वा तथा कल्पनीयः । तत्साधनत्वं च योगक्षेमसाधारणम् । नित्ये कृते प्रत्यवायाऽनुत्पादनियमात् । तत्सत्त्वे दुःखप्रागभावाऽवश्यम्भावाच्च । तथा च “सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशात्” इति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रपुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्र तौल्येन यथा काम्यं फलायालं तथा नित्यमपीति व्याख्यातं भाट्टैः ।

नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थस्य साधनत्वस्याऽऽख्यातेनाऽभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयाऽनुपपत्तिरिति चेद् ? न । द्रव्यं कारकमिति पक्षे शब्दाऽनवकाशात् । शक्तिः कारकमिति पक्षेऽपि यज्यर्थं व्यापारनिष्ठभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपकरणत्वम्याभिधानेऽपि यागनिष्ठस्य तस्याऽनभिधानेन तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमपदात्तदूपपत्तेः । ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादेर्निषेधविधित्वोपपत्तये नञसमभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरपगन्तव्या । तस्याऽपि धात्वर्थेऽन्वयः । नञ् तात्पर्यं ग्राहकः । कलञ्जकर्मभक्षणमनिष्टसाधनमिति बोधः ।

यद्वा नञर्थभावविशेष्यक एव बोधः । नञा विधेर्नितृत्ततात्पर्यकत्वावधारणात् । तेन च स्वप्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वाक्षेपात्ततो निवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । बलवदनिष्टाजनक इष्टसाधने घन्द्रमण्डलानयने बलवदनिष्टाननुबन्धिनि साध्ये निष्फले, तृप्तिरूपेष्टसाधने कृतिसाध्यमधुविपसंपृक्ताऽन्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात् । प्रवृत्तं कञ्चाने विषयता-

परीक्षा

नित्यत्वस्य काम्यत्वेन विरोधात् नित्यस्य फलविशेषसाधनत्वकल्पनमिति तु न वाच्यम् । तयोरविरोधस्य कल्पनात् । ननु यागस्येच्छाविशेषरूपस्य सुखविशेषरूपस्वर्गं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण्यात् ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र भवतु स्वर्गसाधनत्वम् ‘अहरहः श्राद्धस्य तु कर्मविशेषरूपस्य पुत्रसमपेतस्य पितृप्रीतिसाधनत्वं तु न सम्भवति ; व्यधिकरणत्वादिति चेद् ? न । एतादृशे विषये स्वसाध्यकत्वमुद्देश्यत्वसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पनात् । पितृणां मुक्तत्वे तु कर्मानुष्ठातुरेव तत्फलम् ।

यद्वा—नित्यसन्ध्यावन्दनकर्मणः प्रत्यवायानुत्पाद एव फलमित्यस्तु । तस्य अन्यन्वन्तु क्षेमिकमस्तु । न च ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र स्वर्गविशेषजनकत्वस्याख्यातेन प्रतिपादनात् तृतीयाया अनुपपत्तिरिति वाच्यम् । फलनिष्ठं यद्भावनाभाव्यनियतकत्वरूपं पारिभाषिकं कारणत्वं तस्याख्यातेनानभिधानेन तृतीयोपपत्तेः । नन्विष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वेन भूममभिव्याहारे ‘न कलञ्जं भक्षयेत्, नागम्यां गच्छेत्’ इत्यादावनुपपत्तिः । धात्वर्थव्यापारं इष्टसाधनत्वस्यावाधादिति चेद् ? न । एतादृशे विषयेऽनिष्टसाधनत्वस्य स्वलक्षणया विध्यर्थत्वात् । नञस्तात्पर्यग्राहकत्वकल्प-

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात्,
तथापि यागादीं सर्वत्र तल्लोकत एव भवंगम्यत इत्यन्यलभ्यत्वान्न

दर्पणः

वच्छेदककोटीं तेषां निवेशस्याऽवश्यकतया विधिवाच्यत्वं श्रुतेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं-
भावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुंमाशङ्कते—यद्यपीति* ॥ *एतत्* प्रवर्तकज्ञान-
विषयताऽवच्छेदकत्वम् । तत्सत्ये युक्तिमाह—*तज्ज्ञानस्येति* ॥ कृत्यऽसाध्येऽपि
तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । निराचष्टे—*तथापीति* ।

लोकत एवेति । लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ' इति
न्यायादिति भावः । वस्तुतस्तु उक्तन्यायस्य पदान्तरलभ्यैव शक्तिरन्यथा कस्यापि
पदस्य शक्तिर्न सिध्येत् । सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात् । किञ्च-इष्टसाधन-
त्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात् ; तदा स्यादनुकरीतिर्निराकरणक्षमा, कि-
न्तु प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षणात्तुगीकृतेषु तेषु सा । उपलक्षणस्य च कृति-
साध्यत्वमाधारणतया तत्रापि सिध्यती शक्तिः केन प्रतिषेद्धेति सन्त एवाऽधारयन्तु ।

यत्तु—कृतिसाध्यत्वे वेदादिवगतेऽवशकस्य यागादीं प्रवृत्त्यनुदयात् मईशविशिष्ट-
तज्ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम् । तस्य च यागो मत्कृतिसाध्यो, मत्कृतिसाध्यत्व-
विरोधिधर्माऽनधिकरणत्वान्मत्कृतिमाध्यपाकवदित्पनुमानेनैवाऽवगमाद्वास्य शक्यत्व-
मित्याशय इति ; तद्य । इष्टसाधनताज्ञानस्याऽपि मईशविषयकस्यैव प्रवर्तकतया तस्य
विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनस्य शक्यत्वभ्युपगमेऽपि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरपरिहारात् ।

यदि तु प्रतिपुरुषविधेरावृत्त्या बोधकत्वात्तेनैव तत्पुरुषोपेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रव-
र्तकत्वोपपत्तौ नानुमानावगमकत्वमिति विभाव्यते; तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति
बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वस्य विध्यशक्यत्वे "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र भक्षयेदि-
त्यस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वाबोधकतया निषेधविधित्वानुपपत्तिरिति तत्रापि विधिग-
च्छिरभ्युपया । अनिष्टे बलवत्त्वं चैष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तत्वम् । तेन नाऽऽया-
ससाध्ये कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । 'कष्टं कर्म' इति न्यायेन मुखमात्रजनककर्मोऽमम्भराध
नोक्तार्थस्य सिद्धिः । यदि च कदाचित्तत्सम्भवस्तदेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तदाच्यम् ।

एतेन बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेव न बह्वायाससाध्ये कर्मणि
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । बहुतरदुःखस्य सत्र जायमानत्वादुष्टपदुःखस्यापि कुतश्चित् बलवत्त्वेना-
नुगतबलवत्त्वस्य निर्वस्तुमनाशकत्वाच्चेति ह तस्य विधिशाक्यत्वमभावेति केषा-
श्चित् प्रलपितं प्रत्युक्तम् ।

अथोक्तयुक्त्याऽनिष्टत्वेनाऽनिष्टसाधनत्वाऽभावाज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वम्, किन्तु 'अ-
गम्यां न गच्छेत्' 'शाकं न भुञ्जीत्' इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तये विहितस्य नर-
कस्यादिरूपेण तदसाधनत्वस्य सथात्वं वाच्यम् । तथाच शक्यत्वाऽनन्त्यं, शक्तिप्रहाऽ-
नुपपत्तिर्भवेति चेत् ? न । द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षणनरकत्वाद्यद्विष्टसाधन-

परीक्षा

नात् । इष्टसाधनताज्ञानमिव कृतिमाध्यताज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकमिति कृतिमाध्यत्व-
स्यापि विध्यर्थत्वमन्यत्वात्तद्वृत्ते—यद्यप्येति* । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दाऽर्थ'
इति शशायाऽर्थमेव समापत्ते—*तथाऽपीति* । *लोकत एव*—*लौकिकप्रमाणादेव* ।

तच्छ्रयम् । बलवदनिष्टाननुयन्धित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभावे-
नान्यथासिद्धत्वात् । आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशाया-

दर्पणः

तात्वावच्छिन्नाऽभावकृते तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः ।
उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधन-
स्वभावं प्रतीयते । इच्चिच्च नरकासाधनत्वं, क्वचिद्रोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र
तात्पर्यमेव नियामकम् ।

नचाऽतिप्रमत्तस्योपलक्षणत्वाम्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु, माम्यादिति
वाच्यम् । सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वा-
सम्भवात् । अत्यन्ताऽजनकसाधारणरूपस्य कारणतावच्छेदकत्ववद् अद्विष्टसाधारणरू-
पस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् । तात्पर्याऽभावादेव सुखाद्यसाधनताबो-
धानापत्तौ तस्य विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । तथा सति तु तत्तात्वे-
णाधुनिकानां 'न भुञ्जीत' इति प्रयोगापत्तेः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वेनानुगते तादृशाभावे विधिप्रत्ययस्य शाक्त्यरिति परिष्कृतं प्राची-
ननैयायिकमतं नव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति—बलवदनिष्टेति* ॥ निरुक्तबलवदनिष्टाज-
नकत्वज्ञानं चेत्यर्थः ॥ *न हेतुः—न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचिन् तथैव पाठः । तथाच न तद्विष-
यस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह—द्वेषाभावेनेति* ॥
मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानान् द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्र-
वृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य बलप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधयावदयत्कलसनि-
यतपूर्ववर्तितकष्टेषाऽभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्य-
थासिद्धेरित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताप्राहकस्योभयत्र माम्यात्
तेनैवाल्लयान्यथासिद्धिर्दुवारेत्यत आह—*आस्तिकेति* । स च परलोकाऽङ्गीकारवान् ।
तदनङ्गीकर्तुं नरकसाधनताज्ञानासम्भवात्तद्विषोपणमुपात्तम् । आस्तिकस्य नरकसाधन-
ताज्ञानेन तत्र द्वेषावश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह—*कामुकेति* । तत्त्वज्ञोत्कटराग-
वस्त्वम् । रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो, विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागम्याग-
मने इत्यादिः । द्वेषाऽभावदशायामित्यनेन द्वेषमामप्रीवैकल्यं दर्शितम् । तच्च विषय-
तया द्वेषं प्रति उत्कटेच्छासामप्रीविरहविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशासा-
मन्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया बोध्यम् ॥

परीक्षा

तत्र प्रमाणम्—अनुमानम् । विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं यागो भर्तृतिसाध्यः,
मःकृतिं विनाऽनुपपद्यमानत्वे सति मद्दिष्टसाधनत्वादित्यनुमानस्य सम्भवात् । मधुवि-
षसम्पृक्तान्नभक्षणे प्रवृत्तिवारणाय बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमपि प्रवृत्तिकारणमिति बल-
वदनिष्टाजनकत्वमपि विध्यर्थः । नन्ममभिव्याहारं च घात्यर्थं तदभाव एव प्रतीयत
इति नैयायिकमतं निरमिनुमाह—*बलवदनिष्टेति* । *अन्यथासिद्धत्वादिति* ।
तथा घानन्यथासिद्धत्वपटितकारणत्वं न सम्भवतीति भावः । व्यापकत्वांशभावाद्पि
तस्य कारणत्वं सम्भवतीत्याह—*आस्तिकेति* ।

दूर्पेण.

इति लाघवम् । तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकनिर्णय-
स्याऽऽवश्यकत्वेन, तस्य च स्वरूपसत एवोक्तज्ञानाऽभावमानसे क्लृप्तप्रतिबन्धकत-
यैवोपपत्तेः ।

भवन्मते तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसामग्न्याः, प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवं
स्पष्टमेव । पूर्वमप्रामाण्यविशिष्टपाकविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति मा-
नसे पाकगोचरप्रवृत्तिसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनेनापि लाघवम् । तादृशविशिष्ट-
विषयिताशालिमानससामग्रीकाले अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितोक्तज्ञानस्यावश्यकत्वेना-
प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपाकादिविशेष्यकृतिसामाध्यत्वप्रकारकज्ञानवदिततादृशप्रवृत्ति-
सामग्रीतादृशमानससामप्रयोर्मेलनस्यैवाऽभावात् ।

भवन्मते कृतिमाध्यत्वाभावप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानाभाववदिततादृशप्रवृ-
त्तिसामग्रीतादृशमानससामप्रयोर्मेलने थायकाभावेन तादृशमानसे तादृशप्रवृत्तिसाम-
ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वनीयत्वेन गौरवस्यातिसफुटत्वादनयैव दिशानिष्टसा-
धनत्वज्ञानाभावादीनामपि हेतुना निरसनीयेत्याहुः ।

गुरवस्तु-नेष्टसाधनत्वं विषयर्थः; क्षणिकनयावगते यागे तस्य बोधयितुमशक्यत्वा-
देवं परम्परासाधनत्वमपि । तथा द्वाराऽनुपस्थितेः शाब्दबोधप्रयोजकान्वयप्रयोजक-

परीक्षा

अत्रेदम्बोध्यम्-उक्तरीत्या बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि
कृतिमाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वभावदयकम् । कृत्यसाध्ये वृष्ट्यादौ प्रवृत्त्यदर्शानात् । न च
कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया तदभावस्यावश्यकत्वस्यनियतपूर्वत्वेन तद्भि-
न्नस्य कृतिसामाध्यताज्ञानान्यथासिद्धस्य सम्भवेन न कारणत्वमिति वाच्यम् । कृतिसा-
ध्यताज्ञानगुण्यतादशायामधिकृत्य सामाध्यताज्ञानाभावस्य सत्त्वेन तदा प्रवृत्तिः स्याद्,
अतः कृतिमाध्यताज्ञानस्य कारणताया लाघवदयकत्वात् । एवञ्च कृत्यसाध्यज्ञानादीनां
कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव, ननु प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति स्वर्गकामादिपदसम-
भिव्याहारवशात् तदर्थसमयेतत्त्वस्य कृतौ भानस्वीकारेण प्रकृतिमाध्यत्वस्याप्यन्यथा-
लाभ इति । न च यागस्येच्छाविशेषरूपस्याऽऽनुविनाशितया कालान्तरभाविस्वर्गजनक-
त्वमनुपपन्नम्, कार्याव्यवहितप्रारक्षणाद्यवच्छेदेन कार्याधिकरणे कारणतावच्छेदकस्यमवा-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यागाभावमत्वादिति वाच्यम् । अपूर्वद्वारा तस्य
स्वर्गप्रयोजकत्वस्य कल्पनात् । अपूर्वस्यैव स्वर्गजनकत्वमस्तु, यागस्तु पूर्वस्यावश्य-
कत्वनियतपूर्ववर्तिनः स्वर्गजनकत्वसम्भवे तद्भिन्नत्वादन्यथामिदो भविष्यतीति नु
न वाच्यम् ? व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहात् यागस्य स्वर्गविशेषं प्रति शा-
स्त्रबोधितकारणत्वान्यथाऽनुपपत्त्यामध्यऽपूर्वः कल्पने यदि यागस्य तं प्रति कारणत्वमेव
न स्यात्तदाऽपूर्वस्य सिद्धिरेव न स्यात् । न चैवमपि 'नृसिद्धमः पंचत' इत्यादिलौ-
किकविधिस्यथे नृस्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन नृसिरूपमाध्याधिकरणे पचिक्रियाया
अभावात् कृत्रयमिष्टसाधनत्वस्य विषयत्वम् । अपूर्वस्य कल्पकत्वेदाभावेना-
मिदत्वादितिवाच्यम् ? एतादृशे विषये-दृष्टप्रयोजकस्यैकविषयत्वकल्पनादिति
द्वेषाभावस्य त्वावश्यकत्वस्यमुपपादितम् ।

दर्पणः

स्वरूपवत्त्वयोग्यतायास्तत्राभावात् । साधनतासामान्यबोधस्त्वेकविशेषबाधे तदितर-
प्रकारकृतवनियमादसम्भवदुक्तिकः । किञ्च यागो न कर्तव्यतया प्रतीयते ; काम्यादन्य-
त्काम्याव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमेव कामी कर्तव्यतयाऽर्थातीत्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् ।
तस्माद् द्वारीमूलं काम्याऽव्यवहितपूर्ववर्तिसाधनमपूर्वमेव कार्यत्वेन शक्यम् ।

कार्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वम् । तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोराकाङ्क्षायां
विषयतया यागः शाश्रयतया स्वर्गकामः सम्बन्धयते । मुखदुःखाभावादेर्लौकिकप्रमाणे-
नैवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेयं तस्मिन्नप्रामाण्यशङ्कानवकाशात्
तस्य तत्त्वम् । तथाच 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्वर्गकामकृत्युद्देश्यो यागविषयको
नियोग इति बोधः ।

अत्रापूर्वस्य यागविषयकृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयकत्वम् । यागस्य तादृश-
कृतिविषयत्वे पुरुषस्याश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वकारणत्वम् । सैव योग्यता ;
यथा—'वेदेन जलमाहर' इत्यत्र छिद्रेतरवदत्वं योग्यतावच्छेदकोपस्थितिष्येनेत्यादावर्था-
ध्याहारात् । प्रकृते चोपादानिकप्रमाणवशात्तच्छक्यैव । तच्छक्यैवादावर्थापस्थित्या-
भ्युपगमे लक्षणोच्छेद इति न साम्प्रतम् । स्वशक्त्यान्वयबोधकस्यैव स्वोपादकमरु-
पदार्थबोधकत्वोपगमात् ।

न च 'गङ्गायां घोषः, इत्यादौ गङ्गादिपदानां स्वशक्त्यान्वयबोधकत्वं, येन तदुप-
पादकमरुपदार्थबोधनायोपादानिकप्रमाणाश्रयताः स्यात् । अजहत्स्वार्थलक्षणा तु
नाऽस्मन्मतमिद्धा; तथाच स्वार्थत्वेन कार्यबोधा नियोज्यः ; समभिव्याहृतपदोप-
स्थापितफलाकामश्च तथेति काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः ।

एवञ्च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तौ नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । इच्छा-
विषयसाधनतात्वेन तत्र शक्तौ प्रवर्तकज्ञानानिर्वाहः ; स्वर्गजनकतात्वेन शक्तौ नानार्थ-
तापत्तेरिति तन्मतस्य विमलपक्षस्तत्वाच्च ।

अपिच नित्यनैमित्तिकमर्थे 'शुचिन्विकालजीविनो राहूपरागवतश्च मम सन्ध्यास्ना-
नविषयको नियोगः इति बोधान्न फलाऽपेक्षा, अग्नते तु "चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्"
"अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ फलाश्रयणादिष्यर्थबाधः प्रसज्येत ; मम तु
वेदिके कर्मणि वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव पुरुषः प्रवर्तते । तस्यैव वेदेन पुरुषार्थत्वबोध-
नात् । काम्ये फलाऽतिरानुपगच्छियेत् । अत एव नित्येऽपि तदुद्देशेन प्रवृत्तिरपर-
वृत्ते इत्याहुः ।

तदपरं न क्षमन्ते । लोके प्रवर्तकत्वेन सर्वसम्मतं यदिष्टसाधनत्वज्ञानं तद्विषये
इष्टसाधनत्वे विधिनाच्छिक्त्वपर्यव विधेः प्रवर्तकत्वोपपत्तौ नियोगस्य विधिवाच्यत्वं
मानाऽभावात् । वेदबोधितमूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या हि तत्कल्पनात् । न च तस्य
पूर्वमुपस्थितिरस्ति येन तत्र शक्तिग्रहः । एकविशेषरोधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रका-
रकृतवनियमेषु माश्रात्साधनतातिरिक्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात् । तादृश-
साधनत्वे योग्यतावच्छेदं च परम्परापटकमपूर्वम् । तथाच स्वर्गसाधनत्ववत्त्वत्वे
निर्वाहे औपादानिकप्रमाणवशादपौरुषत्वतापि न तद्वाच्यम् । अपूर्वाऽनुपस्थितौ
परम्परासाधनत्वमपि कथं वेदो बोधवेदिति स्वनुपस्थितेऽप्येवं कथं शक्तिग्रह इत्यनेन
मुक्त्ययोग्यमम् ।

दर्पणः

पुं काभ्याऽऽव्यवहितापूर्वसाधनं कामी कर्तव्यतयाऽवैतीत्यपि न, काम्यमाध-
नताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् न तु तत्राऽव्यवहितत्वनिवेशोऽपि, गौस्वान्मानाऽभावाच्च ।
दृश्यते च नृप्त्यर्थिनस्तत्प्रयोजकं जलाहरणादी प्रवृत्तिः । इष्टसाधनत्वे यथा शक्तिप्र-
हस्तयोक्तम् । अपूर्वस्यादास्यत्वेऽपि यथा नित्यनैमित्तिके प्रवृत्तिस्तथोपपादितम् । ७

प्रत्युत तत्र तत्रैव सा दुरुपपादा । निष्फलत्वात् । दुःखैरुपलब्धत्वाच्च । प्रवृत्तिमात्र
इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणान् । प्रवृत्तिविषयमाध्यतये सतीष्टत्वरूपसाध्यत्वम-
पि नाऽपूर्वस्य, येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिः सम्भाव्येत । निष्फलतयावगते प्रवृत्तिस्तु श्रु-
तिसहस्रेणाप्युत्पादयितुमशक्येति वेदबोधितत्वात्प्रित्यं प्रवृत्तिरिति छात्रप्रतारणामात्रम् ।

अत एव 'यज्ञो दानं तपः कर्म' इत्यादिनाऽनिर्दिष्टोऽपि प्रत्ययापरीहारः स्वर्गा-
दिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामेषां फलं भवतोत्यर्थकेनाऽष्टादशाध्याये भगवद्गीतासु
पावनत्वमुक्तम् । किञ्च पवेतेत्यादिलौकिकविधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्ववद्
वेदिकविधेरपि तच्छब्दस्यैव प्रवर्त्तकत्वज्ञाननिर्वाहे तस्यानुपस्थितापूर्वं शक्तिरूपेण
निष्प्रमाणकमेवेति ।

परं तु-लिङादिश्रवणेश्च मां प्रेरयतीति नियमेन प्रतीनेरभिधानामकः प्रेरणापरप-
द्यायो व्यापारो लिङ्गादिवाच्यः । सा च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वाद् व्यापारपदेन प्रव-
र्त्तकनिष्टत्वात् प्रवर्त्तनापदेन च व्यवहियते । प्रेरणात्वेन तस्याः मन्विषयत्वमपि शक्य-
ताऽच्छेदकं च प्रेध्यादिधात्वर्थतायच्छेदकतया सिद्धं प्रेरणात्वमखण्डोपाधिः ।

स च व्यापारः सम्मन्वालोके प्रवर्त्तकुरूपनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव । तत्प्रवर्त्तक-
त्वञ्च-लिङाद्युच्चारयितृत्वम् । वेदे तु-प्रयोक्तुरसम्भवालिङ्गाद्यन्तशब्दस्वरूप एव तत्त्वे
सति स्वतन्त्रत्वम् । राजादिप्रेरितपदातेलिङ्गाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्त्तकत्वेनाव्यवहिय-
माणत्वात्-स्वतन्त्रेति । अद्विष्टयाऽऽप्तोक्त्या च तथा स्वविषये इष्टसाधनत्वानुमा-
नम् । ततश्च प्रयोज्यप्रवृत्तिः । 'शत्रून्काद्विषं भुङ्क्ष्व' इत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वान-
नवगतेराप्तोक्तयेति । आप्तोक्त्यापि—'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्याः'
इत्यादिरूप्यापि तस्मिन्निष्टसाधनत्वाननुमानादद्विष्टेति । तत्र विषभोजनविषयकाऽ-
भिप्रायस्य तदीयद्वेषविशिष्टत्वात् व्यभिचारः ।

भवतु वा लिङादिममभिध्याहारं व्यापारान्तरस्याननुभवात्सर्वत्र लिङाद्यन्तश-
ब्दस्वरूपैव सा । अत एव "हेतुमति च" (पा०सू० ३।१।२६) इति सूत्रे भाष्ये-लिङा-
दिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकरुर्तुव्यापारस्य सत्त्वादित्याशयेन 'गृच्छतु मां भवान्' इत्यत्र
गिञ् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने-अकर्तृत्वादित्युत्तरम् । सक्रियप्रेरणायां गिञ्, निष्क्रि-
यप्रेरणायां लोडादि । तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन व्यापाराविष्टः कर्तोऽप्यते इति तज्जाव ।

अथापि क्यञ्चित् कर्ता स्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वान्; प्रेषणस्य गिञ् न भ-
विष्यतीत्युक्तम् । तत आहत्यैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते । "विधिनिमन्त्र" इति
सूत्रभाष्येऽपि विधिः प्रेरणमित्युक्तेश्च । तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः ।

त्रिञ्चेदं ते इष्टसाधनं, तस्मात् त्वं कुर्विति स्वारसिकव्यवहारादपि न तस्य विध्य-
र्थत्वं, पौनहस्यापत्तेः । पौनहस्तस्य सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनतात्पर्यैकत्वेऽपि तस्मादि-
त्यम्यानन्वयापत्तेश्चेत्याहुः । तच्च-प्रायशो भट्टमताऽनुवाद एव । यदा भट्टमने लिङ-
योभिधाख्यो व्यापारः । स च लोके प्रयोक्तुरूपनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्रा-

दर्पणः

ग्वत् । वेदे त्वन्यस्याऽमम्भवाह्निटाद्यन्तशब्दनिष्ठ एव सः, समयेतश्चात एव सा शाब्दी भावनेति व्यवहियते ।

भावनायाः शब्दार्थभेदेन द्वैविध्यादाख्यातवाच्याऽऽर्थाति व्यवहियते । भावना-
द्येन लिङ्गशब्दभावनायाः सविषयत्वमपि भावनाया भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपांश-
त्रयविशिष्टत्वादभिधाभावनायाः सविषयत्वेनागतायाः किं भावयेदिति भाव्याकाङ्क्षायां
समानप्रत्ययोपासत्त्वप्रत्यासत्त्यांशत्रयविशिष्टा स्वविषयप्रवृत्तिरूपाख्यातवाच्यार्थ-
भावना विषयत्वेनोपतिष्ठते । इयमेव साध्याकाङ्क्षेति व्यवहियते । साध्यताख्यविष-
यत्व तस्याः सविषयत्वात् ।

एवञ्च तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेति करणकाङ्क्षायां लिङ्गादिपदज्ञानं करणत्वेना-
न्येति । करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव । कुशरादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वृत्य-
छिदा निर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् । इयमेव भावना करणाकाङ्क्षेत्युच्यते ।

कष्टं कमेति न्यायादुपाये द्वेषेणाऽलस्यादिना वा अप्रवर्त्तमानं पुरपं प्रति प्रशस्त-
फलवत्ताबोधनेन द्वेषाद्यपसारणेनाऽर्थवादवाक्यजन्या प्राशस्त्यरूपा स्तुतिः सहकारि-
कारणमितीयमिति कर्त्तव्यतेत्युच्यते । एवमार्थभावनाया अप्यंशत्रयवैशिष्ट्येन तद्वगतौ
किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामादिपदसन्निधानात् स्वर्गो भाव्यतयाऽन्येति स्वर्गो
भावयेदिति । यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोऽपि, तथाऽपि तस्याऽमुखरूपतयाऽरू-
पायत्वेन करणत्वेनैवोपस्थित्या च न भाव्यत्वम् ।

अत एव तत्समानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदात्तृतीया । केनेत्याकाङ्क्षायां यागः
करणत्वेनान्येति । करणत्वं तूक्तमेव । सहकायांकाङ्क्षारूपे कथं भावाकाङ्क्षायां च 'स-
मिधो यजति' इत्यादिवाक्यावगतसामिन्नामक्यागादिक्रियाज्ञातमितिकर्तव्यतयाऽन्ये-
तौत्यधिकमन्यतोऽवधार्यम् । तदुक्तम्—

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः ।

तार्थात्मभावना त्वन्या सा चाख्यातस्य गोचरः ॥

लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरपप्रवृत्तिः ।

सम्यन्वबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाऽङ्गतया प्रयुज्यते ॥ इति ॥

उक्तोऽर्थः । तत्र पूर्वोक्तमने भट्टमतादियान् विशेषो—यद्भट्टमनेऽभिधाख्यो वैदि-
कलिङ्गयो व्यापारः शब्दसमयेतस्तदतिरिक्तश्च । तस्मिन्नु लिङ्गाद्यन्तशब्दात्मक एव
लोऽरेदसाधारणश्च । सविषयकत्वं तु मतद्वयेऽन्यविशिष्टमिति ॥

अथ यदन्ति-अभिधा लिङ्गादिनिरूपिता शक्तिरेव, न तु तदतिरिक्तः कश्चन शब्द-
समयेतो व्यापारः । मानाऽभावात् ; विधेः प्रवर्त्तकत्वस्य पूर्वश्रुपपादनात् तदनुपपत्तेर-
प्यभावात् । अन्यथा स्पन्दाऽतिरिक्तः शब्दसमयेत एको व्यापारः कल्पनीयः । तस्य
य स्वप्रवृत्तौ परवृत्तौ वा कारणत्वेनाऽकलसस्य तत्त्वेन कारणत्वम् । प्रवर्त्तनात्वेन पर-
निष्ठव्यापारबोधकत्वेन कन्धसस्य शब्दस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं सविषयकत्वं च
कल्पनीयमिति गारवस्य स्फुटत्वाच्च ।

प्रेरणाया विषयत्वेऽपि सामान्यस्य विद्येने पर्यवसानात् कोऽसौ व्यापार इति
विशेषगणनेरगायां, समीहितमाधनत्वमेव स इत्येव वस्तुमुचिनम् । लिङ्गन्तदर्पकत्वं
विना प्रवर्त्तकत्वस्यैवामम्भवात् । प्रेरणाविषयः पाक इति बोधन्येष्टमाधनश्रावयिषय-

द्वेषः

कस्य प्रवर्तकत्वं लोकविरुद्धमेव । न एतद्वागमसहस्रपेरितोऽपि स्वैष्टसाधनत्वमज्ञात्वा प्रवर्तते कश्चिदित्यपि सर्वसिद्धमेव मत्प्रकरणस्य स्वनिष्टव्यापारद्वारैश्च फलजनकत्वमिति नियमस्तु नास्त्येव । व्याप्तिज्ञानादौ व्यभिचारात् । तस्मात्तद्वादिजन्यबोधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्तकत्वं नियुक्तिरुमेव ।

शब्दरूपप्रेरणावादिनाऽपि तद्विषय इष्टसाधनत्वानुमितिद्वारैर्बोक्तयुक्त्या प्रवर्तकत्वं वाच्यम् । तच्च वैदिकविधिस्यले न सम्भवति । “तस्यैव महाभूतस्य निघसितमेतद् यद्व्येदो यजुर्वेदः सामवेदः” इति श्रुत्युपष्टम्भेन निघसितवद्भेदे तैजस्यत्वाऽङ्गीकारेण यथार्थज्ञानवदुच्चरितत्वस्याऽशौकत्वरूपविशेषगवैरुदयेनोक्तानुमानाप्रवृत्तेः । एवं सविषयत्वमप्यात्मविशेषगुणाऽतिरेकित्वास्तस्याः सर्वतन्त्रविरुद्धम् ।

न च प्रेरणैव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुः । स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारात् । “सर्वे इमे स्वभूतपर्यं प्रवर्तन्ते” इति समीहितसाधननाज्ञानरत्प्रवर्तकताप्रतिपादक हेतुमति च इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च । “कः प्रयोज्यस्य प्रेरणयाऽप्यौ यदभिप्रायेषु सज्जते” इति तत्सुत्रस्य भाष्येण गिर्जयंप्रेरणाया अपि स्वातन्त्र्येणाप्रवर्तकत्वबोधनाच्चेति वैदिकविधेः प्रेरणाऽर्थकत्वासम्भवेन प्रवर्तकत्वानुपपत्त्येष्टसाधनत्वाऽर्थकत्वमेवाऽङ्गीकरणीयम् ।

एवञ्च लौकिकविधेरपि तच्छब्देन प्रवर्तकत्वोपपत्तौ न तदर्थेऽपि सा । अभिप्राय एव तत्र विषय इति कल्पस्तु यद्यमाणाऽऽचार्यमतनिरासेनैव निरस्तः । “विधिः-प्रेरणम्” इति भाष्यं तु प्रेष्यते-प्रवर्तनेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकज्ञानविषयेष्टसाधनत्वपरम् । ज्ञानस्य तद्विषयकत्वेनैव प्रवर्तकत्वात् ।

यदपि तदुपष्टम्भकतया “पृच्छतु मां भवान्” इत्यादिभाष्योपन्यसनम् , तदपि नाऽस्माकं प्रतिवृत्तम् । यतस्तेन प्रवर्तकज्ञानजनकत्वेन प्रवर्तनापदव्यपदेशयाया लोकाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपायाः प्रेरणाया गिर्जयत्वं प्रतिपाद्यते, न तु विषयत्वमपि । अर्थभेदस्य दर्शितत्वात् । अकर्तृत्वादित्यनेनाऽपि गमयत्यदेर्गच्छन्तं प्रेरयतीतिवत्, पृच्छत्वित्यस्य पृच्छन्तं प्रेरयतीतिविग्रहस्याऽद्देशेन कर्ममध्यद्वधात्वयंविषयकप्रवृत्तिजनकज्ञानाऽनुकूलायास्तस्या गिर्जयत्वाऽभावप्रतिपादनात् तद्विरोधाभावात् ।

अथाऽपीत्याद्युक्तिस्त्वेकदेशिनः । विषयप्रत्ययप्रवृत्त्यर्थस्य स्वाभाव्येन भविष्यत्त्वेव प्रतीतेः । तदानीं प्रयोज्यस्य निर्व्यापारत्वेन कर्तृत्वाम्भरादेव लोका प्रेरणस्य धात्वर्थविशेषगतयैव भानात् तद्विशेष्यतया प्रेरणविशेषायां गिचो दुर्वांस्त्वम् लोकाद्वात्पर्यविशेष्यतया प्रेरणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निर्दुर्द्वान्नापत्तेश्च । इदं ते इष्टसाधनमित्याद्युक्तिस्तु सर्वश्रेष्ठसाधनत्वबोधनपरैव । इष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वेन विधिराध्यत्वमिति पठे पौनरस्त्यमम्भगान् । नैवापि कर्मनेष्ट्यात्मकव्यापारस्य पञ्चाद्यर्थस्याभावेन तन्मते इष्टसाधनतात्वेनेष्टसाधनत्वस्य विषयत्वे पौनरस्त्यादानानपरात्वाच्चेति ।

यन्मुनस्तु भाष्ये यदुप स्यन्तेषु प्रेरणाया विषयप्रत्ययकल्पनात् प्रामाण्याल्लोकाद्यन्तशब्दप्रयोगरूपाया एव तस्या विषयत्वमुच्यते । श्रुतेस्तु “तस्मात्तद्वागमसंज्ञकश्च सामानि जज्ञिः” “धाता यथा पूर्वमकल्पयत्” इत्यादिश्रुतिवशात् पौनरस्त्यमभ्युपगम्येष्टसाधनत्वमिदं तद्विषयत्वमिति पठे पौनरस्त्यादानानपरात्वाच्चेति ।

धिकृत्य "लुङ्" (पा०सू०३।१।१०) इति सूत्रान् । अत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतन्वम् । तच्च क्रियायां निर्वाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटाभिन्नाश्रयक उत्पत्त्याद्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

अयमत्र संग्रहः—कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्यत्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतन्वमात्रे लुङ् । भविष्यत्तमात्रे लृट्, हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्यविद्यक्षायामनयोर्लृङ् । अनद्यतने भूतत्वेन विद्यक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षन्वविद्यक्षायां लिट् । तादृशे भविष्यति लुट्, इति द्रष्टव्यम् ॥

लृट्-सत्यामिति ॥ क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिरस्य

दर्पणः

वियोग्युत्पत्तिरुत्वं भूतत्वम् । अत एव नाशस्य विद्यमानतादशापामपि, विनष्टो घट इति प्रयोगः । तदुत्पत्तेर्वर्त्तमाननाशप्रतियोगित्वात् । तथाच दशोत्पत्तिरेव धात्वर्थ-स्तत्रोत्पत्तेर्द्वेषामानप्रसङ्गोऽत आह—*अत्रेति* । भूत इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ वर्त्तमान इत्यादि । नवोऽशोषः । अस्मन्मते नश्यन्वादेनांशः अनुकूलव्यापाराध्यंभवात् काल-अन्यदस्यापि व्यापार एव मर्मार्थितरेण च तदप्रसङ्गेरूपत्वघटितरेण द्वेषामानाध्य-म्भवाच्च । *क्रियायामिति* । पलायनकृत्यायां तस्यामित्यर्थः । विद्यमानेऽप्योत्पत्तिना समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यागमत्वाऽऽख्यातार्थकारके कालान्वयोपगमे उक्तप्रयोगानुस-पत्तिः सूच्यते ॥

नैपादिशाम्नु—उत्पत्तिघटितरेण लाघवाद्गुणार्थं एव भूतपदस्य शक्तिः । परन्तु नश्यत्वादी नाशातिरिक्तस्य व्यापारान्तरस्याननुभवात्तत्रोत्पत्तिरिति प्रत्ययस्य लक्षणावदयद्वैत्याहुः ॥

परीक्षा

भूतत्वमामान्य इति । एतेन परोक्षत्वानलक्षन्त्वयोर्ध्वंसलृट् । *विद्यमान इति* । प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणे विद्यमान इत्यर्थः । अत्रापि पूर्वध्वंसमध्यवर्त्तिकाश्रमे पूर्ववियोग्यध्वंसमादायापाक्षीदित्वादिप्रयोगोत्पत्तिवारणाय 'तत्तत्पञ्च' इत्यत्र मन्त्रियवि-धेयस्य तादृशान्तोक्तस्य ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । *क्रियायाम्—* धात्वर्थेति वाच्यम् । एतं च 'नष्टो घट' इत्यादी नाशोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वं वाच्यम् । तदपट्टोत्पत्तौ वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्यान्वय इति ।

*अनयोः—भूतभविष्यतोः । *अनिष्पत्तिरिति* । अनिष्पत्तिमभावनमिति वाच्यम् । अनिष्पत्तिरित्यत्र यः पण—धानुस्तस्य सम्भवनार्थत्वात् । यस्मिन्नेने काने वा ययोः त्रिययोः सम्भवनान्दन्त्येभ्यो इने काने वा तयोः सम्भवनं प्रसङ्गम्, यत्र वापारनिमित्तं वाहाय एव ज्ञानं धानुवाच्यम् । यत्र तु न तथा तत्रोत्पत्तौ ति-ज्ञानस्यन्यथाय एव । यथा—'यदि क्वं' इत्यत्रोत्पत्तिरिति प्रकृतमन्त्रियस्य इति । अत्र यदि शब्दायोः निर्णयं कालविधेयत्वात् । व्यापारस्य—द्विगोपार्थः, एतं

गम्यमानायाम्, भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लुडित्यर्थः । “लिङ्-
निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ” (पा०सू० ३।३।१३६) इति सूत्रात् । लिङो
निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा—‘सुवृष्टिश्वेदभविष्यत् सुभिक्षम-

दर्पणः

भूते भाविनाति ॥ कार्यकारणभावापन्नप्रवृत्त्यर्थो भूतत्वे भविष्यत्त्वे वा गम्य-
मान इत्यर्थः ॥ *हेतुहेतुमद्भावादीति* ॥ आदिना शक्त्यादिपरिग्रहः । तत्र भविष्यदर्थे
उदाहरणमाह—*सुवृष्टिश्वेदिति* ॥ अत्रैकस्यैव धातुवर्थस्य कर्तृरूपोपाधिभेदेन कार्य-

परीक्षा

चानिर्धारितकालविशेषवृत्तिभविष्यद्वंतुभूतसहस्रवर्षव्यापकजीवित्वप्रकारकसम्भावना-
परुत्तका तत्कर्त्तृकालकालिकरुभविष्यकार्यभूतशतपुत्रकर्मकोत्पत्यनुवृत्तलपलव्यापारम-
म्भावनेति बोधः । अत्र सहस्रजीवित्वस्य कर्त्तरि बाधज्ञानमत्वे—आहार्यज्ञानात्मक-
मेव सम्भावनम्, तस्यासत्त्वे तु तादृशसंशयस्य तच्छब्दबोधविषय इति बोध्यम् ।
एवं भूतेऽप्युक्तार्थे लृङ् । यथा—‘यदि पर्वताः कोमला अभविष्यन्, तदा आरण्यकं रे-
वामक्षयिष्यन्’ इति । अत्र यदि शब्दस्यातत्त्वं कालविशेषश्चार्थः लृङ्शब्दातीतत्वं हेतु-
हेतुमत्वप्रसक्तिसम्भावनाचार्थः । असत्त्वम्—अभावप्रतियोगित्वं तद्घटकाभावप्रति-
योगितया घात्वर्थोऽन्येति । तत्रैवाधिकरणत्वेन प्रथमान्ताथस्याऽप्यन्वयः । एवं च
पर्वतवृत्त्यभावप्रतियोगिहेतुभूतवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिकोमलकृतकभवनप्रसक्तिसम्भा-
वनासमानकालिकारण्यकरुत्तृककार्यभूतातीतव्यापारजन्यभक्षणसम्भावनाविषय इति
बोधः । यदि त्वेतादृशे विषये योग्यतानिश्चयरूपबाधकसत्त्वान्न संशयसम्भव इति वि-
भाव्यते; तदा—आहार्य एव बोधः । नन्येवं ‘वह्निना सिञ्चति’ इति वाक्यादप्यहार्य-
बोधः स्यात्, इष्टत्वात् । अथवा यद्विपद—तदापद—लिङ्ममभिहारे एवाहार्यबोधः ।
आहार्यज्ञानस्येच्छाजन्यतया वह्निकरणकसेचनज्ञानं जायतामितीच्छासत्ये तु यदाथो-
पस्थितिमूलको मानस बोध एव वह्निना सिञ्चतीत्यादिभ्यो भवति । एवं ‘पर्वतो यदि
निर्वह्निः स्यात्तदा, निर्धूमः स्यादित्यादितर्कस्थलेऽपि । “हेतुहेतुमतो लिङ्” इति लिङ् ।
तदर्थश्च वर्त्तमानत्वं प्रसङ्गनं च । आपादव्याप्यापादकत्वज्ञानानन्तरपर्वतमाननिर्व-
ह्नित्वमत्ताप्रसङ्गनजन्यतत्कालिकनिर्धूमत्वप्रसङ्गनमिति बोधः । अत्राप्याहार्यबोध
एव । यद्विन्वाहार्यशब्दबोधो नास्तीत्येव सिद्धान्तः, तदा यत्र हेतुहेतुमद्भावे लिङ् लृङ्,
तत्रापि तत्तद्वाक्यघटनपदजन्याविश्लेष्यलपदाथोपस्थितिर्ग्व तदनन्तरं विज्ञेयं विज्ञे-
यम्, तत्रापि विज्ञेयणान्तरमिति शीत्या मानससंशय एव स्वीकार्यः ।

अन्ये तु हेतुहेतुमद्भावे यत्र लिङ् । तत्र तत्समभिव्याहृतधातोस्तत्तन् क्रियाप्रसक्त्य-
भावे लक्षणान्निषेदमभिध्याहारस्तात्पर्यसाहचर्यः । अथाथमतीतानागतत्वं हेतुहेतु-
मद्भावश्च लृङ्मन्तस्याभावेऽन्वयः । एवं च ‘पर्वता यदि कोमला अभविष्यन्’ इत्यादौ
अतीतकालमन्वन्धिपरंतत्कर्त्तृकोमलभवनाभावप्रयोग्य—अरण्यकं नृशतीतव्यापार-
जन्यभक्षणामात्र इत्येवान्वययोग्यः । प्रतियोगिप्रसिद्धिश्च बोद्धी दृष्टव्या । एवमेव ‘यदि
वर्षमहरसम्’ इत्यादावनागतकालविषयको बोधोऽभावविषयकः; तर्कस्थले तु पूर्वोक्त ए-
षार्थ इत्याहुः । तत्राभावबोधस्य कर्त्तृतात्पर्यान्विषयत्वात् चमत्कारानाधायकत्वात् ।
यत्र त्वभावबोध एव कर्त्तृतात्पर्यम्, तत्र भवत्येताभावबोधस्तदाह—‘यथा सुवृष्टिश्वे-

लकार' इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवहियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

मानत्वादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वाद् अह्—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचक-
मिति पथे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते ।
यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूयमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते । तदाहुः—
'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि' इति । अत एव 'व्यतिते, इरियान्' इत्यादौ प्र-
त्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणामारदर्पणे लडाद्यर्थनिर्णयः ॥ २ ॥

परीक्षा

अकाराद्यनुपगमस्य नियामकत्वादेव । *दिगिति* ।

दिगर्थस्तु—यत्र लादेशानामपहारो लोपेन सत्र तेषामध्ववणाद्वाचकताद्योतकता-
वैशूभ्यमपि न सम्भवति, किन्तु श्रूयमाणस्य परिनिष्ठितपदस्य वाक्यस्य वाचकत्वमिति
स्वीकार्यम् । अत एव 'व्यतिते' 'इयान्' इत्यस्मात्प्रकृतिलोपेऽप्यर्थस्य प्रकृत्यर्थसम्ब-
न्धस्य बोधः, स्फोटस्यैव सिद्धान्तितत्वादिति ।

इति श्रीमद्भूषणसारेटीकायां परीक्षानामिकायां लडाद्यर्थविवरणम् ।

“तथा युक्तञ्चानीप्सितम्” (पा०सू० १।४।५०) इत्यादिसंग्रहा-
च्चैवमेव युक्तम् । ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भानाभावेन

दर्पणः

व्याप्तुमिष्यमाणतमं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्तृनिष्ठोत्क्रेच्छाविषयः
कमेति पर्यवसानात् क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभ इति । न चेच्छाकर्माभूतार्थ-
धातोरेव “धातोः कर्मणः” इति सूत्रेणेच्छायां सतो विधानाद् व्याप्तीच्छार्थकसन्नन्त-
धातुना व्याप्तिरूपकर्मापसंग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया ततः कथं कर्मकोपपत्तिरिति
वाच्यम् । धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा तद्भात्वर्थोपकर्मान्तरानाकाङ्क्षात्व-
विशेषेण सन्नप्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताः कर्मकत्वस्य सन्नन्ते अय-
म्भवत् । एवं सन्नतस्य घृत्तितया तदुपकर्मकर्माऽऽदाय कर्मसंज्ञाकान्वय्यर्थकत्वरूपस-
कर्मकत्वाभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम् । एवं फलता-
वच्छेदकसम्बन्धेन तद्भात्वर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तदपीतिनेप्सेत्यादितः
कर्मप्रत्यायानुपपत्तिः । जिप्रतेरपि स्वार्थाऽन्तरभूतकर्मणस्तदीयपुण्यादिकर्मान्तरसाका-
ङ्क्षत्वमस्त्येव । गन्धनिरूपितलौकिकविषयतायां पुण्यादेराधेयत्वीयसांसर्गिकविषयता-
निरूपितप्रकारतानिरूपकत्वेनाऽन्वयेनाऽकर्मत्वात् ।

‘कृष्णाय राधयति’ इत्यस्य कृष्णस्य शुभाऽशुभं पर्यालोचयतीत्यायां च धात्वर्थान्तम्-
तशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तत्रातिप्रसङ्गः । तुभूपत्यादीनां तु भवनाऽऽ-
दिकर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाद्कर्मकत्वं व्यक्तमेव ।
एवं स्वर्गत इति भाष्यप्रयोगस्यस्वरवद्रूपविकृतिकर्मणः सन्निहितशब्दरूपप्रकृतिकर्म-
साकाङ्क्षातया, करोत्यर्थगिज्जन्तात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु—सना-
घन्तस्य धात्वर्थोपसङ्ग्रहात्तत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृतेः सकर्मकत्वमादाय तस्मात्
कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ।

ननु तयापीष्टाऽप्यदितस्य भवदुष्कृत्य कथं कर्मलक्षणत्वमत आह—तथा युक्त-
मिति* ॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणत्वमु-
चितम् । इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात् । तथाच
तत्साधारणयापेदेमेवाश्रयितुं युक्तमिति भावः । *एवमेवेति* । इत्यमेवेत्यर्थः । ननु
द्वितीयाया उक्तकर्माथंरुधे, हरिं भजतीत्यादौ ह्यप्यादेरीप्सितत्वादिना भानाऽनुपपत्ति-
रत आह—ईप्सितानीप्सितत्वयोरिति* । *भानाऽभावेनेति* । सावञ्जनीनतयानुभवा-

परीक्षा

त्वम् । एतेन कर्तुं घृत्तितव्यापारजन्यफलसम्बन्धेनेच्छाविषयत्वलाभः । नचेच्छाकर्मापसंग्रहा-
त्तोरिच्छायां सतो विधानाद् व्याप्तिरूपकर्मापसंग्रहान्तर्भावत्वाद्कर्मकत्वापत्तिरिति कथं सन्न-
न्ताकर्मणि प्रत्यय इति वाच्यम् ? एकस्य कर्मणोऽन्तर्भावेऽपि बहिर्भूतकर्मसाकाङ्क्षत्वेन
सकर्मकत्वोपपत्तेः । ‘पुण्यं जिप्रति’ इत्यत्र प्राधातोरिव । यद्वा सन्नन्तस्याकर्मकत्वेऽपि
सन्नप्रकृतेः सकर्मकतया कर्मान्वयसम्भव इति बोध्यम् ।

नन्वेवमिच्छाघटितमेव कर्मत्वलक्षणमप्यु, इच्छाया निषेदान्मत्वा किमेतादृशकर्म-
त्वालक्षणमेतस्यत आह—तथायुक्तमिति* । *परमेव*—इच्छाघटितमेव । नन्वेव सति
‘हरिं भजति’ इत्यादौ कर्मणो भानमिच्छाघटितरूपेण न स्यादत आह—ईप्सितेति* ।

संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु धाच्यकोटौ तत्प्रवेशः । तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वज्ञाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । 'भोदनं पचति' इत्यत्र विविलत्याश्रयत्वात्

दृषणः

दितिभावः । ननु तर्हि क्रियाजन्यफलश्रयः कर्मत्वेव सूत्र्यतामत आह—*संज्ञायामेवेति* ।

अयमाशयः—क्रियाजन्यफलश्रयः कर्मति मूत्रप्रगणने यद्यपि पितृनाप्यितयोर्विनेपेण संज्ञा सिद्धयति; तथापि 'अग्नेमांशवर्कं वारयति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलभागत्येनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन "वारणापांनाम्" (पा० सू० १।४।२७) इत्यनेनापादानयंशा प्रसज्येत । सूत्रं तु 'हरिं भजति' इत्यादौ चरितार्थम् । तत्परिहारायेभ्यस्तत्तत्त्वस्य संज्ञिकोटी निरोगे अप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति । ननु तथापि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्रार्थकता, किन्तु विशिष्टस्यैवेत्यत आह—*तथाचेति* । आश्रय एतेवकारेण विशिष्टार्थस्य शस्यत्वव्यवच्छेदः । नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात्, कथं तस्य शस्यतावच्छेदकत्वम् । अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वाद्न आह—*तत्त्वञ्चेति* । आश्रयत्वं चेत्पर्यः । *अण्डशक्तिरूपमिति* । शक्तिधर्मः । इतरपदार्थापवर्तितमूर्त्तिरूपधर्मरूपमिति यावत् । आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयपदे शस्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः ॥

नैयायिकास्तु—आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगामरूपाऽम्भवाः । शस्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वाद्दौ व्यभिचारेण नाऽण्डत्वमाश्रयत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः । तस्य प्रकृत्यैव लाभात्; प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत् आश्रयस्याऽननुभवाच्च । *किन्तु फलान्वयिनी श्रुतिरेव तदर्थः । "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य फलनिष्ठाऽऽप्येत्वान्वये प्रकृतितात्पर्यं तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थान् न तद्विरोधोऽपि । अनादितात्पर्यमाहकत्वेन परम्परया शक्तिमाहकत्वाच्च न तद्वैषम्यम् । आश्रयत्वं तु न तच्छब्दम् । तस्य निरूपकतामन्वयेनैव फलाऽन्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमिं गच्छति, न महोरहम्' इत्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महोरहनिष्ठाश्रयतायाम्नेन सम्बन्धेनाभावस्याऽप्रसिद्धतया तत्रावोपन्याऽसम्भवात् । न च सूत्रम्बरमद्गः । शक्तिः कारकमितिपणे तदयोगात् । आप्येयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादिन्याहुः ॥

विविलत्याश्रयत्वात्कर्मतेति । कर्मयंतेत्यर्थः । *एतेन कर्तुगतप्रकृत्यात्पर्यव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिरणप्रकृत्यात्पर्यव्यापारकर्मत्वमुक्तमवति । यद् वच्यति ;

परीक्षा

संज्ञायामेव तदुपयोग इति । अयमभावः—क्रियाजन्यफलशक्तिरूपमस्युक्तमपि मूत्र-। इष्टफलं यद्यपि सिध्यति, तथापि "वारणापांनाम्" इति सूत्रं निरवकाशः स्यादिति । वारणयोगे—'अग्नेमांशवर्कं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य कर्मत्वप्र स्यात्न इष्टार्थः, कर्मत्ववर्तितं पूर्वमूत्रमारब्धम् । तथाच द्वेष्योदासीनसंज्ञार्थे "तथा पुत्रम्" इत्यस्य आरम्भ इति । *तथाच—क्रियाजन्यफलश्रयत्वस्य कर्मत्वरूपत्वं च । आश्रयत्वम् । *अण्डशक्तिरूपम्—अण्डशक्तिस्यम् ।

कर्मता । घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् उत्पत्तेर्धान्वयर्थत्वात् ।

दर्पणः

'उक्तप्रायत्वात्' इति ॥ 'अग्नेर्माण्वरुं वारयति' इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरामाय व्यापारं कर्तृगतत्वमुपासम् । वारयतिश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । 'चैत्रो धामं गच्छति' इत्यादौ चैत्रादेवारणाय व्यधिकरणेति । व्यधिकरण्यं च—तदनधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम् । तस्य संयोगे असत्त्वेन प्रामादावव्याप्तेः । तादृशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावमत्त्वाच्चातिप्रसङ्गसम्भावनापि । 'मापेन्वदवं वध्नाति' इत्यादौ वध्ननप्रयोज्यमक्षणाश्रयमापाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतघात्वर्थत्वं फलविशेषगम् । प्रकृतत्वं च—तत्र तत्र विशिष्टयोपादेयम् । 'पयमौदनं भुञ्छे' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणात् द्वितीया । कृतभोजनस्य पयो लोभेन प्रकृतावीप्सिततमत्वस्यापि पयसि सम्भवादिति ।

ननु परैः कृत्रो यत्नमात्राऽर्थकत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रकृतघात्वर्थत्वमत आह—उत्पत्तेरिति* । तथाच—कृत्र उत्पत्तिरूपफलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनाच्चाप्यस-

परीक्षा

स्मांभिन्नोऽग्नौपाधि । अत एव तस्यैकस्य वाच्यताऽवच्छेदकत्वं लाघवम् । आश्रय आश्रयानुगतकारणव्यवहाराच्च तस्यैकस्य सिद्धिः । ननु विभुष्विति व्यवहारस्य सर्वविभुषु दर्शनेन विभुत्वस्याप्यलङ्घ्यस्य सिद्ध्यापत्तिरिति चेद् ? न । इष्टत्वात् । अत्रापिशब्दानां प्रवृत्तिपथे जातिः पदार्थमते चाभावत्वादिवत् सामान्यादीनि त्रि-सामान्यानि इति परिभाषाया नैयायिकसम्मतताया अनाश्रयत्वात् । जातीयताया अपि व्यक्तियन्तारदभावत्वात् । 'धामं गच्छति' इत्यादौ कर्मणो द्वितीयायांश्रये अभेदेनान्वयः । तस्य फले संयोगादिरूपे स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । नपेयमाश्रयत्वं निरूपकभेदेन मिष्टेनेति कथं तस्यासिद्धिरिति वाच्यम् ? समवायस्य प्रतियोग्यनुयोगि-भेदेऽप्येकत्वप्रतिरूपकभेदेऽपि तन्नेदाकरूपनात् । न चैवं सति 'भूमिं गच्छति' । "न मही-रुहं विहगः" इत्यादौ द्वितीयायांश्रयस्य महीरुहाभिन्नस्य स्वनिष्ठाश्रयनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासो धात्वर्थमूले वाच्यः, स च न सम्भरति । नश्य-नियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् ? स्वनिष्ठाश्रयता-निरूपकत्वमेव स्वस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभासश्च नैयायिकसम्मतया नश्यमनियताभावानामेकत्वमपि तन्मतेऽस्त्येति घृत्पनियामकसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य मत्वाद् घृत्पनियामकसम्बन्धाभासरूपतया—इतिरिक्ताभाष-करूपनारिहात् । घृत्पनियामकसम्बन्धावच्छिन्नातिरिक्ता प्रतियोगिता करुणनीति गौरवं परमतिरिच्यते; तच्च नाम्नाकं प्रतिवृत्त्यम् । सर्वस्य पदार्थत्वमादापरिणामरूपतया तस्य नियमाभावत्वं इति ध्येयम् । *कर्मनेति* । कर्ममतेत्यर्थः । एतेन प्रकृतघात्वर्थ-प्रधानोभूतव्यवहारप्रयोज्यप्रकृतघात्वर्थकत्वध्वस्तं कर्मसंज्ञा प्रयोज्यमिति युक्तं भवति । 'अग्नेर्माण्वरुं वारयति' इत्यादौ वारयतेः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-व्यापारावच्छेदवाग्निवृत्तिसंयोगरूपस्य प्रधानोभूतव्यवहारप्रयोज्यताविरहेण नानेः कर्मसंज्ञाप्रतिरिति 'वारणार्थनाम्' इति शून्यस्य नानाकारत्वम् । "चैत्रो धामं गच्छति" इत्यादौ तु चैत्रादेः प्राप्ताऽपि कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञया वाच्यते । 'मापेन्वदं

जानातीत्यत्र आवरणमङ्गुरूपधात्वर्थफलः ऽऽश्रयत्वात् । अतीता-
ऽनागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्य-
था यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विषयतया-

दर्पणः

द्वितिरिति भावः । धात्वर्थत्वादित्युक्त्या कृत्रः केवलवत्नार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वानु-
पपत्तिरिति दोषत्वेन ध्वन्यते । *आवरणमङ्गुरिति* । प्राचीनमतानुसारेणैवम् । निवृष्ट-
मते तु ज्ञानरूपफलस्यविषयतया घटादीं सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् । न चाङ्गुर-
तापत्तिः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावान् । नैयायिकमते स्पेता-
दृशस्यले यथा घटादीनां कर्मत्वं तयोपपादितं धात्वर्थनिरूपणावसरं ।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्याररणमङ्गुरस्य सम्बन्धेऽपि भाविविनष्टघटे निराश्रयस्य
तस्यामभवेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह—*अतीतानागतोति* । तत्राश्रयताङ्गीकारे
युक्तिमाह—*अन्यथेति* । विनष्टे तत्रावरणमङ्गुरास्वीकार इत्यर्थः ॥ यथा पूर्वमिति
जानातीति क्रियाविशेषणम् । पदार्थानतिवृत्तावश्यकयोर्भावः । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । पूर्व-
ज्ञानानतिक्रमो यस्मिन्स्तदिति यावत् । घटस्य विद्यमानतादशायां तात्कालिकज्ञानस्य
तदघटे आवरणमङ्गुरनरुतया अतीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तदजनरुत्वेन पूर्वानतिक्रमस्य
सत्त्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभासस्य विषयस्याऽध्याघाताहताप्रयोगस्य प्रामाण्यवत्ते-
रित्यर्थः । अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणमङ्गुरेत्यादाभ्युपगमं तु तेन पूर्वज्ञानानति-
क्रमात् तदभासस्य बाधाहवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ।

ननु विनष्टे घटे वास्तवतदाश्रयतैव कथमत्र आह—*अतीतादेरिति* । आदिना

परीक्षा

६धातिः इत्यादीं माषाणां प्रधानीभूतबन्धधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यमश्रगाश्रयत्वेऽपि
मश्रगस्य प्रकृतधात्वर्थफलश्रयत्वाभावात् कर्मत्वस्य प्राप्तिः, यदा कृतभोजनोऽपि
पयो म्नाभेच्छया पुनः पयोभोजनात्पयोऽदीनभोजने प्ररतेन तादृशस्ये—पयसा
ओदनं भुङ्क्ते इति प्रयोगो दृश्यते । तत्र पयस्यः प्राप्ताऽपि कर्मत्वज्ञान भवति, पयस सा-
घटनमत्प्रविरक्षणा करगर्वाजाप्रवृत्तेः । 'क्यालयां पच्यते' इत्यप्राधिपरगत्वाविरक्षा-
वत् । *उत्पत्तेरिति* । उत्पत्तिरूपकत्वानुपपत्त्यापारस्येति* । *आवरणमङ्गुरिति* ।
आवरणमज्ञानं तस्य मङ्गुर इत्यर्थः । न चाज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपतयाऽभावस्य किय-
त्वेन तदङ्गुरानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अज्ञानस्य माषारिगामरूपतया तस्य भावरूप-
त्वात् । इदं प्राचां मनेन । वस्तुतस्तु ज्ञानानुपपत्त्यापारं एव जानातेरर्थः । विषयता
च फलतावच्छेदकसम्बन्धः । तेन सम्बन्धेन घटादिः फलश्रयत्वात्कर्मता । मन्वसमान-
कालिघटस्य पोरतापाराधेयभावविरहे जानातीतानागतकर्मणः फलश्रयत्वाविरहात् कर्म-
मंजापत्तिरत आह—*अतीतेति* । *तस्य*—आवरणमङ्गुरस्य* । *अन्यथा*—
तयोऽनागतनाश्रयत्वाविरहे । *यथा पूर्वमिति* । पदार्थाऽनतिवृत्तावश्यकयोर्भावः ।
जानातीति क्रियाया विनियमनेन । यथा घटादेर्विद्यमानतादशायां तस्मिन्प्रावरणमङ्ग-
स्य ज्ञानेनोत्पादनं सम्भवति । तथा तस्यातीतत्वेऽनागतत्वे वा न सम्भवत्ताध्यापनादा-
दिति पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभासवत्तेः तादृशप्रयोगारिक्तिः । तत्रान्वावरणमङ्गुर-

ज्ञानाश्रयतायाः नैयायिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्योपपद्यत इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तित्वा ।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यप्रा-

दर्पणः

भाविपरिग्रहः । *नैयायिकानामिवेति* । यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताङ्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भावः । नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नामः तादृशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयताः आवरणभङ्गाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरत आह—*सत्कार्येति* । तमेव दर्शयति—*उक्तञ्चेति* । “सदेव सौम्येदमप्र आसीत्” इति श्रुतेः कार्यजातं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । परमते जनरुत्वेनाभिमतसामग्रीसमवधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव सत्प्रागभावः । तस्यामेवावस्थायां स भविष्यतीति व्यवहियते । ततः प्रच्युतमभिव्यक्तिरक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति प्राप्ताभिव्यक्तिस्त्वस्त्येति ।

ननु सर्वदैव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह—*तिरोभावाभ्युपगम इति* । तिरोभावाभिव्यक्तसामग्न्या तिरोभावेऽभिव्यजिते सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः । लब्धक्रमायां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोभावनेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वं मुलभमिति भावः । उक्तनिष्कृतकर्मत्वं विशदीकर्तुंमाहाङ्गते—*नन्विति* ॥ विभागस्येत्यस्य क्रियापरीक्षा

पगमे तु पूर्वाऽनतिक्रान्तज्ञानस्यैव सत्त्वेन न तादृशप्रयोगापत्तिरिति भावः । *नैयायिकानामिवेति* । शास्त्रपुराणादिजन्यज्ञानानन्तरं नलं कलङ्घिनं च जानामीत्यनुभवानुरोधेनासमानकालिकत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्वं तैर्यथा कल्प्यते । असमानकालिकयोर्नाशाराधेयभाव इत्येतद्विषयतासम्बन्धस्य यत्राधारतावच्छेदकत्वं तद्विद्यस्येति इति बाङ्गीक्रियते । तथाऽनुभवानुरोधेनावरणभङ्गोऽप्यभ्युपेयत इति भावः । सांख्यमताश्रयणेनाह—*सत्कार्येति* । सत एव कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य सामग्रीवशात्सूक्ष्मरूपेणाभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिर्नाशोऽप्यभिव्यक्तस्य पुनः सूक्ष्मरूपेणाहद्वारपरिणामे सत्त्वरूप इति हि तेषां मतम् । तन्मतेऽतीतानागतयोरपि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वान् नावरणभङ्गाश्रयत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

तमेव मतमुपदर्शयति—*उक्तञ्चेति* । *भावानाम्*—*पदाधानाम्* । *सैवं*—*तिरोभावावस्थैव* । *नास्तित्वा*—*नास्त्येति* व्यवहारविषयताश्रय । *लब्धक्रमे*—*तिरोभावस्य क्रमेण प्रारम्भे* ।

सत्कार्यवादञ्च—*“सदेव सौम्य इदमप्र आसीत्” इति श्रुतिप्रसिद्ध एव कारणेऽभिव्यक्तेः प्राग् सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव प्रागभावस्तत्मादाय भविष्यतीति व्यवहारः । तस्या अवस्थायाः प्रच्युतोऽभिव्यक्तिप्रसक्तो जायते इत्युच्यते । यदा तु सम्यगभिव्यक्तिस्तदाऽस्तीति कर्तव्यज्ञायाः कर्मसंज्ञावाचकत्वमजानन् दाङ्गते—*नन्विति* । तस्याः संज्ञाया वाचक्यप्रदानेन समापत्ते—*प्राप्तस्येति* ।

मसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः । प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च । क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिद्य विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेद् ? न ।

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात् । द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्रेव, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णापदाद् द्वितीयापत्तेः ।

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेद् ? न । तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः । उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन घात्वर्थफलविशेष्य-

द्वयः

जन्येत्यादि । ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधेनेऽपि वास्तवकर्मत्वस्य तत्राऽ-
बाधान् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत्र आह—द्वितीयोत्पत्ताविति* ॥ इदं च प्रकृत्याऽभिप्रा-
येण । कारकविभक्त्युत्पत्तिमात्रस्यैव तन्नियम्यत्वान् । *अन्यथेति* ॥ संज्ञाया अनि-
यामकत्व इत्यर्थः ॥

द्वितीयोत्पत्तेरिति ॥ गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र गिष्प्रकृत्यस्यंज्यापारजन्य-
संयोगानुकूलव्यापाररूपघात्वर्थफलाश्रयत्वस्येव, पाचयति कृष्णेनोदनमित्यत्रापि तादृ-
शव्यापारजन्यविक्रित्यनुकूलव्यापाररूपत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ *शाब्द-
बोध इति* ॥ चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृको वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध
इत्यर्थः । तद्विषयस्याऽबाधादिति भावः ॥ *तथा व्युत्पन्नानामिति* ॥ सामान्यतो
घात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आश्रयोपस्थितेनैतदुपशा-
दिनामित्यर्थः । बोधस्य स्वव्युत्पत्त्यनुगारित्वादिति भावः ।

चैत्रकर्मश्चैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो धामं गच्छतीत्याशयननुमनादाह-

परीक्षा

ननु कर्तृसंज्ञाया नियामकत्वाऽऽरूपेण कर्मसंज्ञाबाधकत्वमस्तु; तत्रापि वस्तुग-
त्योक्तकर्मत्वसत्त्वाद् द्वितीयाभ्यादेरेत्यत्र आह—द्वितीयोत्पत्ताविति* । *अन्यथा*
संज्ञाया नियामकत्वाऽऽरूपेण । *द्वितीयोत्पत्तेरिति* । कृष्णस्योत्पत्त्या गिष्प्र-
न्तवानुप्रतिवाच्यप्रयोजकव्यापारजन्यकलाश्रयतया कर्मत्वावली द्वितीयोत्पत्तिः ।
संज्ञाया नियामकत्वे तु "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य निषेधार्थत्वात् कर्मसंज्ञेति न द्विती-
यावित्तिरिति भावः ।

ननु विषयाबाधाचैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इत्याहारक-
शाब्दबोधः स्यादित्याह—शाब्दबोध इति* । तथाप्युत्पन्नानाम्—व्युत्पत्तिः कार्य-
कारणमात्रपक्षेऽनुकूलत्वात् । सम्बन्धसम्बन्धेन घात्वर्थफलप्रकारतानिरूपितव्यापारानि-
ष्ठविशेष्यतासाधिवोधे—आश्रयोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणपक्षेऽप्याह—
चैत्र-
श्चैत्रं गच्छति इति शाब्दबोधेनाऽऽशाब्दबोधाननुमनादाह—उत्पत्ताविति* । *कृष्ण-
विशेष्यबोधे प्रतीति* । कृष्णविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रती-

कवोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकारणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कारणभावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावात्
दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिव्याहृतधात्व-
र्थफलशालिन्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विचक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परस्मिन्वेतत्वम्; द्वितीयदोषवार-
णाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्; द्वितीयावाच्यमित्युपाद-
दते । परस्मिन्वेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति । तथैव कार्यकारणभावा-

दर्पणः

उच्यतां वेति ॥ *कार्यकारणभावान्तरमिति* । सामान्यतः कार्यकारणभाव-
रूपेण उक्ताऽतिप्रसङ्गेनाश्रयं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विज्ञेयं तादृशाश्रयोप-
स्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनात् तादृशाश्रयोपस्थितिरिति भावः । *समभिव्याहृते-
ति* । प्रकृतेत्यर्थः । *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविकल्पित्याश्रयात् कर्मतेत्यादिप्र-
त्ययेनेत्यस्यादिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुपादानादुक्तम्— *प्रायेति* । वस्तुतस्तु,
फलव्यापारयोरित्यत्र फलत्वस्य तद्भात्वर्थजन्यत्वे सति तद्भातुजन्योपस्थितिर्विप-
यत्वरूपस्य निर्वचनाद् व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्तयैवानति प्रसङ्गे
नोक्तविशेषणस्य पार्थक्येन निरेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमते दूषयितुमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्यदोषेति* ।
चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः । *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति* । फलाप-
च्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थताव-
च्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयाऽर्थः पर्यवस्यति । *कार्यकारणभावेति* । द्विती-
याऽर्थपरममेतत्त्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविज्ञेयतासम्यग्भेदेन शाब्दबुद्धिं प्रति
भावनात्वावच्छिन्नविज्ञेयतासम्यग्भेदेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ।

ननु भेदस्य केवलाऽन्ययितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि मैत्राऽन्यममेत-
त्वान् तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह—*परत्वन्वेति* । व्युत्पत्ति-

परीक्षा

त्यर्थः । *कार्यकारणभावान्तरम्*—विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावान्तरम् ।
द्वितीयस्य दोषस्यापत्तिं धारयति—*प्रयागस्येति* । *उक्तप्रायत्वादिति* । विभा-
गस्य फलस्य क्रियाजन्यत्वेऽपि तस्य गमधात्वर्थत्वाभावात्तापत्तिरिति भावः । अथ
पार्थो धात्वर्थफलाश्रयत्वादिति पूर्वोपादानेन सूचितो न सक्त इत्यतः प्रायपदम् ।

वस्तुतस्तु विभागस्य परत्वमेव न । तस्य तद्भात्वर्थव्यापारजन्यत्वे सति तद्भा-
रपरूपतया तस्याभावादिति नाधिकविशेषणनिर्देश इति बोध्यम् ।

नैयायिकमते दूषयितुं नन्मतमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्येति* ।
चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपदोषेत्यर्थः । *द्वितीयेति* । प्रयागस्य कर्मत्वाप-
त्तिरूपेत्यर्थः । *द्वितीयावाच्यमिति* । परममेतत्त्वं धात्वर्थतावच्छेदकत्वं च द्विती-
याऽर्थ इति तेषां मतम् । ननु परममेतत्त्वं भेदाश्रयममेतत्त्वं भेदस्य च केवलान्ययि-
तया मध्यप्रतिबोधिभेदस्य चैत्रे सत्त्वादुक्तातिप्रसङ्गस्तद्वत् इत्यत आह—*परत्व-

न्तरकल्पनात् । परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यथापेक्षया बोध्यते ।
तथाच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापात्जन्यथा-
त्यर्थतावच्छेदकविभक्तिशालित्वात् तण्डुलानां कर्मता । शाब्दयो-

दर्पणः

वैचित्र्यात् पदार्थरूपेणैव प्रतिशो गितया प्रकृत्यथाऽन्वयः, प्रकृते चैत्रसंयोगजनकक्रि-
यायां चैत्रभिन्नममेतत्त्वथाद्यान्न चैत्रद्वेषेण गच्छतीति प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां
मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिहायाः स्वभिन्नममेत-
त्त्वेऽपि तादृशक्रियायाः स्वस्मिन् वावाञ्च मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः । स्वनिष्ठसं-
योगजनकस्यक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यत्वेनाभावेऽप्यवधिप्रसंगे संयोगजनकत्वं
विषयोक्त्य, "अभिचरन् यजेत" इत्यादाविव शाब्दबोधममभवान् तदर्थतात्पर्येण 'स्वं
गच्छति' इति प्रयोगो दुवारं इति तु नाशङ्कनीयम् । परममेतत्त्वांशाऽविषयकस्य
द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनन्युपगमेन तादृशबोधे तद्वान्मामन्त्या अ-
प्यपेक्षणात् तस्याश्च प्रकृतेऽस्तत्वात् ।

अथ स्वस्याऽपि द्वित्वाज्जच्छन्नभिन्नत्वात् स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय द्विती-
याप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वमभ्यन्धेनाऽन्वयो वाच्यः ।
तथाच—'चैत्रो द्रव्यं गच्छति,' 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यादिवाक्यानामप्रामाण्या-
पत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियाया द्वितीयाप्रकृत्यर्थताज्जच्छेदकद्रव्यत्वमल्लत्वावच्छि-
न्नाभिन्नाऽयमेतत्त्वात् तद्रव्यकृत्ववानुपस्थितावपि शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया
तत्तद्रव्यकृत्वोपम्यापरत्वाज्जच्छिन्नप्रतियोगितयान्तरयाममभवान्, तद्रव्यकृत्वोप-
स्यापरत्वादस्याश्च । एक्यमांशच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंमर्गत्वे मा-
नाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽप्यगाहित्यनियमान् ।

तदुक्तं दीपितिरुता-प्रतियोगिविशेषिताभावभावं तु विशिष्टवैशिष्ट्यमर्थादां नानि-
शेत् इतीति चेत् ? तर्हि क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयायाः । भेदे

परीक्षा

मर्गीति* । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययाथकदेने भेदे प्रतियोगितामभ्यन्धेनान्वये चैत्रप्रदो-
भयभेदस्य चैत्रे मत्त्वादुक्तापत्तिस्तदवस्थैव । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकारच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृत्यमभ्यन्धेनान्वय इत्यपि न, 'मल्लो मल्लं गच्छति' 'विहगः पृथिवीं गच्छति'-
इति प्रयोगानापत्तेः । प्रकृत्यर्थनिष्ठतत्तद्रव्यकृत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मां-
वच्छिन्नसंमर्गत्वविरहादिति चेद् ? न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्वितीयायाः । भेदे
च प्रकृत्यर्थस्यापेक्षतामभ्यन्धेनान्वयः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तु घात्वर्थता-
वच्छेदककलात्वेनेऽन्वय इत्यत्र तात्पर्यान् । यदि तु—उभयनिष्ठक्रियान्वयसंयोग-
स्यैस्त्वान् तादृशसंयोगावच्छिन्नव्यापारनिष्ठान्च्छेदकप्रतियोगिताकृत्वस्य कर्म-
भूतमस्त्येऽस्तत्वात् 'मल्लो मल्लं गच्छति' इत्यत्रानुपपत्तिरस्त्येवेति निमाष्यते; तदा
द्वितीयायांभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घात्वर्थप्रधानीभूते केवलव्यापारोऽन्वयाम्यु-
पगमान्नोक्तानुरक्तिः; क्रियाया भेदादिति । नचैत्रमपि 'चैत्रं चैत्रं न गच्छति' इत्यादौ
ननुमभिध्याहारं प्रयमान्तरपदार्थं 'चैत्रो न पचति' इत्यत्रेन द्वितीयायांन्वितत्वात्-
च्छिन्नव्यापारान्विताव्यातायांभाव एव प्रतिपाद्यः । न च न सम्भवति; चैत्रप्रतिभेद-

धस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकविक्रित्यनुकूलतण्डुलान्यसम-
वेतक्रियाजनककृतिमाँश्चैत्र इत्याहुः ।

तत्र रोचयामहे; परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् । अतिप्र-
सङ्गः किं द्वितीयायाः, शाब्दबोधस्य वा । नाद्यः । तावद्वाच्यकथनेऽपि
तत्तादवस्थात् । गमयति कृष्णं गोकुलमितिवत् पाचयति कृष्णं

दर्पणः

काभावो नन्ममभिख्याहारे बुद्धये; इति सकललोकाभुभवमिदोऽयमर्थः । 'प्रतियोग्य-
भावाऽन्वयौ तुल्ययोगधेमौ' इति वदता दीधितिःकृतोपनिबद्धः । एवञ्च—चैत्रो ग्रामं
गच्छतीत्यत्र नन्ममभिख्याहारे क्रियायां द्वितीयाऽर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्व-
स्य बोधात् तत्समभिख्याहारे तत्र तद्भावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः । न च
कारणाभावः । ननर्थाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतामन्वयेन शाब्दबोधे प्रतियोग्य-
न्वययोग्याऽर्थोपस्थितेहेतुतया नम्यात्र क्रियायां मन्वान् । न तु नप्रर्थनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतामन्वयेन बोधे धानुजन्यभावोपस्थितेहेतुता । चैत्ररचैत्रं न
गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । चैत्रकर्मकचैत्रकर्मृग्मगनक्रियारूपप्रतियोगि-
नोऽप्रसिद्ध्या नत्रा तद्भावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

मन्मते तु चैत्रकर्मकक्रियायाम् चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तस्याममत्त्वेन नत्रा तद्भावस्य प्रत्यायनात् प्रामाण्योपपत्तेः । अत
एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयोपपत्तिरकस्यते इति वाच्यम् । 'मैत्रो गच्छति चैत्रं; न
चैत्र' इत्यत्र मैत्रक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाध्यत्वयोर्हभयोर्द्वि-
तीयार्थयोरवापेन तदुपपत्तेः । अधिक्रमणे वक्ष्यते ।

तस्मात् 'चैत्रो गच्छति' इत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च, सर्वथा कर्तव्या-
वृत्तं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणधात्वर्थकलाऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् ।
तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेऽपि वृत्तित्वे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवमिते
वैयधिकरण्ये च द्वितीयादेः शक्तिरनन्यलभ्यत्वान् स्वीकरणीयेति । प्रकृतमनुसरामः ॥

विक्रित्यनुकूलैति । इदं तण्डुलाऽन्यममेतक्रियाऽन्वयि । यथाधुनं दूषयति-
तत्र रोचयामहे इत्यादिना । ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयापत्त्यं प्रिनाऽतिप्रसङ्गा-
ऽनिरामाद् गौरवं न दोषायेत्यत आह—*अतिप्रसङ्गः किमिति* । *नावदिति* ।
परसमवेतक्रियाजनकधात्वर्थतावच्छेदकत्वसाहित्यकर्मत्वस्य द्वितीयापत्त्यस्वीक-
रेऽपि द्वितीयातिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । तमेवाह—*गमयति कृष्णमित्यादि-

परीक्षा

न मन्मथति । वृत्त्यनिवामकमन्वयस्याभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वमते साहसप्र-
योगानुरत्तेरिति दिक् ।

मैवाधिकमते मग्धयति—*तन्नेति* । ननु तस्याशाच्यत्वे कथमुक्तातिप्रसङ्गा-
रगमित्यत आह—*अतिप्रसङ्ग इति* । *तावदिति* । परसमवेतत्वपर्यवमितेऽप्यर्थः ।
*नत्तादवस्थ्यात्—*अतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । मनेऽतिप्रसङ्गमाह—*गमयति* । ननु
गतिबुद्धिः इतिगृहोपात्तधात्वनिरिक्तधानुविषयताहसार्क्यशापिशया बोधनान्तो-

गोपःइति द्वितीयापत्तेः । तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्, तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च । विक्लित्यनुकूलतण्डुलान्यसमेवताः शिसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात् । शाब्दबोधोधातिप्रसङ्गोऽप्युक्तरीत्यैव निरस्तः । परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य च इष्टाऽन्वयलाभायाऽनेकशः कार्यकारणभावाऽभ्युपगमे गौरवा-

दर्पणः

ना* । *द्वितीयापत्तेरिति* । द्वितीयोत्पत्तावुक्तकर्मत्वस्य तन्त्रत्ये, गमयति गोकुलं कृष्णमित्यत्र णिजथंनिरूपितनिरुक्तकर्मत्वस्येव पचिप्रकृतिकणिजर्थकर्मत्वस्य कृष्णे मत्त्वेन पाचयत्यादिप्रयोगेऽपि प्रयोज्यकर्तृवाचकाद् द्वितीयापत्तेः । अतः संज्ञाया एव द्वितीयोत्पत्ता प्रयोजकताऽङ्गीकरणीया । एवंच तत्र एवातिप्रसङ्गभङ्गे, कृतं तत्र द्वितीय-
शक्त्येति भावः ।

ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीयानियामकम् । निरुक्तस्थले कृष्णे तत्सत्येऽप्युपात्तग-
त्यर्थकाद्यतिरिक्तणिजन्तधानुयोगे “गतिबुद्धि” इति सूत्रेण तद्विवक्षाबोधनाद्योक्त-
पत्तिः । विवक्षाया एव विभक्त्युत्पत्तौ नियामकताया वक्ष्यमाणत्वान्त आह—*तण्डुलं
पच्यत इति* । तण्डुले अत्रुक्तद्वितीयानियामककर्मत्वस्य मत्त्वात्तदापत्तिः, मन्मते तु
कर्तृसंज्ञया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः । तण्डुलान्यसमवेतत्वनेन परसमवेतक्रियाज-
न्यत्वं विलिङ्गावस्तीति बोधितम् । धात्वर्थाश्रयादित्यनेन कर्तृसंज्ञासंत्वमाप्ते-
घते । *उक्तरीत्येति* । तथा व्युत्पन्नानामित्याद्युक्तरीत्येवेत्यर्थः । धात्वर्थव्यापा-
राऽनधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपेदेवभावादिति भावः । ननु नाऽस्मन्मतेऽप्युक्तप्रयोगा-
पत्तिस्तत्र व्यापारत्वेन फलस्यैव भानाऽङ्गीकारेण तण्डुलस्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वाऽभावात् । निष्कृष्टमवन्मतेऽपि व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण फलस्य व्यापार-
रतायाः स्वीकाराच्चेत्यतो दूषणान्तरमाह—

परसमवेतत्वस्येति । *इष्टाऽन्वयेति* । इष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासम्ब-
न्धेन परसमवेतत्वस्यैकदेशे परत्वे परसमवेतत्वस्य चाश्रयतया क्रियायामन्वयस्य ला-
भाय—भानावेत्यर्थः । *अनेकत इति* । प्रकृत्यर्थप्रकाररूपाऽबुद्धि प्रति द्वितीयाऽ-
परीक्षा

कद्रोप इत्यत आह—*तण्डुलमिति* । *तण्डुलः* पच्यत इति* । अत्र तण्डुलमिति
द्वितीयान्तपदपठितयादृच्छिकममुदाहरणमेतत् । स्वमते तु न तादृशः प्रयोगः ।
आख्यातेन कर्मणा उक्ततया द्वितीयाया अमायुत्वात् । *धात्वर्थाश्रयत्वादिति* । एतेन
कर्तृसंज्ञाऽप्यस्तीति कर्मवद्भावविषयता सूचिता । *उक्तरीत्येति* । विपरीतव्युत्प-
त्तिमतां भवत्येव । यदि न ज्ञायतेः तदा विभेद्यतासम्बन्धेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थप्रसारक-
ताऽबुद्धि प्रति विभेद्यतासम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितेः, सङ्का-
रिकारणत्वं स्योकार्थमिति न शाब्दबोधोधापत्तिरितिरीत्येत्यर्थः । ननु ‘तण्डुलं पच्यते,
स्यपमेय’इत्यस्यानापत्तिः, तत्र कर्मण एव कर्तृत्वेन फलव्यधिकरणव्यापारस्य त्याग-
स्तत्त्वमानाधिकरणव्यापारस्य धानुवाच्यत्वविषया चास्ति फलव्यापारयोस्तु पृथग्
धानुवाच्यताऽऽश्रीयते । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकताश्रयव्यविरहान्न कर्मतापत्ति-
रिति कथं द्वितीयामापादयतीत्यत आह—*परसमवेतत्वस्येति* । *इष्टान्वयेति* ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेषा कर्म व्यवस्थितम् ॥

दर्पणः

तन्निर्वर्त्यम्' इत्येव वाक्यपदीयपाठः । अन्यथा सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य विकार्यस्य विरोध्यरूपेण प्रदर्शनेऽर्थान्तरतापत्तेः । तदर्थस्तु—कैश्चिन् प्रसिद्धैराचार्यैः प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते । अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः । तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा । 'भस्म करोति' इत्यादौ त्वमस्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा ।

यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वम् । तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्यकर्मण्यप्यस्ति; तथापि प्रकृतिवाचरूपदासमभिव्याहनपदोपस्थाप्यत्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः ॥

तदुक्तम्—सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाधीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

यस्य विवृत्तिकर्मणो नाधीयते—न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यत इति यावत् । अन्यत्र उक्तार्थम् । *विकार्यं त्विति* । तदुक्तं तु प्रतीयमानप्रकृतिविवृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वोत्पत्त्यन्यतरफलवत्त्वम् । घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्यं क्रियानिर्वाहोत्पत्तिमत्यपि प्रकृतिविवृतिभावाभावात्तात्प्रसङ्गः । प्रकृतिकर्मणस्तादृशविशिष्टासत्त्वाद् विवृत्तिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याध्रयत्वाल्लक्षणसङ्गतिः । ईदृशस्थले फलद्रव्यप्रयोजकव्यापाराऽर्थकत्वं धातोरावश्यकम् । उक्तञ्च भाष्ये—'व्यर्थः पचिः' इति । अन्यथैकफलैकव्यापारार्थकत्वस्याकर्मकेष्वपि सत्त्वाद् विरोधोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥

परे तु—'द्वयर्थः पचिः' इति भाष्याद्, विकलेदनं निर्वर्तनं च पचैर्यः । 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यस्य तण्डुलान् विकलेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति चिचरणात् । तथाच प्रकृते तण्डुलाध्रयविकिलित्यनुकूलव्यापाराध्रयाध्रयक ओदनाध्रयोत्पत्त्यनुकूल्यो व्यापार इति बोधः । एवं 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यादावप्युल्लमित्याहुः ॥

तदमत् । भावनाप्रकारकयोर्हेतुत्वेन कन्दायाः कृद्धात्वान्यतरजन्योपस्थितेर्विरोध्यतासम्यन्धेनाप्यातायेऽभावेन तादृशबोधामम्भवान् । एकैव क्रियया फलद्रव्योत्पत्तिमम्भेन तद्वाक्यजन्यबोधस्य व्यापारद्वयविषयकत्वकल्पनानौचित्यादाक्यातता-

परीक्षा

मत्वं लक्ष्यम् । नर्वर्त्तं मति विकार्यं कर्मणि निर्वर्त्यकर्मणो लक्षणमव्याप्तम्, तस्यापि यत्नमाप्यन्वादिति वाच्यम् ? प्रकृतिवाचरूपदममभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वस्यापि निर्वर्त्तान् । तदुक्तम्—

सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाधीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

इति सती विद्यमाना अविद्यमानाऽसती, यस्य विवृत्तिकर्मणः, प्रकृति—प्रकृतिवाचरः शब्दः, नाधीयते—न प्रयुज्यते । एवं धैकस्य विवृत्ताभेदेनोपस्थितत्वेन व्यवहार इत्युक्तमवति । *विकार्यं त्विति* । प्रकृत्युच्छेदमभूतम् । यत्नप्रयोज्यो यः प्रकृतेरुच्छेदो-नातः, तत्रजन्यतातदवाप्राप्त्यन्ताप्रतीपमानत्वं कालिकस्यव्यवस्था-

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

दर्पणः

व्याघ्रिवृत्तभेदाया एव क्रियया अवगमादिति रूपसूत्रीयकैयटाद्यः । किञ्च पचेज्यांपार-
द्वयार्थकत्वे नच्यमते क्रियायां द्वित्वाभावेन द्विवचनापत्तिर्दुर्बारा ।

वस्तुतस्तु विक्रुदेदं विकिलत्तिर्निर्वर्त्तनमुत्पत्तिरेवोक्तः। यदयोर्भावव्युत्पन्नत्वात् ।
तथाच-कलद्वयाऽनुकूल एक एव व्यापारो धात्वर्थतया भाष्यकृतसम्मतः । व्यापारद्व-
यार्थकत्वोक्तिस्तु केषाञ्चिन् तत्पदयोर्णिजन्तप्रकृतिकल्युत्पन्नत्वभ्रमनिवन्धनेत्यव-
धेयम् । यद्यपि विक्राप्यं द्वेषा-प्रकृतिर्विकृतिदवन्धेव वस्तुमुचितम्, तथापि विकृ-
तिद्वैविध्येष्वगते प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञातप्रार्थं भवतीत्याशयेन तदनुक्तत्वं विकृ-
तिकर्म विभजते-प्रकृत्युच्छेदेति* । एतेन क्रियानिर्वाह्याऽभावः प्रतियोगिताव्यच्छेद-
कधर्मवत्त्वं प्रकृतिरुमंत्वमिति ध्वनितम् ।

'काशान् कटं करोति, कुसुमानि सज्जं करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति, मृदं घटं
करोति, काष्ठं भस्म करोति, तण्डुलानोदनं पचति'इत्यादी क्रियानिर्वाहो यः पूर्वभाव-
विशिष्टकाष्ठादिप्रतियोगिकभावो विशिष्टाऽमत्त्वरूपस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकवै-
शिष्ट्यवत्त्वं काशकाष्ठादेरिति तत्तत्प्रकृती लक्षणमद्गतिः । सर्वत्र विशिष्टाभावप्रतियो-
गिनि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यमत्त्वादतिप्रमद्गवा रणाय क्रियानिर्वाहोति प्रकृ-
तधात्वर्थव्यापारनिर्वाहार्थकम् । ऋचिन् काष्ठतण्डुलादिधर्मिनाशादेव विशिष्टाऽभावो
भस्मोदनादिसम्पादकः । ऋचिर्द्विमिणः सत्त्वेऽपि कटप्रगादियन्दर्भविशेषविरहरूपपूर्व-
भावविशिष्टाऽमत्त्वं कटमन्दर्भादिनिष्पादकं क्रियातो निर्वाहति ॥

सम्भूतमिति ॥ प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्पत्तिमदित्यर्थः । इदं च भस्मवदित्यन्वयि ।
काष्ठादीति शृयम् पदम्, अन्यथा काष्ठमुवणदिस्तुरीयतापत्तेः ॥ *भस्मवदिति* ॥
तत्तौल्येन वर्त्तमानमन्यदपि विकारजातमित्यर्थः । सादृश्यं च प्रकृतिनाशप्रयोज्योत्प-
त्तिमत्त्वेनैव । प्यमप्रेऽपि । तथाच प्रकृतिविकृतिभावापन्नकाष्ठभस्मादिविक्राप्यमि-
त्यर्थः पर्यवस्यति । एवञ्च-'काष्ठं भस्म करोति'इत्यत्र करोतेः प्रतियोगित्वविशिष्टनाश
उत्पत्तिद्वयं, तदनुकूलव्यापारद्वयार्थः । नाने प्रतियोगितया काष्ठस्योत्पत्ता
भस्मन आवेयतया काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पादको वर्त्तमानो व्यापार
इति बोधः । एवं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि ।

नैयायिकास्तु-'तण्डुलानोदनं पचति'इति विक्राप्येऽस्यले प्रकृतिरमोत्तरद्वितीयाया
नाशकत्वमर्थः । विकृतिरमोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वम् । तण्डुलाद्यन्विनं नाशकत्वं
च पाकेऽन्येति । गोदनाऽन्वितोत्पादकत्वस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्यथः । नाने
षोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देशविधेयभावमहिम्ना भासते । तेन पाकस्य तण्डुलारम्भरु-
संयोगनाशकत्वेऽपि 'संयोगमोदनं पचति'इति न प्रयोगः । तण्डुलारम्भरुसंयोगनाश-
स्योदतोत्पत्तौ तण्डुलानानेनाऽन्यथायिद्धतया अप्रयोजकस्यात् ।

परीक्षा

ऋ, विशिष्टगुणान्तरोत्पत्त्या पूर्वकालस्थिताय परमस्थानविजातीयाय दक्यंस्थानविति-
ष्टामन्वं विलक्षणोत्पत्तिमत्त्वान्यतरत्वं सामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् । 'काष्ठं भस्म करोति'
'सुवर्णं कुण्डलं करोति'इत्यादी प्रकृतिविकृत्योरभयोरपि मन्वाहसगानुगतिः । धान्यस्य

प्यातम् । क्रूरमभिर्णुद्धयतीत्यन्यपूर्वकम् ॥

द्वयं:

बोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् । आद्यरूपे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगो-
निष्ठव्यापाराऽनुकूल एवकृतंको वत्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाश्रयत्वान् पयसः
कर्मता । तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वानु गोः, न तु विभागाश्रयत्वेन । पयोनिष्ठविभागो-
यमम्वन्धस्यैव फलतावच्छेदत्वादेवमन्यत्राप्युद्धयम् ।

अन्यपूर्वकमिति । अन्यमंज्ञावाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः । 'क्रूरमभिर्णुद्धय-
ति' इत्यत्र "क्रुधदुहेष्यां" इति प्रथमकमम्प्रदानमंज्ञायाः "क्रुधदुहोरपसृष्टयोः कर्म" (पा०
सू० १।४।३८) इति बोधनान् । एवं 'विकृष्टमधिगेने' इत्यादावपि बोध्यम् । 'अजां
शामं गमयति, 'शिन्यं शाम्त्रं बोधयति' 'ब्राह्मणमंत्रं भोजयति' 'धजमानं मन्त्रं पाठ-
यति,' 'घटं जनयति' 'नाशयति' इत्यादौ "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गम्यादिधा-
त्यर्थकर्तुः कर्ममंज्ञाविधानान् गम्यादिप्रकृतिकणित्तधानुममभिध्याहृतद्वितीयाया
अप्याश्रयोऽर्थः । यद्यपि गिजन्तधात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वाद्जादीना-
मपि कर्मत्वं "कर्तुंशीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सिद्धं, तथापि गिजन्तेन आप्यमान-
स्य घेद्भवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेन 'पाचयत्योदनं
देवदत्तेन' इत्यादौ न । तदुक्तम्—

गुणक्रियायां न्यातन्त्यान् प्रेपणे कर्मतां गतः ।

नियमान् कर्ममंज्ञायाः स्वधर्मैर्नाभिधीयते । इति ।

वाचकतामन्वयेन स्वनिष्ठया तृतीयेत्यर्थान् । यद्यपि कर्त्तृमंज्ञायाः परत्वान् "हेतु-
मति च" इत्यनुशासनान् स्वकारकविशिष्टक्रियाया गिजयंसम्बन्धाज्जगतेरन्तरङ्गत्वाच्च
कर्मसंज्ञायास्तथा बाध एवोचितस्तथाप्यन्यान्धीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यसाश्चप्राधा-
न्ययोः प्रयोजकव्यापारं सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वमप्य "आकडार'
(पा० सू० १।४।१) सूत्रे कैयटेनोक्तत्वान् "हेतुमति च" इतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्च
तदनुसोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वाऽनियमत्वमेव साम्प्रतम् ।

परे तु— "हेतुमति च" इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्र-
प्रेरणा गिजयः । कर्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्नः, क्वचिदाश्रयत्वादि । येन पाटशातृत्तरा-
ख्यातेन पाटशं कर्तृत्वमभिधीयते; ताटशातृत्तरणित्प्रत्ययेन ताटशकर्तृत्वनिर्वा-
हसो व्यापारोऽभिधीयते । निर्वाहकत्वं च स्वरूपमन्वन्धविशेषो, नाशो नाशयती-
त्यादावन्ययाऽनुपपत्तिः ।

एवञ्च पाकादिर्तुंस्तत्कर्मत्वरिरोऽपि ष्यन्तधानुप्रतिपादनाज्जच्छेदककर्तृत्वस्य
फलत्वेन तदाश्रयत्वान् पाकादिर्तुः कर्मत्वं ताटशकर्तृत्वविशिष्टगताया महायादिरूप-
स्वतन्त्रकर्तृत्वविविश्रयां पाचयत्योदनं सहायमित्यपि प्रयोगः साधुर्गव । अत एव
"अजिबहत्तं जनको घनुस्तद्" इति भट्टिप्रयोगः स्वरसतः सङ्गच्छते । घट्टंजान्नाशगि-

परीक्षा

अन्यपूर्वकमिति । शास्त्रान्तरप्राप्तमंज्ञान्तरथायकताश्रयोऽन्यमंज्ञाकर्मिण्यर्थः ।
"क्रुधदुहेष्यांगाम्" इति पया । एवं विकृष्टमधितिष्ठतीत्याद्यन्मिन्नेवान्तर्भ-

कर्तृवृत्तीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि—“स्वतन्त्रः कर्ता” (पा०-

दर्पणः

कतथा तदुपपादनं त्वगतिक्रमितिः । यदा तु णिचप्रकृत्यर्थव्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विज्ञेयगतया विवक्षा ; तदा सहायेनेत्येव । “गतिबुद्धि” इति सूत्रान् गत्याद्यर्थकधातुयोगे तादृशकर्तृत्वविज्ञेयगतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता, नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽसाधुत्वशापकम् । तेन ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इति बद्ध-
‘भजया ग्रामं गमयति’ इति न ।

एवञ्च ‘अजां ग्रामं गमयति’ इत्यत्र प्रामनिष्ठसंयोगाऽनुकूलव्यापारस्य यदजा-
निष्ठं कर्तृत्वं निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इत्यत्र सहायकर्तृको यो विक्लित्यनुकूलो व्या-
पारो, निर्वाहकत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृति-
मानिति बोधः ।

‘चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजा’ इत्यत्र कर्माख्याते तु तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृकव्यापार-
निर्वाहककर्तृत्वनिरूपकं यद् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं गमनं तत्कर्तृत्वमिति बोधः ।
‘सहायेन पाचयते तण्डुलश्चैत्रेण’ इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणानिर्वाहककर्तृत्वनिरूपको
यः सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तिव्यापारस्तज्जन्यविक्लित्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः ।
अर्थविवेकः स्वयमूहः ।

ये त्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनी गमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं
फलं, तच्छालितयाऽजादीनां प्रासमेव कर्मत्वं “गतिबुद्धि” (पा० सू० १।४।६२) इति
सूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति । तेषां मते ‘पाचयत्योदनं सहायेन’ इत्यादौ द्वितीयावृत्ती-
ययोर्नियामकोऽलामः । अधिकमन्यत्राऽनुसन्धेयमित्याहुः ।

‘वैकुण्ठमधितिष्ठति’ इत्यादावपि द्वितीयाया आधार एवाऽर्थः । अध्याद्युपसृष्टशी-
लादियोगे “अधिशोऽ” (पा० सू० १।४।४५) इत्यादिसूत्रैराधारस्य कर्मसञ्ज्ञाविधा-
नात् । यदपि कृत्यव्यापारान्तर्भावेणाऽध्याद्युपसृष्टशीलादीनां लक्षणामुपगम्य “कर्तु-
रीप्सिततमम्” इत्यनेनैव कर्मसञ्ज्ञा सुसाधा, तथापि मुख्यार्थकतयोगेऽपि कर्म-
प्रत्ययसाधुत्वबोधनार्थमपि “अधिशोऽस्यासाम्” इत्यादिसूत्राणामन्वावश्यकतेति ।
कर्मप्रवचनीययोगविहितविभक्तेः तु यथायथं लक्ष्यलक्षणभावादिः सम्यन्धो घोट्य
इति वक्ष्यते ।

उपपदविभक्तीनां तु पृथग्पवादकत्वात् सम्बन्ध एवाऽर्थः । “कालाऽध्वनोरत्य-
न्तसंयोगे” (पा० सू० २।३।५) इति विहितद्वितीयाया व्यापकत्वमर्थः । ‘मासम-
घोत’ इत्यादौ मासव्यापकाऽध्ययनमिति बोधात् । द्वितीयादीनामाश्रयोऽर्थ इत्यत्र
विभक्तिपदस्य कारकविभक्तिपरत्वेन तदविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः ।

क्रमप्राप्तं तृतीयार्थं निरूपयति—*कर्तृवृत्तीयाया इति* । करणतृतीयाया व्यापा-
रार्थकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादुक्तम्—*कर्त्प्रिति* । *आश्रय इति* । आश्रयमाश्रमि-
त्यर्थः । आश्रयार्थकत्वे मानमुपन्यस्यति—*तथाहीत्यादिना* । ननु स्वातन्त्र्यमित-
रव्यापारानधीनव्यापारवत्वम् । तच्च ‘काष्ठं पचति’ इत्यादौ काष्ठादावप्रसक्तं, तद्व्या-

पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते ।

नन्वेवं “कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च” (ब्र०सू०१।२।४) इति सूत्रे, “मनोमयः प्राणशरीरः” इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य “एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि” इति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम् । उच्यते—जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम् । कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम् । नचौकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् । कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधात् । तथाचैतमिति द्वितीया न स्यात् ।

दर्पणः

सङ्गच्छत इति । कृत्याश्रयत्वादेस्तस्ये तु तदसङ्गतिरिति भावः । उक्तविवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वं द्रढयितुं पृच्छति—*नन्वेवमिति* । एवं विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे मनोमयस्य मनोमयशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । जीवत्वे सङ्कल्पकर्तृस्वत्वे ब्रह्मभिन्नत्वे इति यावत् । एतमित इत्यादेरितः शरीरात् प्रेत्य निःसृत्य एतच्छरीरं परित्यजेति यावत् । एतं स्वप्रकाशत्वादिगुणविशिष्टं पूर्वोक्तमात्मानम्, अभिसम्भवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः । *कथं सङ्गच्छतामिति* । भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरैकस्मिन्नपि सम्भवादिति भावः ।

संज्ञानिवन्धनविरोधं समर्थयन् कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वास्तवाविरोधं दर्शयति—*उच्यते इत्यादिना* । *जीवनस्यैव ज्ञेयत्व इति* । ‘स क्रतुं कुर्वीत’ इत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वबोधने इत्यर्थः । *प्राप्तिकर्मत्वमिति* । अन्योपासनाया अपरप्राप्त्यफलकत्वादिति भावः । *आख्यातेनेति* । अभिसम्भवितास्मीत्येतद्दृष्टकनेत्यर्थः । *वाधा-

परीक्षा

विवक्षायाः प्रयोगनियामकत्वमित्येतद्द्रढयितुं शङ्कते—*नन्वेवमिति* । *एवम्*—विवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वे । *इति सूत्रम्* इत्यस्य निर्णीतमित्यत्रान्वयः । मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शरीरात्मा उपास्यत्वेन विवक्षितः उक्त परब्रह्मेति सन्देहे पूर्वपक्षे दूषणदानप्रस्तावे इत्यमुक्तम्—मनोमयः प्राणशरीरोसत्यकामः सत्यसङ्कलो यः इत्यादिकं ब्रह्मैवोपास्यत्वेन विवक्षितमित्यत्र हेतुः । “एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि” इति व्यपदेशात् । एवं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यमात्मानमितः अस्माल्लौकिकशरीरात्, प्रेत्य निःसृत्य । एतच्छरीरं परित्यज्येति यावत् । *अभिसम्भवितास्मि*—प्राप्त्यास्मीत्यर्थः । जीवत्वे अब्रह्मपरत्वे तस्यैकरूप जीवस्य यदि जीव एवोपास्यन्तर्ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चैतमित इत्यनेनोक्तं तद्विरुद्धमापद्यते इत्युक्तमित्यर्थः । *कथं सङ्गच्छतामिति* । भवन्मते वैवक्षिकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोरैकस्मिन्नपि सम्भवादिति भावः । कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न सर्वथा विरोधः, किन्तु संज्ञानिवन्धन इत्यभिप्रायकं व्यासमूत्रमित्याशयेन समाधत्ते—*उच्यते इति* । *जीवस्यैव*—अब्रह्मण एव । *ज्ञेयत्वे*—उपास्यत्वेन ज्ञानविषयत्वे । *वाच्यमिति* । यस्योपासनं भवति, स एव प्राप्यते नान्य इति भावः । *आख्यातेन*—अभिसम्भवितास्मीत्येतद्दृष्टकनाख्यातेन । *वाधा-

कर्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति गन्धविरोधद्वारा भवति स भेदहेतुः ।

एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः । कारकचक्रप्रयोजकत्वं, कृत्याश्रयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम् ।

दण्डः

दिति* । सञ्जयोराकडारीयतया समावेशाःसम्भवेन परया कर्तृत्वज्ञया बाधादित्यर्थः । *यगाद्याऽपत्तिरिति* । अभ्युच्चयवादः । प्राप्ये कर्मणि कर्मवद्भावाऽप्रसक्तेः । शब्दविरोधद्वारा—एकदा सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकाम्याऽनुत्पत्तिद्वारा, सः—सञ्ज्ञद्वयविरोधस्तत्र कर्तृकर्मत्वव्यवहारभेदहेतुरित्यर्थः । न तु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकभेदमादायेति भावः ।

ननु विंशत्याश्रयस्य तावत् तृतीयार्थञ्चमायातमत आह—एवञ्चेति* । धातुपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्यर्थः । *आश्रयमात्रमिति* । अनन्यलभ्यत्वादिति भावः । मतान्तरं दूषयति—कृत्याश्रयत्वमित्यादिना* । *अव्याप्तमिति* । अचतने तस्मिन्स्वादापत्तिरिति भावः ।

अत्र वदन्ति—दण्डादिनिष्कल्याणस्य धातुत्वविवक्षया भवदुक्तत्वात्तन्व्यवन् वास्तवकारकचक्रप्रयोजकत्वस्य दण्डादावभारेऽपि तदारोभात्कर्तृत्वव्यवहारस्तस्मिन् सुपपादः । अत एव हरिणा—

प्रागन्यतः शक्तिभामान्यभावाऽऽपादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिवेष्ट्यतिरेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते ॥

इत्यनेन करणादिव्यापारान् पूर्वं करणादिमस्यादकशक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वमप्यादानेन च तदापत्तव्यापारत्वेनाऽतिप्रवृत्तानां निवर्तनेन कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या प्रतिनियमादेन कारकान्तराभावेऽप्यस्त्यादी कर्तुर्दर्शनेन च दूरादप्युपकारित्वेऽपि स्वातन्त्र्यमित्यर्थेन कारकवक्रप्रयोजकत्वमेव स्वातन्त्र्यमभिहितम् ।

वन्तुत एषां घमांगामभावेऽपि शब्देन यस्यते प्रतिपाद्यन्ते स कर्त्तेति तदाशयः । 'पाचयति मंत्रेण चैत्र' इत्यादी प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि शिष्यकृत्यर्थसाधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात् कर्तृत्वोपपत्तिः । धातुग्राह्यक्रिया कृतपरीक्षा

तण्डुलः स्वयमेव इत्यत्रैक्योभयरूपत्वं दृष्टमवेत्यत आह—*कर्मकर्तृतायामिति* । अभ्युपगम्यवादोऽप्यत्र उक्तार्थकत्वे—एवमुक्तसम्भवात् । *मः*—कर्मकर्तृत्वपरिज्ञः । *भेदहेतुः*—उपास्योपासकयोर्भेदहेतुः । एतेन संज्ञयोर्विरोध उपास्योपासकयोर्भेदप्रयोजको, ननु तयोर्वाच्यो भेद इति दर्शितम् ।

एवं च—धातुत्वव्यवहाराश्रयस्य कर्तृत्वे च । मतान्तरं दूषयति—*कारकचक्रेति* । *अव्याप्तमिति* । दण्डस्याधेनत्वेन द्विविधमपि कर्तृत्वं तत्र न सम्भवतीति भावः ।

दर्पणः

स्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तुपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमाशय कर्तृत्वम्, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यमर्थपि प्रवृत्त्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च । न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता । प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ “सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते” इति “हेतुमति च” इतिसूत्रस्यभाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रामाणमित्याहुः ।

कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम् । तेषां त्वयमाशयः—कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते ।

तथाहि—‘चैत्रेण पच्यते’ इत्यादौ कृतिमदभेदेन तज्जन्यत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीययाऽभिधीयते । अचेतनकाष्टादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत् ‘काष्ठेन पच्यते तण्डुल’ इत्यत्रापि प्रयोगाद् व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे सकर्तृत्वे वा तस्य लक्षणा । एवं ‘चैत्रेण ज्ञायते’ इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आयेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा नश्यते घटेन’ इत्यादौ प्रतियोगित्वात्मककर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपकर्तृमत्त्वे वा लक्षणा । ‘चैत्रः पचति’ इत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेषणतयाऽऽख्यातेन बोध्यते । अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव ।

नच यत्नवत् एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव “कर्तृकरणयोः” (पा० सू० २३।३।६२) इत्यादेश्वारिताय्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्सूत्रस्यकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात् । तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात् । सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारत्वतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया ‘काष्ठं पचति’ इत्यादौ कर्तृत्वम् । अनधीनत्वान्तविशेषणं च ‘चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति’ इत्यत्र ‘चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्ति’ इति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव । तन्निरवाहश्च स्वतन्त्रशक्तिरूपनात् । विशिष्टशक्तैर्विशेषणविषयकविशेषणयोर्धाजनकत्वात् । विशिष्टशक्त्या निर्वाहात् । चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि ष्यन्तप्रतिपाद्यपाचमाद्रिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पच्याद्यर्थक्रियाकारकाऽनधीनताया अथैकत्वेन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः । स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्रयणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धत्वाद्कारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च । अत एव ‘चैत्रेण मैत्रः पाचयति’ इत्यत्र, मैत्रः पचतीति न ।

नन्वस्तूपर्दाशितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्तृतानिर्वाहः, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिः कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्य गिर्जरथत्वेन स्वतन्त्रनिष्कृत्य तस्य गिवाऽभिधानादिति चेद् ? न ।

कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्बन्धेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य गिर्जरथतापक्षेऽदोषात् । कर्तृत्वरूपफलाऽवच्छिन्नव्यापारस्य गिर्जरथतामतेऽपि तदुपरकाश्रयव्यापाराऽन्यतो भवानिर्वाहेणानभिधानस्याऽश्रतत्वात् । अथोधनस्यैव तत्राऽनाभिधानपदाधत्वादिभि-

अथ त्रिविधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्त्ता च । 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्यते' हरिणा' 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' । मद्-भिन्नाश्रयको हरिकर्मकः सेवनानुकूलोऽव्यापारः । हर्यभिन्नाश्रयक-उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलरूपणाश्रयकता-दृशव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधः । करणतृतीयाया-

दर्पणः

धानस्य "तिद्धृत्तद्वित्तसमासैः" इति परिगणनाच्च ।

आख्यातस्य धर्मव्याचरत्वेऽपि हृत्यादिविशिष्टकर्तृबोधकत्वस्याऽभिधानस्य तत्र सन्वान्न 'चेन्नः पचति' इत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिः । मुख्यविशेष्यतया तद्विवक्षायां 'चेन्नेण पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न । आश्रयातिरिक्तं विशेषणतया हृत्तियोध-नस्येऽऽनभिधानपदार्थत्वात् । तथाभिधानं च 'लृत्तद्वित्तममाम्' एवेति त एवाभि-धायकतया वृत्तिहृतोपात्ताः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारस्य तृतीयादंशानुशासनम्, तथापि हृतिरूपकर्तृत्व एव लाघ-वाच्छ्रितव्यापारादौ तु लक्षणेऽनुक्तमनुशासनस्याऽऽनादितात्पर्यमात्राग्राहक्याहा-यसहहृत्तम्येव तस्य शक्तिरूपकत्वात् । व्यापारे तन्मध्येऽपि गौरवेण तदभिदेः ।

एवञ्च हृतिरूपकर्तृत्वबोधकत्वे कारकान्तरव्यापारान्धीनत्वं न प्रतीयत एवेति न तदन्तर्भागेण शक्तिः । प्रमाणाऽभावात् । व्यापारलाक्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तद-न्तर्भागे व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रमद्भ्य कारणात् । अन्यथा तदन्तर्भागे हृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रमद्भ्य दुष्परिहरत्वात् । 'घोरो जायते' 'ओदनः सिद्ध्यति' इत्या-दौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादमवलम्ब्येवोपपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलहृतिमात्रम् । एकक्रियाविपर्ययैश्च नान्तरो-धकक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृत्वाऽऽव्यपदेशात् । किन्तु तत्क्रियाविपर्ययस्य सति तदनुकूलहृतिस्तत्कर्तृत्वम् । गुस्तरभारात्तोलनादौ तु यत्र क्रियाया अनित्यसिस्तत्र गतिरुक्तैव । अन्योद्देशेन नाराचोपाद् यत्र प्राणवधस्तत्र मरणाऽनुकूलनाराचोपरु-पव्यापारस्य हृतिविपर्ययेऽपि हिम्ना । लक्षणस्योद्देश्यताघटिततया तस्य विप्रमरगानु-कूलव्यापारत्वेनानभिर्महितत्वात्तेन रूपेण हृतिविपर्ययस्य तादृशव्यापारे अमत्येन न प्राणवधविशिष्टवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तृरिति न सम्पूर्णं प्रापश्चितं तस्येति ॥

कर्तृविभागमाह—अथयेति* । अनुपदं तृतीयाधत्वेन निरुक्तः कर्त्तृत्वधः । *शुद्ध इति* । हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानभिन्नगमित्यर्थः । प्रेरणार्थकगिच्छृतिपात्तव्यापारा-श्रय इति यावत् । *हेतुरिति* । गित्त्यर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः । *कर्मकर्त्तृत्वम्* । *पात्-पात्तव्यापाराऽऽश्रयस्ये सति गित्त्यर्थव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । धर्म-णोदाहरणान्वाह—मया हरिः सेव्यते इत्यादिना* । अत्र व्यापारनिर्गम्यबोधोपारकी-

परीक्षा

अथम्, कर्त्ता । आद्ये हरिः शुद्धः कर्त्ताः द्वितीये प्रयोजककर्त्ता, तृतीये—हृत्त्व-कर्म-कर्त्ताः प्रहृत्त्वधं प्रति कर्त्ता गित्त्यर्थं प्रति कर्म । केष्वनुशोभेन त्रिषु म्येत्तु बोधप्रक्रिया-माह—मद्भिन्नेत्यादिना* । *करणतृतीयाया इति* । अत्र विशेषणानुशासनाया

स्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ । तथाहि—“साधकतमं करणम्” (पा० सू० १। ४ ४६) । तमवर्थः प्रकर्षः । सचाव्यवधानेन फलजनकव्यापार-
वत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाच्यपदीये—
क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्षट्क व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

दर्पणः

चंनं तु कैयटानुसारेण । तत्त्वं तु प्रागेवाश्वोचाम । *स्वाश्रयव्यापाराविति* ॥

ननु व्यापारस्य धातुत्वेनैवलाभात् तत्र शक्तिकल्पनमपार्थमित्याशङ्क्य कर्त-
निष्ठव्यापारस्य धातोर्लोभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शाब्द-
विषयतयाऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकौ । आख्यातान्निवृत्तिभेदाया एव क्रियाया अवग-
माद् व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वासम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य सप्रमागतां दर्श-
यितुं करणसंज्ञाप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्यति—*तथाहोत्यादिना* । “साधकतमम्”
इति सूत्रस्य कारकाधिकारोपत्वात् सूत्रोपात्त साधकशब्दादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौगा-
धाराधिकरणसंज्ञाफलस्य “कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत” इत्य-
र्थस्य बोधनाय तमबुशदानमिति सूत्रपत्राह—*तमवर्थः प्रकर्ष इति* । प्रकर्षश्च-
कारकान्तरापेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः । कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दादुत्पन्नेन
तमया तद्वधिकप्रकर्षस्यैव द्योतनात् ‘तेनाश्वेन दीपिकया व्रजति’ इति प्रयोगोप-
पत्तिः । अन्यथा करणान्तराऽपेक्षिकप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥
तादृगेति । फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तत्यर्थः ।

परे तु—फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्यतरशावत्कारणसम-
वधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्त्वमिति यावत् । स एव नृतीयार्थः ।
सत्यन्तनिवेशाच्चक्षुषोऽन्धकारे फलाऽप्योगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः । प्रयोजकैऽतिप्रसङ्ग-
निरासायाऽव्यवहितेति वदन्ति ॥

तत्र हरिसम्मतिसन्त्याह—*उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियापदं फलपरम् । ‘वागेन हत’
इत्यत्र वागव्यापाराऽप्रवहितोत्तरक्षणे प्राग्वियोगस्य फलाऽवश्यम्भावाल्लक्षणमन्व-
यः । विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षय विभक्ता प्रयोजिका, न दास्तवकरणत्वादिमत्तेऽप्यु-
परीक्षा

इत्यर्थः । स च प्रकर्षश्च अप्रकर्षश्च कारकान्तरापेक्षया बोध्यः, ननु करणान्तरापेक्षया ।
कारकसामान्यवाचकमाधकशब्दात्तमयो विधानात्, तेन अश्वेन दीपिकया पथा व्रज-
तीति प्रयोगस्योपपत्तिः, राजा चक्षुरिन्द्रियेण चाराणां प्रवर्त्तनं कृत्वा शत्रूणां सैनिकान-
वकल्पति यत्र, तत्र राजा चक्षुषा परसैनिकान् पश्यतीति प्रयोगोपपत्तिवारणाया-
व्यवधानफलकान्तमवग्रहणम् तस्य कारकाधिकारात् कारकजाते सिद्धे पुनः साधक-
शब्दोपादानादेवमाधकतमस्य लाभो भविष्यतीति वैषम्यमिति यदि ब्रूये ? तदा
कारकाधिकारे ‘शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते’ इत्यर्थज्ञापकतया चारितार्थ्ये
बोध्यम् । तेन गौगाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अव्यवधानेन फलोत्पादकततः करणसंज्ञार्था हरिसम्मतिसन्त्याह—*उक्तं चेत्यादिना* ।
क्रियायाः—फलस्य, *अनन्तरम्*—अनन्तरकाटे, *विवक्ष्यते* इत्यनेन विवक्षया

सूचयति । नचैवं “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (ब्र०सू० २ । ३।३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम् । ‘तदे-
तेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इति श्रुत्यन्तरे करणतया कर्तृ-

दर्पणः

भात् । तत्र पृथक्शक्त्यभावेन व्यापारमात्रं करणतृतीयार्थः । तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याधे-
यतासम्बन्धेनाऽन्वयः । शेषं पूर्वघदित्याहुः ।

प्रथमिति । एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोध इति यावत् ।
शक्तिविपर्ययादिति । ‘एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानाऽऽत्मा पुरप’
इत्यादीनां तथा कर्तुः कर्त्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थ-
त्वाया जीवस्य, “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यनेन कर्तृत्वे बोधिते बुद्धिपदव्यवहा-
र्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्तव्यशास्त्रार्थां विज्ञानशब्दाच्च्यबुद्धेः कर्त्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके
समर्थस्याऽपि कर्त्तुः सर्वाऽर्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कार्यकारित्वदर्शनेन विज्ञान-
पदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमि-
त्यर्थप्रतिपादकेन, “शक्तिविपर्ययात्” इति सूत्रेणेत्यर्थः ।

न युज्येतेति । कर्त्तृकरणशक्तयोरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः ।
तदेतेषामिति । *प्राणानाम्*—इन्द्रियाणां, विज्ञानं—ग्रहणशक्तिं, विज्ञानेन—विज्ञान-
शब्दाच्चेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रकृत्येति यावत् । आदाय—गृहीत्वा हृदयं
स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः ।

करणतयेति । विज्ञानेनेत्यत्र करणतया कर्त्तृत्वस्येत्यर्थः । निष्प्रमाणेत्यारोः कर्त्तृरि
करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्तयोरैकदा विवक्षायामसम्भवेन “विज्ञानं यज्ञं तनुने”

परीक्षा

रणत्वविवक्षा, तदा ‘काष्ठैः स्थालयां तण्डुलं पचति’ इति भवति । *मर्चवम्*—विवक्षा-
या एव नियामक वे । *कृतंति* । तत्र हि बुद्ध्यात्मकस्य विज्ञानस्य कर्तृत्वं जीवस्य वेति
सन्देहे जीवस्यैव युत्तरपक्षसाधकेयमुक्तिः । *जीव*—कर्त्ता, *शास्त्रस्य*—विधिनि-
पेधशास्त्रस्य, *अर्थवत्त्वात्*—उपपन्नत्वात् ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

युतो येनोपदिश्येत शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः ॥

इति शास्त्रलक्षणम् । नित्येन श्रुत्या, कृतकेन स्मृत्या, जीव एव विहितं कर्त्तृमिपिदं
चाकर्त्तुमलम् । एवं रीत्या जीवस्य कर्तृत्वं व्यवस्थाप्य विज्ञानस्याकर्त्तृत्वे युक्तिरुक्ता ।
शक्तिविपर्ययेति । विज्ञानस्य कर्त्तृत्वे करणवशक्तिविलोपापत्तिः, करणस्याकर्त्तृत्वा-
दिति भावः । *विज्ञानम्*—बुद्धिः । *न युज्येतेति* । यथा करणस्यापि काष्ठस्य काष्ठं
पचतीत्यत्र कर्तृत्वं भवतीत्यत्र करणस्यकर्त्तृत्वशक्तेरविरोधः, तथेहापि भविष्यतीति
भावः । *तदेतेषामिति* । तदा स्वापकालेः विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकप्रकृत्या
करणभूतया एतेषामिन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यानां विज्ञानमादाय ज्ञानजननशक्तिमा-
दाय तिष्ठति । करणतया कर्त्तृत्वस्य विज्ञानस्य इत्याशयात्, शक्तिविपर्ययापत्तिरित्य-
स्याशयात् ।

(ब्र०सू०२।६।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे ॥

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः । “सप्तम्यधिकरणे च” (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी । तच्च “आधारोऽधिकरणम्” (पा०सू०२।४।३५) इति सूत्रादाधारः । तत्त्वज्ञाश्रयत्वम् । तत्राश्रयांशः शक्यः । तत्त्वमवच्छेदकम् । नचाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणात्तन्माधारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् । “कारके” (पा०सू०२।३।२३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि

दर्पणः १

इति ध्रुवेः । यथा तक्षा वास्यादिकरणद्वस्तः कर्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवास्यादिनिर्घ्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः । तथाच शक्तिविपर्ययादित्यम्य पराम्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यम्, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणशक्तिपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः ॥

सप्तम्यर्थत्रिस्यपति—*सप्तम्या अपीति* । ननु तावता सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयस्येत्यत आह—*तत्त्वञ्चेति* । आधारत्वं चेत्यर्थः । *आश्रयत्वमिति* आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः । विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांश एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि । तत्प्रकारकताबुद्धौषे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तदज्ञानोपपत्तेरित्याशयेनाह—*तत्राश्रयांशः शक्य इति* । यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं, नाऽऽश्रयमात्रस्येत्यत आह—*आश्रयांश इति* पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया घातोरेव लामादनन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः । तत्त्वम्—आश्रयत्वम् । *आश्रयत्वमात्रेणेति* । शक्यताञ्चच्छेदकस्य कर्त्रादिसाधारण्यात् करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपीत्यपिना आश्रयार्थकत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥

परीक्षा

दृष्टान्तस्य तक्ष्याः प्रदर्शनेन स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नेरुष्मत्वमिव । यथा लोके तक्षा वास्यादिकरणयुक्तः कर्ता भवति दुःखी भवति ततो गृहं प्राप्नोति, विमुक्तवास्यादिकरणः स्वम्यो निवृत्तव्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थितद्वैतसमष्टक आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति; तत्कल्मापनुत्तये तमात्मानं परब्रह्म प्रविश्य विमुक्तमङ्गः सुखी भवतीति । तक्षा दृष्टान्तशङ्गेन द्रष्टव्यः । तथाहि—सत्सु तक्ष्यादिव्यापारेण वास्यदिनोपपत्त्यैव कर्ता भवति । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेण मन आदीन्यपेक्षैव कर्ता भवतीति विज्ञेयम् । *भाष्ये*—शाङ्करभाष्ये । तथा च बुद्धेः करणशक्तिविपर्यये न तात्पर्यम्, किन्तु पराम्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे एतेति हृदयम् ।

तच्च—अधिकरणं च । *तच्च*—आधारत्वं च । *आश्रयांश इति* । क्रियाया घातव्यत्वादाश्रयांश एव शक्यः । *तत्त्वम्*—आश्रयत्वम् । क्रियाधारमात्रस्याधिकरणसंज्ञा चेद् कर्तृकर्मणोरप्यधिकरणसंज्ञाप्राप्नोतीत्याशङ्कं निराचष्टे—*नचेत्यादिना* । *आधारसंज्ञेति* । आधारस्य संज्ञाऽऽधारसंज्ञा, आधारस्य विधीयमाना अधिकरणसंज्ञेत्यर्थः । *ताभिः*—कर्मकर्तृकरणसंज्ञाभिः । *अस्याः*—अधिकरण-

अवधिः पञ्चम्यर्थः । “अपादाने पञ्चमी” (पा०सू०२।३।२६) । तच्च ध्रुवमपायेऽपादानम्” (पा०सू०२।४।२४) इति सूत्राद्, अपायो-वि-
श्लेषस्तज्जनकक्रिया, तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति
भावः । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

दर्पणः

अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं—व्यापकमौपश्लेषिकं वैपयिकमिति । इन्द्राब्दस्य अच-
ब्देन कोऽन्योऽभिमन्वन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत् उपदेषान् “इको यगचि” उपदिलि-
ष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति । इत्युक्तम् सत्रोरदिलि-
ष्टपदाऽध्याहारणं सप्तमीत्यर्थे इदमेव भाष्यं मानम् । संहितायामित्युपलक्षणम् । “तत्र
च दीयते कार्ये भववत्” इत्यादिमूत्रम्यभाष्यस्यापि । तत्राधिकरणत्रैविध्य-
तिपादनादिति ॥

नैयायिकास्तु—संयोगेनाधारः समवायेनाधार इत्याद्यनुगतप्रतीतिवलादाधारत्वम-
लङ्घोपाधिः । संयोगादिरूपं तु न तत् । कुण्डसंयोगिनो घट्टादेरपि कुण्डाधारतात्तरे ।

ननु च दरप्रतियोगिक्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः कुण्डाधारताव्यवहारनिग-
मकत्वाऽभ्युपगमाच्चोक्तदोषो, न वा कुण्डे कुण्डसंयोगाऽनुयोगितामत्वेऽपि कुण्डे कुण्ड-
मिति प्रतीत्यापत्तिः । कुण्डप्रतियोगिक्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायास्तत्र विहा-
दिति चेदेवमपि मल्ले मल्लाऽन्तरसंयोगमत्त्वे उक्तानुयोगिताध्यात्मल्ले मल्ले
इति व्यवहारापत्तेरदाक्यवारगत्वेनोक्तप्रकारस्यैवाऽनुमत्तव्यत्वात् । तथाच तादृशान-
धारत्वमायेत्वं वा सप्तम्यर्थः । कस्याधारत्व इत्याकाङ्क्षायां क्रियानिरूपितस्य तस्य
वाधादुपस्थितत्वात् कर्तृकर्मणोराधार एव सेति तयोरव तदन्वयः ।

‘मूले घट’ इत्यादौ न यत्र क्रियाश्रवणं तत्राऽपि कारकत्वनिर्वाहाय तदध्याहार-
स्थावश्यकता । ईदृशस्येते परम्परासम्बन्धस्याऽपि क्रियाऽन्वयित्वरूपकारकत्वपद-
कता, शास्त्रप्रामाण्यात् । अत एवाऽक्षरसौगड इत्यादौ सामर्थ्योपपत्तिः । एवञ्च मूले
घटोऽन्तीत्यत्र मूलत्ववृत्तिर्घटो वचनमानसत्ताऽऽश्रय इति बोधः । नन्मननिष्वाहारे तु
तादृशसप्तम्ययाऽभावो घटांशे मानस इत्याहुः ॥

पञ्चम्यर्थे निरूपयति—अवधिः पञ्चम्यर्थ इति* । *विदलेष इति* । विभाग इत्य-

परीक्षा

वसरे संयोगः शक्यो वक्तुम् । अधिकरणं नाम त्रिप्रकारकं भवति । व्यापकमौपश्लेषिकं
वैपयिकमिति । इक् शब्दस्याचलब्देन कोऽन्योऽभिमन्वन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत् उपदेष-
पान् “इको यगचि” उपदिलिष्टस्येति तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्य-
ति” इत्युक्तम् । एतद्भाष्यदर्शनेन यत्र यत्र कार्यविधौ सप्तमी दृश्यते । तत्रोपदिलिष्ट-
दाध्याहारणं सा साध्येति बोध्यम् ।

अथ पञ्चम्यर्थमाह—अवधिरिति । “अपादाने पञ्चमी” इत्यम्यापादानकारकं
पञ्चमी भवतीत्यपादानं पञ्चम्यर्थः । *तच्च—अपादानञ्च । *तज्जनकेति*—वि-
श्लेषजनकेत्यर्थः । ध्रुवपदार्थमाह—अवधिभूतमिति* ।

अत्र हरिः सम्मतिमाह—*टन्त्वेति* । चलं वा यदि वाचलमित्यनेन ध्रुव-

अपाये यद्दुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
 ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
 पततो ध्रुव एवाश्वा यस्माद्दद्यात् पतत्यसौ ।
 तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
 उभाप्यध्रुवौ मेपौ यद्यप्युभयकर्मके ।
 विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
 मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्यं पृथक् पृथक् ।
 मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्यार्थः—अपाये = विश्लेषहेतुक्रियायाम् । उदासीनम्—
 अनाश्रयः । अतदावेशात् = तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवञ्च विश्लेषहे-
 तुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात् पर्णं पत-
 तीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम् । घाततोऽश्वात् पतती-
 त्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति । कुड्यात् पततोऽश्वात्
 पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विरुद्धमित्या-
 ह—*यस्माद्दद्यादिति* । तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेष-

द्वयं

र्थः । अवधित्वं च, प्रकृतधात्वर्थविभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रयत्वं सति प्रकृतधात्वर्थ-
 जन्यविभागाश्रयत्वम्, करणादिकारकेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । यत्किञ्चित्
 क्रियाजन्यविभागस्य तत्राऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गादवस्थ्यमतस्तद्विशेषणम्—प्रकृतेति ।
 एवञ्च वृक्षात् पततीत्यादौ विभागजनकक्रिया पतत्यर्थः । यद्ब्रूयति—यत्र घातना
 गतिनिर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयमिति । अधिकं हरिपद्यव्याख्याऽवगम्ये ग्रन्थकृतेन स्फु-
 टीकरिष्यते ।

उदासीनं—विभागजनकक्रियानाश्रयः तद्विश्लेष्यमाद्ये—*चलमिन्द्रादि* । चलोऽ-
 श्वादिरचलो घामादिः ॥ *तत्क्रियानाश्रयत्वादिति* । तद्विभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रि-
 त्वादित्यर्थः ॥ *क्रियाश्रयत्वादिति* ॥ तथाचाऽव्याप्तिरिति भावः ॥ *विशेषणीय-
 मिति* । तथाच विभागस्तत्त्वव्यक्तित्वेन निवेशनोय इति भावः । समाद्ये—*प्रवि-
 भक्ते त्रित्यादिना* । तत्तन्मेपवृत्तित्वविशिष्टत्वेन भिन्नतयाऽवगत इत्यर्थः । *ध्य-
 स्थिते इति* । तत्तन्मेपवृत्तित्वविभागजनकक्रिये तत्तन्मेपानाश्रिते भवत एत्यर्थः ।
 तदेवाऽऽह—*मेपान्तरक्रियापेक्षमित्यादि* । परस्परपक्षोपात्तयोः पादानत्वं, तत्तत्क्रि-
 याश्रयत्वान्मेपपक्षोपात्तयोः कर्तृत्वञ्चोपपद्यत इत्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽपि धात्वर्थ-

परीक्षा

शब्दस्य निश्चयार्थकत्वं प्रकृतं नास्तीति सूचितम् । तस्याः—क्रियायाः, आदेशान्त
 दाशेनाः, तत्क्रियाश्रयत्वं तद्भावादित्यर्थः । फलितार्थमाह—*एवञ्चेति* । करणा-
 दिकारकेऽतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यशब्दम् । अत्र करणस्य यत्किञ्चित् क्रियाजन्यविश्ले-
 षाश्रयत्वादतिप्रसङ्गादवस्थ्यमतो विश्लेषे प्रकृतधात्वर्थक्रियाजन्यत्वं विशेषणं देयम् ।

पणीयमिति भावः । एवमद्वयनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—*तस्यापीति* ।

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परस्मान्मेपावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—*उभावपीति* । *मेपान्तरेति* । यथा निश्चलमेपादपसरद्द्वितीयमेपस्थले निश्चलमेपस्यापसरन्मेपक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति वक्षे, वृक्षाद् वस्त्रं पततीति सङ्गच्छते ।

दर्पणः

क्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* । *धात्वर्थ इति* । प्रकृतधात्वर्थ इत्यर्थः । *न तु स्पन्दमात्रमिति* । यथाकथञ्चित्प्रतीपमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे इत्युक्त्या वस्त्रदारकसम्बन्धेन क्रियान्वयित्वे वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं दुरपपादमेव ॥ *सङ्गच्छत इति* । तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वति वृक्षे नाऽऽप्यासिरिति भावः ।

अत्र वदन्ति—पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादिसम्भिव्याहारं करणनृतीयाया व्यापारवद् अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनाऽपेक्षया एकस्या पञ्चम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात् । विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादित्येव इव विभागस्य धातुना लामादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थ इत्येव ब्रूयात् । अवधेराश्रयात् पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । त्यजिपत्योः पर्यायतापत्तेश्च । प्रकृतेऽधोदेशसंबन्धोपास्तु-कृलक्रियैव पतत्यर्थः । अधोदेशश्च संबन्धोऽने उपलक्षणम् । गम्युपात्तसंबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् । विभागाऽधीनपूर्वदेशसंबन्धोनाशमन्तरेण क्रियायाः संबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् । विभागाऽधीनपूर्वदेशसंबन्धोनाशमन्तरेण क्रियायाः संबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् । विभागाऽधीनपूर्वदेशसंबन्धोनाशमन्तरेण क्रियायाः संबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् । विभागाऽधीनपूर्वदेशसंबन्धोनाशमन्तरेण क्रियायाः संबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् ।

परीक्षा

‘वृक्षात्पणं पतति’ इत्यत्र क्रियाजन्यविभागः पतत्यर्थः, तद्विश्लेषेत्यत्र तत्पदं विश्लेषस्य विशेषणम् । विश्लेषे हेतुपदानेऽप्युभयनिष्ठक्रियायां प्रविभाग एक एव । तत्र तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वविरहादव्याप्तिवारणाय क्रियायामपि तत्पदं देयमित्याशयेनाह—*उभयेत्यादि* । *तज्जनकक्रियेति* । तज्जनकात् क्रियेत्यर्थः । क्रियायां प्रकृतधात्वर्थत्वमपि विशेषणं, देयमित्याश्रयस्मरत्यप्यप्यस्यत्वे, एत-धात्वर्थविश्लेषजनकक्रियां प्रति अजनकत्वादित्यस्य प्रसङ्गः ; क्रियावाचकत्वं कारकत्वमिति मतेन ।

यत्तु सिद्धान्तरीत्या क्रियाजनकत्वं, कारकत्वमिति मतम् ; तदा वृक्षस्य वस्त्रं पततीत्येव । अत्रेदमवधेयम्—वृक्षमज्जहत्यपि षणं शाखाया न्युञ्जत्येन यत्र—भूमिपर्ग-संबन्धोऽप्युत्तरदेशवत् वृक्षस्य षणं भूमि पततीति प्रयोग इष्यते—इत्यतः पत-धात्वर्थोऽप्युत्तरदेशवत् क्रियायामाश्रयः ; न तु पत-धात्वर्थे विभागस्य प्रवेशः । तस्य प्रतीतिस्तु-पञ्चम्या विभागे-आश्रये च शक्तिकल्पनयोपपादा । अत एव त्यजिपतत्योः पदार्थादिष्वं न ।

द्वर्षणः

यात् । तस्याऽविभागजनकत्वमक्षुण्णमेव । समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्युत्पत्तिर्विचित्रेणाश्रयरूपपञ्चम्यर्थस्य विभागस्याऽपरपदार्ये आवेषतयाऽन्वयस्तस्य चाऽनुकूलतासम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम् । एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात्न कर्मताप्रसङ्गेशोऽपि ।

यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहारादवधित्वमाश्रयत्वव्याप्यमक्षुण्णोपाधिस्तद्वच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः । एवञ्चावधेराश्रयान् पृथगुपादानम्, तस्य च स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । एवञ्च पूर्वकल्पे वृक्षात् पर्णे पततीत्यत्र वृक्षाऽभिन्नाश्रयकविभागजनकपर्णाऽऽश्रयकः संयोगानुकूलव्यापार इति बोधः । द्वितीये तु वृक्षामिन्द्राऽवधिविनिष्ठा तादृक् क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रिया वा न पतत्यर्थः । पत्यु गतावित्यनुशासनाद् गतिशब्दस्य, गम्यगतावित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः । त्यजत्वर्थे गतिव्यवहाराभावाच्च । फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले वा धातोः शक्तिमद्गोचरतः स्वोक्तफलत्वानाक्रान्तविभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासम्भवाच्च ।

पततेः संयोगरूपफलाऽर्थकत्वे ग्रामं गच्छतीतिवन् ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयान् । ग्रामस्य तत्त्वे तु विहगो ग्रामं पततीति त्विष्टमेव । अत एव नरकं पतित इति विभेदे "द्वितीयाश्रित" इति द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते । न च वृक्षमजहत्वपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षान् पर्णे पततीत्यापत्तिः । तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशान्तरविभागे वृक्षावधित्वानुपगमात् । अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वाद् स्वन्मनेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । अत एव—

गतिर्विना स्ववधिना नाऽप्य इति कथ्यते ।

वृक्षस्य पर्णे पततीत्येव भाष्ये निर्दिशितम् ॥

इत्यवश्यन्वययोग्यविभागाऽनुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाऽप्य । अत एव पर्णविशेषगतया वृक्षविवशायामप्यव्याविवक्षणाद् वृक्षस्य पर्णे पततीत्यत्र भाष्ये पठ्युक्तेत्येतदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरीभूताननयनकत्वेन च व्यापारत्वाभावेन विभागस्य तदुक्तफलश्रगानाक्रान्तत्वेन तदुभयार्थकस्य पततेर्धानुत्वानापत्तेः ।

यत्र च 'वृक्षादपररति' इत्यादौ विभाग एव धात्वर्थन्तशाश्रयोऽवधिमार्थ वा पञ्चम्यर्थः । तस्याधेषतया स्वनिष्ठाऽवधित्वनिरूपकत्वेन वा यथायर्थं विभागेऽन्वयः ।

परीक्षा

नवाधोदेशस्य पतधात्वर्थकुश्रौ प्रवेशे जीवस्यादिवद्धात्वर्थसंगृहीतकर्मकल्पेनाकर्मकत्वात्पत्तौ 'भूमिं पतति विहगः' इति प्रयोगानुपत्तिरिति वाच्यम् । आधोदेशस्योपलक्षणत्वस्याकारान् । गम्यधात्वर्थः—उत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापार इत्यत्रोत्तरदेशस्येव । नवाधपररूपप्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्याभेदेनान्वयेऽपि तस्य विभागस्यापारार्थे कथमन्वयः, एतदुक्तोपात्तत्वादिति वाच्यम् ? परेषां ह्रीनाद्यापन्वयोरिविकानाश्रोतायोरपि व्युत्पत्तिर्विचित्रेणान्वयः ।

वस्तुतो नैतावत् पञ्चम्या वाच्यम् । किन्तु अवधेर्लक्षणमात्रम् । द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिति तु प्रतिभाति । न चैवमपि 'बृक्षात् स्पन्दत' इति स्यादिति शङ्क्यम् । आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित इतिवद् इष्ट्यात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वयोधे सकर्मकधातु-

दर्पणः

'परस्परस्मान्मेपावपसरत' इत्यादौ तु मेपपदवाच्यत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वविवक्षा, न परस्परवाच्यत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति ।

उक्ताऽपादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह—वस्तुत इति* । *लक्षणमात्रमिति* ॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच व्यावृत्त्यादिफलकं निरुक्ताऽवधित्वमेव । पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः । *द्वितीयार्थोक्तरीत्येति* । चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय परया कर्त्तृसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवं 'बृक्षात् पर्णं पतति' इत्यत्र पर्णेऽपि विभागाश्रयत्वस्माच्चैकल्यात् तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह—*मतिप्रसङ्गस्येति* । स्पन्द्यर्थप्रसवणजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादितिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति—*नचेति* । *एवमिति* । विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः ।

स्यादिति । प्रसवणस्याऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलद्रव्यक्रियारूपतया विभागस्य धात्वर्थ्याऽभावेन परमते आपत्यसम्भवादित्याशयः । *इष्टत्वादिति* । चलत्यर्थ-
परीक्षा

पञ्चम्यर्थविभागस्य तु जनकतासम्बन्धेन धात्वर्थक्रियायामन्वय इति लाघवादाह—*वस्तुत इति* । *अवधेर्लक्षणमात्रमिति* । किन्त्ववधिः पञ्चम्यर्थ इति शेषः । अत एवाश्रयोऽवधिरित्यत्र पृथगुपादानं संगच्छते । अवधित्वमलङ्घोपाधिरनुगतव्यवहारात् । अवधौ प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, अवधेश्च स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः, यत्र तु ग्रामस्यैवाधोदेशत्वं; तत्र तु 'ग्रामं पतति पतङ्गः' इतांष्टमेव । अत एव 'नरकं पतित' इति विग्रहे 'नरकं पतित' इति समासो "द्वितीयाश्रित" इति सूत्रेण भवति । यत्र तु 'बृक्षादपसरति' इति प्रयोगस्तत्र विभागाश्रयत्वमात्रं धात्वर्थः, पञ्चम्यर्थस्तत्रावधिमात्रम् । तस्योक्तसम्बन्धेन विभागेऽन्वयः । न च 'परस्परान्मेपावपसरत' इति प्रयोगानुपपत्तिः । मेपस्य क्रियाश्रयत्वेन कर्त्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधादिति वाच्यम् । शब्दरूपोपाधिभेदेनाश्रयस्य भेदकल्पनया परस्परशब्दोपात्तस्य कर्त्तृत्वाप्रसक्तेः । ननु आश्रयोऽवधिविभागाश्रयादिपञ्चम्यर्थस्तदा विभागाश्रयत्वस्य पर्णेऽपि सत्त्वाद् बृक्षात्पतति पर्णं इतिवत्पर्णत्पतति पर्णं, इति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ? आश्रयमात्रं नावधिः, किन्तु—आश्रयत्वव्याप्यो धर्मविशेष एवावधित्वेन विवक्षित इति पर्णात्पर्णः पततीति न प्रयोग इति विमोक्ष्यताम् । प्रकारान्तरेणाप्युक्तप्रयोगापत्तिं वारयति—*द्वितीयार्थोक्तेति* । परया कर्त्तृसंज्ञया बाधात् तादृशप्रयोगापत्तिरिति भावः । एवम्—विभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे । अयमितिप्रसङ्गो द्वितीयपक्षे—अर्थः । मम पक्षे तु न तत्र विभागस्य धात्वर्थत्वमेव, पञ्चमीस्वीकारात् । *इष्टत्वादिति* । चलधातोर्विभागजनकक्रियार्थत्वमुपागम्यासनादेरवधित्वा-

जन्योपस्थितेहेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्यपास्तः ।

नचैवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इतिदुर्वारम् । कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया वाधेन पञ्चम्यसम्भवात् । भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि योधाभावोऽनुभवसिद्धः, तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वयोधे त्यज्यादि-
भिन्नधातुजन्यबुद्धेहेतुत्वं वाच्यम् । 'बलाहकाद् विद्योतत विद्युत्' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिक-

द्वयं:

क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैतदर्थंक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पञ्चमीनियामक-
त्वे अतिविरहादित्यर्थः । चलनेर्गत्यर्थंरूपेऽपि रान्याच्चलि इति प्रयोगे विभागानु-
कूलक्रियापारत्ववत्स्यन्देरपि तदर्थंत्वमुपगम्यापत्तेरिष्टत्वमिति भावः । जन्मत्र कर्तुं
पृक्षस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां तु परया कर्तृसंज्ञया वाधेनोक्तापत्तेरसम्भवादिति भावः ।

*नचैवमपीति । एवमपि धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वेऽ-
पीत्यर्थः । *दुर्वारमिति* । धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः । *कर्मसं-
ज्ञयेति* । वृक्षस्य त्यजत्यर्थंयापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । पूर्वमतिप्रसङ्गः
कर्तृसंज्ञामादायैवोक्तः । इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम् ।

अनुभवसिद्ध इति ।

वस्तुनो विभागाश्रयित्वस्य वृधेऽवाधात्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव । विभा-
गाश्रयस्यैवाश्रयित्वोक्तेः । त्यजनेः पतत्यर्थं लक्षणाग्रहदनायां, वृक्षात् पतं त्यजतीति
प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ त्यज्यादिभिन्नत्वस्य धात्वर्थे निरे-
शयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्योक्तम्—*यदीति* । *बलाहकादिति* । भूममरुज्योति-
स्मूहो बलाहकः । ततोऽथवभूतज्योतिरामेव विभागविवक्षान्मोऽधिः । घुनिश्च
लक्षणाया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधकः । तथाच बलाहकाश्रयिकनिःसरणोत्तरालिकं
विद्युत्कृत्तं विद्याननमिति बोधः । *निःसृत्येति* । निःसरणपूर्वक विद्योतने धातो-
वृत्तिमुपगम्य पञ्चम्युपराधेत्यर्थः । अत एवोपात्तविषयेऽप्याऽन्तर्भागे वक्ष्यमाण-
मङ्गल्ये ।

बुद्धिपरिकल्पितमिति । बौद्धविभागाश्रयित्वमाश्रित्येत्यर्थः । तादृशापादा-
परीक्षा

अपाऽऽपनाच्चलि इत्यादिप्रयोगस्तथा 'स्पदि किञ्चिज्जन्' इत्यभियुक्तोः ।
स्यन्देरपि तदर्थंरूपमुपगम्योक्तप्रयोगस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

विभागजनक्यापाराधंरूपानुयोगे धन्यपञ्चमी ; तदा वृक्षात्पततीति प्रयोगस्याप-
त्तिरिति शङ्कां वारयति—*नचैवमिति* । *यदि बोधेति* । वृक्षाश्रयित्वस्य विभागे
मत्वावाहनाबोधस्य प्रमाणत्वमिष्टमेव । किञ्च स्वज्ञातोऽपि पतधान्वर्थनापि,
तत्र भ्रमोः लक्षणाग्रहो वा, तदा वृक्षात् त्यजतीत्यस्मात्तादृशापादावबोधस्य सांजन्य-
द्वयता तादृशाबोधभासो नेत्यानादेन—*यदीत्युक्तम् । विदित्यजनक्यापाराधपार-
धानुप्रयोगभावे यत्र पञ्चमी दृश्यते, तत्रोपपत्तिमाह—*बलाहकादिति* । निःसरण-
पूर्वकं घोतनं घुत्पात्वर्थः । *रमात्पृथगिति* । अत्र बौद्धसंज्ञापूर्वको बौद्धो यो
विदित्यमस्तदनुष्टम्भ्यापारो रूप्यप्रयो बौद्धः कल्पनीय इति भरतयेतादृशाप्ये

लिपतमपादानत्वं द्रष्टव्यम् । “पृथग्विना” इति पञ्चमी वा । इदञ्च—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽऽपादानमुच्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्घातुना गतिर्निर्दिश्यते; तन्निर्दिष्टविषयम् । यथाऽऽद्यात् पतति । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं घातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहलाद् विद्योतते । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्यम् । यथा कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् । अत्रागमनमर्थमध्याहत्यान्वयः कार्यः ।

दर्पणः

नत्वाश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाऽऽह—*पृथगिति* । *साक्षादिति* । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । घातुनेत्यस्य समभिध्याहतेत्यादिः । *गतिरिति* । विभागजनकक्रियेत्यर्थः । *उपात्तविषयमिति* । समभिध्याहतघातुनोपात्तोऽलक्षितो गतिरूपो यत्रेत्यर्थः । *अपेक्षितक्रियमिति* । अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः ।

अध्याहृत्येति । अर्थाध्याहाराभिप्रायेण । पदाध्याहारवादे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदाऽनुमन्धानेऽन्यनुपात्तत्वरूपविशेषणघटितलक्षणस्यावैकल्यं बोध्यम् । प्रमाणं तत्र ‘पुष्पेभ्यः स्पृहयति’ इत्यादी स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानादिमन्त्राविधायकानि, “स्पृहरीप्सितः” (पा० सू० १ । ४ । ३६) इत्यादिसूत्राणि । तैस्तच्चदानुयोग एव तदुबोधनान् । अर्थाध्याहारे तु “क्रियायोपपदस्य” इत्यादिसूत्रे “ल्यङ्लोप” इत्यादिवाक्तिकानि च ।

अन्ये त्विदमित्यं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं घातुनाऽभिधीयते तदाद्यम् । यत्र विभागोऽध्याहृतघातुना तथा तद्द्वितीयम् । यत्र तमयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयं तत्तृतीयमिति । अधिकमन्यतोऽवधार्यम् ।

परीक्षा

पञ्चमी । बौद्धविश्लेषाकल्पनेऽपि पञ्चम्युपपत्तिमाह—*पृथग्विनेतीति* ।

इदञ्च—अपादानञ्च । *निर्दिष्टः*—शब्दाबोधितो । *विषयो*, निरूपकार्यो यस्य सः । *उपात्तः* समभिध्याहृतघातुरूपो, *विषयो* यस्य सः । *अपेक्षितक्रियमिति* । अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः । *अधात्पततीति* । अत्र गतिर्विश्लेषजनिकाक्रिया साक्षाच्छक्त्या पत्-घातुना प्रतिपाद्यतेऽतो निर्दिष्टविषयस्यैतदुदाहरणम् । धात्वन्तरम्यार्थाङ्गं विशेषणं यस्य तादृशं स्वार्थं यत्र घातुराह—*तदुपात्तविषयम्* । *बलाहलाद् विद्योतत इति* । अत्र निःसरणरूपो यः सधात्वर्थस्मोऽङ्गमृतो यस्य एवाहसो यो विद्योतनरूपोऽर्थ्यन्तं विपूर्वको द्युत्-धातुः प्रतिपादयति, स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निःसरणविशिष्टे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । *कुतो भवानिति* । अत्र कुत इति पञ्चमी दृश्यते । सा च क्रिया विभेदज्ञानं विना निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादिका । नेत्यपेक्षितक्रियमित्युच्यते । अर्थाध्याहारावादाभिप्रायेणैदम् । पदाध्याहारवादे तु साकाङ्क्षक्रियावाचकानुपात्तपदमिति बोध्यम् । “क्रियायोपपदस्य” इति सूत्रद-

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तथाहि—सम्प्रदाने चतुर्थी । तच्च “कर्मणा य-
मभिप्रैति स सम्प्रदानम्” (पा०सू०१।४३२) इति सूत्रात् कर्मणा-
करणभूतेन यमभिप्रैति-ईप्सति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थका-
दुद्देश्यम् ।

दर्पणः

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति—*उद्देश्यं इति* । ननुद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं, तच्च
‘विप्राय गां ददाति’ इत्यत्र क्रियाजन्यफलभागितया कामनाविषये गवादावतिप्रमत्त-
मतस्तद्वपावृत्तम्, तन्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति—*तच्च कर्मणेत्यादि* । कर्मणेत्यन-
न्तरम्, सम्बन्धुमिति शेषः । कर्म चाऽत्र पारिभाषिकम् । “कर्मणा यमभिप्रैति” (पा०
सू०१।४।३२) इति क्रियाव्याप्यमानस्य सम्प्रदानस्यन्वाविधानात् । अत एव
तदकर्मकविषयम् ।

ननु ‘ग्रामं गच्छति’ इत्यत्र ग्रामरूपकर्मजन्यसुखादिफलभागितयोद्देश्ये कर्त्तव्य-
तिप्रसङ्गोऽत आह—*करणभूतेनेति* । करणत्वं च सम्बन्धक्रियाऽपेक्षम् । क्रियाव्यव-
हितव्यापारवत् एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य घात्वर्थता-
वच्छेदकफल एव सम्भवान् । कर्मवृत्तित्जन्यत्वस्य ग्रामजन्यसुखे असत्त्वात्प्रोक्ताति-
प्रमङ्ग इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लामात् प्रथमान्त-
कर्त्तव्येतिप्रमङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् ।

यद्यपि ‘गौत्रांशगस्य भवतु’ इतीच्छाविशेष्यतया गामंवाश्रगाहतेः तथापि तस्य
सूत्रकलितार्थपरत्वात्त दोषः । तथाच—कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यदि-
परीक्षा

शानादथांश्याहारः “स्युदेरीप्सित”सूत्रमत्वात्पदाध्याहारश्च क्लृप्तलक्ष्यानुरोधेन व्य-
वस्था काव्या । चतुर्थीवाच्यो य उद्देश्यः स एव दर्शयैस्तमाह—*तच्चेति* । *यमभि-
प्रैति*—यमभिमन्वन्धुमिच्छति । एवं च क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलत्वत्वेनेच्छावि-
विषयो यः स एवोद्देश्यपदेनोच्यते ; नतिच्छाविषयमात्रम् । इच्छाविषयत्वस्य कर्म-
ण्यपि मत्वात् । न च ‘यः पुरयो ग्रामं गच्छति, तस्य ग्रामसम्बन्धजन्यं सुखं मे जाय-
ताम्’ इत्याकारेच्छावर्त्तते इति कर्तुरपि तादृशोद्देश्यत्वमत्वाद्गतिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् ? “कर्मणा” इति तृतीयोपादानेन कर्मणः करणत्वं लभ्यते, तत्र करणत्वमभि-
सम्बन्धक्रियां प्रति बोध्यम् । करणस्य च व्यापारत्वनिश्चयमादनुास्थितस्य व्यापारस्य
कल्पनानांशया कर्मत्वप्रयोजकफलस्य व्यापारत्वकल्पनालाभमिति “घात्वर्थफल-
हा । कर्मजन्यत्वं लभ्यते, यथा—‘विप्राय गां ददाति’ इत्यत्र दायात्वर्थः स्वस्वर्ध-
सविशिष्टपरमत्त्वानुसृष्टो व्यापारस्तत्र फले स्वस्वर्धमविशिष्टपरमत्वं तद्द्वारा
कर्मजन्यत्वं विप्रवृत्तिमुपस्य ‘ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ तु न गम्घात्वर्थस्य संयोगस्य
कर्त्तृवृत्तिमुप प्रति जनस्त्वम् ; अन्यथा सिद्धत्वान् । किन्तु ग्रामवामादेरित्यतिप्रमङ्गा-
भावात् । ‘विप्राय गां ददाति’ इत्यप्रोद्देश्यधनुर्थ्यर्थः । स्वस्वर्धमविशिष्टेच्छा दाया-
त्वर्थः, गोपशेत्तरद्वितीयायः—आश्रयस्तस्य स्वस्वर्धमविशिष्टे स्वस्वेष्यपः, इच्छैव
व्यापारमत्त्वान् फलवैशिष्ट्यमनुसृष्टतामलभ्यतेति विप्रोद्देश्यिद्यद्वा गोवृत्तिस्वस्व-
र्धमविशिष्टस्वत्वेच्छेति शेषः ।

दर्पणः

श्रेष्ठ्यकोऽभिप्रायः स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः । तादृशफलमम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत् ।

‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ परस्वत्वजनकस्वत्वध्वंसावच्छिन्नेच्छात्मकस्त्यागो दाधात्वर्थः । उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । गौरूपकर्मणश्चाऽऽश्रयत्वेन स्वत्वस्पर्शोऽन्वयः । तथाच गौरूपस्वत्वजनकस्वत्वध्वंसाऽनुकूलो विप्राऽभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते बोधः । उद्देश्यत्वं च विप्रे गौजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविपयत्वमेव । एवं ‘वृक्षायोदकमामिञ्चति’ इत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविपयत्वान् सम्प्रदानत्वमूहम् ।

नैयायिकास्तु—परस्वत्वेच्छार्थिनस्वत्वध्वंसेच्छा त्याग इति मते स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागो ददात्यर्थः । विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य स्वनिरूपकनिरुक्तेच्छाजन्यत्वमम्बन्धेन ददात्यर्थत्यागे गौरूपकर्मणस्त्वाश्रयतया स्वस्वत्वध्वंसस्पर्शे । तथाच गौरूपस्वत्वध्वंसजनको निरुक्तमम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताविशिष्टो यस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्याद् बोधः । यदि तु ‘गौर्विप्रस्य भवतु न मम’ इतीच्छैव त्यागः । स च गवि स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वमप्यवगाहते ; तदा स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्यवच्छिन्नत्यागो दाधात्वर्थः । एवञ्च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविपयत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयाद् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविपयगौरूपस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय—इति बोधः । जन्यस्वत्वस्य गौरूपत्वेऽवगतेऽथांर्त्तस्मिन्तज्जन्यत्वं लभ्यते एवेति गौजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविपयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम् । ‘वृक्षायोदकमामिञ्चति’ इत्यत्र तु संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः । वृत्तित्वेनेच्छाविपयत्वं चतुर्थ्यर्थः । स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाऽन्वयी । द्वितीयाथं वृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि । तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविपयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नायोदकवृत्तिद्रवद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलवृत्तिमानितिबोधः ।

न चैवं सिद्धधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयाथं वृत्तित्वान्वये ‘पयसा वृषं सिञ्चति’ इति न स्यात्, तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् । तत्र संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वाऽन्वयाद्वाऽनुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरं तु—विजातीयत्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः । एवञ्च ‘विप्राय गां ददाति’ इत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकब्राह्मणगृह्युद्देश्यताकर्मोविपयकत्यागाश्रय इति बोधः । रद्राय गां ददातीत्यत्र रद्रस्य त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्येव । स्वत्वं तु तस्य जायते न वेत्यन्यत् । त्यागजन्यं फलं तु स्वत्वरूपे धाहम् । तेन पितृस्वर्गमुद्दिश्य दत्तायां गवि ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वोपपत्तिः । पितुः स्वत्वरूपं फलं नोद्देश्यं, किन्तु स्वर्गः ।

‘पितृभ्यो दद्यात्’ इत्यादौ तु ‘रद्राय गां ददाति’ इतिवत् सम्प्रदानत्वमस्येव । त्यागे वैजात्यनिरेशाच्च न कर्तुः सम्प्रदानत्वम् । ‘वृक्षायोदकमामिञ्चति’ इत्यादौ तु चतुर्थ्यर्थं गौणसम्प्रदानत्वम् । तत्र मिषेद्रवद्रव्यवृत्तिसंयोगाऽनुकूला क्रिया । उदकादिपदमभिव्याहारे च संयोगाऽनुकूलक्रियामात्रमर्थः । चतुर्थ्यर्थमनु वृत्तित्वम् ।

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषित्वमित्येव
पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव “प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम्”
(अ०४पा०२अ०६) इत्यधिकरणे कृते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रय-

दर्पणः

इत्थञ्च वृक्षवृत्त्युदकीयसंयोगाञ्चच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः ।

अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रदानसञ्ज्ञा-
ऽनुशिष्यते । ‘वृक्षं पयसा सिञ्चति’ इत्यादौ तु वृक्षराश्यान् द्वितीया भवत्येव । तत्र
तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः । द्वितीयाथं वृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः । तथा
च—वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रव्यक्रियेति बोधः ।

‘शत्रवेऽस्त्रं सुञ्चति’ इत्यत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । मोचनं विभागावच्छिन्न-
क्रिया, क्रियानुकूलव्यापारो वा प्रवृत्त्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थकदेशे दुःखेऽन्वयः ।
एवं ‘मित्राय दूतं प्रेषयति’ इत्यत्र वात्तादानोद्देश्यकत्वम् ‘पुत्राय धनं प्रेषयति’ इत्यत्र
प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थं इत्याद्युदाहरित्याहुः ।

तन्न सम्यक् । सम्प्रदाने द्वि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं, येन
वृक्षापेत्यत्र चतुर्थी स्यात् । किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाऽविशेषाद्दुदकपदादपि
चतुर्थ्यापत्तिः । बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदंतत् । *इदमेवेति* ।
निरक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः । पूर्वतन्त्रे—मीमांसायाम् । *अत एवेति* । शेषित्वस्या-
ऽर्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

प्रासनवदिति । “प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वान्” इत्यधिक-
रणे । प्रासनदृष्टान्तश्चायं ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“नीतासु दक्षिणासु चात्वाल
कृष्णविषाणं प्रास्यति” इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा कृत्विग्निर्नीतास्तदा
यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगद्वंद्वं चात्वालनामकमृगसं प्रतिपेक्षति तदर्थः । तत्रैवं
सन्दिह्यते । किमेतन् प्रासनमर्थकमेति, प्रतिपत्तिकर्ममिति वा, अर्थकमेव भवितुमर्हति
सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मतायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—
“कृष्णविषाणया कण्डूयति” इति श्रुत्या कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्म-
त्वेव युक्ता । न चानर्थक्यम् । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल ष्टेति निय-

परीक्षा

इदमेव—तादृशोद्देश्यत्वमेव । विप्रस्तादृष्टान्त्वत्रयमुखादिवान् भवत्वित्ता-
च्छादानुर्भवतीति विप्रस्य तादृशेच्छाविशेष्यत्वमेव शेषित्वम् । गवांश्च तादृशेच्छा-
प्रकारकत्वमेव शेषित्वम् । इच्छाविषयत्वमित्यत्र विषयता प्रकारतास्या पर्यवसत्रा ।
पूर्वतन्त्रे—पूर्वमीमांसायाम् । कर्त्रा क्रियमाणं कर्म द्विविधम् । अर्थरूपं प्रतिपत्ति-
रूपं च । यद्विरक्तशेषित्वप्रयोज्यं कर्म तदर्थं कर्मत्वेत्युच्यते । पदसङ्कीर्णतानि-
वर्तकं कर्म सत्प्रतिपत्तिकर्मत्वेत्युच्यते । *अत एव*—निरक्तोद्देश्यत्वरूपशेषित्वस्यार्थ-
कर्मप्रयोजकत्वादेव । *प्रासनवदिति* । यदा नीतासु दक्षिणासु चात्वालनामकमृगसं
विषाणं प्रास्यतीति श्रुत्वाभेदं यथा प्रतिपत्तिकर्म भवति तद्वदण्डप्रदानमपि प्रति-
पत्तिकर्ममेव कृतो नेत्यादाहय द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्याऽर्थकर्मं न प्रतिप-
त्तिकर्ममिति तद्विगीतमित्यर्थः । स्वस्यैवमविशिष्टपरम्यत्वानुपेक्षारूपधात्वर्थस्य

च्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थीश्रुत्यार्थकमेति तत्र निर्णीतम् । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि, खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव ।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थ-संज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ।

दर्पण

मापूर्वसद्भावादिति सिद्धान्तितम् । तद्वदण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना । *इत्यधिकरण इति* । चतुर्थीध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, 'मैत्रावरणाय दण्डं प्रयच्छति' इति श्रूयते । तत्र दण्डदानस्याऽर्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्धयै दत्तदण्डस्याऽऽसोमक्रयाद्यजमानधारणेन कृताऽर्थत्वादुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मवेति पूर्वपक्षे, "दण्डी प्रैपानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरणस्य प्रैपाऽनुवादेऽवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानव्याप्यमानदण्डव्याप्यमानत्वेन मैत्रावरणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्काररूपार्थकमेवोपयोक्त्यमाणसंस्काररूपत्वेन प्राशस्त्याच्चार्थकमेतैवोचिता । उपयोजयितुमेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्यासत्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्थ्यपर्यवसानाऽभावादप्रशस्तत्वमतो मैत्रावरणसंस्काराय तद्दानमर्थकम् । तथा सति निस्सदृशौ असत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद् दानं प्रयोजकमिति सिद्धान्तितम् ।

अर्थकर्मत्वे च शेषित्वं प्रयोजकम् । तच्च चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरणस्य बोध्यत इत्याह—*चतुर्थीश्रुत्येति* । ननु यत्रदा-धातुरधीनीकरणार्थस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविपयत्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवात् "रजकाय वस्त्रं ददाति" "होत्रे उष्ट्रं ददाति" इत्यादिप्रयोगाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्कामिष्टापत्या परिहरति—*रजकायेति* । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—*खण्डिकोपाध्याय इति* । *ददातीति* । दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविपयत्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति तद्भावः । अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुक्तलव्यापाराऽर्थकः । चपेटापदार्थस्तु प्रसूतकरतलम् । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः । मतिपदार्थश्च तज्जनकम्-वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् ।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति । परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारम्, अर्थ—दाधात्वर्थमित्यर्थः । तथा चोक्ताऽर्थकदाधात्वर्थकमनिष्टफलभागितयेच्छा-

परीक्षा

एव सम्प्रदानसंज्ञेति न नियमः, किन्त्वन्वयापि; इत्याशयेनाह—*रजकायेति* । अधीनीकरणं दाधात्वर्थः । 'चपेटां ददाति, इत्यत्र चपेटा—करतलम् । दाधात्वर्थः कपोलादिसंयोगानुकूलो व्यापार आङ्गुरित्यस्वरससूचनाय । स चोक्तमाप्यप्रामाण्यत्वात् सम्प्रदानशब्दस्यान्वर्थत्वे न मानम्, महासंज्ञाकरणं तु सर्वनामस्थानसंज्ञावत् प्राचामनुतोषादिति । 'अजां ग्रामं नयति' इत्यादौ अजादेर्निरुक्तोद्देश्यत्वसत्त्वात्प्राप्तापि सम्प्रदानसंज्ञा कर्मसंज्ञया षाध्यते । इदं सम्प्रदानं "कर्मणा यमभिप्रेति" इति सूत्रमद्वैतितम् ।

दुर्पणः

विषयत्वमेव सम्प्रदानत्वम् । अन्वयमहासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यानुक्तस्यैव च ददातेस्तदर्थ-
कत्वाभावेन 'रजस्कस्य वधं ददाति' इत्येवेति तेषामाशयः । उक्तभाष्यप्रामाण्यदादन्वय-
त्वमेवाऽसिद्धम्, महासञ्ज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधैव, सर्वनामन्याससञ्ज्ञावदित्य-
स्वरसादाहुरिति ।

ननु 'अज्ञां धामं नयति' इत्यत्राज्ञायां निरुक्तसम्प्रदानत्वस्य सत्त्वात्तद्वाचकाच्च-
तुर्ध्यापत्तिरिति चेद् ? स्यादेव; यदि परया कर्मसञ्ज्ञया सम्प्रदानत्वस्य न वाध
इति । 'यूपाय दारु' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्यं । तादर्थ्यं च-स
एवाऽर्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृताऽर्थे तादर्थ्यं विवक्षायां तद्वाचकाच्चतु-
र्थीति 'तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या' इति वार्तिकार्थः ।

प्रयोजनत्वं च न जन्यत्वं दुःखाय पापमित्यस्याऽव्यापत्तेः । नाऽपि जन्यतयेच्छा-
विषयत्वम् । स्वर्गादिः पुण्यादिजन्यतयेच्छाविषयत्वेन स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः । तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति प्रयोगनिर्वाहाय "तुमर्थाच्च"
(पा० सू० २।३।१६) इतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः । पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वा-
चकाद्वार्तिकेन चतुर्थ्यपत्तेः । अपितु समभिव्याहृतपदाऽर्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूले-
च्छाविषयत्वम् । तत्प्रयोजनरूपं तादर्थ्यं तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्र-
यत्वम् । दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षगादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वात्तद्वि-
वक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । तदर्थश्चेच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् । प्रथमेच्छायां
यूपदेः प्रकृत्यर्थस्य विषयित्वेनाऽन्वयः । तस्याऽऽश्रयतया दावादी, एवं 'रन्धनाय
स्याली' इत्यादावप्युल्लमिति केचित् ।

तन्न मनोरमम् । तादर्थ्यस्योक्तरूपत्वे 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यत्र चतुर्थ्यनुप-
पत्तेः । न हि भजनस्य मुक्तीच्छाऽधीनेच्छाविषयव्यापारवत्ता । नाऽपि मुक्तेः सम्प्र-
दानता, कर्मजन्यफलभागितयाऽनुद्देश्यत्वान् । तस्मात्तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव
तत्तादर्थ्यम् । 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यादयस्त्विष्यन्त एव । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽ-
प्रकृतेन "तुमर्थात्" इतिसूत्रानुपपत्तिरपीति । नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थ-
विशेषणवाचकान् "नमः स्वस्ति" (पा० सू० २।३।१६) इति सूत्रेण चतुर्थी विधी-
यते । तत्र नमः पदार्थस्त्यागो नतिश्च । तत्र नतिः स्वाऽपरकर्मयोगेऽनुकूलो व्या-
पारः । 'हरये नमः' इत्यादौ "ण्योऽर्थः शिवाय नमः" इत्यादौ च त्यागः । चतुर्थ्यां च
तत्रोद्देश्यत्वं प्रत्याप्यते । त्यागश्च यदि शिवस्वार्थं भवत्विति फलेच्छाऽधीनो न ममे-
त्याकारकः स्वस्वत्वेच्छाभावस्यस्तदा तदुद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागि-
तया विषयत्वम् । यदि त्यागरूपेच्छैवाऽन्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि वि-
षयीकरोति; तदा स्वत्वभागितया विषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । न तु स्वांशाराशय-
त्वम् । शिवादेर्विषयत्वतोऽपि स्वांशाराभावात्तदाऽकारकतयाऽप्यातस्य मन्त्रस्य त्या-
गोद्देश्यतामते तद्भाषाच ।

त्यज्यमानोपचारादौ शिवादिनिरूपितस्वत्वाऽभारेऽपि तदीयत्वेन तत्र द्रष्टव्ये
स्वत्वाऽन्यगाहिनीच्छाविमम्बादिरूपेव । अन्यदीयत्वमेव बाधिनं शिवादिनिरूपितत्वं
शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधिनं तद्द्रष्टव्यमप्यन्वयमगाहते ।

तत्र प्रथमे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं जन्यतामन्वयेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतु-

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्तुंस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ।

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायाध्वं ददाति' इत्याद्यम् ।
नात्र सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्राय
गां ददाति'—'अनुमन्तु'—'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

दर्पणः

धर्मः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः, द्वितीये विषयता-
विशेष एव सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । नमः पदार्थत्या-
गस्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्थादिद्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भास-
मानत्यागेऽन्वयः । शिवाद्योत्सृजतीत्यादाविव नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानता, नमः पद-
स्याऽधातुत्वात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोक्तृपुरस्कृतं ऋवोपरागेणैव त्यागो बोध्यते । अन्योच्चारितनमः-
पदेनान्यदीयत्यागाबोधनात् । तत्पुरोच्चारितनमःपदात्यागबोधे त्यागे त्यज्यमान-
द्रव्ये च तदीयत्वसंज्ञायाऽनुदयात् । अत एव तदीयत्वबोधनायाऽहं दद इतिवद्, 'अहं
नमः' इत्यादि न प्रयुज्यते । ऋत्विजा च यजमानरूपपुर्यान्तरीयद्रव्यत्यागे स्वीयत्व-
मारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामहार्थ-
तयोपपद्यते । प्रतिनिधिप्रयुक्तदानवाक्यस्यैव च पूजायां नमःपदघटितवाक्यस्य बाधि-
तार्थक्येऽप्यदृष्टजनकत्वं न विस्मयम् । शास्त्रप्रामाण्यादित्याद्यन्वय विस्तरः ।

तद् विभजते—*हृदमिति* ॥ "कर्मणा यमभिप्रेति" (पा०सू०१।४।३२) इति
सङ्केतितं सम्प्रदानं चेत्यर्थः । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तुं-
निराकरणादिभिः सम्प्रदानव्यपदेशं लभत इति योजना । स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरु-
पकत्वसम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानत्वं तदङ्गत्वम् ।
तेन 'वृक्षायोदरुमासिञ्चति' इत्यादौ न वृक्षादेराधिक्यम् ॥ *कर्मणेप्सितमिति* ।
कर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयः ।

इदं च विशेष्यं तद्वेदनियामकमाह—*अनिराकरणादिति* । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्य-
राऽनुकूलव्यापारानुव्यत्वादित्यर्थः । *प्रेरणेति* । अप्रवृत्तस्य कर्तुंस्त्यागादाविष्टमा-
धननाबोधनं प्रेरणाज्ञातेष्टमाधनताबोधे अप्रामाण्यदाहूया निधिलस्य कर्तुंस्तादृशात-
ङ्काविधूनक्षमप्रमाणोपन्यासेन प्रवर्त्तनं कर्मानिष्टस्यैवादिफलाऽभ्युपगममात्राऽनुकूल-
व्यापारवत्त्वं वाऽनुमतिस्ताभ्यामित्यर्थः । एवञ्च प्रवृत्तधात्वर्थकर्मजन्यफलभागितये-
च्छाविषयत्वे सति कर्तुं प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यरानुकूलव्यापाराऽभाववत्त्वमनिराकर्तृत्वम् ।
निराकृतविषयकस्य सति कर्तुंमन्यन्धरयागादिविषयकः प्रेरणाधनताबोधोपधिक्यव्यापार-
वत्त्वं प्रेरकत्वमित्याण्डम् ।

सूर्यायाध्वं ददातीति । अत्र मनभेदेन दाघातोः परस्वरयेच्छार्धान्त्वम्यत्वा-
परीक्षा

अनिराकरणादिति । कर्तुंनिराकरणात्यागाङ्गकर्मणा इत्थिनमेकम् । कर्तुः प्रे-
रणया रथागाङ्गं द्वितीयम्, स्वानुमतिप्रदानेन त्यागाङ्गं तृतीयम् ।

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः । विभक्तीनां धर्मि-

दर्पणः

भावेच्छारूपः, परस्वत्वगोचरस्वस्वत्वामावेच्छारूपो वा त्यागोऽर्थः । अन्वयबोधस्तु "नमः स्वस्ति" (पा०सू० १३।१६) इतिमूत्रोक्तदिशोहनीयः । *सर्वत्रेति* । तत्तन्सूत्र-विहितद्वितीयाद्यन्तप्रयोगोऽप्यित्यर्थः ॥ *अभेदः संसर्ग इति* । अभेदान्तकः संसर्गो विदिष्टद्विनिव्यामको विधेय इत्यर्थः । अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति सम्य-न्वयार्थकविभक्तिभिन्नप्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वादिति भावः ।

यत्तु सम्यन्वयस्य सम्यन्विभेदनियतत्वात् अभेदस्य सम्यन्वयत्वे मानाभावात् अभेदः संसर्गं इत्यस्य अभेदेऽपि संसर्गः—इतरसम्यन्वयानवच्छिन्नविधेयविधेयपणभाव इति; तत्र । वि-धेयविधेयपणभावस्याऽपि सम्यन्वनियतत्वेन तदसत्त्वे तस्याऽप्यसम्भवात् । अत एव माममानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं विधेयपणत्वमिति टीकाकृतः । कथमन्यथा 'द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात्' इति विधेयपणत्वेन विवक्षितस्य सम्यन्वयं विना विधेयपणत्वात्सम्भवेन तदा-काङ्क्षित्वादिति स्वयं व्याख्यातम् ।

न च तस्य सम्यन्वयत्वे 'नीलो घट' इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम् । 'शहोः शिर' इत्यादावौपाधिकभेदसम्यन्वयमादाय षष्ठ्युपपादनपरस्य "अनेकाऽवस्थाद्युक्तराहोः इदमेकाऽवस्थायुक्तं शिरोऽयव" इति भाष्यप्रामाण्येन भेदमूलकसम्यन्वय एव षष्ठी इत्यर्थलाभाद्भेदसम्यन्वये तदापादनात्सम्भवात् । तादृशभाष्येणाभेदसम्यन्वयस्य प्रातिपदिकाऽर्थविधेयत्वाऽविवक्षणाद्वा । सम्यन्वयस्य सम्यन्विभेदनियतत्वं त्वमिद-मेव । यदि भेदनियतत्वमेवेत्यापहस्तदा सर्वमाधारणाय सम्यन्विताऽवच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाऽभ्युपयताम् ।

न च तत्सम्यन्वयत्वे मानाऽभावः । सर्वमिदानीलादिविशिष्टबुद्धेः च मानत्वात् । शाब्दबोधे तद्वाननियामकं च प्रकृतिप्रत्ययविधेययोः समानाधिकरणप्रातिपदिकाऽर्थ-योश्च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षादिः । अत एव "अर्थवत्सूत्रे" (पा०सू० १।३।४०) भाष्ये "एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विधेये पर्यवमानं न वाक्यार्थः" इत्युक्तम् ।

अन्विताभिधानवादिमतेन चेदम् । तन्मतेऽन्वितस्यैव पदाऽर्थत्वात् । तथाच सामान्यरूपेण सम्यन्वयवाचकानां पदानां यद्विधेय इत्यादेस्तत्तदुपयोगिप्रतियोगिकत्व-वैशिष्ट्यबोधकत्वम् । आकाङ्क्षादिसमवधानात् स एव वाक्यार्थो वाक्यजन्यबोधवि-षय इत्यर्थः । वाक्यशक्त्यभिप्रायेण वा तयाऽभिधानम् । प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रे भाष्ये "पदसामानाधिकरण्यमुपपन्नं गानमधिकृत्वाद्" इत्यस्य तु 'वीरः पुरः' इत्यादौ विधे-यविधेयपणभावप्रयोजकप्रातिपदिकाऽर्थान्तिरिक्ताऽभेदसंसर्गस्याऽपि मानात् प्रातिपदि-काऽर्थमात्राऽभावात् प्रथमा न प्राप्नोतीत्यतः प्रथमाया उपपन्नं गानमारभ्यप्यमित्य-थांश्च तद्विरोधोऽपि ।

कैयेतेनाऽपि न वाक्यार्थत्वादिति तत्प्रत्याख्यानानाम्गं वीरप्रातिपदिकादनंशि-

परीक्षा

*संसर्गः—सर्वविधसम्प्रदानस्ये द्वितीयादिस्थिते च । *अभेदः संसर्ग इति* । न-याथाभेदसम्यन्वयावच्छिन्नप्रकृत्यर्थनिष्टप्रकारतानिरुक्तिविधेयतासम्यन्वयेन शाब्दबोधं प्रति षष्ठीभिन्नविभक्तिजन्योपस्थितिरिद्वेष्यतासम्यन्वयेन कारणमिति वाच्यं कारणमापो

वाचकत्वात् । धर्ममात्रवाचकत्वे, “कर्मणि द्वितीया” (पा०सू०श ३।२) इति सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः । कर्मार्थककृच्छ्रितादौ तथादर्शनाच्च । द्वितीयाद्यर्थकवहुव्रीहौ ‘प्राप्तोदक’ इत्यादौ धर्मिवाचकत्वालाभाच्च ।

दर्पणः

तदाब्दान्तरोहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते; इत्यत्र प्रतिपादितपदमपहायोहितशब्दप्रयुक्तानेन विशेष्यविशेषणभावनियामरुत्वमितरसम्बन्धस्यैवाङ्गीकृतम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृते विशेष्यविशेषणभावस्य सम्बन्धतानुपपन्नैव सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदनियतत्वादिति तदुक्तेः । विशेष्यविशेषणयोर्भावं इति व्युत्पत्त्या तस्या विशेष्यत्वविशेषणत्वमात्रप्रत्यवसायितया प्रत्येकं तयोरद्विष्टत्वाच्चाऽनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्टत्वोपपादनेऽप्येकस्यैव सा स्यान्न समुदितयोर्द्वयोः, स्वस्वामिभाववत् शब्दानुगममात्रस्याऽर्थाऽपरिच्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरे पक्षी, न विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धे इत्यत्र मानाभावाच्च । तस्माद्यथोक्तमेव रमणीयमिति । ननु विभक्तौनां धर्मवाचकत्वस्य तन्प्राप्तिसिद्धतया कथं तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाऽन्वयः, अयोग्यत्वादत् आह—*विभक्तौनामिति* । कारकविभक्तौनामित्यर्थः । *धर्मिवाचकत्वात्* । शक्तिमच्छकत्वादित्यर्थः ।

नन्वस्तु शक्तिरेवाऽर्थोऽत आह—*धर्मवाचकत्व इति* । *सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेरिति* ॥ तद्व्यष्टककर्मादिपदानां धर्मपरतां विनोक्ताऽर्थाऽलाभात्तत्परत्वे तदङ्गः स्पष्टपर्येत्यर्थः । तथाऽर्थस्य सूत्रकारसम्मतत्वे, कर्मत्वे द्वितीयेत्याद्येव भूयादिति भावः ।

ननु ‘कर्मणि’ इत्यादौ विषयमसमीचोध्य इत्यर्थः । तथाच विभक्तौनां धर्मवाचकत्वेऽपि तस्याश्रयतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयेन कर्मशोधान् तत्पल्लान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयाद्यर्थ इतिमतेऽपि तुल्यवित्तिरेचतया तण्डुलादीनां फलाश्रयकर्मत्वादिना मानाप्रसूत्रस्वरसभङ्गोऽत आह—*कर्माप्येकति* ॥ कृति-पक्षस्तण्डुल इत्यादौ । तद्विते-शत्योऽश्व इत्यादौ । आदिपदात्, पच्यमानाम् तण्डुला इत्यादौ लडादेशानानुसंधः ॥

तथा दर्शनादिति ॥ धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः । तथाच कर्मपरामर्शकृत्तत्त्वात् तद्विहितयोरित्यादिमूत्रविहितकादीनां धर्मिवाचकत्वरदत्राऽपि तदाचकत्वमेव न्याय्यमिति भावः । ननु तत्र पदापान्तरस्यामानाधिकरण्याऽनुपपत्त्याऽप्यु तथात्वमत्र तदापश्यभावेनाऽप्यु धर्मवाचकत्वमेवेत्यन आह—*द्वितीयाद्यर्थकति* ॥ द्वितीयादिविभक्तौनां धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितममामस्यापि धर्मवाचकत्वापत्त्या ‘प्राप्तोदकः’ इत्या-

परीक्षा

दृष्टव्यः । धर्मो वाच्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—*कर्माप्येकति* । *कृति*—मृ इत्यादौ, *तद्विते*—शत्योऽश्व इत्यादौ । आदिपदेन श्वादेशो घातः । शकृता नचोगोपलीवर्द्धन्यायोक्तिः । *तथादर्शनात्*—धर्मिवाचकतादर्शनात् । ननु ‘पच्यमानाम्’, ‘शान्योऽश्वः’, ‘पालनं कुर्वन्तं कुर्वानं वा राजानममीधरं जानाति’ इत्यादौ पदान्तरस्यामानाधिकरण्यापुरोधार्थमिवाचकताऽप्यु । ‘पामं गच्छति’ इत्यादौ द्वितीयाप्यन्तथात्वे किमानन्त आह—*द्वितीयाद्यर्थकति* । तथाऽप्येकारं द्वितीयाप्यन्तप्राप्तोदको पाम इत्यादौ मानाधिकरणस्योपरतिभेदति; नन्वन्वयेति ।

मुषां कर्मादयोऽप्यथाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

इति भाष्याच्चेति दिक् ।

दर्पणः

दातुदकृत्तृकंप्राप्तिकर्मत्वस्य समामार्थस्य समानविभक्तिरूपदोषस्याप्यग्रामादावभेदान्वयाऽनुपपत्तेरप्राऽपि जागरूकतया द्वितीयादिविधायकमूत्रस्थकर्मोदपदानां धर्मिणाचरत्त्वमावश्यकमिति भावः ।

ननु त्वन्मतेऽपि षष्ठाः सम्बन्धार्थकृतया तदर्थविरहितवद्गुणैः पदायांन्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तौल्येन तत्र लक्षणया विशिष्टशक्त्या वा सामानाधिकरण्याभ्योपपादनयाऽप्यप्राऽपि तथैव रीत्या निर्वाहं कृत्वा मुषां धर्मिणाचरत्त्वेनेत्यन आह—*मुषां कर्मादयोऽप्यथां इति* ॥

यदि कर्मत्वादिधर्मो द्वितीयादिवाच्यतया विवक्षितोऽभविष्यत् ; तदा कर्मत्वादयोऽप्यथां इत्येवाश्रयस्य । तदनुनया तु तेषां द्वितीयाद्यर्थत्वमप्रामाणिकम् । मुनिप्र-
परीक्षा

तथा भाष्यस्वारम्यमप्यप्रायेंऽर्थात्त्वाह—*मुषामित्यादिना* । ननु द्वितीयादीनां कर्मत्वाद्यर्थकत्वे तेषु प्रकृत्यर्थस्यापेयतारूपप्रसिद्धसम्बन्धेनान्वय उपपत्ते, धर्मिणाचरत्वे तु धर्मिषु प्रकृत्यर्थस्याभेदो वाच्यः, स च न सम्भवति । सम्बन्धो हि सम्यन्धिष्यां मित्रो द्विष्टो विशिष्टबुद्धिनियामको भवति । न च तथात्वमभेदस्य सम्भवति । सम्बन्धिभिन्नत्वविरहादिति चेद् ? न । सम्बन्धिप्रतियोगिको भेदस्त्वप्यावत्तं क उभयभेदस्य संसर्ग सत्त्वात् । किन्तु सम्बन्धितावच्छेदकान्वच्छिन्नविषयताध्रपत्वरूपः पारिभाषिक एव सम्बन्धत्वनियामक इति वाच्यम् ? स चाभेदस्य संसर्गत्वेऽपि सम्भवत्येत्त्याशयात् । नचाभेदस्य संसर्गत्वे 'साहोःशिरः'इत्यादावौषाधिकभेदमादाय षष्ठ्युपादानं भाष्यकारीयं विरुध्यते । 'वेत्रस्य घनम्'इत्येवानायासनेवोपपत्तिमन्मवादिदि वाच्यम् ? तत्रानेकावस्थापुनःसाहोःकावस्थापुनः शितोऽवमत्रम्, इत्येव रीत्या षष्ठ्युपपत्ति कुर्वता भाष्यकृता यत्र भेदमूलकः सम्बन्धस्तत्र षष्ठी भवतीति ध्वन्यत इति सम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थनिरूपितविशेष्यतया भानं यत्र तत्र षष्ठी वा स्वीकारात् । सम्बन्धस्य विशेष्यत्वे भानं तु क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य वाचिसा द्वितीयंति भाष्याद् विमर्शार्थस्य संसर्गविषया भानेऽपि 'काण्टं' 'कुडरे'इति विमर्शार्थप्रधानमिति भाष्यमेव । अभेदस्य संसर्गत्वादेव 'नोलमुत्पन्नम्'इत्यादिशाब्दानां विशिष्टबुद्धिजनकत्वमुपपत्ते । येऽभेदस्य संसर्गतां विनाऽपि—इतरसम्बन्धानरच्छिन्नविशेष्यविशेष्यभावमुभयपदार्थयोः स्वीकुर्वन्ति । तेषां मतं न संसर्गदृश्यमनोऽनुह्यम् । विशेष्यविशेष्यभावस्यापि संसर्गनियतत्वात्तस्येतरसम्बन्धानरच्छिन्नत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एत एव भागमान-वेशिष्टप्रतियोगित्वं विशेष्यत्वमित्यभियुक्ताः । किंचेतरसम्बन्धानरच्छिन्नविशेष्यविशेष्यभाव एवाभेदः, स एवाभेदः संसर्ग इति व्यरहारविषय इति हि सम्मतम् । नदपि न वमस्यम् । तन्मतमिदाभेदऽपि सम्बन्धिभेदानुरगादनात् । संसर्गतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोर्भेदमन्वात्तस्य संसर्गत्वमिति चेद्-मिदाभेदाविरिद्धाभेदस्वीकारेणेति दिक् ।

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभात्त्र विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयत्व-
मात्रं वाच्यम् । तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम् । करणतृतीयायाश्च

दर्पणः

याऽनुक्तत्वादिति भावः ॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याह—*आश्रयस्यापीति* ॥ आश्र-
यत्वेन भानं त्वसिद्धमेवेति भावः ॥ *आश्रयत्वमात्रमिति* ॥ द्वितीयातृतीयासप्तमी-
नामिति शेषः । मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः ।

नन्वाश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् । तच्चाश्रयत्वे-
तरावृत्तित्ववदितत्वाद् गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवेतस्मिन् कल्पे दोष इत्यत्र
आह—*तदेवेति* ॥ आश्रयत्वमेनेत्यर्थः । एवकारेण निरक्ताश्रयत्वव्युदासः ।
तस्याखण्डत्वम्योपपादितत्वान्नानाव्यक्तिविशेष्यकराक्तिग्रह एव स्वैतरधर्मस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षणादिति भावः । कर्तृतृतीयाया आश्रयमात्रार्थकत्वादाह—*करणेति* ॥
व्यापारोऽपीत्यपिनाऽऽश्रयममुच्यते ॥

परीक्षा

'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ' इति न्यायोपष्टम्भेन मतान्तरमुपपादयति—*आश्रय-
स्यापीत्यादिना* । नन्वेवमाश्रयतात्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवमत आह—
तदेवेति । आश्रयत्वमेनेत्यर्थः । नचान्यस्मिन्पत्रे 'प्रासोदको ग्राम' इत्यादौ द्विती-
याद्यर्थबहुवीहो सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुवी-
हिरिति वान्यघटविभक्तिपदस्य विभक्तिप्रकृतिपरत्वान् । अन्यया पट्ट्याद्यर्थबहुवी-
हावपि सामानाधिकरण्यं न स्यात् । एवं च 'चित्रगुं देवदत्तं पश्य' 'वीर पुरुषकाय
ग्रामाय गच्छ' इति न स्यात् । अथ यत्र न सम्प्रदाने चतुर्थी ; तत्र कस्तस्यार्थ इति
चेत् ? शृणु—'यूपाय दारु' इत्यादौ "तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या" इति वार्त्तिकतादर्थ्यं
वाच्यम् ? तच्च तस्मिन् इदं तदर्थम्, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति व्युत्पत्त्या तदुपकारक-
त्वरूपमिति तु न सर्वत्रोचितम् । मृत्तिकानयनादिद्वारा रासमादेर्घटाद्युपकारकत्वात्
'घटाय रासम' इति प्रयोगापत्तेः । नापि तज्जनकत्वम् ; रासमस्य त्वन्यथासिद्धत्वेन
जनकत्वाभावान्नापत्तिरिति युक्तम् । 'दुःखाय पापं करोति' इत्यापत्तेः । नापि
तादृशेच्छा जन्येच्छाविषयत्वम् । फलेच्छाया उपायेच्छां प्रति प्रयोजकतया 'कृत्ये
पचति' इत्यादौ पाके तृसित्वमम्भवादिति युज्यते । 'यूपाय दारु' इत्यादानेवानुपपत्तेः ।
दावांनयनतक्षणादीच्छाया एव यूपेच्छाजन्यत्वम् ; न तु दार्विच्छाया इति भवत्सम्भ-
ततादर्थ्यानुपपत्तेः, 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । तथा सति 'पाकाय
व्रजति' इत्यादावपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव निवाहे "तुमथांच भाववचनात्" इति सूत्रस्य
वैयर्थ्यापत्तेः, किन्तु तदर्थनिष्ठफलेच्छार्थीनव्यापारेच्छाविषयव्यापारवत्त्वरूपमेव तत् ।
अस्ति चेद् 'यूपाय दारु' इत्यादिस्थले । अत्र हि यूपनिष्ठ फलं तस्य निष्पत्तिस्तदिच्छा-
धीना या इच्छा तक्षणादीच्छा तद्विषयो यो न्यूनीभ्रनादिरूपो व्यापारस्तदाश्रयत्वं दा-
रुण्यस्ति, नहि तथात्वं स्वर्गाय पुण्यमित्यादौ सम्भवति; स्वर्गादिनिष्पत्तिं प्रति
यत्नत्वेन पुण्येच्छाया एव जनकत्वम् । ननु पुण्यसम्पत्तीच्छायाः । एवं च तद्विषयच्छा-
जन्येच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्, न पुण्यम्येति केचिन् । तत्र । 'मुक्तये हरिं भजति' इति
प्रयोगानुपपत्तेः । भजनरूपक्रियायां तादृशव्यापाराभावान् । किन्तु तदिच्छार्थीनेच्छा-

व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रम्, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम् ।

दर्पणः

विभागमात्रमिति ॥ मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः । विभागस्याश्रयतयाऽन्वया-

परीक्षा

विषयत्वमेव तत् । 'स्वर्गाय पुण्यम्, 'रन्धनाय स्थाली, 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यादयः प्रयोगा इष्यन्त्येव । वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्राप्रवृत्तेः, ननु सामर्थ्यादिति सूत्रवैयर्थ्यं दृष्ट्वा ।

यद्वा 'यागाय याति' इत्यादौ तुमर्थाद्यत्र तादर्थ्यस्योक्तत्वात्प्राप्तचतुर्थीसिद्धयर्थे तदारब्धम् । 'प्राह्णाय दधि' इत्यादावपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव विप्राय आदिपदस्य विप्रादिमुखादिलाक्षणिकत्वात् । विष्णवे नमः, एषोऽधेः सूर्याय नमः इत्यादौ "नमः स्वस्ति" इति सूत्रेण चतुर्थी । तत्र नमःशब्दो नमस्कारार्थकः त्यागार्थकश्च । नमस्कारश्च-स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः । स एवाद्यन्धे प्रतीयते । द्वितीयस्यन्धे तु त्यागः । प्रथमे-चतुर्थ्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य नमःपदार्थघटकाप्रकृष्टत्वेऽन्वयः ।

अत्रेदम्बोधयम्—दाधात्वर्थस्त्यागविशेषस्य सूत्रार्थाद्यर्थं ददाति' इत्यादिप्रयोगस्य दर्शनादभिधायको यद्यन्यस्ति; तथापि तत्र त्यागस्यान्वयकर्तृकस्यापि प्रतीतिरस्त्येव । उत्तमपुरुषप्रयोगे 'अहं ददे' इति प्रयोगः । नमःपदेन तु स्वभावतः स्वोच्चारणकर्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरक्त एव त्यागोऽभिधीयते । अतस्तत्र 'अहं नमः' इति न प्रयोग इति । नचैवं यत्र यजमानो द्रव्यस्य त्यागकर्ताऽस्ति; तत्र ऋत्विक् 'विष्णवे नमः' इति न प्रयुज्येते-ति वाच्यम् ? तत्र त्यागे यजमानकर्तृके स्वीयत्वारोपेण तथा प्रयोगात् । स च आरोपः आहार्यः । नचैवं तत्र नमःपदघटितवाक्यस्य ऋत्विगुच्चारितस्य बाधितायं बोधकतयाऽप्रामाणिकत्वेनादृष्टजनकत्वं न स्यादिति वाच्यम् ? शास्त्रबलात्तथात्वेऽप्यदृष्टजनकत्वस्य कल्पनादिति । 'स्वस्ति राजे' इत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः । सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । राजसम्बन्धि मङ्गलमिति बोधः । यत्र तु 'स्वस्त्यस्तु प्रजाम्य' इति प्रयोगस्तत्र प्रजासम्बन्धि मङ्गलस्य कर्तृतया—आशंसाविषयभरनेऽन्वयः । प्रजासम्बन्धि-मङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः । स्वाहास्यवाशब्दो त्यागार्थको । तत्रार्थविशेषः देवताभ्यो दाने स्वाहाशब्दस्याः पितृभ्यो दाने च स्वाहाशब्दस्य प्रयोगः । एवं षष्ठः शब्दोऽपि देवभ्यो दाने । देवभ्यो हरिरलमित्यादौ अलशब्दायंमामप्यंवात् तदेकदेशमामप्यं चतुर्थ्यर्थस्य भारणादिप्रयोजनरूपसम्बन्धस्यान्वयः, देव्यादिमारणप्रयोजनरूपमामर्ष्यावात् हरिरिति बोधः । 'भक्तिज्ञानाय कल्पने' इत्यादौ तु "कल्पे सम्पद्यमाने च" इति चतुर्थी । सा च प्रथमाया बाधिका । अराध्यत्वप्रकारकं ज्ञानं हि भक्तिः । 'वाताय कपिला विष्णु' इत्यादौ "उत्पातेन ज्ञापिते च" इति चतुर्थी । प्राणिनां शुभाशुभमूचको भूतविहार उत्पानः । ज्ञाप्यज्ञावरुभारस्यसम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । वातज्ञापिका कपिला विष्णुदिति बोधः । 'विप्राय हितम्' इत्यादौ हितशब्देन ममान-विधातज्ञावरुत्, चतुर्थी । इष्टसाधनं हितशब्दार्थः सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । एवं च 'विप्राय हितं घनम्' इति शब्दाद्विप्रसम्बन्धीष्टसाधनमिति बोधः । विप्राय सुगमित्य-त्रापि शापशब्दे चतुर्थी, सापि सम्बन्धाधिक्येव ।

व्यापारोऽर्थाति । कपिनाऽऽश्रयमुच्यते, आश्रयत्वस्य वा । *विभागमा-

(१) 'वापदानमदशपीनेऽदाश्रयज्ञानम्' इति हि ७२५ः ।

क्षणाय गेहाद् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी
या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागाऽनुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठवि-

दर्पणः

भोक्ता' इत्यादौ देवदत्तरूपकर्तृकारकस्यैक्यान्मध्यव्यपदेशासम्भवाद्प्राप्तसत्तमीपत्र-
म्योरुपपदनाथ प्रवृत्तस्य 'क्रियामध्य इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकरुखगडनायोक्तम् ।
नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं च कारकमध्यमपि भवति, तत्र
कारकमध्यं इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः ।

तथाच देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्यस्यैर्येऽपि कालभेदभिन्नभुजिक्रियाऽनुमितकारक-
पदार्थकर्तृत्वशक्त्योर्भेदान् तन्निमित्तमध्यव्यपदेशाऽव्याधाद्यथोक्तेऽनुपपत्त्याभावात्
'क्रियामध्यं' इति वार्त्तिकं नारम्भणोयमिति तद्भावः ।

इदमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य । तत्र 'संख्या विभक्त्यर्थ' इति पत्रेणाऽन-
भिहिताधिकारं समर्थं द्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने विभक्त्यभावप्रसङ्गः क ?
प्रासाद आस्ते, शयन आस्ते, किम् कारणम् ? यदि प्रत्ययेनाऽभिहितमधिकरणमिति
श्रुत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न वाऽन्यतरेणाभिधानात्, अनभिहिते विधान-
मित्यादिना प्रसङ्ग्यप्रतिषेधे पथ्युदासे वा नत्रयं दूषणं परिहृत्य यदि साधनं द्रव्यं
स्यात् तदेकमेव तच्चाऽभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न सम्भवति । अथ शक्तिः साध-
नम् तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसम्भवाद्भवत्युक्तपरिहार इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्वयं
साधनमाहोम्बिद् गुण इत्याशङ्क्योक्तं, किं पुनःसाधनं न्याप्यम् ? गुण इत्याह ।
कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चिन् कश्चिन् पृच्छति, कः देवदत्त इति ? । स तस्मादाचष्टेऽस्मौ
बुधे इति । कतरस्मिन् यस्तिष्ठति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्देनाभिसम्बन्ध्यमान-
कर्त्ता सम्पद्यते । द्रव्ये साधने यत् कर्म कर्मैव स्याद्यत् करणं करणमेव यदधिकरण-
मधिकरणमेव' इति ।

कथेदेनाऽपि 'यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात् तन्निबन्धनादापित
प्रत्यभिज्ञाविषयत्वाद् नानाऽर्थक्रियाकरणनिबन्धनो 'घटेन जलमाहर' 'घटं कुर' घटो-
ऽन्तीति व्यपदेशो न स्यात् । दृश्यते चाऽस्मौ । तस्मान्नानाशक्तिभावावगमः सिद्धः'
इति तद्विवृतम् ।

एवं च शक्तिपक्षस्याऽऽरुसम्मततया द्वितीयादीनां कर्मत्वाद्दौ शक्तिरिति बहूनां
मतमपि सम्परोरेति भावः । "प्रातिपदिकार्थं" इति सूत्रविहितप्रथमाया यथायथं
प्रातिपदिकार्थो लिङ्ग परिमाणं चाऽर्थः ।

कमांऽऽधाधिक्ये प्रथमा मा भूदिति तत्र मात्रपक्षम् । इन्द्रान्ते धूयमागम्य
तस्य प्रत्येकं इन्द्रघटरूपदापेऽन्वयान् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यादिवाक्यमद्भुः ।
प्रातिपदिकार्थत्वं च नामनिष्ठसम्बन्धवच्छिन्नजनकानिरूपितजन्यताश्रयोपस्थितित्य-
व्यापकविषयताप्रतियोगित्वम् । उभैरित्वाद्यर्थविषयित्वापान्तादृशोपस्थितित्वव्या-
पकत्वान् तत्र प्रथमोपपत्तिः ।

एवं शृणु इत्यादौ शृण्वादिविषयिताया इव श्रुतिर्नादिविषयिताया अपि तदु-
पस्थितित्वैर्नदस्य व्यपदेशः । यद्यपि 'द्विकं प्रातिपदिकार्थः' इति पत्रे लिङ्गस्योपस्थि-
तिविरुद्धं दुर्घटं, तथाप्यनुभवाऽनुरोधेन शक्याप्योपस्थितेः प्राग् लिङ्गोपपत्तम-

भागजनको गङ्गाऽधिकरणको हस्तकरणको मन्निष्टो घ्यापार इति बोधः । *यथायथम्*—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति बह्वाकुलं घटतो नैयायिकादीन् प्रत्याह—सुपां कर्मतीति ॥

दर्पण.

वधानस्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्चालिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि, तदादिशब्दजन्योपस्थितौ तु पुलिङ्गादिभानस्या नैयत्यात्तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम् ।

'सिंहो माणवकः' इत्यादौ सादृश्याऽद्याधिकार्थस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वाऽर्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुलभैव । तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च । तथैव कार्यकारणभावकल्पनान् । एवं 'द्रोणो वीहिः' इत्यादौ द्रोणप्रातिपदिकार्थातिरिक्तद्रोणपदान् परिमाणस्याधिस्येन मानात्तत्र परिमाणग्रहणम् ।

न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात् तद्वानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्बन्धेनाऽन्वयानुपपत्तेः । प्रथमार्थस्य तस्य तु भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः ॥

नञ्यान्तु—प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा "स्वामोर्नपुंसकात्" (पा०सू० ७।१।८३) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः । आश्रयत्वं च वैशानिकम् । शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । गोपीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लक्षणिकरथेऽपि न क्षतिः । तदादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव । विमर्गादयस्तद्घोतकाः ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाव्ययव्रीहोपुमादिशब्दाश्चोदाहरणमितरे लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गचद् विशेष्यान्वप्यर्थः । एवञ्च लिङ्गवन् प्रातिपदिकार्थत्यामावान् परिमाणग्रहणम् । "वीरः पुरुषः" इत्यादौ पुरुषादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिकृत्य मानेऽपि तत्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मान् मेल्याहुः ॥

"यन्वोधने च" (पा०सू० २।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु मन्वोधनमर्थः । प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन मानान् पूर्वसूत्राविषयत्वात् तत्सूत्रारम्भः । तच्चाभिमुखीभवनानुसृष्टो घ्यापारः क्रियान्वय्येति प्रतिपादितं प्राग् । 'यथायथं विभक्त्या' इत्यप्रत्ययथायथपदं घ्याचष्टे—उक्तप्रकारेणेति* । यदर्थबोधे वा विभक्तितः समर्थां तस्याः सोऽयौऽवसेयः । तथैवोक्तं प्राग्, द्वितीयावृत्तीयामसमानामित्यादिनेति भावः ॥

अत्रेति । सुपां कर्मादिवाचकत्वं इत्यर्थः । *नैयायिकान् प्रतीति* । प्राचीनान् प्रतीत्यर्थः । यथा तन्मत् तयाख्यातान्तिनिरूपणावसरं प्रतिपादितम् ।

ननु 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः' इति भाष्यान् सिध्यन्तु तेषां कर्मादौ नञितः । विषयत्वादी लक्षणायां तु किं बाधकम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुक्त्यर्थत्वबाध एव

दर्पणः

अत्र वदन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्वादीनां फलत्वेनाभिमते गत्यभावे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवं वारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराऽभावानुकूलव्यापारार्थकतायाः सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यसकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकाराद्यनुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवद्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामन्यसाधुता ।

वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमितिपक्षस्य तन्मतेऽतिदुष्पुण्य व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्यापेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशस्थले विषयरूपफलस्य धात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निषेधविषयतायाश्चाऽसम्भवादित्यलम् ॥ २४ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुवर्धनिर्णयः ॥ ३ ॥

परीक्षा

सम्भवति । 'नराणां क्षत्रिय' इत्यादौ समानविभक्तिरूपदोषस्याप्यत्वस्य विरहात् । निर्धार्यपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च भेदो भासत इत्यभ्युपेयम् । तेन 'नराणां प्रमेयः शूरतम' इति न प्रयोग इत्याहुः । तन्न । 'नराणां क्षत्रियः क्षत्रियः' इति प्रयोगापत्तेः । किन्तु निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः सम्बन्धः, अभेदश्च विभक्त्यर्थः । नरपदमत्र नरत्वेन रूपेण क्षत्रियस्तदन्यतरघटितसमुदायोपस्थानम् । व्यावृत्तत्वं चाभावप्रतियोगित्वं तत्राभेदसम्बन्धेनान्वयि, विधेयबोधकपदसमभिव्याहारोऽभावोऽन्योन्याभावो धाहः । 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ 'भेदसम्बन्धेवान्वयि बोधकं पदमभिव्याहारं त्वत्यन्ताभावो बोध्यः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टाधिकरणतापेयतासम्बन्धेनान्वयः । उभयत्र वैशिष्ट्यनियामकः सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । तादृशव्यावृत्तत्वस्य बोद्देश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टविधेयतावच्छेदकसमानाधिकरणाश्रयतासम्बन्धेन विधेयेऽन्वयः । अभेदस्य विभक्त्यर्थत्वन्तु 'नराणां वैत्यः शूरतम' इत्यादेरापत्तिवारणाय 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ भेदसम्बन्धेनान्वयिबोधकसमभिव्याहारं उद्देश्यतावच्छेदकमभेदविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन विधेयेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यावृत्तत्वस्यान्वयः । अत्रापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं ग्राह्यम् ।

यद्वा द्विविधस्य व्यावृत्तत्वस्य यथायथं विधेयतावच्छेदके विधेये वान्वयः । तेन नराणां क्षत्रिये प्रमेयमित्यनयोनापत्तिः । एवं च नराभिन्नः क्षत्रियो नरव्यावृत्तशूरतमाभिन्न इति रीत्या बोधः । 'रुदति रुदतो वा प्राजाजोत्' इत्यत्र "पृष्टी चानाशरं" इति सूत्रेण पृष्टीसप्तम्यौ अनादरविशिष्टं प्रवजनं धात्वर्थः । वैशिष्ट्यमत्र सामानाधिकरण्यस्योत्तरकालिकत्वाभ्यां पुत्रादेरितिपदस्याध्याहारः । ज्ञाप्यज्ञापकभावाः पृष्टीसप्तम्योरर्थः । तथाच—रोदनकर्त्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रवजनमिति बोधः । रोदनकर्त्तृभिन्नस्य ज्ञापकत्वबोधे रोदनकालावच्छिन्नत्वं क्रियायां प्रवजनरूपायामः पाल्लभ्यत इत्यादि अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

इति श्री सुवर्धनिर्णयविवरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥

नामार्थं इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वोचित्यात् । अनेक-
व्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

दर्पणः

अथ नामार्थनिर्णयः ।

ॐ

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्याक्षयेनाह—*नामार्थानिति* । *जातिरिति* ।
तत्त्वप्रदायांशुधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाद्भावात्वादीनां नित्याऽनेकसम-
वतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः
पदार्थत्वे मानं तु—“जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” (पा० सू० १।
२।६९) इति सूत्रे “सवर्गं प्रहणमपरिभाष्यमाहृतिप्रहणान् सिद्धम्” इति वार्तिकम् ।
“आहृति वाच्यपान्” इति सरूपसूत्रस्थं भाष्यं च । युक्तिमप्याह—*लाघवेनेति* ।
एकाश्रयकृतस्तेरकस्या एव सम्भवादिति भावः ।

ननु शक्तिप्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यस्तावेव तत्परिच्छेदात् कथं जातो
तरित्तरित आह—*अनेकव्यक्तीनामिति* । पूर्वव्यवहारेण व्यक्ती शक्तिप्रदेऽप्यान-
न्त्यात् तावतांशु शक्तिप्रहासम्भवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्नानानाशक्तिरूपेण गौरवात् ।
पश्चाज्जातावेव निद्वौष्येते इत्यर्थः ।

परीक्षा

अथ नामार्थनिरूपणम् ।

सुपां प्रातिपदिकप्रभृतित्वात्तन्निरूपणे प्रातिपदिकानां स्मृतत्वात्प्रत्यङ्गसङ्गत्या
तेषामर्थानाह—*एकमित्यादिना* । अग्रे एकमित्यस्य मतभेदेन विभिन्नार्थत्वं वर्णयति-
एकं जातिरिति । अथ जातिपदं तत्तद्वान्तो यद्यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्तत्परम् । तेन
परमतेऽभावत्वाद्भावात्वाद्जातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । जातेवांचस्यैव मानं तु “जात्या-
ख्याम्” इति सूत्रं “सवर्गं प्रहणमपरिभाष्यमाहृतिप्रहणान्” इति वार्तिकं भाष्यं
च यद्यप्यस्ति; तथापि तत्र युक्तिमाह—*लाघवेनेति* । एकस्य वाच्यत्वे निरूपकत्वेन
शक्तेरव्यक्त्यस्य सिद्धिः । लाघवं दृश्यति—*अनेकेति* । यद्यप्याप्युक्तिप्रहो व्यरहा-
राद्भवति । व्यरहारश्च व्यक्तिविषयक एव । तथापि गौरवात्प्रहणम् इति भावः ।
नचैवं पदोऽन्तात्त्यादिसम्बन्धाद्ब्यक्तियोधानापत्तिरिति वाच्यम् ? लक्षणया व्यक्तिभा-
नस्य सम्भवात् । शक्यतावच्छेदिका चास्मिन्पत्रे जातिरेव तादात्म्येनेति न गोपदस्य
गोत्वत्वाच्छिन्ने शक्तिरूपेण गयेतरासमांतरस्ये मति मरुत्प्रयोगसमोत्तररूपस्य
गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरित्यस्मिन् पत्रे गोत्वमिति, गृह्याश्रयतः ।

यद्यपि शक्तिप्रहो गौगोपदनस्य इत्याकारक एव, तथापि 'मति विनिर्णयं विधिनि-

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः । एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्व-
समवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् । जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग
इति लाघवम् । किञ्चैवं विशिष्टधाच्यत्वमपेक्ष्य 'नागृहीतविशेषण'

दर्पणः

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशब्दबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्य-
क्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्ति-
विषयकबोधे हेतुताया आवश्यकत्वप्यतयैकविषयज्ञानादपरव्यक्तिबोधाऽनुदयापत्त्या
सकलव्यक्तिभानाऽर्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव श-
क्तिकल्पनोचिता । यद्यपि गौर्गोपद्रवाच्च इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि
'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः' सति विशेष्ये बाध' इति न्यायेन
जातावेव सत्तां परिच्छिनत्ति । यद्वा जातिविशेष्यक एव शक्तिग्रहो गौर्गोपद्रवाच्च
इति जातिशक्तिवाद एवमेवाऽभिलापात् । व्यक्तिभानस्य त्वधे उपपादयिष्यमाण-
त्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

विनिगमनेति । एकतरपक्षपातियुक्तिरूपस्यैव । तथाचेयं व्यक्तिः शक्त्या न
जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिग्रहे विनिगमकाऽभावः । पूर्वत्र तु व्यक्तिसमुदायस्यैव को-
टितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकत्वात् तदभाव इति भावः । तत्पक्षेऽपि
गौरवमेव बाधकमित्याह—*एवं हीत्यादि* ॥

ननु उक्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्धावशक्यव्यक्तरभा-
वेन न तद्गानाय व्यक्तिवृत्तिकल्पनेति व्यक्तिशक्तिवादापक्षो निर्दुष्टोऽत आह—*कि-
ञ्चैवमिति* । यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगतीकृतपावद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारान्नाऽऽन-
न्त्यादिदोषोऽत आह—*किञ्चैवमिति* । एवम्-विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे । *नागृहीत-
ति* । 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छति' इतिन्यायशरीरम् । विशेषणवि-
षयबुद्धिर्विशेष्यं नाऽवगाहत इति तदर्थः । विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयक-
त्वनियतत्वमिति यावत् । तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषणवि-
षयकत्वावश्यकतया तदुभयविषयकत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणताऽवच्छेदकत्वकल्प-
नापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयक-
त्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनलाघवाद्बुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्धयतीति भावः ॥

परीक्षा

पेधौ विशेषणमुपसंक्रामत', सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायेन 'शिल्पी ध्वस्तः' इत्यत्रैव
जातावेव तां परिच्छिनत्ति—*प्रत्येकमेकत्वादिति* । तथा चैकव्यक्तिमादायैव व्यक्ति-
वांच्या जातिवैति विनिगमनाविरह इति भावः । नात्र विनिगमनाविरहोऽन्तरसाध-
कयुक्तेलाघवस्य सत्त्वादित्याह—*एवं हीत्यादिना* । *व्यक्त्यन्तर इति* । व्यक्त्य-
न्तरस्य शब्दबोधविषयताया उपपत्तय इत्यादिः । *संसर्ग इति* । 'शक्त्यसम्बन्धो
लक्षणा' इति नैयायिशरीरत्येदम् । ननु नैकस्मिन्नेव जात्याश्रये शक्तिः, किन्तु जात्या-
नुगतीकृतानु सर्वासु शक्तिरिति नाशक्यमानस्वीकारे गोपद्रादश्वस्यापि बोधापत्तिरत

न्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्त्यबोधस्तु लक्षणया । एवं च
तत्र विभक्त्यर्थाऽन्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

दर्पणः

नन्वेवं 'गां दद्यात्' 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्ति-
ज्जातिस्तदन्वयायोग्यत्वादिति चेद् ? अत्र केचित्—जात्याधिसव्यक्त्यावैव दानादिक-
र्मत्वान्वय इति, तत्र । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरप्रवृत्त्यर्थव्यक्तौ तदन्वयामम्भवात् ।
तदुक्तम्—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरविभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इति ।

किञ्चाऽयमाशेषोऽर्थोपपत्तिः समानसंबित्संबेद्यत्वं वा । नाद्यः । अनुपपत्तिमन्तरेणा-
ऽपि गौरस्तात्यतो गोत्वविशिष्टबोधात् । नान्त्यः । जातिविषयकप्रकृतप्रवृत्त्यस्य विशि-
ष्टविषयकबोधहेतुत्वाऽभ्युपगमेन जातिविषयभावा व्यक्तविषयतानैयत्वस्यो वाच्यो-
ऽन्यस्यासम्भवान् । स च गोत्वमस्तात्यत्र गोत्वविशिष्टाप्रत्ययाद् व्यभिचरित इत्यु-
क्ताऽनुपपत्तिदुर्वारे वैत्यत आह—*व्यक्तिबोधस्त्विति* । *लक्षणमेति* । स्वशब्द-
गोत्वाऽऽश्रयत्वसम्बन्धरूपलक्षणमेत्यर्थः । तथाच पदवृत्तिजन्योपस्थितरेव शाब्दबोधे
हेतुतया व्यक्तेरशस्यत्वोऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां नावघातादिकर्मत्वान्वया-
नुपपत्तिरिति भावः ॥

एवमेति ॥ लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः ॥ तत्र—लक्षितव्यक्तौ ॥ *उपपद्यत
इति* ॥ अन्यथा 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः स नोपपद्येतेति भावः । ननु व्यक्तिलक्ष-
णाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः । गौरस्तातिवाक्यादनुभूयमान-
व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्च । लक्षणाबीजस्यान्वयानुपपत्तेस्तत्राभावादत आह—*दिगिति* ॥

परीक्षा

आह—*किञ्चैवमिति* । *न्यायादिति* ।

नागहीनविशेषणवृत्तिर्विशेषे चोपजायते । विशेष्ये जाभिभागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥१॥

इति न्यायादिति भावः ।

नन्वेवं 'गां दद्यात्' 'ग्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ क्रियान्वयः कथमत आह—*व्यक्ति-
बोध इति* । *एवं च*—व्यक्तौ लक्षणाऽभ्युपगमे च । *उपपद्यत इति* । 'प्रत्ययानां
प्रवृत्त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इति न्यायविरोधाभावेनेत्यादिः । ननु 'गौरस्ति
'गामानय'इत्यादितो जातिव्यक्त्युभयविषयकशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धस्तदुपपत्तये युग-
पत्संबन्ध शक्तिलक्षणायाश्च कल्पनीयत्वं स्वीकार्यम्, तथाच युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकारापत्तौ
विरोध इति । *दिगिति* । दिगर्थस्तु युगपद्वृत्तिद्वयं विशिष्टवादिना 'गङ्गायां मीन-
धोषो स्त' इत्यत्रावश्यमङ्गीकार्यमिति तयोर्विरोधे मानाभावात् । एकस्मिन्काळे तयो-
रर्थप्रतिपादकत्वमिति नास्ति । एकस्मिन्तयोरेकत्वमिति त्वस्माभिरपि स्वीक्रियत
इति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण" इति सूत्रे च प्रातिपदिकार्थपदेन च प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्यैव ग्रहणमिति । नचैतन्मात्रस्य न शाब्दबोधे भानमित्यसम्भर इति वाच्यम् ?
'प्रातिपदिकार्थमात्र' इत्यस्य प्रातिपदिकार्थनिष्ठा या शब्दवृत्तिद्वयान्वयकता तत्रिह-
पिता योपस्थितिनिष्ठा जन्यता तद्व्यापकपिपयिता प्रतियोगिनोऽयं ग्रहणेन लक्ष-
णायाः शक्तिभाननेयत्येऽपि विरोधाभावादिति दिक् ।

यद्वा केवलव्यक्तिरेव एकशब्दाऽर्थः । केवलव्यक्तिपक्षे एवाणग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं च—

२१३५११

दर्पणः

तदर्थस्तु सति तात्पर्यं 'गङ्गायां घोषमत्स्यो स्त' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वत्रैवाभ्युपगमात्तादृशन्यायो, युगपच्छक्तिस्तात्पर्याऽविषये लक्षणा च नेत्येवंपर इति न तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः । तद्विरोधान्भुपगमे तु जातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासंबन्धचोदनात् ।

जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यायेंतु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशब्दबोधे हेतुत्वकल्पनाद्य व्यक्तियोगानुपपत्तिनाप्यशक्यमानापत्तिस्तस्य तद्विशिष्टाभावादिति जातिशक्तिवादानिष्कर्षः । वक्ष्यते चाधिक्यमुपरिष्टात् ॥

अन्ये तु जातिशक्तित्वादादमित्यमुपपाद्यामामुः । माऽस्तु व्यक्तेर्मानम् । आनयनादिक्रिया केवलायां जातवसम्भवन्तो व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते । समाहारपाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तं "तद्वितायं" (पा०सू २।१।१९) इति सूत्रे भाष्ये—"आहृतावाल्मभनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति । यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवादबोधितमपि पात्रमानीयते । एतदेवाग्नेरानयनं यत्पात्रस्थस्य तथाऽऽहृतावाल्मभनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यान् साहचर्याद् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्व एवाऽकृत्यैर्गोऽन्तर्भावितद्रव्याया इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यते" इति । साहचर्य्यं सम्बन्धः । सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

गोत्वादिपदानां तु गोत्वादिधर्मिवृत्तिधर्म एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यको बोधः । जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शब्दवाच्यत्वं नानुपपन्नम् । जलाऽऽदी दृश्यमानस्य मुखस्य स्वस्थानाऽवियोगेऽपि मुखादिपदबोध्यत्ववत् । शक्यतावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्यैवेति ॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याक्षेपे पर्यवस्यति । तच्च न चाऽपदायं प्रत्ययान्वय इति दूषणप्रस्तम् । विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादार्थाऽध्याहारन्यायेनोपस्थितां व्यक्तं पुनर्जातिर्विशिनष्टि । रूपादिज्ञानविषयाणां चक्षुरादीनां चक्षुषयाम्नीति प्रतीत्या विषयोऽकरणवदित्यपि क्वचित् ॥

शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया एकस्या लक्ष्यलक्षणतावच्छेदकयोरसम्भवेऽपि लक्ष्याऽर्थप्रतीतौ लक्ष्यताऽवच्छेदकमानवच्छेदक्यतावच्छेदके शक्यावभावेऽपि तादृशकार्यकारणभावबलादेव गोत्वादिभाननिर्वाहं कृतं तत्र शक्तिरूपनयेत्याशयेनैकपदमन्यथा व्याचष्टे—यद्वैति* । व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिव्यवच्छेदः ।

ननु सर्वणोऽणग्रहणमित्यादिप्रामाण्यादस्तूक्तः पक्षः । व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह—*केवलव्यक्तिः* । *एकशेषस्य चैति* । जातिपक्षे एकैव शब्देन

परीक्षा

मतान्तरमाह—*यद्वैति* । *एकशेषस्य चैति* । अत एव प्रत्ययं शब्दनिवेदानं

तत् । व्यचारेण व्यक्तावेत्र तद्ग्रहणात् । सम्बन्धितावच्छेदिकाया
जातेरक्याच्छक्तिरप्येकैवेति न गौरवमपि ।

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छ्रयतावच्छेदकत्वात् । तथाच
'नाऽगृहीतविशेषण'न्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् । अकार-
णत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववदलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वघत्त-
थात्राऽपि सम्भवात् । उक्तञ्च—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

दर्पणः

द्वयोर्वहूनां वा प्रत्यायनसम्भवात् तदनर्थकं सद् व्यक्तिपक्षज्ञापकमित्यर्थः । अणुग्रह-
णस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् सरूपमूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामात्रोपयोगित्वस्याऽ-
करे व्यवस्थापनात् कथमुक्ताऽर्थे तयोः प्राभाष्यमत आह—*युक्तञ्चैतदिति* ॥ सयु-
क्तिरूप्येतदित्यर्थः । अपिना 'द्रव्याऽभिधानं व्याधिः' इति सरूपमूत्रस्थभाष्यप्रा-
भाष्यं समुच्चोयते । युक्तिमेवाह—*व्यवहारेणेति* ॥

एतत्तत्त्वं शक्तिवदे वक्ष्यते । एतत्कल्पं पूर्वोक्तं शक्त्याऽऽनन्त्यदोषं समुद्धरति-
सम्बन्धितावच्छेदकस्येति । शक्तिप्रदे धर्मिताऽवच्छेदकस्येत्यर्थः, लिङ्गसर्वनाम-
नपुंसकत्वाद्देदयसमर्पकत्वाद्वा न तत्त्वाऽनुपपत्तिः । तथाच सम्बन्धितावच्छेदकजा-
त्यनुगतीकृतनानाव्यक्तित्वेऽभ्रमांश्चिद्विज्ञाया एकस्या एव शक्तेरुपगमात् तत्रानात्व-
प्रयुक्तगौरवमिति भावः ॥

एवमिति । विशिष्टे शक्तिवत्त्वाकारं इत्यर्थः । घटत्वादेर्घटादिनिष्ठशक्त्यताऽ-
वच्छेदकत्वाभ्युपगम इति यावत् ॥ तदेव-घटत्वाद्येव, वाच्यम्-शक्त्यमित्यर्थः । शक्य-
त्वे हेतूपन्यसनम्-*न्यायादिति* । *अकारणत्वेऽपीति* । दण्डत्वाऽऽदीनामन्यथा-
मिद्वत्त्वेनाकारणत्वेऽपि, तीरत्वादीनां प्रवाहाद्यसम्बन्धितया लक्ष्यत्वेऽपि च तत्र त्रि-
ष्टावच्छेद्यतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धाऽऽत्मिकाया विपर्यिताविशेषाऽऽत्मिकाया वा
अवच्छेदकताया अभ्युपगमवदशक्त्यस्यापि घटत्वादेस्तादृशशक्त्यताऽवच्छेदकत्वस-
म्भवात् । शक्यत्वे मति शक्यविशेषणतापन्नस्य शक्त्यताऽवच्छेदकत्वमिति नियमं
मानाभावादिति भावः ।

उक्तेऽर्थसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *आनन्त्येऽपीति* । भावानां व्यक्तीनां
परीक्षा

केनानेकाभांभिधानमिति भाष्ये उक्तम् । *एतत्—* व्यतिरेकशब्दार्थं इत्येतत्कल्प-
नम् । *तद्ग्रहणान्—* शक्तिग्रहणान् । नन्वेवं व्यक्तीनामानन्त्यादाध्रपभेदेन शक्तेर्भे-
दापत्तिरत आह—*सम्बन्धितावच्छेदिकाया इति* । *एवम्—* जातेः शक्यताव-
च्छेदकत्वे । *तदेव—* घटत्वादिरूपशक्त्यतावच्छेदकमेव । जात्यादिधर्मस्य वाच्यतां
विना वाच्यतावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति; पदार्थोपस्थितिं प्रत्युभयविषयकज्ञान-
त्वेन कारणत्वकरूपनापेक्षया जातिनास्तिज्ञानत्वे कारणत्वे लाप्यमिति भावः । *तथाऽ-
प्रापि सम्भवात्* । अशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । *उक्तं चेति* ।
हरिणेति शेषः ।

आनन्त्येऽपीति— भावानां व्यक्तोन्मादानन्त्येऽप्येवं जातिरूप धर्ममुपलक्षणं

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥ इति ॥

दर्पणः

नानात्वाद्परिच्छेद्यत्वेऽपि । *एकम्*—अनुगतजात्यादिधर्मम् । *उपलक्षणम्*—अदा-
क्यत्वेऽपि शक्यव्यावर्तकं, *कृत्वा*—अभ्युपगम्य, *शब्दो*—गवाद्यात्मकः, *सुकरः
सम्बन्धः*—सुप्राह्यगवादिनिष्ठवाच्यतासम्बन्धः । *न चति* । शक्तिप्रहाडविषय-
व्यक्ति बोधयिष्यतीति तदर्थः । गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वांस्त्वेव व्यक्ति-
शक्त्यवधारणादिति भावः । अधिक्रमणे वक्ष्यते ॥

व्यक्तिरेवाऽत्र द्रव्यपदेन व्यवहियते सर्वनामपरामर्शयोर्यत्वात् । उक्तञ्च—

वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षिते ॥ इति ।

परीक्षा

वाच्यतावच्छेदकं कृत्वा सुकरसम्बन्धः शब्दो भवति । *न च व्यभिचरिष्यतीति* ।
पदार्थोपस्थितिनिष्कार्यतानिरूपिता या शक्त्यवच्छिन्ना शब्दनिष्ठा कारणताव-
च्छेदकता तस्यां न च व्यभिचरिष्यतीत्यर्थः । तद्धर्मप्रकारकोपस्थितिं प्रति त-
द्धर्मावच्छिन्नशक्तशब्दज्ञानत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावसम्भवादिति भावः । ननु-
कषत्रयमभ्युपपन्नम्, तथाहि—जातो शक्तिरिति जातिविशिष्टविषयकोपस्थि-
तिं प्रति जातिशक्तिज्ञानं कारणमिति हि कार्यकारणभावो वाच्यः । तथा सति
गोत्वं पदं गोत्वे शक्तमिति ज्ञानादपि गोत्वविशिष्टविषयकबोधोपपत्तिः । न च
किञ्चिदनवच्छिन्नगोत्वनिष्ठविषयताकशक्तिप्रहस्य गोत्वविशिष्टविषयकशब्दबुद्धि-
प्रति हेतुत्वं कल्प्यते । उक्तशक्तिप्रहं तु गोत्वनिष्ठा विषयता गोत्वत्वाव-
च्छिन्नेति नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् ? निरवच्छिन्नगोत्वनिष्ठविषयताकशक्तिप्रहस्य
गोत्वं न गोपदशक्यमित्याकारकगोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिप्रहस्यैव हेतुताया आ-
वश्यकत्वात् । न च गोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्तिसम्बन्धावच्छिन्ननिर-
च्छिन्नगोत्वप्रकारताकं गोपदं गौरिति ज्ञानं गोत्वप्रकारकशब्दबोधे हेतुरिति न
बाधप्रहकाले शब्दबोधोपत्तिरिति वाच्यम् ? गोपदं गौरित्याकारकस्य शक्तिप्रहस्य
गोत्वप्रकारकशब्दबोधहेतुत्वे कदाचित् समवाये गोत्वविशिष्टबोधः, कदाचित् कालि-
कसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टबोध इति व्यवस्थाया अनुपपत्तेः ।

विशिष्टशक्तिर्वादे तु—समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिप्रहः समवायेन गोत्व-
प्रकारकबोधे कालिकसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिप्रहः कालिकसम्बन्धेन गो-
त्वप्रकारबोधे हेतुरिति व्यवस्थायाः सम्भव इति । किं च केवलव्यक्तिवादोऽपि न
युक्तः, गोः शुद्धश्च लो दित्यः इति सहप्रयोगानुपपत्तेः । शक्यतावच्छेदकधर्मभेदादेव-
म्प्रयोग इति तु न, अशक्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा द्रव्यत्वस्वभावि
गोपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः ।

अपि च यस्मिन् हस्तिपदेकं हस्तिनः सम्बन्धप्रहस्तस्यैव हस्तिपदस्य हस्तिनि
पृष्ठे स्मरणम्, न तु हस्तिपदान्तरस्येत्यनुभवसिद्धम् । तथाच तद्व्यक्तिविषयक-
स्मृतौ तद्व्यक्तिविषयकसम्बन्धप्रहस्य कारणतावश्यं वाच्येति व्यक्तिवादे यत्किञ्चि-
द्वर्तौ शक्तिप्रदान् व्यवस्त्यन्तरस्य बोधानापत्तिरतो विशिष्टशक्तिवाद् एव युक्त इत्या-

दुपेण

स्वभावादेव बुद्धिविषयतायच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्गमांश्चच्छिन्नबोधकं सर्वनाम यस्मिन् धर्मिणि तादृशधर्मे प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रयुज्यते । इदं तदिति परामर्शयो-
ग्यमिति यावत् । द्रव्यपदेन व्यवहित इत्यर्थः । भेद्यत्वेन विरोप्यत्वेनेत्यादि तु लक्ष-
णान्तरपरम् । एतत्पक्षे तु जात्यादेरपि विरोप्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमित्येव । तिरु-
न्ताश्वक्रियायाः किमादिभिः परामर्शात् स्तोत्रार्थनिरूपितविरोप्यतायत्वाच्च
द्रव्यत्वमस्त्येव । “विप्रतिपिद्धम्” (पा०सू० ४।१३) इत्यादौ च सामर्थ्यात्तन्त्रान्त-
रप्रसिद्धद्रव्यग्रहणम् । “चादयोऽस्त्ये” (पा०सू० १।४।१७) इत्यत्र प्रथमकल्पोक्त-
द्रव्यस्यैव पर्युदासो बोध्यः । शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यताविरोप्यताश्चच्छेदकतया
भासमानत्वम् । घटाऽऽदिपदं शक्तिग्रहे च घटत्वाऽऽदेव तत्त्वम्, न पृथिवीत्वादेरिति
न तेभ्यः न पृथिवीत्वादिबोधः । आकाशाशब्दस्य शब्दाश्रयत्वे शक्यताभावेऽपि
ततस्तद्रूपेणैव बोधः । तद्विशिष्टशक्तिग्रहस्य तद्बोधहेतुत्वान् । यद्वाऽऽकाशत्वमस-
ण्डोपाधिः । बुद्धिसूत्रोक्तरीत्या तत्पदं वाऽऽकाशाशब्दशक्यतावच्छेदकमिति ‘नाकाशः
शब्दाश्रय’ इति प्रयोगानुपपत्तिरिति द्रव्यवादनिरूप्यः ।

ननु क्लृप्तद्वयमपि न विचारसहम् । तथाहि—जातिशक्तिवादे गोत्वादिपदात्तद्वि-
शिष्टयोधापत्तिर्गोत्वशक्तिग्रहस्य तद्विशिष्टयोधौपयिकस्य सत्त्वात् । न च निर्धर्मिता-
वच्छेदकशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टयोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहश्च गोत्व-
त्वेन तदुपस्थितौ शाब्दयोधे च हेतुरिति वाच्यम् । गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्व-
त्वधर्मितावच्छेदकवाधग्रहकाले निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्बन्धेन गोत्वविशिष्टयो-
धापत्त्या गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य तादृशयोधेहेतुताया आवदयकत्वात् ।

यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः । गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसम्बन्धेन
गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविषयकं शक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टयोधेहेतुरिति नाक्त-
बोधकाले शाब्दयोधापत्तिरिति विभाव्यते; तदापि कदाचिन् समवायेन गोत्वविशि-
ष्टयोधः, कदाचिन् कालिकादिसम्बन्धेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः । गोत्वविषयकशक्ति-
ज्ञानस्याविशिष्टत्वात् । मन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति
तेन सम्बन्धेन गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहस्य एवमितरसम्बन्धेन तादृशविशिष्टविषयकबोधे
तेन सम्बन्धेन तादृशविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्विषयमोपपत्तेः । गोपदात् गौरि-
त्याकारकशक्तिग्रहात् तादृशयोधाऽऽनुभवाच्च गोत्वादिपदानां गोत्वत्वे शक्ति-
रित्यपि न ।

प्रवृत्तिजन्यबोधप्रकारं भावप्रत्ययविधानात् गन्तराश्वमरेतत्वविशिष्टसङ्ख्यास-
मरेतत्वस्वरूपस्य गुरोः शक्यत्वाऽऽभ्युपगमे लाघवमूल्याऽऽवृत्तिशब्दस्य मूलतद्विषया-
पक्षेऽपि व्यक्तिसंज्ञेऽपि पदमाश्रय्यैव व्यक्तिसंज्ञत्वाऽविशिष्टत्वात् । गौश्च नील
इत्यादीनां सहप्रयोगाऽऽनुपपत्तिः ।

किञ्च हस्तिरकृष्यस्त्यन्तरे सम्बन्धग्रहे यत्र हस्तिपदे सम्बन्धो न गृह्यतस्त-
स्याऽपि हस्तिदत्ताने स्मरणाऽऽपरेया तद्व्यक्तिविषयकसम्बन्धग्रहस्य तदुपस्थितिनि-
यामकत्वस्यापदयकतया कुपमेकविषयकज्ञानान्तरविषयमोपस्थितिः ।

३. वस्तुतस्तु, “न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः” इतिभाष्याद्
विशिष्टं वाच्यम् ।

दर्पणः

लक्षणा त्वापातरमणीयैवेत्यभिप्रायवानाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* ।
जातिविशिष्टा-व्यक्तिव्यंक्तिविशिष्टा-जातिवैव्यर्थः ।

यद्यपि “आकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदाथा, द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदाऽर्थ” इ-
त्युभयोरुभयं पदाऽर्थः” इतिभाष्याद्विशकलितयोरैवाकृतिव्यक्तयोः शक्तिप्रहविषयत्वा
लभ्यते, तथापि “कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्” इत्युत्तरभाष्यपर्यालो-
चनया तत एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात् तथोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तै-
कत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्तयोः शक्यत्वे गोयंदू गोत्वं
व्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधोपपत्तेः । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समान-
प्रकारकत्वनिषयमात् । एवमेवाऽव्यवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथाच सूत्रितं गौतमेन
“जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः” इति त्रिप्येकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनम् ।
“गुणभूतम्” इति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेति शेषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन भानं
तु तात्पर्यप्रहसापक्षमिति तदाशयः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्यामादाय तत्र द्विव-
चनाद्युपपत्तिर्बोध्या । तदुक्तं कैयटेन—“यथा भवत” इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधन-
कृतौ वचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति । द्रव्यप्राधान्ये-
ऽपि क्वचिजातिसंख्यामादाय वचनं, “ब्राह्मणं न हन्यात्” इत्यादौ यथा । जातेः प्राधान्ये
च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमः । न हि प्रका-
रीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या । गवादिपदाद्गोविशिष्टगोत्वबोधस्याऽन-
नुभवेनाक्तकल्पाऽसम्भवात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदाऽर्थस्य
किञ्चिद्गोत्वसंख्येयत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नायास्तस्या जात्यर्थे भानाऽयोगात् ।
गोत्वस्यऽन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाऽऽद्यन्वयासम्भवाच्च ।
‘सम्पन्नो व्रीहिः’ इत्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थव्यक्त्याये-
पेवैकत्वान्वयः । उक्तस्थले ‘एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि न नाना व्रीहिवन्वी-
यन्त’ इति तु न सत् । सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीय-

परीक्षा

शयेनाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टम्*—जातिविशिष्टम् । व्यक्तिप्रहाद् व्यक्त्य-
न्तरस्य बोधानापत्तिरतो विशिष्टशक्तिवाद एव युक्त इत्याशयेन विशिष्टा जातिर्वा ।
यद्यपि सरूपसूत्रभाष्ये—“नद्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः” “द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न
पदार्थः इत्युभयोरनुभवं पदार्थ इति ग्रन्थेन विशकलितशक्तिवादो लभ्यते, तथापि
कस्यचित् किञ्चिद्गुणभूतकिञ्चित्प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनाद्विशिष्टे शक्तिरि-
त्येव युक्तमिति । यदि परस्परं विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोर्जातिव्यक्तयोर्वाच्यत्वं
स्यात्तदा ‘गोपदाद् गोत्वम्’ इति निर्विकल्पकस्मरणस्याप्यापत्तिः । समानविषय-
कत्वेनानुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावादिति विशिष्टशक्तिवाद एव युक्तः । तत्र जातेः
प्राधान्येन भाने तात्पर्यप्राहकापेक्षाः तदा द्विवचनबहुवचने द्रव्यगत इति तदादाय

दर्पणः

द्वितीयादित्वस्यैवैकवचनाऽर्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् संख्यारूपैकत्वस्य द्रव्यमात्रमाधारण्येनाऽर्थेन एव लाभादनुपयोगात्तस्यैकवचनाऽर्थत्वाभावाच्च ।

अत एव “पशुना यजेत” इत्यत्र तादृशैकत्वस्यैकवचनेन विवक्षितत्वात्प्राज्ञेरुपशुकरणक्रियागाद्दृष्टसिद्धिः । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन साक्षात्त्वस्य विवक्षणाच्च नाऽत्र घटोऽन्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽन्वच्छेदकैकत्वप्रसिद्धिः । एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽन्वच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधेन तस्योक्तरीत्या प्रसिद्धिसम्भवात् । एवञ्च व्यक्तिविशेष्यबोधोऽभ्युपगमे क्वाऽभ्युपपत्तेरभावेन तस्य च तद्विशेष्यकशाक्तिप्रहमन्तराणाऽसम्भवाद्वादिपदानां जातिविशिष्टव्यक्त्यकारेण शक्तिः । व्यक्तिमात्रविषयकस्य जातिमात्रविषयकस्य वा शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधेनुतायामुक्तदोषस्य दुरुद्धारत्वादिति मारनिष्कर्षः ॥

अन्ये तु—“उभयोर्दभयं पदार्थं” इति भाष्याज्जाती व्यक्तौ च गवादिपदानां शक्तिः । परन्तु व्यक्तिशाब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता । व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते । अशक्यस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवादिपदादशक्यगवादिव्यस्तेरिवाऽशक्यघटादीनामपि भानापत्या व्यक्तिप्रतिरावदयको । अयमेव कुञ्जशक्तिवाद इति व्यवहियते । शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटी व्यक्तिविषयकत्वस्यानिरेशात् । तथाच गोत्वप्रकाररूपोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगोपदशक्तिमता गौरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणम्, न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमति गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावाच्च गोत्वविशिष्टबोधप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तदप्यथातमनोरमम् । गोत्वविषयकगोपदशक्तिमता गौरित्याकारकशक्तिर्हेतु कारणतावच्छेदककोटी गोत्वविषयकत्वस्य प्ररंभे गौरत्वात् ।

ननु माऽस्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटी निरेशः । गोपदशक्तिमता गौरित्याकारकशक्तिप्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिर्भेदेन लायमात् । हेतान्तरस्यव्यक्तिनिर्देश्यबोधोऽभ्युपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावात्सम्भवेन समानप्रकारकत्वेनेन काव्यंकारणभावोपगमादिति चेत् ? मैवम् । व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिर्भेदे व्यक्तिशक्तिर्वाकारस्य वैषम्यापत्तेः । न च तदम्बोकारं गोत्वप्रकारकशाब्दा-

परीक्षा

बोधः । व्यक्तौ प्रकारता च निरवच्छिन्ना, नर्चकल्प्यतेः प्रकारत्वेऽस्मिन्नव्यक्तौ काव्यान्वयो न स्यादिति वाच्यम् ? विशेष्यभूतत्वात्प्राप्तानुगतोऽस्मिन्नप्रकाररूपमिति तन्मतनिर्णयः ।

यस्तुतस्तु जातिविशिष्टा व्यक्तिवांच्छा इत्येव युज्यते । अत एव जातिप्रकारिकबो-
पस्थितिः । नवानेक्योद्दितात्पम्यं क्वचि 'सम्पन्नो प्राहिः' । इतिवाच्यस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? अत्रैकवचनार्थस्यैकत्वस्य स्वाधप्रप्रहृतपर्यन्तारच्छेदकत्वसम्भवेनान्यदम्बो-
कारात् । शक्तिज्ञानरूपोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वेन काव्यंकारण-
भावाच्च निर्विकल्पकस्मरणापत्तिः । नरेनेकमिति पक्षस्य निरावृत्तत्वात्शरपित्त

तमेव विरुद्धधर्ममादाय तदादिशब्दा भिद्यन्ते ।

केपाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्व्याकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारः, तदस्तटीतटमिति चोपपद्यते ।

दर्पणः

चंस्यर्थः । पुल्लिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्, “तस्माच्छसो न.” (पा०सू० ६।१।१०३) “स्वमोर्ग्रंपुंसकात्” (पा० सू० ६।२३) इत्यादिसूत्रप्रमाणान्वेति भावः ॥ *तमेवेति* ॥ *समानाऽनुपूर्व्याकत्वेऽप्युपचयाद्यवस्थारूपं परस्परसमानाधिकरणं लिङ्गमादायैवेत्यर्थः ॥ *भिद्यन्ते इति* ॥ पुंस्त्वादिलिङ्गकेतरव्यावृत्तिविधेयकानुमित्युद्देश्या भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गस्योक्तावस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राश्वस्थानासम्भवेन केपुचिच्छब्देऽनेकलिङ्गत्वव्यवहारः किं निवन्धनोऽत आह—*केपाञ्चिदिति* ॥ तदादिशब्दानामित्यर्थः ॥

वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्व्याकत्वनिवन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अर्थनिष्ठम्—‘स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुर स्मृतः’ इत्यादिस्मृतिलक्षितं लिङ्गं तु नात्राऽश्रयितुं शक्यम् । दारानित्यादौ शस्त्रप्रकृत्यर्थे तदभावेन नत्वाद्यनापत्तेः । तथाच भाष्यम्—“एकाऽर्थशब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च” इति । एकस्मिन्नर्थे “पुण्यस्तारकानक्षत्रम्” इति लिङ्गानात्वदर्शनात्, ‘कुटीकुटीर’ इत्यादौ रेफस्याश्रयवस्योपजनेऽपि लिङ्गभेददर्शनाच्चान्यदेव शब्दनिष्ठं लिङ्गमिति तदर्थः । अर्थनिष्ठत्वे तु—पुल्लिङ्गः शब्द इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति भावः ॥

एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारोपपत्तिकत्वे चेत्यर्थः ॥ *व्यवहार इति* ॥ अर्थनिष्ठस्य तस्य तन्नियामकत्वे तु स्त्रीव्यस्तित्वंस्तुपदार्थपदान्यां न व्यवहियेत; एवं पुरुषादिरपि व्यस्त्यादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य सर्वदादायभावेन तद्वाचकान् स्त्रीप्रत्ययाद्यनापत्तेश्चेति भावः । *तदस्तटीति* ॥ अयं लौकिकलिङ्गाभावेऽपि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तदादिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ।

परीक्षा

भिन्ना ये शब्दास्तेषु शब्देषु स्थितं यल्लिङ्गं तत्स्याश्रयशब्दवाच्यम् । *तमेव*—शब्दनिष्ठं पुंस्त्वादिकमेव । *भिद्यन्त इति* । यद्यपि तद्वत्स्यानुपूर्व्यां समानं, तथापि तच्छब्दरूपपदे तत्तलिङ्गेन हेतुता—इतरभेदविषेयताकानुमित्युद्देश्यता भवति । नचैवं भेदोऽवस्थाभेदेन सर्वेषामेवेति केपुचिद् द्विलिङ्गत्वादिष्व्यवहारे यो रक्षयते, तस्य का गतिरत आह—*केपाञ्चिदिति* । वस्तुतः सर्वेषामथांतां त्रिगुणारमकृतपाश्र्वस्थाभेदेन भेदस्य सर्वप्रामम्भेनार्थभेदेन शब्दानाम्भेदः । पुंस्त्वादिकव्यार्थनिष्ठमत एव “एकार्थं शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्” इति भाष्यं संगच्छते । यथा—“पुण्यस्तारक

“पश्वाऽनतायुं गुहा चरन्तं” “पदवे नृभ्यो यथा गवे” इत्यादिवेदे दर्शनाच्च ॥ मीमांसायां चतुर्थे “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्वि-
 वक्षितत्वान्नाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ।
 वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उपत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन
 निर्णीतत्वाद् वेदभाष्येऽपि “जसादिषु छन्दसि वा वचनम्” इति ना-
 भाषाऽभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् । प्रकृते—“छागो
 वा मन्त्रवर्णात्” इति न्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रवर्णं हि—“छागस्य
 वपाया मेदसः” इति श्रूयते । तत्र छागस्येति च्छाग्यामसम्भावितमिति
 भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

दर्पणः

पदवेति । तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यक्त्यादि-
 शब्दसाम्यमिति भावः । स्वोक्तेऽर्थं मीमांसकसम्मतमाह—*मीमांसायामिति* ।
 वक्ष्यमाणाऽस्वरसादाह—*वस्तुतस्त्विति* । ननु उपत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पदवे-
 त्यादिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिरत आह—*वेदभाष्येऽपीति* । तथा च व्यक्त्यादि-
 शब्दोक्तलिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गस्यापि स्त्रीपुंससाधारण्यात् तस्यार्थपरिच्छेद-
 कत्वमिति भावः ।

ननु कथं तर्हि पुंशोरेव यागाद्भूत्वनिर्णयोऽत आह—*छागो वेति* । न्यायेनै-
 वेत्येवकारेण लिङ्गस्याऽर्थपरिच्छेदकस्य व्युदासः । यथा—“सारस्यतौ मेपौ” इत्यत्र
 तद्विप्रकृतशब्दः स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गो वेति सन्देहे, “सन्दिग्धे वाक्यशेषात्” (मी-
 सू० १।४।१९।२९) इति न्यायेन “एतद्वैदेव्यं मिथुनम्” इत्यर्थवादाद्ब्रह्मयोर्वैभ्योपेण
 ग्रहणं तद्वन्मन्त्रवर्णादत्र पुंशोर्वागाऽङ्गत्वनिर्णय इति भावः । *तत्रेति* । मन्त्रवर्णं
 इत्यर्थः । *असम्भावितमिति* । छागशब्दस्य व्यक्त्यादिवन्नित्यलिङ्गत्वाभावा-
 दिति भावः । *प्रपञ्चितमिति* । लौकिकलिङ्गमेव नामाऽर्थः । तच्चावयवविशेष-
 स्थानरूपम् । दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैव तत्प्रयुक्तकार्यम् । “रात्राद्वाहाः पुंसि च”
 (पा० सू० २।४।२९) इत्यादिलिङ्गानुशासनस्यैवोक्तार्थं मानत्वात् । अत्र एव-
 पशुस्त्रिया यागसिद्धिः । अथवा स्त्रीत्वादिजातिरेव ।

परीक्षा

पदवेति । तथा च लौकिकवैदिकन्यवहारवटेन पशुशब्द उभयलिङ्गः । एतच्च
 पशुशब्दस्योभयलिङ्गत्वमभ्युपेत्य ।

वस्तुतः पशुशब्दो नित्यपुंस्त्वलिङ्ग एवेत्याह—*वस्तुतस्त्विति* । नन्वेवं व्यक्ति-
 शब्ददृष्टान्तेन पशुनेति नाभावदर्शनमात्रेण निर्णय इत्यत आह—*प्रकृत इति* ।
 न्यायेनैवेत्येवकारेण लिङ्गस्य परिच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । *मन्त्रवर्णादिति* । सन्देह-
 वाक्यशेषेण निर्णय इति मन्त्रे—“अग्नये छागस्य हविषो वपाया” इति धरणेन पुं-
 ण्ये “पशुना” इति वाक्येन यागाद्भूत्वप्रतिपादनमिति कल्प्यत इति भावः । लिङ्गस्य
 प्रातिपदिकत्वाच्चतायां प्रमाणन्तु—“स्यमोर्नपुंसकात्” इत्यादिशास्त्रीयानुवाङ् एव । न
 च प्रसादिशब्दाध्यायार्थस्यात्मनो नित्यतया मत्त्यादिगुणानामुपचयादिर्क तत्र ना-

•चतुष्कम्• ॥ संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ॥ •पञ्चकम्• ॥ कार-
कसहितं चतुष्कमित्यर्थः ॥

दुर्पणः

विद्यो जातय एवंताः केषाञ्चिन् समवस्थिताः ।

अविस्त्रा विस्त्राभिर्गोत्रहिष्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि तत्रोक्तमिति । परं तु—

स्तनकेशवती नारी लोमदाः पुरुषः स्मृतः ।

एतयोरन्तरं यच्च तदनां नपुंसकम् ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितलिङ्गस्याऽसावंत्रिकत्वेन दारानित्यादौ नत्वाऽजा-
पत्या “स्त्रियाम्” इति सूत्रे “अवदयं कश्चित् स्वश्रुतान्त आस्थेयः” इत्यादिना
सावंत्रिक्युणाऽवस्थारूपपारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनोः भाष्यकृताऽ-
भ्युपगमेऽपि गुह्यसन्नाविज्ञानानन्त्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्याधरणं
पुमादिसन्नानां सङ्ख्यासन्नाया इवाधिकसङ्ग्रहायै प्रवृत्तत्वेऽपि मतसिद्ध्यर्थं निरासा-
र्थमप्रवृत्तेः । अत एव—

आविनांबस्तरोभावस्थितिधेत्यप्यपायिनः ।

धर्मां मूर्तियु सवांमु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि नाऽलौकिकलिङ्गमपि समुच्चितवान् हरिः । तत्र सति सम्भवे सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयलिङ्ग एव पुमादिशब्दानां शक्तिर्न
केवलशास्त्रीये, नाऽपि लौकिके । असम्भवे तु शास्त्रीय एव । अत एव ‘पशुना यत्रेत’
इत्यादौ पशुधिया कृते यागे वैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव
शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः ।

अथ लिङ्गे शक्तिप्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकाऽर्थत्वाभावान्, त्रिकमिति
पक्षोऽनुपपन्न इति चेद् ? न । “स्वमोर्नपुंसकाद्” (पा० सू० १।१।८३) इत्यादिमूत्र-
प्रामाण्येन पुल्लिङ्गादिविशिष्टोऽयं घटो घटपदवाच्य इत्याकारकशक्तिप्रहाऽभ्युपगमेन
सामञ्जस्यात् । शब्दनिष्ठमेव लिङ्गं नत्वादिप्रवृत्तौ निमित्तमिति मते शब्दाऽर्थदोर-
भेदे लिङ्गस्य साक्षादित्यर्थान् स्वाधयवाच्यत्वमम्बन्धेनाऽर्थान्ने प्रकारकत्वाद्भिन्नाऽ-
वच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन वा शक्तिप्रहविषयताया निया-
मकत्वस्य फलव्यञ्जन कल्पनात् ।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गमप्यर्थ एव स्वीकर्तुमुचितम् । पुल्लिङ्गः शब्द इत्यादौ
पुल्लिङ्गाऽऽदिशब्दा अर्थाऽआद्यन्ताः । आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परम्परया तत्रापि
स्थानादिसत्त्वात् “आत्मा ब्रह्म” इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । स्थानं विरोभावोऽन-
वय इति यावत् । उपपत्त्यादिविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वेन तेषामेकत्र विरोधेऽपि

परीक्षा

स्तीति कथं पुल्लिङ्गोऽर्थत्वादिष्यग्रहार इति वाच्यम् । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यात्मन्य-
ध्यासेन परम्परया तत्राप्युपपत्त्यादिमत्वमस्तीत्याशयात् ।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव कारकभावकत्वमुचितमत एव कर्त्तरणा-

नन्वन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावोच्चेति चेत् ? सत्यम् । प्रत्ययवर्जिते 'दधि' 'पदय' इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च । अत एवैषु पक्षेषु न निर्वन्धः । प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात् ।

दर्पणः

क्षत्यभावात् । अत एव "सामान्ये नृपुंसम्" (वा०) इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । उत्कृष्टांपकृष्टसत्त्वंऽपि तद्विवक्षायामिति तदर्थं इत्याद्यऽन्यतोऽवधारयम् ।

लिङ्गादित्रयस्य नामार्थत्वं साधयितुं शक्यते—*नन्विति* । *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति* । टादादिममभिध्याहारो अद्वादिपदात् स्त्रीत्वबोधप्रधाने च उद्बोधार्थं रूपाभ्यामित्यर्थः । एवमन्यत्राऽप्युदाहम् । तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वात्प्रधारणान्न लिङ्गादित्रिरस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः । 'दधि' 'पदय' इत्यादावित्यादिना 'अयं याति' 'इयमायाति' इत्यादिपरिग्रहः । *बोधादिति* । कर्मत्वादियोधादित्यर्थः । तथाच व्यतिरेकव्यभिचारणान्यलभ्यत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामाऽर्थत्वमेव तेषामवश्यमिति भावः । वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वंऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति* । *अत एवेति* । प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वं युजितसाम्यादेवेत्यर्थः । *निर्वन्ध इति* । इदमेव मतं मुख्यमित्यभिनिवेश इत्यर्थः । तदेवाह—*प्रत्ययस्यैवेति* । *युक्तत्वादिति* । अनन्तानां प्रकृतानां शस्तत्वस्वरूपनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः ।

केचित्तु टादादिकं विनापि वागादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽव्युत्पत्तिपक्षे रामशानादिशब्देभ्यः पुत्रपुंसस्त्वयोर्बोधस्य सावजनोनाऽनुभवसिद्धत्वाल्लिङ्गत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमेव । लुप्तविभक्तिस्मरणादपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्ख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यत्वं । उक्तञ्च—

स्वाधो वृन्त् च लिङ्गं संख्या कर्मादरेव च ।
अस्मी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाम्बिदग्निमाः ॥ इति ।

परीक्षा

दीनां तत्तत्प्रत्ययसमभिध्याहारं प्रतीतिरन्यथा नेत्याशयेन शक्यते—*नवान्वगति* । *तत्*—कारकम् । *तत एव*—प्रत्ययार्थेव । टादादिममभिध्याहारोऽवधारणार्थत्वाभिष्यष्टित्वाद्भावे नेति रीत्याऽन्ययव्यतिरेकयोस्तत्रापि सत्वान् । *बोधादिति* । लिङ्गस्यैत्यादि । *लिङ्गानुशासनस्येति* । अकारान्तमानुद्विहृत्स्वस्यानुनन्दादस्यादिलिङ्गानुशासनस्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणयुक्त्या संख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वमनुलिङ्गस्य तु लिङ्गानुशासनदर्शनेन प्रातिपदिकवाच्यत्वं युक्तमिति भावः । *अत एव*—'दधि' 'पदय' इत्यादौ स्थळविनेषेऽनुपपत्त्या प्रकृतेरेव वाचकत्वं रूपनादेव । एषा प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वं युजितसाम्यादेव । *न निर्वन्ध इति* । इदमेव मतं युजितमित्यभिनिवेशो नेत्यर्थः । एतदेवाह—*प्रत्ययेति* । *युक्तत्वादिति* । अनन्तप्रकृतानां वाचकत्वकल्पनया कतिपयस्वादीनामयुक्तमिति भावः ।

दर्पणः

अग्रिमाः—लिङ्गान्ता इत्याहुः ।

नन्येकवचनत्वादेरनुगतस्य दुर्वचतया कथं तेन रूपेण स्याद्रीनामेकत्वादिवाचकत्वम् । तथाहि—न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत् । वाचकतायाः शस्त्वता रूपत्वेनात्माध्रयात् । बोधकतारूपत्वे तु द्विवचनादीनामपि शस्त्वितभ्रमेणैकत्वादिबोधकतयातिप्रसङ्गात् । बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माध्रयस्य दुर्वारत्वाच्च । नाप्येकवचनत्वादिर्कं जातिः । सुत्वादिना साङ्ख्यात् । न च पाणिनिसङ्घे तसम्यन्धेनैकवचनादिपदवत्त्वं तत् । तादृशासङ्घेतस्य संकेतत्वेन सम्यन्धत्वं कस्यचिदेकवचनादिपदादौ जसादिबोद्धव्य इत्याकारकसङ्घेतस्याऽपि सम्भवेनाऽतिप्रसङ्गात्तादवस्थ्यात् । पाणिनिसङ्घेतत्वेन तत्त्वे तु व्याकरणान्तरप्रणेतृपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसंकेततुल्यसंकेतसम्यन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वस्य 'दित्यादिपदात् स्वीजसादियौद्धव्य' इत्याकारकपुरविशेषीयसंकेतसम्यन्धेन दित्यादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरेहेण शस्त्वताऽवच्छेदेकत्वाऽऽपत्तेरिति चेत् ?

न । सुत्वाम्त्वादिर्नैकवचनस्य शस्त्वताभ्युपगमनोक्तदोषाऽन्यथाशात् । कार्यतावच्छेदेककोटावन्वयवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च न परस्परजन्योपस्थितौ व्यभिचारः । न च दधि मध्वित्यादौ व्यभिचारः । तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव बोधाभ्युपगमात् । कथमन्यथा द्योतकतावादिमतेऽपि केवलप्रातिपदिकात् तदुपपत्तिर्घोतकत्वैवाऽभावात् ।

नचाऽनेकसुत्वादीनां शस्त्वताऽवच्छेदकत्वं गौरवात् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य तत्त्वमुचितं, छाद्यवादिति शङ्कम् । उक्तरात्या प्रातिपदिकत्वस्याऽप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात् । तदज्ञानेऽप्येकत्वादिबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा शस्त्वत्वे तु विभक्तेरपि वाचकतासिद्धेः । परत्वाद्युपस्थिते प्राग्वणेत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वात् तदनुरोधेन तत्त्वरूपेण गौरवाच्च । पदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वये विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तत्र तयैकप्रकृत्युपस्थाप्ययद्वैकत्वाद्योस्तदभावेन परस्परमनन्वयापत्तिरिति स्वादीनां संख्यादिवाचकत्वमेवेति भावः ।

घोतकतावादिनां पुनरयमाशयः—न प्रकृतानां घट्टेकत्वाद्योर्विशकलितयोः शस्त्वितभ्रमोक्ततूपणाऽवकाशाः स्यात्, किन्त्वेकत्वविशिष्टे घटादौ शृषकृतास्त्यनभ्युपगमेनाऽन्वयस्यैवाऽभावात् । अनन्तप्रकृतानामेकत्वादिशकताकल्पनगौरवस्याऽप्यभावाच्च । घटपदस्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां 'घटः प्रमेयः' इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमिति बोधस्य सर्वमिद्वतया तदनुरोधेनैकत्वादिपदकृताद्बोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितेर्हंगुताया भावद्वयकत्वाच्च ।

किञ्च विभक्तेः संख्यावाचकत्वमते समानविषयकाऽनुमितिसामर्थ्याप्रतिबन्धकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिः स्वादिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निरन्तरा । तथाच तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावशङ्कस्यम् । मन्मते तदुभयस्पर्शाधिक्यविशिष्टविषयकोपस्थितिस्तत्र निरन्तरमिति लाप्यम् । विशिष्टविषयकोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशाब्दित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्रकारतानाब्दित्वेन वा निरन्तर इत्यत्र विनिगमनाऽभावात् साम्यमिति तु न । भ्रममते यत्र योग्यताज्ञानघटोपस्थितेरैकत्वोपस्थितानां तिगुनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरेहेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावशङ्क, तत्र मन्मते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं विशिष्टोभयस्यैव वैशिष्ट्यं निरन्तरं रूपं, प्रत्येकं

द्योतिका वाचिका वा स्युद्धित्वादीनां विभक्तयः ॥

दर्पणः

तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात् । अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्बचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् ।

एवं 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति कल्पं तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः । स चाऽम् घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः । एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतिमाह—*द्योतिका वाचिका वेति* ।

यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ।

इति त्वत्योत्तरार्द्धम् । घट इत्याद्याकारकाऽनुपूर्ववच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो वैकल्यादिविशिष्टयथादिवाचक इति तदर्थः । पदस्फोटमवलम्ब्य चंद्रम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानव्ययस्यानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थं एव ।

यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्पराऽन्वयापादनं, तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्याद्यनुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरसितुं शक्यम् । अनभिहिताऽधिकारस्यापि 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) "द्व्येकयोः" (पा०सू० २।२।२२) इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात् । एकस्य यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थसम्पत्तिः । प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिडादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम् । द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसंख्याया अनभिधानात् प्राप्तां द्वितीयां वारयितुं तद्वसरः । सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसङ्गः । संख्यापि यदि प्रातिपदिकाऽर्थस्तदोक्तवाक्याऽर्थाऽसम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव ।

नन्वनभिहितसूत्राऽभावे 'भीष्मं कटं करोति' इत्यादौ भीष्मादिपदात् द्वितीयाद्यनुपपत्तिः । विशिष्टस्यैव कटादेः क्रिययेत्सिततमत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रस-

परीक्षा

उक्तानियमे हरिसम्मतिमाह—*द्योतिकृति* । अत्र 'द्वित्वादिनाम्' इति कथनेन संख्याकारकयोः प्रातिपदिकवाच्यत्वे मतभेदो दर्शितो न लिङ्ग इति लिङ्गं प्रातिपदिकवाच्यमेव यावादिर्कं द्योतकमत एव लिङ्गस्य विशेषणतया भानमिति दर्शितम् ।

उक्तञ्च—

"स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिव च ।

अर्था पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदपिमाः ॥ इति,

भ्रमिमाः—लिङ्गान्ताः । विभक्तौनामेकत्वादिवाचक्यपक्षे नियता या मुत्स्याद्यानुपूर्वी सा वाचकतापच्छेदिता । नच यत्र विभक्तेर्मुक्त्यनं तत्र संख्याऽप्रतीतिरिति वाच्यम् । ननुविभक्तिस्मरणेन संख्याया बोधात् । विभक्त्यस्मरणकल्पने द्योतक-

६ शब्दस्तावच्छब्दबोधे भासते ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तैः ॥

विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया

दर्पणः

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशाब्दस्य भावे प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वसाधनमनुचितमित्याशङ्कं परिहरति—*शब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं प्रमाणवति—*न सोऽस्तीति* ॥ *प्रत्ययः*—शाब्दबोधात्मकः । *शब्दाऽनुगमादिति* ॥ शब्दविषयकत्वादित्यर्थः । *अनुविद्धमिति । विशिष्टमित्यर्थः । अनुच्यवमायो यथाऽनं विशिष्टज्ञानं विषयोऽकरोति ; तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । विशिष्टं चाऽनं द्वारकं बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटं शाब्दयामोत्वेवाऽनुच्यवसायात् कल्पं कुम्भं वेत्यत एव “उदेति सविता ताम्” इत्यादौ न पीनकृत्यम् । तत्पदाऽनुपादाने उदाऽस्तयोः शाब्दबोधे ऐक्यस्याऽन्वितांशदिति भावः ।

ननु तावताऽपि शब्दभानं सिद्धं न विरोप्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शब्दाऽर्थत्वसिद्धिरत आह—*विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणावसरोऽपि सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । *सोऽपि*—*शब्दोऽपि* ॥ *प्रातिपदिकार्थ इति* । प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विरोप्यत्वाऽसम्भवादिति भावः ॥ लक्ष-

परीक्षा

‘एकं द्विकम्’ इत्याद्युक्तम्, प्रतीत्यनुरोधत् । तथा शब्दजन्यबोधोऽपि भासते इति सोऽपि शब्दवाच्य इति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

तत्र शाब्दबोधे शब्दभानं विप्रतिपन्नं याविक्रमप्रति तद्गुत्पादनमावश्यकमित्यादौ तस्य शाब्दबोधविषयतां द्रष्टव्यं—*शब्दस्तावदिति* । *प्रत्ययः*—*शाब्दबोधः* । *शब्दाऽनुगमान्*—*शब्दस्य विषयितालक्षणमन्वयात् । *कृते*—*विना-अस्ति स नाम्नीत्यर्थः । सर्वज्ञानं शब्दमन्वदमेव । घटोऽस्ति पटोऽन्तीत्यादिवाक्यध्वजानन्तरं शाब्दबोधे जाते घटं शाब्दयामोत्वेवाकारकानुच्यवसायो जायते तत्रार्थस्य विषयविषया भानन्तु सर्वमिदमेव तत्रार्थं शब्दः प्रकारतया भासते तत्रार्थं निश्चयः । यः शब्दो ज्ञातः मध्यमंमुपस्थापयति स एव भासते नत्वज्ञात इति घटोऽस्तीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे घटशब्दस्यैव भानं ननु कल्पतामन्वयम् । नन्वस्तु शब्दस्य शाब्दबोधे भानं तावताऽपि तस्य शब्दवाच्यत्वे किम्मानमत आह—*विष्णुमिति* । यदाहविष्णुशब्दोऽर्थः स्यात्तदाऽन्यथानुपपत्तिरिति विष्णुशब्दः शब्दपर एवेति स्वस्वरूपेऽपि शब्दः—*शब्दस्य वाच्यत्वं एव—

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तनेति च ।

मन्वती च विरती च महतामेकस्ताम्र” ॥

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ॥

नोचेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥२६॥

यद्यनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षा; तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः । यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोतादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते । अपिहेतौ । उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः ।

अयम्भावः—अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदे अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्सिद्धये शक्तिरूपेया । शब्दार्थयोरभेदे, प्रत्यक्षे विप-
३५६९

दर्पणः

स्थले । तच्चाऽनुकरणं द्विविधम् । ध्वनेर्वर्णस्य च । तत्रायम् पट्टकरोतीत्यादि । द्वितीयम्—भुवो बुगित्यादि ॥ *भेदविवक्षेति* । पट्टदित्यादीं ध्वनिमपत्ववर्णमपत्वाभ्यां, “भुवो बुक्” इत्यादावर्थपदाऽर्थकत्वशाब्दपदार्थकत्वाभ्यां तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ *शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थ इति* ॥ तथा च “मतौ छः सुक्तसाम्नोः” (पा०सू० ६।२।६९) इति सूत्रे योऽसावाम्नावेऽस्य वामशाब्दः पठ्यते स छप्रकृतेरस्य वामीयेत्यादी पदानां स्त एव प्रातिपदिकत्वाच्छसिद्धिरिति भावः ॥ मूले—अर्थेऽवभासते इति पाठे—अर्थे घटादिस्वरूपे, अवभासते—विशेषणतया विषयो भवतीत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु भूपणपर्यालोचनयाऽसावर्थो व भासते इति पाठः । तत्र वशब्दः सादृश्ये । तथा च भेदपक्षे यथाऽनुकार्यरूपोऽर्थो विशेष्यतया शाब्दबोधे भासते; तथाऽभेदपक्षेऽनुकार्याभिन्नाऽनुकरणशाब्दोऽर्थोऽप्येत्यर्थः । तत्राऽनुपस्थितस्य कथं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तम्—*श्रोत्रादिभिरिति* ॥ आदिना वृत्तिज्ञानतज्जन्यमस्कारसंग्रह इति केचित् ।

वस्तुतस्तु लिप्याद्यनुसंहितस्य तस्य शब्दे भानसम्बन्धे—*आदीति* ॥ पदोपस्थितमेव शाब्दबोधे भासते इति त्वसावंत्रिकमिति भावः । अत एव सारकृताऽर्थकज्ञासते इति तद्विवृतम् । एतन्नाऽभेदपक्षेऽनुकरणस्यार्थाभावेन तदर्थे भानवर्णनसम्भवदुच्छिन्नमित्याशङ्का समाहिता ।

नन्वभेदपक्षेऽप्यनुकार्यस्य शब्दे कथं भानम् । पदवृत्तिजन्योपस्थित्यभावात् आह—*अयम्भाव इति* । पदाऽनुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दबोधे भानाऽनुपपत्तेरिति शेषः ॥ *तत्सिद्धये*—शाब्दबोधजनक्यदजन्योपस्थितये इत्यर्थः ॥

शक्तिरिति । असम्बन्धस्य तत्स्मृतिजनकत्वादिति शेषः । तथाच पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिमज्ञायात्तस्य शाब्दविषयता मुलभेति । *अभेदे इति* । *अभेदवि-

परीक्षा

शब्दा इति पाठा । *कचित्*—अनुकरणस्थले । *भेदेन विवक्षा*—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेन विवक्षा । अयम्भावः—पटादित्यादिध्वनेरनुकरणम्भुवोबुगित्यादिपदानुकरणत्वाभावेऽनुकार्यानुकरणयोर्व्यभिचयत्ववर्णमपत्वाभ्याम्भेदः । आश्लेषबोधपरत्वसम्बन्धपरत्वाभेदः । तथा याप्यो नो घञ्—भेदविवक्षा नो घञ् । विषयविषया तदन्तस्थाऽपस्थितिरनुकरणस्य नत्पनुकार्यस्येति तद्वानसिद्धयेऽनुकार्येऽनुकरणस्य शक्तिः । *अभे-

यस्य हेतुत्वात् । स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोध-
विषयतोयपत्तिरिति ।

यद्यप्यतिप्रसङ्गधारणाय "वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्य-

दूषणः

वक्षायामित्यर्थः । तत्पक्षे निरूप्यनिरूपकत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुकरणे तद्वृत्त्यसम्भ-
वादिति भावः । *हेतुत्वादिति* । उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामन्वेति । *स्वप्रत्यक्षेति* ।
अनुकरणप्रत्यक्षस्यामित्यर्थः ।

शाब्दबोधविषयतोयपत्तिरिति । अयमाशयः—अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुप-
स्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ घटाऽऽदिपदानामपि
तां सामयोमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिः ।

तदुक्तं "स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्ये "नेतद्वृत्त्यर्थं, किं कारणं, शब्दपूर्वको ह्यर्थं
सम्प्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वः । योऽपि ह्यसौ नाम्नाऽऽहूयते; नाम च तेन यदा नोप-
लब्धं तदा पृच्छति, किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चाथस्य सम्प्रत्ययः । इह शास्त्रे
शब्दे सम्भवादर्थस्य निवृत्तिः" इति ।

तत्र शब्दपूर्वको होत्यादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ
प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिप्रन्धेन प्रकारान्तरं प्रदर्शयति । शब्दविशेषणक इत्यर्थः ।
तदाऽर्थे असम्भवेऽर्थविशेषणतयोपस्थिते शब्दे कार्यमित्यर्थः । तथाचोक्तभाष्याच्छ-
ब्दतदर्थयोरुभयोरव शब्दाज्ञानम् । यत्र च लोके शब्दे इतरपदार्थान्वयबाधस्तत्राऽर्थोप-
लब्धस्य विशेषणता । यत्र त्वर्थे "विष्णुमुच्चारय" "अग्नेर्वक्" (पा० सू० ४।२।३३)
इत्यादौ तत्र शब्दाऽर्थस्य विशेषणतेति स्पष्टप्रतिपत्तेर्विषयत्वमनाहृत्येति वाक्य-
पदीयाच्चेति । *अतिप्रसङ्गति* । घटो ऽस्तीत्यतः समवायेनैकज्ञानविषयत्वाऽऽदिना
वोपस्थितस्याऽऽकाशादेः शाब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः । *वृत्तिजन्येति* । वृत्ति-
ज्ञानजन्येत्यर्थः । *पदोपस्थितिरिति* । घटपदं दृष्ट्वित्यादौ तादृशपदोपस्थितेर्हेतु-

परीक्षा

दे*—अनुकाश्यानुकरणयोर्भेदे । *स्वप्रत्यक्षरूपाम्*—अनुकरणप्रत्यक्षरूपाम् । शाब्द-
बोधे मति स्वस्वरूपस्येत्यादिः । *अतिप्रसङ्गेति* । वृत्तिजन्यस्यापि भानेऽथ शब्दा-
त्यटस्यपि बोधापत्तिरित्यतिप्रसङ्गः । वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरित्यस्य वृत्तिमतो या
शब्दजन्योपस्थितिः सेत्यर्थः । अनुकाश्यानुकरणयोर्भेदपक्षे विषयविधया स्वशाब्दज-
न्यशाब्दप्रत्यक्षरूपोपस्थितिस्तामादाय यथा शाब्दबोधे शब्दभानम्, तथा घटोऽन्तो-
त्यादायपि शब्दजन्योपस्थितिसत्त्वात्तत्रापि शब्दस्य भानं सम्भवतीति शाब्दबोधवृ-
त्तिवाच्यविषयिताव्यापकविषयिताकत्वं शब्दस्य सिद्धमित्याशयः । तदुक्तम्—"स्वं रूप-
म्" इति सूत्रभाष्ये । "स्वं रूपम्" इत्यस्य प्रत्याख्यानसमये "नेतद्वृत्त्यर्थम् । किं कारणम् ।
शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्ययः, आतश्च शब्दपूर्वको, योऽपि ह्यसौ नाम्नाहूयते, नाम च
यदानेन नोपलब्धम्, तदा पृच्छति किम् भवानाहेति, शब्दपूर्वकश्चाथस्य सम्प्रत्ययः,
अत्र शास्त्रे शब्दे कार्यस्य सम्भवादर्थस्य निवृत्तिरिति । ननु वृत्तिमतः शाब्दबोध-
विषयत्वमित्युक्तावपि सम्बन्धस्य स्वप्रतिपोगिकत्वचिदाहस्य स्पष्टिन्सत्त्वात्कथं

प्राश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः । निरूपकताश्रयताऽन्य-
तरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनयत्तम् ।
सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्, पदादर्थस्यैव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि
ज्ञानसम्भवाच्चेति ।

दर्पणः

ताया दर्शनात्, प्रकृते च तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः ।
आश्रयतयेति । इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य । बोध्यत्वं सेति पक्षे तु, निरू-
पकतयेति बोध्यम् ।

नन्वाश्रयतासंसर्गं वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासं-
सर्गं वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपतिरत आह—*निरूपकतेति* प्रामाणिकगौरव-
स्यादोषत्वादिति भावः । *अनयत्तमिति* । वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदि-
कत्वे तन्त्रत्वान्नाऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः ।

ननु स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाऽश्रयतायाः स्वस्मिन्नभ्युपगमेन कथमनु-
करणस्य वृत्तिमत्त्वत आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्बोधकत्वेनेति* । प्रत्यक्षाऽऽत्म-
कशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः । तथाच ह्यर्थादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि
तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमात् तस्य शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्द-
मात्रस्य शाब्दे भानं निर्वाह्यमिति भावः । स्वीयप्रत्यक्षाऽऽत्मकबोधजनकत्वस्य
वृत्तित्वं दुरूपपादम् । शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकस-
म्बन्धस्यैव तत्वात् । न चेतादृशज्ञानेन शाब्दबोधात् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्ज-
न्यते ; नाऽपि बोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भा-
व्येत । तस्मात् कथमेतदिति चेत् ?

अत्र वदन्ति—सम्बन्धस्येत्यादिप्रत्यक्षस्य पदवृत्त्युपस्थितेनाथंन सम्बन्धाऽविशेषा-
च्छब्दोपस्थितिस्ततः शब्दाऽर्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्यो-
पस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वाद्भोक्ताऽनुपपत्तिः । तत्रार्थस्यैवेत्यनन्तरं बोध्यत्वा-
दिति नेपः । तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपदार्थपरामर्शस्यैवोप-
स्थादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थात् । तदुक्तम्—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति ।

शाब्दबोधस्तु चक्ष्यमाणहृष्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्षणविलम्बेनैवाभ्युपगन्तव्यः ।
अनुकाम्यत्वाऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुमत्तव्यमिति ।

परे तु—उक्तमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिर्देशावदयकत्वेन वृत्तेर्बोधा प्रवेशे गौरवम् । अन्यतरत्वेन
सम्बन्धनिर्देशे त्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विनोप्यविशेषणभावे विनिगमनापिरहात्ताद-
परीक्षा

शाब्दस्य शाब्दबोधविषयत्वनिर्वाह इत्यत आह—*सम्बन्धस्येति* । *तद्बोधकत्वेनेति*—
वृत्तिमत्त्वार्थबोधकत्वेन अर्थबोधजनकत्वमेवास्माकं शक्तिस्तदाश्रयत्वेन शाब्दस्यापि
ज्ञानसम्भवात् ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

प्राहृत्यं प्राहकृत्यं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्घशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥

विषयत्वमनादृत्य शब्देर्नाऽर्थः प्रकाश्यते ॥ इति च ।

दर्पणः

स्यमेव । तद्वर्षक्षयाऽभेदपञ्चे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुकरणाद्गुणैर्वाप्यपस्थितिस्तयोपस्थितस्याऽपि तात्पर्यवशाच्छब्दे भानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकक्रोडौ सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिरेषान् । तद्वेनुतायां न व्यभिचारः । अत एव 'गवित्ययमाह' इत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वान् । स्पष्टत्वाऽयमर्थो "मतीं छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५।२।५९) इत्यत्र भाष्यकैयट्योः ॥

स्वप्रतियोगिकत्त्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह—उक्तञ्चेति* । *प्राहृत्यम्*—बोधित्वम् । *प्राहकृत्यं*—बोधकत्वम् । *एते*—प्राहृत्यप्राहकृत्ये । *पृथगवस्थिते* । इत्यनेन तयोरममर्नयत्वदर्शयति । द्रोपादिरूपतेजसो विषयमभिधानं शक्तिद्वयं लोकं प्रत्यक्षसिद्धम् । तदमनयधाने तु प्राहृत्यमेव यथा, तथा शब्दानामर्थानां उक्तशक्तिद्वयं, तद्व्याजे तु प्राहृत्यमरेति तदर्थः ।

"स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पदान्तरमाह—विषयत्वमिति* । स्वस्य विषयज्ञानसंस्थायाः शब्दरथो न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्यायं बोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अयम्भावः—शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाभ्यामाच्छेदादुपाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति ।

अत्र वदन्ति—"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोकं" इत्युक्तवान् किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत प्राहृत्यमिति पदद्वयाच्छाब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम् । किं वा शब्दत्वमामानाधिकरण्येन । नायः । घटादिप्रत्यक्षाऽवयवहितप्राकृत्येते घटादिपदोपस्थितेनेपत्येन तादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् । एतं घटाद्यनुमितावपि तद्वानं न सम्भरति । व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिर्हे तदभानात् । तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमोत्यनुज्यवमायाऽभावाच्च । न द्वितीयः । घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकसंभारेण तस्य शब्दविषयत्वाऽसम्भवात् । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽस्मरकृत्येन हस्तिपदद्वानंजन्यदृश्युपस्थितौ हस्तिपदकृत्येव तत्रन्वाऽप्योपस्थितानुपूर्वबोधकत्ववच्छेदकपदस्य विषयत्वा-

परीक्षा

एते—द्वे शक्तौ । *विषयत्वमिति* । शब्दस्य विषयत्वमनादृत्य केवलोऽर्थो न शब्दबोधित्व इत्यन्वयः । एतन्न प्रामाण्ये विनिर्देशो यो वृत्त्याप्रत्ययबोधनमादाव शब्दस्य न शब्दबोधे भानानुपपत्तिरिति रीत्या सत्स्य शब्दस्य शब्दबोधे भानमद्वोडावमिति भावः । इं शक्तौ पृथगवस्थिते इत्यनेन तयोः शक्योः समर्नयत्वाभावो दर्शितः । तथाच यथा तेजसोऽर्थमभिधानं शक्तिद्वयत्वाः ; तद्व्याजे प्राहृत्यमेव ; तथा

“प्रत्ययः” (पा०सू०३।१।१) “परश्च” “अपदं न प्रयुज्जीत” इति

दर्पणः

अन्ययेति । भेदपक्षस्थैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलेति नियममूलकस्य “अपदं न प्रयुज्जीत” इति निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिक्रमणादसाधुतापत्तेरित्यर्थः । अस्मन्मते तु तस्य प्रत्यययोग्यत्वाऽभावात्निषेधविप-

परीक्षा

कारं । *प्रत्ययः परश्चेतीति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिपक्षाभिप्रायेणेदम् । साधुत्वादेव गवित्ययमित्यादाविवानुशो भवति ।

अत्र केचित्—“न सोऽस्ति”इत्यादिना स्ववाच्यार्थविषयकज्ञानत्वव्यापकविषयिताकत्वं शब्दे साध्यते । उत तादृशाब्दत्वव्यापकविषयिताकत्वम्, उत शाब्दत्वमामानाधिकरण्यम् । नाद्यः—घटादिप्रत्यक्षसामग्रीकाले शब्दं सन्निकर्षाभावेन शब्दभानासम्भवात् । एवं घटानुमितिसामग्रीकालेऽपि शब्दस्य व्याप्तिप्रहायभावेनानुमितौ तद्भानासम्भवः । एवमप्रत्यक्षानुमित्यनन्तरं “घटशब्दं साक्षात्करोमि” “घटशब्दमनुमिनोमि” इत्यनुव्यवसायाभावेन प्रत्यक्षानुमित्योस्तद्भाने मानाभावः । न द्वितीयः—घटपदज्ञानजन्योपस्थितेः पदविषयकत्वाभावेन शाब्दे तद्भानानिर्वाहात् । किञ्च पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वेन सम्बन्धिनो हस्तिनो हस्तिपकस्मृतौ मानाभाववत्पदस्याप्यस्मृतौ भानसम्भवः । ‘घटो न घटशब्दः’ इति सार्वजनीनानुभावेन शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावश्च । अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामान्या बलवत्त्वेन तादृशानुमितिसामग्रीकाले घटशब्दबोधो जायतामित्याकारकच्छासत्ये घटशब्दबोधो जायते, तदा शब्दशाब्दबोधो जायतामित्याकारकच्छाया अभावेन शब्दस्य शाब्दबोधे—भानानिर्वाहः । नापि तृतीयः, विष्णुमुच्चारयेत्यादितो लक्षणाया शाब्दबोधस्य परैरप्यभ्युपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—सर्वप्रज्ञाने शब्दस्य वाच्यार्थसङ्गच्छत्वात् भानमित्येव सिद्धान्तः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षाभावाद्भानाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्, जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यावच्छेदेनापि सह तादात्म्यसत्त्वेनेन्द्रियसम्बन्धतादात्म्यस्य सम्भवात् । नचैवं तद्वाचकस्य सर्वस्य शब्दस्य भानापत्तिरिति वाच्यम् ? परन्तु चक्षुःसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेण घटत्वनिर्विकल्पककाले द्रव्यत्वस्यापि निर्विकल्पकापत्याऽदृष्टविशेषस्य कालविशेषस्य वा नियामकत्वं कल्प्यते, तथाऽस्मन्मतेऽपि सम्भवात् । “वृद्धिरादेच्” इति सूत्रनिर्द्देशेन “ओमित्येकाक्षरम्वह” इति ध्रौतव्यवहारवलेन च शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवार्थनिरूपितव्याप्त्यवगाहिरामशंशैव शब्दविषयकतया विशेषणतया वा शब्दविषयकत्वस्यानुमितौ सम्भवाच्च । एवं तयोस्तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतयाऽभेदस्योद्भूतत्वविरक्षया घटं साक्षात्करोमीत्येवानुभवः । पदजन्या पदार्थस्मृतिस्तु शब्दप्रकारिकेव भवति । हस्तिपकत्वेन हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनोऽपि विशेषणतया भानम्भारयेव । एवं सति घटो न घटशब्द इत्यनुभव उपपद्यते—इत्यनुभवसिद्धस्तदा “तस्य वाचकः प्रणवः” इति यथा भेदस्योद्भूतत्वविरक्षया व्यवहारस्तथा तदुपपत्तिः

निषेधादिलङ्घनादसाधुतापत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नामाऽर्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

दर्पणः

यताया एवाऽभावात्तदतिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्रादेशादिरपि । अन्यथा भाषादाब्देष्विव न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामार्थनिर्णयम् ॥ ४ ॥

परीक्षा

कार्त्वा—एवम्भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले घटशाब्दबोधो जायतामिति या इच्छा, तस्याः शब्दविषयकत्वमपि न शाब्दबोधे शब्दभानप्रतिबन्धक इति दिक् ॥ ४ ॥ २७ ॥

इति नामार्थनिर्णयविवरणम् ।

सुपां सुपां ॥ पदद्वयमपि सुवन्तं, राजपुरुष इत्यादिः ॥ सुपां तिङा पूर्वपदं सुवन्तमुत्तरपदं तिङन्तम् । पठ्यंभूपयत् । अनुः व्यचलत् । “गतिमतोदात्तवता तिङाऽपि समासः” इति वार्त्तिकात् समासः ॥ सुपां नाम्ना ॥ कुम्भकार इत्यादिः । “उपपदमतिङ्” (पा०सू०२।२।१०) इति समासः । स च “गतिकारंकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवुत्पत्तेः” इति परिभाषया भवति सुवुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुवुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः ॥

सुपां धातुना ॥ उत्तरपदं धातुमात्रं, न सुतिङन्तम् । कटपूः ॥ आयतस्तूः । “किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटपुजुश्रीणां दीर्घश्च” इति वार्त्तिकात् ॥ *तिङां तिङा* ॥ पिवतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः । “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसू-

दर्पणः

अवयवाऽर्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सा, यथा कृष्णसर्पादाविति तदर्थः । अयमेव पक्षः—

समासे खलु,भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।

इति वदतो मूलकृतः सम्मतः । तथा सति पङ्कजशब्दादौ परैर्योगरूपमन्युपगमेन तद्दृष्टान्तोपन्याससार्थक्यात् । जहत्स्वार्थां वृत्तिरिति पक्षस्य तत्सम्मतत्वे स्वमते तस्य पक्षतया तत्र तदनभ्युपगमेन तदुपन्यासाऽनुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । अधिकमप्ये वच्यते इति ।

गतिमतोदात्तवतेति । उपलक्षणमिदम्, “सह सुपां” इति योगविभागस्याऽपि । ‘अनुव्यचलत्’ इत्यत्राऽनोर्व्यचलदित्यनेन वेधश्चलदित्यनेन युगपत्समासः । अन्विति सुवन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात्; सत्यां समाससंज्ञायां शाकलप्रतिषेधा-
घणादेशः समासाऽन्तोदात्तत्वं च भवति । तिङैकत्वस्योक्तत्वात् प्रकृत्यर्थव्यापारस्य संरुथान्वयाऽयोग्यत्वाद्वा न ततः सुवुत्पत्तिः । समयपरिपालकौत्सगिर्कैकवचनस्य तु तथा मुबन्तस्याऽभिधानादेवाऽप्रवृत्तिरिति भावः ।

अन्यथेति । सुवुत्पत्तेः प्राक्समाससंज्ञाऽभ्युपगम इत्यर्थः । न लोपत्यस्य-अ-
पदत्वादीत्यादि । यद्यपि “उपपदम्” (पा०सू० २।२।) इति सूत्रे भाष्येऽनयोर्योगो-
निवृत्तं “सुसुपां” इत्युक्तं, तथाप्युपपदमिति महासंज्ञाबलादेव पूर्वपदस्य सुवुत्पत्यन्तरं
समास इति भावः । प्राक्सुवुत्पत्तेरित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिषेण परिभाषायाः प्रयोज-

परीक्षा

विशेषणभावापन्नविशिष्टार्थावगाहोपस्थितिजनकत्वम् । *वार्त्तिकादिति* । इ-
मुपलक्षणम्, सदेतियोगविभागस्यापि । अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेन वेधा-
चलदित्यनेन युगपत् समासः । अत्र समाससंज्ञाप्रयोजनञ्च समासान्तोदात्तत्वं
शाकलप्रतिषेधश्च । *अन्यथा*—उत्तरपदेइति विशिष्यानुपादय सामान्यतः सुव-

२०१५

शात् ॥ *तिङां सुचन्तेन* ॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुचन्तम् । जहि-
स्तम्यः । “जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति” इति
मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् ।

अयं पङ्क्तिधोऽपि समासः, “सह मुपा” (पा०सू० २।१।४।) इत्यत्र
योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तदुभेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभा-
गस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

दर्पणः

नमपि दर्शितम् । मुत्रुत्पत्तेः पश्चात् समासे हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमि-
कत्वस्यान्तरङ्गवद्विरङ्गभावमूलकस्य “कृतिसते” (पा०सू० ५।३।२४) इति सूत्रभाष्य-
सम्मत्त्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् मुत्रुत्पत्तेः पूर्वं यापि अनदन्तत्वात्, “क्रीतात् करणपूर्वात्”
(पा०सू० ४।१।५०) इति ङीपोऽनुपपत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये व्युत्पादित इति । तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणस्य सहस्यप्रयो-
जनं समुदाये वास्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्य “पूर्वं तर्हि सिद्धे ; यत् सहस्यप्रहणं
करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा पिज्ञातेत, सति योगाङ्गे योगविभागः करि-
ष्यते । सह मुप् समस्यते । केन समर्थेनाऽनुव्यचलदनुप्राधिशत् । ततः मुपा, मुपा च सह
मुप् समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नाऽस्ति तस्यैदं
लक्षणं भवति” इत्युक्तम् । तत्राऽधिकारप्रयोजनम्—देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधि-
करणेन समाससंज्ञावारणं बोज्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति । पाङ्क्तिध्वरूपमित्यर्थः । *प्राचीनेत्यादि* ॥ यद्यपि “अव्ययं वि-
भक्ति” (पा०सू० २।१।९) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव
संमृद्वाद्ययो विशेषणानीति समुदायात्संमृद्वादीनां गम्यमानत्वाद्वाऽप्यव्ययीभा-
वापत्तिरित्यभिप्रायेण “इह कस्माच्च भवन्ति मुमद्राः सच्छत्र” इति प्रश्ने, “नैव
दोषः, इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान” इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्र पू-
र्वपदार्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितम् । तथापि नैतं समासायां निर्दिश्यन्ते
इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेऽप्यनिर्भरमूचनाददोष इति भावः ।

लक्षणस्येति ॥ तत्त्वं साधारणधर्मवत्वम् । धर्मं साधारण्यं च तदितराऽवृत्ति-
त्वे सति सच्छत्रवृत्तित्वम् । यथा साक्ष्नाऽवृत्तत्वं गोलंक्षणम् । तत्र शूद्रवृत्तत्वं
गगनहृष्णरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सत्यन्तवृत्तित्वमाकल्पानां निर्देशः । तदुक्तम्—

परीक्षा

त्पत्तेः प्राक् समाससंज्ञास्वीकारे । *भाष्ये व्युत्पादित इति* । तत्र हि “सहस्यप्रहणस्य
समुदायस्य संज्ञा यथा स्यात्प्रावययानामित्येवञ्च । समुदाये वास्यपरिसमाप्त्यप्रसिद्धे,
किन्तु सहस्यप्रहणं योगविभागेन समर्थेन सह समस्यते, तेन पर्व्यभूयदित्यादि सिद्धय-
ति । ततः मुपति, अत्र प्रथमान्तं मुष्प्रहणमनुरत्यं सुचन्तमहितं मुचन्तं मनाम-
संज्ञकमित्याधित्य यस्यान्यल्लक्षणं नास्ति, तत्र मनामसंज्ञामाधकमेतत्” इत्यादि-
कथितम् ॥ २८ ॥

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।

योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥

भूतपूर्व्यात्, सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ।

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषपदद्वयबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायो-
वादः । भूतपूर्वः । दृग्भूः । काराभूः । आयतस्तुः । वागर्थाविव ।
इत्याद्यसङ्ग्रहात् ।

तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पु-
रुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः
इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गम् । सूपप्रति । अर्द्धपि-

दर्पणः

“लक्षणे तान्येव पदानि देयानि धैरव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवदोषा वाप्यन्त” इति ।
तत्र लक्ष्ये-लक्षणाऽसत्त्वमव्याप्तिः । अलक्ष्ये-तत्सत्त्वमतिव्याप्तिः । लक्ष्यमा-
त्राऽव्ययसम्भवः । उदाहरणानि वक्ष्यन्ते । असाधारणधर्मवत्तानात्तद्वर्मा-
श्रय इतरभेदाऽनुमितिव्यवहारश्च फलम् । यस्य तु धर्मस्य केवलाऽन्वयित्वं तद्वर्माज्ञा-
नस्य तु व्यवहारमात्रं तत् । तदुक्तम्—

व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । इति ॥

प्रायोवाद इति ॥ प्रायशस्तेषामुपलभ्यमानत्वेऽपि अन्येषामपि केषां चिदुप-
लब्धिपरित्यक्तदेव विशदयति—*भूतपूर्व इत्यादि* । एषां वक्ष्यमाणयत्किञ्चिल्ल-
क्षणाक्रान्तत्वेऽपि तत्तदधिकारीयसूत्राऽनुशिष्टत्वादसंप्रहो बोध्यः, समासाऽधिकारीय-
सूत्रानुष्ठितत्वादिभागे तदसंग्रहे इष्टापत्तेरयोगात् ॥

पूर्वपदाऽर्थेत्यादि ॥ प्राधान्यं च समासघटकमदार्थप्रकारतानिरूपितमुख्यवि-
शेष्यत्वम् । तथाच—पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः । एव-
मत्रोऽपि । उपकुम्भमित्यत्र कुम्भनिरूपितसामीप्यस्य विशेष्यतया बोधाद् राजपुरप
इत्यादी राजसम्बन्धिपुरुषोत्तरपदार्थस्य पीताम्बर इत्यत्र पीताऽभिन्नाम्बरसम्ब-

परीक्षा

तद्भेदेम्—समासभेदम् । *तथापरः*—अपरोऽपि वादस्तथा प्रायोवादः । अपर-
वादमेवाह—*योऽयमित्यादिना* । *भूतपूर्व इति* । अत्र हि—“सुप्सुपा” इत्यनेन
समाससंज्ञा भवति । अयं च समासोऽव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्त इति सुप्रसिद्धमेव ।
पूर्वपदार्थनिष्ठा या समासघटकपदान्तरार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपिता मुख्यविशेष्यता
तन्निरूपितविशेष्यताशालियोधजनकः । यथोपकुम्भमित्यादिः । एकमप्येऽपि । *उभ-
यपदार्थप्रधान इति* । धवलदिराविति यथा, साहित्यविशिष्टो धवलदिराविति
बोधान् । *अन्यपदार्थप्रधान इति* । चित्रगुरित्यादि यथा । अत्र हि बहुव्रीहियत्कं
पदे प्रथमान्ते ततोऽन्यघटपदं पठ्यन्तं तदर्थं समासाङ्गीकारात् । *उन्मत्तगङ्गमिति* ।
उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्देने इत्यर्थेऽव्ययीभावसमासेऽन्यपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् बहुव्रीहि-
लक्षणातिव्याप्तिः । *सूपप्रतीति* । सूपस्य देश इत्यर्थः । *अर्द्धपिप्पलीति* ।

द्रष्टव्यम् । असम्भवद्वैपामित्याह-भौतपूर्व्यादित्यादि ॥ रेखा-
गवयादिनिष्ठलाङ्गुलादेर्वास्तवपथ्यलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासल-
क्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे भ्रुवचम् । तथाहि "समर्थः पद-
विधिः" इति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाऽ-
जहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्थ्यभाष्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते ।

दर्पणः

वलम्ब्य मूलमवतारयति—*असम्भवश्चैपामिति* ॥ अस्य जहत्स्वार्थवृत्तिपक्ष
इत्यादिः ॥ पूर्वा-लक्षणानाम् । असम्भवो-लक्ष्यमात्राऽवर्तनमित्यर्थः । तत्पक्षे पूर्वो-
त्तरपदयोस्तत्त्वेन कुत्राऽपि वृत्तेरभावेन तदर्थघटितानां तेषामुपकुम्भादावसम्भवा-
दिति भावः ।

मूले ॥ *भौतेति* ॥ शाब्दनिवृत्त्यावादिमते यथाश्रुतभौतपूर्व्याऽप्यव्ययीभा-
वादावसम्भवादाह—*सोऽपीति* ॥ व्यवहारोऽपीत्यर्थः ॥ *रेखेति* ॥ अन्यस्य कथमन्य-
धर्मबोधकत्वमत आशयं प्रकाशयति सारे—*रेखागवयेत्यादि* ॥ *तद्वदेवेति* ॥ रेखा-
गवयादिवदेवेत्यर्थः । यथा गवयादावविद्यमानमपि रेखागवयादिनिष्ठरेखाकृतिपुच्छं
गवयादिपुच्छे सादृश्यमूलकाऽभेदाऽभ्यवसायाद् गवयादिविबोधकम्, तथा समासेऽवि-
द्यमानमपि विग्रहवाक्यनिष्ठपूर्वपदाऽर्थादिप्राधान्यं सादृश्याद् अव्ययीभावादिविबोधक-
मित्यर्थः ॥ २९ ॥

अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पूर्वपदाऽर्थप्राधान्यव्यवहारो न पुनः दुरूपपाद इत्याशयेन
मूलमवतारयति—*नन्विति* ॥ *अनेकधोक्तेष्विति* ॥ "अथ तेषां भ्रुवतां किं जह-
त्स्वार्थां वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थां" इत्यादिनेत्यादिः । *एकार्थ्यभावव्यपेक्षेति* ॥
एकार्थ्यभावस्तूक्तः । व्युपेक्षा तु समस्तपदानां परस्परसाकाङ्क्षत्वम् । *पर्यवसानं

परीक्षा

पूर्वकायादौ तूत्तरपदस्येति तत्राप्युक्ता व्यवस्था न सम्भवतीति बोध्यम् । मूले—
भौतपूर्व्यादिति । सोऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादिव्यवहारो भौतपूर्व्यादाश्रितो रेखा-
गवयादिवदित्यन्वयः । शब्दानां नित्यत्वेन समाससंज्ञाप्रवृत्तिकालापेक्षया यः पूर्व-
कालस्तस्मिन् समासघटकपूर्वोत्तरपदसजातीयं यत्पदं तस्य योऽर्थो ज्ञातस्तस्येदानी-
म्प्राधान्यमिति कल्पनैव समुदायस्याल्लङ्घ्यस्य बोधकत्वादिति भावः । नन्वन्यस्या-
न्यलक्षणत्वं कथमत आह—*रेखागवयादिवदिति* । लोमत्रलाङ्गुलत्वं प्रसोर्लक्षणं
तत्त्वम्—वास्तवम्—गवये वर्तते, रेखारूपगवये तु तन्नास्ति यद्यपि, तथापि रेखाविद्येपेण
साजात्यारोपाद्यया गवयादिप्रतीतिस्तथा पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादि व्यवहारः । वस्तु-
तस्तु तथा नास्तीति भावः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं वस्तुगत्या वाक्येऽस्ति, तत्समासे
आरोपेणाश्रीयत इत्यविद्यमानस्यापि लक्षणत्वम् ॥२९॥

ननु जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे पूर्वपदार्थप्राधान्यादिकं वास्तविकं समासे-
ऽपि सम्भवतीत्याशयेन शङ्कते—*नन्विति* । *अनेकधोक्तेष्विति* । जहत्स्वार्थां वृत्ति-
राहोस्विदजहत्स्वार्थेत्यादि । *जहत्स्वार्थेति* । जहत्स्वार्थस्य स जहत्स्वार्थः जह-

विशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्व्योधकत्वं कल्प्यम् । वृषभयाधकादिपदेषु वृषादिपदानामिव ।

दर्पणः

ताथंस्य तत्राग्रहणादित्याशयात् । परस्परं पदस्य वृत्तितत्प्राक्कालयोरथं वत्वानयं वत्वे च प्रयोगानुरोध एव शरणम् । योगरुद्धिस्थले तु योगान्तभावेन शक्त्यभ्युपगमात् तदुच्छेदोऽपि ।

नचात्र पत्रे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे तद्भानं न स्यात्तस्माच्चैकपदायाः परपदार्थे विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम् । विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषाद्युपस्थापनेनाऽवदोषाभावात् । अथवाऽन्यथा च विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीयस्यापि समाधानात् । निष्कीर्णांस्वपि सुमन स्वामोदान्वयमात्रेण यथा चम्पकपुटव्यवहारस्तथा सदृशायांऽन्यमात्रेण राजादिपदार्थः पुरुषं विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थं इति जहत्स्वार्थं वृत्तिपक्षोपपत्तिः । परन्त्वेवं हि दृश्यते लोके 'पुरयोऽर्थं परकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति, तद्यथा तक्ष राजकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वं कर्म जहाति । एवमुक्तम्—यदात्रा पुरपाऽर्थं वर्त्तमानः स्वमर्थे जहादुपगुह्याऽपत्यार्थं वर्त्तमानः स्वमर्थे जहादिति भाष्यादेतत्कल्पेऽपि पूर्वपदाऽर्थं—एव जहत्स्वार्थं लभ्यते इति ॥

परीक्षा

शिष्टपुरुषेति* । राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषेत्यर्थः । *न राजपुरुषपदयोरपीति* । वृत्तिघटक्रयोरित्यादिः । तत्र दृष्टान्तमाह—*वृषभेत्यादि* । वृषेत्यानुपूर्वोपमपि वृषत्वावच्छिन्नशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यन्तरघटक्रत्वाभाववती या संवेतिवृषभपदान्तर्गतवृषदानुपूर्वो न शक्ततावच्छेदिका । अन्ययोमाधवपदादपि माधवस्य प्रतीत्यापत्तिः, धर्मवन्मित्यादिसमुदायघटक्रप्रत्येकवर्णस्यापि बोधत्वापत्तौ प्रत्येकवर्णस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ जस्त्वाद्यापत्तिः । वाक्ये—राज्ञः पुरुष इत्यादी तु प्रत्येकम्पदानुपूर्व्यापि शक्ततावच्छेदिका पुरयो राज्ञ इत्यादिभ्योऽपि तादृशाथं प्रतीतेः । नचैतत्कल्पे—“महाबाहुः” “सुपन्या” इत्यादावात्वाद्यनापत्तिर्गुत्तिघटकानामनर्थकत्वादिति वाच्यम् ? वृत्तिप्राग्भाविनमर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्कार्यं प्रवृत्तेः । नचारीपिताथं वत्वं समासान्तमन्तेऽपि चेद्वाप्यश्वनद्यातिरूपममुदायघटक्रव्याप्यादिपदानामपि सतम्ब्यं वृत्तित्वात्प्रगृह्यत्वमर्थग्रहणे “इदृत्तौ च सप्तम्यर्थे” इति सूत्रे श्लेऽपि दुपारमित्यर्थं ग्रहणवत्पुदाहरणप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इति वाच्यम् ? तत्र सूत्रेऽर्थग्रहणमामप्यां रनारीपितस्यैव सप्तम्यर्थं वृत्तित्वस्याधयनात् पद्व्यादियोगरुद्धे तु प्रत्येकं पदायां नुपूर्व्या अपि शक्ततावच्छेदकत्वमर्थप्रतीतिदर्शनादाधीयते । नचात्रपत्रे राजपुरुषादिसमुदायघटकराजादिपदम्यानर्थक्ये राज्ञो विशेषणतया तद्व्यवहारेण भानत्र स्वादिति वाच्यम् ? तत्र राजपुरुषेत्यानुपूर्व्याः, शक्ततावच्छेदकत्वेन तद्व्यवहारेणैवैव्याप्यात्तन्मन्बन्धानुपपत्त्य इत्याकारम्य शास्त्रोपपत्त्ये स्वीकारेण राजत्वावच्छिन्ने विशेषणत्वव्यवहारेण चम्पकादिसामितिलादिजन्मत्वेलादावामोशान्वयदर्शनेन चम्पकपुट इत्यादि व्यवहारवत् । अथमस्मिन् पत्रे विशेषः । “यथा तक्ष राजादिकर्मणि प्रवर्त्तमानः स्वमर्थे जहाते” राजादिपदमपि स्वमर्थे जहात् । एवं हि दृश्यते लोके पुरयोऽर्थमप्यारम्भेण प्रवर्त्तमानः स्वमर्थे जहातीति” इति भाष्येण पूर्वपदमेव स्वमर्थे जहातीति ।

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राजः स्वातन्त्र्येणोपस्थिति-
सत्त्वाद्, ऋद्धस्य राजः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यास्या-
प्यापत्तेरिति ।

अजइदिति । न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजह-
त्स्वार्था ।

अयमभिप्रायः—राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः । कल्प-
काभावात् । ऋद्धराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौर-
वपराहतत्वाच्च । ऋद्धशक्तित्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत । तथा-
चाकाङ्क्षादिवशात् ऋद्धशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः । अयमेव व्यपेक्षा-
पक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः ।

दूषणः

अन्यथेति । वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः । इत्यस्याभ्युत्थपिना
राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्येकत्र द्वयमिति विषयताशालिबोधजनकस्य समुच्चयः । *आ-
पत्तेरिति* । अस्मन्मते तु पदार्थकदेशत्वाद्भेदेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेना-
ऽवगतं विशेषणाऽन्तराऽयोगाच्च न नेति भावः । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनु-
सारेणाऽन्यर्थवोपपादनाद् व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इत्येकीयमताश्रितामनुसृत्याह—*अय-
मभिप्राय इति* । *नातिरिक्तेति* । ऋद्धप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः । कल्पकस्याऽ-
न्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ।

ननु विशिष्टार्थानुपपत्तेरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह—*ऋद्ध इति* ।
तत्कल्पनस्य । विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः । ननु स्यादेवं यदेतत्पक्षे प्रत्येकपदश-
क्तिकल्पना, सैव नेति कर्मात्त्वाऽवसरोऽत आह—*ऋद्धशक्त्याति* । वृत्तिप्राकाशे
ऋद्धा या प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः । कालभेदेनाऽप्येकस्यैव शब्दस्याऽ-
र्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विद्वत्त्वात् । लोपादिव्यवस्थाऽनुपपत्त्या च वृत्तिदशायां तत्स्वी-
कारस्यैवोचितत्वादिति भावः ।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गोकारेण तदनुप-
स्थित्या कथं तस्य शब्दविषयतेत्यत आह—*तथा चेति* । *आकाङ्क्षेति* । अदिपदा-
द्योग्यताऽऽदिपरिग्रहः । राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिस्वाकाङ्क्षादिशरणसमवधा-
नादित्यर्थः । तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताऽऽकाङ्क्षादिभिरेव विशिष्टबोध-
सम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यै सा कल्प्येति भावः । *अयमेवेति* ।

परीक्षा

अन्यथा—पूर्वपदस्याऽपि वाक्यबोधस्वीकारे । *ऋद्धस्य राजः पुरुष इत्य-
त्रेवेति* । तत्र राज्ञो यथा न पदार्थकदेशत्वन्तथा समासेऽपि स्यादिति ।

अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्योपपत्तिमाह—*अयमभिप्राय इत्यादिना* *ऋ-
द्धशक्तिकेति* । वाक्ये ऋद्धा शक्तियेवा राजादिपदानां तेभ्य एवेत्यर्थः । *अयमेव*—
जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्ष एव ।

नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः । “सविधे-
पणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न” इति वार्त्तिकत्वात् ।
तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादि-
व्यवस्था सूत्रपादेति भावः ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—*ते पुनरिति* ॥ द्वे अपि
वृत्तौ त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात् । वाच्यमेवाह—*भेद इत्यादि* ॥ भेदः-
अन्योन्याभावः । तथाच—राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति
बोधः । मस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिषद्, राजपुरुषो देव-
दत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः ।
राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानम्, भेदस्तत्तरकालमुपतिष्ठत

दर्पणः

अयमभिप्राय इत्यादिनेक्त एवेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्वस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक
इत्यादिनेति शेषः । उक्तापत्तिमुद्धरति—*नचात्रेति* । *अन्ययापत्तिरिति* । यथा-
श्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रसङ्गादिति । स्मृतिकालाऽवच्छिन्नोपेक्षानर्हताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः ।
वृत्तिभेदमिति । वृत्तेः समासादिद्वृत्तेर्भेदं भेदसंसर्गादिरूपाऽर्थकृतमित्यर्थः । तदुक्तं
भाष्ये—“सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह—“भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्”
इति । यदि वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्याताम्, तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्साम-
र्थ्यस्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भावः । *भेद इति* । संसर्गांविनाभावित्वाद्गुणीय-
मानतादात्म्यमन्यथाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह—*अन्यो-

परीक्षा

आपत्तिरिति । पदार्थकदेसत्त्वाभावादिति शेषः । *वृत्तस्य*—पदान्तरार्थनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नार्थस्य । *एतन्मतवादिनाम्* । अत्रस्वापूर्वावृत्तिरिति
पक्षवादिनाम् । विशेष्यविधयाभानात्समानार्थं तुभयमतेऽपि विशेषणान्वयो भवति ।
पूर्वमतेऽनुपपादितरीत्या स्वपदार्थत्यागाभावात्, अयमपि पक्षो “व्यपेक्षासामर्थ्य-
मेकै” इत्यादिना भाष्ये दर्शितः ।

प्रसङ्गात् । वृत्तिनिस्पृगप्रसङ्गात् । *वृत्तौ इति* । समामादिद्वृत्तौ इत्यर्थः ।
भेद इत्यादीति । एषां वाच्यत्वे मानन्तु “सामर्थ्यं नाम भेदः, संसर्गो वा अपर
आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्” इति भाष्यमेव । *अन्योन्याभावः* । तादात्म्यमन्व-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । यदि वृत्तिजन्यबोधे भेदसंसर्गयोर्भानं स्यात्तदा
सामर्थ्यमेव न स्यात्, सामर्थ्यस्य तदात्मकत्वादिति भावः । यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभे-
दस्य केवलान्वयित्वात्तज्ज्ञानमन्यावत्तन्मत आह—*तथावेति* । भेदस्य वाच्यत्वं यु-
क्तिजन्याह—*अस्यावाच्यत्व इत्यादिना* । भेदस्य भाने प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्-
कृत्वा संसर्गभानमावदयकमिति तस्यैव वाच्यत्वमाह—*राजसम्बन्धवानिति* । व्यपे-
क्षापथे वाच्यप्रविध्याद्द्वृत्तिं प्रविध्यम् । वस्तुतस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या व्यपेक्षारथस्य
त्यागादेव शाब्दबोधो न, किन्तु राजपुरयादिपदाज्ञापदमधिधानराज्ञामन्व-

इत्याशयेनाह—*संसर्ग इति* ॥ विनिगमनाविरहम्, ^{विनिगम} मस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च मनसि श्रुत्योभयं वाच्यमित्याह—
उभयं वेति । तथाचाऽराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवाञ्छायमिति बोधः ॥ ३१ ॥

^{व्यपेक्षा} व्यपेक्षावाद्स्यैव युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः पूर्वपदाऽर्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु रेखागवयन्यायेनोत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥^{३२}

वहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने

स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३३ ॥

दर्पणः

न्याभाव इति* ॥ *संसर्ग इति* । भेदाऽविनाभावित्वादानुमीयमानभेदो—भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः ।

वरुतस्तु “भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यम्” इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टाऽर्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु भेदे पृथक्शक्त्योषकं तत् । तादृशबोधाननुभवात् । रामकृष्णावित्वादिद्वन्द्वे भेदस्य वाच्यतया दुरूपपादत्वाच्चेति ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्येति । अव्यवहितोक्तविधया वर्णितस्येति शेषः । उक्ताऽजहत्स्वार्थपक्षस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः । *पूर्वं युक्तीति* । उक्तवक्ष्यमाणेत्यर्थः । *भाष्येति* । “नानाकारकान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः” इत्यादिभाष्यवृषित-

परीक्षा

विशिष्टपुरुषादिविषयक एव बोधः । भेदस्य भानन्तु सर्वत्र न सम्भवति, धवखदिरावित्यादावुभयपदार्थयोः समत्वादिति बोध्यम् । नवान्योन्याभावभानानुपगमे राजपुरुष इति समुदायजन्यदान्बोधस्याराजकीयत्वप्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । अराजकीयत्वस्य राजसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपतया अराजकीयत्ववद्वाजसम्बन्धरूपत्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । राजपुरुषो देवदत्तस्य चेतिप्रयोगस्य वारणन्तु तेन सम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरान्बन्धबोधो नेत्याश्रयणाद्बोध्यः ॥ ३१ ॥

परम्परया वृत्तिवाच्यार्थबोधप्रकविषयवाक्ये यो राज इत्यादिरर्थो दृष्टस्तस्य सत्वदर्शनमात्रेण बोधक इत्येवम्परम्परा भिन्नैवेति । राजपुरुष इत्यादिसमुदायस्य राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तिः, अययवशाक्तितो भिन्ना । पङ्कजादिशब्दस्य पद्मत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परनयेऽप्यस्तीति तस्या दृष्टान्तत्वेनोपन्यायः—*पङ्कजशब्दवदिति* । *वृत्तिधर्माणामिति* । वक्ष्यमाणानामिति शेषः । *वचनैः*—सविशेषणानामित्यादिवचनैः ।

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । “समर्थः पदविधिः” (पा०सू० २।१।१) इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याज्जाभात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधा-

दर्पणः

त्वादित्यर्थः । *वृत्तिमात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अहङ्गत्स्वार्थलक्षणाया वृत्ति-
पञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः । *वाक्याभिधान इति* । तदर्थ्याभिधान इत्यर्थः ।
भाष्यादित्यस्य । समर्थानां पदवचनमित्यादिः ।

मूले, *पङ्कजशब्दवदिति* ॥ सप्तम्यन्ताद्धृतिः । उपमेये सप्तमीदर्शनात् । पङ्कज-
शब्दे यथाऽवपवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासेऽपीत्यर्थः । न च पङ्कजपदे रुदिस्वी-
कारे मानाभावः । समुदायात् पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वान् । पद्मत्रियतोपस्थिते
रुद्वैकसाध्यत्वात् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च । रुदिस्वीकारो-
प्युद्भिद्येदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु न; यत्र योगरुदि-
भ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयोगिकार्थबोधे रतेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

अथवा रुद्या निषमतः स्मृतपद्ममेव कर्तृव्यक्तिशक्तप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृत्वा
बोध्यते; “बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्” इति निषमाद्
व्यक्तिवचनानां यत्किञ्चिद्व्यक्तित्वात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्व-
मिति तदर्थः । “यदेन जलमाहर” इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाप-
तत्र बाधकं विनेति ।

तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम् । प्रथमकल्पस्य
रुदिज्ञानस्य धाद्यानावानवगाहित्वाभनकज्ञानाऽविद्यतकत्वाच्च प्रतिबन्धकत्वात्प्रसम्भ-
वाच्च क्षोदक्षमः । सिद्धेनायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्यत्र
तत् कल्पने मानाभावात् । इत्थञ्च पद्मानुभवसामग्रीसत्त्वात् तस्यैव बोधो, न कुमु-
दस्य सत्यां हि मामान्यां फलाऽनुत्यादे प्रतिबन्धकत्वापेक्षणादिति तात्किञ्चः ।
तद्दृष्टान्तेन वृत्तिसामान्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्तार्थं एव पर्यव-
स्यतीति ।

नन्वहत्स्वार्थवृत्तिकल्पे विशिष्टतन्तेः सम्बन्धाद्ये विरामस्योच्छ्वाशाश्चेऽपि
सम्बन्धाद्ये एव तैः स्वीकारात् को वृत्तिवाक्ययोर्बोधाकारणत्वे विशेष इति चेद्वाहुः ।
तत्र हि फलबलात् पदाप्योपस्थितिकाठे निषमतः सम्बन्धाऽन्त उद्बोधकाममवधान-
कल्पनेन शुभुगुणस्थितयोः पदार्थयोः समगंबोधः । वृत्तौ तु पदाप्योपस्थितिमन्त्रक-
मेव निषमतः समगंबोधे उद्बोधकममवधानकल्पनाद् विशिष्टाऽप्योपस्थितिरिति वैकथ-
ण्योपरतेः । अत एव प्राप्नोद्काशौ विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्ये तु न बोधः । तत्रात्र-
पुन्यमानन्दितोपाऽर्थः सम्बन्धभ्रोभयं समुदायताच्छिद्राध्यनन्यकल्पत्वात् । कृत-

परीक्षा

वृत्तिमात्रेति । अत्र मात्रपदं कात्स्नार्थकम् । तथाच समासपदस्याहत्स्वार्थक-
मया *वाक्येभ्यो दधि रक्षणात्* इत्यत्रेव वृत्तिपञ्चकोपस्थापकमिति बोध्यम् । पदविधि-
शब्दार्थमाह—*पदमुद्दिश्येति* । पदस्य विधिरितिविधौ वा पदो सोरेऽपरार्थविधि-

तुरूपासु पञ्चस्यपि वृत्तिष्वस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्योक्तृणां व्यपे-
क्षावादिनां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह—पङ्कजशब्दव-
दिति* ॥ पङ्कजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्राऽपि समुदाय-
शक्तिर्न सिद्ध्येत ।

न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्र-
ग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव

दर्पणः

शक्त्यैव राजादिपद्माद्राजादेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवाच्च ।
नामाऽर्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पत्तयश्च घृयशुपस्थितनामार्थविपया इति ॥

जहृत्स्वार्थवृत्तिपत्रे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वासम्भवेनाऽन्यथा मूल-
मवतारयति—विशिष्टशक्त्यस्वीकृतृणामिति* ॥ *साधकमिति* । विशिष्टशक्ति-
साधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिनेषु 'राजपुरुष' इत्यादौ प्रत्येकपदवृत्त्या पदार्थो-
पस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधवत् पङ्कजपदादपि तथैव विशिष्टार्थो-
पस्थित्या रुद्ररुच्छेदापत्तिः; न च सा तवेष्टेत्याह—पङ्कजनिकर्तुरपीति* ॥ तेन रूपेण
पद्मस्यापीत्यर्थः ॥ *योगादेवेति* ॥ अवयवशक्तरेवेत्यर्थः ॥ *तत्राऽपि*—पङ्कजादि-
पदेऽपि । तत्र तत्स्वीकारे तु किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः ।

सा—समुदायशक्तिः । *तत्कल्पनस्य*—रुद्रिकल्पनस्य चेत्यर्थः ।

परीक्षा

पदविधिसहचरितोऽपि विधिः, पदविधिराग्नेन गृह्यते । *शक्तिसाधकमिति* । अस्माकं
मत इत्यादिः । पङ्कजशब्दवदित्यत्र सप्तम्यन्तादितिः । *तत्राऽपि*—पङ्कजादिशब्देऽपि ।
*तत्—समुदायबोधकम् । पदार्थोपस्थितिः शक्तिसाध्या । यदि समुदायस्य पद्मत्वाव-
च्छिन्ने शक्तिर्न स्यात्तदा ततो रुद्र्या पद्मत्वावच्छिन्नोपस्थितिर्न स्यात् । *स्वामि-
त्वेन*—चित्राभिन्नगोस्वामित्वेन । *तत्कल्पनेति* । तस्याः समुदायशक्तः कल्पने-
त्यर्थः । परसम्मत्तम्क्षमनूद्य दूषयति—लक्षणयैवेति* । सा—लक्षणा । चित्रगुरित्यत्र
यथा गोशब्दस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा; चित्रपदं तात्पर्यशब्दकमिति; तथात्र प्रत्य-
यस्य पद्मत्वावच्छिन्ने लक्षणा । एतावताऽपि योगमात्रेण कुमुदबोधनं भविष्यतीति
भावः । नच पङ्कजतिसमुदायस्य शक्तिस्वीकारेऽप्यवयवशक्त्या कुमुदबोधं किम्बा-
धकमितिवाच्यम् ? केवलयोगिकार्थबोधं समुदायशक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनात् ।

यद्वा रुद्रार्थयोगार्थयोरुपस्थितयोरैकविशिष्टेऽन्यविशिष्टमितिरीत्या रुद्रार्थताव-
च्छेदकावच्छिन्नविनोप्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नयोगार्थप्रकारताकताद्बुद्धि-
प्रति तादृशसामग्रया नियामकत्वं कल्प्यते । तावत्तत्र केवलयोगिकार्थबोधो न । 'रुद्रि-
योगापहारिणो' इति प्रवादस्तु शुद्धरुद्रस्थले; न तु योगरुद्रस्थले । यथा—मण्डपप्रवी-
णादिपदापररुद्रार्थस्योपस्थितिः, तत्र न रुद्रार्थं योगार्थान्वयः । तत्रास्ति रुद्रयोगाप-
हारकत्वव्यवहारः । स प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावनिवन्धनो न; किन्तु अदित्युपस्थितस-
मुदायार्थं स्वयवार्थस्याभेदापादनक्षम एव । किञ्च मणिमन्त्रादिन्यायेनैव प्रतिबन्धकता

तथोपस्थितिरिति चेत्, पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि ।

तथाच “वर्षासु रथकारोऽग्निमादधोत” इत्यत्रापि विना लक्षणां फलसयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वविद्याकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः ।

दर्पणः

तथोपस्थितिरिति ॥ स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः ॥ *सुवचेति* ॥ पद्मत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वस्तुं शक्यमित्यर्थः । अधिकरणविरोधनपि तत्राह—*एवमिति* ॥ *लक्षणांमिति* ॥ निरुद्धलक्षणामित्यर्थः । तस्याः शक्ति-समकक्षत्वादिति भावः । *योगेनेति* ॥ प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यरथकर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ *उपपत्ताविति* ॥ शास्त्रसङ्कोचमन्तरेणाऽप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥ *तत्कल्पना-मित्यादि* ॥ रुद्धकल्पनामित्यर्थः । तां कल्पयित्थेति यावत् । *जातिविशेष्येति* ॥

रथकारस्तु माहिष्यात् करिण्यां यस्य सम्भवः ।

इति स्मृतिसङ्केतितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ *अयुक्तमिति* । विनैव शास्त्रसङ्कोचं

परीक्षा

कल्पनीया । तथाच गौरवं स्फुटमेव, अत एव “बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिपरत्वम्” इति नियम उपपद्यते, व्यक्तिवचनानाम्-किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यं कर्णानां शब्दानां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमित्यर्थः । सच्छिद्रघटसन्निधाने ‘घटेन जलमाहर’ इति शब्दात्सच्छिद्रघटबोधोपपत्तिवारणाय बाधकम्विनति । तथाच पद्मे तात्पर्यस्य सत्येन तदेव प्रतीयते; न कुमुदम्, प्रथमकल्पस्तु न युक्तः । रुद्धिज्ञानस्य प्रादुर्भावानवगाहितया जनकज्ञानाविशेषित्वाच्चेति समुदायशक्तिस्वीकर्तृणामस्माकं वृत्तिवाक्ययोरतावान् विशेषः । वृत्तेष्वत्र पदार्थोपस्थितिस्तत्र सम्बन्धांशे नियमत उद्बोधकसमवधानेन सम्बन्ध उपस्थितो भवतीति विशिष्टबोध एव भवति । वाक्यस्य उं नु सम्बन्धांशे नियमत उद्बोधकसमवधानाकल्पनेन पृथगुपस्थितयोः संसर्ग इति सा सुवचेत्यनेन नैयायिकसिद्धान्तविरोधो लक्षणास्वीकार इति न तत्र लक्षणा; किन्तु विशिष्टशक्तिरेवेति उद्घष्टान्तेन वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरित्यभिहितम् । *एवम्*—पद्मरदयत्, *रथकारपदेऽर्पाति* । समुदायशक्तिरेतन्निशेषः ।

तथाचेति । चो वाच्यालङ्कारः तथात्र योगमात्रकल्पने । *विना लक्षणांमिति* तन्मताभिप्रायेण । तन्मते समुदायशक्त्यभावेन लक्षणयैव जातिविशेषावच्छिन्नोपस्थितिवांच्या, सा तु लक्षणा न स्वीकार्येति भावः । *तत्कल्पनाम्*—निरुद्धलक्षणाकल्पनाम् । उपपत्तिश्च—‘संगृहीतौ नार्थीयाताम्’ इति शास्त्रसङ्कोचं विनाऽप्यनुष्ठानविशेषस्य द्रष्टव्या । *जातिविशेषस्य*—जातिविशेषावच्छिन्नस्य । *रथकारो*—माहिष्येण करिण्यामुत्पन्नः । “माहिष्येण करिण्यान्तु रथकारः प्रजायते—” इति स्मृतेः । राजन्येन वंश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वंश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना करिणी, नचास्य जात्यन्तरविशिष्टत्वात् “संगृहीतौ” इतिनिषेधविषयता कथमिति ‘वाच्यम् ? अनुष्ठानसङ्घटनानां मातृजातिवृत्तिश्चात् । अत एव शङ्खस्मृतौ माह्वगक्षत्रियवन्द्यैः क्षत्रियावन्त्यागृह्यागृह्याः क्षत्रियवदपगृह्या एव भवन्तीत्युक्तम् । एताश्च माह्वगादिविवाहिता बोध्यः । विशेषविधिरिति याज्ञरक्षयस्मृतेः । *अपूर्वविद्याकल्पनम्*—आधानोपयोगिविधा-

साधकान्तरमाह--*यद्गुणामिति* । वृत्तेर्धर्मा विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगाद्यस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयम्माद्यः-

दर्पणः

विधेश्वारिताभ्यादिति भावः ॥

ननु प्रतिबन्धेननुत्तरत्वं । किञ्च पङ्कजपदे लक्षणाऽपि न सुवचा । तथाहि—सा किं पङ्कजपदे, उत तद्वयव—इप्रत्यये । न तावदाद्यः । समुदाये शक्त्यभारेण तद्वयवित्तलक्षणाया अप्यसम्भवात् । किञ्च जहत्स्वार्थायास्तस्यास्तत्राऽसम्भव एव । अवयवाभ्यविरोधिण्या रुद्रेणभावात् ।

जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुद्विर्विरोधिनी ।

इत्यभियुक्तोक्तेर्यथा—मण्डपं भोजनस्यत्र मण्डपपदस्य गृहविशेषं रुद्वियोगविरोधिनी । रुद्वयर्थग्रहे मण्डपानकृत्तृत्वरूपयोगार्थस्य बाधात्तत्र 'रुद्वियोगापहारिता' इति प्रवादादवयवशक्त्या मण्डपानकृत्तृत्वाऽसम्भवात्तन्मण्डपपदस्य मण्डपानकृत्तृत्वं लक्षणा । तथाच तत्र रुद्वयर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतवैधत्वादिर्नैव तद्व्योधा न मण्डपानकृत्तृत्वेन । न च तथा प्रकृतं । पदमन्त्रं लक्षणायामवयवार्थस्याभावेनाजहत्स्वार्थाया अप्यसम्भवाच्च । जहत्स्वार्थां त्ववयवार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या न वस्तुं शक्या ।

नान्त्य । प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेः । तदर्थे प्रत्ययस्थासाधुतापत्तेश्चेति लक्षणान्वसरादनायत्त्या तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमः ॥ "राजपुरुष" इत्यादौ तु प्रत्येक्यद्वयत्त्याऽपि विशिष्टाऽर्थबोधनिर्वाहं समुदायशक्तिरूपत्वं तत्राऽनुचितमेव । नाऽपि स्थकाराऽधिकरणविरोधः । यौगिकाऽर्थरथकरणनिमित्ते वपंविधानस्य सङ्करस्य विशिष्टाधानाऽपेक्षया लघुत्वेऽपि, "ऋभूणां त्वा देवानाम्" इति मन्त्रवर्णादभुमौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या लाघवाऽनादरेण रुदाऽर्थे तत्र विशिष्टाधानरूपनात् ।

नचापूर्वविधाययनरूपनागौरवम् । फलमुन्नत्वात् । प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिप्राहृत्वं न तादृशं कोशादि, येन तद्वलादवयवार्थः । परित्यज्येतेत्याशयेन मूलमवतारयति--*साधकान्तरमिति* ॥ *लिङ्गेति* ॥ कुक्कुटाण्डमित्यादौ कुक्कुटपदायं स्त्रीत्वस्याप्रतीतेरिति भावः ॥ *सद्गुणेति* ॥ "राज्ञो राज्ञां वा पुरुषः, इति वाक्ये उपसर्जनपदानि संख्याविशेषयुक्तस्वार्थमभिदधति समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधति" इति भाष्यात्तत्र सद्गुणविशेषस्याऽप्रतीतेरिति भावः ॥ सद्गुणादीत्यादिपदात् "इमे तद्व्येकार्थाभावकृता विशेषाः, सद्गुणविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चाऽयोगे" इति भाष्योक्तस्य, राज्ञो गवाधपुरुषा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरित्यादौ चाऽयोगस्य च सद्ग्रहः । *वचनैरिति* । "सविशेषणानां वृत्तिर्न"

परीक्षा

करूपनम् । विनैव शास्त्रस्य सद्गुणं ब्राह्मणविषयत्वेन विधेश्वारिताभ्यसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्ध्यानुत्तरत्वमत आह--*साधकान्तरमिति* । विशिष्टशक्त्यर्थेण साधकान्तरमित्यर्थः । *विशेषणेत्यादि* । स हत्यादि पदान्तद्रव्येण योगपदस्य पद्योसमासः, राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्वस्येत्यस्य विशेषणस्य कुक्कुटाण्डमितिसमासे मृगक्षीरमिति समासे च पूर्वपदायं लिङ्गस्य स्त्रीत्वस्य संख्याया राजपुरुष इत्यादि-

विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्रेव 'राज्ञपुरुष' इत्यत्रापि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः । राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितित्वात् । विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इतिवचनात् विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते—*वचनरेवेति* । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि-विशिष्टशक्तौ-राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवान्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्गाह्य, "अथतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ययोऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तथा धवखदिरौ निष्कौशाभ्यिगौरयो वृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोग-अतिक्रान्त-युक्तपूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुचप्रत्ययलोपो-वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

दर्पणः

इत्यादिभिरित्यर्थः । उक्तार्थमेव प्रकटयति—*अयम्भाव इति* । *न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति* । इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे वाक्यं न भवति । विभिन्नविषयत्वेन वाच्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं नाऽपूर्वमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—"न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते" इति । एकार्थानां विकल्पनाद्वाऽप्यो विकल्पनेति तद्भावः ।

अन्वयासम्भवादिति । वृत्तौ दूषणजननपदेन प्रधानार्थाऽभिधायिना भाव्यम् । स्वस्य विशेषणाऽऽङ्गायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्, युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादिति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः । *अत एवेति* । व्यपेक्षावादस्याऽऽपातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः । *दूषणमप्युक्तमिति* । अस्य नानाकारकत्वाद्दिघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः । अयं दण्डो हरोऽनेनेत्यादिनेति शेषः ॥ ३२ ॥

परीक्षा

एव राजादिपदार्थं संख्याविशेषस्यान्वयस्यायोग इत्यर्थः । *समासनियमेति* । समासस्य नित्यत्येत्यर्थः । अस्माकन्तु वक्ष्यमाणरीत्या तत्रापूर्वमिति भावः ।

एव सूत्रमिति—"विभाषा" इति सूत्रमित्यर्थः । *अन्वयासम्भवादिति* । पद्मभेदमत्वेन पद्मरुपश्रुति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणायैकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे पदान्तरजन्यार्थोपस्थितिमुल्लेखविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमिति कार्य्यकारणभावात्कारणार्थनान्वयासम्भवादित्यर्थः । *अत एव*—व्यपेक्षापक्षे गौरवादेव ॥ ३२ ॥

कैयटोक्तदूषणमाह—*तथेत्यादिना* । *लोप इति* । विपहवाक्ये निष्क्रान्तः

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३३॥

आदिना घनश्यामः, हंसगमन इत्यादाविद्यादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः । द्रुपणान्तरमाह—*बहुव्युत्पत्तिभङ्गनमिति* । अयमाशयः—
चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । ग्रामोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्रासिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादयोधोत्तरं तत्सम्यन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्रासिकर्मं ग्राम इत्यर्थाभावात् ।

प्राप्तेति कप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्रासिकर्ममिति, स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदा-

दर्पणः

कैयटोक्तं दोषसङ्घातमाह—*तथेत्यादि* । *इति द्रुपणान्तरमिति* । इत्याकारकं द्रुपणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* । निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानां लोपवचनमित्यादिक्रान्तमित्यर्थः । एतद्द्रुपणोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—*द्रुपणान्तरमिति* । व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कृतुंमाह—*अयमाशय इति* । *लक्षणेति* । वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह—*प्राप्तोदको ग्राम इति* । *लक्षणायामपीति* । इदञ्च मोमांसकमतेन । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव तर्लक्षणात्वाऽन्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः । लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति—*अर्थाभावादिति* । प्रासिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धिनो लाभेऽप्यनुभूयमानोक्ताऽर्थाभावादित्यर्थः । *तर्हि समानाधिकरणेति* । *समानाधिकरण्यं प्राऽत्र समानविभक्तिकत्वम् । अन्यथा कर्म-

परीक्षा

कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्य सम्प्रत्ययाय तद्वाचकानां क्रान्तादिशब्दानां यथाप्रयोगो भवति; तथा वृत्तिजन्यबोधेऽपि तेषाम्भानमस्तीति तत्तदर्थवाचकानाम्प्रयोगः स्यादिति ते लोपो वाच्य इति भावः । *पूर्वोक्तानां*—निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानाम् । *तत्र*—समासे । *तदसम्भवात्*—लक्षणाया असम्भवात् । प्राप्तेत्यत्र कर्त्तरि कप्रत्ययस्य सत्त्वादाह—*प्राप्तीति* । *अलाभादिति* । किन्तु प्रासिकर्त्रभिन्नोदकसम्बन्धीत्येव बोधः स्यादिति शेषः । *कर्मणि लक्षणेतीति* । विशेषणविशेष्यभावपरीत्यमपि चित्रगुरित्यादावन्वयपदार्थस्यैव भविष्यतीति भावः । *व्युत्पत्तेरिति*—‘राजापुः’ इति वास्यात्राजपुरुष इति बोधापत्तिवारणाय तथा व्युत्पत्तिः कल्पनीया । सामानाधिकरण्यमत्र—*समानविभक्तिकत्वम् । *अन्यथा*—उदकाभिन्नप्रासिकर्मतिबोधस्वीकारे, कर्तृतासम्बन्धेनोदकस्य

न्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदे-
नोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यतः
कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः ।

अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तुसम्बन्धिप्रामो-
लक्ष्यत इति चेद् ? न । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्यकर्तारं प्रति विशेष्यताया
असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्यु-
त्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन
सममभेदान्वयापत्तेश्च ।

एवम्, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उद्धृतौदना, बहुपाचिकेत्यादा-
वपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकवहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणो-

दर्पणः

लाक्षणिककान्ताऽर्थोदकपदाऽर्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगम इत्यर्थः । *भङ्गापत्तेरिति* ।
तादृशव्युत्पत्तेरत्रैव व्यभिचारादिति भावः ।

ननु तद्व्युत्पत्तौ सामानाधिकरणस्यैकाऽर्थाऽभिधायित्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्वि-
पयोऽत आह—*प्राप्तेरिति* । *अन्वयासम्भवादिति* । नामार्थात्त्वर्थयोः साक्षा-
द्भेदेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पत्त्यादिति भावः । *अन्यथा देवदत्त इति* । *अन्यथा-
उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः । *प्रामो लक्ष्यत इति* । वाक्येनेति शेषः । उक्त-
बोधस्य सम्भवदुक्तिकृते कथञ्चिल्लक्षणाऽपि कल्प्येत, तदेव नाऽस्तीत्याह—*प्राप्ते-
र्धात्वर्थतयेति* । 'प्रकृतिप्रत्यययोः' इति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचरितत्वं सम्भा-
व्याह—*प्राप्तपदे इति* । *नामार्थत्वेनेति* । नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामा-
र्थत्वादिति भावः ।

अभेदान्वयापत्तेश्चेति । समानविभक्तिकनामाऽर्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
द्रष्टव्यमिति । भवन्मते बहनकर्माऽभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणा-
यामपि रथकर्मकवहनकर्ताऽनइवानितीप्सिताऽर्थस्याऽलाभ एव । कर्माथकप्रत्ययस्य
कर्तारि लक्षणायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्त-
व्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयमित्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽभ्युपगमादित्यनेनाऽन्वयि । अत्र 'ऊढरथः' इत्यादि समाप्ते

परीक्षा

प्राप्तिक्रियायामन्वयास्वीकारे चेति शेषः । *असम्भवाच्चेति* । नामार्थात्त्वर्थयोर्भे-
देनान्वयासम्भवेनासम्भवादित्यर्थः । अन्यथा नामार्थात्त्वर्थयोरपि भेदस्वीकारे
कप्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणा न स्वीक्रियते, किन्तु प्रत्ययार्थः कर्ताः प्रकृत्यर्थो विशेषण-
मित्यस्तु । तस्मिन्नुदकस्याभेदान्वयः । *लक्ष्यत इति* । उदकपदेनेति शेषः । अयान्त-
र्याक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थस्यान्यत्र दृष्टत्वादित्याशयेन दाहते—*अथेति* ।
ननु भवन्मते कर्तुराल्यातस्य प्रकृतिवाच्यक्रियाम्प्रति विशेषणत्वं दृष्टमिति "प्रकृति-
प्रत्ययौ" इति नियम औत्सर्गिक इत्यत आह—*प्राप्तपदे इति* । इत्यादावपि

दूदेदयः, ओदनकर्मकोद्धरणायधिः, बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बो-
धाभ्युपगमात् । अतिरिक्तशक्तिपदे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोद-
ककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्रातोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव
निर्वाह इति भावः ॥ ३३ ॥

साधकान्तरमाह—

अपष्टवर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।

कलृप्तत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३४॥

अयम्भावः—चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोः स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना
शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्वामी
गौरिति बोधापत्तेः । नाऽपि गोपदे । गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधा-
पत्तेः । चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयाऽयोगात् ।

नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृ-
शगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य
वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् ।

नच गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् ।

दर्पणः

विशिष्टादत्यभ्युपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह—*अतिरिक्तेति* ॥३३॥

पष्टवर्थबहुव्रीहियुक्तेषु वीजं प्रदर्शयति—*अयम्भाव इति* । *विना शक्ति-
मिति* । *समुदायशक्तिमित्यर्थः* । *न च तत्रेति* । तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयो-
रित्यर्थः । *चित्रस्वामीत्यादि* । समानाधिकरणनानार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति
भावः । ननु गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा । गवि चित्रस्याऽभेदान्वये चित्राऽभिन्न-
गोस्वामीति बोधो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*चित्रादिमात्रस्येति* । आदिना गवादि-
परिग्रहः । प्राथम्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्याशयेन चित्रपदोपादानम् ।

लक्ष्यैकदेशत्वेनेति । लक्ष्यगोस्वामिरूपपदायकदेशत्वेनेत्यर्थः । *अन्वयायो-
गादिति* । एकपदाऽर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषे-
प्यतासम्बन्धेनापरपदजन्योपस्थितेऽनुत्पत्त्यर्थपर्यवसितायाः, “पदार्थः पदार्थेनाऽ
न्वेति” इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधादुक्तान्वयाऽभावादिति भावः । कस्यचिन्मतमादाहूय

परीक्षा

पूर्वबद्व्युत्पत्तिविरोधो वाच्य इति शेषः । स्वमते तु दोषो नास्तीत्याह—*अति-
रिक्तेति* ॥ ३३ ॥

प्रतीतिरिति । अनुभवसिद्धेति शेषः । परोक्षमनूय दूषयति—*नचेति* ।
लक्ष्यैकदेशत्वेन । गवादेर्लक्ष्यैकदेशत्वेनेत्यन्वयः । *तत्र*—गवादी । *चित्रादि-
मात्रस्य*—चित्रपदार्थस्य । *तादृशगोस्वामीति*—चित्राभिन्नगोस्वामीत्यर्थः ।
साक्षात्सम्बन्ध इति । गोपदस्यान्यपदार्थे स्वामिनि साक्षात्सम्बन्धश्चित्रपदार्थस्य

एवमपि प्राप्तोदकः कृतविंश्व इत्याद्यपष्टयर्थवहुव्रीहौ विनिगमकाऽ-
प्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्रर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् ।

नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् । बोधावृत्तिप्रसङ्गात् ।
नच परस्परं तात्पर्यप्राहकत्वादेकस्यैवेकदा लक्षणा, न द्वयोरिति, न
बोधावृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थेन
लक्षणाया असम्भवात् ।

नच चरमपदे एव साः प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात्, प्रत्ययानां
सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् । एवं हि
बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः । “अनेकमन्यपदार्थ” (पा०सू० २।२।४) इत्य-

दर्पणः

निरावृष्टे—*नवेति* ॥ *साक्षादिति* ॥ गोद्वारक इत्यर्थः । तथाच पष्टयर्थवहु-
व्रीहौ न व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः ॥ *पदद्वय इति* ॥ विनिगमकाऽभावादिति
भावः ॥ *नैयायिकेति* ॥ अस्य प्राचीनेत्यादिः । एकदेशान्वयपक्षे हि तैरित्युक्तम् ॥
बोधावृत्तौति ॥ बोध्यमानस्य स्वामिनो द्वेषा भानापत्तेरित्यर्थः ॥

विनिगमनाविरहति । चित्रपदं तात्पर्यप्राहकमुत गोपदमित्येकतरपक्षराति-
युक्तिविरहतादवस्थेनेत्यर्थः ॥ *असम्भवादिति* ॥ एकतरपदे लक्षणाया असम्भ-
वादित्यर्थः । पदद्वये लक्षणायान्तुक्तदोष इति भावः । प्रत्ययायांशुपराचिरेव उच-
रपदे लक्षणायां विनिगमिका भविष्यतीत्याशङ्क्य निरावृष्टे—*नवेति* ॥ *एवं इति*
उत्तरपदस्यैवाऽन्यपदार्थलक्षकत्वे इत्यर्थः ॥ बहुव्रीह्यसम्भवे हेतुनाह—*अनेकमिति* ॥

परीक्षा

तु गोद्वारक इति परम्परयेति विनिगमकसत्त्वात्प्रोपदस्यैव लक्षणेति, न पष्टयं बहुव्रीहौ
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनेति भावः । *एवमनोति*—चित्रगुरित्यत्र गोपदलक्षणाया निरावृष्टिः ।
विनिगमकाप्राप्तेरिति । कस्य लक्षणेत्पत्र विनिगमकाप्राप्तेरित्यर्थः । ननु तत्रानु-
दक्यपदस्य द्रव्याभिषायाकृतया तदर्थस्य साक्षात्सम्बन्ध इति तस्यैव लक्षणाऽस्तिवत्त्वं
आह—*यौगिकानामिति* । *अविशेषादिति* । “सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवा-
धीयते” इतिसिद्धान्तात् । *लक्षणाया असम्भवादिति* । एकतरपदे एव लक्षणाया
असम्भवादित्यर्थः । पदद्वयलक्षणायान्तु दोष उक्त एव ।

प्रत्ययायांशुपराचिरेव एवोत्तरपदलक्षणा विनिगमका भविष्यतीत्याशङ्क्य निरा-
वृष्टे—*नवेति* । *एवं हि*—उत्तर—पदस्यैव लक्षकत्वे हि । बहुव्रीह्यसम्भवे काल-
माह—*अनेकमिति* । प्रतिपादकत्वेन तद्विधानादित्यनेन यस्य समुदायस्य शास्त्रेण
माधुत्वं बोध्यते, तस्यार्थप्रतिपादकता न विधीयते ; किन्तु तदर्थप्रतिपादकत्वे
लौकिकमाधित्य तदनुवादेन साधुत्वनाप्रस्य विधानं क्रियते । अत एव “पदवि-
विधति” इति मूत्रेण पदस्य शास्त्रादीनामर्थक्यनेऽपि साधुत्वबोधनं सङ्गच्छते । अत एव
सम्भर्तृम्यभाष्ये “स्यभाषत एव तेषां शब्दानामेव्यर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेन-
न्यायानं क्रियते” इत्युक्तम् । एवञ्चान्यपदार्थप्रतिपादकत्वं लौकिकं बहुव्रीहिसंज्ञायां
निमित्तं तद् भयङ्गते नास्तीति बहुव्रीहिसंज्ञा न स्यादिति भावः ।

नेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वेन तद्विधानात् ।

किञ्चैवं सति घटाऽऽदिपदेव्यपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् । पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् । एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधोपापत्तिरिति चेद् ? अत्रान्युदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

एवञ्च, अपघ्नपर्यवहुव्रीहौ, व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना, उक्तयुक्तेः ।

५१५३११५५५

द्वयं.

तद्विधानादित्यर्थः ।

अयम्भावः—वृत्तेर्विशिष्टार्थकत्वं न दास्यत्रैस्मान्मयम् । “अचतुर” इत्यादावर्थाऽनादेशानात् । किन्तु लौकिकव्यवहारगम्यम् । “स्वभावत एव तेषां शब्दानामेव्यर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियेत” इति समर्थसूत्रभाष्यात् । “अनेकमन्यपदार्थे” (पा०सू० २।२।२४) “चार्यं द्वन्द्वः” (पा०सू० २।२।२९) इत्यादीनामनेकप्रथमान्तमन्याऽर्थप्रतिपादकं बहुव्रीहिसंज्ञकं भवति, चाऽर्थं वर्त्तते यः प्रथमाऽन्तसमुदायः स द्वन्द्वसंज्ञको भवतीति क्रमेण लोकसिद्धाऽर्थाऽनुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रम् । अर्थस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । स्वसमानार्थकवाक्याऽनिवृत्तये विभाषाऽधिकारोऽपि विधेयः स्यात् । एवञ्च सुबन्तसमुदायस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे, कथं बहुव्रीहिः स्यादिति ।

नन्वेकपदस्याऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे तात्पर्यग्राहकतयापरपदस्याप्युपयोगित्वेन समुदायस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वमविरूप्यमत आह—*किञ्चैवमिति* ॥ समासस्य चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सतीत्यर्थः ॥ इष्टापत्तावाह—*एवं सतीति* ॥ चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः ॥ *अत्रापि* । प्राप्नोदकादावपीत्यर्थः ॥ *आपत्तिरिति* ॥ आपाद्यन्यतिरेकनिर्णयकालिकाऽऽपाद्यव्याप्यापादकत्वज्ञानसत्त्वादिति भावः ॥

नन्दकपदमात्रश्रवणात् लस्याऽर्थबोधः, तदानीं लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यग्राहकपूर्वपदोपस्थितेरभावाद् आह—*अन्यत्रेति* ॥ भूपणे इत्यर्थः । *विस्तर इति* । उत्तरपदलस्याऽर्थं प्रकृत्यर्थत्वाभावेन तत्र प्रत्ययाऽर्थाऽन्वयाऽऽपत्तिरित्यादि तत्रोक्तम् ॥ *व्युत्पत्तीति* ॥ व्युत्पत्तित्यागः प्रकृते प्रतिज्ञाहानिर्य ॥ व्यपेक्षावा-

परीक्षा

नन्वेकस्य पदस्य लक्षणा-अपरस्य पदस्य तात्पर्यग्राहकताऽऽश्रीयते, तावतवानेकपदस्यान्यपदार्थप्रतिपत्त्युपयोगिताऽस्तीति नानुपपत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *एवं सति*—चरमपदस्यैव लक्षकत्वे सति । *उपयोगसम्भवादिति* । तथाच घटादिशब्दानां घटादिवाचकत्वव्यवहारोच्चेदापत्तिः । ननु तथैवास्त्वित्यत आह—*एवं सतीति* । चरमवर्णमात्रस्य वाचकत्वे सति । ननु पूर्वपदोपस्थितिस्तात्पर्यग्राहिका सा नास्तीति नोदकपदमात्रश्रवणेऽर्थप्रत्ययापत्तिरत आह—*अन्यत्र विस्तर इति* । उत्तरपदमात्रस्य लक्ष्यत्वञ्चेदर्थार्थः, प्रकृत्यर्थो न स्यात्तत्त्वस्य समुदायपर्याप्तत्वादिति तादृशाथं प्रत्ययार्थानन्वयापत्तिः । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरिति समुदायस्य वाचकत्वमभ्युपेयमिति शङ्कानुत्थानायाह—

अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योप-
पत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तवास्ति ॥ तत् किं, सर्वत्र समासे शक्तिं
न कल्पयेरिति वाक्यार्थः ॥

यत्तु व्युपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः । न समासे शक्तिः,
राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध-
भिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः।

दर्पणः

दिन इति समर्थसूत्रे “परस्परान्वययोग्यत्वस्वरूपसामर्थ्यमेव व्युपेक्षा” इति वादिव
इत्यर्थः ॥ *न समासे शक्तिरिति* । समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः ।
समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नास्तीति यावत् । संवृष्टार्थमिति
भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिबन्धनत्वात् परस्परव्युपेक्षैव सामर्थ्यम् ।
“इसुतोः सामर्थ्यं” (पा०सू० ७।३।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सर्व-
त्रेवाऽङ्गीकारात्, पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च, अन्यथा समासादावेकार्यभावात्, पराङ्ग-
वद्भावादौ व्युपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्युपेक्षाऽनादरे तु, “ऋतेन मित्रावरुणावृता-
वृथावृतस्पृशौ” इत्यादावृतेनेत्यादेः पराङ्गवद्भावे सति, “आमन्त्रितस्य च” (पा०सू०
१।१।९८) इत्याद्युदात्ताऽऽपत्तिः ।

न च “तन्निमित्तप्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वा-
चकमेव पराङ्गवदित्यर्थेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावाऽप्रसक्तिरिति वाच्यम् ।
समर्थपरिभाषानाधित्य तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । “ऋतेन मित्रावरुणौ”
इत्येतयोः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्येन परस्परसामर्थ्यात् “मित्रा वरुणावृतस्पृशौ”
एतयोस्तु पार्ष्टिकाऽन्वयबोधसत्त्वादस्त्येव सामर्थ्यम् । स्पष्टं चेद् वेदभाष्ये ।
अत एवाऽनन्तरपाठोऽपि चरितार्थः । ‘पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य’ इत्यादौ निरुक्त-
व्युपेक्षास्वसामर्थ्याभावादेव समासाऽप्रसक्तेः ।

समर्थसूत्रार्थस्तु—पदसम्बन्धो समासादिविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोग्य-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकस्वरूपव्युपेक्षाऽऽपरनामरूपसामर्थ्यवत्पदाऽऽधितो बो-
ध्य इति बहुग्रोहो चित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽऽभावात्परम्परयेति ।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदेनैकार्यभावादिमते स्वाश्रयवाचांतिरिक्ताऽर्थाभिधाष-
कत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः । तत्राश्रयवाचांतिरिक्ताऽर्थवत्त्वाऽभा-
वात् । वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिशुद्धरुदे पङ्कजादियोगरुदे च कोशा-
ऽऽदिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । शुद्धयोगिकृ-
श्रवादिमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुकत्वात्समासपदप्रत्येकपदवृत्त्यवो-
पपत्तेश्च हेय इति तदभिसन्धिः । शक्तिःकल्पकाऽनुपपत्त्यभावं तत्प्रयोजकतया दर्शयति-
राजपुरुष इत्यादाविति ।

परोक्षा

एवञ्चेति । *इति वाक्याथ इति* । तथाच न पौनरुक्त्यमिति भावः । *व्युपेक्षा
यादिनः* । समर्थसूत्रपदकं सामर्थ्यं परम्परान्वययोग्यार्थकत्वमावृत्तमिति यादिनः ।
बोधोपपत्तेरिति । तथाच तत्पुरस्त्युक्ते विप्रह्वारके पूर्वपदाच्छुद्धमाना वा विम-

अत एव राज्ञः पदार्थकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न वा घनदयामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादाविवादिप्रयोगापत्तिः । उकार्थकतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा “विभाषा” (पा०सू० २।७।११) इतिसूत्रावश्यकत्वम् । लक्षणया राजसम्बन्ध-भिन्नः पुरुष इति ब्रुवोर्धयिषायां समासस्य राजसम्बन्धवानिति

दर्पणः

न च सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्येवं च न्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवा-दोऽप्युपपत्स्यते । राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदास्यं आश्रयतयाऽन्वयेनैवौ-पपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम् । ‘राजा पुरुषः’ इत्यादावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपा-ताऽतिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास-म्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेहेतु-त्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसम्बन्धरूपनामाऽर्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुप-स्थितेः पुरुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपातातिरिक्तत्वविशेषणात् ‘चन्द्र इव सुखम्’ इत्यादाविवपदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषये मुखे निपाताऽति-रिक्तनामार्थचन्द्रस्य तथोपस्थित्यविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः । अभेदाऽति-रिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निरेशाच्च ‘राजा पुरुष’ इत्यादावभेदाऽन्व-येऽपि न सा ।

न च समल्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि नाम्नो विशेषणीयत्वात् प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । गौरवात्, क्वचिदगत्या सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्यान्याय्यत्वाच्च । प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाभ्युपगमरूपगतिस्तत्वात् । निपातानां द्योतकत्वमनये घटादिपदानां घटा-दिप्रतियोगिकलाक्षणकतयैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः ।

अत एवेति । पूर्वपदस्य सम्बन्धिलक्षणिकत्वादेवैत्यर्थः । *नविशेषणान्वय इति* । “पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति” इति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु ‘गभीरायां नद्यां घोष’ इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थकदेशनद्यादौ गभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशाऽन्वयो दुर्वार इति चेद् ? न । दृष्टान्तासिद्धेः । तत्राऽप्येतन्मते नदीपदस्य गभीरनदीतीरल-क्षकताया, गभीरतात्पर्य्याहकतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोपात्, सादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य मन्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति ।

उकार्थकतयेति । तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैव काशाम्ब्य-वधिकनिष्क्रमणकत्रांघ्र्यं लक्षणाऽभ्युपगमेनैवेप्सिताऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः । *आवश्यकत्वमिति* । तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया

परीक्षा

क्तिस्तदर्थविशिष्ट लक्षणा स्वीक्रियत इति भावः । *अत एव*—राजपदस्य राजसम्ब-न्धे विशिष्टे लक्षणास्वीकारादेव । *प्रयोगासम्भवादिति* । पूर्वपदस्य लक्षणया तद-र्थप्रतिपादकत्वसम्भवेन “उक्तार्थानामप्रयोगः” इति न्यायेन तदर्थप्रतिपादनाय प्रयो-गासम्भवादिति भावः । यदुक्तम्प्राक् विभाषावचनञ्च कार्यमिति तत्परिहारमाह—

बुधोद्ययिपायां विप्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नाऽपि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका । तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् ।

न च शक्त्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अत एव राजादिपदशक्त्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न बोधः । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यपच्छर्थवहुमीहौ लक्षणाया असम्भवे बहुभ्युत्पत्तिभङ्गनापत्तेरिति वाच्यम् । 'प्राप्तोदकः' इत्यादाबुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च ।

घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते । विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वस-

दर्पणः

स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः । *प्रतिबन्दीति* । पङ्कजादिपदे पद्मत्वादिविशिष्टशक्त्यभ्युपगमरूपेत्यर्थः । अवयवशक्तिमजानतोऽपीत्यपिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते । *शक्त्यग्रहे* । अवयवशक्तिग्रहाभावे । *तेभ्यः* । पङ्कजादिपदघटकाश्रयवेभ्य इत्यर्थः । *विशिष्टार्थप्रत्यय इति* । पद्मत्वाऽऽदिरूपेण पद्माऽऽदिबोध इत्यर्थः । लक्षणायाः शक्तिघटितत्वादिति भावः । *अत एवेति* । तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः । उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह—*यौगिकत्वेनेति* । विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम् ।

ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि सममत आह—*प्रत्ययानामिति* । यथाश्रुतप्रकृत्यर्थत्वस्यादकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपद्मन्वया व्याचष्टे—*सन्निहितेति* । दण्डिनमानय, इत्यादौ व्यवहितपदार्थदण्डादौ कर्मत्वात्प्रत्ययवारणाय *सन्निहितेति* । तथाच 'अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर' इति न्यायोत्तरपद एव लक्षणेति न बोधाऽऽवृत्तिरूपदूषणमपीति भावः । पूर्वोक्तदूषणान्तरमुद्धरति—*घटादिपदे चेति* । कल्प्यमानेत्युक्त्या अकल्पितत्वं सूचयति—*विशिष्टस्यैवेति* । व्यवहारा-

परीक्षा

न वा विभाषेतीति । पूर्वोक्तपङ्कजशब्दवदिति दृष्टान्तोपादानं खण्डयति—*नार्पाति* । *नचेति*—*नहीत्यर्थः । लक्षणायाः शक्त्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वेन शक्त्यार्थग्रहाभावे लक्षणायास्तत्रासम्भवादिति भावः । *अत एव*—*राजपुरुषादिसमुदाये प्रत्येकपदस्य बोधकत्वादेव । *न बोध इति* । शक्त्यार्थोपस्थित्यभावेन लक्षणायाऽर्थोपस्थित्यसम्भवादिति भावः । द्वितीयकारिकासूचितं दोषं परिहरति—*नापि चित्रगुरिति* । *विलम्बितत्वादिति* । तथाच न पूर्वोक्तो विनिगमनाविरह इति भावः । उत्तरपदस्यैव लाक्षणिकत्वे साधकान्तरमाह—*प्रत्ययानामिति* । *अनुरोधाच्चेति* । उत्तरपदलक्षणेति शेषः । यदुक्तम्प्राक् घटादिपदेष्वपीत्यादिना तत् खण्डयति—*घटादिपदे चेति* । मनु चरमवर्णमात्रस्य सङ्केताभावेऽपि बोधकत्वमस्त्वित्याह आह—*बोधकः-

त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः । स्वीकृतञ्च घटादिपदेऽपि चरम-

दपणः

दिना तत्रैव तन्निर्द्धारणादिति भावः ॥ अशक्तत्वादित्यस्य, येन तत्रापि विनिगमकग-
वपणा स्यादिति शेषः । *उत्तरपद इति* । प्राप्तोदकादिघटकोदकादिपदे इत्यर्थः ॥ सा-
लक्षणा । *विशेष इति* । घटादिपदात् समासस्य लक्षणाया वैपम्यमित्यर्थः ॥

*अत्रेदं बोध्यम्—उक्तयुक्त्योपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समासार्थं लक्षणा, पूर्व-
पदं तात्पर्यप्राहकम् । तत्पुरुषेऽपि क्वचिद्व्यपिप्लोत्याद्येकदेशिनि चरमपदस्यैव सा ।
पिप्लव्यार्थार्थं इतरद् घोतकम् । नोलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न कापि सा, प्रत्ये-
कपदशक्त्युपस्थितयोरभेदाऽन्वयसौलभ्यात् । बहुमीही त्तरपद एव संति सार एव
व्यक्तम् । पाणिपादमिति द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा, पदान्तरं
घोतकम्, तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वयः । एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्न-
प्रत्येकपदार्थयोर्द्वन्द्वस्यैव सा । अत एव द्विवचनाद्यर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र । समाहार-
द्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः ।

यद्वा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदशक्त्यु-
पस्थाप्ययोरेव साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः । “द्वन्द्वश्च प्राणि” (पा०सू० २।४।२) इति
प्रकरणातिदिष्टैकत्वसमासस्य समाहारपदव्यपदेश्यत्वम् । इतरत्र तु तद्व्यवहार औप-
चारिकः । नापि इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः । एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वेऽपि च लक्षणा । एक-
स्मृत्यारूपपदद्वयात् प्रत्येकशक्त्युपस्थिताऽर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवाद् । एकक्रियाऽन्व-
यित्वरूपस्य एकतुद्वयवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र
लक्षणपदाऽसम्भवाच्च । “चाऽर्थं द्वन्द्व” इत्यस्य चाऽर्थाऽन्वययोग्य इत्यर्थान्न तद्-
विरोधोऽपि ।

युक्तं चैतत् । द्वन्द्वत्वाऽवच्छिन्नस्य प्रधानीभूताऽर्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, “द्वन्द्वः
सामासिकस्य च” (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगण-
नस्य भगवत्कृतस्य सङ्गतेः । विशिष्टशक्त्या लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्र-
तिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यशु-भारतभावदीपे-सममेकत्राऽऽसन्नं समासो, विदुषां गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थं
कथार्थं वैकत्राऽवस्थानम् । तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चानुरर्थिककृत् । तस्य
“उत्प्रेक” (पा० सू० १।३।१०) इतीकादेशः । “यस्येति च” (पा० सू० ६।४।१४८)
इत्यल्लोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम् । “द्वन्द्वं रहस्य” (पा० सू० ७।१।१९) इति
सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शान्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम् ।

तच्च विदिताऽर्थस्य चानुरर्थांमदनाद्रथन्तराऽधिकरणन्यायेन सांकेतितममास-
शब्दात् पारिभाषिकसमासरूपाऽर्थान्यैवोपस्थितेरुचितत्वेन प्राप्तस्य सामूहिककः

परीक्षा

त्वस्यापीति* । ‘बोधकत्वं शक्तिः’ इति मतेऽपि चरमवर्णमात्रे बोधकत्वं नास्ति ताव-
न्मात्रार्थप्रत्ययामावात् । किन्तु घट इत्यादि समुदाये एव तस्य सत्वम् । *प्रकृतेः-
सामाम्येते । *सन्निधानेन*—उत्तरपदस्य सन्निधानेन । *सा*—लक्षणा । *विशेष

वर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः ।

दर्पणः

समासशब्दात्तदनभिधानात् । “द्वन्द्वं रहस्यं” (पा० सू० ८।१।१५) इत्यनेन रहस्यं व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंलिङ्गस्य तद्वाचित्वाऽसम्भवात् । समासवाचिनश्च तस्य पुंलिङ्गतायाः “चाऽर्थे द्वन्द्वः” (पा० सू० २।२।२८) इत्यादौ दृष्टत्वात् पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्यौचित्याच्च चिन्त्यम् ।

न च साहित्याभानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां, पदय ध्वं, खदिरं छिन्धीति वाक्यत्वं पदय ध्वखदिरौ छिन्धीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थद्वित्वाच्चिच्छन्नधर्मिकस्यैव पदार्थाऽन्तरान्वयबोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽपि तदवच्छेदेनाऽन्वयस्यैवोचितत्वात् ।

न च द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकसाहित्यभानमन्तरं द्वित्वाऽन्वय एव दुर्लभ इति वाच्यम् । योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणाद् उपस्थितेयोग्य एव तदन्वयात् । अत एव ‘घटेन जलमानय’ इत्यत्र छिद्रतरस्यैव योग्यतावलेनाऽन्वयः । न तु छिद्रतरत्वप्रकारकः शब्दबोधः । तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव द्वित्वाऽन्वययोग्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहाच्च । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र ।

न च “क्षौमवसनावग्निमादर्धायाताम्” इत्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम् । “यत् कर्त्तव्यं तदनया सह” इतिवचनान्तरात्तिसद्धेः । यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयित्वरूपव्यपेक्षा दुर्घटा ; तथापि “चाऽर्थे द्वन्द्वः” (पा० सू० २।२।२९) इति विधिसामर्थ्यादेव तत्र समासः, तदर्थस्तूलः । समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं भाष्ये । यत्पेक्षयां क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्त्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति ; तन्न । क्वचिदंतस्य क्वचित् पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याधयणे समर्थमूत्रे वाच्यभेदापत्तेरिति पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनाऽपि परिहरति—*स्वीकृतमिति* ।

चरमवर्णस्यवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहिताऽन्तिमवर्णस्येत्यर्थः । नाऽतः केवलचरमवर्णाद्वर्षोधापत्तिः । अधिकमप्रे चक्षते ॥ “व्यपेक्षायां मामर्थ्ये ममास पक्षोऽसद्गृहोतो भवति” इति भाष्याशयं प्रकृतान्वयैवाधिकमतं रूप-

परीक्षा

इति* । घटादिपदात्समासस्य लक्षणायां वैषम्यमित्यर्थः । तथाचोक्तस्य बहुमीदी लक्षणा सम्भवतीति भावः । यदुक्तं ममासदृष्टान्तेन घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव बोधकत्वापत्तिरिति तत्रेष्टापत्त्या तामापत्तिं परिहरति—*स्वीकृतम्वेति* । *मीमांसकम्मन्यैरिति* । अनेन चरमवर्णस्यायोधकत्वे—एव सर्वानुग्रहो न तु चरमवर्णस्य वाचकत्व इति—दृष्टापत्तिरनुचितेति सूचितम् । *इत्याहु रिति* । अत्र बहुत्वप्रदर्शकवचनेनान्योऽपि तदीयोक्तोऽर्थः सद्गृहीतः । तथाहि—उपप्लुम्भमित्यादौ प्रत्ययार्थान्वयपूर्वपदलक्ष्यार्थं पण्येतिपेदुत्पप्युत्पत्तिभङ्ग इति तत्राप्युत्तरपदस्यैव कुम्भमर्मात्रे—लक्षणा पूर्वपदान्तात्पूर्वपदाह्वयम् । तत्पुरुषेऽप्येकैतानिममात् उत्तरपदस्य लक्षणाक्रमेणारत्समासं तु न कस्यापि लक्षणां छिन्नु शक्येतिपत्तिस्य पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थेभेदमन्वयनान्वयः । ममाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्य पाणिपार्श्वमित्यादौ पाणिपार्श्वममाहारं लक्षणा

अत्रोच्यते-समासे शक्यस्योकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न
 स्यात् । अर्थवत्त्वाभावाद्, "अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्"
 (पा० सू० ७।१। ४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च "कृत्तद्धितसमासाश्च"
 (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थ-

परीक्षा

पूर्वपदं तात्पर्यप्राहकम् । युञ्जानेभ्यदानां द्वन्द्वः-तत्राप्युत्तरपदस्यैव सर्वार्थसमाहारो
 लक्षणा, अन्येषान्तात्पर्यप्राहकता । समाहारः-समूहः, अपेक्षानुद्विविशेषनया ।
 न च तस्यां कर्मत्वाद्यनन्वय इति वाच्यम् ? परम्परया तदन्वयसम्भवात् । इतरेतर-
 योगद्वन्द्वे यदि सहित्यानुभवोऽस्ति; तदा तूत्तरपदस्य ध्वरादिरावित्यादौ साहित्य-
 विशिष्टध्वरादिरयोर्लक्षणा । अत एव तयोः सामर्थ्यात्समासमन्ता । सामर्थ्यस्य
 साक्षात्परम्परया वाखण्डप्रयोज्यविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपकत्वरूपतया
 साहित्यनिरूपितविषयताद्वारा ध्वनिष्ठविषयतायाः स्वदिरनिष्ठविषयतायाश्च निरूप्य-
 निरूप्यकभावात् । द्विवचनाद्यर्थद्वित्वादेः साहित्यावच्छिन्नेऽन्वयः, यदि तु द्वन्द्वविष-
 येऽपि न साहित्यप्रतीतिस्तदा कस्यापि पदस्य न लक्षणा । अत एवोभयपदार्थप्रधानो
 द्वन्द्व इति सङ्गच्छते । समाहारोतरेतरयोग इति व्यवहारभेदस्तु "द्वन्द्वश्च पाणि-
 त्प्यम्" इत्यादिमुद्रप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाध्यः । साहित्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपस्य तूत्तर-
 कालम्मानयो बोधः । "वार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रस्य चार्थान्वययोग्यार्थकानां द्वन्द्व-
 सन्ता भवतीत्यर्थः । अत एव गीतायाम्-"द्वन्द्वः मामामिकस्य च" इत्युक्तम् । समा-
 सममूहमध्य इत्यर्थात् । समासान्तरे पूर्वपदार्थोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावो द्वन्द्वे
 तुमयोर्वृत्तां वा समप्रधान्यमित्यस्य समामान्तराच्छेदत्वमिति । न च साहि-यस्य
 शाब्दबोधवत्त्वाभावे पूर्वोक्तसामर्थ्याभावाद्वच्छिन्धि खदिरम्पर्येत्यत्रेव द्वन्द्वो न
 स्यादिति वाच्यम् ? द्वन्द्वोत्तरद्विवचनाद्युपस्थाप्य द्वित्वादिविषयतानादाय सामर्थ्य-
 सम्भवात् । एवञ्च व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । सामर्थ्यस्यैतद्रूपत्वम् "इसुयोः सामर्थ्ये"
 इत्यत्र क्लृप्तम् । द्विञ्च व्यपेक्षायाः सामर्थ्यरूपत्वे पराङ्गनावस्थेऽपि तस्याः सम्भ-
 वेनेऽस्त्वनिर्वाहः । अत एव "ऋतेन मित्रावरुणवृता वृथा वृतस्य शौ" इत्यादौ ऋते-
 नेत्यादेः पराङ्गवृत्ताये सत्यामन्त्रितस्याद्युदान्तत्वापत्तिवारणाय-आहन्धस्यामन्त्रिता-
 र्थस्य [यन्निमित्तन्तद्वाचकं यत् मुपन्तन्तत्राङ्गवद्वर्तित्यर्थकम्]-"यन्निमित्तग्रहणद्वर्त्त-
 न्यम्" इति वार्तिकम्, तस्य "समर्थानुवृत्त्या विद्वम्" इत्यनेन प्रत्याख्यानपरभाष्यं सङ्ग-
 च्यते । "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रस्य पदमर्थवर्धयिविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्र-
 योज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यवदाश्रितो योद्वय इत्येवार्थः ।
 न च द्वन्द्वसमासस्य साहित्यविशिष्टध्वरादिवत्त्वाद् द्विगोरप्येत्यन्ते समाहारोत्तरविशिष्टध-
 क्तये पञ्चदशोत्तर "आयन्तो वा" इति नपुंसकत्वाभावे षपसर्जद्वस्त्वत्वे समासका-
 रोत्तरपदद्विगुत्यात्स्त्रोत्वे सति "द्विगोः" इति ङीप् भवति, स न स्यात् । समाहारस्य
 वाच्यत्वं तु तत्रैकार्थीभावस्यावश्यतेति वाच्यम् ? समाहार इत्यस्य समाहारोऽपि
 विहितसत् इत्यर्थात् । सचोत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वेन पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया च
 तत्रापि सम्भवतीति नानुपपत्तिरिति ।

स्वसिद्धान्तमाह-अत्रोच्यत इत्यादिना* । *तस्य*-समासस्य । *अर्थवत्त्वा-

ताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूपणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समास-

दर्पण.

यति-अत्रोच्यत इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः ॥ *भाष्यसिद्धाया इति* । "समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्" इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रमत्तौ तद्व्यावृत्तये वचना-
रम्भमाशङ्क्य नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् । समासे शक्त्यनभ्युपगमेतु
तस्य वृत्त्याथ बोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविषये तस्याऽऽवश्यकतया नि-
यमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव । तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति
तत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्पदसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः । अन्यथा
धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानव्यर्थं स्पष्टमेव । 'इन्द्राद्विमानि' इत्या-
द्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थ-
तायाः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावाद्, "अर्थवद्ग्रहणं संज्ञिन्यपदेशार्थम्" इति
भाष्येणार्थवत्त्वेन सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यभ्युपगममन्तरेण
समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौर्भिस्यमेवेतिभावः ।

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यस्वीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिक-
संज्ञाऽनुपपत्तिः । तथाहि—न शक्यसम्बन्धो लक्षणाः, 'गभीरायां नद्यां घोष.' इत्या-
दावसम्भवात् । तत्र तावन्न गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः, न हि
तीरं नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा । गभीरपदाऽर्थस्यानन्वयापत्तेः । न च पदद्वये
प्रत्येकं सा । विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् । न च नदीपदेनैव गभीरनदीतीरं लक्ष्यते,
गभीरादिपदं तात्पर्यप्राहकमिति वाच्यम् । गभीरपदस्य तात्पर्यप्राहकत्वमुत नदीप-
दस्येति विनिगमनाविरहात् ।

नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति
वाच्यम् । गभीरपदस्याऽपि नित्यं गुणवाचकतया तदर्थस्याऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽवि-
शेषात् । तस्मात् पदद्वयलक्षणायां गौरवात् समुदाय एव साऽङ्गीकार्या । अत एवा-
र्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते । किन्तु स्वबोध्यरूपैव सा । अस्ति च
गभीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यज्ञाप्या गभीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीर इति । एवञ्च
चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नो गोस्वामिरुपाथंबोधकत्वरूपाऽर्थ-
वत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा नाऽनुपपन्नेत्यत आह—*समासवाक्य इति* । वास्य इत्यु-
क्त्या क्वचित्तत्सम्भवेऽपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसम्भवं सूचयति ।

अयमाशयः—स्वज्ञाप्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वम्, अपभ्रंशेऽपि तत्प्रसङ्गात् । किञ्च
स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिर्ज्ञापकतानिरूपरूपाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्यः । तत्र

परीक्षा

भावाद् *समुदायस्यार्थवत्त्वाभावाद् । वृत्त्याऽर्थबोधजनकत्वं त्वर्थवत्त्वमिति सिद्धा-
न्तात् । *सैति*—प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्यर्थः । *तस्य*—समासग्रहणस्य । न च शक्त्या-
र्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्, किन्तु वृत्त्या इत्यस्य निरेशोऽस्तु । एवञ्च शक्त्यभावेऽपि
लक्षणायाः स्वीकाराच्चानुपपत्तिरत आह—*समासवाक्य इति* ।

वाक्ये शक्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लक्ष-
णिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् ।

अथ "तिससृग्भि" इत्यारभ्य "ङ्योऽसुप्" इति तिप्प्रत्याहारो
भाष्यसिद्धस्तमादाय "अतिप्रातिपदिकम्" इत्येव सूच्यताम्,
कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु । तथाच
अतिप्--तवन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा
स्यादिति चेद् ? तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञाधारणायाऽर्थवत्त्वा-

दर्पणः

ज्ञापकत्वं वृत्त्या बोधकत्वमुत ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमाश्रम् । भाष्यः । वाक्ये लक्षणा-
भावप्रसङ्गात् । तदर्थस्य गभीराभिन्नस्य वृत्त्यबोधयत्वात् । नान्त्यः । प्रत्येकं वर्णा-
नामर्थवत्त्वापत्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेत्वेवाङ्गीकरणीयम् ।
तथाच समासे तदसम्भवेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्ति-
स्वीकार आशङ्क्य इति ।

भाष्यसिद्ध इति । "तियेकांदेगे प्रतिपेधोऽन्तवत्त्वात्" इत्यादेस्तत्राऽभिधा-
नादिति भावः । *सूच्यतामिति* । "अतिप्समासश्च प्रातिपदिकम्" इत्येव सूच्य-
तामित्यर्थः । तथा च तिद्मुबन्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिप-
दिकत्वालाभादतिरिच्यमानं समासग्रहणं नियमार्थमस्तिवत्यर्थः । *प्रत्येकं वर्णेष्वि-
ति* । वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकारानोपयाऽर्थाभावादविशेषेण प्रति-
वर्णं विभक्तिसम्भवादव्यपादित्वेति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यक-
त्वेनेत्यर्थः ।

न चाऽर्थवत्त्वमुदायवदकवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि वि-
भक्तिर्द्वारेति वाच्यम् ॥ तत्पक्षेऽपि "सद्ग्रातस्यैकाध्यात् सुवभावो वर्णात्" इति
भाष्यात्तन्त्रेणैव विभक्तिः समुदायाऽवयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् । एकमेव तदेकत्वं
तच्चैकेन सुपा प्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद् विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुत्पत्ते-
रिति भावः ।

ननु समासवाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेऽपि न प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । "कृत-
द्वित" (पा०सू० १।१।४६) इति सूत्रेणैव तत्सम्भवात् । सम्भवति विधित्वे नियमक-
ल्पनाया अन्याप्यत्वात् । समासग्रहणमेव च समास एकार्थीभावाभावे वा मानम् ।
वाक्यस्य तु न पूर्वसूत्रेण तत्प्रसक्तिरर्थवत्त्वाऽभावात् । संसर्गस्याऽशक्यत्वेऽप्याका-
ङ्क्षादिवत्तादेव तद्धानस्य सूत्रात्त्वात् । एवं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽप्यनर्थकत्वेनाऽ-
प्राप्तसंज्ञाविधानार्थं कृतद्वितग्रहणमिति समस्तस्यैव सूत्रस्य विधायकत्वम् । आद्य-

परीक्षा

सूत्रभङ्गेन समासादिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञां साधयति--अथेति* ।
भाष्यसिद्ध इति । नचैकांदेगे प्रतिपेधोऽन्तवत्त्वादिति तत्राभिहितम्, अतिप्स-
मासश्च प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धेरिति भावः । *तथापि*--अतिप्प्रातिपदिकमिति
न्यासेऽपि । *अर्थवत्त्वावश्यकत्वेन*--अर्थवत्त्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्ता-

ऽऽद्यदयकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथाच प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम् ।

किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः, प्रत्ययानां

दर्पणः

मूत्रम्य तु अव्युत्पन्नमाधुनाद्भस्वरूपमेव, न तु बहुपदुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्तरपदलाक्ष-
णिकतादृशसमुदायस्याऽर्थवत्त्वाऽभावात् । कृदन्तानां केषाञ्चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वात्,
एवं तद्वितानामपि इः इयानित्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्व-
सूत्राऽविपयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं मूत्रकारण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् ।
अत एवाऽग्रार्थवदिति नाऽनुवर्त्ततेऽसम्भवात्प्रयोजनाभावाच्च । तत्र कृच्छ्रेन प्रत्य-
यपरिभाषया तदन्तप्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य प्रायिकत्वात् । इतरादिवत्केवलकृता-
मप्रयोगं तदुपादानवैयर्थ्याच्च । यद्यप्युक्त्युक्त्या तद्वितपदस्यापि तद्वितान्तरत्वे
लभ्यते; तथापि बहुपदवादिस्त्रहणं तत्स्वाभाव्यवहितोत्तरत्वमन्वयेन तद्वितविशिष्ट-
प्रकृतिघटितसमुदायतद्वितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम् ।

प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इः इयानित्यादौ तु प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वात्
दोषः । पञ्चतम्यादिसमुदायान्तगततद्वितप्रकृतेरिच्छतद्वितवैशिष्ट्याभावात् न तत्राऽ-
तिप्रसङ्गः । कृद्प्रहणपरिभाषाया अनन्तरप्रहणज्ञापिताया असावन्निश्चत्वाच्च, न मूल-
केनोपदेशमित्यादावतिप्रसक्तिः । एवं समासप्रहणेनाप्यप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधाना-
द्वाज्जुरूप इत्यादिसमुदायात् स्वाद्युत्पत्तिः सुलभेति तत्र विशिष्टतास्त्यभ्युपगमो नि-
ष्प्रमाणः । वाक्यस्य सा नेत्युक्तमेव । तत्र कोशादिना शस्त्रपरिच्छेदात् ।

यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः । एवञ्च
वाक्यस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तस्तदप्रकृतिरूपफलाऽभावेन समा-
सप्रहणस्य नियामार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् । भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु
संसर्गस्य शक्यत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैतदपरवराह—*किञ्चैवमिति* । एवं समासे
विशिष्टताच्छर्वाकारं । कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः । तत्र
हेतुमाह—*प्रत्ययानामिति* । तथाच प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानावधित्वम्, न तु प्रत्य-
यान्यवहितपूर्वत्वम् । बहुपदुरित्यादौ पदवादिगण्येऽव्यासेः ।

न च “तावैव मुष्टिदौ यौ ततः परौ, संव च प्रकृतिराद्या” इति भाष्यात् प्रत्यया-
ऽव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वलान इति वाच्यम् । तदर्थानवबोधत्वात् । यौ ततो विधा-
नावधेरसति विधेयानुशासने परौ तांश्च मुष्टिदौ विल्युत्पन्नक्षरं, प्रत्यायान्तरस्यापि ।
यतो विहितौ संव प्रकृतिरिति तदर्थत्वं । आद्येत्यन्यासाऽभिप्रायेण । तथाच समासो-
त्तरपदस्य विधानावधित्वरूपप्रकृतित्वाऽभावेन तदर्थे न कर्मत्वाऽऽद्यन्यः सम्भवत्यु-
क्त्युत्पत्तिविरोधादिति भावः ।

परीक्षा

गुरोदयतावच्छेदकत्वेन । *धूम इव वह्निति* । धूमो यथा वह्निमनुमारयति तथै-
त्यर्थः । मनासादि, विशिष्टोक्तः, प्रातिपदिकसंज्ञावत्त्वात्—पङ्कजपदवत्, अनर्थक-
पदममुदायो व्यतिरेक इष्टान्तः ।

पदार्थाभावे साधकान्तरमाह—*किञ्चैवमिति* । अनन्वयापत्तिरेकार्थाभावान्नीचा-

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययो-
त्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।

यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति ;
तत्र । 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिण्पली' इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्व-
येन व्यभिचारात् ।

नच तत्रापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसन्निधेर्विचक्षित-
त्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं याऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोध-
यति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ।

दर्पणः

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वयवारणाय
स्वीक्रियते । तदर्थं एव 'प्रकृत्यर्थेऽनिष्टविषयतातिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति
विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव
निवेशस्तावतैवाकस्म्येले व्यभिचारवाराणां तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितु-
मुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ।

सन्निहितेति । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् ।
तस्य च चिप्रवादिपदे गवादौ सत्वान्नोच्चाऽनुपपत्तिरितिभावः । व्युत्पत्तिरेत्येवका-
रेण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः, उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राची-
नमते । नञ्यनयं तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसङ्गः ॥ *तत्राऽपि* । उपकु-
म्भादिसमासेऽपीत्यर्थः ।

आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं नाऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्वेनाऽनुसन्धीय-
मानत्वं वा । धवसदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । किन्तु
सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिबोपादिपदार्थानाम-
स्तीत्याशयवानाह—*तथाप्येति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । समासस्याऽनेकपदस-
मुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया समासरूपप्राप्तिपदिकात् विहित-
विभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः ।

सम्भेदेऽपि यदि समासग्रहणनिबन्धना प्राप्तिपदिकसंज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया

परीक्षा

र इत्यादिः । *प्रकृतित्वादिति* । तस्य च भवन्मतेऽर्थबोधकत्वाभावो नेति शेषः ।

पूर्वोक्तप्रकारमादाह्वय निराचष्टे—*यत्त्विति* । *सन्निहितेति* । सन्निहितत्वम-
व्यवहितपूर्वत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वम् । खण्डयति—*उपकुम्भमिति* । अय-
म्भावः—समीपार्थे विद्यमानस्याव्ययस्य समाशवाच्यर्द्धशब्दस्य च समासवि-
धानेन पूर्वपदस्य वाचकत्वमवश्यं वाच्यम्, तथा च सन्निहितार्थेऽनन्वयेन
व्यभिचार इति सन्निहितपदार्थस्यत्र सन्निधानम्पारिभाषिकं निरेक्ष्यत इत्या-
शयिकामाशङ्कां निरस्यति—*नप्येति* । *अनुशासनिकेति* । अनुशासनप्रयोज्येत्य-
र्थः । *अनुशिष्टा*—अनुशासनेन विहिता । *अनुशासनमिति* । विधायकमिति

काशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेद् ? न । 'गामानयति कृष्णो दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वय-
प्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं समासोत्तरवि-
भक्तेः कल्प्यत इति चेद् ? न । अकल्पकल्पनां क्लृप्तव्युत्पत्ति-
त्यागञ्जापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

दर्पणः

न्याऽर्थः ॥ *आकाशवारणायेति* । समवायेनोपस्थिताकाशे दृश्यार्थकर्मत्वाद्यन्वयवा-
रणायेत्यर्थः ॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति* । वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

'वादिवाक्ये यावन्तोऽथाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमथान्तर-
परतया व्याचष्टे—*अथेति* ॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तु तत्प्रा-
ग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः ॥ *प्रसङ्गादिति* ॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषय-
ज्ञायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरकार्थीभाववादिमते
सत्त्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी । समास एवाऽसम्भवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्प-
त्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह—*अथेति* । *अस्तसकल्पनामिति* । समस्य-
मानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्य-
यजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्याससमाससाधारण्येनैकैव
व्युत्पत्तिः, सन्निहितत्वं च प्रकृतिघटकत्वे सति प्राग्वर्त्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह-
दिगिति ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्वघटितस्य व्युत्पत्तौ
निवेशे गौरवमित्यादिदिग्दर्शनः ॥

ननु 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययघटिततया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्व-
परीक्षा

कुम्भपदपिप्पलीपदयोर्लक्षणायामपि पूर्वपदस्य तात्पर्यमाहकतया कुम्भसमीपोप-
स्थितौ प्रकृतिप्रयोज्यत्वसत्त्वादिति भावः । *वृत्त्येति* । वृत्त्येत्यस्य तृतीयस्य प्रकृ-
त्यर्थत्वघटकजन्यतायामन्वयाभिप्रायेणेदम् ।

पूर्वोक्तव्युत्पत्तेरवार्थान्तराभिधानेनाशङ्कते—*अथेति* । उपकुम्भमित्यादावव्य-
यीभावस्थले न लक्षणा, तत्र पूर्वपदस्याव्ययतया तदर्थकदेशार्थं निरूपितत्व-
सम्बन्धेन कुम्भपदार्थोपस्थितिः । न च निरूपितत्वसम्बन्धे पदसम्बन्ध इति वा-
च्यम् ? अव्ययातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वयव्युत्पत्तिस्वीकारात् । अर्द्ध-
पिप्पलीत्यादौ तु पिप्पलीपदस्य पिप्पलीसम्बन्धिनो लक्षणाधीयते, उभयथाऽपि
प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्यत्वमुपस्थितावस्त्येव, प्राग्वर्त्तित्वस्याव्ययहितत्वापदितत्वा-
दिति भावः । *कृष्णे तृतीयार्थेति* । कृष्णपदार्थं तृतीयार्थस्य कारणत्वस्य विशेष्य-
विषयाऽन्वयापत्तिरित्यर्थः । तस्यापि तृतीयाप्राग्वर्त्तिपदार्थत्वात् । समासस्थले

अस्त्वतीत्याशयेन शङ्कते—*अथ समस्यमानेति* । *अकल्पकल्पनाम्*

अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यऽनुशासनात् ।

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि, 'पङ्कजमानय', 'दण्डिनं पश्य', शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डश्लेषानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गः । 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च ।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । 'पाकान्नीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यताया रूपसुखादावन्वयप्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, तच्चात्राविरुद्धमिति, तन्न । घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिता-

दर्पणः

पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या । तथाचोक्तप्रकाराऽसम्भव इत्याशयेनाह—*अर्थवत्सूत्रेणेति* । तथाच—शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्येत्युक्तस्थले व्यभिचारो दुरूद्धर इति भावः । प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्याल्यविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविधान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्वत्त्वस्य प्रकृत्येकदेशेऽपि सम्भवादुक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतैव निवेशनीयेत्याशयेन दाहते—*अथेति* ॥ *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्रयाय । असन्निहितप्रकृत्यर्थं दूषणमुद्गाव्य सन्निहितेऽपि तदाह—*अघटमिति* ॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमत्रेत्याशयेन दूषणोद्गावनम् । तत्त्वं चाऽग्रे वक्ष्यते ।

विशेषणतयेति ॥ एकत्र विशेषणतयावरुद्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्षयादिति भावः । यत्र काऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति—*पाकान्नील इत्यादि* ॥ नीलत्वमुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः पाकादिस्थाद्यन्तर्गतपञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ *तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति* ॥ तत्पदार्थः प्रकृतिः । मात्रपदेन घृत्तिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः । अत्र चित्रगवादिसमासाऽन्तर्गतगवादियपदार्थ इत्यर्थः ॥ *अविरुद्धमिति* । अवाधितमित्यर्थः । 'घटं पश्य' इत्यत्र दृशिज्ञानसामा-

परीक्षा

शेषः । *विशिष्टोत्तरमेवेति* । तथा च समस्यमानपदोत्तरमित्यसङ्गतमिति भावः । *प्रकृतित्वाश्रये* । प्रकृतित्वाश्रयाय । प्रकृतित्वस्याव्याप्यघृत्तित्वावयवेऽपि तस्य सत्त्वमित्यभिप्रायः । परोक्तमभ्युपेत्य तद्रीत्यैव दूषणमाह—*अथेति* । *अन्वयप्रसङ्ग इति* । एतेषामपि भवत्सम्मतप्रकृतित्वाश्रयार्थत्वात् । *विशेषणतयेति । एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इति न पूर्वोक्तापत्तिरिति भावः । *पाकान्नील इति* । अत्र नीलपदस्य नीलरूपविशिष्टे भवन्मते लक्षणा । तत्र नीलरूपस्य पाकजन्यतया तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेऽपि नैकविशेषणतयेति पूर्वोक्तव्युत्पत्तिविरोधः । किन्तु स्याश्रयांशे विशेषणत्वान्न तत्र तस्यान्वयसम्भवः । 'नमुपापेरुषाधिर्मयति' इति—'विशेषणस्य वा विशेषणम्' इति भाष्यदुरुद्धः । समुदायस्य समुदायस्य इन्द्रस्यप्रकृतिप्रतिपाद्यत्वेनाश्रयविशेषणत्वं स्पष्टमेव । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकमित्यत्र प्रकृत्यर्थत्वं न दासत्या प्रकृतिजन्यज्ञानविषयत्वम्; किन्तु प्रकृतिप्रयोज्यत्वं ज्ञाने विशेषणमित्याशयेन दाहते—*यच्चेति* । उपकुम्भम् अर्वापिप्यलीत्यादौ । *अविरुद्धमिति* ॥

काशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यायंशयकत्वात् ।

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेद् ? न । 'गामानयति कृष्णो दण्डेन' इत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वय-
प्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं 'समासोत्तरवि-
भक्तेः कल्प्यत इति चेद् ? न । अकल्पनकल्पनां फलसंयुत्पत्ति-
त्यागञ्जापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् ।

दर्पणः

न्यायः ॥ *आकाशवारणायेति* । समवायेनोपस्थिताकाने दृश्यर्थं कर्मत्वाद्यन्वयवा-
रणापेत्यर्थः ॥ *वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्येति* । वृत्तिजन्योपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ।

'वादिवाक्ये यावन्तोऽर्थाः सम्भवन्ति' इति न्यायेनोक्तव्युत्पत्तिं दूषयितुमर्थान्तर-
परतया व्याचष्टे—*अथेति* ॥ पूर्वं तु प्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वं प्रकृतित्वमत्र तु तत्रा-
ग्वर्त्तिपदार्थत्वमिति भेदः ॥ *प्रसङ्गादिति* ॥ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविषय-
त्वायाः कृष्णे सत्त्वादिति भावः ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरकार्यभाववादिमते
सत्त्वेऽपि नाऽस्मन्मते सा सार्वत्रिकी । समास एवाऽसम्भवात् । किन्तु प्रकृते व्युत्प-
त्यन्तरमेव कल्प्यते इत्यभिप्रेत्याह—*अथेति* । *अकल्पकल्पनामिति* । समस्य-
मानपदाऽर्थविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शब्दं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्य-
यजन्योपस्थितेः कारणत्वाऽन्तरकल्पनामित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वरूपा व्याससमाससाधारण्येनैकैव
व्युत्पत्तिः, सन्निहितत्वं च प्रकृतिषट्कत्वे सति प्राग्वर्त्तित्वमिति नोक्तदूषणमत आह—
दिगिति ॥ तथा कल्पने चोक्तव्युत्पत्त्यपेक्षया पदत्वस्य प्रकृतित्ववदितस्य व्युत्पत्तौ
निवेशे गौरवमित्यादिदिग्दर्शः ॥

ननु 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः प्रकृतिप्रत्ययषट्कतया तत्र प्रकृतित्वप्रत्ययत्व-
परीक्षा

कुम्भपदपिप्पलीपदयोर्लक्षणायामपि पूर्वपदस्य तात्पर्यप्राहकतया कुम्भसमापोप-
स्थितौ प्रकृतिप्रयोन्यत्वसत्त्वादिति भावः । *वृत्त्येति* । वृत्त्येत्वस्य तृतीयस्य प्रकृ-
त्यर्थत्वषट्कजन्यतायामन्वयाभिप्रायेणेदम् ।

पूर्वोक्तव्युत्पत्तेरवार्थान्तराभिधानेनाशङ्कते—*अथेति* । उपकुम्भमित्यादावव्य-
योभावस्थले न लक्षणा, तत्र पूर्वपदस्याव्ययतया तदर्थकदेशार्थं निरूपितत्व-
सम्बन्धेन कुम्भपदार्थोपस्थितिः । न च निरूपितत्वसम्बन्धे पदसम्बन्ध इति वा-
च्यम् ? अव्ययातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वयव्युत्पत्तिस्वीकारात् । अर्द्ध-
पिप्पलीत्यादौ तु पिप्पलीपदस्य पिप्पलीसम्बन्धिनी लक्षणाधीयते, उभयथाऽपि
प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्यत्वमुपस्थितावस्त्येव, प्राग्वर्त्तित्वस्याव्यवहितत्वावदितत्वा-
दिति भावः । *कृष्णे तृतीयार्थेति* । कृष्णपदार्थं तृतीयार्थस्य कारणत्वस्य विशेष्य-
विषयाऽन्वयापत्तिरित्यर्थः । तस्यापि तृतीयाप्राग्वर्त्तिपदार्थत्वात् । समासस्थले
व्युत्पत्त्यन्तरमस्तीत्याशयेन शङ्कते—*अथ समस्यमानेति* । *अकल्पकल्पनाम्*
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाम् ।

अपिच समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः', 'नीलोत्पलम्' इत्यादौ सर्वत्रानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादाद्यन्वयवारणाय, प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति, विभक्तिजन्योपस्थितेहनुताया आशयकत्वात्; पुरुषादेस्तथात्वाभावात् ।

'तण्डुलः शुभ्रः' इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थं तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः । 'शुभ्रेण तण्डुलेन' इत्यादौ च (वशोपणविभक्तिरभेदार्थिका, पूर्णिक्रो वाऽन्वय इति नातिप्रसङ्गः । तथा-

दर्पणः

योरनुगतयोर्दुर्बलत्वेन तत्त्व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो वाच्यः । तथाच समासस्थले समस्यमानपदार्थस्य प्रत्ययाथान्वयाऽभ्युपगमे बाधकाऽभावोऽत आह—*अपिचेति* । *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

अनन्वयमेवाह—*राजपदादेरिति* ॥ लक्षणायामर्पात्यपिना सम्बन्धलक्षणायां नितरामन्वयऽभावः सूच्यते । नचोक्तव्युत्पत्तेस्तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽत आह—*तण्डुलः शुभ्र इति* ॥ *अभेदेनैवान्वय इति* ॥ तथा च तण्डुलान्वयिनि प्रातिपदिकार्थं विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ व्यभिचारमादाह्य निराचष्टे—*अभेदार्थिकेति* ॥ अथवा कट इव तत्स-

परीक्षा

विशिष्टाक्तिप्रकारान्तरेण साधयति—*अपिचेति* । अनन्वयप्रसङ्गमुपपादयति—*राजपदादेरित्यादिना* । *तथात्वाभावादिति* । विभक्तिजन्योपस्थितिबिषयत्वाभावादित्यर्थः । *प्रथमार्थे—अभेदे* । *तण्डुलादेरिति* । तण्डुलाभिन्नः शुभ्रः इति बोधाभिप्रायेणैदम् । यदि तु शुभ्राभिन्नस्तण्डुल इति बोधस्तदा वैपरीत्येनान्वयो द्रष्टव्यः । *अभेदार्थेति*—तथा च न पूर्वोक्तकार्यकारणभावं व्यभिचार इति भावः । न च भिन्नविषयकानुमितिप्रति—इच्छाभावविशिष्टशाब्दसामग्र्या प्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्योपस्थितेरपि प्रवेशाद्ग्राह्यमिति वाच्यम् । शुभ्रभेदाभावत्वास्तण्डुलः प्रमेय इत्यादिविशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या यत्प्रत्यक्षं तत्प्रतिबन्धकत्वं तादृशाब्दसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण कल्पनोपमिति लाववात् । यतस्तादृश शाब्दसामग्र्याः शुभ्रस्तण्डुल इत्याकारक योऽथवाज्ञानव्यतिरिक्तेन तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्मककारणभावादेव प्रत्यक्षानुरस्थितिनिर्वाहं तस्याः प्रतिबन्धकत्वात्कल्पनमिति । नच ममापि 'शुभ्राभिन्नस्तण्डुलः प्रमेय' इत्याकारक प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न शाब्दसामग्र्याः कल्प्यते, मन्मते शाब्दबोधस्याभेदमन्वयेन शुभ्रप्रकारकतण्डुलविशेष्यकतया तद्वचनयोः यथाज्ञानस्यापि तत्संसर्गिकतया तत्सत्त्वे प्रत्यक्षसामग्र्याधयणाभावादिति वाच्यम् ? शुभ्रभेदाभावात्प्यशुभ्रभेदानित्याकारकस्य ज्ञानस्यात्मन्मते बाधज्ञानरिपया क्लृप्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेन निर्वाहे स्वातन्त्र्येणात्मन्मते तस्य प्रतिबन्धकत्वात्कल्पनमन्मते तु तत्कल्पनमिति गौरवस्य स्फुटत्वात् । नच मन्मतेऽपि शुभ्रभेदः भावनाया शुभ्रभेदवान्त्वित्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति

च-समासे परस्परमन्वयासम्भवादावदियैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः ।

दर्पणः

मानाऽधिकरणभीष्माऽऽदिभ्यो द्वितीयादिविभक्तेरनभिहितसूत्रे भाष्यकृताऽभिधानात् सामानाऽधिकरण्यस्य समानाधिकरणयोर्विशेष्यविशेषणयोर्भावंत्याभेदस्य—विशेषण-पदोत्तरविभक्त्यर्थत्वलाभात् । तथापि शुभ्रेणेति तृतीयाजन्याभेदोपस्थितिसत्त्वाद् व्यभिचार इति भावः ।

नन्वत्र अभेदो यदि भेदत्वाञ्चिन्नोऽभावस्तदाऽप्रसिद्धिः । भेदस्य केवलाऽन्व-यित्वात् । यदि भेदप्रतियोगिकाऽभावस्तदा नीलो वद्विरिति वाक्यस्य प्रामाण्याप-त्तिर्द्विवादिना नीलभेदाभावस्य वन्दौ सत्त्वाद् विशेषणविभक्त्ययकदेशे भेदे प्रकृत्यर्थ-स्यानन्वयापत्तिश्च ।

न च भेदेऽभावे च द्वितीयादेः शक्तिः । भेदे च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदका-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽन्वयः । उक्तमन्वयेन प्रकृत्यर्थविशिष्टभेदस्य तु तत्त्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावेऽन्वयोपगमात्रोक्तापत्त्यादिरिति वाच्यम् । 'प्रमेयो घट' इत्यादौ प्रमेयत्वाञ्चिन्नभेदाऽप्रसिद्धयोक्तप्रकाराऽसम्भवात् । नीलवटादिपर-नीलपदवदितनीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेश्च । नीलत्वादिना नीलभेदा-भावस्य घटेऽभावात् ।

नच तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाऽभेद एव विभक्त्यर्थः । तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्य-क्तित्वस्य भानाऽमन्वयेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावे शक्तिप्रहाऽसम्भवेनाऽपूर्व-व्यक्त्यभेदाऽन्वयाऽनुपपत्तेः, अभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वाऽनुपपत्त्या एकध-मांऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे अपरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया भाना-ऽसम्भवाच्चेति चेद् ? न । अभेदस्तादात्म्यं, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । असाधा-रण्यं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तद-न्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृतेः सः । तस्मिन्नाधेयतया प्रकृत्यर्थाऽन्वयः । अपू-र्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य विशिष्य ज्ञानुमदात्म्यत्वेऽप्येकमात्रधर्मत्वेन सामान्यप्र-त्यासत्त्या मुपहात् सर्वे मुस्थमिति । *पार्थिक इति* ॥ शाब्दबोधोत्तरकालिक इत्यर्थः ॥ *अन्वयेति* । तद्वोध इत्यर्थः । अस्याऽधिकरणरीत्या सर्वेषां विभक्त्य-र्थाणां प्रथमं क्रियायामेवाऽन्वयेन तत्र शुभ्रादिपदायांन्वये विभक्तिजन्योपस्थितिस-त्त्वात्तत्पत्रेऽपि नोक्तव्युत्पत्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥

ननु "नामाऽर्थयोः" इति व्युत्पत्ते राजा पुरुषस्तण्डुलः पचतीत्यादौ राज्ञः स्व-

परीक्षा

साम्यमिति वाच्यम् । शुभ्रभेदस्य शुभ्राभेदाभावसत्यनियतत्वेन तस्यां मते स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक्यस्याकल्पनात्, नेवम्भवनमते वक्तुं शक्यम् । अभेदसम्बन्धेन शुभ्रप्रकार-कबुद्धिप्रति शुभ्रभेदावगाहे ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वम्, ननु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितास्य शुभ्राभेदावगाहिज्ञानस्य बाधज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वम्, ननु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमिति दिक् ।

विशेषणविभक्तिः साधुत्वायेंत्यारायेनाह—*पार्थिक इति* ।

किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्यन्धिनि, सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः । 'राजः पुरुषः' इति विवरणविरोधात् । समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् । नान्त्यः ।

दर्पणः

स्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन घात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोऽर्क पचतीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यनिवारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धाश्चच्छिन्नत्वं नामाऽर्थनिष्ठप्रकारतायां निवेदनीयम् ।

नच विशेषणविभक्तोरभेदाऽर्थकतया निवाहः । कट एव कर्मति नाप्यव्याख्याऽवसरं भोष्नादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भोष्नादिपदोत्तरं भवितव्यम् । तदेकयोगबन्धेनत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च" इति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात् । यथेश्वरमुहुरः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलमात्रं पूर्वं गुणा अपीति "अनभिहित" सूत्रे वदता कयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽनुभवश्च । अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते । तथाच तत्पञ्चे लस्यार्थराजसम्बन्धिनः पुरुषादावन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*किञ्चेति* । *विवरणविरोधादिति* ॥

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य विधियमागसमानाऽर्थकत्वं नाऽविधियमागजन्यबोधे यद्यद्विशेष्यकत्वं सति यद्यत्प्रकारकत्वं तच्चद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजनकत्वम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तादकादिसमासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः । पचति, व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृत्तद्विदान्तविग्रहत्वानापत्तेश्च । तत्र विग्रहविगृह्यमाणजन्यबोधविषयपदायां विग्रहणविशेष्यभाववैपरीत्यात् । नाऽपि तज्जन्यबोधोपयावद्बोधविषयकबोधजनकत्वम् । पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः । किन्तु विधियमागजन्यबोधजनकत्वं तद् वाच्यम् । प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तादकादिसमासजन्यबोधविषयाः परस्परसम्बद्धतात्पर्यविषयोभूताश्च यावन्तः पदायां तदकादयस्तावद्विषयकबोधजनकत्वम् । घटकीया कर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकानयनकृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति । राजः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकाऽवगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव ।

वस्तुतस्तु शक्तिप्रद्वेणाऽर्थं प्रयुज्यमाने तस्मिन्नतात्पर्यविषयाऽर्थकपदप्रयोगदौर्लभ्यमेव । पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणम् । तत्र पुरुषप्रतियोगो न । घटः कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य, घटानयनेत्यादीनां न । कुम्भं करोतीत्यादीनां कर्तृलाक्षणिकानामेव न्यायने कुम्भकारादिविग्रहत्वम् । प्रकृते च राजपुरुष इत्यादित्वस्य 'राजः पुरुषः' इति वाक्ये अक्षतत्वान्न तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति ॥

अन्यथेति । समानाऽर्थकत्वाभावे इत्यर्थः । *तस्मात्*—विग्रहवाक्यात् ।

न स्यादिति । तत्समानाऽर्थकवाक्यस्यैव तच्छक्तिनिर्णायकत्वादिति भावः ।

परीक्षा

परोक्षलक्षणापक्षे षण्डयति—*किञ्चेति* । *तस्मात्*—राजः पुरुष इति विवरण-

राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे ।

दर्पणः

सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति—*नान्त्य इति* । नीलोत्पलादिसमाससङ्ग्रहाय समान-
विभक्तिकेत्यपहायोक्तम्—*विरुद्धविभक्तिरहितेति* । विरुद्धविभक्तिप्रधानुप्रातिपदि-
कार्थयोः, स्तोत्रं पद्यतीत्यादावभेदाऽन्वयदर्शनादाह—*प्रातिपदिकार्थयोरिति* । तथा-
चाऽभेदसंसावाञ्छिन्नप्रातिपदिकाऽर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्द-
बुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेहेतुतया तस्या राजपुरुष इत्यादिसमा-
सोत्तरपदार्थं पुरुषादौ सत्त्वादभेदाऽन्वयो द्रुयारं इति भावः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्यासनाससाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशेष-
णवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । 'नीलं घटमानय' इत्यादावभावात् ।
नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्य-
पदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा "नीलो घट"
इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेयान्वया-
नुपपत्तेरिति चेत् ?

अत्र केचिन्—विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्र-
कृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम् । साजात्यं च मुत्वादिना प्रथमात्वादिना वा ।
'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्न-
त्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽऽतत्त्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्ना-
र्थकत्वम् । 'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरु-
द्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपेव, तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदं सत्त्वाच्च तदसङ्गः ।
एवं 'नीलवटमानय' इत्यादिमस्तत्स्थले विशेषणविभक्तेरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृ-
तित्वं विशेषणवाचकपदस्याव्याहृतम् । अत एव 'धैर्यस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ
नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा । तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वात् ।
नाऽपि स्तोत्रमद्यतीत्याद्यसङ्ग्रहः । पूर्वकल्पं तु विशेषणवाचकविभक्तेस्तित्त्वविजाती-
यत्वेनोक्ताकाङ्क्षायास्तत्रासत्त्वेन तदसङ्ग्रहः स्पष्ट एव ।

परीक्षा

वाक्यात् । *विरुद्धविभक्तिरहितेति* । नच विरुद्धविभक्तिरत्वं विशेष्यवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यप्रकृतिकविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिप्रकृतित्वम्, तच्च राजन्—सब्देऽस्तीति
न भेदान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? वस्तुगत्या यत्तादृशविभक्तिरन्तर्दर्थस्य भेदान्वयः
इति चेदाश्रीयते, तदा राजः पुरुषादिवाक्यपदके राज इति पञ्चम्यन्तत्वस्य हृदशायां
पष्ठ्यन्ततत्समभिव्याहारोऽपि 'राजः पुरुषादागतो भृत्य' इति वाक्याद्राजाभिन्नपुरुषा-
पादानकागमनकक्षां भृत्य इति बोधः सर्वत्रेति । विरुद्धविभक्तिरत्वेनाज्ञातप्रातिपदि-
कार्थयोरभेदान्वय इत्यर्थः कार्यः । तथा च राजपदे पष्ठ्यन्तत्वाप्रहकाळे सम्बन्धे
लक्षणापत्रे राजसम्बन्धाभिन्नः पुरुष इति बोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अत एव “वपद्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्यप्राथ-
म्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति तृतीये । “त्र्यङ्गैः

दर्पणः

सारे—प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव । तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृति-
प्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे
धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति ।

ननु पूर्वमिहकविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधकाङ्क्षत्वे ‘चैत्रस्य सुतस्य
धनम्’ इत्यादौ तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति* ॥ विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामा-
थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विदे-
पणवाचकपदं निवेदानीयमत्रेति तात्पर्यम् । मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेय
इत्याह—*अत एवेति* । समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः । *भक्षमु-
द्दिश्येति* । “ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति” इति विहितभक्षणमनुचेत्यर्थः ।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति । उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेनियामक-
त्वेन तदनुबोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टाऽभ्युपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरि-
त्यर्थः । तैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्त-
न्मतसिद्धत्वात् । न चोद्देश्यतयाऽन्वये यच्छब्दयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च
तच्छब्दयोगादीनां तन्त्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम् । सति
तात्पर्यं, ‘प्रथमो भक्षः, ‘पण्डितो ब्राह्मणः, इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभवि-
कतया यच्छब्दयोगादीनां प्रायिकत्वात् । तादृशशाब्दबोधे असमस्तपदजन्योपस्थिते-
र्हेतुता तु न । ‘शमोदरः पूज्यो, ‘राजपुरुषः मुन्दर, इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र
च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शब्दवृत्त्या । तत्रच प्राप्ताप्राप्तविवेकेन
प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

त्र्यङ्गैरिति । तत्र हीज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिद्भूविधानम्, किं वा
त्रित्वविशिष्टाशेषाद्भूविधानमिति संशये प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विएष्टृत्वे हुत-
त्वाद्ग्रासपि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्विएष्टृत्वचनं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि
कानिचिद्भूतान्यनूय त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तिस्तस्मात् कल्पसूत्रोक्तत्रित्ववि-
शिष्टाद्भूतान्तरविधानमिति निर्णीतं दशमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः । कल्पसूत्रो-
क्तानि हृदयाद्येकादशाङ्गानि तु हृदयम् १, जिह्वा २, बक्षो ३, यकृत् ४, वृक्णो ५, ६,

परीक्षा

अत एव—समासे एकार्थीभावस्वीकारादेव । *तृतीये—तृतीयाध्याये ।
तत्र हि ‘वपद्कर्तुः प्रथमो भक्षः’ इति वाक्येन वपद्कर्ता होत्राः तस्य भक्षणमृत्विजो
हविः शेषं भक्षयतीति वाक्यात्प्राप्तमिति तदनुवादेनाप्राप्तप्राथम्यमनेन विधीयत इति
पूर्वपक्षे ‘प्रथमभक्षः’ इत्यस्य समस्तपदत्वेन यदि प्राथम्यविधायकत्वं स्यात्तदा यो
भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिन्नान्वयो वाच्यः, स न सम्भवति, समासानुपपत्तेः, यथा
पण्डितो ब्राह्मण इत्यस्माद्यः, पण्डितः स ब्राह्मण इतिबोधो भवति । तथा च पण्डित-
ब्राह्मण इति शब्दात्त भवति, यदि तथा कल्प्यते, तदा यच्छब्दसापेक्षत्वाद्बुद्देश्यविधे-
ययोर्न सामर्थ्येन समासानुरूपपर्यन्तः स्यात् । एवं च प्राथम्यविशिष्टभक्षणविधानमेवा-

स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राङ्गानुवादेन त्रित्वविधानं न युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चाऽऽहणाधिकरणारम्भः ।

अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रोणाति" इत्यत्रारुणपदयदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात्, क्रोणातौ करणत्वासम्भयस्य तुल्यत्वादाहणस्यैव वाक्याद्-

दर्पणः

सर्व्यं दोः ७, उभे पाद्वे ८ । ९, दक्षिणा श्रोणी १०, गुदम् ११, इति । तत्र त्रीणि—
दक्षिणोऽसः, सव्या श्रोणी, गुदं—नृत्वापमिति ।

नन्वेकप्रसरत्वं-विशिष्टाभ्योपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समासघटकरूपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्भापत्तेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वमभापत्तेरिति । तादृशाभ्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकरूपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकरूपजन्योपस्थितिः प्रतिबन्धकति ।

नच तादृशप्रतिषेधप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । सर्वत्र विशिष्टशक्तिरूपनापेक्षया क्वचित् प्रतिषेधप्रतिबन्धकभावकल्पने एव छाधवात् ।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधोपस्तत्पदार्थोपस्थितिसमवहितदानुपूर्वाविरहादेव तथान्वयासम्भवाद्बोधप्रतिषेधप्रतिबन्धककल्पनाऽपि । एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थोऽन्वितमक्षविशेष्यबोधोऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयस्यत आह—*सङ्गच्छते चेति* । *वाक्याद् भेदेति* । नच तस्य वाक्य-

परीक्षा

नेन क्रियत इति सिद्धान्तितम् । *एकप्रसरतेति* । सा च विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपा । *सा भज्येत* । उद्देश्यस्य पृथगुपस्थितेस्तथान्वयबोधे नियामकता भज्येत । *दशमे*—दशमाध्याये । तत्र द्वि—इज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टे तेषां यत् किञ्चिदङ्गविधानं किंवा त्रित्वविशिष्टाशेषाङ्गविधानमिति संशये प्रकृताविज्याविशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वाद्वापि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाङ्गैरेव स्विष्टकृतवर्नं युक्तम् । 'अङ्गः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र पशौ चोदकप्रासः स्विष्टकृतप्रधानहवियों हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽपि कर्त्तव्यत्वेन प्रास इति अङ्गैरिति वचनमङ्गानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशयकं पूर्वपक्षे—एकहादं समासपदं तत्सर्वमुद्देशकमुद्देश्यबोधकम् उपादायकम्—विधेयबोधकम् । यद्गुचारादंमुद्दिश्य पूर्वोद्देश्य विधेयता स्यात्तदा प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधानात्समासो न स्यादिति, त्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधिरिति सिद्धान्तितम् । तच्चैकार्थीभावानभ्युपगमेऽसङ्गतमेव स्यादित्युक्तम् । एकादशाङ्गानि कल्पसूत्रोक्तानि बोध्यानि । हृदयम्, १ जिह्वा २ वक्षः ३, यकृत् ४, वृक्को ६, सर्व्यं दोः ७ उभे पाद्वे ९, दक्षिणाश्रोणिः १०, गुदम् ११ इति, एकप्रसरसत्वोपपत्तेयं च समासघटकरूपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे समासघटकरूपजन्योपस्थितिमङ्गाकृतेनकार्थीभावेनेव निर्वाहात् । यत्र तु "सोऽभ्योपा ऋत्विजः

सम्भवत्येव । “पट्टी” (पा० सू० २।२।६) इति समासविधानाद् राक्षः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्, तथापि तस्य न विग्रहत्वं भिन्नार्थत्वात्, किन्तुक्तस्यैवेति मीमांसकाः । तान् प्रसङ्गाच्चिरस्यति—

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं, तत्र विपर्ययो दृष्टः । तथाहि—‘आक्षिकः’ ‘कुम्भकारः’ इत्यत्राक्षकरणकव्यापाराश्रयः, कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । ‘अक्षैर्दीव्यति’ ‘कुम्भं करोति’ इत्यत्राक्षकरिका देवानुकूला भावना, कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः । कृत्प्रत्यये कारकाणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं च दतो मीमांसकस्याऽपि गुणप्रधानाभावांशव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नात्र पाक्षिकस्य ‘चित्रा गावो यस्य’ इत्यादेविग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः ॥ ३५ ॥

नन्यस्तूकरित्या सर्वत्र समासे शक्तिः, अस्तु च तथा विग्रहस्थापि पट्टीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निपादस्थपत्यधिक-

दर्पणः

उक्तस्यैवेति । चित्राणां गवामथमित्यादेरेवेत्यर्थः । *एवकारेण प्रथमान्तचित्रादिपदश्रितस्य व्यवच्छेदः । उपदर्शकपदस्य विवरणम्—*अर्थबोधकमिति* । *आख्यातम्* । तिङ्न्तम् । तत्र तिङन्तश्रिते विवरणे इत्यर्थः । व्यत्यासमेवाह—*तथाहीत्यादि* ।

ननु तत्राऽपि तिपः कर्तृलक्षकतयाऽक्षकरणकव्यापाराश्रय इति बोधात् समानार्थकत्वमङ्गीञ्च आह—*कृत्प्रत्यये इति* ॥ *कारकाणाम्*—*कर्त्रादीनाम्* ॥ *प्राधान्यम्*—मुख्यविशेष्यत्वम् । कारकाणां प्राधान्यं “प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः” इति न्यायेन, भावनायास्तु—“भावप्रधानमाख्यातम्” इति निरुक्तादति भावः ॥ ३५ ॥

परीक्षा

आख्यातमित्यादि । अत्राख्यातपदम्—तिङन्तपरम् । तच्च तिङन्तश्रिते विवरणे विपर्ययमुपपादयति—*तथा हीत्यादिना* । * न चिवरणत्वबाधक इति* । तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं हि विवरणम्, ननु तत्र समानविशेष्यकत्वस्य प्रवेशः ॥ ३५ ॥

शक्तिमत्वेति । एकार्थाभावेत्यर्थः । *सिद्धान्तसिद्धिरिति* । सिद्धान्तस्य निश्चितार्थस्य सिद्धिः । अनुष्ठानोपयोगिनी सिद्धिः । तत्र हि ‘निपादस्थपति याजयेत्’ इत्यत्र निपादस्थपतिशब्दः किं कर्मधारय उत पट्टीतत्पुरुषोऽथवा बहुमीहिरिति संशये कर्मधारयो न युक्तो निपादाभिन्नः स्यपतिरिति तदा स्यात् ।

रणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

पर्यवस्यच्छब्दयोघाऽविदुरप्राक्क्षणास्थितेः ॥

शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तम् ॥ ३६ ॥

पर्यवस्यञ्चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदुरञ्चासौ प्राक्क्षणाश्च, तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽविरोध इत्यर्थः । अयम्भावः-निपादस्यपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निपादरूपेनिपादानाञ्च स्यपतौ निपादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्यं सर्वत्र शक्त्यादानाथत्वम् ।

दर्पणः

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः ॥ *सिद्धान्तसिद्धिरिति* ॥ सिद्धान्तस्य मीमांसितायस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगाहत्वमित्यर्थः । तथाहि—“निपादस्यपति याज्यत्वं” इति ध्रुयते । तत्र निपादस्यपतिशब्दः किं पद्योतत्पुरणे बहुव्रीहिवौत कर्मधारय इति संशयं, कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनरूपनागौरवाद्, बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाद्याववाभावात् पद्योतत्पुरणं इति पूर्वपक्षे, तत्पुरणस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाद्याववात् कर्मधारय एव । अपूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्पन्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया अदोपत्त्वादिति सिद्धान्तितम्, तद् विशुद्धयेत । भवन्ते तत्पुरणभ्योकारोऽपि गौरवाद्भवकाशादिति भावः ॥

तदानोन्तनेति । तादृशवाक्यजन्यशब्दबोधान्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायत्यर्थः । तदेव विशदयति—*अयम्भाव इति* । *निपादरूपेति* । स्यपतावित्यनेनान्वितम् । *निपादानामिति* । निपादसम्बन्धिस्यपतावित्यर्थः । तत्र पद्यार्थसम्बन्धान्तर्भावेणैकार्थीभावोऽभ्युपगमात् । *निपादस्वामिक इति* । स्यपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निपादाभिन्नस्वामिके ईसित्यर्थः । तत्रान्यपदायांन्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वोकारात् । ‘नानार्थ’ इत्यस्य वृत्त्यानेकार्थोपस्थितौ जातवामिति शेषः । न्यायनेत्यस्य क तात्पर्यमिति

परीक्षा

विप्रान्मूढांशसिद्धो हि क्षत्रियायां विद्वान् क्षियाम् ।

अन्वष्टः शूद्रयात्रिपादो जातः पारपवोऽपि च ॥

इति । स्मृतेर्निपादः सूरजार्तापस्थपतिशब्दश्च राजपत्यांय इति तस्य वेदानधिकारापादनासम्भवः इति बहुव्रीहिव्याच्यं, स न सम्भवति । वाक्यस्य लक्षणायां गौरवात् । किन्तु लाघवात् पद्योतत्पुरण इति पूर्वपक्षे तत्पुरणस्यपूर्वपदस्य लाक्षणिकतया गुरुत्वमिति, लाघवात्कर्मधारय एव ।

नचैवं तस्य वेदानधिकारात्कथं याजनमिति वाच्यम् । यागोपयोग्यव्ययनस्य रूपनात् । ‘फलमुखं गौरवञ्च न दोषाय’ इति सिद्धान्तितत्वाद्विशुद्धयेत । एकार्थीभाववादिनाम्भवतां तत्पुरणं लक्षणाया अभावादिति भावः । *तदानोन्तनेति* । तादृशवाक्यजन्यशब्दबोधान्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायत्यर्थः । तदेतद्विशदयति—*अयम्भाव इति* । *नानार्थत्वम्* । सना-

तथा च "नानार्थं तात्पर्यात् विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेन पूर्वोपस्थितार्थं एवोपस्थित्यादिलाघवात् तु कल्प्यते इति । परेषामपि सति तात्पर्यं, 'यष्टीः प्रवेशय' इति-

दर्पणः

सन्देहं सति । *तत्कल्पनायाम्* । तात्पर्यकल्पनायाम् ।

पूर्वोपस्थितार्थं एवेति । समासवटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापिताऽर्थमात्रविषयकर्मधारयीशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थं एवोपस्थितिलाघवान्निपादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमवसीयते, तेन विशेषाऽवगतिः । न तु बहिर्भूतपदार्थविषयकशक्तिग्रहोपस्थापिते, तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्याखण्डलाऽर्थः ।

निरुक्त्यपेक्षैव सामर्थ्यं मूलकृदभिप्रेतमित्यर्थं इदमपि प्रमाणम् । अन्यथा जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पदानामानर्थक्यात् प्रत्येकपदवृत्त्याऽर्थापस्थितेरसम्भवेन क तन्मूलकशक्तिग्रह इति तस्यान्तरङ्गत्वकथनमसङ्गतमेव स्यादिति बोध्यम् । *तत्*—तात्पर्यम् । *कल्प्यते*—अवधार्यते ।

ननु "संयोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते, तन् कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेद् ? न । नानाशक्त्युपस्थिताऽनेकेषु संयोगादनेकस्मिन्नवधारिते तात्पर्यं विशेषावगतिरिति शब्दाऽर्थस्याऽनवच्छेद इति भावाऽर्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संयोगादीनां तात्पर्यग्राहकतायामेवोपयोगेन तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भावः ।

ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षेऽनायासेनैवाधिकरणसिद्धान्तोपपत्तौ विशिष्टशक्तिपक्षे तादृशसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—*परेषामपीति* । *प्रवेशयति*—वदिति* । तात्पर्यस्यैव लक्षणानियामकतया तत्सत्त्वे वाक्यलक्षणया समासाऽन्तर्बोधस्य दुर्वारतया तात्पर्याभावेनैव तद्वगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः ।

ननु "निपादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्थ्यायः, श्रेष्ठपायांशो वा उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः । तस्य च जातिवचननिपादपदेन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिपादमिति प्रसज्येत, ननु निपादस्थपतिमिति स्यात् । किञ्च उभयथापि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यं सम्बन्धिसापेक्षत्वेन पद्यसमास एव न्याप्यो, न तु कर्मधारय इति कयमुक्तसिद्धान्तसङ्कतिः, प्रकृतोऽपीत्यत

परीक्षा

सार्थभेदेन नानार्थम् । *तत्कल्पनायाम्*—शक्तिग्रहकल्पनायाम् । *पूर्वोपास्थितेति* । समासवटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थितार्थमात्रविषयकर्मधारयसम्बन्धिशक्तिग्रहस्यान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपस्थितार्थं एवोपस्थितिलाघवान्निपादस्थपतिशब्दस्य तात्पर्यमिति निर्धा-

वल्लक्षणया दुर्वाख्यात् तात्पर्यमेव कल्पकोटौ अवशिष्यत इति
दिक् ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्ति निरूपणम् ॥ ५ ॥

दर्पणः

आह—*दिगिति* । तदर्थस्त्वत एवास्वरसात् “लिङ्गदर्शनाच्च” इति सूत्रं हेत्वन्त-
रोपसङ्गाहकं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, “कृटं हि निपादानामेवोपका-
रकं, नाऽयांणामेवञ्च तन्निपादानामेव स्वम्” इति भाष्ये व्याख्यातम् । तथाच कृट-
दक्षिणालिङ्गात् कर्मधारयत्वे निर्णयति स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो
बोध्यः । सम्बन्धाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निपादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं लाब-
धादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३६ ॥

इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

परीक्षा

यते । *तात्पर्यमेवेति* । नन्विदमयुक्तम् । तात्पर्यनिर्णयके ह्ययुक्तेषु संयोगादिषु
तात्पर्यस्यागणनादिति चेद् ? न । शब्दार्थस्यानवच्छेदे नानाशक्त्योपस्थितेषु
नानार्थेषु तात्पर्यनिश्चये संयोगादिना हेतुनैकस्मिन्नर्थेऽवधारिते तत्रैव तात्पर्यं ह्य-
स्यत इत्यर्थात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षायां समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।

अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३७॥

दर्पणः

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । “समासे खलु भिन्नेव शक्तिः” इति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्तेरनुप-
क्षणीयत्वादिति भावः । अगृहीतवृत्तिकात् पदान् पदार्थोपस्थितैः शाब्दबोधस्य चा-
दर्शनात्तद्वर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्वर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयक-
पदज्ञानं करणं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः । तां विना तदनुत्पत्तेः, न तु
वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम् । अतोतानागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधाऽनुदयप्रसङ्गात् ।

*वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणाभेदात् द्विविधा । तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः । स चेदं पदमि-
मिमर्थं बोधयतु, इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः । अस्मात् पदादयमर्थो बोध्य इत्याकार-
कपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात् । तथा चार्थबोधकं पदं वाचकमिति
व्यवहियते । शास्त्रकारादिसङ्केतः परिभाषा । तथा चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यव-
हियते—नदीवृद्ध्यादिपदम् । लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः । तत्कल्पिका तु मुख्यार्थबा-
धोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः ।

तथा हि—“गङ्गायां घोष” इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभाववत् प्रवाहार्थकत्वेन ती-
रतात्पर्यंरूपे उन्नीते तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन
तत्स्मृतिराक्षिप्यते । सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति । तद्वि-

परीक्षा

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति । ‘समासे खलु भिन्नेव’ इति शक्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः । येषां
पदानामर्थनिरूपितवृत्तिप्रवृत्तिविषयता नास्ति; तेभ्यः पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधो वा न
जन्यत इति तद्वर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपित-
वृत्तिविषयकपदज्ञानं कारणम् । वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापार, तत्र वृत्तिसत्त्वेन
ज्ञायमानपदस्य कारणतेति मते केषाञ्चित्, तत्र युक्तम् । यत्र पदं न प्रयुक्तं केनचिद्, अपि
तु तस्योद्बोधरूढदर्शनमात्रेण स्मरणमजनिष्ट, तत्र तादृशपदाभावाच्छाब्दबोधो न
स्यात्, तादृशपदाभावात् । अस्माकन्तु—वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य सत्याद्भवति शाब्द-
बोधस्योपपत्तिः । एवं च कारणतावच्छेदकशरीरे वृत्तेः प्रवेशात्तस्या निरूपणमाव-
श्यम् । सा च वृत्तिर्द्वेषा शक्तिर्लक्षणा च । तत्रादौ स्वमतानुरोधेन शक्तिस्वरूप-
माह—*इन्द्रियाणामित्यादिना* । अर्थस्य चक्षुरादीन्द्रियविषयत्वव्यवहारश्च तज्ज-

दर्पणः

पया गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्तत्रा भावादतस्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते । सा च गङ्गापदशक्यसामीप्यरूपैव, तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च । शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न लक्षणा । उपस्थितिरेतोस्तस्यास्तत्वासम्भवात् । नापि स्वबोधसम्बन्धः । समासशक्तिनिरूपणोक्तयुक्तेः ।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासम्भवः,—घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गाद्, घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात् । यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पदपदेऽतिप्रसङ्गः । तद्विषयत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य सत्रानभ्युपगमादित्युच्यते, तदापि गङ्गापदात् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन सन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेद् ? न ।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावसत्त्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूप्यत्वेऽपि न तस्मात् तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनैवेत्यभ्युपगमान्न तथा लक्षणान्यथासिद्धिर्नाऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे जन्यजनकभावे च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः ।

तत्र लक्ष्योपस्थितिनिषामकः सादृश्यरूपकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवहियते । शुद्धाऽभ्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा । तत्र मुख्यसंसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम् । शक्याऽविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वम् । 'यष्टीः प्रवेशय' 'गङ्गायां घोष' इत्यादिके यथायथमुदाहरणे । तत्राऽप्याद्याऽजहृत्स्वार्थाऽन्त्या च जहृत्स्वार्थेत्युच्यते । तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधारणांगीति नैयायिका आहुः ।

मीमांसकास्तु—उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम् । ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात् । नन्विच्छाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयम् । एवं चाऽऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः । आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदार्थोपस्थितिनिषामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्यास्तत्त्वात् । तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्षणाद् वृत्त्युपस्थापितार्थं एव प्रकरणादिना तदवधारणात् ।

आधुनिकसङ्केतितडित्थादिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य डित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ निषामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि सङ्केतस्य निष्प्रतियोगिकतया तदायोक्तविषयत्वस्याऽप्यापातरमगीयतया सम्बन्धित्वाऽसम्भवेन पदार्थाऽनुपस्थापकत्वाद् वृत्तित्वानिर्वाहात् । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनिषामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव । नाप्यसौ समवेतः । अभावादावपि सत्त्वात् । किन्तु वैशिष्ट्याख्येन सम्बन्धान्तरेण वर्तत इत्याहुः ।

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु—चाक्षुषेषु घटादिषु यथा-
ऽनादिर्योग्यता—तदीयचाक्षुषादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थः
सह तद्बोधकारणतैव योग्यता, सैव शक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादि-
पदे तदभावात् । अन्यथा पित्रादिसङ्केताज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गो,
लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्य-

दर्पणः

वाच्यत्वं यथा न समवायि तथा वक्ष्यत इति वदता द्रोपितिकृतापि तन्मतमेवा-
नुवृत्तम् ।

तदेतन्नानामतानि निराकृतुंमादौ तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति—
तस्याः स्वरूपमिति । *तस्याः*—शक्तं । निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिविष-
योऽत आह—*चाक्षुषेति* । तथाचौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः । चाक्षु-
षपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम् । इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्व-
म् । इन्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं, न त्वजन्यत्वमन्यावर्त्तकत्वात् । शब्दनि-
ष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्वम् । *तद्बोधकार-
णता* । अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञायमानं पदं कारणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुताञ्च उद्क-
तेत्यर्थो बोध्यः । सङ्केतज्ञानं चिनोक्तशक्तिप्रहाससम्भवेनावदयापेक्षणीयतया तस्यैव
शक्तित्वमस्तु, “तद्वेतोरैव” इति न्यायात् इत्याशङ्कते—*नन्विति* । तस्याऽशक्तित्वे
हेतुराधुनिकेत्यादि । *आधुनिके*—एतत्कालिकमङ्केतविशिष्टे । *तदभावात्* ।
निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्यसत्त्वेऽपि प्रकृते वि-
शेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

मन्वनादिभूतमितिप्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकं, ननु तच्छक्तिशरीरं प्रविष्टम् । येन
तद्रूपेण तस्य हेतुता सम्भाव्येत; किन्तु बोधकारणवत्त्वेनैव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने
बाधकाभाव इति चेद्, स्यादेवम् । यदि सङ्केतप्रहमन्तरेणैव तद्रूपहो भवेन्न तु तत्
सम्भवतीत्याह—*अन्यथेति* । सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः ।
लाक्षणिकेति । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः । *आवश्यक-

परीक्षा

न्यज्ञानस्यार्थविषयकत्वेन कार्यधर्मस्य कारणे आरोपात् । यथा शब्देषु वाच्यार्थविष-
यकत्वव्यवहारस्तद्वन् योरयतां विवृणोति—*तदीयेति* ।

एवं च शब्दार्थयोः सम्बन्धयोग्यता, सा च तच्छब्दनिष्ठा तच्छब्दशार्थविषयक-
शब्दबोधकारणतारूपा, तस्याज्ञानादित्वविशेषणं कारिकावास्तुशक्तम् । अनादित्वं
प्रसङ्गभावात्प्रतियोगित्वम्, तत्र युक्तमित्याशयेन शङ्कते—*नन्विति* । *तद-
भावात्*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्य तन्मते—पदानां सत्त्वेऽपि विशेषणा-
भावप्रयोज्यविशिष्टाभावात् । *अन्यथा*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्वीकारे ।
अतिव्याप्तेश्चेति । तेष्योऽपि लक्ष्यार्थविषयकशब्दबोधस्य जननेन लक्ष्याविषयक-
बोधकारणतायास्तेषु दर्शनादिति शेषः । *सङ्केतज्ञानमपीति* । अपिना पूर्वोक्त-

कत्वात् स एव शक्तिरस्तु । स एवाधुनिके पित्रादेर्गवादाौ चेद्वरस्य

दर्पणः

त्वादिति* । अवश्याऽपेक्षणोपज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । *स एव* । सङ्केत एव

परीक्षा

योग्यताज्ञानसमुच्चयः । *तथा च*—सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ च । *स एव*—
सङ्केत एव । सङ्केतश्चास्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्यः, इत्याकारिकेच्छारूपोऽर्थविशेषो
प्यक इदं पदं—इदमर्थं बोधयत्विति पदविशेष्यकेच्छारूपो वा; विनिगमनाविरहात्
अत एव—अर्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवहारः, यद्यर्थबोधकत्वमेव वाचकत्वम्,
तदा दण्डवान् दण्डवानित्यादिवदयमपि व्यवहार उद्देश्यतावच्छेदकविषयतावच्छे-
दकयोरैकत्वान्न स्यात् । तत्रार्थविशेषः—ऐश्वरसङ्केतः शक्तिराधुनिकः शास्त्रकारादिः
सङ्केतः परिभाषेति । ऐश्वरसङ्केतेनार्थबोधकं पदं वाचकम् । यथा—घटपदादिपदम् ।
परिभाषयाऽर्थबोधकं पारिभाषिकम् । यथा—वृद्धिगुणादिपदम् । यत्र तु न द्विविधोऽपि
सङ्केतोऽथ च यत्पदमर्थविशेषस्य बोधकं भवति; तल्लक्षणात्कमुच्यते । लक्षणा च
शक्यसम्बन्धरूपा । तत्र शक्यार्थस्य सादृश्यातिरिक्तः सम्बन्धो यत्रास्ति सोऽर्थो
कस्य इति व्यवहारस्य विषयः, सादृश्यात्मकसम्बन्धरूपा तु लक्षणा गौणीत्युच्यते ।
मुख्यार्थबोधपुरस्सरं तात्पर्यविशेषावगतिर्लक्षणाबीजम् । यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र ।
अत्रादौ गङ्गापदवाच्यस्य प्रवाहस्योपस्थितिस्तत्र घोषाभावघटे, इदं गङ्गापदं घोषा-
भाववत्, प्रवाहार्थकमिति घटवृत्ते, इदं पदं तीरतात्पर्यकं घोषान्वयार्थबोधकत्वप्र-
कारकतस्काह्निकसाभिप्रायविषयत्वादित्यनुमानेन तात्पर्यविशेषावगमे तीरे घोष
इत्याकारकः शाब्दबोधः, ततोऽर्थं शाब्दबोधस्तीरस्मृतिं विनाऽनुपपन्नस्तीरस्मृतिश्च
गङ्गापदस्य तत्र वृत्तिं विना नोपपद्यत इति तस्य पदस्य तत्र वृत्तिरस्तीति कल्पयति ।
तत्र शक्तिरूपवृत्तिस्तरे शक्तिग्राहकक्रोशाद्यभावाद्गुणपदमेति लक्षणा रूपास्तीति
रीत्योहनीया । ननु प्रागुक्ता याऽस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इत्याकारेच्छारूपाऽ-
भिधा तस्याः शक्तित्वं न युक्तम्, ईश्वरेच्छाया एकत्वेन सा यथा घटपदाद् घटो बोद्ध-
व्य इत्याकारा तथा घटपदात्पदो बोद्धव्य इत्याकारिकाऽपि । एवं च घटस्य घटपदवा-
च्यत्ववत् पदस्यापि घटपदवाच्यत्वापत्तिः । यदि चेद्वरेच्छाया एकत्वेऽपि घटपदजन्य-
बोधविषयत्वनिष्प्रकारतानिरूपिता या तादृशेच्छीया विषयता; सा तु घट इति न
पदस्य वाच्यत्वापत्तिरित्युच्यते, तथापि—तस्या इच्छायास्तन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गा-
पदात्तीरबोधस्य लोकं ज्ञायमानत्वेन गङ्गापदात्तीरं बोद्धव्यमित्याकारकत्वमपि तस्या
सम्भाव्यते गङ्गापदबोधजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतायास्तीरऽपि सत्त्वा-
त्तीरस्य गङ्गापदवाच्यत्वापत्तिरिति चेद् ? न । गङ्गापदं तीरवाचकमिति, तीरं गङ्गाप-
दवाच्यमिति वा व्यवहारो लोकं न हृदयत इत्यतस्तीरनिष्ठविषयताया गङ्गापदजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारतायाश्च परस्परं निरूप्यनिरूपकभावस्योक्तरीत्या सत्त्वेऽपि तादृ-
शविशेष्यतानिरूपकताया गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वनिष्प्रकारतायां सा शुद्धविषयता-
त्वावच्छिन्ना, ननु गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नेति तत्रैवदजन्यबोधविषयता-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठनिरूपकताकविशेष्यतासम्बन्धेन, तत्तदर्थं वर्तमाना या ईश्व-
रेच्छा सा शक्तिरित्यभ्युपगमात् । अत एव गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं ज्ञायतामि-

चेति चेत्—

अत्रोच्यते—सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः । अगृहीतशक्तिकादर्थ-
बोधप्रसङ्गात् । नाऽपि सामान्यतो ज्ञातः । प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञाने-
ऽपि बोधप्रसङ्गात्, नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः । गवादिपदेष्वपी-
श्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तत्तद-

दर्पणः

एवकारेण बोधस्त्वव्यवच्छेदः । सङ्केतस्य स्वरूपतः सामान्यतो विशेषरूपेण वा
हेतुत्वमभिमतमिति विरुद्धस्य दूषयति—*उच्यत इति* । *स्वरूपेणेति* । स्वस्य
यद्रूपमिति व्युत्पत्त्या स्वाऽसाधारणधर्मोक्तमङ्केतत्वेनेत्यर्थः । दण्डत्वेन घटे दण्ड
इव ज्ञानाऽविषय एव सङ्केतत्वेन हेतुरिति यावत् । *अगृहीतशक्तिकादिति* । अज्ञा-
तमङ्केतादित्यर्थः ।

अर्थबोधप्रसङ्गादिति । सङ्केतस्य तत्र विद्यमानत्वादिति भावः । *सामान्यत
इति* । जनकाजनरुसाधारणरूपेणेत्यर्थः । *सङ्केतत्वेनेति* । ईश्वरीयसङ्केतत्वा-
दिना विशेषधर्मोक्त्यर्थः । *तज्ज्ञानशून्यानामिति* । सङ्केते ईश्वरीयत्वमविदुषा-
मित्यर्थः । *लौकिकमीमांसकानामिति* । वैदिकानां तेषां कथञ्चिदश्वरबोधसम्भवा-
दुक्तम्—*लौकिकेति* । अथवा लौकिकानां व्यवहारिकपदार्थमात्रविषयज्ञानवतां

परीक्षा

स्याकारच्छा विषयत्वस्य गङ्गापदे जन्यतायां विषयतायां च सत्येऽपि न गङ्गापदवा-
च्यत्वव्यवहारस्य तेषु पदार्थेष्वपत्तिः । *स चेति* । सङ्केतश्चेत्यर्थः । एवं परस्य
नैयायिकस्य मतम् । तत्र मीमांसकानुसारिण आहुः, ईश्वरेच्छायाः शक्तित्वं न
युक्तम् । ईश्वराभावात् । किन्तु तादृशसङ्केत इत्येव वाच्यम् । अत एवाधुनिकपित्रा-
दिसङ्केतितदेवदत्तादिपदादपि बोधः । नचैवं तात्पर्यस्य दृष्टत्वापत्तिः । येन सङ्केतेन
पदार्थोपस्थितिर्जल्पते-सम्बन्धिना, तात्पर्यस्य तु साक्षादर्थविशेषविषयकशाब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वम्, स्वज्ञानद्वारा । ननु पदार्थोपस्थितिं प्रत्येवेत्यदोषात् ।
शब्देन वृत्त्या—उपस्थितेऽप्यर्थेषु प्रकरणादिना तात्पर्यनिर्णय इति हि प्रसिद्धिरिति,
तन्न युज्यते । पदपदार्थयोः सम्बन्धोऽभिधासम्बन्धस्य च सप्रतियोगिकत्वमभिम-
तम् । सङ्केतस्य तु सप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन न सम्बन्धत्वम्, किन्तु शक्तिः
पदार्थान्तरमेव स एव च पदार्थः ? पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनिधामकः ।
तस्य वैशिष्ट्याथांश्वयसम्बन्धेनार्थवृत्तित्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन तु पदवृत्तित्वमिति
तन्मतमपि निराकर्तुं स्वमतमाह—

अत्रोच्यते इत्यादिना । तत्रादौ सङ्केतः शक्तिरिति मतं निरस्यति—*सङ्केत
इति* । सङ्केतः स्वरूपेण सन् हेतुर्वा ज्ञायमानो वा ज्ञानमपि सामान्यरूपेण विशेष-
रूपेण वेति । नाद्यः । स्वस्य रूपं स्वरूपं स्ववृत्तिधर्मः ; तथा च दण्डत्वेन दण्डस्येवा-
ज्ञातस्यैवावस्य हेतुत्वे आह—*अगृहीतेति* । न गृहीतां शक्तिरस्मिन्नित्यर्थः । द्वितीयं
निरस्यति—*नापीति* । द्वितीयस्य द्वितीयपक्षमाह—*नापि सङ्केतत्वेनेति* । तत्रादौ
नैयायिकमतं निरस्यति—*गवादिपदेष्वपीति* । ईश्वरमङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानं धृत्या न,
किन्तु—गोविषयकबोधजनकं गोपदम्, इत्याकारकज्ञानवतामित्यर्थः । *लौकिक-

दमेनमर्थं बोधयतु" इतीच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्याऽवगाह-
नेन व्यभिचाराभावात् ।

• न च स्वातन्त्र्येणार्थबोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्यथा 'नेदं
तद्वीजनकम्' इतिज्ञानयतोऽस्माच्छब्दाद्यमर्थो बुद्धोऽनेनेतिज्ञानत-

दर्पणः

चारोः—व्यतिरेकः ॥ तत्राऽपि* । संकेतमात्रादर्थबोधस्थलेऽपीत्यर्थः ॥ *इच्छा-
ग्रह इति* ॥ इदम्पदविशेष्यकैतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः ॥ *अवगाहने-
नेति* ॥ विषयीकरणेनेत्यर्थः । ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयकत्वनियमादिति
भावः । *स्वातन्त्र्येणेति* । इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतं चेच्छांशो विषयितया
विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः ।

अन्यथेति । पास्तन्त्र्येणाऽपि बोधकताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्व इत्यर्थः । इष्टा-
पत्तिनिरासायाह—*नेदं तद्वीजनकमिति* । *अस्माच्छब्दादिति* । एतच्छब्दज-
न्यतदाशयकबोधविषयोऽयमर्थ इत्याकारकवर्तमानग्रहवत् इत्यर्थः । पदविशेष्यका-
र्थधीजनकत्वबोधग्रहे विद्यमाने तदर्थेऽर्थधीजनकत्वावगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन
बुद्धमनेनेतिग्रहस्यासम्भवात्तदपहायास्मादित्याकारकबोधग्रह उक्तः । एतस्मिन् न

परीक्षा

व्यभिचारमुद्धरति—*तत्रापीति* । तादृशसङ्केतज्ञानेऽपीत्यर्थः । *इच्छाग्रहे*—*इच्छा-
रूपो यः सङ्केतस्तस्य ग्रहे । *तदर्थबोधकत्वस्येति* । विशेषणतयेति शेषः । अवगाहा-
वगाहनं विषयीकरणम् । ज्ञानेच्छादिविषयकं यज्ज्ञानं तस्य ज्ञानेच्छा विषयविषयक-
त्वमावश्यकमिति देवदत्तपदमत्र सङ्केतितमिति यो ग्रहस्तस्येच्छारूपे सङ्केतविषयतया
तादृशेच्छाविषयतदर्थबोधजनकत्वसङ्केतग्रहविषयत्वादिति भावः ।

नन्वितराविशेषणत्वस्वातन्त्र्येण तदर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तदर्थविषयक-
शाब्दबोधे हेतुरित्युच्यते । प्रकृते तु तदर्थबोधजनकत्वविषयितयेच्छांशे विशेषणतापन्नं
सत्तादृशेच्छाविषयकज्ञानविषयमिति न स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानमिति व्यभिचारोऽस्त्ये-
वेत्यभिप्रायिकामाशाङ्कामपनुदति—*न च स्वातन्त्र्येणेति* । *अन्यथा*—इतरविष-
त्वालुपादाने । "वयस्यानागरा सङ्गादङ्गानां हन्ति वेदानाम्" इति वाक्यं चैत्रेण वयस्या
पदं हरितर्काः नागरपदं शुण्ठीं बोधयत्विति तात्पर्येणोच्चारितम्, ततो मंत्रेण वयस्या
तरुणीः नागरस्य नागरिकस्य सङ्गादङ्गानामित्यर्थो ज्ञातस्ततः स्वीयतादृशबोधस्य
प्रकारतामेवंविधशाब्दप्रयोगस्तेन कृतः । तं ध्रुत्वा यज्ञेश्वरस्यापि मंत्रीयवाक्यजन्यशा-
ब्दबोधानन्तरं नेदं वाक्यं तादृशार्थबोधजनकं परन्त्वनेनाग्रमर्थो बुद्ध इति ग्रहो जायते,
तत्र यज्ञेश्वरस्यापि मंत्रीयशाब्दबोधसमानाकारशाब्दबोधापत्तिः । यज्ञेश्वरीयज्ञान-
ज्ञानस्यापि स्वविषयकज्ञानविषयसमानविषयकत्वेनास्माच्छब्दाद्यमर्थो बुद्ध इति ग्रह-
स्यार्थोऽंशे तच्छब्दजन्यबोधविषयत्वप्रकारकत्वे तुल्यवित्तिविषयतया पदांशे एतदर्थ-
त्वपयकबोधजनकत्वप्रकारकत्वादिति भावः । नेदं वयस्यापदं तरुणीबोधकम्, नागरपदं
च न नागरिकबोधजनकमिति ग्रहस्य यज्ञेश्वरीयस्य प्रतिबन्धकत्वात् वयस्यानागर-
पदयोस्तर्गुनीनागरिकविषयकबोधजनकत्वावगाही तुल्यवित्तिनेद्यतवापि ग्रहो भवितु-
मर्हतीत्याशयेन दृषयति—*नेदमिति* ।

स्तदुग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्बीजनकमितिग्रहवतो वाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्-
ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

दर्पणः

तस्य प्रतिबन्धकता, प्राज्ञाभावानवगाहित्वादिति भावः ।

तद्ग्रहापत्तेरिति । घटादिशाब्दबोधोपात्तेरित्यर्थः । उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेऽ-
पि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते; येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् । किन्तु बोधांशे
तत्पदजन्यत्वमर्थो तादृशबोधविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिवेद्यतया पदांशेऽर्थ-
बोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्बलम् । तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात् । तत्प्रतिबन्ध-
कस्य प्राज्ञाभावानवगाहिनो नेदं तद्बीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च ।

न च पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववदर्थनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविर-
हादुभयविधशानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च कार्प्यतावच्छेदककोटावव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशाच्च, न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः । एवञ्च द्वितीयशक्तिग्रहरूपात्
तस्माच्छाब्दबोधोपात्तिः सुकरेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति प्राज्ञा-
भावानवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात् । प्राज्ञाभावानवगाहित्वेऽप्युभय-
विधशक्तिप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्पादने
तुक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्बीजनकमिति* । *वाधेन* ।
अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितुनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः । *तद्ग्रहास-
म्भवात्* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः । *अन्यथेति* ।
बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं बुद्धमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकग्रहत्वे ।
भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्वमपि सुच्यते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* । तद्भाववति
परीक्षा

पदे—वयस्यापदे नामरपदे च । *तद्ग्रहासम्भवात्*—तरुणीनागरिकविष-
यकबोधजनकत्वग्रहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे वयस्यापदजन्यत्वप्रकारकत्वा-
वगाही अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो भवतीति
शेषः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तत्तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविषयत्वस्य
ज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । चैत्रस्य रङ्गे रजतत्वावगाहिज्ञाने जाते तदीय-
चेष्टादितज्ज्ञानानुमित्युत्पत्तिर्मेत्रस्य जायते ; अर्थं रङ्गं रजतं जानातीति । अथ नेदं
रजतमिति तु ग्रहस्तस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चैत्रीयं ज्ञानं
रङ्गे रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि रङ्गे रजतत्वप्रकारकं तदा भ्रान्तिज्ञो
मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यंशे रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमित्याकारकं
रजरूपावगाही ज्ञानवानेव भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशनं निष्फल-
मिति भावः । ननु पदविशेष्यकार्यधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति
कारणत्वस्वीकारे तुल्यन्यायेनायमर्थ एतच्छब्दजन्यबोधविषय इति ग्रहोऽपि हेतुः
स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तित्वं स्यात् ।
न चेष्टापत्तिः । एकज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः पूर्वमुपन्यस्यान्यत्वाद्बुधभिचारापत्तेरिति
चेद् ? न तुल्यवित्तिवेद्यतया यत्पदांशेऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तस्यार्थांशे पदजन्यबो-

‘इदञ्चार्यधीजनकत्वं’ पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽनङ्गत्वाच्छब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्येवैष्ट हेतुतेति लाघवम् ।

दर्पणः

तद्वगाहिज्ञानवत् एव तत्त्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविषयज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते । ‘घटमहं जानामि’इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवार्यव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामगौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतपरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तादृशसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन संत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिधैरिति ।

शक्तिग्राहकमाह—इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाऽभ्रपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति—नाऽपीति* । शक्तिग्राहकेति* । शक्य इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या । तथाच—लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह—किञ्चेति* । *शाब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वस्यापि सम्भवात् ।

यदि च तुल्यवित्तिरेकत्वे मानाभाव इत्युच्यते, तदा स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षगोत्पत्तिकृत्योभयसम्बन्धेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदकं निरेशाद्य व्यभिचारः । तत्त्वर्थधीजनकत्वं यदि शक्तिरुतस्याश्च शब्दध्रवणमात्रेण ग्रहः, तदा बालविशेषस्यागृहीतसङ्केताच्च भ्रषाणीपदाऽपि बोधापत्तिरत आह—इदञ्चेति* । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति—नाऽपीति* । *साधारणत्वादिति* । यथा शक्तेर्घटत्वादिपदे इदं घटपदं घटबोधजनकमिति ग्रहो व्यवहारादिना भविष्यतीति भावः ।

लक्षणाया नृद्व्यन्तरत्ववादिमते दूषणमाह—किञ्चेति* । *शक्तिजन्य इति* । शक्तिज्ञानजन्य इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्य इत्यस्याप्यर्थः । नत्वगत्यागौरवं सद्भते

अपिच लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः । शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दयोधात् । न चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकम् । तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् । अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् ।

किञ्च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्बोधे द्रष्टव्यम् ।

न चेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्य्यकारणभावकल्प-

दर्पणः

धानद्रवत्वादिति* । घटादिपदेऽगृहीतशक्तिकस्य प्रत्यक्षाद्युपस्थितघटादंघटादिपदाच्छाब्दबोधानुदायदन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षाद्युपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वादित्यर्थः ।

नन्वनायत्या तादृशगौरवं सोढव्यमत आह—*अपिचेति* । व्यभिचारो व्यक्तिरेके बोध्यः । तमेवोपपादयति—*शक्तिजन्योपस्थितिमिति* । *अव्यवहितोत्तरत्वेति* । तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम् । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्रागवृत्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । शक्यशाब्दबोधानन्तरभावलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिर्वैशिष्ट्याऽभावेन तत्कार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

अनन्तेति । स्वत्वस्य तत्तद्रूपव्यक्तिविधान्तत्वेनाननुगततया तदुपस्थिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्य्यकारणभावानन्त्यमिति भावः । न्यायसाम्यादाह—*किञ्चेति* । *प्राग्बोधेति* । शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेरेवं लक्षणाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तद्वद्वेत्यर्थः ।

ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोऽपि गद्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहालक्ष्यार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकः ।

परीक्षा

इत्यत आह—*अपि चेति* । तं व्यभिचारमेवाह—*शक्तिजन्य इत्यादिना* । अव्यवहितोत्तरत्वेति* । सामानाधिकरण्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । एवं च स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन शक्तिजन्योपस्थितिविषयेष्टशाब्दबुद्धिं प्रति शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमिति रीत्या कार्य्यकारणभावः सम्पन्नः । एवं लक्षणाज्ञानस्थलेऽपि । *प्रसङ्गादिति* । स्वत्वस्य तत्तद्रूपव्यक्तिविधान्ततया अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादित्यर्थः । गौरवान्तरमाह—*किञ्चेति* । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमते गौरवाच्छङ्गां तुल्यत्वप्रदर्शनेन निराचष्टे—*न चेदं पदमिति* ।

नेऽपि पदतत्तदर्थभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तथापि सम्मानम् । परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्य तथापि साम्यात् । लक्षणाकार्यकारणभावकल्पनागौरवं परं तथातिरिच्यते ।

अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुता, वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेद् ? न । शक्ति-
लक्षणान्यतरत्वस्य ^१ शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्ब-

दर्पणः

तथाच लक्षणावादिमते क गौरवमित्याशङ्क्य निरावष्टे—*नचेति* । *परस्परेति* । गङ्गापदनिष्ठतीरबोधकृत्वग्रहं विनाऽपि तीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेण तीरबोधात्तयोः परस्परजन्यबोधे व्यभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः । *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* । गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपस्थित्यादंः सर्वमतसिद्धतया तथाऽपि तत्तत्कारणताच्छङ्कक्रोदौ तत्तत्पदतत्तदर्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

तयेति । लक्षणास्वीकर्तुरित्यर्थः । शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेःशक्तिस्त्वेन निवेशे स्यादेवोक्तदोषः । किन्तु वृत्तिर्वेनेति न तत्सम्भावेनेत्याशङ्कते—*अथेति* । *वाच्यमिति* । शक्तिजन्योपस्थिताविव लक्षणाजन्योपस्थितावपि शक्ति-लक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्त्वादिति भावः । *शक्ति-लक्षणेति* । शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वस्येत्यर्थः । *शाब्दबोधानुकूलत्वादि* । शाब्दबोधज-

परीक्षा

पदतदर्थभेदेनेति । गङ्गापदस्य प्रवाहरूपार्थविषयकज्ञानमादायैको गङ्गापदस्यैव तीररूपार्थविषयकज्ञानमादायापर इत्येवं रीत्या भेदेनेत्यर्थः । अन्यथा गङ्गापदं प्रवाह-विषयकबोधजनकमिति ग्रहकाण्डेऽपि तीरोपस्थितच्छाब्दबोधयोग्यतापत्तिरिति भावः । *परस्परेनेति* । प्रवाहोपस्थितिं प्रति गङ्गापदं प्रवाहबोधजनकमिति ग्रहस्य कारणत्वे जान्दवीपदं प्रवाहबोधजनकमिति ग्रहाद्यत्र प्रवाहोपस्थितिस्तत्र व्यभिचारः । एवं गङ्गापदं तीरबोधजनकमिति ग्रहाद्यथा तीरोपस्थितिस्तथा तीरे घोष इति वाक्यादपि तीरपदं तीरबोधजनकमिति ग्रहकाण्डेऽपि तीरवृत्तिर्घोष इति शाब्दबोधो भवतीति तत्रापि परस्परजन्यबोधे व्यभिचारो बोध्यः । *शक्तिभ्रमानुरोधेनेति* । तीरपदं तीरे शक्तमिति ग्रहाद्यथा तीरोपस्थितिः, तथा गङ्गापदं तीरे शक्तमिति भ्रमादपि तीरोपस्थितिर्भवतीति तीरोपस्थितिं प्रति गङ्गापदशक्तिज्ञानस्य तीरपदशक्तिज्ञानस्य गङ्गापदलक्षणाज्ञानस्य च कारणतास्तीति तत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशेन मन्मता-पेक्षया तथाधिकं गौरवमिति भावः । *तव*—लक्षणास्वीकर्तुस्तव ।

गङ्गापदशक्तेः । शक्तिस्त्वेन प्रवेशे शक्तिज्ञानलक्षणाज्ञानमादाय स्यादेव दोषस्तस्य शक्ति-लक्षणयोर्वृत्तित्वेन निवेशेन सम्भव इत्याशङ्कते—*अथेति* । *वृत्तिजन्येति* । वृत्तिज्ञानजन्येत्यर्थः । *अन्यतरत्वस्येति* । व्यञ्जनावृत्त्यस्वीकर्तुंमताभिप्रायेणोद्गम् । तत्स्वीकारे तु शक्ति-लक्षणाव्यञ्जनान्यतमत्वं निवेशयम् । अन्यतरत्वान्यतमत्वघटक-

मसम्भवदुक्तिकमिति । एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञाने कार्यकारणभावान्तरं ममापीति परास्तम् । प्रयोज्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्बलत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूपणे ॥३॥

दर्पणः

भावः । *असम्भवदुक्तिकमिति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वेऽपि तीरविषयकशक्तिप्रहात्मकत्वस्याभावादिति भावः ।

एतन्नेति । द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन वक्ष्यमाणदूपणेन येत्यर्थः । *शक्तिप्रयोज्येति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाऽधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न लक्षणावादिमते हेत्वन्तरकल्पनेत्यर्थः । *अनतिप्रसक्तस्येति* । जन्यजन्यत्वस्य लक्षणाज्ञानजन्योपस्थिताविव विनोपणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया शक्तिज्ञानजन्यशक्यवानित्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुब्यवसायात्मकोपस्थितावपि सत्त्वात्तद्विषयत्वाऽपि शाब्दबोधोपापत्तिः । साक्षाज्जन्यत्वस्य तत्स्वरूपत्वं लक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसङ्ग्रहः । उभयसाधारणस्य तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । स्वरूपसम्बन्धस्य तस्योभयसाधारण्यं तु सुतरां सम्भावितमिति भावः । अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानोत्तरवृत्ततावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणं सुवचमित्यन्ये । अधिक्रम्ये वक्ष्यते ।

परीक्षा

हस्तिपकोपस्थितिवृत्तिज्ञानजन्यत्वेऽपि उक्तधर्मानाक्रान्तत्वात्तच्छब्दबोधोपापत्तिः । *एतेन*—द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकरूपेण हेतुत्वासम्भवेन । *शक्तिप्रयोज्येति* । लक्षणाज्ञानस्य शक्तिप्रदपूर्वकत्वेन तत्प्रयोज्यत्वमव्याहृतमिति भावः । *अनतिप्रसक्तस्येति* । लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रनिष्ठस्य । प्रयोज्यत्वस्य जन्यजन्यत्वरूपतया तस्य यथा लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिसाधारण्यं तथा विषयतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया घटो घटपदशक्य इति ज्ञानानन्तरं जायमाने घटपदशक्यवद्भूतलमिति ज्ञानेऽपि सत्त्वादतिप्रसङ्गादिति भावः । एवं च तत्तद्दर्मावच्छिन्नविषयकृताद्बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्दर्मावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकाररज्ज्ञानत्वेन कारणतेत्येतादृशकार्यकारणभावेनैव सामञ्जस्येन लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमित्याकारको निगूढाभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु—तत्तद्बोधजनकत्वं तत्तच्छब्दत्वमिति न युक्तम् । एतद्रूपशक्ते-
ज्ञाननिष्ठशाब्दबुद्धिकारणतानवच्छेदकत्वात् । स्वस्यावच्छेदकत्वे आत्माध्रयात् ।
किञ्च प्रथमं शक्तिप्रदो बालस्य प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारान्नवति । तथाहि—प्रयो-
जकृत्वेन प्रयोज्यवृद्धं प्रति घटमानयेत्युक्तं तत्त्वतस्तस्य तस्माद्वाक्याच्छाब्दबोधो
जाते घटमानयति । तत्पार्श्वस्थो बाल इदं घटानयनरूपं कार्यं प्रयोज्यनिष्ठशाब्दबुद्धि-
प्रयोज्यमित्यनुमिनोति । ततोऽयं घटकर्मकानयनमिति बोधः, एतच्छाब्दप्रयोज्य
इत्यर्थार्थं सम्यग्घटादिशाब्दस्य तत्तदर्थविषयकृताद्बोधजनकत्वमनुपपन्नमित्य-
न्वधानुपपत्त्या तेष्येषु घटादिशाब्दानां सम्बन्धं कल्पयतीति तान्निष्कमरणिः । तत्र
बोधजनकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य तदर्थबोधजनकत्वरूपत्वेऽन्यस्या-
पत्तिः, शक्तिनिधयानुपपत्त्या कालान्तरं घटोऽस्तीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेति

दूषणः

अत्र वदन्ति—अर्थबोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचकव्यवहारनियामकशक्तिवसम्भव एवोक्तकार्प्यकारणभावे गौरवलाघवादिचर्चा, न तु तस्य तद्रूपत्वसम्भवः । तथाहि—शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति त्रिविवादम् । सा च भवदुद्धार्यधीजनकत्वस्य वृत्तित्वे न सम्भवति; तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनवच्छेदकत्वात् । आत्माश्रयेण स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासम्भवात् ।

किञ्च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारं दृष्ट्वा प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्रयोज्यवदानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छाब्दस्यैव हेतुतायामवधार्यमाणायामसम्बद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसम्बन्धस्य जनकत्वात्मकत्वासम्भवः । स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतस्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मान्न बोधकत्वं शक्तिः । एवं न्यायमताभ्युपेताऽस्मात् पदादेतदर्थविशेष्यबोधो भवत्वित्याकारकेद्वरेच्छाविषयत्वस्याऽपि सङ्केतीयगङ्गापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यकतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतापेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्यवसितस्य न शक्तित्वं, लक्षणोच्छेदापत्तेः ।

गङ्गापदात् तीरबोधोदयेन गङ्गापदातीरबोधो भवत्यितीच्छाया अपि भगवतः सम्भवात् । तादृशेच्छीयनिरुक्तावच्छेदकताया लक्ष्ये तीरेऽपि सम्भवात् । तादृशाऽवच्छेदकतात्वेन शाब्दे शक्तिज्ञानस्य कारणताकल्पने गौरवाच्च । तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वेऽपि न विशेष्यवृत्त्यवच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं, किन्तु शुद्धाऽवच्छेदकतामाश्रेणति न तादृशशक्तिस्तीरे इति तु शिष्यप्रतारणामाग्रम् । इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति विनिगमनाविरहाच्च । तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव ।

तस्य च लक्ष्यव्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्लक्ष्यबोधार्थं शक्यसम्बन्धरूपलक्षणावृत्तेरपि स्वीकार आवश्यकः । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वान्तरकल्पनप्रयुक्तगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथाऽनुपपत्तेश्च । अत एव शक्यलक्ष्यव्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छते ।

अथवा शक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दरूपं प्रत्येकरूपेणैव हेतुता । तथाहि—तच्छाब्दं प्रति शक्तित्वाऽवच्छिन्नसांसारिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितदर्थविपरीक्षा

शक्तिस्तूभिन्नैः स्वीकार्या । किञ्चास्य चैत्रस्य तमःपदचन्द्रपदयोः क्वचमुसविषयकबोधजनकत्वप्रहः पूर्वं नास्ति तं सप्रार्थं प्रति देवदत्तेन विपरीतरतिसमकालिकनायिकावृत्तान्तकथनकाष्ठे तमसा चन्द्रस्तिरोहित इत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा चैत्रस्य विदिष्टद्विमसो गौण्या वृत्त्या क्वचभरणेन सुखमाच्छादितमिति प्रहो भवति । यदि लक्षणावृत्तिर्नाभ्युपेयते, तदा तमश्चन्द्रशब्देऽप्येककचभरवदनविषयकबोधजनकत्वपहस्तस्य चैत्रस्य नास्तीति तस्य क्वचभरवदनविषयकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति न लक्षणाया अर्थबोधजनकत्वस्य त्ववृत्तित्वस्वीकारेण क्षण्डनं भवति । तस्मात्पूर्वोपरीत्या तस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति मतेन एव शक्तिः । लक्ष्यशक्तिप्रसङ्गपरिहारः प्रागुचरीत्या कार्यः । लक्षणाऽपि वृत्त्यन्तरम् । सा च लक्षणा द्विविधा । गौणी शुद्धा च । तत्र गौण्याः स्वस्य

दर्पणः

श्रेयताकज्ञानत्वेन हेतुता । शक्तिसम्बन्धेन, शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पय्यांस्तेरनिवेशेन शक्यसम्बन्ध-संसर्गकज्ञानस्यापि तेन ऋद्धीकरणत् । परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वात्संसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वात्संभ्युपगमान् । शक्तिसम्बन्धेन पदाऽभाव-प्रकाररुद्धिप्रतिबन्धत्वं लक्षणाज्ञानस्य ।

“इन्द्रियाणाम्” इत्यादिहरिपद्यस्य त्वयमर्थः—इन्द्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरयप्रयत्नाजनेक्ष्ण यथा योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकरूपास्ति; तथाऽर्थः साकमपि पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मो, न तु जनकत्वमेवोच्युक्तेरिति न तद्विरोधोऽर्थाति सर्वमनवधमिति ।

तदुपाहर्कं च व्याकरणस्मृत्यादि । तदुक्तम्—

शक्तिप्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य श्रेयादिवृत्तेर्वदन्ति सात्रिज्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं लायवसहकृतमेव शक्तिप्राहकमिति नैयायिकमतम् । यतो लायवसहकृतेन, “लः कर्मणि” (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण कृतानेव शक्तिः परिच्छिद्यते, न तु कर्त्तरीति यथैतत्तथोक्तम् । एवं “गुणे शुद्धादय” इति कोशेनापि लायवसहकृतेन गुणे एव शक्तिर्निर्द्वाय्यते; न तु गुणिनि गौरवात् । गुणिवोधस्तु शुद्धादिपदभ्यो निरुद्धलक्षणार्थवेति च तदुक्तेः निरुद्धत्वं च प्राङ्निरुक्तम् ।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानात्मकस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिगंवया-दिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् । इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽप्तवाक्यादपि तदुपहः । आसत्त्वं च तदर्थविषयक्यार्थज्ञानवत्त्वम् । व्यवहाराद् यथा प्रयोऽकृद्देन घटमानस्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनाऽऽर्जते घटं पाद्वंस्यो, घटकमंकानपनादिकार्ये घटकम-कानपनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिर्मते । व्यवहारं व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । अनन्तरं तदेतुजिज्ञासायानुपस्थितं तद्वाक्यमेव तदेतुत्वेनाऽवधारयति । तस्य चाऽर्थोऽसम्ब-द्धस्य तदेतुत्वात्तुपपत्त्यापेन साकं पश्चाद् वाक्यस्य सम्बन्धनवधारयति । सैव शक्तिरिति व्यवहियते ।

परीक्षा

प्रागुक्तम् । शुद्धा द्विविधा उपादानरूपा, लक्षणाख्या च । ऐक्यायांपरित्यागेनेतरा-योऽप्यस्तौति जनिका उपादानलक्षणा, इयमेवाऽहत्स्वापेत्युच्यते । तदपरित्यागश्च येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यायांन्वयिनान्वयित्वम् । यथा क्षत्रिणो यान्ति; कुन्ताः प्रवि-शन्ति, काकभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ, भाषे क्षत्रियशब्दस्यैकसायंवाहित्वावच्छि-न्ने, द्वितीये कुन्तशब्दस्य कुन्तपरे, तृतीये-काकशब्दस्य दध्युपयावकं लक्षणा ।

शक्यार्थपरित्यागेनेतदर्थविषयबोधजनिका लक्षणा इयमेव अहत्स्वापेत्युच्यते । तदपरित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यायांन्वयिनान्वयित्वम् । यथा ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गापदादेस्तीरलक्षणायाम् ।

एतु-शक्यार्थविषयितायुन्यलक्ष्यार्थविषयबोधजनिका अहत्स्वापेत्येति । तन्न । मां वाहीकमानस्यत्र मामित्यस्य गौरवदे लक्षणायांमतिव्याप्तेः ।

द्वयं:

यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्य वाक्यार्थं प्रचारितः सः, तथापि घटं नय गामानये-
त्यावापोद्वापान्यां पदवाञ्जातप्रत्येकरदशक्तियद्वेण प्राग्जातवाक्यशक्तियद्वे चन्द्रा-
देर्ज्योतिःशास्त्राध्ययनजन्यज्ञातयोजनादिपरिमाणप्रवेण पादजात्वेन प्राथमिकाल्परिमा-
णमह इवाप्रामाण्यं गृह्यते इति नैयायिकाः । प्रत्येकरदशक्तियद्वेणवाकाङ्क्षादिमह-
तेन वाक्यार्थसंबोधोपसत्तिरिति तदाशयः ।

अन्ये तु—वाक्यार्थसत्प्रहस्य प्रत्येकरदशक्त्युपजीव्यत्वात्तेनेतदाशयाम्भवेन
प्राग्जातशक्तिप्रहस्यैव बलवत्यमित्याहुः ।

वाक्यश्रेणानु “ययैतुं होति” इत्यत्र—यत्रदस्य शीवंशुकविशिष्टे आयांगां प्रयो-
गात् ‘रुद्रो म्तेच्छानां प्रयोगात्’ क शक्तिरिति सन्देहे, “यत्राज्या ओपधयो म्हा-
यन्ते अर्थेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति” इति वाक्यश्रेण शीवंशुकविशिष्टे तन्निर्णयः ।
विवरणस्य यथा शक्तिप्रहस्यैव तथा धात्वर्थनिरूपणे उक्तम् । “इह सहकारतरो
मधुरं पिष्टो रीति” इत्यादौ प्रसिद्धमहकारादिपदसन्निधानात् पिष्टादिपदानां कोरि-
छादौ शक्ति-परिच्छिन्नत्तिरिति । सेषा शक्तिनांनार्थेषु संयोगादिना नियम्यते । तदुक्तं
काव्यप्रकाशे—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानपच्छेदे विभेपस्त्वृतिर्हृत्वः ॥ इति ॥

शब्दार्थस्याऽनपच्छेदे सन्देहे तन्निरासद्वारा विभेपनिर्णयस्य जनकाः संयोगादय
इति तदर्थः । शक्योपस्थितानामनेकपानेकतरमाप्राप्यतात्पर्यनिर्णयद्वारा तत्तदर्थयो-
धजनस्यैव तेषामिति भावः ।

तय सरत्सा पेनुरत्सा पेनुरिति क्रमेण संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे । साहचर्यम्-
साहचर्यम्, सहसयोरैव प्राथमः सहप्रयोगात् । एवञ्च रामलक्ष्मणावित्यादावुभयोर्यां-
नार्थयोयुगपदय साहचर्यमहाधोनतात्पर्यमेरेण विभेपाऽवगतिरिति नान्योन्याधय ।
‘शानार्तुनगतित्तयोः’ इत्यादौ विरोधेन सा ‘अज्ञलिना लुहोति’ ‘अज्ञलिनादित्य-
मुपतिष्ठते, इत्यादौ धात्वर्थवशात्तत्तदाकाराऽऽज्ञलिनात्त्वम् । ‘संनयमानय’ इत्यादौ

परोक्ष

पुनरिभं द्विशिखा स्यारसिद्धा चेति । प्रयोजनभारेऽपि शक्यार्थान्यपशाधपहान-
न्तरमन्यार्थस्य लक्षणया बोधस्तत्र निरुद्धलक्षणा । यथा स्वया ज्ञानमिति वाक्य-
पदस्य स्वशब्दस्य स्वगिन्त्रिये । एवं कुतलप्रवानादिशब्दानाम् । प्रयोजनमर्ता तु
कुन्ताः प्रमितान्ति गद्वादी धोप इत्यादौ च । भावे-भोतिरलायमानास्ये कुन्तद-
स्य कुन्तमपुच्छुरसै लक्षणायां कुन्तगततदप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । गद्वादी धोप
इत्यादौ तु शक्यपारन्त्वस्य तारे प्रतीतिः प्रयोजनम् ।

अन्तर्भावच्छेदे तु न लक्षणा, नचेत् तस्य शब्दबोधे भाने न स्वार्थिति वा-
च्यम् ? तद्वर्मांशच्छिन्ने शक्यसमन्वयस्य महस्य तद्वर्मांशच्छिन्ने पदापांन्तरमन्य-
प्रयोजनस्यैवपदेन तज्ज्ञाननिर्वाहात् । अन्तर्भावच्छेदे लक्षणा नास्तीति प्रसारे

दर्पणः

तु, भोजनादिरूपप्रकरणेन सा । 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपाखिलद्वादशपदस्य घृतसाधनाऽङ्गने तात्पर्यावगतिः । 'रामो जामदग्न्य' इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता । एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपतरावेति सामर्थ्यादवगम्यते । 'यश्च निम्बं परशुना' इत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वम् । 'मात्यत्र परमेस्वर' इत्यत्र राजधानीरुन्देहात् परमेस्वरपदस्य राजपरत्वम् ।

'चित्रभानुभाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ बर्होर्दिवा सूर्यस्य बोधकम् । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' इत्यादौ व्यक्तेः—लिङ्गादाद्ये मुहूर्तोऽन्त्ये सूर्यस्य बोधकं मित्रपदम् । 'स्यूलपृथ्वीमनद्वाहीम्' इत्यत्र स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्गमः । आदिपदात् पत्वणत्वादि । यथा 'मुषिक्तम्' इत्यत्र मुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजाऽर्थकत्वं, मुषिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यान्याऽर्थकत्वम् । एवं 'प्रगायक' इत्यत्र णत्वात् प्रगयककर्तृबोधः । 'प्रनायक' इत्यत्र तदभावात् प्रगतनायकबोध इत्याद्युक्तम् ।

यत्तु पदपदाऽर्थयोर्ऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतेतराऽभ्यासमूलकत्वादात्म्यं भेदव्यापृक्तमस्ति । "तस्य वाचकः प्रगवः" "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति भेदाभेदयोर्दत्तनात् । आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी, अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया त्वन्त्ये प्रातिपदिकाऽर्थं प्रथमा । स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः । शक्तिस्तु सङ्घेः पदायांऽन्तरं वेति भेदानुयायिमतम् ।

तत्तु न सार्धयः । अभ्यासमूलकस्याऽस्तवस्तस्य सम्बन्धत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोः परस्परभावपरतया विरुद्धत्वेनैकत्रासम्भवाच्च । कस्यचित् तथाऽभ्याससम्भवेऽपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात् । षट्पदानांऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तपोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्तिरुक्त्वाच्च ।

न च पाकरक्ते प्राक् दयामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानो न इयान इति प्रतीतेर्भेदाभेदो न विरुद्धाविति वाच्यम् । अध्याप्यवृत्तानां तेषामेकाऽवच्छेदेन विरोधान्तायात् । अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानो न इयामो' 'वृक्षो मूत्रेण कपिसंयोगी' इति न तु तदनग्राहिनी—घटोऽर्थं न इयामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः । किन्त्वभेदादे घटपदानां घटनाशापत्तिः, एतं शब्दार्थस्यापि धोत्रेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरार्दीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः । शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते ।

परीक्षा

निर्मूल एव इति तु न, शब्दसम्बन्धो हि—व्यक्ता, स-च-सम्बन्धः साक्षादेव गृह्यते ननु परस्परसम्बन्धः । अत एव प्रकाशकृता प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावादित्युक्तम् । अत्र प्रयोजनशब्दः प्रयोजनया प्रतीतिस्त्विद्विपपलाक्षणिः । लक्ष्यतावच्छेदकं हि परस्परसम्बन्धस्यैव सम्भव इति । नच परस्परसम्बन्धो हि लक्ष्येति स्वीकारे द्विरक्षरस्य वाच्यं—यद्रेक्ष्यं; तदुपदिष्टे भ्रमरपदे तद्वाच्यत्वस्वरम्यसम्बन्धनाशय मधुयते लक्षणा न स्यादिति वाच्यम् ? इष्टापरत्तेः, द्विरक्षरं इत्यन्तरपदद्वयानुयतोत्थापकमित्यस्योक्तान्तात् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः का-

दर्पणः

पत्तेः । गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविरहादिति चेत् ? सत्यम् । सम्वन्धिदाक्त-
मतुष एव तत्रैकसायं सम्वन्धिलक्ष्यरूत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः । न च
छत्रपदवैयर्थ्यम् । तस्य तात्पर्य्याहकत्वेन सायं क्वात् । 'लाक्षणिकं पदं नाऽनुभाव-
कम्' इति सम्प्रदायः । स्वशक्त्याऽनुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम् । इतरपदायै न सह
स्वशक्त्याऽनुभावकत्वेन क्लृप्ताद् घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न शक्त्यादशक्त्यो-
पस्थितिलक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकत-
या तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽनुभावकत्वमिति तन्मूलम् । न च तत्सम्भवति ।
शक्त्योपस्थितातीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययायां न्वयासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः । उद्देश्य-
विधेयभावेनान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । अत एव "न विधौ परः शब्दाऽर्थः"
इति सङ्गच्छते । किञ्च तन्नुसंयोगेनत्वतात्पर्यं, 'तन्तुः पटं जनयति' इति सर्वलाक्ष-
णिकत्वाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽपलापाऽऽपत्तेलांक्षणिकरूपदस्यानुभावकत्वमेव न्याप्यम् ।
गङ्गापदातीरमनुभवामीति प्रतीतिश्च तादृशप्रवादे नाऽभिनियेष्टव्यम् ।

ननु 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामह' इति न्यायातीराधवा-
चकगङ्गादिपदाऽभिधानमनुचितम् प्रयोजनजिज्ञासायां पावनत्वादिप्रतिपत्तये तदिति
यदि, तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गी-
करणीया । अत एव—

अवलानां धियं हत्वा धारिवाहैः सहाऽजिताम् ।

तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपागतः ॥

इत्यग्राऽशस्तानां धियमपहत्य पुंश्चल्यो जलवाहकैः साकमारमन्त इत्यतारप-
र्यविषयकृत्त्वयांऽनालिङ्गितार्थाऽन्तरस्यापि प्रतीतिः सा चार्थद्वारिकाऽपि ।

"अत्र धार्मिक विध्वंसं स शुनकोऽघमारितत्वेन ।

गोदातीरनिकुञ्जप्रतिष्ठितनिसर्गदृष्टसिंहेन" ॥

इत्यादौ प्रतिभातुपां सहृदयानां वक्तृयोद्धव्यवैशिष्ट्यस्फूर्त्तौ सिंहप्रतीत्यनन्तरं
गोदातीरे द्रवभीरुभ्रमणायोग्यत्वप्रत्ययादिति चेत् ? न ।

रूढ्यर्थानालिङ्गिताऽर्थस्य केवलयोगेन प्रतीत्यसम्भवेऽपि लक्षणया तस्याः सू-
पादत्वात् । पावनत्वादिप्रतीतिविशिष्टलक्षणयाऽपि शुद्धलक्षणयैव अनुपपत्तिरिहारे
विशिष्टे तदभ्युपगमे बीजाऽभाव इति तु न । 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यत्रैवात्राऽपि तदना-
पत्तेः । वाच्याऽर्थवैयञ्जनिकदुद्धेरेनुमानेनाऽपि गतार्थत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु गालिप्रदानादेरिवेतोऽपि तथा तात्पर्यमेवोन्नीयते, न त्वन्वयबोधोऽ-
नुमितियां । बाधे व्यभिचारपक्षधर्मतयोः सन्देहे वा तयोरसम्भवात्तत्रैव वैयर्थ्यजनो-

परीक्षा

इति व्यवहारः । व्यञ्जना तु शब्दार्थविशेषतया बोधकशब्दो व्यञ्जक इत्युच्यते । एवं
त्रिविधस्याप्यर्थस्यान्यायं बुद्धिजनकत्वं व्यञ्जनयेति । अर्थाऽपि व्यञ्जक इत्युच्यते ।
शक्त्या शब्देन लक्षणया चार्थविषयकशब्दबोधे जाते व्यञ्जनमर्थान्तरस्फूर्त्तौ तद्विषय-
कोऽपि बोधः । शब्दबोध एव शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति । लोकानां स्वारसिकव्य-

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकर्तारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् । तथाच साधुताऽपि स्यात् । शक्तत्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कं द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३८॥

असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकः कैश्चिदिष्यते । तथाच लिपिवत्तेषां साधुस्मरण एवोपयोगो, न तु साक्षोच्छ्वाचकत्वमतो, न साधुत्वमिति भावः ।

उक्तं हि वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

दर्पणः

बलासाभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः । यदि पुनराऽनुभाषिको लोकानां स्वरसबाही शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यञ्जनावृत्तिरप्रत्युद्भवेति ॥ ३७ ॥

स्वोक्तनिष्कृष्टमतमेवावलम्ब्य मूलमवतारयति—*नन्विति* । *एवम्*—बोधकत्वस्यैव शक्तिस्त्वे । *तत्राऽपि*—अपभ्रंशात्मकभाषायामपि । *स्यादिति* । तस्या अपि बोधकत्वादीश्वरेच्छादीनां शक्तिस्त्ववादिनां तु नाऽयमिति प्रसङ्ग इति भावः । इष्टापत्तावाह—*तथाचेति* । “नाऽपभ्रंशितवै” इत्यादिनिषेधविधिविषयत्वानापत्येष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

द्विधेति । अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाऽभावव्यवस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथा निर्बचनेन चेत्यर्थः । मूले, *अनुमानेन वाचक इति* । अनुमानमत्र स्मृतिः । अनुपश्रान्मानमिति रिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम् । तच्छून्यानामपि शाब्दबोधदर्शनात् । गव्याद्यपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनोद्बोधकविधया क्षटिति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति* । *अनुमापेति* । स्मृत्येत्यर्थः । वक्ष्यति च—“तेषां साधुस्मरण एवोपयोग” इति । अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न, शब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्देति भावः ।

तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तं हीति* । *ते*—अपभ्रंशाः । साधुष्विति विषयसम्पत्तौ साधुविषयस्मरणेनेत्यर्थः । *प्रत्ययेति* । गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः । पक्षान्तर-

परीक्षा

वहारात् । स च क्वचिद्द्वितीयः । क्वचिदादावेव, तद्विषयकोपस्थितावेक एव शाब्दबोधः, अनुभूयते सुखमित्यादौ यथैतेषामुदाहरणानि कान्यप्रकाशादौ स्फुटानि ॥ ३७ ॥

नन्वेवमिति । अर्थबोधजनकत्वस्यैव शक्तिस्त्वे तत्रापि भाषाशब्देऽपि अनुमानेन, अनुपश्रान्मानमिति व्युत्पत्त्या अनुमानपदमत्र स्मृतिप्रसङ्गम् । *अनुमाय*—स्मारयित्वा । *बोधक इति*—एवं चार्थबोधकत्वमेव चेच्छक्यत्वम्, तदा तेष्विति प्रसङ्ग इति भावः । *असाधुरनुमानेनेत्यस्य*—यद्यपीत्यादिः, ननु साक्षाद्भाषकत्वम् । *साधुष्विति* । *ते*—असाधवः । साधुष्विति सम्प्रत्ययौ विषयत्वम् ।

तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।

ते यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात् साक्षाद्वाचकाः ॥

अभ्यास्येति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभापते ।

अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥

एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

तेन साधुव्यवहितः कश्चिद्दोषोऽभिधीयते ॥ इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानम् । शक्तिकल्पकव्य
वहाऽरादेस्तुल्यत्वादिति चेत् ? सत्यम् । तच्च हे शभेदभिन्नेषु

दर्पणः

माह—*तादात्म्यमिति* । साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकज्ञानविषयतामापाद्य वेत्य-
र्थः । एवकारो वाच्यं । गोपदे उच्चारणीये करणापाटनेन गावित्युच्चारितम्, वस्तुतो
गोपदमेवेदमिति तादात्म्येन भासमाना गव्यादिशब्दा गवादिरूपायस्य प्रकाशका
इत्यर्थः । न च वक्ष्यमाणकल्पाभेदः । तत्राऽपभ्रंशगतानुपूर्व्यां एव शस्यताऽवच्छे-
दकत्वादत्र तु साधुगतायास्तस्यास्तस्त्वमिति भेदादिति भावः ।

यद्यु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति स्वोक्ताऽयं तादात्म्यमित्यादिहरिकारि-
कार्दस्योपष्टम्भकृतयोपन्यमनं तन्मुधैव । तादात्म्यस्य शक्तित्वेऽपि शब्दनिष्ठादा-
त्म्यज्ञानस्याऽर्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वाऽसम्भवात् । उपक्रमोपसंहारपर्व्यालोचनया
साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽपभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमिति पशान्तरपरतयव तद्व्या-
ख्यानस्योचित्यादिति ।

अवाचकत्वे युक्तिमाह—*न शिष्टैरिति* । यतस्तेऽपभ्रंशाः साधवः—पर्याया इव
शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेश्चो न वाचका इत्यर्थः । ते साधुष्वित्यायुक्तमर्थं
विशदयति—*अभ्यास्येत्यादि* । अव्यक्तमिति भाषणक्रियाविशेषणम् । तद्विदाम्-
अव्यक्तशब्दध्रोतुणाम्, अव्यक्ते साधुशब्दे । अस्य, स्मृते सतीति शेषः । *निश्चयः*
तदर्थताशब्दयोर्भेदो भवतीत्यर्थः ॥ *पुत्रमिति* । इत्यमेवेत्यर्थः । *साधौ*—गवादिशब्दे ।
अपभ्रंशः गाव्यादिः । *तेन*—असाधुशब्देन । *साधुव्यवहितः*—साधुस्मृतिद्वार-
कः । *कश्चिन्*—प्रसिद्धोऽभ्यादिरूपः । अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थः ।

परीक्षा

तस्यानुमानपर्यायस्मरणेऽन्वयः । साधुविषयकस्मरणेनेति समुदितायः, अर्थान्तर-
माह—*तादात्म्येति* । साधुतादात्म्यप्रकारकज्ञानविशेष्यतां प्राप्यरेत्यर्थः,
वार्थ—इयंशब्दस्तेषामवाचकत्वे युक्तिमाह—*न शिष्टैरिति* । *यत इति* । ते—
इति शेषः, तेऽसाधवः साधवः पर्याया इव शिष्टैर्न प्रतिमास्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्ते ।
अतोऽवाचका इत्यर्थः । पूर्वोक्तमर्थं विशदयति—*अभ्यास्येति* । *अव्यक्तमिति*
क्रियाविशेषणम्, तेनाव्यक्तेन, अव्यक्ते साधुशब्दे, स्मृते सतीति शेषः । *पुत्रमिति*
इत्यमेवेत्यर्थः । *साधुव्यवहितः* । साधुस्मृतिद्वारकः ।

प्रतिपादितार्थमेव द्रष्टव्युनाशब्दे—*नन्विति* । *शक्तिरव्यक्तमिति* । यथा शब्दे-

तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्यायितुल्यता शङ्क्या । तेषां सर्वदेशेष्वेकत्वाद् विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना । न हि अपभ्रंशे तथा । अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु ; साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतम्, तन्मतेनैव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—*वाचकत्वादिशेषे चेति* ॥ अयम्भावः—
*अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः । तानविदुषां पामराणामपि बोधात् । तेषां साधोर-

दर्पणः

उक्तमेवाऽर्थो द्रवयितुमादाहुते—*नन्विति* । *तेषाम्* = साधुपर्यायागाम् । *एकत्वादिति* ॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथा एकजातीयत्वं येन तथापि विनिगमकाभावाच्छक्तिकल्पना स्यादिति भावः ।

अन्यथेति । एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनायामतन्त्रत्वे शक्तिमत्त्वाऽविशेषात्साधूनामिवापभ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः । *तन्मतेनैवेति* । 'ते साधुष्वनुमानेन' इत्याद्युक्तहरिमतेनैवेत्यर्थः । अपभ्रंशाद्—बोधस्योक्तरीत्योपपादितत्वात् । तत्र शक्तिकल्पनं स्वाग्रहमूलकमित्याशङ्कां निराचिकीर्तुं स्वोक्तप्रकाराऽसम्भवं दर्शयति—*अयम्भाव इति* । *तानिति* । साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञानेदुमाह—*पामराणामिति* । *बोधादिति* । व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः ।

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दज्ञानाऽसम्भवेन न तत्र साधुशब्दस्मृतिकल्पनया शब्दबुद्धिरुपपादयितुं शक्येति भावः । किञ्च साधुशब्दस्मृतिकल्पना क्यञ्चिदसम्भवेदपि यदि प्रत्यक्षधृतसाधुशब्दबोधोदयः स्यात्, स एव नास्तीत्याह—

परीक्षा

शक्तिकल्पको व्यवहारस्तथा गान्ध्यादिशब्देष्वस्तीति तेषामपि वाचकत्वमस्त्विति भावः । *अन्यथेति* = अपभ्रंशेष्विति शेषः । तेषां पर्यायागामेकत्वात्—एकजातीयत्वात् । तथैकजातीयत्वम् । अन्यर्थैकजातीयत्वस्य पर्यायतायामनियामकत्वेऽपर्यायागामं यथा शक्तिमत्त्वे तथा अपभ्रंशानामपि शक्तिमत्त्वे पर्यायितुल्यतया तेषामपि कोशादौ प्रयोगानापत्तिरिति भावः । *तन्मतेनैवेति* । 'ते साधुष्वनुमानेन' इत्यादिना यद्वरिमत्मुक्तं तेनैवेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्या अपभ्रंशेभ्योऽयं प्रतीतिरिवाह तेषु शक्तिकल्पनं स्वाग्रहमूलकमिति कस्यचिच्छङ्का स्यादिति उदनुत्पत्तये आह—*अयम्भाव इति* । उतस्तेभ्यस्तान्, = साधुशब्दान्, बोधादिति, गान्ध्यादिशब्दध्वनोत्तरकालिक्रियामकृत्क्यायानपनादिदर्शनेन तेष्वबोधानुमानादित्यर्थः । यदि साधुत्वाभ्यग्रहज्ञानं तेषां स्यात्तदाऽसाधुभ्यः साधुस्मरणमनधीतशास्त्राणां तेषामपि स्यात्तदेव नास्तीति भावः । अधुतरपरीत्यमस्तीत्याह—*तेषामिति* । पामराणामित्यर्थः । अपभ्रंशेभ्य एव तेषां बोधो भवतीति न साधुस्मरणरूपकमस्तीति भावः । अपभ्रंशेषु शब्देष्वयं निरूपितशक्तिभ्रंशापे-

बोधाय । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याऽवाधेन तद्ग्रहस्यान्नमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयि-
प्यास्तस्या वाधाभावात् । शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमा-
सम्भवाच्चेति ।

दर्पणः

तेषां साधोरिति । *शक्तिभ्रमादिति* । अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्ते-
रपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपाद्यते ? उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्र-
मात् ? तत्र नाद्यः कल्प इत्याह—*बोधकत्वस्येति* । द्विर्वावेत्वाह—*ईश्वरेच्छेति* ।
सन्मात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन
बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्रावाधेन तामाशयाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वस-
म्पत्तिः । प्रतीतेभ्रमत्वे विषयवाधस्यैव तन्नत्वादिति भावः ।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्त्येश्वरेच्छारूप-
शक्तेस्तत्र भ्रमे वाचकाभावोऽत आह—*शक्तेरिति* । *भ्रमासम्भवाच्चेति* । तत्पदविशेष-
प्यक्तदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृह्यतायाः पदान्तरविशेष-
प्यक्त्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः । यथाश्रुताऽभिप्रायेणेदम् । परिष्कृतविशेष-
प्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा शक्त-
स्तत्र भ्रमे वाचकाऽभावादिति बोध्यम् । तथाच भ्रमेणापि बोधस्य दुरुपादत्वेन
भाषार्थां शक्तिरावश्यकैति भावः ।

परीक्षा

भ्योऽपभ्रंशेभ्यो बोध इति नैयायिकानुपायिनः शङ्कां निरस्यति—*न च शक्तीति* ।
अभ्रमत्वादिति । तद्भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि भ्रमस्तदभावश्चापभ्रंशेषु नास्ती-
ति भावः । *सन्मात्रेति* । अत्र मात्रपदं कात्स्नार्थकम् । अपभ्रंशेभ्योऽर्थबोधस्य
सर्वानुभवसिद्धतया तेष्वप्यर्थबोधकत्वेनेच्छाविषयतायाः सम्भव इति भावः । ननु
यथा लाक्षणिकेषु वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्तः सम्बन्ध ईश्वरेच्छायाः कल्पने
तथाऽपभ्रंशेष्वपि तस्य व्यवहारः सार्वजनो नास्तीति तदा वृत्तित्वसम्बन्धेन शक्त्य-
भावस्तेष्वस्येवेति भ्रमत्वसम्भव इत्यत आह—*अशक्तेरिति* । तदर्थविषयबोधज-
नकत्वप्रकारकेच्छायास्तत सद्विशेष्यकत्वेन प्रहं वान्यस्मिन्पदे भ्रमो वाच्यः । अन्यथा
विशेषणज्ञानभावेन तत्प्रकारको भ्रमो न स्याद्विशिष्टवृद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कार-
णत्वादतस्तस्या इच्छायास्तदर्थं तत्तत्पदविषयको प्रहः पूर्वं वाच्यः । एवं च तेनैव
विशेषदत्तनेन प्रतिबन्धाज्ञानासम्भवः । अयम्भावः—यथा नैयायिकमते—प्रवाहो गङ्गा-
पदशब्द इति ज्ञानं प्रमा, तीरं गङ्गापदशब्दमिति ज्ञानन्तु भ्रम इति भवतीति ईश्वरे-
च्छाया गङ्गापदेन प्रवाहबोधो जायतामित्याकारिकाया प्रवाहे गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्रकार-
तानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व-
रूपः सम्बन्धोऽस्तीति प्रवाहः शक्य इति ज्ञानस्य तादृशेच्छा गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्र-
कारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्ने तादृशेच्छाया निरूपितत्वविशिष्टविशेष्यत्वावच्छेदक-

उक्तञ्च वाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादिपञ्चशा विगुणेष्वभिधातुषु ।

प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥

दैवी वाग् व्यवकीर्णयमशक्तैरभिधातुभिः ।

अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् घादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः = अवोधकः । बुद्धिविपर्ययः = एते एव वाचका नान्ये

दर्पण.

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति—उक्तञ्चेति* । *पारम्पर्यादिति* । स्वायं प्यञ् । विगुणेष्विति हेतुगर्भं विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् । अभिधातृवैगुण्यस्याऽपञ्चशानियामकत्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातुषु सत्सु परम्परया येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । *दैवीति* । संस्कृतरूपेत्यर्थः । *अशक्तैः*—करणाऽपाटववद्भिः । *व्यवकीर्णैः* । उच्छिन्नानुपूर्विकां एतेत्यर्थः । *अनित्यदर्शिनानाम्* । शब्दानुनित्यत्ववादिनाम् । *अस्मिन् वाद* । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम् । यस्मिन्नर्थेऽपञ्चशाः प्रयुज्यन्ते, तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसम्मतत्वाद्दतो व्याचष्टे—अवोधक इति* । व्यवहितः साधुर्न तत्र बोधकः; किन्तु साक्षादपञ्चशा एव तत्तदानुपूर्वामत्त्वेन वाचका इति भावः ।

नन्वियं अञ्चशरूपा वाग् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नानुपूर्विकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव । नैयायिकानां त्वस्या अवोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपपादनात् साधुतादात्म्यभ्रान्तिमूलकशक्तिभ्रमेण बोधकत्वसम्भवादित्यर्थकं दैवी वाग्व्यवकीर्णयमित्यपि पूर्वोक्तान्तिमरूपस्यैवोपोद्बलकम् । नचैवं 'तेषां साधुरवाचकः' इत्यनुपपन्नम् । तत्कल्पे आरोपितसाधुत्वकाद्यपञ्चशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद् बोधाऽनभ्युपगमात् । तेषामित्यादेः साधुतादात्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाः, न तु तत्तदानुपूर्वामत्त्वेन बोधका इत्यर्थात्स्माद्बोध्युक्त्यापञ्चशानां तत्त्वेन वाचकतासिद्धिरत आह—

परीक्षा

त्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितायेतत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वम्—प्रमात्वम् ? तीरं गङ्गापदशक्यमिति ज्ञानस्य प्रमात्वम् । तादृशज्ञानाय तीरनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशबोधविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूप्यत्वास्वीकारात् । किन्तु शुद्धावच्छेदकतात्पेनेरेति कल्पनादिति । पदनिष्ठन्तच्छर्धबोधजनकत्वं शक्यत्वमिति वादिनामस्माकं मते तु तीरं गङ्गापदशक्यमिति ज्ञानस्य पूर्वोक्तीत्या प्रमात्ववद् भाषाशब्दविशेष्यकमपि ज्ञानमप्रमेरेति ।

स्योक्तार्थं हरिसम्मतिमाह—उक्तञ्चेति* । पारम्पर्यमित्यत्र स्वायंप्यञ् । *विगुणेष्विति* । हेतुगर्भविशेषणम्, वैगुण्यद्वारणापाटवरूपम्, अभिधातृवैगुण्यस्यापञ्चशानियामकत्वात् । *प्रसिद्धिमिति* । अस्वार्थेष्वित्यादिः । येन कारणेनापञ्चशाः शब्दानुः विगुणेष्वभिधातुषु सत्सु पारम्पर्येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागतास्तेन तेषामर्थानां साधुरवाचकः = अवोधकः । *दैवीवाक्* । संस्कृतरूपा । *अशक्तैः*—करणापाटवयुक्तैः, *व्यवकीर्णैः*—उच्छिन्नानुपूर्विकां वृत्ता अनित्या दर्शिता, तत् = नैयायिकानाम् = शब्दा-

इति विपर्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वी पदेऽवच्छेदिका । सा च पर्यायेष्विव भाषायामप्यन्याय्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संस्कृतवद् भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाशक्ता एव । न च पर्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—*नियम इति* ॥ पुण्यजननबोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापज-

दर्पणः

किञ्चेति । *तासाम्*—भाषाणाम् । *दोष इति* । तथा च गौरवान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः । सकृद्देशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* । बोधजनकृतावच्छेदिकेत्यर्थः । *तयोरिति* । साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकृदशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शक्तिर्गतिरिक्तां कर्मयोगेण प्रयुज्यते, विकार एवैनमाख्यां भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धयनापत्तेः । वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अत एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चासौ भ्रमः बाधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तथाचेति* । *एवम्*—अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे । *तेषाम्*—अपभ्रंशानाम् । *साधुता स्यादिति* । शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । *साधुभिर्भाषितव्यमिति* । साधूनेव प्रयुज्यतेत्यादिरूपश्चे-

परीक्षा

नित्यत्ववादिनाम् । अस्मिन् वादे = शक्तिविचारे, एते = साधवः, नान्ये-अपभ्रंशाः, तेषां मतेऽपभ्रंशानां वाचकता तेषाम्मते साधूनामपि वाचकताऽस्तीत्यत उक्तम्—*अबोधक इति* । तथा च साक्षात्तेषां साधुर्न बाधकः किन्त्वसाधुस्मरणाद्वाच्यसाधु तादात्म्यारोपाद्वा असाधुर्बोधक इति बोध्यम् । नचैवमसाधुभ्यः साधुतादात्म्यारोपाच्चेद्वोधस्तदा वाचकता साधुष्वेव-पर्यवसन्नेत्यसाधुत्वं वाचकता न सिध्यतीत्यत आह—*किञ्च विनिगमनेति* । *तेषाम्* = असाधूनां प्रत्येकं महाराष्ट्रभाषाघटकस्यैकस्य शब्दस्य वा साधोर्वा वाचकत्वेवं विनिगमनाविरहप्रदर्शनम् प्रत्येकमित्युक्तम् ।

ननु वाचकतावच्छेदिकाऽऽनुपूर्वी साधुशब्दसम्बन्धिन्येका भाषाणां तु नानेति विनिगमकसत्त्वान्न भाषाशब्दानां वाचकत्वमत आह—*किञ्चानुपूर्वीति* । *अवच्छेदिका* । बोधजनकृतावच्छेदिका । नच साधूनां साधुत्वविशिष्टपरिगृहीतत्वेन तेषामेव वाचकत्वे विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । "शक्तिर्गतिरिक्तां कर्मयोगेण विकार एवैनमायां भाषन्त" इति भाष्यात्संस्कृतानामप्येकस्मिन् धर्मे सकृदशिष्टसम्मतत्वाभावात् । असाधूनामपि बोधजनकृता प्राकृतभाषोदाहरणानि काव्यप्रकाशादौ स्फुटम्-

परीक्षा

नियमनम् । विप्रयोगस्तादृशसम्बन्धध्वंसः । तेन यथा अशङ्कको हरिरवत्सा धेनु-
रानीयतामित्यादौ ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोगिनो यन्निर्णायकता तस्मि-
न्नेव शक्तिनियमनं तेन क्रियते । साहचर्यम्—सहचरणं साहचर्यम् । यथा—रामलक्षणा-
वित्यादौ । अत्र परस्परसाहचर्येण युगपदेवोभयोः शक्तिनियमनमित्यन्योन्याश्रयो न ।
सहशयोरेव सहप्रयोगात् । अत एव सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये—“वतुसाहचर्याचक्षित एव
दतिर्गृह्यते, न तु पातेर्दतिः” इत्यभिहितम् । तेनोभयोरामलक्ष्मणयोश्शक्तिप्रतिपादक-
त्वम् । विरोधिता—विरोधः । सहानवस्थारूपो बल्यवातकभावो वा । आद्योदाहर-
णम्—छायातपाविति । अत्रातपेन सहानवस्थानियमाच्छायाशब्दस्यातपाभावप्रतिपा-
दकता । न तु शोभाप्रतिपादकतेति निर्णयः । न च छायाशब्दः शोभाप्रतिपादको नेति
भ्रमितव्यम् ।

ग्रामतरुणं तरुण्या नवमन्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्य सा भवति मुहुर्नितराम्मलिना मुखच्छाया ॥

इत्यत्र दर्शनात् । अत्र मन्जुलनिकुञ्जे दत्तसङ्केतायास्तर्क्या मुखशोभा सत्र
गमनसूचकतादृशतरुणदर्शनजनितदुःखविशेषेण मलिना भवन्ति । द्वितीयोदाहरणम्—
विरोधिनीः कयोश्चित्तत्त्वोपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनपदयोर्भांगवकार्त-
वीर्यप्रतिपादकता । अर्थः—प्रयोजम् । तेन यथा—“स्थापुं भत्र भवच्छिद्रे” इत्यत्र भव-
च्छेदनरूपप्रयोजनेन स्थाणुशब्दस्य शिष्ये । अस्यैव मुख्यतया निर्णायकता संयोगादयस्त-
द्वयज्ञकप्रपञ्च इति तु परैरुक्तम् । यथा वा—“अञ्जलिना जुहोति” अञ्जलिना सूर्यमुपति-
ष्ठते” इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशाद् अञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपत्त्वम् । प्रकरणम्—
प्रस्तावः, समयविशेषो वा । यथा—“सैन्धवमानथ” इत्यत्र भोजनसमये सैन्धवपदस्य
लब्धे इत्यादि । लिङ्गान्मिश्रशब्दस्य नपुंसकत्वात् मुहृदि । मित्रो भातीत्यत्र तु पुंलिङ्गात्
सूर्यं । स्वरत एतादिर्वाहुल्येन वेदेऽर्थविशेषस्य प्रतीतिकृत् । यथा—इन्द्रस्य शातयितेत्य-
र्थेऽन्तोदात्ते उच्चारयितव्ये आद्युदात्त इन्द्रशत्रुशब्दः “इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व” इत्यत्र ऋत्विजा
उच्चारितस्तेनेन्द्रभयम् । एवं “शातयिता सम्पन्न” इति भाष्ये स्पष्टम् । यद्यमन्तो-
दात्तस्तदा पृष्ठीसमासः, यदा इन्द्रः शत्रुर्यस्येत्यर्थस्तदा “बहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्”
इत्युदन्तं; तच्चादाद्युदात्तस्येन्द्रशब्दस्य परपरस्तस्यैवावस्थानमिति शातनकर्तृत्वमि-
न्द्रस्य लभ्यत इति स्वरदय इत्यादिपदेन पत्वस्य णत्वाभिनयदेशानां ग्रहणम् ।
पत्वेन यथा—मुपिक्तमित्यत्र मुशब्दस्योपसर्गसञ्ज्ञाप्राप्त्यां बाधित्वा पूजायां कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञा, “सुः पूजायाम्” इत्यनेन विधीयते । सा चोपसर्गसंज्ञाबाधिकेति प्रकृतो-
दाहरणे पत्वदर्शनेन पूजातिरिक्तार्थकत्वम् । णत्वेन यथा—प्रणायक इति । अत्र
णत्वदर्शनेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वनिर्णयः । प्रणायकइत्यत्र णत्वाभावदर्शनेन प्रगतनाप-
कस्य प्रतीतिः । अभिनयव्याधांकारादिप्रदर्शिका हस्तादिदेषा तदुदाहरणमुक्तं का-
व्यप्रकाशे—

(१) पृहमेतत्पणिआ एतदहमेतेहि अच्छिवचेहि ।

पृहमेत्तावत्या पृहमेतेहि दिअपुर्हि ॥ का० प्र० उ० २ । ११ श्लोकः

धाया—(१) एतावन्मात्रस्तनिक्रम एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था यदावन्मात्रैर्दिवसैः ॥

अतिरिक्तशक्तिप्रहोपायमाह—

सन्वन्धिशब्दे सम्यन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥

दर्पणः

ननु शक्तिप्राहक्याः कोशव्याकरणावधिचिन्तयमानत्वाच्छक्तिप्रहोपायकथनं व्यर्थमत्र आह—*अतिरिक्ततेति* ॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिप्रहोपायस्तमित्यर्थः ।

परीक्षा

व्यक्तिपदेन 'अक्ताः शर्करा उपदधाति । इत्यादौ अक्ता इत्यनेन घृतसाधनाञ्जनपरत्वम् । तेजो वै घृतमिति स्तुतिरूपादिद्वाद् घृतसाधनाञ्जनप्रतिपादनम् । तद्वत्स्यान्यस्य सन्निधिः—शब्दान्तरसमभिव्याहारः । यथा—'रामो जामदग्न्यः' इत्यत्र जामदग्न्यपदसन्निधानेन, रामः परशुरामः । सामर्थ्यम्—कारणत्वम् । तेन यथा—मधुना मत्तः कोकिल इत्यत्र मधुशब्दस्य वसन्ते । अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलार्थो न । सामर्थ्याभावात् । औचित्यं—अर्हता । यथा—

यत्र निम्बं परशुना यदचैनं मधुसर्पिणा ।

यदचैनं गन्धमाख्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

इत्यत्र परशुना इत्यस्य परशुकरणकठेदनपरत्वम् । मधुसर्पिणः शब्दस्य तत्करणकठेदनपरत्वम् । गन्धमाख्याभ्यामित्यस्य तत्करणकपूजनायत्वम् । देशेन यथा—भात्यत्र परमेस्वर इत्यत्र यथा । अत्र परमेश्वरपदस्य राजशानीरुग्णदेशाज्ञाज्ञपरत्वम् । कालेन यथा—वित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रभानुशब्दस्य द्विप्रयुज्यमानस्य दिवाक्रे, निशि तु बहौ । व्यक्तिलिङं पुंस्त्वादि । तेन यथा मित्रं भाति, मित्रो भातीति । अत्र नपुंसकत्वेन मुहद्, पुंस्त्वेन—आदित्यः । अत्र विकसितमुकुलित्वाभिनयविशेषसाहित्येन स्वतस्य मुकुलितत्वपीनत्वाद्यर्थविशेषं बुद्धिविशेषविषयत्वेनानुगतौकृतानेकधर्मावच्छिन्नशक्तवच्छब्दस्याभिधा नियम्यते । अपदेशो नाम—हृद्यनिहितहस्तादिनाऽभिमतनिर्देशः ।

इतः सदेतः प्रासधीनेत एवाहति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्ष्यं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥

अस्मिन्पद्ये इत इत्यत्र य इदं शब्दस्तस्यादेशेनाभिधावक्तुरिति नियम्यते । एतैः संयोगादिभिरैकप्राभिधानियमनान्तरमनेकार्यशब्देन यद्व्याप्यस्य प्रतिपादनं तद्द्वयञ्जनयैव । न च श्लेषेण यत्रार्थप्रतिपादनं तत्रोभयत्र तात्पर्योदबोभयप्रतीतिसम्भवे किं व्यञ्जनयैति वाच्यम् । यत्रोभयमर्थप्रतिपादने तात्पर्ये तत्र श्लेषः । यथा—हरिहरतात्पर्येण—'सर्वतोमाधवः पायात्संयोगङ्गामहीधरौ' इत्यादौ ।

यत्र तु नोभयप्रातिपादने तात्पर्ये किन्त्वेकत्रैव यथा—

मद्रात्मनो दुरधिरौहतनोर्विशाल्वंशोन्नतेः कृतशिक्षोमुष्मं प्रहस्य ।

यस्यानुपप्लुतगतैः परिवारणस्य दानाम्बुसंक्रमुभगः सततङ्करोभूत् ।

इत्यत्र राशि तदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणनाभिधानियमेऽपि गजस्य तद्व्ययप्रयोज्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यञ्जनयैरेवादायात् । अधिकमर्थतोऽवधेयम् ॥३८॥

ननु पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम्, तद्व्यञ्जरुं च कोशव्याकरणादिति प्रागुक्तम् ।

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादि योगवत् ॥३९॥

सम्बन्धो-विषयः। योग्यतां प्रति योग्यता-सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्य-
ता विषय इति । समयाद्-व्यवहारात्, योग्यतासंघित् शक्तिग्रहः ।
घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्, सा ग्राह्येत्यर्थः ॥३९॥
इति चैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

दर्पणः

तथाचाञ्छनीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽस्मत्त्वात् तदर्थं व्यवहारस्ममप्युपायमाहे-
तिपप्यं वसानात्र वैयर्थ्यमिति भावः । एतेन ग्रन्थकृताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तदुप-
होपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्क्यापि समाहिता । विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे—
सम्बन्धो विषय इति ॥

तथाचाञ्छमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः । योग्यतां प्रति इदमत्रयो-
ग्यमिति योग्यताव्यवहारं योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायां
बोधस्वरूपदाक्तेः । *संघित्* । ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तो—*मातापुत्रादियोगवदिति* ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यव-
हारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायस्तद्वदित्यर्थः ।

अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते । सम्बन्धिशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यव-
हारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकत्वाच्चच्छेदकधर्मवत्त्वस्ययोग्यताव्यवहारनिरूपितो
यस्तादात्म्यलक्षणो अन्यो वा सम्बन्धः ; स एव योग्यताऽपरपद्यायो-विषय इति
शेषः । स चानादिर्वृद्धव्यवहारापरपद्यायोऽस्मदादिसमयाधिधीयते, न तु बोधजनक-
त्वमेव शक्तिर्गतद्वयोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात् । अत एव तच्छेषे-
सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते ।

शब्दस्याऽर्थं यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेनोक्तार्थः स्पष्टीकृत इति । अधिक्रमन्त्यतोऽवधारयम् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

एवं च शेषां कथनं व्याकरणेन कोत्रेण वा तेषामसाधुतापचित्त आह—*अतिरि-
कतेति* । अत्र हि अतिरिक्तेति शक्तिग्रहोपायस्य विशेषणम् । एतेनातिरिक्त्यादस्य
स्वमतेऽभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तदुदाहरणम्—*सम्बन्धिशब्द इति* । इदं च
विषयपदाध्याहारेण व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* । स सम्बन्धो निरूपितत्वम् ।
तस्य विषयपदार्थच्छेदेऽतिरिप्यतापामन्वयः । योग्यताशब्दः शक्तिप्रयायः । योग्यताश-
ब्दस्य शक्तिपरत्वे लौकिकव्यवहार एव साधक इत्याशयेनाह—*घटपदमत्रेति* ।
तत्र दृष्टान्तोपादानम्—मातापुत्रादियोगवदिति । कंचिन् योग्यवदिति पाठः । यथा—
अयमेतत्सम्बन्धीदं च तथाव्यवहाराद्योर्जन्यजनकभावनिश्चयस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारपरीक्षायां शक्तिनिर्णयः ।

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥४०॥

नञ्समासे अपरस्य—उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिद्धतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति । अभ्युपेयमिति शेषः ।

अयम्भावः—असर्व इत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य

दुर्षणः

अथ नञर्थनिर्णयः ।

“समासे खलु भिन्नव” इत्यत्र पङ्कजशब्दवदिति वदता समासे तद्बद्धप्रत्येकशक्तिरसिद्धकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षात्वमङ्गीकृतम् । तच्चाऽनुपपन्नम् । यत्र समासबद्धप्रत्येकपदस्याजन्यकृत्त्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाचिव्यासंभवात् यथा नञ्समासबद्धजनः ।

द्वयोरथाऽभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । इत्युक्तेः ॥

एवञ्च जहत्स्वार्थावाद् इवेदशस्थडे उत्तरपदार्थाऽदिप्राधान्यस्य स्वरसतोऽनुरचिरपीतीमां शङ्कां परिहर्तुं नञर्थनिलक्षणमित्याह—*नञर्थमिति* ॥ मूले ॥ *नञ्समास इति* ॥

अयम्भावः—‘घटो न पटो’ ‘घटो नाऽस्ति’ इत्यादावभावशब्दबोधस्य सार्धजनानप्रसिद्धिसिद्धत्वात्प्रनाऽभावाथःकृत्वभावदपकम् । तद्यथा उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था मुलभा । यद्यपि घटो नेत्यादावभावविशेष्यक एव बोधस्तथाप्यसर्व इत्याद्यनुरोधेनारोपितत्वाथःकृत्वसंपि ननोऽङ्गीकरणीयमिति शेषपूरणेन व्याघटे सारं—*सिद्धयतीति* ॥ *अत एवेति* ॥ प्राधान्यानुपपत्तेरेवेत्यर्थः ॥

ननु नञस्तत्राभावार्थकृत्वे कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोऽभावार्थमाह—*अयम्भाव इति* ॥ अन्यथा आरोपितत्वाथःकृत्वानभ्युपगमे भेदार्थकृत्व इति यावत् ॥

परीक्षा

अथ नञर्थनिर्णयः ।

अथ “समासे खलु भिन्नव शक्तिः” इत्यादिना अतिरिक्त एकार्थाभावो व्यवस्थापितः, एवं च जहत्स्वार्थावामेव पर्यवसानम् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समास इत्याद्यो व्यवहारानुपपन्ना इत्यादावपनोदाय नञर्थकथनमित्याह—*नञर्थमिति* । ‘नञ्समास’ इति कथनेन यत्र न समासस्य प्रयोगः, किन्तु ‘घटो न पट’ ‘घटो नास्ति’ इत्यादी तत्र ननोऽभावाथःकृत्वेनापि निर्वाहो भवति । यस्त्वम इत्यप्राप्यभावस्य प्राधान्यस्याऽङ्कारं सर्वनामकार्यन्न स्यादतो नञ्समासे ‘आरोपितत्वञ्च न द्योत्यम्’ इत्यावदपकमित्याशयः प्रकटीकृतः ।

तदेवोपपादयति—*अयम्भाव इत्यादिना* । अन्यथा पूर्वपदार्थप्राधान्ये तस्य नञ-

प्राधान्याऽवाधात् सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा अतिसर्व इत्यत्रेव सा न स्यात् । घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात् । अस्मद्गीत्या च स आर्यो बोधो मानसः ।

तथाचासर्व्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गो नेति । अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् । आरोपमात्रमर्थो; विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

‘घटो नास्ति’ ‘अब्राह्मण’ इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभववि-

दर्पणः

सा—सर्वनामसंज्ञा ॥ *न स्यादिति* । असर्व इत्यत्र नञोऽभेदार्यकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनानां सर्वादिबहिर्भूतत्वेनाऽतिसर्व इत्यादाविव तदप्रवृत्तेरिति भावः । ननु भेदप्रतियोगी सर्व इति तत्र बोधाभ्युपगमाच्चोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यहानिरत आह—*घटो नास्तीत्यादाविति* ॥ *तस्य*—नप्रर्थस्य ॥ नप्रथाऽभाववत्त्वस्य विशेष्यतायां तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु तवाप्यघटः पट इत्यतो घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—*अस्मद्गीत्येति* ॥ *स*—भेदबोधः ॥ *आर्थ इति* ॥ अर्थादुपस्थितिबिषयादागत इत्यर्थः ॥ *मानस इति* । तत्र शाब्दत्वप्रत्ययत्वसिद्ध एवेति भावः । नन्वसर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरत आह—*तथाचेति* ॥ *अत्र चेति* ॥ आरोपितत्वं ननुवाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष इति* ॥ विषयत्वस्य संसर्गमध्यादयैव लाभादनन्यलभ्यारोपस्यैव नप्रर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः । नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतैव नाभाववद्विशेष्यतेति सूचयितुमेव तथोक्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोग्यनञ् पवारोपाऽर्थकृत्वं मूले उक्तम्, तथापि घटो नास्तीत्युक्तिरत्रैव तत्राऽप्यारोपाननुभव इति दृष्टान्तार्थैत्यवधेयम् । ननुघो-

परीक्षा

र्थाभावस्य दर्शनादिति । घटो नास्तीतिशब्दस्य स्वमते घटाभावः कालसम्बन्धीति बोधः । स्वमते तु घटाभिन्नैककर्तृकवर्तमानकालिकसत्ताभाव इति उभयथाप्यभावस्य प्रतियोगिनिरूपितप्राधान्येनैव मानम् । *स*—अभावविशेष्यकबोधः । *आर्थ इति* । अर्थादागत उपस्थितिबिषयात्तागत इति यावत् ।

इत्याद्यसिद्धिरिति । “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः” इति वार्तिकसर्वनामेति महासंज्ञाकरणद्वाराऽसिद्धिरित्यर्थः । अत्र ‘आरोपितत्वत्रञ् द्योत्यम्’ इतिकल्पे लापवादाह—*आरोपमात्रमिति* । नन्वारोपितत्वन्ननुवाच्यमित्येवास्त्वित्युक्त आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* । एवञ्च द्योत्यार्थस्य विशेषणताया अन्यत्र सिद्धान्तित्वात् । अतः ‘असर्वस्माद्’ इत्यादौ सर्वनामकार्ये सिध्यतीति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीतिवदित्यसङ्गतम्, समासयोग्यस्य नञ् पवारोपितत्वद्योतकतायामूलत्वोक्त्यादत आह—*अनुभवविरुद्धत्वादिति* । तथाचारोपितत्वाननुभव एव तस्य

रुद्धत्वात्पश्चान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नञर्थः । अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय ॥ *भाष्यस्येति* ॥ तथाच नञसूत्रे महाभाष्यम्—“निवृत्तपदार्थकः” इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य, “नपुंसके भावे कः” (पा० सू० ३।१।११४) इति कः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थाः यस्येत्यर्थं इति कैयटः, तत्र । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्ननुवाच्यत्वात् । ॐ

दर्पणः

त्यमित्यत्र ननो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिम्यपरामर्शकत्वाच्च तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्याह—*तदर्थो नञर्थ इति* ॥ *साधारण्येनेति* ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयपरतया पक्षद्वयमग्रहः । तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः ॥ *ननुवाच्यत्वादिति* ॥

परीक्षा

दृष्टान्ततयोपादानमिति भावः । *साधारण्येनेति* । अर्थपदस्य तज्जन्यबोधविषयार्थकत्वात् । एवञ्चामति बाधकेऽभावो वाच्य एव । यदि बाधकावतारस्तदा द्योत्यत्वं नस्येति साधारण्येन व्याख्यानमात्रमप्यहम् । *भाष्यस्येति* । ननुतत्पदस्य पूर्वपदार्थप्राधान्ये ‘अस’ इत्यादौ सर्वनामकार्येण प्राप्नोतीति दोषे सत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये समास इति पक्ष उक्तः । अत्र पक्षे भेदस्य ननुवाच्यस्य प्रातिपोगितासम्बन्धेनोत्तरपदार्थे विशेषणत्वे भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः स्यात् । तथाच ‘अब्राह्मणमानय’ इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगान्ननवविशिष्टम्यानयनं भविष्यति क. पुनरसौ नञर्थः । निवृत्तः पदार्थः ब्राह्मणदृष्टस्य गोत्रादेर्दर्शनादृष्टोपदेशाद्वा पूर्वं ब्राह्मणोऽयमित्येवस्यति । ततः पश्चादयं लभते ‘नायं ब्राह्मण’ इति । ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुक्ते । आतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनादृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाच्चवमाय पूर्वमेव ‘नायं ब्राह्मण’ इति ज्ञानं तर्ह्यल्लक्षणमाप्ये आसीनं दृष्ट्वा ब्राह्मणोऽयमित्येवस्यति । यथास्थितं सन्तु त्वत्वंस्त्वस्य विश्रंभं भवतीति भाष्यस्येत्यर्थः । *तदाशयात्*—अभावस्य तदर्थत्वमित्याशयात् । भाष्याशयमप्रकृत्यति—*तथाचेति* ।

कैयटमतं नूपयितुमादौ कैयटोक्तव्याख्यानमनुवदति—*यत्त्विति* । अध्यारोपितब्राह्मण्या इत्यत्र बहुवीहि । अध्यारोपितं ब्राह्मण्यं यच्चित्यर्थेनान्यपदार्थस्य ब्राह्मणत्वप्रकारकाध्यारोपविशेष्यस्य लाभे तस्य ननुवाच्यत्वमनुभवविस्मृदमित्याशयेन नूपयति—*ननुवाच्यत्वादिति* । ननु तद्भाष्येण सदृशस्त्वर्थं कालवर्गमित्यादि-

दर्पणः

यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन ननु तत्पुरुषस्य ब्राह्मणमात्रस्याऽऽनयनं प्राप्नोति । ननः प्रयोगाद्ब्रह्मत्रयविशिष्टस्यानयनं भविष्यति । “कः पुनरसौ ननयो ? निवृत्तपदार्थकः । ब्राह्मणदृष्टस्य गौरत्वाददर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यव्यवस्यति । ततः पश्चादुपलभते नाऽयं ब्राह्मण इति । ततो ऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते । अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनाद् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाद्यवसायपूर्वकमेव नाऽयं ब्राह्मण इति ज्ञानम् । नह्ययं कालवर्णमापणे दृष्ट्वाऽव्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति । यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्जातं भवति” इति ननु सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते । तथापि तद्भाष्यस्याऽभेदप्रत्यक्षे क्वचिद् योग्याऽनुपलब्धेर्हेतुत्वप्रदर्शनपरतयैवोपपत्तेर्नन आरोपवाचकत्वे तदुपष्टम्भकत्वाऽभावात् । अन्यथाऽत्यन्ताऽसदृशे उक्तयुक्त्या तदारोपासम्भवेन तत्र ननर्थस्तदर्थकत्वासम्भवादयतः षट् इत्यापत्तेः । ‘प्रतियोग्यभावाऽन्वयो तुल्ययोगधेमौ’ इति तान्त्रिकोक्तेर्नालो घट इत्यादौ तादात्म्येन घटाऽंशे नीलपदार्थभानाद्ब्रह्मसमभिव्याहारे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य ननोऽभेदात्तत्त्वं विनाऽनुपपत्तेर्नदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तद्भावानवगाहितया परस्परप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाऽनापत्तेश्च ननो भेदार्थकत्वमावश्यम् ।

नच ननो भेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नलोष्टादेरपि बोधाऽऽपत्तिः । न चेष्टापत्तिः । “न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति” इति भाष्यविरोधादिति वाच्यम् । घटत्वेन घटार्थकत्वपदात् सन्निरहितव्यक्तियोधवत् प्रकरणादिना ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थकाद् ब्राह्मणपदात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात् । तस्माद्दयतो न षट् इत्याद्यसमस्ते ननोऽभेद एव शक्तिभेदत्वस्याऽण्डोपाधितया तस्य शक्यताश्चच्छेदकत्वे लाघवात् । समासघटकस्य तस्य त्तरपदस्य तद्भिन्ने लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव ॥

नच “न ब्राह्मणे रतैस्त्वद्भुतम्” इत्यादौ ननो भेदार्थकत्वे उत्प्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समानविभक्तिक्त्वाऽनुपपत्तिः । सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदाऽन्वयबोधोपपिकाङ्क्षायां सत्यामेव ननो भेदबोधनेन तयोः समानविभक्तिरूपस्य तदुपपत्तौ च्यत्वात् । एवञ्च ननो भेदबोधनं प्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समानविभक्तिवाचकत्वनियामकम् । अत एव “भूतले न घट” इत्यादौ न भेदबोधः ।

परीक्षा

नोक्तप्रकारेण ब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगात्कैयटोक्त एवाथौ युक्त इति चेद् ? न । अभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपः कारणमिति प्राचीनोक्तस्याभावप्रत्यक्षकारणस्य प्रदर्शकतद्भाष्यमिति कल्पनासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु सादृश्याद्यप्यभेदेनोपादानन्तर्ग्रह भेदप्रतीतिरिति न नियमः । ‘घटो न षट्’ ‘नीलो न रक्त’ इति सत्याऽत्यन्तासदृशेऽपि ननः प्रयोगदर्शनात् । नचाभासस्य भेदरूपस्य वाच्यत्वे तस्य भेदस्य विशेषणत्वपक्षे ब्राह्मणमात्रस्य ‘अब्राह्मणमानय’ इति वाक्यजन्यबोधानन्तरमानयनप्राप्नोतीति दूषणमस्त्विति वाच्यम् । यथेदं ‘नीलमप्यलमानय’ इत्युक्ते तद्घटकच्छलपदस्य सन्निरहितच्छलपरत्वमेव । व्यक्ति-

दर्पणः

इदयते च—“यजतिपु येयजामहं करोति नानुयाजेषु” इत्यत्र नत्रा पय्युंदास-
बोधः । उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः । तथाचाऽनुयाजभिन्नेषु यागेषु
येयजामहशब्दवन्मन्त्रं करोति = उच्चारयतीत्यर्थः । अत एवात्रानुयाजभिन्नेषु यजतिपु
येयजामहपदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकाऽर्थविधानादेकविधेयार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वमुपपद्यते ।
अन्यथा यागेषु येयजामहपदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषु निषेधविधानमिति विधेयद्वया-
र्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहपदानुपद्वकल्पने गौरवाच्चेति भावः ॥

अन्येतु शास्त्रविहितप्रतिपिद्वत्वात्, षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नाऽनुया-
जेष्वित्यत्र नत्रः प्रतिषेधार्थकत्वम् । तथाहि—क्रियायाः कारकसाक्षाद्भवाद् विनिग-
मनाविरेहेण सकलकारकविशिष्टां प्रतियोगिभूतां भावनामुद्दिश्याऽभावविधिस्तत्र
वाच्यः । एवञ्चोद्देश्यस्य प्रसिद्धयर्थं तरप्राप्तिरपेक्षिता । प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य ।
प्राप्तिश्च—कचिदागतो, यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इति । तत्र कलञ्जभक्षणान्ते रागत
इष्टसाधनत्वाऽवगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधदाक्षेग निवृत्तिविषयत्वे-
ऽवगतेऽर्थात् तद्विषयकलञ्जभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वाद्भेदात् ततो निवृत्तिः । प्रकृते तु ‘येय-
जामहङ्करोति, इति शास्त्रादेव सा। एवञ्च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वेन प्राबल्यवद् विधिदा-
स्य्याऽप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्यन्तबाधायोगाद् विकल्प एव प्राप्नोति

विकल्पे च ‘ग्रीहिभिर्जुहोति’ ‘यवैर्वा जुहोति’ इत्यादौ प्रथमं ग्रीहनुष्ठाने वेदस्य
विषय्यां सरूपमिति जनकत्वात्सम्भवाद्यवशात्शास्त्रस्याप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, प्रतीताप्रामा-
ण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम् । प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामा-
ण्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाण्योपादानञ्चेति दोषद्वयमिति चत्वारो दोषाः । पुनस्त-

परीक्षा

वचनानां सन्निहितपदार्थबोधकत्वमसति बाधके इत्यस्य स्वीकारात्तथा प्रकरणा-
दिना ‘अग्राहणमानय’ इति वाक्यघटकस्याग्राहणपदस्य “नग्राहणमानयेत्युक्ते
लोष्टमानीय कृती भवति” इति भाष्याद्ग्राहणविशिष्टभेदाध्वे लक्षणा निरूढा
अस्तीति कल्पनात् । साऽपि लक्षणा न समुदायस्य ; किन्तु नत्र एवोत्तरपदार्थ-
विशिष्टभेदाध्वे लक्षणा, प्रतियोगिवाचकमुत्तरपदं तात्पर्यग्राहकमितिस्वीकारात् ।
नच ननुसमासाभावे नत्रो भेदार्थकत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदेनान्वयाभावात्, तद्वाच-
कपदयोः समानविभक्तित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र ननुसमभिव्याहाराभावे
प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वययोधौपयिकाकाङ्क्षातत्रैव नत्रो भेदार्थकत्वम् । तादृशी
चाकाङ्क्षाप्रतियोगिनोः समानविभक्तिकत्व एव भवति । अत एव ‘भूतुडे न
घट’ इत्यत्र नत्रो भेदार्थकत्वम्, किन्त्वत्यन्ताभावार्थकत्वमिति प्रवादः साधुरेव ।
एवञ्च प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वे भेदार्थकत्वोपजीव्यम् । अत एव “प्र-
तियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ” इत्यस्यापि प्रवादस्य नानुपपत्तिरित्याशयात् ।
तदर्थश्च नत्रोऽभावे यद्वसोवच्छिन्ने येन सम्बन्धेन प्रतियोगिनः प्रकारतया भानम्,
ननुसमभिव्याहारे तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रकारतेति ।
अत एव ‘यजतिपु येयजामहे; ‘करोतिनानुयाजेषु’ इत्यत्र नत्रः पय्युंदासपरतया एक-
वाक्यतेति सिद्धान्तोपपत्तिः । अत्र यजतिशब्दो यागपरः । येयजामहशब्दो येयजा-

दर्पणः

तीये प्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशस्त्रस्य स्वीकृताऽप्रामाण्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाण्य-
स्वीकारश्चेति दोषद्वयम् । चतुर्थे यवोपादाने व्रीहिशस्त्रस्यास्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः
स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेति दोषद्वयमिति चत्वारोऽन्येऽपीत्यष्टदोषविकल्पपापत्या नञ-
नुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते । सोऽयं पर्युंदासः । अस्मिंश्च पक्षे येयजामहो न
कर्त्तव्यतया विधीयते । 'यजतिपु येयजामहङ्करोति' इत्यनेनैव तद्विधानात् । किन्तु
सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमनूय तस्याऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयता बोध्यते ।

तथाच सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेऽप्यित्यनेनानुयाजव्य-
तिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्त्तव्यतया प्रतीयतेऽनुयाजेपु
तु न कर्त्तव्यतया प्राप्तो, नाऽपि प्रतिषिद्धः स इति न विकल्पः । नच नञा निषेधबोध-
नेऽपि पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्येव, नाऽनुयाजेऽप्यिति विशेषशास्त्रेण 'यजतिपु
येयजामहङ्करोति' इतिसामान्यशास्त्रस्य बाधात्र विकल्प इति वाच्यम् ।

परस्परनिषेक्षयोर्हि वाच्यबाधकभावः । पदशास्त्रेणाऽऽहवनीयशास्त्रस्यानपेक्ष-
णात् स उचितः । निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्धयर्थमस्त्यपेक्षा विध्यर्थस्य ।
"प्रसक्तं हि प्रतिषिद्धयते" इति न्यायात्तेन तद्वाधाऽसम्भवात् ; किन्तुक्तयुक्त्या विक-
ल्प एव । तथा च द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि । विषेक्षं च ज्ञायते । यदनुयाजेषु येयजा-
महकरणेन कश्चनोपकारो भवति ; निषेधाच्च तदकरणादनुवदनाकरणादिव दर्शपूर्ण-
मासयोः । स चोपकारो दृष्टरूप एवेत्यतोऽपि विकल्पो न युक्त इत्याहुः ॥

अत्र केचित्-निषेधशास्त्राऽनालोचनेन सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियो-
गिप्रसिद्धयाऽभावबोधनसम्भवेन विकल्पाऽप्रसक्तः । विशेषनिषेधे सामान्यविषेऽतदितरप-
रत्वस्य 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं, कौण्डिन्याय न दातव्यम्' इत्यादौ व्युत्पत्तिर्दत्त्वाच्च ।
न च तत्रापि पर्युंदास एव नञा बोध्यते । नञा पर्युंदासबोधने विशेषविशेषण-

परीक्षा

महशब्दवन्मन्त्रप्रयोगपरः । अनुयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगो
कुर्व्यादित्यर्थः । एवञ्चोभयोरैकविषेयकोद्देश्यकान्वयबोधजनकरूपैकार्थकत्वस्योपप-
त्तिः । यद्यत्र नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वं स्यात्तदा यजतिपु येयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयो-
गङ्घ्यात् । अनुयाजेषु येयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगान्न कुर्व्यादित्यर्थं वाक्याभेदापत्तिः ।
किञ्चात्यन्ताभावार्थकत्वे प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायेन 'यजतिपु येयजामह
करोति' इति वाक्यस्य यागत्वाच्चछेदेन येयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगविधायकत्वं कल्प-
नीयम् । नानुयाजेऽप्यित्यनेनानुयाजाधिकरणकृतेयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगोत्पत्यनु-
पृष्टव्यत्वात् । निषेधविधानमिति वाच्यमित्यनुयाजाधिकरणकृतेऽपि यजतिऽप्यिति
वाक्यबोधयार्थस्योपजीव्यत्वात्तस्य सर्वथा बाधो न सम्भवतीति निषेधविषये विक-
ल्पस्यापत्तिः स्यात् । पौडशप्रहणाप्रहणयोर्भवत्यपरोऽपि दोषश्चेति पयुंदास एव ।
एतेन न नञो भेदबोधकत्वेऽनुयोगिवाचरूपदोषरूपप्रथमाऽपेक्षितेति वदन्तः परास्ताः ।
विकल्पे सत्यपि नक्षतिरिति तु न ; 'व्रीहिभियजंत' 'यवैर्वा यजंत' इत्यत्रेवाष्टदोषापत्तेः ।
पर्युंदासेन सामान्यशास्त्रस्य निषेधविषयातिरिक्तस्यैव विधापरत्वमिति न विक-
ल्पः । न च निषेधस्य विध्युन्मूलकत्वेन प्राशत्याद्विधिताऽत्रविषयातिरिक्त एव विषे-

अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः पद् प्रकीर्त्तिताः ॥

इति पठित्वा, अत्राह्वणः, अपापम्, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः, अधर्म इत्युदाहरन्ति । तत्त्वार्थि-
कार्यमभिप्रेत्येतिस्पष्टमन्यत्र ।

विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथाचासर्वपदे सर्वनाम-

दर्पणः

वाक्यपदयोः समानविभक्तिकत्वस्येव तयोः समानवचनस्यापि तन्त्रत्वात्, तस्य प्रकृ-
तेऽभावात् । अन्यथा 'न महता राज्ञ' इत्यादाविव न महतां राज्ञः इत्यादावपि महत्ते-
दप्रतीत्यापत्तिः । 'एको न द्वौ' इतिवत् कथञ्चित् समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमि-
त्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गद्वय 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न' इत्यादौ । अत
एव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसम्भवादित्याहुः ।

विकल्पप्रसक्तिरूपदोषाऽभावेऽपि वाक्यभेदाऽऽपत्तेर्जागरूकतया समानविभक्ति-
कत्वादेस्तद्बोधनियामकस्य सत्त्वेन च ननः पद्व्युदासार्थकत्वमेव, नाऽनुयायेष्वित्य-
त्रोचितमिति तु परं ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ *अन्यथेति* । लाघवाऽनादरेणाऽऽरोपितत्वस्य नन् वाच्यत्वा-
ऽभ्युपगमे इत्यर्थः । सादृश्यादेरित्यादिना पठित्वमाणाऽल्पत्वादेः सङ्ग्रहः । अत्राह्वण
इत्यादेर्ब्राह्मणसदृशः, पाकाभावोऽश्वभिन्नोऽल्पोदरा गवादेवतरा पशवोऽप्रशस्ता धर्म-
विरुद्ध इत्यादिक्रमेणार्थः । ननु सादृश्यादेरवाच्यत्वे कथं तदस्तद्बोधोऽत्र आह—
तत्त्विति । तत्पठनं त्वित्यर्थः ॥ *अभिप्रेत्येति* । भेदप्रतियोगित्वप्रकारकब्राह्मणा-
दिवोधाऽनन्तरभाविमानसबोधनभिप्रेत्येत्यर्थः ॥

ब्राह्मणादिवोधस्य तत्त्वत्वादेव सम्भवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणादिवोधनाय यद्
ब्राह्मणादिपदोपादानं तत्सादृश्यादिना क्षत्रियादिवोधनार्थमित्युद्बुद्धमूलकक्षत्रियादिवो-
धस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यादिशक्यार्थबोधोत्तरमेव सम्भवादिति भावः ।
तद्बोधे शाब्दत्वप्रत्ययस्याऽनुभवाल्लक्षणादेव सादृश्यादिना ब्राह्मणादिवोध इति
त्वन्त्ये । विशेषणस्य विशेष्यत्वात्काङ्क्षत्वादाह—*प्रतियोगिनीति* । एवं चाऽब्राह्मण
इत्यादं प्रतियोगितया भेदविशिष्टो ब्राह्मण इत्यादाकारको बोध इति भावः । भेद-

परीक्षा

यबोधकृतेति वाच्यम् । अस्याः कल्पनाया वाक्यद्वयजन्यबोधनन्तरमेव सम्भव इति
वाक्यस्य विधिवोधकृत्योद्देश्यतावच्छेदेन विधेयबोधकृता स्यादेवेति विकल्पापत्तेः ।
तावतापि वाक्यभेदापत्तेर्द्वेति दिक् । अन्यथा यथाकथञ्चित् प्रतीयमानस्यापि वा-
च्यत्वे वाच्यत्वापत्तेरिति । इष्टापत्तिस्तु न । शक्यतावच्छेदकमौत्वापत्तेः ।

ननु नप्रथंभेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिनि विशेषणत्वं घटप्रतियोगिक-
भेदस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन घटे सत्त्वाच्चद्विशिष्टस्य घटस्यावदान् नयेतिवाक्याद् बो-
धापत्तिरत आह—मूले—*विशेष्यो वेति* । प्रथमपक्षे नत्रथाभावस्य प्रतियोगिविशेष-

संज्ञा । “अनेकमन्यपदार्थैः,” “सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया” इत्यादा-
वेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः । ‘अब्राह्मण’ इत्यादाबुत्तरपदा-
र्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम् । ‘अत्वं भवसि’ ‘अनहं भवामि’ इत्यादौ
पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते ।

अन्यथा त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्व-
येन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्श्वसत्त्वात् पुरुषव्यवस्था न
स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्य-
न्वयात् सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः ।

विशेष्यो वेति । प्रतियोगिनीति शेषः । अयम्भावः—गौणत्वेऽपि

दर्पणः

स्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—*तथाचेति* ।

सर्वनामता चेत्यादि—प्रथमान्तघटुष्टयस्योपपद्यते इत्यनेनाऽन्वयः । *सर्वनाम-
ता*—सर्वनामसंज्ञा । तदन्तविधिनेति शेषः । अन्यथा संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाभावे
तदर्थस्य ननर्थविशेषणत्वे तत्संज्ञानुपपत्तिरिति भावः । अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति
शेषे स्वीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकभेदवति द्वित्वस्य बहुत्वस्य वाऽवदयम्भावे तत्-
स्तद्व्यवस्थाद्विवचनबहुवचनयोरपत्तिरेकत्वार्थस्य तत्र बाधात्तद्व्यवस्थाद्विवचनस्यानुप-
पत्तिश्चेति भावः ॥

तत्पुरुषत्वमिति । भेदविशेषणत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् । *पुरुषेति* । तिशादि-
त्रिरुसङ्केतितत्पुरुषत्वार्थः । *वचनेति* । एकवचनत्वादिरूपत्वार्थः । “अमुवां भवय”
इत्यादौ युष्मदस्मदथांभावविशेष्यकबोधे अभावे द्वित्वाद्यर्थस्य बाधाद् द्विवचनाद्यनु-
पपत्तिः । भावनाऽन्वयिन्येव सङ्ख्याऽन्वय इति त्वदभ्युपगमेनाऽन्याऽर्थगतसङ्ख्यामा-
दाय द्विवचनाद्युपपादनस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

अन्यथेति । ननर्थभावस्योत्तरपदार्थांशविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावद् ।
पुरुषव्यवस्थेति । “युष्मद्युपपद” (पा० सू० ४।१।१०५) इति सूत्रद्वयाऽविषयतया,
“शेषे प्रथमः” (पा० सू० ४।१।१०८) इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः ।
नानुपपन्नमिति । तथाचोक्तव्यवस्था सुलभेति भावः । ननु ननर्थभेदस्य प्रतियोगि-
तयोत्तरपदार्थांशान्वये अवयवमानयेत्यत्र स्वभेदप्रतियोगित्वस्य घटे सत्त्वात्तद्व्यवधानन्तरं
घटानयनस्याऽऽप्यापत्तिरत आह—मूले—*विशेष्यो वेति* । विशेषणाकाङ्क्षाशामाह-
सार—*प्रतियोगिनीति* । उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः ।

परीक्षा

णत्वस्वीकारस्य प्रयोजनान्याह—*तथाचेत्यादिना* । *तत्पुरुषत्वमिति* । उत्तरप-
दार्थप्रधान एव तत्पुरुष इति वादिमताभिप्रायेणेदम् । *पुरुषवचनव्यवस्थेति* । युष्म-
दर्थस्य भेदविशिष्टस्य कर्तृतया युष्मदर्थेन सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्पुरुषव्यवस्थाया
आदिपदप्राप्ते ‘युवां भवयः’ इत्यादौ द्विवचनादिव्यवस्थायाश्चोपपत्तिरित्यर्थः ।

अन्यथा—ननर्थभावस्योत्तरपदार्थांशविशेषणत्वे । मूलोक्तविशेष्यत्वपक्षे विशे-
ष्यत्वस्य विशेषणतानिरूपकत्वनियमाद्विशेषणाकाङ्क्षाशान्तये आह—*प्रतियोगिनी-
तीति* । एवञ्चास इति शब्दात्तद्विघ्नाश्रय इति शेषः । *गौणत्वेऽपीति* । उपसर्वन-

नञ्समासे, “एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि” (पा०-सू० ३६।१।३२) इति ज्ञापकात् सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना । ‘असः शिव’ इत्यत्र सुलोपचारणायाऽनञ्समास इति हि विशेषणम् । नच तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामताऽस्ति । गौणत्वात् । अकोरित्यकचसहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् । तथाचानञ्समास इति ज्ञापकं मुच्यम् ।

“अनेकमन्यपदार्थे” इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा० सू० २।१।२) इत्यतोऽनुवर्त-

दर्पणः

निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । उच्यतेपदार्थरूपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नबर्ध इति यावत् । ननु तद्व्युत्तरपदायांऽप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणगणो दुष्परिहारोऽत आह—अथम्भाव इति* । *गागत्वेऽपीति* । नञ्समासघटकैतद्वाच्यस्य नबर्धविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । *ज्ञापकादिति* । तत्सूत्रस्थान्नञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः । ज्ञापकतामेव प्रपञ्चयति—अस शिव इति ।

“एतत्तदोः” (पा० सू० ३।१।३२) इत्यनेन परस्परसाहचर्यात् सर्वनामैतत्तद्गं परस्य सोर्हलि लोपो विधीयते । नञ्त्स्वरुपाऽन्तर्गततत्तदोरुपसर्जनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे व्यर्थं सद्नञ्समासग्रहणं नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः । साहचर्यज्ञापकत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन् सूत्रे सर्वनाम्नोरेव ग्रहणे मानान्तरमाह—अकोरिति* ।

असर्वनाम्नः सर्वनामविहिताकजसम्भवेन तत्पर्युदासात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः । एतत्कल्पे एतत्तदुत्तरस्य सोर्हलि लोप इति सूत्रार्थः । अर्थद्वारकसम्यग्वाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पाभिप्रायेणोत्तरपदलक्षणाभिप्रायेण वेति भावः । *विशेष्यानुरोधादिति* । असति विशेष्यानुशासने विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनरूत्वानियमादिति भावः ।

ननु विशेषणस्य विशेष्यसद्व्यावृत्तिसंख्यावत्त्वेऽपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचन-परीक्षा

त्वेऽपीत्यर्थः । प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वस्यास इत्यत्रा सत्त्वादिति भावः । ज्ञापकमुपपादयति—अस इत्यादिना* । *गौणत्वात्* । उपसर्जनत्वात् । एवञ्च तदाद्यत्त्वानापत्या इत्युच्यतेदिलोपो दुर्वारः । ननु सर्वनाम्न एव “एतत्तदोः” इति सूत्रे ग्रहणमित्यत्र किम्मानमत आह—अक इति* । विप्रयोगस्यापि विशेषणवाचकविशेष्यत्वमथ च दृष्टं तद्वीत्याऽश्रवणप्रतीतिरिति भावः । *ज्ञापकमिति* । नञ्समासे उपसर्जनत्वेऽपि सर्वनामकार्यम्भवतीत्यर्थं इत्यादिः ।

विशेष्यानुरोधादिति । ‘असति विशेषणविवक्षणे विशेषणवाचकपदं विशेष्यवाचकपदसमानवचनरूपेण’ इति नियमस्य सर्वत्र दर्शनात् । ननु तत्र विशेष्यवाचकपद-दन्न धूयत एतेत्यत आह—सुवामन्त्रित इति* । ननु विशेष्यविशेषणयोर्विरुद्ध-

मानं सुग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चाऽनेकशब्दाद् द्विव-
चनोपादाने, यद्द्वानां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्धयेदित्युभ-
यसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा ।

“सेव्यतेऽनेकया” इत्यत्रापि योपयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं

दर्पणः

मित्यत्र प्रनाणाभावोऽत आह—*किञ्चेति* । नन्वनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहुनां
वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समयपरिपालनार्थत्वसम्भवादेकवचनोपादानं व्यर्थ-
मेवेत्यत आह—*मौत्सर्गिकं वेति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति, “न
केवला” इतिनियममूलकवचनविहितमित्यर्थः । सति तात्पर्येण क्वचित् सार्थकमप्येक-
वचनमिष्यत एवेत्याह—*प्रत्येकमिति* । एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योपासु प्रत्येकं सेव-

परोक्षा

ख्यावत्वेऽपि वचनं समानमेवेत्यत्र सूत्रकारानुग्रह इति यदि मूयात्तत्राप्याह—*किञ्चे-
ति* । *बहुनामित्* । अस्य बहुव्रीहिर्न सिद्धयेदित्यत्रानन्वयः । *जात्यभिप्रायम्* ।
एकभिन्नरूपसामान्यधर्माभिप्रायम् । यथा ‘सम्पन्नो ब्रीहिः’ इति प्रयोगो बहुषु ब्रीहिषु
सम्पन्नेष्वेव जायते, तत्रैकवचनार्थस्यैकत्वस्य स्वाश्रयप्रकृत्यर्थावच्छेदकत्वत्वसम्ब-
न्धेन विशेष्येऽन्वयः स्वीक्रियते; तर्थाकभेदस्य द्विवहुसाधारणस्यैकत्वादेकवचनमिति
भावः । न च विशेष्यवृत्तिप्रतियोगिताकस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
काभावस्यानुपगमेन कथमेतदिति वाच्यम् ? स्वसत्रातीयद्वितीयरहितत्वस्यैकत्वस्य
तत्रासत्वे न तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सम्भवात् सम्पन्नो ब्रीहिरिति वाक्यं
यत्र सम्मतिः—सन्तोषसम्प्रादिकाः तत्रैव प्रयुज्यत इति तत्रास्तु तथा, प्रकृते तु किं सा-
धकम्, द्वयोर्बहुनां च समाससिद्धिरूपं प्रयोजकत्वेनैकशब्दोपादानं सामर्थ्यादेव भविष्य-
तात्यत आह—*मौत्सर्गिकमिति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति भाष्योपसि-
द्धान्तमाश्रित्यैकवचनइत्तम् । अन्यथा प्रातिपदिकमात्रोपादानेन “केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या” इति वचनविरोधः स्यादिति भावः ।

न केवलं विशेष्यानुरोध एव किन्तु सार्थकमपि तदित्याह—*प्रत्येकमिति* ।
एकभिन्नत्वेनोपस्थितासु योपासु पृथक् पृथक् सेवनान्वय विवक्षयेत्यर्थः । अत एव
अनेकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वादेव । यदि प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्टमेकमित्यर्थः
स्यात्तदोभय इत्यनेन विशेष्यस्य बहुत्ववत्त्वेनोपस्थितत्वात्तत्र भेदविशिष्टैकाभेदस्य
बाधादनन्वयारम्भः । नचैकमप्यन्ययानुपपत्तिः । नप्रथं भेदः स्वयित्वावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैकान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । अन्यथा प्राज्ञेऽपि व्यासज्यवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्राज्ञभेदस्य सत्त्वादप्राज्ञ इति प्रयोगापत्तिः स्यात् ।
तथाचैकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो वाच्यः, सत्त्वाप्रसिद्ध एवेति वाच्यम् । स्व-
मात्राधिभ्रमयस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगित्वानिरूपकभेदमिति विशेष्यतावच्छेदकत्वमेवानेकत्वमित्यर्थस्य विरक्षितत्वात् ।
न च भेदस्तच्चद्वैतप्रयोगिको बोध्यः । गगनयतोभयभेदमात्राय गगनमनेकमिति व्य-
वहारापत्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तीत्यादि । क्वचित्त्वेनेके इत्यर्थेकरोपेण बहुवचनमित्यु-

सेवनान्वयवोधनाय चैकवचनं, न तूत्तरपदाऽर्थप्राधान्यप्रयुक्तम् । अत एव “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इत्यादिकमपि सूपादम् । अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मदोस्तद्धिन्ने लक्षणा । नञ् चोतकः । तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था । त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः ।

एवं ‘न त्वंपचसि’ इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयक-पाकानुकूलभावनाऽभावः । घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति रीत्या बोधः ।

दर्पणः

नाऽन्वयवोधावेत्यर्थः । उपसंहरति—*न त्विति* । *अत एवेति* । अनेकशब्दस्यैक-भिन्नाऽर्थकत्वादेवेत्यर्थः ।

सूपादमिति । भेदप्रतियोग्येकाऽर्थकत्वे तु तद् दूरुपादं स्याद् । एकशेषेण समर्थनं त्वगतिकगतिरिति भावः । भाष्योदाहृते “नैकस्तिष्ठति” इति प्रयोगे जन इत्यध्याहार्यम् । प्रत्येकं स्थित्यन्वयवोधार्थं च तत्रैकवचनम् । अनेको जना इति त्वसाधेव । उत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यपदेशस्तु प्रायिक इत्याद्यपि बोध्यम् । अत्वं भवसीत्यादिनाऽनहम्भवामीत्यादिर्गुह्यते । युष्मद इत्यस्मदोऽप्युपलक्षणम् । एवं त्वद्भिन्न इत्यत्रापि लक्षणेति तु नैयायिकाद्यनुसारेण । स्वमते तदनभ्युपगमात् । अत्वम्भवसीत्यादावारोपादिबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वाद्भ्रममासे सर्वत्रोत्तरपदस्य स्वाऽर्थभिन्न लक्षणिकत्वमेव युक्तमिति भावः ॥

प्रसज्ज्यप्रतिषेधार्थकनञो व्यवस्थामाह—*एवं न त्वं पचसीत्यादि** ॥ ननर्थं युष्मदर्थान्वये तु प्रकृते पुरुषव्यवस्था न सिद्धयेदिति सूचयितुं पचसीति मध्यमपुरुषनिर्देशः । अधिकं त्वादावेवोक्तम् । इदमुपलक्षणं ‘घटो न स्त’ इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेः । क्रियाप्रतियोगिकाभावविशेष्यत्वबोधे हेतुमाह—*असमस्तेति* ॥ व्याख्यानात् ननस्तदर्थस्य प्रसज्ज्यप्रतिषेधस्य तादृशननार्थाऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधो, धातुजन्योपस्थिते भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

नन्वभावस्य केन रूपेण शक्यता । न तावदभावत्वेन । चैत्रो न पचतीत्यादावपि भेदबोधोपपत्तेः । प्रसज्ज्यप्रतिषेधत्वेन शक्यत्वेऽपि स एव दोषः । भेदस्याऽपि योग्याऽनुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविपर्यत्वात् । तदनुपस्थितावपि ननोऽभावबोधोपपत्त्येव आह—

परीक्षा

क्तं तच्चिष्टमिति भावः । यत्र तु प्रामाणिकोऽनेकशब्द एकवचनान्तोऽस्ति; विशेष्यवाचकान्तु पदत्र भ्रूयते, तत्र तात्पर्यांशुरोधेन विशेष्यवाचकम्पदमध्याहार्यम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तु व्यवहार औत्सर्गिक इत्युक्तमेव । प्रागुक्तमनुपपत्तिम्परिहरति—*अत्वमित्यादिना* । *लक्षणा*—उत्तरपदस्य लक्षणा ।

ननु यत्र ननः क्रियान्वयार्थप्रतिपादकता; तत्र कथम्बोध इत्यत आह—*नत्वम्पसीति* । ननु मूले अभावो वेत्येवोक्तम् । शाब्दबोधेऽभावस्य तु भेदत्वादिना भानमि-

असमस्तत्रः- क्रियायामेवान्वयबोध्यात् । स चाभावोऽन्त्यन्ताभा-

दर्पणः

स चेति ॥ अभावदर्पणत्वर्थः ॥ तथाच नरोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिरूपनात्र दोष ।

अत्यन्ताभावत्वेति । अन्तं = स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तो व्यभिचरितोऽत्यन्तः । सचासावभावदर्पेति विग्रहः । तस्य भावस्त्वम् । स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचारीतियावत् । “अन्त्यो जघन्यं चरमम्” इत्यमरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनाज्जघन्यत्वं चोक्तार्थस्य जघनवृत्तियोऽर्थत्वात् । घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मं सत्त्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्वव्यापकत्वात्तद्व्यावृत्तिः । व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदम् । लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अन्योन्यस्मिंस्तादात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावस्याभावत्वेनैव शक्यता, न तूक्तरूपेण, गौरवात् । तेन रूपेण बोधस्याननुभवाच्च । अत एव “तत्सादृश्यमभावदर्पण” इत्यत्राभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपादानम् ।

नच नत्रः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्य-
नभ्युपगमे ‘भूतले न घट’ इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकवट-
विशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वानापत्तिस्तत्संसावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

निरुक्ताभावत्वेन शक्यावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनानुगत-
रूपेणैव निवेदनीयतया ननुपपत्त्याऽप्यभावे विशिष्यसंयोगाऽवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वभानासम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादवस्थ्यात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरो-

परीक्षा

त्यनुपपन्नमताभाह—*स चेति* । अत एव ‘न पचति मंत्र’ इति शब्दाच्च भेदस्याभाव-
त्वेन बोधः । *अत्यन्ताभावत्वेनेत्येति* । अत्यन्ताभावत्वेनेत्येति न ‘अयं चेश्रो न
मंत्र’ इति शब्दाद्भेदात्वेन बोधान्यापत्तेः । अत्यन्ताभावत्वम्—नित्यत्वे सति संसा-
भावत्वम् । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्या
भावत्वम् । वस्तुतस्त्वभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकम् । नत्वत्यन्ताभावत्वादिर्कं ‘चेश्रो
न पचति’ इति शब्दार्चचप्रसृत्कपचिक्रियाभाव इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । नचैवं
सति ‘न पचति चेश्र’ इति शब्दाद्भेदबोधस्यापत्तिरिति वाच्यम् । ‘प्रतियोग्यनुयोगि-
भावान्वयी नुलययोगधेमौ’ इति न्यायेनोक्तार्थकेन तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावबोधस्यैव सम्भवेनोक्तस्यैव तदसम्भवात् । न च ‘चेश्रो न पचति’ इति वाक्य-
घटत्वस्य नरोऽत्यन्ताभावबोधकत्वया तदसमभिव्याहारमते क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव

दर्पणः

धित्वाऽनुरोधेनाकाङ्क्षावलादेव तादात्म्यप्रतियोगितास्त्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धविधया मानस्योपगन्तव्यत्वात् ।

नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नन्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्शक्तिरूपनानर्थक्यम् । नचाऽन्योन्याभावत्वप्रकारकयोऽनुरोधोऽतस्यापि तस्य तावच्छेदकत्वकल्पनमावदयस्त्वम् । अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकोऽर्थ घट इति योष्ये, नाऽर्थ घट इति वाक्यजबुद्धेःप्रतिबन्धरूपापत्तेः । अन्योन्याभावत्वावगाहभावबुद्धेरेव तादात्म्यबुद्धिविरोधित्वात् । घटाभाववानिति बुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेदधेति वाच्यम् ।

तत्राभावत्वस्य नन्पदशक्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्त्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचरूपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षावलेन लाभेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्याऽन्योन्याभावत्वावगाहितयैव तच्चबुद्धेः प्रतिबन्धरूपोपपत्तौ तेन रूपेण शक्तिरूपनस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।

न च नास्त्येव तद्वच्छिन्ने शक्तिः पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नप्रधत्वालाभायंवेति वाच्यम् । तथा सति “ननर्थाः पद् प्रक्रीर्त्तिताः” इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेत् ? स्यादेवम् । यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं निर्वक्तुं शक्येत, तदेव नः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः । सम्बन्धविधया तादात्म्यनिष्ठावच्छेदकत्वानिर्देशेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽत्यन्ताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात्, किन्त्वनुयोगिताविशेष एव । एवञ्च तादात्म्यस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमपि प्रामाणिकम् । इह संयोगेन घटो नास्तातिवद्वयं तादात्म्येन घट इत्यादिप्रत्ययात् । एवञ्च तादात्म्यप्रतियोगिताविशेषप्रकारतास्त्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रामिति तदूनुरोधेन ननः पृथगन्योन्याऽभावे शक्तिरावश्यकंति ।

ननु ननोऽविशेषेणात्यन्ताभावबोधकरये ‘भूतले न घट’ इत्यादिवाक्यजरोधेऽत्यन्ताभावमानापत्तिः । न च नन्पदजन्यात्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचरूपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वात्त्रोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । ‘चेप्रो न पवति’ इत्यादिवाक्यजभावनात्यन्ताभावबोधे व्यभिचारणोक्तकार्यकारणभावस्यैवासम्भवादिति चेत् ?

परीक्षा

सिद्धान्तितत्वेन चेप्रकृत्युपचित्रित्वेयं बोध इति, चेप्रविशेष्यकसामवायसंगं कृत्वाप्रकारकयोधस्थाभावेन कथमुक्तत्वायेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावमानमिति वाच्यम् । चेप्रकृत्युत्पन्नैश्राधयस्त्वम् । आश्रयता च-किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नैरिति, प्रकृते समवायसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयतावाच्येप्रनिष्ठायाः क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतया भावेन नन्पदसमभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वि्याभावमानस्याप्यङ्गीकारात् । एवम् ‘घटो न पट’ इति शब्दादप्यन्योन्याभावस्य बोधः सम्भवति । अभावत्वावच्छिन्नस्य नन्या तत्र तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-

दर्पणः

अत्र वदन्ति—यत्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारापेयभावसंसर्ग-
बोधोपयिकाकाङ्क्षा; तत्रैव नजोऽत्यन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्वबोधोपपत्तिः ।
तत्र नञ्समभिव्याहारं तादृशबोधोपयिकाङ्क्षारविहात् । 'न पचति चैत्रो' 'नेदं चैत्रस्य'
इत्यादौ नञ्समभिव्याहारं तिङर्थस्य कृत्यादौः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादा पृथग्-
र्थस्त्वत्वस्येदंपदार्थ आधारापेयभावबोधोपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहाररूपाका-
ङ्क्षायाः सत्त्वेन तत्र नजा कृत्याद्यभावबोधनसम्भवात् ।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधारापेयभावः ससमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयो-
गिवाचकपदात् सप्तम्यपेक्ष्यते । यथा 'भूतले न घट' इत्यादौ । तदुक्तं दीधितिकृता-
'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मंत्रस्येत्यादा विभक्त्यर्थकृतिसम्बन्धादेरभावस्य बोधने
नजा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति' इति ।

न च 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ नजाख्यातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रौ न पचत-
इचैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्युपपत्तिः । भवन्मते भावनाऽन्वयिनि संख्यान्व-
यनियमेन भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्य-
त्वात् । वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नजा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्ट-
चैत्रकृतृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् ।

नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरा-
भ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः । त्वन्मन्तेऽपि यच्चैत्रकृतृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चत्रो न
पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नजा प्रत्याययितुमशक्यत्वाच्च ।

न च तत्र नजा भेद एव बोध्यते । प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्या-
तार्थकर्तृत्व्येवाऽन्वयाच्च तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रतियोगि-
तासम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे असमस्तनृपदजन्योऽपस्थितेहंतुत्वस्यात्रैव
व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्यावातात् । नञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनाऽन्वय-
र्थकत्ववत् तत्समभिव्याहारे भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदादौ
सत्त्वाच्च न त्वं पचतीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः ।

यद्वा—नञ्समभिव्याहारे स्वबोधकृतृत्वबोधकत्वम्, तत्समभिव्याहारे तु भूत-
पूर्वे तदादाय पुरुषोपपत्तिरित्याहुः ।

इदं त्ववययम्—नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धो भासते तत्स-
मभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न 'भूतले

परीक्षा

योगिता कृत्यस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारवशाद् भानेन
निर्वाहात् 'प्रतियोग्यनुयोगिभावान्वयौ तुल्ययोगधेमी' इति नियमस्य नञ्समभिव्या-
हारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाध्ययत्वप्रकारकबोधोपयिकाकाङ्क्षा तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकापेयाभावास्यापि भानमित्यप्यर्थः । न च जडं समवा-
येन नीलरूपन्नास्ति' इतिदम्बान्नीलरूपाध्ययतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
पृथग्भानान्मुपगमो भवता काप्यः । स च न सम्भवति । ऊच्यतेनेनैव सम्बन्धाव-

वत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यस्तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

दर्पणः

न घटः' इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्नियामकं त्वादावेवोक्तम् । परन्तु घटत्वादिविशि-
ष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतननादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घट-
प्रकारकाभावसादृशत्वस्य, तथा नीलादिसाकाह्वयदाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतन-
पदस्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन नीलवटादिप्रकारकसादृशद्वि-
त्वस्य च कार्थ्यतावच्छेदकत्वोपगमात् 'नीलवटो न घट' इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिः, भवति
च 'पीतो घटो न नीलवट' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतोऽत्र कार्थ्यमित्याशयवानाह-
इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति ॥ ४१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे नञर्थनिरूपणम् ॥ ७ ॥

परीक्षा

च्छिन्नत्वलाभेन समवायेनेति शब्दात्युनस्तज्ज्ञानस्वीकारे पीनरुग्णादिति वाच्यम् ।
उक्तनिश्चयवशाद्यत्र समवायेनेत्यादिपदसमभिव्याहारो नास्ति; तत्र तत्तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामेव भासते, यत्र तु समवायेनेत्यादिसमभिव्याहारस्त-
त्रानावांशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य प्रकारतया भानमित्यद्वैता-
सादिति दिक् ॥ ४१ ॥

इति धर्मभूषणसारे नञर्थविवरणम् ॥ ७ ॥

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् । वैप-

दर्पण.

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*प्रादयो द्योतका इति* । द्योतकरूपशक्तिमन्त इत्यर्थः । अत एव 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकषांय-
र्थस्य विशेष्यतेति भावः । मतान्तरे तु तात्पर्यप्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति । तत्र
येनेत्यत्र यच्छब्दो नोचरार्थपठितहेतुमात्रपरामर्शकः; किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽप्या-

परीक्षा

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

शक्यार्थनिरूपणप्रसङ्गात् द्योतार्थमपि निरूपयति—*प्रादय इत्यादिना* । *द्यो-
तका इति* । न च द्योतकाव्यञ्जनैव, सा च न नैयायिक्यममतेति कथमेतदिति वा-
च्यम् । तन्मते द्योतकत्वेन समभिव्याहृतगता या वृत्तिस्तद्वोधकत्वमेव । तस्य च
प्रजयतीत्यादौ प्रशब्देऽपि सम्भवः । धातोः प्रकषंविशिष्टत्वे लक्षणायाः स्वकारात् ।
प्रशब्दस्तु तत्र तात्पर्यप्राहकः । अन्ये तु प्रकषं प्रशब्दार्थस्तस्य समभिव्याहृतधात्वर्थे
प्रकारतया भानम् । नानार्थधात्वर्थयोर्भेदेन नान्वयबोध इति नियमो निपातातिरि-
क्तविषयकः । अत एव मीमांसकमते 'न कलङ्गमभक्षयेत्' इति वाक्यात् कलङ्गमभक्षा-
भावविषयकं कार्यमिति बोधः । तस्मादेव धात्वर्थे कलङ्गमभक्षणे लिङ्गस्य यत्त्वदनि-
ष्टानुबन्धित्वस्याभावविषयकबोधो नैयायिकमते । नवोपसर्गस्य वाचकत्वे प्रतिष्ठत
इति यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्थितिप्रकषंप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । द्योतकत्ववादिनाऽ-
प्रस्थयातुर्गतिवाची 'धातूनामनेकार्थत्वात्' । प्रशब्दस्तद्गतादित्यस्य द्योतक इति वा-
च्यम् । तदूनमयापि धातोः स्थितेः प्रशब्दाद्गतादित्यस्य प्रतीतेः स्वीकारात् । निपा-
तानामनेकार्थतया प्रकषंवदादित्येऽपि शक्तिरित्यनुपगमात् । आदित्यञ्च—तद्विषयक-
तिष्ठत्वासासमानकालिकत्वम् । तादृशानुपूर्व्याः प्रकषंविशिष्टगतिनिवृत्तिविषयकबोधजनने
निराकाङ्क्षत्वमिति त्भयमनेऽपि कल्पनीयमित्याहुः । तदुपशान्तम् । धातूनामनेकार्थ-
त्वस्य सर्वमममतत्वेन धातुभ्य एव प्रवपति प्रगमतीत्यादौ प्रकषंविशिष्टत्वनस्त्योः
प्रतीतिनिर्वाहं प्रशब्दस्य पृथग्शक्तिःकल्पनस्य गौरवपराइतत्वात् । अनेकार्थशब्दादे-
कस्यार्थस्यैव प्रतीती तात्पर्यप्राहकस्यावदयमपेक्षेति प्रशब्दस्य तात्पर्यप्राहकत्वयोप-
योगात् । किञ्च प्रशब्दस्य प्रकषं शक्तिरित्यनुचितम् । धातुं विना केवलात्मनात्
प्रकषंप्रतीतेस्तुभयविरुद्धत्वात् । शक्याभावेन लक्षणापि न । एतेन प्रजगतिप्रगमती-
त्यादौ प्रशब्दस्यैव प्रकषंविशिष्टत्वनस्त्योर्लक्षणा; धातुस्तत्र तात्पर्यप्राहक इति
परास्तम् । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितम्बाधंबोधस्तथा प्रशब्दलक्ष्यार्थे प्रत्ययार्थान-
न्वयप्रसङ्गात् ।

ये बीजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा = द्योतका इत्यर्थः । अयम्भावः—ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः । भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः । तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-

द्वयं:

त्याह—*अयम्भाव इति* । *न धात्वर्थ इति* । न तत्प्रयोगाभ्यन्तगतधानुसङ्ग इत्यर्थः । *आपत्तेरिति* । अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । *नोपसर्गार्थ इति* । न तद्वातुसमभिव्याहृतप्रादिसङ्ग इत्यर्थः । *अनन्वयापत्तेरिति* । पृच्छानुभवादिमात्रप्रतीतिमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा स्वीकाराऽक्रियार्थकत्वेन अनुभवादिधातुत्वानापत्तेरिति योच्यम् ।

नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य पक्षस्थानोऽप्येव तदन्वयिव्यापारसामान्याऽर्थकान्या-

परीक्षा

नचैवं घटमानपतीत्यादौ घटादिशब्दस्यैव घटकर्मत्वे लक्षणास्वीकारेण घटकर्मकानपनादिप्रतीतिसम्भवे प्रत्ययस्यापि शक्तिविलोपापत्तेरिति वाच्यम् । कर्मत्वपर्यन्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वस्यानपने भेदसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्योपस्थाप्युत्पन्नत्वात् । नचैवं घटकर्मकं लक्षणास्त्विति वाच्यम् । व्याकरणे—“कर्मणि द्वितीया” इत्यादेः शक्तिप्रादक्ष्यमिद्वान्तव्याकोपापत्तेः । न च तथापि घटमानपतीत्यादौ प्रतीयमानैकत्वे घटादिपदस्य स्वार्थमन्वये लक्षणास्तु द्वितीयायाः कर्मत्वमात्रे शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । पृच्छशक्तिरूपस्योभयप्रापिदिष्टत्वस्य घटादिपदस्य तत्र लक्षणा द्वितीयाया वैत्यत्र विनिगमस्याभावात् । तस्मात्प्रसर्गाणां द्योतकत्वमेव । उपसर्गसंज्ञा नु क्रियायोग एवेति क्रियावाचरूपाणुप्रयोगे तेभ्य एव द्योत्वार्थविदिष्टक्रियाबोधः । यत्र न क्रियावाचरूपातोः प्रयोगस्तत्र तेषामुपसर्गत्वाभावेनास्तु शक्यत्वम् । अत एव निविदान इत्यत्र द्योतकस्यापि निर्मलक्षित्वस्य च्छमरापद्धताः उपकरणमित्युपसर्गस्य द्योतकत्वेऽप्युपसर्गमित्यत्र समीपराचरत्वेऽप्यपीभारः गृह्यन्ते ।

चादय इति । घटः पटचरत्वादिभ्यः पटमुदितो पट इत्याद्यर्थप्रतीतेरनुभवमिरतवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यत्वस्य सिद्धेः । येषाम्ये प्रापत्तेर्भवा चादिषु येषाम्ये यथा प्रादिषोत्सार्थस्य धात्वर्थे विवेकगता, तथाचादिषोत्सार्थस्यातीति न येषाम्यम् । तथा द्योतका इत्यनेन द्योतकत्वस्य समर्थनेऽपि येनेति कृतीया तस्य नोपसर्गात्तानुसारेणैव प्रादीनां द्योतकत्वमिति । किञ्च यदपि तत्र सापक्षमन्तोत्सार्गतेनाह—
अयम्भाव इत्यादिना । *न धात्वर्थ*—तत्प्रयोगघटकस्य धात्वर्थः ।

स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ-अनुभवादिप्रत्ययापत्ते-
श्च । न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच धातोरेव-विद्यमानत्यादि-
वाचकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च
तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तच्च चादिव्वपि तुल्यम् । चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं
चैत्रपदं लक्ष्यम् । इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति ।

दर्पणः

देर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह—*अनुगच्छतीत्यादाविति* । अत्रानोरनुभवाऽर्थक्ये
तदनुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्याऽर्थकताया एवाऽभ्युपयतया तथा प्रतीतिदुर्बारा
म्यादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संयोगाऽवस्तुव्यापारोऽन्वयानुभवस्य बोधेनाऽन्वयासम्भवान्नाऽनोरनु-
भवाऽर्थक्यसम्भावनेति भावः । *गौरवादिति* । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे
गारवादित्यर्थः । *तथाचेति* । धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्रतीयमानानुभवार्थप्रति-
पादकत्वासम्भवादिति समुदितार्थः । विद्यमानत्वादीत्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते । लक्षणे-
त्यस्यानुभवादिरूपेऽर्थे इति शेषः । लक्षणाकल्पिकायास्तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्राह-
धीनतया तस्य चोपसर्गसमभिव्याहाराद्यायत्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव समायातं, न द्योतकत्वमत आह—*तथा-
चेति* ॥ तात्पर्यग्राहकत्वमेदेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य वृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः । अनुभवा-

परीक्षा

व्युत्पत्तेरिति । इदमुपलक्षणम् । यद्यनुभव उपसर्गाप्यंस्तदा तस्मिन्नर्थे भ्वादेर्धातुसं-
ज्ञान स्यात्; क्रियावाचकत्वाभावादिति । दृषणान्तरमाह—*अन्विति* । एतेनानुभव-
तीत्यादावनुभवः । फलन्तदनुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्यपास्तम् । अनुगच्छतीत्यत्र
गमेर्गतिवाचकतया गते स्वव्यापाररूपतयाऽनुभवानुकूलव्यापारस्य बोधापत्तिः । यदि
तु 'श्रमं गच्छति' इत्यत्र गमधातोः संयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्तेस्तथा प्रकृतेऽपि
स एव धात्वर्थो भविष्यति, तत्र चानुकूलतासम्बन्धेनानुभववैशिष्ट्यान्वाधितमिति
नानुभवानुकूलव्यापारप्रत्ययापत्तिरिति विभाव्यते, तदाऽनन्वयापत्तिर्दोषो बोध्यः ।
नन्वीश्वरमनुभवतीत्यत्रानुभू इतिविशिष्टस्य समुदायस्य सोऽर्थ इति चेत्तत्राप्याह—
गौरवादिति । विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । एवं समुदा-
यार्थस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन प्रत्ययायोऽनन्वयापत्तिरित्यपि बोध्या । एवञ्च यत्सिद्धन्त-
दाह—*तथा चेति* । नन्वेतावतोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वसिद्धावपि न द्योतकत्व-
सिद्धिरत आह—*तथाच तात्पर्येति* । एवकारेणान्यापह यस्य न, तस्य व्यवच्छेदः ।
ननुपर्युक्तद्योतकत्वन्तदा प्रार्दानामपि क्रियायोगाभावादुपसर्गसंज्ञान स्यादितिचेद् ?
न, क्रियायोगस्य यस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्यग्राहकत्वरूपमेवार्थ इति यत्र
यस्य फलस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतया प्रतीतिर्यदुपसर्गसमभिव्याहाराधीनातत्र
सादृशार्थयोजकत्वमाशयवोपसर्गसंज्ञाप्रवृत्तेः ।

तत्र । निरुक्तं द्योतकत्वम् । उक्तस्य द्योतकत्वस्याङ्गोकारे युक्तान्तरमाह—

तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह—उपास्येते हरिहरौ इति* ॥

तत्र ह्युपासनाकिमुपसर्गार्थं ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः । तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यासुधातोर्ह्युपासनारूपफलवाचकत्वाभावाद्नापचेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयो, गौरवात् । तृतीये त्वागतं घोटकत्वम् । तात्पर्यप्राहकत्वलाभादिति भावः । दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः ॥ ४२ ॥

तच्चादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ॥

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवचादिके समः ॥४३॥

अन्यत्र = साक्षात्क्रियते बलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादीं । यत्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं पाच्यमित्युपसर्गवत् धातकत्वममीपामपीत्यर्थः । यद्यपि लुधातोः

द्वयं:

दिक्छे धातोस्तात्पर्यप्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराऽर्थानत्वान् “उपसर्गाः क्रियायोगे” (पा० सू० १।४।१९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणानूताऽर्थतात्पर्यप्राहकत्वमेव “उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । एतत्तत्त्वमप्ये वक्ष्यते । *तत्रेति* । घोटकत्व इत्यर्थः । सकर्मकत्वस्येत्यनापचेरित्यनेनाऽन्वितम् ॥

ननु माऽस्तु सकर्मकत्वमत आह—*तत इति* । उपोपसृष्टासुधातोरित्यर्थः । तथाचोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । *नृतीये त्विति* । धातुमात्रार्थं इति कल्पे त्वित्यर्थः । आगतमिति कर्तृच्छान्तम् । उपासःसमभिव्याहारं विना शक्तिं गन्धातोस्तादृशोपादर्शनात्तस्येतरार्थपरतायामुपसर्गस्य नियामकत्वलाभादिति भावः ॥ ४२ ॥

तच्चादिष्विति । तद्—घोटकत्वम् ॥ *तत्तदर्थेति* । तत्तदर्थबोधकत्वमि-

परीक्षा

स्वपमिति । अत्र उपास्येत इत्यत्र सकर्मकत्वस्येति अस्यानापचेरित्यप्रानन्वयः । नृतीये धातुमात्रार्थकल्पे आगतमिति उपसर्गासमभिव्याहारं धातुमात्रप्रत्यासन्नस्य प्रयोगे उपासना न प्रतीयते इति तस्याम् धातोस्तादृशार्थपरताया तात्पर्यप्राहकत्वमुपसर्गस्य कल्प्यमिति घोटकत्वमिदिरिति भावः ॥ ४२ ॥

तत्रेति—निदग्न्वोत्कत्वम् । *निरानेऽपीति* । समभिव्याहृत इति शेषः । धातोस्तात्तदर्थबोधकत्वपक्षे कथंशक्तिद्विस्तथाह—*अप्रतीति* । *अमीपाम्*—पारिनाम् ।

ननु नृगानुरिव न नृधानुरकर्मकः । किन्तु सकर्मक एव, क्रियते इति दर्शनात् ।

नञ् द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्धिना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*आदौति* ॥ धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपाताऽतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष

द्वयं:

व्याहारं तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वक्ष्यति—*तुल्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्यं द्रष्टुः" (पा० सू० २।२।२९) इत्यादिमूत्रमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भान् द्योतकत्वैर्दोषितेति चेद् ? तन् किम् "इषदुःमुषुःकृष्टाकृष्टार्थेषु खल्" (पा० सू० ३।३।२६) इत्यादिमूत्रात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय । षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थंविहितद्वितीयादिपरिग्रहः । अभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुतया प्रकृते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः । *अन्यथा*—उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपत्तेरिति* । भेदान्वयबोधोपात्तेरित्यर्थः । *आदौति* । भेदान्वयमदृष्टाहम्मादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भेदान्वयेति । प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति पाठस्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमाद्प्रकान्तत्वाच्च चिन्त्यः । *निपाताति-

परीक्ष

निपातानां द्योतकत्वे इत्यादिः । *तुल्यसमाधेयत्वादिति* । यदि प्रादीनां नित्यस्य स्वतन्त्रतया केवलानां तदर्थं विशेषणानामन्वय इतिचेद् मूषे ! तदा प्रादीनामपि नित्यस्य स्वतन्त्रत्वात्तदर्थं विशेषणान्तरान्वयो न सम्भवतीति 'विष्णुमुपासत' इत्यत्रोपासार्थं कर्माद्यन्वयसम्भवात्तदामपि द्योतकत्वमेव, यदि निपातानां वाचकत्वे "चार्यं द्रष्टुः" इति सूत्रं साधकमिति तदाभिमतम्, तदा प्रादीनामपि वाचकतायाम् "इषदुःमुषु" इति सूत्रं मानमिति विभावयेति भावः । *विना षष्ठ्यादिकमिति*—आदिपदेन द्वितीयादेः परिग्रहः । तथा चाभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दसौधे विभक्तिजन्योपस्थितिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावस्फारदर्थं वाच्यतया तदभावेनान्वयासम्भवः । *अन्यथा* । उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपत्तेरिति* । स्वत्वसम्बन्धेन राजपदार्थप्रकारव्योपस्थापत्तेरित्यर्थः । *आदौति* । तत्रत्यमादिपदमभेदसम्बन्धेनान्वयबोधसदृष्टाहकमिति भावः ॥ ४३ ॥

परेतीति । उक्तकार्यकारणभाववदृष्टायेतारच्छेदकारोरेविशिष्टप्रातिपदिकं निपातातिरिक्तत्वं विशेषणं इयम् । तथा च आचार्यसमुच्चयस्य निपातार्थपातेन समस्यदार्थान्तरस्य भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्य नानुपपत्तिरिति भावः । सहस्रशब्दः समाना

सकर्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येष्वर्थेषु सकर्मकता न स्यात् । अन्यथा वायुर्विकुर्वते, सैन्धवा विकुर्वते इत्यापि स्यादिति भावः ।

अथोपासनासाक्षात्कारादिनिपातार्थोऽस्तु, “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्य-योः” इति कोशस्वरसात् । तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु । स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि नुबचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेद् ? न ।

नामाऽर्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्यथाऽसम्भवेन निपातार्थधात्वर्थयोरन्ययस्यैवासम्भवात् । अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्यथापत्तेरिति ।

किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे ‘भूयान् प्रकर्षः’ ‘कीदृशो निश्चय’ इति-वद्, भूयान् प्रः कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति । साधकान्तरमभिप्रेत्याह—*विशेषणेति* ॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवद्भोभ-

दर्पणः

त्यर्थः । *अमोपामिति* । चादिनिपातानामर्थात्यर्थः । *अस्त्येवेति* । घटः क्रियत इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात् कृत्रः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः । *पृष्विति* । साक्षात्कारादिस्वार्थत्वित्यर्थः । *अन्यथेति* । क्वचिदप्यन्तरमादाय कृत्रः सकर्मकस्य सर्वत्र तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः ।

वायुर्विकुर्वत इति । विकारानुकूलव्यापारवाचकस्याऽपि सकर्मकतापत्त्या “अकर्मकाच्च” (पा० सू० १।३।३६) इति विहितत्वेनपदानुपपत्तिरिति भावः । ‘उपास्यते गुरुः’ इत्यादानुपास्यसर्गांगामुपासनादर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तसकर्मकत्वानुपपत्तिपरिहरति—*इदमिति* । सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपमित्यर्थः ॥ *साधकम्*—द्योतकत्वसाधकम् । *पुत्रपौ निराठातिरिक्तविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *इत्यपि स्यादिति* । अभ्युच्यवादीऽर्थं चाद्युपस्थाप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चयमादाद्भवतया समुच्चयार्थकरप्रयोगं विना चादिप्रयोगाम्भवात् । दण्डराक्षित्याभावेन नित्यं धानुपरतन्त्रोपमर्गः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतर्पेव बोधनेन तदमनभिपरीक्षा

एव न कर्मार्थं लकारानुपपत्तिरत आह—*यदराति* । *पृष्वर्थेषु*—माधात्कारादि-पृष्वर्थेषु । अन्यथा—एत्र कुत्रचित्कर्मकत्वदर्शनेन सर्वत्रैव सकर्मकत्वे इत्यत्रापि स्यादिति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकत्वे सति चित्तद्वयनभिन्व्याहारः कर्मकघोषात्तन्नेपदम्, सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपं न स्यादिति भावः । *माधकम्*—द्योतकत्वस्य माधकम् । *माधात्*—विभक्त्यर्थं मुरीकृत्य । *अन्यथा*—नामाधधात्वर्थयोर्भेदमन्यन्धेनान्यथस्वीकारे । *इत्यपि स्यादिति* । अभ्युपगम्यसादनेनोक्तिः, न निराठा-र्थस्य निरूपणम्, न तन्त्रतया क्वचिदप्यन्तरार्थं प्रयोगाभावात् । *साधकान्तरमिति* ।

नञ् द्रष्टव्य इत्यस्यापचेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिकं भेदेनान्ययासम्भवः । अन्यथा 'राजा पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थापचेरित्यभिप्रेत्याह—आदौति* ॥ घबलदिरयोः समुच्चय इतिवद् घबस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्ययोर्बोधे विरुद्धविभक्तिजन्योपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावो निपाताऽतिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष

दर्शनः

व्याहारं तत्प्रयोगस्याप्यसम्भवात् । अत एव वक्ष्यति—*तुल्यसमाधेयत्वादिति* ॥

ननु निपातानां वाचकत्वे "चार्यं दृन्दः" (पा० सू० २।२।२९) इत्यादिमूर्धमेव मानम् । प्रादीनां वाचकत्वे तु मानाऽनुपलम्भान् द्योतकत्वबोधितेति चेद् ? तत्र किम् "इषद्दुःसुपुङ्गुः" (पा० सू० ३।३।१२६) इत्यादिमूर्धात्मकं मानं पाणिपिहितमिति विभावय । षष्ठ्यादिकमित्यादिपदेन तदर्थं विहितद्वितीयादिपरिग्रहः । अत्रेतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितहेतुतया प्रवृत्ते तदभावेन भेदान्वयासम्भव इत्यर्थः । *अन्यथा*—उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपचेरिति* । भेदान्वयबोधोपाचेरित्यर्थः । *आदौति* । भेदान्वयमहाहकमादिपदमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

भेदान्वयेति । प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इति पाठ्यन्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितहेतुत्वस्य केनाऽप्यनभ्युपगमाद्प्रदान्तत्वाच्च चिन्त्यः । *निपाताति-

परीक्षा

निपातानां द्योतकत्वे इत्यादिः । *तुल्यसमाधेयत्वादिति* । यदि प्रादीनां नित्यस्य स्वतन्त्रतया केवलानां तदर्थं विशेषणानामन्वय इति चेद् मूषे ! तदा चार्दीनामपि नित्यस्य स्वतन्त्रत्वात्तदर्थं विशेषणान्तरान्वयो न सम्भवतीति 'विष्णुमुपासत' इत्यत्रोपासार्थं कर्माद्यन्वयासम्भवात्तथापि द्योतकत्वमेव, यदि निपातानां वाचकत्वे "चार्यं दृन्दः" इति मूर्धसाधकमिति तत्राभिमतम्, तदा प्रादीनामपि वाचकत्वात् "इषद्दुःसुपु" इति मूर्धमानमिति विभावयेति भावः । *विना षष्ठ्यादिकमिति*—आदिपदेन द्वितीयादेः परिग्रहः । तथा चात्रेतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिविशेष्यतासम्बन्धेन कारणमिति कार्यकारणभावस्फारदर्थं वाच्यतया तदभावेनान्वयासम्भवः । *अन्यथा* । उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे । *आपचेरिति* । स्वत्वसम्बन्धेन राजवशात्प्रकारभेदोपस्थापचेरित्यर्थः । *आदौतीति* । तत्रत्यनादिपदभेदसम्बन्धेनान्वयबोधमहाहकमिति भावः ॥ ४३ ॥

एतेतीति । उक्तकार्यकारणभावत्तदकार्यतापच्छेदकारोपस्थितप्रातिपदिकं निपातातिरिक्तत्वं विशेष्यत्वं दृश्यम् । तथा च आचार्यसमुच्चयस्य निपातार्थरातेन मन्वयशाब्दान्तरान्वय भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्य नानुरागिरिति भावः । सत्सङ्घः समाना

इत्याशङ्क्याह—

पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ॥

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥

सदृशा—सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत् । अन्वेति, अभेदेनेतिशेषः । विभागेन—असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत् ।

अयमर्थः—समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्नि-

दर्पणः

रिक्तेति* । तथाच समुच्चयाद्यर्थस्य निपातार्थकत्वेन न तेन साकं पदायांन्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः । सदृशशब्दस्य समाना दृगिति व्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्या प्रकृते तुल्ये रूटस्य, “तमिदं पश्यन्ति जना” इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा । तस्य प्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति* । तुल्येनेत्यर्थः ।

ननु विरुद्धविभक्तिरूप्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदान्वयापत्तिरत आह—*समानाधिकरणेनेति* । तथाच समानविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षणात्रोक्तदोष इति भावः । एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः । स्वाकम्पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह—*असमानाधिकरणेनेति* । विशेषवाचकप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्युपस्थाप्येनेत्यर्थः ।

ननु वाचकतावादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वेन सङ्कोचनीयतयत्युक्त्यैवाशेषधौल्ये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽध्यान्तरमत आह—*अयमर्थ इति* । स चेत्थं “विभागेन कदाचन” इत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवचिन्दिता नामाथयोर्भेदान्त्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते, ननु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं तथा । किन्तु दृष्टान्तविधेयतया तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः । तथाच प्रधानाभूतव्युत्पत्तायेव निपातेतरसङ्कोचोक्तोचनमिति सर्वे मुस्यम् ।

परीक्षा

दृगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति भावः । सदृशशब्दः समाना दृगित्यर्थको यद्यपि सम्भवति ; तथापि तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति तुल्यरूपेऽप्ये रूपस्य तस्य प्रहणमित्यभिप्रेत्याह—*सदृशेनेति* । *समानाधिकरणेनेति* समानविभक्तिरूपशोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यं विवक्षितमिति भावः । ननु मृदु पचतीत्यादौ विरुद्धविभक्तिरूपार्थेऽप्यभेदान्वयो भवतोत्यसदृशेनेत्यनुपपन्नमत आह—*असमानेनेति* ।

ननु पूर्वोक्तकार्यतावच्छेदकयत्के निरातातिरिक्तत्वं विशेषणं मया दीयते इत्यनेन वाचकत्वादिना आशेषसिद्धौ पदार्थ इत्यादिकथनमयुक्तपूर्वाशेषपरिहारादत आह—*अयमर्थ इत्यादिः* । अयमभावः—विभागेनेत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयव्यवच्छेदेन नामार्थयोर्भेदेन नान्वय इत्येव प्रदर्श्यते ; ननु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं स्वाकम्पचतीत्यादौ न च व्युत्पत्त्यन्तरं न स्वाकम्पमित्यनुपपन्नं व्युत्पत्तिविचारस्याप्रकृतत्वादिति चेद् ? न । पूर्वोक्तादिपदेन श्लोकाकारात् ।

पातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अस्माकं निपा-
तानां द्योतकत्वादन्यत्र एव नास्तीति नायं दोषः । अत एव
'घटो नास्ति' इत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमितिनै-
यायिकाः ॥ ४४ ॥

दूषणः

ननु नामार्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिरूपद्वयन्योपस्थितिरेतुतार्या पदांशे
निपाताऽतिरिक्तत्वं निवेदनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतरणं तु सधोर्चीनम् । नच ताद-
द्ब्युत्पत्तेरप्रधान्तत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । मूलोक्तादिपदेनैव पश्चादिक्रमन्तरेण
भेदेनाऽन्वयासम्भवं प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन ध्वन्यत्वादावभेदान्वयापादन-
स्याऽपि कुशीकृतत्वात्तदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति यथाश्रुतमूल-
सङ्गमनादिति ।

ननु तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत आह—*गौरवञ्चेति* । ननु तवाऽपीदं दूषणं
समानमत आह—अस्माकमिति* । द्योतकत्वादिनामित्यर्थः । *द्योतकत्वादिति* ।
चादीनां समभिव्याहृतपदसमुच्चितत्तदर्थरूपलक्ष्यायं तात्पर्यं प्राहकत्वादित्यर्थः ।
नास्तीति । समुच्चयादस्त्वन्निरूपकत्वादेव समभिव्याहृतपदेनैव लाभात्तस्य शृणु-
पस्थित्यभावेनाऽन्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्य तादृशब्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः ।
अत एवेति । व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रदेशादेत्यर्थः । *प्रतियो-
गिकं लाक्षणिकमिति* । व्युत्पत्तेस्तद्वदितत्वे तु तत्र लक्षणानुसरणं व्यर्थमेव स्या-
दिति भावः ।

नैयायिकास्तु ननु वाचकतया भाष्यसम्मतत्वात्, घटो न पटश्चेन्नो न पचति
इत्यादौ नपयार्थाभावस्य विशेषणतया घटश्चादिष्वन्वयाऽनुरोधानुक्तव्युत्पत्तौ व्यभि-
चारवारणाय निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् । एवञ्च घटश्च पटश्चेत्यादौ विभ-
क्तिजन्योपस्थितिं विनाऽपि चाऽर्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः ।

न च घटो नेत्यत्र पटस्य नामार्थत्वादिभक्तिजन्योपस्थितिं विना प्रतियोगितासं-
सांकनपदविशेष्यरूपोधानुपपत्तिदुष्परिहरंकेति वाच्यम् । एतद्विरुद्धं घटादिपदानां
परीक्षा

ननु निपातार्थेऽन्वयानुपपत्तिरेव मानम्भविष्यतीत्यत आह—*गौरवमिति* । *अ-
त एव* । उक्तव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणस्याप्रदेशादेव । *नैयायिका इति* ।
प्राञ्च इति शेषः । यस्तु तस्तु 'घटो न पटः, 'चेन्नो न पचति, 'चेन्नस्य मैत्रः, इत्यादि-
भ्यो भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थयोरन्वयबोधो दृश्यत एव । भाष्ये—अन्वयितावच्छे-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकभेदविशेष्यकान्वयबोधः ।
द्वितीये—आशयात्तापार्थाभावस्य चैत्रपदार्थे आशयतासम्बन्धेनान्वयबोधः, तृतीये इया-
र्थसादृश्ये निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रपदार्थस्यान्वय इति निपातातिरिक्तत्वविशेषणमु-
क्तव्युत्पत्तौ नच्यनैयायिकैर्निरेक्षितमेव । नचैवं गौरवम् । उक्तव्युत्पत्तौ निपाताति-
रिक्तत्वविशेषणस्य स्वाधयेन दाने हि तथा ।

यस्तु तस्तु—भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन
शाब्दप्रति प्रति विभक्तिजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः । तत्र कार्य-

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानि ॥

इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४५॥

अत्रोद्धरसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयञ्चोद्धादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येषु सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः । तथाहि—उस्रैरिति करणे तृतीया । न चोद्धोऽत्र करणम् । इयार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् । अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य चाऽसत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया

दर्पणः

तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थाऽवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे, विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्थलान्तरं तन्मतेऽन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारं वेत्याशयेन मूलमवतारयति—*अपि चेति* । *इत्यर्थं इति* । इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः । *अयञ्चेति* । उक्तार्थान्वयइत्यर्थः । *अन्यधेति* । निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तिकरोति—*तत्र* । उदीचोद्धारणे । *तथाहीत्यादि* ।

नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयार्थकरण एवैवाधान्वयः सुलभो अत आह—*इवशब्दस्येति* । *असत्त्वार्थं कृतयेति* । लिङ्गाद्यन्वयार्थं कृतयेत्यर्थः । निपातत्वादिति यावत् ।

परीक्षा

तावच्छेदकसम्बन्धवदकनामार्थनिष्ठविषयतायान्निपातार्थावृत्तित्वदानेन सामञ्जस्यमिति गौरवाभावात् ॥ ४४ ॥

युक्त्यन्तरेण निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—*अपिचेति* । *इत्यादावन्वय इति* । आदिना पुत्रमिव शिष्यम्याद्यतीत्यादेः सङ्ग्रहः । *अन्यथा*—उक्तादिशब्दानासुग्राहिसदृशे लक्षणापर, अस्वीकारे । *तस्य*—सदृश्यस्य । *अनेन*—उत्तरदोषरदाप्रत्ययेन । *अप्रकृत्यर्थत्वादिति* । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकत्वादिति शेषः । नन्विवशब्दोत्तरतृतीयदोषस्थापितकालत्वे सहस्रस्यान्वयोऽस्त्वित्यत आह—*इवशब्दस्येति* । *तृतीयाया अमम्भवात्*—करणत्वार्थं कृतीयाया अमम्भवादित्यर्थः ।

क्रिया न युज्यते लिङ्ग क्रियानाधारकारकैः ।

असत्यरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥

असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उच्चपदोत्तरतृतीयानन्वय-
प्रसङ्गाच्चेत्याह—*मुपां चेति* ॥ मुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकारादुच्च-
पदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चयते ॥

इत्यादावित्यादिपदाद्, “वागर्थ्याविद्य सम्पृक्तौ” “पार्व्वतीपरमे-
श्वरी चन्द्रे” इत्यत्र वागर्थयोर्वदिकर्मत्वाभावाच्चदुत्तरद्वितीयाया
अनन्वयः । इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधकासम्भवश्च संगृह्यते ।

यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्या, साधुत्वमात्रार्था वा तदापि
इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव । उच्चसदृशशराणां समानाधिकर-
णपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि सऽ न ।

द्वयः

एवञ्च कारकानन्वयित्वावच्छेदकरूपेणोपस्थितेऽयं कारकान्वयासम्भवेन तदर्थकृतौवाया
असम्भवादिति भावः । *सम्भवे वेति* । वाकारोऽनास्थायाम् । अव्यये चतस्रस्य
कान्प्यदृष्टत्वाच्चदभ्युपगमे तु ततो विभक्तेस्तच्छ्रवणस्य च दुर्निवाप्यंतेव स्यादिति दूष-
णान्तरमाह—*उच्चपदोत्तरंति* । *अनन्वयप्रसङ्ग इति* । वाचकत्वादिमते इति शेष ।

इदमुपलक्षणं तृतीयाऽनुपपत्तेः । उच्चस्येवायंसदृशान्वये उच्चरणकरणत्वस्य तत्रा-
भावात् । अस्मन्मते तु उच्चसदृशरूपोन्नाथस्य करणत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ।
तदुत्तरं सुव्यतिरिक्तप्रत्ययश्रवणत्वापाद्यत्वासम्भवेन समुच्चयासम्भवमादाद् चकार-
स्यान्यत्राप्रकर्ष इत्याह—*मुपां श्रवणञ्चेति* । चकारसमुच्चयं दर्शयति—*उच्चपदोत्तर-
तृतीयेति* । तृतीयायास्तदर्थस्य अनन्वयमेव स्पष्टयति—*उच्चसदृशेत्यादि* । तत्तत्पदा-
र्थानामित्यर्थः । *भेदेनान्वयेति* । समानाधिकरणनामार्थयोस्त्वुच्चदुत्पत्तेरिति भावः ।

ननु तर्ह्यभेदान्वयस्तत्र स्यादत आह—*बाधादिति* । माहृदस्य भेदव्यति-
परीक्षा

इति ह्युच्चेरिति । *सम्भवे वेति* । अत्र वाचकदोऽनास्थायाम् । इवार्थस्य
कारकत्वव्याप्यधर्मवत्येनोपस्थितेः । कान्प्यभ्युपगमस्याकृतत्वात् । *श्रवणा-
प्रसङ्गादिति* । “बादयोऽस्त्ये” इति सूत्रेण निपातसंज्ञाया असत्य एव विधानेन तस्य
सूत्रस्याप्रवृत्तौ निपातत्वाभावादव्ययत्वस्याप्यभावेन तृतीयायाः श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
अनन्वयप्रसङ्गादिति । इवशब्दस्य वाचकत्वादिमते सादृश्य पूर्वोक्तस्य निरूपित-
त्वसम्बन्धेनान्वयेन तृतीयाया अनन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । इदं तृतीयायाः स्वत्वमभिप्रेत्य ।
यस्तुतस्तु—उच्चरीत्योद्धारणानन्वयेन तृतीयायाः श्रवणरूपोत्पत्तिरेव न स्यात् । तृती-
यापदं तृतीयायं चम् । उच्चपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण क्रियान्वयपक्ष एवोच्चपदोत्तरस्तृतीया
करणत्वार्थिकेति वक्तुं शक्यम् ।

यदि तु विशेषणवाच्यपदोत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थत्वमभेदो वा तस्या अर्थः,
तदा कथमेतदित्याशङ्कयामाह—*यदि चेति* । उच्चसदृशशराणामिति वाचकत्ववा-
दिमते इवार्थः सदृशः शर एव सन्निधानादित्यभिप्रेत्येवंमुच्यते । *भेदेनेति* । इवार्थं
सादृश्ये उच्चपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयासम्भवे इत्यर्थः । समानाधिकरणप्रा-
तिपदिमार्थयोर्भेदेनान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याशयः । यदि त्वभेदेनान्वयस्य
मूले तदाप्याह—*बाधादिति* । इवपदार्थतावच्छेदकं सादृश्येति निरूपितत्वसम्बन्धि-

हि उक्षाभिन्नसदृशाभिन्नः सर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ननु त्वन्मते अत्राहण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्भिक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव । तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु “अभ्ययादाप्सुपः” (पा० सू० २।४।२) इतिज्ञाप-

दर्पणः

त्वादिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम्—वाचकतावादिना इवादिना सादृश्यादिवोधने पर्युदासनजिवानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिवत्त्वस्य नियमकताया अभ्युपगमेन प्रकृत उक्तनिरूपितसादृश्याश्रयशरकरणकोद्धरणबोधः सुपपादः, भेदाभेदयोर्विकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्चिन्त्य एवेति ॥ ४५ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति । प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमादिति भावः । *द्योत्यार्थमिति* । द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः । *तमेवेति* । द्योत्यमेवेत्यर्थः । *अर्थवत्त्वादिति* । अयम्भावः—द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तयाश्रयवत्त्वस्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः । न हि शक्तिलक्षणादन्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषे पर्यवस्थापकत्वं द्योतकत्वम्, न तु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वसम्भवोऽत आह—*वस्तुतस्त्विति* । *ज्ञापका-

परीक्षा

तत्तत्पदार्थान्वयो *न स्वीक्रियते; तदा सदृश एवाभेदेनान्वयो वाच्यः, स च बाधित इत्याह । तदेवस्पष्टयति—*न ऋक्षाभिन्नेति* ॥ ४६ ॥

त्वन्मते । द्योतकतावादिनस्तत्र मते । “अत्राहण” इत्यत्र आहणपदस्यैवारोपितप्राहणार्थकतयान्यपदार्थनिरूपितविशेष्यताया उक्षाभावेन तादृशव्यवहारासम्भव इति भावः । दूषणान्तरमाह—*उपसर्गमिति* । *द्योत्यत्वमप्येवेति* । पूर्वपदद्योत्यार्थमप्रत्ययेत्यर्थः । *प्रातिपदिकत्वमिति* उपसर्गाणामिति शेषः । द्योतकताव्यञ्जनेऽपि वृत्तिरिति प्रागुक्तमिति वृत्त्युपस्थान्यत्वं तस्य स्थादेवेति भावः ।

व्यञ्जनाया वृत्त्यन्तरसत्त्वाद्भ्युपगमेऽप्याह—*वस्तुतस्त्विति* । द्योतकत्ववादे-उपसर्गाणामनर्थकत्वेऽपि लुको ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोग्यन्यथाऽनुपपत्त्या तत्कारणतावच्छेदकस्य प्रातिपदिकत्वस्यानुमानम्भविष्यतीतिभावः । निपाताः—प्रातिपदिस्त्वन्तः, सुवृत्तित्वेन छात्राधितत्वात् । पूर्वादिशब्दवदिति न्यायप्रयोगोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ननु स्वराद्यव्ययानां सत्यार्थकतया तेभ्य उत्पन्नसुपो लुगिवाचकत्वेन स्यं सार्थ-

कात् सुबुत्पत्तिः । “निपातस्यानर्थकस्य” इतिवार्त्तिकेणा प्रातिपदिकत्वम् । “कृत्तद्धितसमासादच” (पा० सू० १।२।४६) इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्माद् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्ताञ्चाकृत्यधिकरणवार्त्तिके—

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नापसर्गनिपातयोः ॥

तयोर्धाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते । २ ८ - १

तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ॥

श्रवणः

दिति* । द्योतकतावादे तेषामनर्थकत्वादेव मुख्यभावे लुग्विधानमर्थकं मनुक्तायं ज्ञापकमिति भावः ।

ननु स्वरादीनां सत्त्वचचनानामपि सत्त्वात्तद्धितमुञ्जुलुग्विधाने चरितार्थस्य तस्य न ज्ञापकत्वमत आह—*निपातस्येति* । तद्वात्तिकेणप्रत्याख्यानेत्वाह—*कृत्तद्धितेति* । *सङ्ग्रह इति* । अनर्थकस्याऽपि निपातस्य प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । उपसंहरति—*तस्मादिति* । एतत्कारणे मीमांसकसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *चतुर्विध इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुःप्रकार इत्यर्थः । *पदे*—मुष्टिदन्तरूपे । *द्विविधस्य* । नामाख्यातस्वरूपस्य । अथनिरूपणे हेतुमाह—*संशयोत्पत्तेरिति* ।

नामार्थो जातिः, किं वा व्यक्तिः, धात्वर्थो व्यापारः, उत फलं, किं बोध्यमिति सन्देहं तन्निरूपणस्योचित्यापातत्वादिति भावः । *तयोः*—निपातोपसर्गयोः । *व्यापारः*—शक्तिरक्षणान्यतरूपः । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *पदर्थद्योतकौ* । पदर्थविषयकतात्पर्यप्रदजनकौ । *सः*—नामाख्यातात्मकः शब्दः । तस्य च तिकृत्तद्धितपठितत्वात्तदर्थोऽपि विचार्यते इत्यर्थः ।

यद्यपि स्वाद्यन्तत्वनिवन्धनं नामत्वमुपसर्गनिपातयोरपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः, तथापि लिङ्गसद्वयानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानालम्ब्यर्कत्वस्वरूपारिभाषिरुनामत्वमादाय तयोक्तम् । उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तदुपादानं तु प्राङ्गवसिष्टन्यायेनेति बोध्यम् ।

परीक्षा

कमत आह—*निपातस्येति* । उपसंहरति—*तस्मादिति* । स्वोपसिद्धान्तेऽन्यसम्मतिमाह—*उक्तं चेति* । *चतुर्विधे*—नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपे । मुख्यतन्नामः, तिकृत्तमाख्यातम् । *नैव विद्यते इति* । शक्तिरक्षणयोर्नैववृत्तित्वमित्यभिमानेनेदम् । *तौ*—उपसर्गनिपातौ । *धानुपदम्* । धात्वर्थेऽतपशोपात्तयानुरम् ॥२६॥

ननु प्रागुक्ताकृत्यधिकरणवार्त्तिके उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं व्यर्थम् । तेषामपि मुख्यत्वेन नामपदेनैव सङ्ग्रहादिति चेत् ? न । लिङ्गाद्यन्वयार्थप्रतिपादकं हि नामेति परिभाषामादाय पृथगुपादानान् उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि पृथगुपादानं गोपनीयवर्धन्यायेन । पदान्तरस्य चन्द्र इव मुखमित्यादिकं चन्द्रादिपदस्य द्योतकतापक्षं समर्थं पक्षा-

उपसर्गेण धात्वर्थं वलादन्यः प्रतीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति धोध्यम् ॥४६॥

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम् ।

बोधकतारूपशक्तेरवाधात् । किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव

दर्पणः

अनु 'उपसर्गेण धात्वर्थं' इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपादानात् कथं तच्चादीनां द्योतकत्वे उपष्टम्भकमत आह—*उपसर्गपदमिति* । *पदान्तरेति* । चन्द्र इव मुखमित्यादावर्थवत्त्वेन चन्द्रादीनामुपलक्षकमित्यर्थः । एवञ्च न तद्गुलान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति—*नन्विति* । *अन्वन्यव्यतिरेकाभ्यामिति* । चन्द्र इव मुखमित्यादाविवदिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतिश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । नन्विच्छादिरूपशक्तेरभावात् कथं तेषां वाचकत्वमत आह—*बोधकतारूपेति* । तथाच तदर्थबोधकत्वमेव तद्वाचकत्वमिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः ।

नन्वन्यव्यतिरेकयोस्तदर्थतात्पर्यग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वात् तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह—*किञ्चेति* । *उक्तरीत्येति* । अनन्वलयस्यैव शब्दार्थतया प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयस्य लक्षणया, जिधातोरेवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकृष्या-

परीक्षा

न्तर् समर्थयते—*नन्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना* । स्वादिशब्दसमभिव्याहारे तेषामर्थाश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रतिपत्तेः, तदभावे तु नेत्येवं रूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । निपाताः—वाचकताः, स्वसमभिव्याहारप्रयोज्यार्थप्रतीतिकृत्वात् । घटादिशब्दवत् । अत्र पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे उद्देश्यत्वात् भागासिद्धिरनर्थकनिपातान्तर्भावेणेति धोध्यम् । नन्विच्छारूपा शक्तिरेष्यतीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं वाचकत्वमत आह—*बोधकतेति* । नन्वन्यव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वसाधकावेवास्ताम्, तमाह—*किञ्चोक्ततेति* । *उक्तरीत्या* । प्रजयतीत्यादौ जिधातोरेव प्रकर्षविशिष्टजपादिवोधकत्वमस्तु, प्रादीनां तत्तदर्थतात्पर्यग्राहकतयोपयोग इत्युक्तरीत्या । यदि स्वन्वयमतिरेकात्तिष्ठां वाचकत्वम्भवत्सम्मतं स्यात्तदा निपातानामपि वाचकत्वमुपपत्तिमिति भावः ।

कंचित्तु—न तिङामुक्तरीत्या वाचकत्वाभावापत्तिभिर्या निपातानामप्यन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वस्य स्वीकरणमुचितम् । तिष्ठां वाचकत्वाभावे इष्टापत्तेः । धातूनामेव वाचकत्वमत एव 'पञ्चकं धात्वर्थं' इति प्रयादोऽप्युपपद्यते । अत एव यत्र तिङाप्रश्रवणम् "अजयाः" "अजकान्" इत्यादौ तत्र कर्षार्थप्रतीतिरप्युपपन्ना भवति । तुल्यविभक्तिस्मरगाद्वोध इति तु मतं "प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य प्रत्ययनिमित्तककार्यमात्रफलद्वयं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतम् । अत एव कर्षार्थानां विशेषणत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यत्वमिति सङ्गच्छते । प्रत्ययस्य यत्र तद्विदान्तादौ वाचकताः तत्र प्रत्य-

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४७॥

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः । समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथेत्यगत्या कल्पनीयमिति भावः । *न त्विति* । नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः ।

यच्च—सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, “निपातस्थानर्थकस्य” इतिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वेषां द्योतकत्वे “चानर्थकस्य” इति व्यर्थम् । तथाच केचिद् द्योतकाः, केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति । तन्न । एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्या वारणात् । सर्वथानर्थकानां पादपूर-

दर्पणः

भवदुक्तरोत्यैव कर्त्तृविशिष्टभावनावाचकात् कर्मविशिष्टभावनावाचकात् केवलभावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, “लः कर्मणि” इत्यर्थपर्यवसानेन, ‘अनिर्दिष्टार्था’ इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धयसम्भवेन नियमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु निपातानां वाचकत्वे ‘घटो न पट’ इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नप्रथाभावे तस्य चाश्रयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः । भेदसम्यग्नेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकत्वापे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुताया “नामाऽर्थयोर्भेदेनान्वय” इति व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, एवं “समानाधिकरणनामार्थयोः” इति व्युत्पत्तेरभेदेनान्वयापत्तिञ्चेत्यत आह—*एवञ्चति* । *विधिवैयर्थ्यमिति* । तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः । *अनर्थकस्येति* । *व्यर्थमिति* । ज्यमिचाराभावेन तस्य विशेषण-

परीक्षा

तिप्रत्ययौ”इतिनियमस्यौत्सर्गिकतया स्वीकारात् । “भावप्रधानमाख्यातम्, सत्वप्रधानानि नामानि”इति । तुप्यनु भवांश्च । अपि च ‘प्रविश’ ‘पिण्डीम्’ इत्यत्र यथा प्रविशेत्यस्य श्रूयमाणस्य गृहं प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्तथाऽजवाः ; अचकादित्यादौ प्रत्ययलोपेऽपि श्रूयमाणस्य शक्तिरस्तु वाक्यैकदेशन्यायात् । यथा तत्र प्रविशेत्यत्र समायां प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्वीकारेऽपि प्रविशति खिलिङ्गमिति व्यवहारो न सार्वजनीन इति स्त्रीवाचकता न प्रविशेति श्रूये ; तदा मयापि द्रुविधातुमात्रात्क्रांत्कार्यस्य प्रतीवावपि धातुर्न तेषां वाचकः, अपि तु प्रत्यय एवेति स्वीक्रियते, अतो न तन्मते दोषसम्भावनेति दिक् ।

मूले—*ननु तत्* । तत्परेषामत एव नोऽस्माकम्मतेन युक्तम् । यत्परैः प्रादयो द्योतका, एवादयो वाचका इति स्वीक्रियते तत्र युक्तम्, अर्द्धजरतीयस्यायुक्तत्वादिति भावः । तदस्यस्य शङ्कां वारयितुमुपक्रमते—*यत्त्विति* । *विधिवैयर्थ्यम्* । तेन वार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यम् । *व्यर्थमिति* । अनर्थकस्येति विशेषणस्यैव सति वैयर्थ्यमित्यर्थः । तस्य उक्तवार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वादिति “कृच्छित”इति सूत्रे अ-

णमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय चार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च ।

परेयामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय । केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयायोधाश्चकारश्चयत्वे तद्वोधाश्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः । किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेर्द्योतकत्व-शक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् । तदपि न युक्तमिति भावः ।

तथाहि—मन्यव्यतिरेको तात्पर्यप्राहकत्वेनाऽप्युपयुक्तौ । घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा, तात्पर्यप्राहकः प्रकरणादिव-च्चादिरति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि । अस्माकं लक्षणाग्रह-दशायां बोधात्तत्कार्यकारणभाव मावदयकः । पदं शक्तिग्रह-स्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभायादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम् । अत एव—

“स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा” ।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते । दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योत-

दर्शनः

त्वायोगादिति भावः । *प्रत्याख्यातत्वाच्चेति* । “वृत्तद्वित” (पा०मू० १।१।४६) इत्यत्र घटशब्देनैव तदर्थस्य समुच्चितत्वादिति भावः ।

पक्षमाणास्वरसादाह—किञ्चेति* । प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकत्वाव वाचि-त्वाभावो घन्यते । *अस्माकमिति* । पक्षद्वयानुपगन्तुणामित्यर्थः । *कार्यकार-णभाव इति* । समुच्चितघटादिशब्दबोधे घटपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुत्वा-कारक इत्यर्थः । *शक्तिग्रहस्यापीति* । घटपदयोरे घटशक्तिज्ञानस्य समुच्चयादिबोधे तच्छक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाकारकः कार्यकारणभावोऽप्यावदयक इत्यर्थः ॥

कल्प्यान्तराभावेनेति । द्योतकत्वापक्षे वाचकत्वापक्षेऽपि तत्त्वप्रकृत्याऽधिकृ-त्पनावाऽभावेनेत्यर्थः । *अत एवेति* । कल्प्यपक्षद्वये युक्तिसाम्यादेनेत्यर्थः । *म वावक इति* । उपसर्गं प्रत्ययं प्रतिष्ठत इत्यत्र “शक्तिनिवृत्तिवाचक स्याधानुदानम-परीक्षा

द्वयशब्दस्तेन तदर्थस्य शोभोसम्भवादिति शेषः । *सदृशत्वादेति* । अनुना दलो-स्यम्परेषां मतेनेतत्त्वमुच्चयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं सर्वेषां वाचकत्वमेवेति । तत्र-युक्तम्, किन्तु द्योतकत्वमपीति व्याख्येयम् । वक्ष्यमाणास्वरसादाह—किञ्चेति* ।

वाचकत्वसाधिकां तदुक्तिं कथयति—अन्येति* । तत्कारणकारणभावः सा-मुच्चितत्वादिबोधपक्षद्वयबोधे घटादिपदनिरूपितलक्षणाज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्य-कारणभावः । *शक्तिग्रहस्यापीति* । यथा—घटादिस्वार्थविषयघटाद्वयबोधे घटादि-शब्दज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, तथा समुच्चितविषयघटाद्वयबोधे तच्छक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमि-त्यनुभवानुसारेण सममेवेति भावः । *अत एव*—पक्षद्वयेऽपि युक्तो साम्यादेति । *उपसर्गः* । *वाचकत्वमेव* । निपातानामित्यादिः । *द्योतकत्वमेव* । *उपसर्गः* ।

कत्वमेव वेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह—*मतमेव न इति* ॥४७॥
पर्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

१.००। व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥

परेषां यन्निपातत्वम्—असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽऽदिगणपठितत्वं
शक्तिसम्बन्धेन निपातपदत्वञ्चोपाधिर्वा जातिर्वा तदेवास्माकमपि,

दर्पणः

गन्तदभावरूपगतिवाचक इति पुत्रराजेन तदर्थस्य कथनात् । वाचकत्वमेवेत्यस्य
निपातानामित्यादिः, एवं द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः । *मतमेवेति* ।
वा । अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम् । अस्माकं मते
परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं, तदेव तु न युक्तमिति मूल-
योजना ॥ ४७ ॥

ननु "वाद्योऽस्त्ये" (पा० सू० १।१।१७) इत्यत्राऽस्त्य इति प्रसङ्गप्रतिषे-
धाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्थुदास एवाश्रयणीयः । तथा चोक्त-
लक्षणास्याश्रयणेऽनर्थकं तस्मिन्नव्याप्तिः । तावदन्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत
आह—*शक्तिसम्बन्धेनेति* । तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्याह—*जातिरिति* ।
निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः ।

ननु इत्वादिना साङ्ख्य्यान्न निपातत्वं जातिः । तथाहि—निपातत्वाभाववति
हृत्वं धात्वादिहकारं, हत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकककारोऽण तपोरकत्र हकारं
समावेशात् । तदुपकृताबीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियम-
मद् एव निरुपाधिसहचारप्रहश्च तादृशनियमेऽनुवृत्तकर्मकः । अन्यथा तन्मात्रबल-
प्रवृत्तानां 'सत्तावान् जातेः' इत्याद्यनुमानानां विषयप्रसङ्गात् । अत एव 'भूतत्वं न
जातिः' इति साम्प्रदायिकाः ।

इत्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युपगमेन साङ्ख्य्यस्य परिहारेऽपि सकल-
धादिसाधारण्याभावेनानुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमागत्वात् । किञ्च कायताव-
च्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादपि न सा जातिः । शक्यतावच्छेदकत्वं

परीक्षा

णामित्यादिः ॥ ४७ ॥

एतावता प्रबन्धेन पक्षद्वयव्युत्पादनेन यत्कृतान्तज्ञानमोहनिवृत्तयेऽवतरणप्रद-
शनव्याजेनाह—*पर्यवसितमिति* । "वाद्योऽस्त्ये" इति सूत्रेऽस्त्य इत्यत्र
यदि प्रसङ्गप्रतिषेधस्तदाऽसमर्थसमासस्य वाक्यभेदस्य चापत्तिरिति पर्थुदास
एवाश्रयणीयः । तथा चानर्थकनिपातानां पादपूरणकारणानां जासद्ब्रह्मस्तत्राह—*शक्ति-
सम्बन्धेनेति* । *जातिर्वेति* । निपातपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति
तदर्थः । ननु प्रत्वादिनासाङ्ख्य्यम् । प्रत्वाभाववति चशब्दे निपातत्वम् । निपात-
त्वाभाववति विप्रदृग्दृक्प्रशब्दे प्रत्वम् । निपातात्मकप्रशब्दे च तयोरेकत्राभयोः

परन्तु सामान्यधर्मं प्रमाणानां पक्षपाताच्छुद्धता द्योतकता वा

दर्पणः

तु न तत्साधकम् । अभावत्वविभुत्वादीनामपि जातित्वापत्तेः । अत एव गुणदोषितो गुणत्वस्य जातित्वं दोषितिकृता खण्डितमत आह—*उपाधिर्वन्ति* । सामान्ये व्यापकधर्म इत्यर्थः ।

अयमभावः—उपसर्गोभयमतेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनाये तद्विमृष्टितयोपस्थितोपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोर्यमयोर्मध्ये द्योतकत्वादिक्मुपसर्गत्वावच्छेदेन कल्प्यमुत निपातत्वावच्छेदेनेति संशये अवच्छेदकनिर्णिनीपायां व्यापकतया निपातत्वावच्छेदेनैव तत् कल्प्यते । सद्वाहकलाघवात् । अत एवैश्वरानुमाने कर्तृजन्यत्वं घटत्वादिनावच्छिद्यते, उत कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासाधामुक्कलाघवात् कार्यत्वमेव तद्वच्छेदकं, न तु घटत्वादिक्मिति न्यायसिद्धान्त इति ।

अत्र वदन्ति—प्रमाणानां सामान्यधर्मस्यावच्छेदकतायां तत्र पक्षपातो, यत्र च बहुना धर्माणामवच्छेदकस्वरूपनाप्रयुक्तं गौरवम् । यथा कर्तृजन्यत्वानुमाने वृत्तिजन्यतायां घटत्वाद्यपक्षया कार्यत्वस्य । यत्र तु विज्ञेयोऽप्येक एव तत्रोक्तयुक्तिविहात् तस्यैवावच्छेदकत्वम् । अत एव व्यापारत्वस्याऽधिकसंपाहकत्वेऽपि वृत्तित्वस्यैवाध्यातस्यैवावच्छेदकत्वम् । स्वोक्तं च मीमांसकैरपि द्रव्यप्रत्यक्षत्वं विहाय द्रव्यवाधुपत्वस्यैव लक्षणावच्छेदकत्वम् । प्रकृते व्यापकत्वाधिपातत्वस्याधिकसंपाहकत्वेऽपि व्यापकस्योपसर्गत्वस्याप्येकत्वेन तस्यैवावच्छेदकत्वमुचितम् । ननु निपातत्वस्य, अपोतेकेऽवाचके पादपूरणमात्राऽर्थके वृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात् । 'प्रादयो द्योतकाः, उपसर्गत्वात्' इत्यनुमानाच्च ।

परीक्षा

समावेशः, इति तस्य जातित्वमत्र युक्तम् । प्रत्वादिब्याप्यं नानानिपातत्वं यदि स्वोक्तिर्यते; तदाऽनुगमेन तस्य सस्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन तस्यैवासिद्धिः । किञ्च सस्यतावच्छेदकतया जातिस्वीकारे विभुपदसस्यतावच्छेदकतया विभुत्वस्यापि जातित्वापत्तिरिति सस्यतावच्छेदकत्वमत्र जातित्वसाधकम्, किन्तु कार्यतावच्छेदकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं वेत्यत आह—*उपाधिर्वन्ति* । अचिन्त्वापाधिर्वा जातिर्वन्ति पादः । तस्यैत्यमुपपत्तिः—साहचर्यस्य जातिवाधकत्वमित्येतन्न युक्तम् । जातिवाधकत्वं यदि जातिनाशकत्वं तदाऽसम्भव एव । जातेनिस्यतया तत्राज्ञासम्भवात् । यदि जातित्वाभाससाधकत्वमित्यर्थः, तावतापि जातित्वाभावमापकत्वमस्य न स्वोकार्यम् ।

तथाहि—भूतत्वं न जातिः । स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसामानाधिकरण्योभयगम्यन्वेन मूलवत्त्वादित्यनुमानं वाच्यम् । तच्च यदि विज्ञेयतस्तदा दृशन्ताप्रसिद्धिः । यदि सामान्यतो पददुभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टत्वजातित्वाभासत्वं वृत्तिवोक्त्यर्थयोगो वर्धते तावताप्यगम्यतो द्रव्यत्वेऽपि वृत्तिवोक्त्यस्योभयत्र सम्बन्धेन सत्त्वात्तत्र स्वभिपारादिति । सामान्ये व्यापकधर्मं पक्षपातादिति तदवच्छेदेन विवेचार्थसाधकत्वादित्यर्थः ।

तद्वचछेदेनैव कल्प्येति^१ नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वपम्यमयुक्तमि-

दर्पणः

नच प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् । तस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात् । नच चेष्टादौ साध्याऽव्यापकत्वात् तस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् । अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् । यत्र निपातत्वं नजादौ तत्र तदभावाद् । ननु प्ररुपाद्यर्थः प्रादिवाच्यः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशान्दधीविषयत्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशान्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिर्घटान्तः ।

नचानन्यलभ्यत्वमुपाधिः । तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् कत्रादौ आख्यातान्वयव्यतिरेकानुविधायिशान्दधीविषये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम् । उक्तहेतुघटकशान्दबुद्धेराक्षेपाद्यजन्यत्वेन विशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् ।

नच स्वरूपाऽसिद्धिः । धातोरेव प्रकृष्टजयाऽर्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रप्राहकत्वादिति वाच्यम् । धातोः प्रकृष्टजयार्थकत्वस्य ग्रन्थकृतेव खण्डनात् । नापि लक्ष्यता तस्य । प्रोक्तत्वादेर्लक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् । तस्माज्जयत्यादिधातोः शक्यतावच्छेदकम्, प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम् । तथाच क हेत्वसिद्धिः । किञ्चार्थस्य धातुलक्ष्यत्वे जिपूर्वप्रत्वेनापि विनिगमनाविरहाल्लक्षकतावच्छेदकोटीनिवेशापत्तिः । नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः । निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात् । एवञ्च 'प्रतिष्ठत' इत्यादौ धातोर्गत्यभावोऽर्थः तदभावश्चोपसर्गार्थः ।

तथाच ततो गत्यभावाभाववानिति धी, गमनत्वप्रकारकबोधस्तत्तरकालिको मानस एवेति चेद् ? न । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्जागरूकतया गमनाभावाभाववानिति बोधस्यापि गमनकुमुमायमानत्वात् ॥

परीक्षा

अयमभिसम्बन्धः—उपसर्गेषु द्योतकत्वं वाचकत्वं बोधयमतेऽपि कल्पनीयम्, तदा धर्मिभूत्तिधर्मावच्छेदेन कल्पनीयम्, तद्धर्मिभूत्तिधर्मश्च यथोपसर्गत्वं तथा निपातत्वमपीति संशये निपातत्वस्य व्यापकतया तद्वचछेदेनैव कल्पयितुमुचितम् । यथा न्यायनयेऽदृष्टस्य कारणत्वकल्पनया तत्कार्यतावच्छेदकं व्यापकत्वात् कार्यत्वमेव, ननु घटत्वादिकमिति कल्पने घटत्वादेवानुगतत्वेनानन्तकार्यकारणाभावात् । तथा यत्रापि समुचितमिति प्रकृते प्रमाणं त्वनुमानमेव । निपाताः—द्योतका, निपातत्वात् । उपसर्गान्, इति । अत्र जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा निपातत्वं पक्षतावच्छेदकं निपातपदत्वत्वं च हेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदात् सिद्धसाधनशङ्कावसरः ।

नच निपातत्वस्यानर्थकनिपातेऽपि सत्त्वात्तत्र साध्यासत्त्वेन भागासिद्धिरिति वाच्यम् । द्योतका इत्यस्य वाचकत्वाभाववन्त इत्यर्थात् । नच घटत्वादीनामनेकत्वेन तद्वचछेदकत्वेनादृष्टकार्यत्वकल्पना न सम्भवत्यतस्तथा यत्र कार्यत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यस्तु; प्रकृते उपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोरप्येकत्वेन विनिगमकाभावेनोपस-

दर्पणः

वस्तुतस्त्वन्ययोगव्यवच्छेदाऽयोगव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः । अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदबोधे प्रहणाऽभ्ययनार्थकथानुसमभिध्याहारस्यापि
निषामकत्वाज्ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादिवत्र ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यादिप्रयोगः ।
क्रियान्तरसमभिध्याहारं तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्ज्ञानम् । इत्यञ्चान्वयिताव-
च्छेदकसामाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः, अन्वयितावच्छेद-
कावच्छेदेन त्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवहियते । विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्यः ।

'खेव भोक्ष्यसे' इत्यादावसम्भवात्तदपि तदर्थः । एवमन्येषामपि सार्थकानां निषा-
तानामर्था उद्धाः । वैयाकरणमते त्वेवकारस्य वाचकत्वासम्भवाद्बोधधारणात्मज्ञान-
विशेषघोतकत्वमेव । स च समभिध्याहृतपदार्थानुरोधानेकविधः । यथा ज्ञानमर्थं
गृह्णात्येवेत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेनाऽर्थप्रहणाभावानधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञान-
कर्तृकमर्थकर्मकं प्रहणमिति बोधादुक्तपदार्थघटितः सः । परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तदर्थं
वृत्तिकल्पनार्थैवकारस्यैव सोचितेत्यन्ये ।

यद्यप्युपसर्गं प्रकृत्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् घोतकोऽपि च ।

इति हरिणा पद्मद्वयमविशेषेणोक्तम्, ग्रन्थकृता च तदेवानुसृतम् । तथापि

कचित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिर्दिष्टाः ।

उपसर्गो सम्बन्धो व्यज्यन्ते प्रसरादिना ॥ १ ॥

इति तदुक्तोपसर्गव्यतिरेकनिर्णयनोपसर्गाणां घोतकत्वमेवाऽवसायते ।

अत्रेदं बोध्यम्—उपसर्गत्वाद्यज्ञानतोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृत्यवबोधत्वात् प्रत्वादि-
नैव तेषां घोतकत्वम् । निषातानामपि च त्वादिनैव वाचकता, यत्र न वाचकतामन्तरेण
निर्वाहः । क्वचिद् घोतकत्वमप्युक्तयुक्त्यानभ्युपगम्ये यथा "शरैस्त्रैः" इत्यादौ ।
क्वचिन्नोभयम् । यथा पादपूरणमात्रार्थके त्वादौ ।

परीक्षा

यद्यपि लिङ्गविपरिणामेन यथाकथंचिदुभयत्रान्वयस्तथापि भूरि(बहुलो) नान्वय
इत्यस्फुटत्वात्तस्य चमत्कारानाधायकत्वेन दोषत्वम् । एवमुपमानोपमेयवाचकम्पदं
यद्वचनकन्तद्वचनकमेव साधारणधर्मवाचकं प्रयोक्तव्यम् । नतु विभिन्नवचनकम् ।
यथा—'सक्तवो भिक्षिता देव शुद्धाः कुलबभूरिव' देवेति सम्बोधनविभक्त्यन्तम् ।
अत्र बहुत्वविशिष्टस्य शुद्धत्वस्य शुद्धा इत्यनेनोपादानात्तस्य बहुत्वावरूढसक्तुष्वेवो-
पमेयत्वान्वयः प्रतीयतेऽतो दुष्टमेवेदं काव्यम् । एवं ननो निषातस्याभाववाचकता ।
यथा केवलस्य नेत्यस्य प्रयोगेऽप्यभावस्य बोधः । तथा सङ्घट्टं प्रकटमित्यत्र च सम्प्र-
शब्दयोर्वाचकत्वम् । तस्माच्च स्वार्थे—'सम्प्रोदश्च कटच्' इति कटच्प्रत्ययः । एव-
मेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य विशेषणे प्रतीतिः । यथा—पार्थ एव धनुर्धर' इत्यादौ
अन्यत्वसमभिध्याहृतपदोपात्तविशेष्यापेक्षया योगः सम्बन्धः । सचैवकाराभावे विशे-
षणतावच्छेदकत्वेन यो यत्र प्रतीयते, स एवैवकारसमभिध्याहारं सत्येतदुपस्थाप्याभा-
वरूपव्यवच्छेदस्यानुपयोगितावच्छेदकतया भासते । तथा च पार्थान्यतादात्म्याभाव-
वदधनुर्धराभिन्नपार्थ इति बोधः । एवं यत्र ससम्बन्धविशेषणवाचकपदसमभिध्याहार-
स्तत्राप्येवकारार्थोऽन्ययोगव्यवच्छेदः । अन्यत्वे च सप्तमी प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थताव-

त्यर्थः । द्यापकत्वात् = सामान्यत्वात् । शक्तताया इत्युपलक्षणं
घोटकताया येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति चैयाकरणभूषणसारे निपातानां घोटकत्वादिनिर्णयः ॥ ८ ॥

दर्पणः

तदुक्तम्—निपाता घोटकाः केचित् प्रथमार्थाभिधायिनः ।

आगमा इय केऽपि स्युः सम्भूयाऽर्थस्य वाचकाः ॥ इति ।

केचिदित्युभयाऽन्वयो । न तूपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां घोटकता
वाचकता चेति स्थितेरुपसर्गत्वावच्छेदेन घोटकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः
सिद्धान्तानालोचनमूलक एव । कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वम्,
किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम् । कर्म = क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्य-
न्वयसंज्ञाविज्ञानात् । अधिपयोस्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव सा । 'जपमनुप्रावर्षत्' इत्यत्र
हेतुभूतजपनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य वर्पणक्रियानिष्ठस्यानुना घोतनात्,
पृथगन्वयापि ज्ञेयम् । अत एव न तेषामुपसर्गत्वम् । क्रियागतविशेषघोटकोऽप्युपसर्गः ।
उक्तञ्च हरिणा—क्रियाया घोटको नाऽयं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नाऽपि क्रियापदाऽऽक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

तदर्थस्तु—कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः, प्रजयतीत्यादावुपसर्गवत् क्रियागतविशेष-
स्य घोटकः । विभक्त्यैवोक्तत्वाच्च न सम्बन्धस्य वाचकः । नाऽपि, "प्रादेशं विलि-
खति" इत्यादौ विशद्वत् क्रियाक्षेपकः । नत्र विना मानक्रियाक्षेपात् । तथा सति
तत्तत्क्रियानियन्धना कारकविभक्तिरेव स्यात् । किन्तु विशद्वत्क्रियाजनितो यः सम्ब-
न्धो विभक्त्यर्थ इति तद्घोटकः । प्रादेशं विमाप लिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधिकमन्व-
तोऽवधार्यम् ॥ ४८ ॥

इति भूषणसारदर्पणे उपसर्गनिपातार्थनिरूपणम् ॥ ८ ॥

परीक्षा

च्छेदकृत्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयः । योगश्च सप्तम्यर्थापेयत्वरूप एव ।
तस्य सप्तम्यन्तार्थस्य द्वेषा शाब्दबोधं भानम् । अभावप्रतियोगिभूतमापेयत्व-
मेवकाराभावे यादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतीयते तादृशसम्बन्धावच्छिन्नमेव । एवञ्च
पृथिव्यामेव गन्ध इति वाक्यात् पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभावात् गन्धः पृथिवीसमवेत
इति बोधः । द्विधाभानस्य प्रयोजनन्तु पृथिव्यामेव गगनमिति प्रयोगवारणमेव ।
यत्र तु क्रियावाचकपदसमभिव्याहृत एवकारस्तत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदे एवकारार्थः ।
तत्रात्यन्तिकत्वम्—अन्वयितावच्छेदकव्यापकत्वम् । तस्यायोगस्य प्रतियोगितास-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वान्, तस्य क्रियायामभेदेन विशेषणम् ।
एवञ्च 'नीले सरोजं भवत्येव' इति वाक्यात्सरोजत्वव्यापकाभावस्य यः
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वदभिन्ननीलकर्तृकं, भवनमिति
बोधः । नचैवं 'सरोजनीलमेव' इत्यपि प्रयोगः स्यात् । सरोजत्वव्यापकस्याभावस्य यः
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्तद्वदभेदस्य नीले सत्त्वादिति वा-
च्यम् । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य क्रिया..... (१) ॥ ४८ ॥

इति श्रीभूषणसारटीयां परीक्षायां निपातार्थनिर्णयः ॥ ८ ॥

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।

त्वतलोरर्थकधनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥

“कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनाऽन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः” इति धार्तिकवचने मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह—*टीकायामिति* ॥ भर्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः—समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः । पतदपि भेदः संसर्ग उभयं वेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भवतीत्यत आह—*मतभेदेति* ॥ पक्षभेदे इत्यर्थः ।

एवञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगवत्वं, पकृत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धः, उपगवपत्यसम्बन्धः, क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्वयबोधः । औपगवादाव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः ।

दर्पणः

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

प्रकान्ते नामार्थनिरूपणे नामघट्टकृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*भावेति* । प्युप्रनुजादेरपि सम्बन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्संप्रहार्यमाह—*त्वतलोरिति* । *भावप्रत्ययेति* । भावविहिततद्धितप्रत्ययेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति—*अयमर्थ इत्यादिना* । इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति-शेषः ॥ *सम्बन्धमिति* । उत्तरपदार्थपूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन भासमानत्वादिति भावः ॥ *भेदपक्ष इति* । तपक्षे हि ‘राजपुरुष’ इत्यत्राऽराजकोयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धाभावान्नादिति भावः ॥ *उपगवपत्यसम्बन्ध इति* । उपगवपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ *अन्वयबोध इति* । तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भावः ।

अव्यभिचरितसम्बन्धे त्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूपजात्यैवभानोपगमे त्वित्यर्थः । नुशब्दसूचिताऽरुचिवीजं तु, “तल्याऽपत्यम्” (पा०सू०४।१।८२) इत्यनेन पद्योपकृत्यर्थोपवादिसम्बन्धेऽपत्येऽणादीनां विधानेन पद्यर्थसम्बन्धान्तर्भावणैव तत्रैकार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रापत्याद्यंशे संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्भाष्यत्वासम्भवादिति ॥ *अर्थान्तरवृत्तिरिति* । धात्वर्थवृत्ति-

दामोदरत्वं, कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेण बोधादाह—अन्य-
त्रेति* । रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्यत्रेत्यर्थः । रूढि-
रुक्ता । द्वितीयं यथा शुक्लत्वम् । अत्र “तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू०
५।२।१४) इति मनुषो “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्टः” (का० वा०)
इति लुप्तत्वात् तद्धितान्तत्वेऽपि, घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्-
गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते । तृतीयम्—सतो भावः सत्तेति ।
अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ॥ ४६ ॥

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धितस्येति
घदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

अत्रार्द्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।

सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥५०॥

दर्पणः

तार्थवृत्तिराक्षिकाद्यन्तर्गतग्रादिरित्यर्थः । तदर्थं कर्मादौ देवनादिरूपक्रियायाः क्रिया-
कारकभावसम्बन्धस्य प्रकारतया भानादित्याशयः ॥ *रूढेरिति* । कथमप्यज्ञात
योगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः ॥ *अभिन्नरूपादिति* ॥ प्रत्ययान्तत्वेऽपि प्रत्ययलुका
प्रकृतिसमानाऽऽकारात् “शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाभिधायि” इति न्यायेन प्रकृत्यर्था-
न्वितप्रत्ययार्थाभिधायिन इत्यर्थः । *अव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति* ॥ अव्यभिच-
रितो व्यक्तिनिष्ठाऽयन्ताभावाप्रतियोगी, सम्बन्धः—समेवायात्मको यस्य जात्यादेस्त-
द्विशिष्टवाचकादित्यर्थः । नास्तः पाकादिना नाशेन स्वाश्रयनिष्ठाऽभावप्रतियोगिना—त-
त्त्वम् ॥ *उक्तेति* ॥ दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषेण भानादिति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥
द्वितीयं यथेति ॥ अभिन्नरूपादाहरणं यथेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वेऽपीत्यपिना तदुत्तर-
भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानं प्राप्नोतीति सूचितम् ॥ *अभेदप्रत्ययादिति* ॥ इदञ्च
पश्यथं विहितस्य मनुषः सम्बन्धाऽर्थकत्वशाङ्कनिरासाय । तृतीयमित्यस्योदाहरणं
यथेति शेषः ।

सत इति ॥ सच्छब्दजन्यबोधे शत्रुर्धकत्रेणे सत्तायाः प्रकारतया भानात्तदुत्तर-
भावप्रत्ययेनाऽपि सैवाभिधीयते इत्यर्थः । तथा चोक्तस्थलेषु भावप्रत्ययान्तात् सम्ब-
न्धाभानादुक्तवाक्ये, अन्यत्रेत्युपात्तमिति भावः ॥

ननु शुक्लत्वं सत्त्वमित्यादौ सतोऽपि शौक्लत्यादिसम्बन्धस्य भावप्रत्ययेनाऽनभि-
धानवद् राजपुरुष इत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात् । तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थं
स्वत्वादिसम्बन्धेन प्रकारतेत्यस्यापि वस्तुं शक्यत्वादित्यत आह—*दिगिति* ॥
तदर्थस्तु—निर्वक्ष्यमाणभावे “तस्य भावः” (पा० सू० ६।१।११) इति सूत्रेण त्वत-
छादयो विधीयन्ते ॥ ननु जातित्वादिना जातावेव सम्बन्ध एवेति नियमः । तथाच
यत्प्रकृत्यर्थद्वयप्रकारकबोधः शाङ्कृतसम्मत्तः स एव धर्मस्त्वाद्यभिषेय इति रुष्यादिभि-
भिन्नप्रकृतेः कृन्तादितोऽपि सम्बन्धप्रकारकबोधस्य भाष्यसम्मत्तत्वात् तस्यैव भावप्र-
त्ययेनाऽभिधानमुचितमिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्य जात्याद्यभिधायकत्वमिति ॥ ४९ ॥

‘प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचन’ इति पाठः । मात्रपदेन सम्बन्धव्यवच्छेदः ॥ *तद्वि-

अत्र=भावप्रत्ययविषये । तथाहि—दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्य-
दिष्वपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतिज-यवोधे प्रकारः, प्रकृत्यर्थस-
मवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यथा घटत्वमित्यत्र
द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः ।
न च तन्मते दण्डीत्यादिवोधे सम्बन्धः प्रकारः । यच्च—

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः ॥ इति ।

तन्न । इनादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात् ।
प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ।

दर्पणः

तस्येति* । इत्यादेरित्यर्थः ॥ *सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति* ॥ प्रकृतिजन्यबोधे तस्या-
प्रकारत्वादिति भावः ॥ *तदभिधानम्*—सम्बन्धाभिधानम् ॥ *न स्यादिति* ॥
किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः ।

ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम् । तच्च दण्डसम्ब-
न्धस्याऽक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह—*प्रकृतिजन्यबोध
इति* ॥ उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धस्याऽपि भावाऽ-
र्थता प्रसज्येतेति भावः । क्रमेण दलद्वयव्यावर्त्यमाह—*अन्यथेति* ॥ एकतरदलमा-
श्रोपादाने इत्यर्थः । *तदुत्तरेति* ॥ घटदण्डपदोत्तरेत्यर्थः । तथाच घटत्वमित्यादौ
द्रव्यत्वस्यैव त्वन्मते दण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याप्यपदार्थतयाऽप्रकारत्वाद्भावत्वेन
न तस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भव इति भावः ।

वस्तुतस्त्वन्यदलोपादानं व्यर्थम् । मतुबादीनां सम्बन्धार्थकतया दण्डीत्यादि-
वाक्य-जन्यबोधसम्बन्धस्यैव प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेवानतिप्रस-
ङ्गात् । मीमांसकैकदेशिमते मत्त्वर्थीयानां सम्बन्धवाचकत्वेऽपि तदाक्षिप्ताश्रयविशेष्य-
कबोधस्यैव तैरभ्युपगमेन तन्मतेऽपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशे दण्डादीनामप्रकार-
त्वेन प्रयोजनविरहादिति विभावनीयम् ॥ *सम्बन्धः प्रकार इति* ॥ अस्य येन तस्य
त्वादिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः । मीमांसकमतमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ॥
अत्र—दण्डित्वमित्यादौ ॥ *स्वसमवेतः*—त्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः ॥ नीलत्वमित्या-
दौ नीलादिगुणवन्न सम्भवति यतोऽतः सम्बन्धस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमि-
त्यर्थः । दण्डादेः प्रकृत्यर्थोऽप्रकारत्वेऽपि प्रकृत्यर्थाऽसमवेतत्वेनाभावत्वादिति भावः ॥

सम्बन्धिवाचकत्वेनेति ॥ “तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू० ६।२।४०) इति मतुपः
सम्बन्धे विधानेऽपि “दण्डी पुरुष” इति सामानाधिकरण्यानुरोधत्वात् सम्बन्धिवाचक-
त्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ *गत्यभावाभावादिति* ॥ सम्बन्धस्यैव भावत्वसम्भ-
वादिति भावः । *आदावेवेति* ॥ एवं वैश्वदेवीत्यादिसामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवो-

ननु तवापीदं वैपम्यं कथमित्यत आह—#सिद्धान्ते त्विति* ॥ जायन्त इति वक्ष्यमाणविशेषणोऽन्वितम् । सिद्धान्ते प्रकृतिजन्य-
बोधे प्रकारे त्वादयो जायन्त इत्यर्थः । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार
इत्यत्र पक्षद्वयं स्थितमिति योजना ॥ ५० ॥

तौ पक्षावाह—

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थं प्रकारताम् ।

धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी ॥५१॥

जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते ।

प्रयोगे उपाधि-निमित्तं, प्रकृत्यर्थं प्रकारतां = प्रकारतया भासमानं
धर्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार-
स्वाच्यं इति यावत् ।

ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्व-

दर्पणः

पपत्तेरित्यन्तग्रन्थेन भूषण इत्यर्थः । *तवापीति* । वैयाकरणस्याऽपीत्यर्थः ॥#इदम्* ।
#चिज्जात्यादिवाचकत्वं, #चित् सम्बन्धवाचकत्वमित्येवं रूपं वैपम्यमित्यर्थः ॥५०॥

प्रयोग इति ॥ शब्दप्रवृत्तावित्यर्थः ॥ *निमित्तमिति* ॥ यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञातेऽर्थं
यदशब्दः प्रयुज्यते; स धर्मस्तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ॥ सः—शामोदरत्वमित्यादौ
जातिः, शुक्लत्वमित्यादौ गुण एवेति । ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारकत्वेनैवोपाधेः संप्रदे-
तस्य पृथगुपादानं व्यर्थमत आह—*प्रकृतिजन्येति* ॥ स च प्रकृत्यर्थवृत्तिरसाधारणो
धर्मस्तस्मिन्नसाधारण्यद्व-तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम्; सत्यन्तोपा-
दाने द्रव्यत्वादेर्घटासाधारण्यं, विशेष्योपादानाच्च तद्वृत्तित्वादिनिरासः । तेन रूपेण
धर्मो भावप्रत्ययवाच्यः । तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्त्वादिप्रकृत्यैव लाभादनन्वयलभ्य
इतरावृत्तित्वाद्वा भावप्रत्ययस्य शक्तिः । तत्रापीतरद्वृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्ति-
मच्च विशकलितमर्थः । इतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरवृत्तित्व-
त्वाऽञ्चिदप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वाद् घटत्वाद्वा, वाधाच्च विशिष्टस्य
शक्यत्वासम्भवात् । अत्र च प्रकृतिजन्यबोधे येन सम्बन्धेन प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्म-
स्य प्रकारताः तेन सम्बन्धेनेतरावृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं च बोध्यम् । नास्तः कालादौ
कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वस्य वृत्तावपि क्षतिः । न वा घटत्वमित्यादौ कम्बुपीवादि-
मत्वस्य भानम् । प्रमेयत्वमित्यादौ त्वितरावृत्तित्वांशो न भासते, अप्रसिद्धत्वात्;
किन्तु सकलं प्रमेयवृत्तित्वमात्रम् ।

न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमते गुणाऽन्यत्वविशिष्टसत्वमित्यादौ विशिष्टसत्त्वे
विशिष्टसदितरावृत्तित्वस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्वृत्तित्वस्य महत्परिमाणादाव-
सम्भव इति वाच्यम् । तदितरत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्वृत्त्य-
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे दलद्वयतात्पर्यात् । तत्राघटलं घटत्वमि-
त्यादौ द्रव्यत्वादेरसाधारण्यवाराणापेति भावः ॥ *प्रकारत्वादिति* । घटत्वासाधार-

स्यापि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—*धर्ममात्रमिति* ॥ न त्वत्र लघुगुणविचार इत्यभिप्रायः ॥ तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्त्वाया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात् ।

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च 'तस्य भावुस्त्वतलौ' (पा०सू०५। १।११६) इति सूत्रे वार्त्तिककारः—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्द-निवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावाद्=आश्रयत्वाद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्द-प्रवृत्तिः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः ।

तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,

दर्पणः

णधर्मत्वादित्यर्थः । *लघुगुर्विति* ।

अयम्भावः—धर्मत्वासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणो-भानापत्तिः । उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्त्वात् । नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदतिरावृत्तित्वं तद्रवृत्तित्वं च विवक्षितम् । नच तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वृत्तिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सत्यमन्तराक्तिकल्पनावश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मं शक्तिरस्तु, किमितरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतया ।

अत एव पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति । प्रतीतिस्तु ताद्रूप्येण धर्मत्वेन वेत्यन्यदिति गुणदीधितावुक्तं सङ्गच्छत इति । एतेन भावशक्तत्वादिप्रत्ययेन कम्बुघोवादिमत्वमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कम्बुघोवादिमत्वस्य बोधनेन तद्रघटत्वत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादादादा नि.सारेत्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह—*सम्बन्धिभेदादिति* । जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । *सम्बन्धिभेदाद्*—अनुयोगिभेदाद्, *भिद्यमाना*—गघेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्रव्यक्त्युपरागेण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तैव जातिरित्युच्यते; तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति—*तामिति* । ताम्—तत्तद्रव्य-क्त्युपरकां सत्तामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति । आकृत्यधिकरणन्यायेन "जातिमन्ये क्रियामाहुः" इति पश्चाभिप्रायेण वा । महानित्यात्मविशेषणम् । क्वचिज्जात्यादिः, क्वचित् सम्बन्ध इत्युक्ताऽर्थे वार्त्तिकं प्रमाणयति—*उक्तञ्चेति* । गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादि-प्वेव । प्रसिद्धेः प्रकृतोपयुक्तार्थपरतामाह—*विशेषणगतयेति* । तथाच प्रकृते गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः । पर्यवसितमाह—*तथाचेति* । रूपादी-

पाचकादिशब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः । रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः, संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्गे इति व्यवस्था सूपपादेति भावः ।

तत्र जातिवाचकानां व्यक्त्यु एव शक्यतावच्छेदिकाः । तथाच घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणो धर्म इति बोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

पक्षान्तरमाह—यद्वेति* ॥ यद्वा “सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति, स तेषां भावः” इति वार्तिकोक्तेः—यद्वाशब्दस्तत्सूचनप्रयोजनकोऽपि । भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते इति भावाः = शब्दाः । स्वेन=स्वरूपेण=अर्थेन । भवन्ति=प्रवर्तन्ते; अतः स तेषां भावः=प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

अयम्भावः—अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये प्रकारः । हरिहरनलेश्वाकुयु-

दपणः

स्यादिना रसादेर्गुणपरशुक्लदेदच सङ्ग्रहः । *बोधजनकत्व इति* । बोधजनकत्वमत इत्यर्थः । व्यपेक्षावादे क्रियाकारकभावसम्बन्धेन कृदर्थकत्रादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः । स्वसिद्धान्तमनुसृत्याह—*संसर्गप्रकारकेति* । *सूपपादेति* । भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भावः । *तत्रेति* । जात्या दिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः । *जातिवाचकानामिति* । अर्थनिष्ठशक्तेरितिशेषः ।

गुणाद्यात्मकभाववचनानां शुक्लत्वादिशब्दानां जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवादाह—*जातिवाचकानामिति* । भावप्रत्ययानामिति शेषः । *अवच्छेदिका इति* । उपस्थितत्वाद् घटत्वादिजातिनिष्ठशक्तेः स्वैतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तिरूपाधेयत्वादिस्वम्बन्धेनावच्छेदिका इत्यर्थः । तेन न द्रव्यत्वादिनिष्ठशक्तेर्घटावच्छिन्नत्वम् । अवच्छेदकानुगमकं च गोत्वादिकमेवेति भावः । पर्यवसितबोधमाह—*घटवृत्तिरिति* । *पक्षान्तरमिति* । ‘तच्छब्द एव भावप्रत्ययवाच्य’ इति मतान्तरमित्यर्थः । “अथ कस्माद्गौरित्युच्यते ? गौरित्येव हि गौर्गंवि वर्तते” इत्यौक्थिका इति निरुक्तमप्येतत्कल्पे उपष्टम्भकमव्ययम् । *तत्सूचनप्रयोजनकोऽपीति* । यद्वा शब्दघटितोक्त्वावृत्तिकसूचनप्रयोजनकोऽपीत्यर्थः । अपिना पक्षान्तरसङ्ग्रहः । वार्तिके—“स्वेनाऽर्थेन भवन्ति” इत्यत्र स्वशब्दस्यात्मीयवचनतयात्मीयाऽर्थेन जात्यादिना प्रवर्तन्ते इत्यर्थात् कथं पक्षान्तरपरता कथं वार्थावृत्तेर्भस्य शब्दस्य भावत्वं चेत्यत आशयं प्रकाशयति—*अयम्भाव इति* ।

जात्याद्यर्थस्य द्रव्याद्ये विशेषणतायाः प्रसिद्धत्वात्तद्द्रष्टान्तेन शब्दस्यापि तां साधयति—*अर्थवदिति* । जात्यादिवादित्यर्थः । शब्दस्यार्थविशेषणतायामसाधारणस्यलमाह—*हरिहरंति* । कश्चिदासौदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधासम्भवो ध्व-

परीक्षा

..... (१)ततः स्वरूपतो न सत्त्वादिप्रकारकः शब्दबोध इतिरीत्या तस्योप-

तशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथाच शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूपणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ॥ ६ ॥

दर्पणः

शक्त्यंशे भाने उपस्थितत्वात्तत्त्वादिपदानामपि तदर्थं भानमविरुद्धम् । इदमेतच्छक्यमित्याकारकाद्यंशक्तिप्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्ग्रत्वादिति भावः । *तथैव बोध इति* ॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः । एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधप्रत्ययच्छेदः । इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्त्योऽर्थत्वादित्यानुमानिकशक्तिप्रहाभिप्रायेण । उक्तोपनीतपदशक्तिप्रहे त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति-शब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमादित्यवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिप्रहो नानुपपन्नः । यत्र नलत्वा-दिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्वर्भवत्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिप्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाधकाभावात् । यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः, ततश्च प्रमेयत्वांशे मोपदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधका-ऽभावाच्चद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिप्रहण तत्तदूपण नलादि-पदात्तलादिबोधस्य सुलभत्वात् ।

न च प्रमेयत्वांशे मोपकल्पने मानामावः । अनुभूयमानतत्तद्वर्मप्रकारकताशब्दो धानुपपत्तिरेव मानत्वात् । कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालम्बनादेरुपदार्थोद्बोधकात्म-मवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अकल्पस्यार्थोऽंशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृश-स्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोपकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य पदांशे विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

दर्शनरूपोद्बोधकदर्शनेन सादृश्यात्कुण्डनास्य स्मृतिर्जन्यत इत्यस्य लोकाप्रसि-द्धत्वात् । नचैवं सति 'जातिमान् घटपदशक्यः' इति महानन्तरं स्वरूपतो घटत्वस्य स्मृतिरपि स्यादिति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलत्वकल्प्यतया तादृशस्यजे मोक्षस्या-कल्पनादिति ।

वस्तुतस्तु—भाष्ये "यस्य गुणस्य भावाद्ब्रह्म्यं शब्दनिरेकस्तदभिधाने त्वतलौ" इति प्रथमत उक्तम् । तत्र गुणशब्दज्ञानाश्रयस्य भेदकधर्मस्य बोधकः । तथा च सौत्रान् भावपदप्रवृत्तिनिमित्तपरम् । घटत्वमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छिन्न-स्त्वाद्यर्थः । पदार्थः—आधेयता । बोधस्तु समभिव्याहारादिशेष्यैव । यत्रा—सर्ग-स्मिन् पथे—प्रवृत्तिः शब्दपरा, प्रवृत्तिनिमित्तं त्वाद्यर्थः । घटस्य भाव इत्यादौ पदार्थो वाच्यत्वम् । एवञ्चोभयपथेऽपि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव भावप्रत्ययार्थत्व-मिति दिक् ॥ ५१ ॥

इति श्रीभूषणमारटीकायां परीक्षायां भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

धिष्ठिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारक-
बोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । अन्यथा वनौपधिचर्गादेर्नागरिकान् प्रत्य-
बोधकत्वापत्तेश्च । एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेऽप्यनुभवः सर्वसिद्धो, न तु
घटादिपदेष्विव तत्तज्जात्यादिरूपेण । तथाचोभयमच्छेदकम् ।
यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः ।

पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः । किन्तु इदं पदं
कचिच्छकं, साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्यागृही-

दर्पणः

न्यते । हृद्यार्थौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्वर्म-
प्रकारकशाब्दबोधासम्भवादुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्यशाब्दबोध उप-
पादनीयः । यथाच नृत्वाद्युपस्थितिस्तथोपपादितं नामार्थनिरूपण इति भावः ॥

अन्यर्थेति । अर्थोऽत्र शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगम इत्यर्थः । आरण्यकानां
सन्निकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहसम्भवादुक्तम्—*नागरिकानिति* । *एव-
मेवेति* । पदप्रकारेणैत्यर्थः । *अप्रसिद्धेति* । अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्ति-
पदेष्वित्यर्थः । *जात्यादिभेदेनेति* । तद्विशेषेणैत्यर्थः । क्वचित्तु जात्यादिरुदंभेतिवै-
पाठः । *उभयमिति* । जात्यादिरूपं पदं चैत्यर्थः ॥ *अवच्छेदकमिति* । शक्त्य-
वच्छेदकमित्यर्थः ।

ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायात्मयमर्थं एतत्पदवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसम्भवदुक्ति-
कोऽत आह—*पदप्रकारक इति* ॥ *विशिष्येति* । घटपदत्वादिरूपेणैत्यर्थः । यद्यपि
'सर्वे भावाः' इति सर्वशब्दोपादानादेतत्कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमव-
गम्यते, तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिक्रयटादिपदाद् घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्वत्र-
णीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दाप्रकारकबो-
धस्यानुभवेन चैतत्कल्पेऽपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकृणीयमेव ।

वार्तिकं तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योज्यम् । तत्र निमित्तान्तराभावेन
वार्तिकबलाच्छब्दस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात् । यथा कादिपञ्चकशक-कुपदे ।
अत एव "अनुदात्तहिङित" (पा०सू० १।३।१२) इति सूत्रेऽनुदात्तहिङिता द्वावात्मनेपद-
मित्यस्य "तडानौ द्वावर्थ" इति तत्र "सङ्ख्यातानुदेशः प्राप्नोति" इति यथासङ्ख्य-
सूत्रे भाष्यकृदुक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वत्वेन बोधे सर्वपा-
मेकत्वेन तत्र च द्वावित्यास्यानुपपत्तिः स्पष्टैव । अत एव सारकृताऽप्युभयमवच्छेद-
कमित्युपसंहृतम् । कचिच्छब्दोऽपीति तदाशय इति ।

कथं तर्हि तत्र शक्तिग्रहोऽत आह—*किन्त्विति* । *कचिच्छकमिति* ॥ किञ्चि-
द्विशिष्टशक्तिनिरूपकमित्यर्थः । तथाच नृपादिवर्णनप्रस्तावे नृपत्वादिनोपस्थितनलादीनां

परीक्षा

पत्तिः काश्यां । अपि च तदंशेऽप्युद्बोधककल्पनमेव नहि, यद्यत्पदार्थविषयक-
संस्कार एकस्त्वस्मात्सर्वपदार्थविषयिकैव स्मृतिर्जायत इति नियमः । कुण्डवदन-
विम्वानीत्यनुभवजन्यसंस्कारस्यैकस्य सद्भावेऽपि तत्र तत्सद्वत्तन्पदार्थमात्रस्य

तशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः । तथाच शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूपणे ॥ ५१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः ॥ ६ ॥

दर्पणः

शक्त्यंशे भाने उपस्थितत्वान्नलादिपदानामपि तदर्थं भानमविरुद्धम् । इदमेतच्छक्य-
मित्याकारकांशशक्तिप्रह एव विशेषरूपेणोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । *तथैव बोध
इति* ॥ पदवाच्यत्वप्रकारक एवेत्यर्थः । एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधव्यव-
च्छेदः । इदञ्च कश्चिदर्थो नलादिपदशक्त्योऽर्थत्वादित्यानुमानिरुदाक्तिप्रहाभिप्रायेण ।
उक्तोपनीतपदशक्तिप्रह त्वर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थिति-
शब्दबोधानां समानप्रकाररुत्वनियमादित्यवधेयम् ।

नैयायिकास्तु—नलादिपदानामपि विशिष्यशक्तिप्रहो नानुपपन्नः । यत्र नलत्वा-
दिसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्धर्मवत्वधीस्तद्विषयीभूतनलत्वादेः शक्तिप्रहो धर्मितावच्छेदकतया
भाने बाधकाभावात् । यद्वा यत्र प्रमेयत्वेन प्रमेयवानित्याकारा नलत्वादिविशिष्टबुद्धिः,
ततश्च प्रमेयत्वांशे मोपदशायां स्वरूपतो नलत्वादिप्रकारकनलविशेष्यकस्मरणे बोधका-
ऽभावात्तद्विषयनलत्वादिना विशिष्य नलादौ नलादिपदशक्तिप्रहेण तत्तदूपेण नलादि-
पदान्नलादिवोधस्य सुलभत्वात् ।

न च प्रमेयत्वांशे मोपकल्पने मानाभावः । अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबो-
धानुपपत्तेरेव मानत्वात् । कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालम्बनादिकपदार्थोद्बोधकाऽस-
म्भवधानेऽन्यपदार्थस्मृतिः । अकल्पस्यार्थोऽंशे पदविशेषणत्वस्य कल्पनापेक्षया तादृश-
स्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोपकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । पदस्यार्थधर्मत्वाभावेन तस्य
पदांशे विशेषणत्वासम्भवाच्च । तस्य पदस्य तस्मिन् पदे शक्तिरित्यर्थस्य लौकिकत्वेन
पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासम्भवाच्चैत्याहुः ॥ ५१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

दर्शनरूपोद्बोधरुद्रांशेन साहचर्यात्कुण्डमाप्रत्य स्मृतिर्जन्यत इत्यस्य लोकरुप्रमि-
दत्वात् । नचैवं सति 'जातिमान् घटपदशक्यः' इति ग्रहानन्तरं स्वरूपतो घटत्यस्य
स्मृतिरपि स्यादिति वाच्यम् । उद्बोधकत्वं पदपलकत्वन्यतया तादृशास्यजे मोक्षत्या-
कल्पनादिति ।

वस्तुतस्तु—भाष्ये "यस्य गुणस्य भावाद्बुद्धये शब्दनिर्देशस्तदभिधाने त्यतली"
इति प्रथमत उक्तम् । तत्र गुणशब्दवचानाध्ययस्य भेदरुधर्मस्य बोधकः । तथा च
सौत्रात् भावपदप्रवृत्तिनिमित्तपरम् । घटत्वमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छिन्न-
त्वाद्यर्थः । पदार्थः—आधेयता । बोधस्तु समभिव्याहारादिशेष्यः । यद्वा—सर्व-
स्मिन् पथे—प्रवृत्तिः शब्दपरा, प्रवृत्तिनिमित्तं त्वाद्यर्थः । घटस्य भाव इत्यादौ पदार्थो
वाच्यत्वम् । एवञ्चोभयपथेऽपि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव भावप्रत्ययार्थत्व-
मिति दिक् ॥ ५१ ॥

इति धीभूषणसारटीकायां परीक्षायाम्भावप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

केवलाहेयतायाची तद्वितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।

नान्ययुक्तोऽग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥

अभेदश्चात्र संसर्गा आग्नेयादावियं स्थितिः ॥

देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति* ॥

ननु देवतायाः प्रत्ययार्थकदेशत्वात् प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्य-
न्वय इत्याशयेनाह—देवतायामिति* ॥ तथाच पदार्थकदेशतैव ना-
स्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नन्यग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्या ।

दर्पणः

णमिति* ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकृत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

केवलादिति ॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात् ॥ *अग्नेः समुच्चरन्* । प्रत्यय-
त्वादग्निशब्दात्पुरः प्रादुर्भवन् । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यनावस्यायाम्” इत्या-
दौ ॥ *नान्येति* ॥ सोमादिसाहित्यापन्नाऽग्निदेवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नष्टे,
स्मिन् तद्देवताकर्मोति तन्नावः । तथाच देवताविशिष्टदेवस्य तद्वितार्थत्वं तेषा-
मपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ ‘पदार्थः पदार्थेनाऽन्येति’ इति व्युत्पत्तिरिति भावः ॥ अस्मिन्
कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्वितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यक-
त्वागदमन्त्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्विताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

परीक्षा

मिति* । गमकत्वादर्पणपदेन विषयपदस्य समासापेक्षतेऽपि स द्रष्टव्यः ।

ननु यत्रैक एव देवतावाच्याग्निशब्दः श्रूयते ; तत्राग्निदेवताविशिष्टं देववदानीपो-
मीयस्यापि प्रतीतिः कुतो नेति शङ्कानुत्पत्तये भाह—*केवलादिति* । अस्याग्नेरित्य-
त्रान्वयः । अग्नेः—अग्निपदात्—*आग्नेयादौ* । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादौ ।
तथा च यत्र सोमादिपदासमभिव्याहृताग्निपदस्य प्रकृतित्वम् । तथा “आग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽनावास्याम्” इत्यादौ देवतान्तरोपस्थापरपदाभावाद्गनिमाप्रदेवताकमेव
द्रव्यप्रतिपादयति—*तद्वित इति* । ‘सिद्धन्त्येकदेशत्वात्’ इति “पदार्थः पदार्थेनाऽन्येति,
ननु पदार्थकदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधादित्यादिपेक्षितग्नियामकपूर्वोक्तसम्बन्धे स्या-
योद्देश्यत्वं वेदेषोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारकञ्जाविषयत्वरूपम् । एतदेव च देवतात्वम् ।
तेन साक्ष्यादेव्यांशुषिः । “आग्नेयो मन्त्रः” इत्यादौ वैशिष्टग्नियामकसम्बन्धस्तु
त्यागाङ्गधारणकर्मत्वमेव । एवञ्च देवमित्युपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

नन्विन्द्रादिपदारोपताया क्वाभापदन्तर्भावेण तद्वितस्य शक्तिरूपनपरिष्यमिति

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

“सास्य देवता” (पा० सू० ४।२।२४) इत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः । ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादाविन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् । तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् । अत एव-
आमिक्षां देवतायुक्तां चदत्येवैप तद्धितः ।

अमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ इति ।

दर्पणः :-

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

ननु देवताया इन्द्रादिपराबलाभेन तदन्तर्भावेण तद्धितशक्तिकल्पनमनर्थकमत आह—*देवतात्वोपस्थापकेति* ॥ इन्द्रस्येन रूपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वेन रूपेण तदुपस्थापकाभावादित्यर्थः । *तेन रूपेणेति* ॥ देवतात्वेन रूपेणेन्द्रोपस्थितये इत्यर्थः । अन्यथा—

तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं च परं परम् ॥

इति ग्रीमांसकसिद्धान्तासङ्गतिरिति भावः । द्रव्यस्य देवतासम्बन्धित्वं च तदुद्देश्यकृत्यागकर्मत्वं त्यागोद्देश्यद्रव्यमपि श्रेयसोपेक्षाबाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणैच्छाविषयत्वम् । तदेव च देवतात्वम् । नातो घृतादिसम्प्रदानब्राह्मणस्य त्यागोद्देश्यस्येऽपि देवतात्वम् । तस्य तत्स्वामित्वाबोधत्वात् ‘ऐन्द्रो मन्त्र’ इत्यादौ मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं च न तदुद्देश्यकृत्यागकरणत्वम् । विनाऽपि मन्त्रमिच्छाविशेषात्मकत्यागोत्पत्त्याऽव्यभिचारात् । किन्तु त्यागाद्गोच्चारणकत्वम् । एवञ्च देवतासम्बन्धी प्रत्ययार्थः ।

ननु तद्देवताकत्वम्, ‘ऐन्द्रं हविः’ इति सानानाधिकरण्यानुपपत्तेः । स चाभिक्षादिपदसमभिव्याहारे तत्तद्द्रव्येण प्रतीयते । ‘देयं प्रत्ययार्थः’ इति तु तस्यामिक्षादिपदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीतिरित्यभिप्रेत्योक्तमिति भावः । उक्तार्थं सम्मतिमाह—*अत एवेति* ॥ देवतासम्बन्धिनः प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ *सान्निध्यादिति* ॥ ‘सामिक्षा वैश्वदेवी’ इत्यत्रामिक्षापदसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ *विषयार्प-
परीक्षा

अथ देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

तद्धितप्रसङ्गादाह—*सास्येति* । *देवताविशिष्टेन्देयमिति* । तदुद्देश्यकृत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन देवताविशिष्टं दानकर्म “सास्यदेवता” इति सूत्रविहितप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । *अत एव*—देवताविशिष्टेयस्य प्रत्ययार्थत्वादेव । *तद्धित इति* । अस्य ग्रीमांसकैरुक्तमित्यत्रान्वयः ।

ननु “सास्य” इति सूत्रे आमिक्षापदाभावादाभिक्षामित्यनुपपन्नमत आह—*आमिक्षापदेति* । *सान्निध्यादिति* । तस्य “तृप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्याभिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति वाक्ये सान्निध्यापादानादित्यर्थः । *तस्यैव विषयार्पण-

केवलाद्देवतायाची तद्धितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।

नान्ययुक्तोऽग्निर्देवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥

अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ॥

देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे = देवतारूपे । तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति* ॥

ननु देवतायाः प्रत्ययार्थकदेशत्वाच्च प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्य-
न्वय इत्याशयेनाह—देवतायामिति* ॥ तथाच पदार्थकदेशतैव ना-
स्तीति भावः ॥ ५३ ॥

नन्वग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या ।

दर्पणः

णमिति* ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकृत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

केवलादिति ॥ सोमादिपदासमभिव्याहृतात् ॥ *अग्नेः समुच्चरन्* । प्रत्यय-
त्वाद्ग्निरग्न्यात्पुनः प्रादुर्भवन् । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायाम्” इत्या-
दौ ॥ *नान्येति* ॥ सोमादिसाहित्यापग्राऽग्निर्देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नष्टे,
किन्तु तद्देवताकर्मरेति तत्रावः । तथाच देवताविशिष्टदेवस्य तद्वितार्थत्वं तेषा-
मपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ ‘पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति’ इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन्
कल्पे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्वितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यक-
त्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्विताऽपरपदार्थे इति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

परीक्षा

मिति* । गमकृत्त्वादुर्पणपदेन विषयपदस्य समासापेक्षत्वेऽपि स द्रष्टव्यः ।

ननु यत्रैक एव देवतावाच्याग्निनाम्दः ध्रुयते; तत्राग्निर्देवताविशिष्टं देववदानीपो-
र्मापस्यापि प्रतीतिः कुतो नेति शङ्कानुत्पत्तये आह—*केवलादिति* । अस्याग्नेरित्य-
त्रान्वयः । अग्नेः—अग्निपदात्—*आग्नेयादौ* । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावस्यायाम्” इत्यादौ ।
तथा च यत्र सोमादिपदासमभिव्याहृताग्निपदस्य प्रकृतित्वम् । तथा “आग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽमावास्याम्” इत्यादौ देवतान्तरोपस्थापरूपदाभावाद्ग्निसमाप्रदेवताकर्मव
द्रव्यप्रतिपादयति—*तद्वित इति* । ‘सिद्धन्त्येकदेशत्वात्’ इति “पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति,
ननु पदार्थकदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधादित्यादिर्गतिष्टग्निषामकपूर्वोक्तसम्बन्धे त्या-
गोद्देश्यत्वं षट्पदाधिपद्रव्यस्वामित्वप्रकारकैश्चाधिपदत्वरूपम् । एतदेव च देवतात्वम् ।
तेन माह्वणादेव्यांरूपिः । “आग्नेयो मन्त्रः” इत्यादौ वैशिष्ट्यग्निषामकसम्बन्धस्तु
त्यागमाह्वारगकर्मत्वमेव । एवञ्च देवमित्युपलक्षणमिति बोध्यम् ॥ ५३ ॥

नन्विन्द्रादिपदारोपताया खाभाषदन्तभावेन तद्वितस्य शक्तिरूपपरिपथ्यमिति

न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षणयैव तयो-
पस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वमनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजय-
प्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेस्त्वस्तु लक्षणा ॥

देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अभी स्थिताः ॥५४॥

न च 'पेन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराज्ञाभात् कुतः पुनः
प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । पदान्तराश्रयणेऽपि
तत्प्रतीतेः । पेन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसका-
नां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराज्ञभ्यत पवेति

दर्पणः

द्योतकत्वमनय इति । वाचकत्वमनये प्रकृष्टोपसर्गांश्वत्वेन तद्विशिष्टे धातोर्लक्ष-
णाया अकल्पनेन दृष्टान्तत्वासम्भवादितिभावः ॥ *प्रकृष्टजयवदिति* । प्रकृष्टंरामात्र-
मादाय दृष्टान्तत्वं बोध्यम् ॥ *लाभादिति* । समभिव्याहृतदध्यादिपदेन देवतारूपस-
म्बन्धिलाभादित्यर्थः ॥ *कुतः पुनरिति* । “अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः” इति न्या-
यात् । किन्तु सम्बन्धार्थकत्वमेवोचितमिति भावः ॥ *तत्प्रतीतेरिति* । देवतासम्ब-
न्धिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तदनुपपत्त्या तद्विषयस्य तदर्थकत्वमावश्यकमिति भावः ।

पदान्तराश्रयणे सम्बन्धिप्रतीतेषु नापयन्निर्गोपत्वादाह—*पेन्द्रं दधीति* । सम्ब-
न्धमाश्रयणं क्त्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* । उक्तानुपपत्तेस्तद-
साधकत्वे इत्यर्थः । 'पवति देवदत्तः' 'पच्यते तण्डुल' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपप-
त्तिर्हि कर्मादिवाचित्वसाधिकेति भावः ॥ वैशाकरणान् प्रतीयमापत्तिः । मीमांसकान्
कटाक्षीकृत्याह—*मीमांसकानामिति* । तन्मते तत्तद्देवताक्त्वरूपप्रत्ययायैव धर्मिण

परीक्षा

शब्दते—*नचेति* । *देवतात्वेन रूपेणेति* । इन्द्रत्वेन रूपेणैन्द्रशब्दाजलाभेश्रोत्यादिः ।
प्रकृतेः इन्द्रादिशब्दस्य लक्षणयैव इन्द्रभिन्नदेवतात्वावच्छिन्ने लक्षणेष्टैव । *प्रकृष्ट-
जयवदिति* । दृष्टान्तोपादानं प्रकृत्यंशे लक्षणानिप्रायेण । छललक्षणेत्याकाङ्क्षायामाह—
देवतायामिति । *द्रव्यस्य*—देवतादिद्रव्यस्य । एवञ्च प्रत्ययस्य सम्बन्धार्थं क्त्व-
मेवोचितमिति भावः । *तत्प्रतीतेः*—देवतासम्बन्धिदेवप्रतीतेः । सम्बन्धमाश्रय-
प्रत्ययवाच्यत्वे सामानाधिकरण्यमप्यनुपपन्नमित्याह—*पेन्द्रमिति* । *अन्यथा*—
उक्तानुपपत्तेरमावृत्तिरिह । *न स्यादिति* । वैशाकरणमत इति शेषः । एवञ्च—'पवति
पैत्रः' इति शब्दजन्यसामानाधिकरण्यावगाहनमथविरोधः । ननु मास्तु सामानाधि-
करण्यमिति चेत् ? न । समानरचनकत्वानुपपत्तेः । मीमांसकमतन्त्वपुष्टमित्यारोपनाह—
मीमांसकानामिति । तन्मते परत्वादिजातेर्यथादिशब्दवाच्यत्वेऽपि यथा, तथा व्य-

आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते यच्चुमिति दिक् ।

दर्पणः

आक्षेपालाभेन सामानाधिकरण्यापपत्तेरिति भावः । पदान्तरादित्याक्षेपस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ *वाच्यत्वं मास्त्विति* । आख्यातस्य कर्तृव तद्वितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तौ “आमिक्षां देवतायुक्ताम्” इति त्वत्सिद्धान्तमङ्ग इति भावः ।

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वात् प्रत्ययाञ्चाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्वमत आह—*द्विगिति* । तदर्थं दत्तु “प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः” इति न्यायस्य सह्यादाव्यभिचारण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात् । “भावप्रधानमाख्यातम्” इति निरुक्तात्स्याख्याताथार्थातिरिक्तप्रत्ययाऽर्धविषयकत्वोपगमाच्चेति ।

अत्रेदम्बोध्यम्—तद्वितस्य देवतात्वावधारणार्थं कर्तृव, “तद्वितेन चतुर्थ्यां वा” इति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः । नच तद्वितस्य तदर्थं कर्तृवोऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्यां जयन्यत्वं त्यागोद्देश्यकत्वस्वरूपदेवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम् । न हि देवतासम्बन्धिदेयमात्रं तद्वितार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्वव्यतिः । एवञ्च तद्वितान्तेन बोधस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वाज्जगादित्वेन तदंशे अप्रामाण्यदाड्याया अनुदयाज्जटिति विनियोजकतया बलवत्त्वम्, चतुर्थ्यां तु तदंशे वेदबोध्यत्वावगाहिवोध्यत्वं जननेन तत्राप्रामाण्यदाङ्गानिरासार्थमुपायान्तरस्वापेक्षया जयन्यत्वम् ।

यद्वा तद्वितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे “साऽस्य देवता” (पा० सू० ४।२।२४) इति स्मरणमस्ति । चतुर्थ्यांस्तु देवतात्वे न स्मरणम् । “चतुर्थ्यां सम्प्रदानम्” (पा० सू० २।३।१३) इति सम्प्रदान एव तस्मिन्णात् । सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमाद्यव्योद्देश्यकत्वं सति प्रतिगृहीतृत्वम् । एवञ्च ततः सम्प्रदानत्त्ववत्कतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्वितादिवन्मुष्यतया देवतात्वानधिगमात् तस्यास्तद्विताऽपेक्षया जयन्यत्वम् । एवं मन्त्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षात्प्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यापेक्षया जयन्यत्वं बोध्यम् । तद्वितस्य देवतार्थं क्त्वाऽनन्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति ।

परीक्षा

क्तेराक्षेपाच्छब्दबोधे भानं भवति, तद्वद्देवतात्वमेव वाच्यं स्यात् । देवताया आक्षेपालाभात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति विरोधाभावः । *वाच्यत्वमास्त्विति* । आख्यातस्य कर्तृव तद्वितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु भवता कर्तृमदास्या ।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्वेवंप तद्वितः ॥

इत्येतद्बचनविरोधात् ।

ननु कर्तृव वाच्यत्वं प्राधान्यापत्तिभियोज्यते ; नत्वन्यलभ्यत्वं तस्येति बुद्ध्या कल्प्यस्तद्विति चेद् ? न । नच कर्तृव प्राधान्यापत्तौ “प्रवृत्तिप्रत्ययौ” इति वचनस्यानुपपत्त्यवत्त्वन्तु नास्ति, तस्य नियमस्य संख्यायां व्यभिचारात्तत्त्वस्योत्सर्गिकत्वं सर्वैः कल्पनीयमेवेति प्रत्ययार्थं संख्याभिन्नत्वविशेषमस्यैव आख्याताथार्थातिरिक्तत्वमेव “भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वं प्रधानानि नामानि” इति वचनादुपादेयमिति कर्तुराख्यातार्थत्वेऽपि प्राधान्यापत्तेर्वारणसम्भवात् ।

देवतायाम्—देवतात्वेन रूपेण । निरुद्धेति = अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकं त्वमनादिप्रयोगावच्छिद्यत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

मनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेपैव दिक् स्मृता ॥

वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

“तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः” (पा० सू० ४।२।५६) इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्थः । आदिना,

दर्पणः

मन्विन्द्रादिपद्माच्छक्त्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह—*देवतात्वेन रूपेणेति* ॥ तथाच “शक्त्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा” इतिवृद्धोक्तेर्देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्त्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्वानार्थं सोचितैवेति भावः । अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरनिष्ठगङ्गापदलक्षणायां निरुद्धत्वव्यवहारादाह—*अनादोति* ॥ एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह—*प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह—*क्रीडामात्रन्वेति* ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वैत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्विज्ञा-

परीक्षा

मनु देवताया इन्द्रादिपदादेव लाभात्पुनस्तत्र लक्षणाकल्पनमनर्थकमत आह—*देवतात्वेनेति* । एतेनेन्द्रपदादेवतात्वेन रूपेण लाभेऽपि देवतात्वरूपेण शाब्दबोधं देवताया भानसिद्धये लक्षणा आश्रयणीया, ‘शक्त्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा’ इति सिद्धान्तो व्यवस्थितः । स च गंगापदस्य तीरे लक्षणा निरुद्धेति व्यवहारी वा दृश्यते । तस्य कथमुपपत्तिः, अनुपपत्तिज्ञानस्य तत्पूर्ववृत्तित्वादिति चेद् ? अनुपपत्तिज्ञानपूर्विका लक्षणा सा निरुद्धेति वाच्यम् । तथा च प्रकृतोऽनुपपत्तिप्रतिसंधानाभावात्कथं निरुद्धत्वमत आह—*अनादोति* । अत्रानादित्वम्पारिभाषिकं प्रागभिहितम् ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्येति । यथा “सास्यदेवता” इति सूत्रविहिततद्वितप्रतिपादितेऽर्थे प्रकृत्यर्थान्वय एकदेशे यदि स्वीक्रियते; तदा विशिष्टे शक्तिः । एकदेशान्वयानुष्ठीकारे एणदशः शक्तिरिति तथान्यतद्वितार्थस्थलेऽप्यन्वय इति भावः । प्रहरणस्यापि प्रकृत्या दण्डस्यादौ लाभादाह—*क्रीडामात्रमिति* । दण्डेतिराब्दात् दण्डाभिन्नप्रहरणविशिष्टा प्रोक्तं बोधः । प्रहरणवैशिष्ट्यं च—जन्यत्वसंबन्धेन “सोऽस्य निवासः” इति सूत्रविहिततद्वितस्य निवासः संबन्धो चार्थः । निवासशब्दोऽधिकरणवचन्तः । एवञ्च सौगन्धशब्दात् सुगन्धाभिन्ननिवासाधिकरणसंबन्धीति बोधः । “सास्मिन्” इति सूत्रविहिततद्वितस्य पीपंमाली-अधिकरणत्वार्थः । एवञ्च पीपपदात् पीप्यभिन्नपीपंमाली-अधिकरणमिति बोधः । अधिकरणत्वञ्च—घटितत्वस्त्वम् । पीपीपदञ्च “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति सूत्रविहितान्तप्रकृतिरुद्धोबन्तम् । तत्र नक्षत्रशब्दस्तत्तत्रक्षत्रयुक्त्यन्त्युक्त-

“सोऽस्य निवासः” (पा० सू० ४।३।६) “सास्मिन् पौर्णमासी”

दर्पणः

र्थत्वव्यवच्छेदः ॥ तथाच दण्डाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टा क्रीडेति बोधः ॥ *सोऽस्येति* ॥ एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्य निवासः सम्बन्धी चार्थः । अत्र निवासशब्दोऽधिकरणधमन्तो-निशब्देन च वासे नैरन्तर्यरूपातिशयः प्रत्यायते । स च प्रकरणादिना तत्तत्कालघटितो ग्राह्यः । तथाच सूचनाभिन्न-वासाऽधिकरणसम्बन्धीति बोधः । निवासश्च प्रत्यासत्या प्रत्ययार्थसम्बन्धकर्तृक एव । अत एव कादाचित्कसूचनावासकर्तारि न तथा प्रयोगः ॥

सास्मिन्निति । सूत्रविहिततद्वितस्य तु पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोऽर्थः । नक्षत्रयुक्तकालविहिताऽणाद्यन्तर्पौपादिशब्दानां पुण्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालोऽर्थः । तस्योक्तार्थरूढेशपौर्णमास्यामभेदान्वयः । तथा च ‘पौपो मास’ इत्यादौ पुण्याभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालाभिन्नपौर्णमासीघटितो मास इत्यादिवोधः । पौपादिपदं च न केवलयोगिकम् । ‘पौपः पक्ष’ इति व्यवहारविरहात्, किन्तु रूढमपि । एतद्वोधनायैव सूत्रे संज्ञाग्रहणम् । रुढिनिरूपकतावच्छेदकञ्च त्रिंशत्तिथिसमुदायत्वमसत्वमात्रम् । यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासादिव्यवहारोऽपि चान्द्रसौरपौपादिवद्भिन्तर्पौपाद्यादिवदितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौपादिव्यवहारविरहात्, किन्तु शुक्लप्रतिपदादिदशाऽन्ततिथिसमुदायत्वमतो नोक्तदोष इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

परीक्षा

काळे वर्तते । नच पौर्णमासीघटितत्वं यत्किञ्चित्पञ्चसंख्याकदिवससमूहे पक्षे वेति; तत्रापि पौपादिव्यवहाराय तदिति वाच्यम् । “संज्ञायाम्” इति वार्तिकस्य तत्र सत्वात् । तथा च यत्र पौपादिपदस्य सौरचान्द्रादिभेदेन भिन्ने मासे रुढिस्तस्मिन्नेवाभिधेये प्रत्यय इष्यते । एवञ्च तत् पौपादिपदं न योगिकमेव, किन्तु योगरूढम् । नचैवमपि रुढिनिरूपकतावच्छेदकत्रिंशत्तिथिसमुदायत्वं वक्तव्यम् । तथा च यत्किञ्चित्तिथिमारभ्य तिथिसमुदाये पौर्णमासीघटिते पौपव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । रुढिनिरूपकतावच्छेदकस्य तत्रासत्वात् । तत्र शुक्लप्रतिपदादिदशाऽन्ततिथिसमुदायत्वम् ।

नच यस्मिन्वपे मार्गशीर्षे शुक्लाष्टम्यान्धनुस्सङ्क्रान्तिमकरसंक्रान्तिश्च पौष-नवम्या जाता तस्मिन्सौरपौषेऽपि पौषव्यहारो दृश्यते, तदनुपपत्तिरिति धनुस्वरविविशिष्टत्वमेव रूढार्थतावच्छेदकमस्त्विति वाच्यम् । तादृशे सौरे यदि पौषव्यवहारो यदि मुख्यः स्यात्, तदा तस्य सौरस्य पौर्णमासीघटितत्वाभावेन योगार्थस्याभावेऽपि पौषत्वमभ्युपेयम् । तथा च योगरूढिभ्याथर्थस्य बाधापत्तिः । नचैवापत्तिः, ‘सास्मिन्’ इति सूत्रविरोधापत्तेरित्युक्तस्यार्थस्यैव रूढ्या सौरपौषादौ पौपादिव्यवहारस्य गौणत्वात् । नच संज्ञाशब्दानां यथार्थञ्चिद्रूपत्वादनं क्रियते, तत्रावयवार्थस्यासत्वेऽपि साधुत्वस्य स्वीकारः सर्वसम्मतः । रथन्तरकुशलप्रवीणादिपदं यथा । एवञ्च धनस्थरविविशिष्टत्वस्य रूढार्थतावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य सौरपौषव्यवहारो मुख्योऽस्त्विति वाच्यम् । “संज्ञायाम्” इत्युपादाय योगार्थव्युत्पादनविरो-

(४।२।२१) इति, “तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य” (पा० सू० ५।२।२१)

दर्पणः

“तदस्यास्त्यस्मिन्” (पा०सू० ५।२।८४) इति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकत्वात् सम्बन्धिन्यधिकरणे च मत्वर्थोपा विधीयन्ते । यद्यप्यस्त्येत्युक्तेः पदार्थसम्बन्ध इव मनुष्यादिविधानमाभाति; तथापि गोमांसद्वय इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वेत्युक्तं प्राक् । एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितत्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः । नच—

भूमनिन्दाप्रदांसामु नित्ययोगेऽतिशायिने ।

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ।

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मनुष्यादिनामकत्वमिति शङ्क्यम् । स्यादेवम्, यदि तेष्वर्थेषु मनुष्यादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम् । अस्त्यर्थवद् गवादिपदानां बहुत्वादिविशिष्टलाक्षणिकतयैव भूमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च । अन्ये त्वस्तिशब्दान्मनुष्ये तद्ग्रहणमित्याहु-रित्यन्यत्र विस्तरः ।

इत्यादिकमित्यादिपदात्, “तस्यापत्यम्” (पा०सू० ४।१।८२) “तेन रक्तं रागात्” (पा०सू० ४।२।१।) “संस्कृतं भक्षाः” (पा०सू० ४।२।१०) इत्यादिसङ्ग्रहः । तत्र ‘गार्गीः’ इत्यादौ तद्वितापोपत्यस्य जन्यपुरुषरूपस्यैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थगार्दिनिरूपकतयाऽन्वयाद्गार्गिनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः । ‘गार्ग्यं’ इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाद्यात्मक्रोत्रापत्यायैकदेशे जन्यत्वे प्रकृत्यर्थान्वयः । ‘गार्ग्यायण’

परोक्षा

धात् । अयं स्थलपत्रे पङ्कजव्यवहारवद्वर्षविशेषीयसौरपौषे मुख्यायंवाये का क्षतिस्तत्र पौषव्यवहारो लक्षणायास्त्विति चेद् ? तर्हि तस्मिन्वर्षे चान्द्रपौषमासनिमित्तकस्य दशम्याहर्त्तुमहस्यादिकभ्रातृस्य विलोपापत्तिः ।

ननु “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति सूत्रेणान्प्रत्ययस्य प्रवृत्तिस्सर्ववर्षीयपौर्णमास्यां न सम्भावति, यस्मिन्वर्षे पौर्णमास्याम्युनर्वसुनक्षत्रयुक्तदशिनः सत्त्वन्तस्यां न्यभिवा-रादिति चेद् ? न । अण्प्रत्ययप्रकृतिक्रोह्णिण्यन्तरस्मिन् लक्षणा, फाल्गुनदशमे तु फल्गुनोत्तरदशस्य पूर्वोत्तरफल्गुनोत्तरान्वयतमे भाद्रपदादशमे भद्रपदादशस्य शतवारका-पूर्वोत्तरभाद्रपदा, आश्विनदशमे अश्विनोत्तरदशस्य रेवत्यादित्ये लक्षणा । तदुक्तम्—

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ देवौ फाल्गुनद्वय त्रिभौ मतः ।

देवा मासा द्विभाज्याः वृत्तिष्ठादिभ्यवस्थया ॥ इति

अन्ये तु—पौषादिपदस्य केवलरूढत्वमेव, ननु यौगिकत्वम् । पुष्यादिपोगस्य पौर्णमास्यामनियमात् । रुद्रिनिरूपकतावच्छेदकञ्च—धनुस्थरव्यारभ्यशुक्लप्रतिपदादि-दशान्तमासत्वम् । धनुरादिस्थरविसमाख्यरविसंक्रान्तिमन्नासभिन्नधनुरादिस्थरव्य-धिकरणशुक्लप्रतिपदादिदशान्तमासत्वं वा । धनुस्थरव्यारभ्यत्वम्—शालिकसम्बन्धेन धनुस्थरव्यधिकरणशुक्लशुक्लप्रतिपदादिकत्वन्ततस्मिन्वर्षे कार्तिशुक्लप्रतिपदात् ४९।५० तदित एव वृद्धिचम्पूकान्तिः १४।३६ पृष्ठस्मिन् काठे जाता तन्मासीय-ठिका २१।३२ धनुस्संक्रान्तिस्तु दशसनाप्त्युत्तरम् ४४ पृष्ठस्मिन्ममये जाता तस्मि-

दर्पणः

इत्यादौ तद्विद्वार्थयुवापत्यैर्ऋद्रे गोत्रप्रत्ययान्तार्थस्य निरूपकतयाऽन्वयः । परन्तु “त्री-
यति तु वंदये युवा” (पा०सू० ४।१।१६३) इति परिभाषणाद् गगंजीवनममानकालि-
कत्वमपि प्रधानप्रत्ययार्थं विशेषणम् । तस्याऽपि प्रत्ययसक्यत्वात् । एवञ्च गगंजीव-
नसमानकालिको गगंगोत्राऽपत्यनिरूपितजन्यतावानर्थपुमानिति बोधः ।

“तेन रक्तम्” (पा०सू० ४।१।१) इति विहितप्रत्ययस्य तत्सम्बन्धाधीनतदीयस्फा-
रोपविषयोऽर्थः । तादृशारोपविषयत्वमेव तेन रक्तत्वम् । “शङ्खः पीत” इत्यारोपमा-
दाय शङ्खादेरारोप्यपीतिमाश्रयहरितालादिना रक्तत्वधारणार्थानान्तमारोपविशेष-

परीक्षा

न्क्षयमासाख्ये पीपे प्रथमलक्षणस्याव्याप्तिरिति तादृशमलमाससङ्गमनाय द्वितीयम् ।
तथाहि—मलमासो द्विविधः, संक्रान्तिरहितः संक्रान्तिद्वययुक्तश्च । तदुक्तं काष्कगृह्ये—
यस्मिन्वर्षे न संक्रान्तिस्संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥

मलत्वमावदयकत्वं स्वयं क्रियावाद्यत्वात् । तत्राप्यस्य मलमासस्य लक्षणमन्य-
त्राप्युक्तम्—

अमावास्यापरिच्छिन्नरविसङ्क्रान्तिवर्जितम् ।

मलमासं विजानीयाद्दर्जितं सर्वकर्मसु ॥

यदुक्तम्—‘पूर्वस्मिन् द्वादशेने मासे त्रिंशत्तमे’ इति, तदाद्यमलमासपरम् । द्वितीय-
मप्याह सत्यमतः—

राशिद्वयं यत्र मासे सङ्क्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेदेष मलमासस्तु केवलम् ॥ इति

अमावास्यापरिच्छिन्नो रविसंक्रान्तिवर्जितो यो मास तस्यैवाधिमासत्वम् ।
तदाह यादरायणः—

“एकमासस्थिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः ।

एक एव हि मासोऽसौ षष्टिभिर्दिवसेर्मतः ॥ इति

मासः शुक्लादिर्ज्ञेयः । नच “अमावास्याद्वयं रविसङ्क्रान्तिवर्जितम्, मलमासः
सविज्ञेय” इति वचने मलमासत्वममावास्याद्वयं यत्र ‘रविसङ्क्रान्तिवर्जितं मल-
मासस्तस्यविज्ञेय’ इति वचनेन मलमासत्वममावास्याद्वयपरित्यज्य, ननु षष्टिदिवस-
परिच्छिन्नत्वेति वाच्यम्, अमावास्याद्वयमित्यस्यामावास्याद्वयपरिच्छिन्नमित्य-
थांश्च एकषष्टिदिवसात्मकंऽपि मासे अमावास्याद्वयपरिच्छिन्नत्वमासे वाऽमावा-
स्याद्वयस्य तादृशस्य तददृक्त्वात् सङ्क्रान्तिद्वययुक्तो मासः स सर्वसङ्ज्ञोऽधि-
मासमंज्ञश्च, संक्रान्तिद्वययुक्तो मासो न्यूनाख्योऽऽस्पतिमन्ज्ञश्च, अपिहामा-
संज्ञकं धावणस्य लक्षणं कर्त्तव्यं रव्यारभ्यत्ववर्ति तद्द्वितीयं लक्षणमपि तत्रा-
स्त्येव । कर्त्तव्यारविमनाप्यो यो रविसङ्क्रान्तिमग्नाय भाषादस्तत्रिंशत्त्वस्य कर्त्तव्य-
रभ्यधिकगत्वस्य च तत्रास्तत्वात् । नच शुक्लप्रतिपदमारभ्य धावणस्य प्रारम्भे दश-
पर्यन्तं त्रिंशत्तरेपरिच्छिन्नमासस्य समाप्तिरिति कर्त्तव्यारवि मनाप्य रविसङ्क्रान्तिम-
ग्नायभिनन्त्वन्तत्र नास्तौत्यव्याप्तिः, तस्मिन् धावने इति वाच्यम्, तादृशस्यैव
षष्टिदिवसपरिच्छिन्नस्यैव माम्स्वमिति कर्त्तव्यारविमनाप्यरवस्य तत्रास्त्येन तादृशा-

१४) इत्यादिकं संगृह्यते ।

दर्पणः

णम् । मन्त्रिष्टपदादेश्चक्रुरादिना रक्षत्ववारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मन्त्रिष्टादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्विद्यार्थकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चायेयतयान्वयः । तथाच मन्त्रिष्टासंबन्धाधीनो यो मन्त्रिष्टानिष्टरूपारोपस्तद्विषयता-

परीक्षा

पादभेदमत्वात् यत्कायकगृह्यायम्पूर्वोक्तन्तर्दत्तादृशाधिकरणमेव । नच यदि चैत्रादिशब्दो यौगिकस्तर्हि मीनादिरविविशिष्टकालरूपेषु चैत्रादिसौरषु रुद्धिरेव चैत्रादिपदस्यास्ता-
मिति वाच्यम् । 'मावशास्त्रस्यामावास्याया रोहिण्या सम्बन्धते' इति श्रुतिबलाच्चान्द्र-
पूव शक्तिसिद्धेः । तथाहि—यदि सौर पूव शक्तिस्तदा वंशास्त्रपदस्य मेपस्थारविविशिष्ट-
काल पूव शक्तिरिति तदमावास्यायां रोहिण्याञ्चन्द्रस्यावस्थानामावाच्छ्रुतिविरोधः
स्पष्ट एव । "यः सूर्यचन्द्रमसोः परः सन्निरुपः साऽमावास्या" इति गोमिल्वचनादमा-
वास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यस्य तदवस्थाने नियमात् । यदि तु चान्द्रे शक्तिस्तदाऽस्ति संन-
वः । शुक्लप्रतिपदादेर्वंशास्त्रस्यान्ते चन्द्रावस्थानस्य प्रायो रोहिण्याः सम्भवात् । श्रुति-
स्थं रोहिणीपदं वृत्तिकारोहिण्यन्यतमपरम् । तदुक्तं ज्योतिःसिद्धान्ते—

मंपादित्ये सवितरि यो मासः प्रप्यते चन्द्रः ।

चैत्राद्यस्सविज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधिमासोऽन्यः । इति ।

अभ्राघदाब्दो वंशास्त्रादिमङ्ग्राहक इत्याहुः ।

अपरे तु—पौषोपदे पुष्ययोगप्रयोगत्वं विवक्षितम् । एवञ्च पुनर्वसुनक्षत्रसत्त्वेऽपि न
क्षविरित्याहुः । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य" अनेन सूत्रेण पौषस्येति पष्टर्ये
प्रत्ययो विधीयते इति प्रतिभाति, तथापि धनवान् इति सामानाधिकरण्यानुभवा-
त्सम्बन्धी वाच्य इति कल्प्यते । एवञ्च—गोमानित्यादौ मनुष्यः सम्बन्धी तदकदेश-
सम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । नच "प्रकृतिप्रत्ययो" इतिनियमे
प्रत्ययार्थशब्देन प्रत्ययजन्यत्वप्रतीतिमुख्यविशेष्यस्य ग्रहणात् तत्रैवान्वय उचितो
ननु विशेषणे इति वाच्यम् । औषगवादी यस्तद्विस्तृतदोषोपत्येकदेशजन्यतायाम्प्रकृ-
त्यर्थान्वयदर्शनेनोच्छ्लोक्तिनियमे प्रत्ययजन्यप्रतीतिविषयमात्रस्याग्रहणात् । सम्बन्धे
आध्वये च खगदशाः शस्तः सम्भवाच्च । नच भूमिनिन्दादिक्मपि मत्वर्थीयप्रत्ययान्त-
जन्यशब्दबोधे भासते, तस्य कथमुपपत्तिः, सूत्राद्यनुगदानादिति वाच्यम् । प्रहरणा-
दिवशात्तस्यार्थस्य शब्दबोधे भानानुभवो न । यत्र तेषामर्थानाम्प्रतीतिस्तत्र प्रकृत्येव-
चदर्थविशिष्टे लक्षणास्वीकारात् ।

इत्यादिकमिति । आदिपदेन "तस्यापत्यम्" "तेन रक्तं रागात्" "संसृष्टं
भक्षाः" "तेन क्रीतम्" "तदस्मिन्नस्तोतिदं तन्नाम्नि" इति सूत्रानुष्टपस्य "इष्टं
माम्" इत्यादेश्च परिग्रहः । तत्रापत्यायंविहिततद्विद्यार्थकदेशजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्यै-
कान्वयो भवत्येव । जन्यत्वस्य नित्यनिरूपकाद्वाङ्मत्यात् । यत्र गोत्रापत्ये प्रत्ययस्तत्र
जन्यजन्ये पुंसि प्रत्ययस्य शक्तिः प्रथमजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्योक्तसम्बन्धेनान्वयः ।
गाम्यापत्यो दाक्षायज इत्यादौ तु पुनिरप्रत्ययो भवति, तत्र प्रत्ययार्थो युवत्वम् । अपत्यञ्च
प्रकृत्यर्थगंगोत्रापत्यं दक्षगोत्रापत्यम्, तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः ।

भारोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा । वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोप-
स्थितिरित्याह—*वस्तुत इति* ॥ ५५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

दर्पणः

गतिरत आह—*भारोपितेति* ॥ *विशिष्टशक्त्यैवेति* । विशिष्टार्थस्येति शेषः ॥
वृत्तौ पक्षद्वयान्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदाऽर्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजह-
त्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिप्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्योचित्य-
मेव । पठत्सूचनायैव मूलेऽतीवेत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे देवतादिप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

परीक्षा

दानां समानाधिकरणत्वपूजनार्थत्वव्यवहारस्यापि का गतिरत आह—*भारोपितेति* ।
'प्रकृतिप्रत्ययादिकम्' इत्युपलक्षणम् । सामानाधिकरण्यादिकमप्येवं विशिष्टशक्त्या ।
ननु यदि जहत्स्वार्थां वृत्तिरेवास्ति तदा मूले—'नाप्रातांवेति' कथनमनुचितन्तरेत्येव
तर्हि कृतो नोक्तम् । किञ्च विशिष्टे शक्तिश्च विशिष्टार्थनिरूपिता चेत्सर्वत्र सम्मताः तदा
"जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रुदिर्विरोधिनी" इति सिद्धान्तस्यापि नोपपत्तिरिति चेत् ?
न । अवयवशक्तिप्रहसहकारेणैव समुदायशक्त्या चोभ्यस्य दर्शनेन अवयवानामप्यर्थनि-
रूपयितुमुचितमेवेत्याशयात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षानामिकायां
देवतादिप्रत्ययार्थविवरणम् ॥ १० ॥

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

दर्पणः

स्थितितुल्यामित्यर्थः ।

मन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम् । न हि द्वावेकत्वेन व्यवहियेते, नाऽप्येको द्वाविति । “न हि द्विपुत्र” इति भाष्यात् ॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न समञ्जसः । तत्तद्रसवदारब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवसजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह—*परित्यक्तेति* । वारब्दः पक्षान्तरे । अगृहीतविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः । पूर्वकल्पे उक्ताऽस्वरसाभिसन्धिकं वाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—*भेदानामिति* । *भेदानाम्*—एकत्वत्वद्वित्वादिविशेषधर्मोणाम् । *परित्यागाद्* । अप्रहात् । इदञ्च व्यापारपदार्थेऽभेदानाऽन्वयि ॥ *संख्यात्मा*—संख्यास्वरूपः ॥ *सः*—एकत्वादिः ॥ *तथाविधः* । अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः । तदेव विशदयति—*जातिभागस्येति* । एकत्वत्वादेरित्यर्थः ।

भेदापोहेनेति । भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः ॥ यद्वा भेदापोहेनेत्यस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । तथाचैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहस्यो यो व्यापारो विशेषणाऽत्मा ततो वर्तत इत्यर्थः ॥ “भेदाऽ-

परीक्षा

न्मते एकत्वद्वित्वादेः सत्त्वेऽपि भेदकार्यं धर्मां एकत्वत्वादयस्त्वपरित्यागेन सर्वासां स्थितिकर्तृत्वमात्रम् । सङ्ख्याया जात्यसङ्ख्योपाध्यतिरिक्ततया स्वरूपतो भानासम्भवात् । एवं च राज्ञः राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्येवं लौकिकविषयेऽपि राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव शाब्दबोधः ।

नन्विदमनुपपन्नम्, द्वित्वबहुत्वादीनां विरोधादेव स्थानासम्भवात् । अत एव “न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते” इति भाष्यकृतोक्तम् । एवं मपुष्टान्तोपादानमप्यसङ्गतम्, तत्र नानाजातीयरसवदवयवारब्धे मधुनि इत्सान्तरतोत्पत्तेरभ्युपगमात् । नीलादिनानाजातीयरूपवदवयवारब्धेऽवयविनि पटे चित्ररूपमत आह—*परित्यक्तेति* । अत एवोक्तं हरिणा—

अभेदैकत्वसंख्याया तत्रान्यदोपजायते ।

संसर्गस्य सङ्ख्यानामविभक्तन्तदुच्यते ।

नृत्तानुपपन्नरदानां सत्त्वभूतत्वात् सङ्ख्यायोगस्यावश्यकत्वेनान्यामसंसर्गस्यासङ्ख्या जायत इति तर्कः । एतन्मते—एकत्वत्वाद्यग्रहकालिकसंख्यात्वात्प्रकारकप्रतीतिविषयः संख्यापदार्थोऽभेदैकत्वसंख्याव्यपदेशो भवतीति फलितम् । एतदपि मत्तं हरिसूचितमित्याह—*उक्तञ्चेति* । *भेदानाम्*—संख्याभेदकानाम्, एकत्वत्वादिस्वविशेषधर्मोणाम् । एतेषां परित्यागश्च-ज्ञातधर्मवत्त्वेन ज्ञानविषयीभरनाभाव एव । स—एकत्वादिः । *तथाविधः*—अभेदैकत्वसङ्ख्याव्यपदेश्यः । जातिभागस्य जात्यात्मरूपमस्यैकत्वादेर्व्यापाराद्वर्तत इत्यन्वयः । तं व्यापारमेवाह—*भेदापोहेनेति* । भेदस्य वि-

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादिभेदापोहस्तु गम्यते । इति ॥

अस्याः वृत्ता = समासादौ; भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम् ।

अयम्भावः—राजपुरुष इत्यादौ, राज्ञो, राज्ञोः, राज्ञां चाऽयं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादायावदयकी । मतस्तस्यां

दर्पणः

पोहो न वचंते" निवचंते इति वा पाठे तु भेदरूपो योऽपोहोऽतद्व्यावृत्तत्वम्, स न वचंते; न भासते इत्यर्थोऽवसेयः । यद्यन्तरावलोकरनेतत्पाटस्यैव हरिसम्मतत्वमव्यवसीयते । द्वित्वत्वाद्यग्रहकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वपदव्यपदेशयो भवतीति समुदिताऽर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—*अगृहीतविशेषेणेति* ॥ शुक्लत्वादिप्रकारकप्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लादिर्नैव यथा घटादौ रूपवानिति प्रतीयते । शुक्लादौ भेदरूपापोहः—शुक्लत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूपः; स तु न प्रतीयते । तद्द्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः सङ्ख्यावानिति प्रतीयते, न तत्र सङ्ख्यायांऽपि पुरुषत्वादि भासते इत्यर्थः ।

तादृशसङ्ख्याभानस्य परानन्धुपेतत्वात् कथमिधं स्थितिरित्यन्तराशेषपूरणेन व्याचष्टे—*वैयाकरणानामिति* । ननु तादृशसङ्ख्याया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह—*अयम्भाव इति* । *सामान्यज्ञानपूर्विकेति* । तद्वेतुकेत्यर्थः । *आवश्यकैति* । तां

परीक्षा

शेषस्य योऽपोहः अग्रहस्तेनेत्यर्थः । *व्यापारादिति* । पञ्चम्यन्तस्याभेदेन तृतीयान्तेऽन्वयः । यद्वा भेदापोहपदार्थस्योक्तस्यैवाभेदेन सम्बन्धेन जातिभागस्य व्यापारराहित्ये तद्विशेषणत्वम्, तृतीया तु प्रकृत्यादित्वात्, धान्येन धनवानितिवत् । एवञ्चैकत्वत्वादिजातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषगतात्मा तेन वचंते । पुरुषत्वत्वाद्यग्रहसमानकालिकसङ्ख्यात्वप्रकारज्ञानविषयः सङ्ख्यापदार्थोऽभेदैकत्वसङ्ख्यापदेनोच्यते इति फलितम् । एतन्मते—राजपुरुषादिपदात्सङ्ख्यावद्राजसम्बन्धीत्याद्याकारको बोधः । तत्र दृष्टान्तमाह—*अगृहीतेति* । न गृहीतो विशेषे विशेषधर्मो यस्मिन्नेतादृशेन रूपेण रूपत्वेन गृहितेन रूपेण रूपवान् प्रख्यायते, भेदरूपो यो अपोहो, विशेषः—विशेष र्मः स तु न गम्यते इत्यर्थः । यथा—दूरस्थितो घटादिपदार्थः शुक्लत्वादिप्रकारकप्रहासमानकालिकरूपत्वप्रकारकप्रविशेष्येण शुक्लादिर्नैव रूपेणार्थ रूपवानिति प्रतीयते, रूपगतोऽपोहो विशेषधर्मो न प्रतीयते, अपोहः—आतद्गतावृत्तिः । विशेषधर्मोऽस्मिन्नेतादृश्यावृत्तिः, तथा राजपुरुषादिसमुदायादपि सङ्ख्यावद्राजसम्बन्धी पुरुष इत्याकारा प्रतीतिर्भवतीति भावः ।

मन्वेव बोधस्य परानभिमतत्वात्कथमिधं स्थितिरत आह शेषपूरणेन—*वैयाकरणानामिति* । अभेदैकत्वसंख्याया व्यावृत्तौ भाने सापेक्षमाह—*अयमित्यादिना* । *पूर्विकेति* । विशेषस्य जिज्ञासा समभिख्याद्वतपदार्थतावच्छेदकत्वान्तरधर्मावच्छिद्यप्रहा-

शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह—*कपिजलेति* ॥

दर्पणः

विनोक्तजिज्ञासाया अभावादिति भावः । सा च संख्या पूर्वोत्तरपदार्थयोः सम्बन्धवद् वृत्तिशक्त्यैव । अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पूर्वपदस्य संख्याविशेषवाचकत्वे गमकाभावात् । तेन 'द्विपुत्रः' 'मौद्रिको' 'मासजातः' 'तावकीनः' 'भवद्विरामवसरः' इत्यादौ वृत्तावभेदैकत्वसंख्याया अभावेऽपि न क्षतिः ।

आद्ये सङ्ख्याविशेषस्यैव पूर्वपदार्थत्वात् । द्वितीये, एकमुद्रस्य ऋयक्रणायोग्यत्वात् बहुत्वाऽवगतिः । तृतीये विशिष्टकालावगमाय मासपदयोगात् संख्याव्यवसायः । चतुर्थे तवकाघादेशवदेकत्वावगतिः । पञ्चमे प्रकरणाद् द्वित्वावगतिः । एवं काकमध्य इत्यादावप्युक्तम् । एतस्य मध्यासम्भवात् । सति प्रकरणे राज्ञुरूप इत्यादावपि संख्याविशेषप्रकारेणैव भानम् । तदा तत्रापि न तस्य वृत्त्यर्थत्वमिति । भेदे भेदसहिता द्वित्वादि संख्या, तदभावसहितमेकत्वमभेदैकत्वमिति व्युत्पत्त्या संख्यात्वेनैकत्वमेवोपसर्जनपदार्थे भासते । *तथा* । अत एव "एकवचनमुद्रसर्गात्... कश्चिद्व्यस्ये" इति वचनादाजन् अस्-पुरुष-सु-इत्यलौकिकविग्रहे एकवचनं प्रयुज्यते । यत्र तु प्रकरणादिना संख्याविशेषभानं तत्र बहुवचनमपि यथा चित्रगुरित्यादौ—'चित्रा-अस्-गो-अस्' इत्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमवतारयति—*तस्या इति* । वृत्तिघटकपदार्थोपसर्जनव्यकैरित्यर्थः ॥

परीक्षा

रक्त्वाविषयकं च्छा सामान्यज्ञानपूर्विकैव यदा 'अयं ब्राह्मणः' इति ज्ञानव्रास्ति तदा को ब्राह्मण इति, जिज्ञासा न भवति । तादृशे ज्ञानसत्त्वे तु भवतीति सामान्यधर्मप्रकाररक्त्वा-नस्य विशेषधर्मप्रकाररक्त्वासाप्रतिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्प्यते । एवञ्च प्रहृ-तेऽपि संख्याजिज्ञासाया अनुरोधेन सङ्ख्यात्वेनादौ प्रतीतिर्भवतीति स्वीकरणीयमिति भावः । *शक्तिरिति* । समासदेरिति शेषः । समासादेः समुदायस्य शक्तिः कल्प्यमाना संख्यात्वेन-संख्याविशिष्टे कल्प्यते इति यावत् । इयं संख्या न विभक्त्यर्थः । विभक्तेः सर्वत्रासत्वात्, किन्तु यथा सम्बन्धः पूर्वोत्तरपदार्थयोः समुदायशक्त्यस्तथा संख्यापि ।

अयमभिप्रेतिः—यत्र यत्किञ्चिद्रूपे विशेषरूपेण संख्याप्रतीतिरप्यस्ति, तत्र विशेषरूपेण संख्याया वाच्यत्वमङ्गीक्रियते । यथा—तावकीनो मामकीन इत्यग्रादेशेन "तवकममकारेकवचने" इति सूत्रेणैकार्यस्यादेशविधानेनादेशेनैवैकत्वनिदयस्य सम्भवात्तत्र वृत्तेः संख्याविशेषे शक्तिर्न कल्प्यते । एवञ्च द्विपुत्रो भाषिको मासजात इत्यादेरपि न संख्याविशेषवाचकता । प्रथमे सा पूर्वपदवाच्यैव । द्वितीये बहूनामेव ऋयादि-साधनत्वादार्थिकी बहुत्वावगतिः । यत्र तु सादृशं गमकं नास्ति, संख्याप्रतीतिस्तु भवति, तत्र वृत्तेः शक्तिः अलौकिके विग्रहे 'राज्ञ् हस् पुरुष सु' इत्याकारकं औत्सर्गिकैकवचनस्य सत्यमाधित्य समाससज्जा भवति । ततो राज्ञुरयादिनाऽद्रात्सङ्ख्या-त्वेन भानस्यानुभवसिद्धत्वे तस्मिन्नाथं समुदायस्य शक्तिरनुमेया । अभेदे एकत्वमित्य-स्याभेदसहितमेकत्वमित्यर्थः । द्वित्वादिः कम्भेदाभेदसहितमेकत्वत्वभेदसहितमेव । तच्च सङ्ख्यात्वेनोपसर्जनं भासते । एवञ्च—यत्र सङ्ख्याविशेषस्य भाने प्रकरणादिकं साधकमस्ति, तत्र संख्याविशेषस्य वृत्तिवाच्यत्वमाधीयत इति सिद्धम् । अत एव—

वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेच्छय
समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावात्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति
ध्येयम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

दर्पणः

स्थापाम् । अनुभवसिद्धत्वे चेत्यर्थः ॥ *समानप्रकारकत्वेनैवेति* ॥ एवकारेण विनि
र्गप्रकारकत्वव्यवच्छेदः । तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकत्वज्ञानस्य हेतुताप
सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात् । प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविषयविषय
कत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारक
ज्ञानकार्यतावच्छेदकान्तत्वादिति भावः ॥

तत्तद्रूपेणैवेति ॥ एकत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः । एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्य
वच्छेदः । इष्टापत्तिस्तु न । तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मावगतौ जिज्ञासाया अस
म्भवादिति भावः ।

परीक्षा

न्यरूपेणैकत्वद्वित्वादेवाच्यताङ्गीकर्तव्या । सैव तु नास्ति इत्याह—*वस्तुत इत्या
दिना* । एतच्चोक्तकार्यकारणभावमभ्युपेत्य वस्तुतस्तादृशकार्यकारणभाव एव नास्ति
यत्र राजादिपदविशेषश्रवणेऽपि विशेषजिज्ञासा तच्छब्दश्रवणरूपोद्बोधकजनितोद्बोधन-
विशिष्टसंस्कारजातस्मरणेन तावते तत्र व्यभिचारात् । एवमामूलदर्शनमात्रेणैव स्मर-
णानन्तरं विशेषपरसजिज्ञासाऽनुभवसिद्धा । तत्रापि व्यभिचारो द्रष्टव्यः । *जिज्ञासै-
वेति* । 'राजपुरुष' इत्यादिश्रवणानन्तरजातशब्दबोधोत्तरं राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां, वेति
जिज्ञासैव नानुभवसिद्धेति । एवञ्च-कथं जिज्ञासानुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-
स्यावश्यकतेति शेषः । नतु जिज्ञासा जायते न येत्यत्र निर्णयः । स यथा नेति निर्णयस्य
सिद्धिः ।

प्रकारान्तरेण भवतीत्याशयेनाह—*तथात्वे वेति* । अनुभवसिद्धत्वे वेत्यर्थः । *समा-
नप्रकारकत्वेनेति* । यद्धर्मप्रकारकज्ञानमादौ भवति, तद्धर्मप्रकारिकैवेच्छा जन्मते इति ।
समवायेन तद्धर्मप्रकारकेच्छाम्प्रति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन कारणता इत्याकारकः का-
र्यकारणभावः । यस्य पुरुषस्य 'सद्यः शुक्ररूपस्य' इति ज्ञानं तस्य पयो जायतामि-
त्याकारकेच्छा भवति यथा । एवञ्च जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा, तस्य ज्ञानातिरिक्तविषय-
कत्वं याचितमण्डननाशयेन स्वविषयज्ञानविषयत्वेनैरेति । यदि विशेषधर्मप्रकारकज्ञाने-
च्छा जायते इति धूपे ! तदेच्छायां ज्ञानभिन्नविशेषपदार्थभाननिर्वाहाय विशेषधर्मप्रकार-
कज्ञानपूर्वकत्वमप्यस्तीति, अनापत्या भवता स्वीकार्यमिति सङ्ख्यात्वत्वात्तत्रवच्छेद-
स्य वाच्यत्वं भवन्मते सिञ्चेत, नतु सामान्यरूपेण विशेषस्य वाच्यत्वसिद्धिरित्याशयः ।
तत्तद्रूपेण एकत्वद्वित्वत्वादिशेषरूपेण । यदिष्टापत्तिस्तर्हि विशेषधर्मप्रकारकं ज्ञानं
सिद्धमेव, तदा सिद्ध इच्छाविरहाजिज्ञासोच्छेदः । तथा च मूलोच्छेदात्तत्र दार्ढ्यकल्प-
नमनर्थकमिति भावः । एतेन भवत्संमताया विशेषवति जिज्ञासा नैवास्तीत्यस्य सिद्धा-
भेदैकत्वसङ्ख्याया द्वितीयमतरीत्या न सिद्धिः, तथा च प्रथममतमेव युक्तमिति

दर्पणः

अत्र वदन्ति—तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्येण तद्धर्म-
प्रकारकत्वं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानुरोधान्नि-
वेदनीयम् । अन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्योच्छिन्नजिज्ञासां प्रति हेतुत्वं विलीयते ।

न च तत्र मानाभावः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते क्रिमस्य कार्ये कारणं वा
इति दीधितिदृष्टावश्यमेव मानत्वात् । प्रकृतं विशेषधर्मस्य पारतन्त्र्येणरेच्छांशे
प्रकारत्वात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानं विनापि सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानान् तादृशजिज्ञासायाः
सूपपादत्वात् । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तु विशेषधर्मप्रकारत्वावच्छिन्नविशेषधर्मरेच्छा-
त्वमिति न गुणत्वसामान्यज्ञानान् सुखाद्रीच्छाप्रसक्तिः, अधिक्रमन्वत्रानुसन्धेयम् ।
तथाचात्र जिज्ञासायाः सर्वसिद्धये तदुपपत्तयेऽभेदैकत्वे वृत्तेऽनुचिरादियथा । एवञ्च
“अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ” इति मूलस्य सङ्गतिः । एतेन भेदस्य तत्सद्वचरितद्वित्वा-
देकत्वस्य च वा प्रतीतिस्तदभाव इत्यर्थपरतया व्याख्यानं परास्तमिति ॥ १६ ॥

इति भूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

परीक्षा

ध्वनितम् ।

अत्रेदमवश्यम्—यदि विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाम्प्रति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-
स्योत्पत्तीत्याऽन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं युक्तमेव । अत एव दीधितिदृष्टाऽनन्त-
राभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिरिति सङ्गतिविक्षणस्योपजीवक-
त्वाद्दी सङ्गमनकाले जायते च कार्यकारणे वाज्ञाते क्रिमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासे-
त्युक्तम् । ज्ञानेच्छयोः सामान्यतो यः समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभारस्तेनान्यथासि-
द्धिस्तु न शक्यनीया । तत्रेच्छानिष्ठा कार्यता तदवच्छेदककारिरेऽधिकस्य निवेदनात् ।

तथाहि—यस्या इच्छायाः स्वातन्त्र्येण सविषयकत्वम्, तान्प्रतीच्छाप्रकारकज्ञान-
स्य हेतुत्वम् । अत एव ब्राह्मणगृहमेतदिति ज्ञाने जाते ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मज्ञानजाय-
तामितीच्छा भवति, स्वार्थेतादृशजिज्ञासाबोधनाय कस्य ब्राह्मणस्येति शब्दप्रयुक्ते
यदीच्छाज्ञानयोः कार्यकारणभावे स्वातन्त्र्यस्य निवेदो न स्यात्तदा ब्राह्मणत्वव्याप्य-
धर्मज्ञानजायतामितीच्छाया धर्मप्रकारकत्वात्तत्तद्वाप्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य प्रा-
क्षणगृह्यत्वाभावेन व्यवहारः स्यात् । स्वातन्त्र्यनिवेद्ये तु नैतादृशेच्छायाः स्वात-
न्त्र्येण ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मप्रकारकत्वम् । किन्तु वाकितमण्डनन्यायेन इच्छाया य-
त्कारणं ब्राह्मणत्वव्याप्यधर्मज्ञानं सद्विद्यमाधनमितिज्ञानन्तर्ज्ञानविषयविषयकत्वमेव ।
स्वातन्त्र्यन्धेच्छाया तद्धर्मप्रकारकत्वेनेति । एवञ्च—रात्रपुण्यदिपदत्रयसाधुबोधान-
न्तरं यदि सद्व्याप्यव्याप्यधर्मज्ञानं जायतामितीच्छा भवतीति सर्वानुभवसिद्धम् ।
तदा तस्या इच्छाया न स्वातन्त्र्येण द्वित्वत्वादिप्रकारकत्वमिति नोत्पत्तीत्याभेदैकत्व-
सद्व्याप्या ज्ञाने नामौ सम्भयः । परन्त्वच्छेद तादृशो तत्र जायते इति सर्वमद्वय-
सम्भतिनेत्येतेतन्मतनिराकरणवीजं युक्तमिति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

इति धीमनुभूषणसारटीकायामभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ॥

पञ्चैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५७ ॥

“ग्रहं समार्ष्टि” इत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवन्ना-
स्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् ।

उत्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।

तदा सर्वैर्विशिष्येत छन्दोत्पन्नसुवर्धवत् ॥

इति शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादरभिधानाच्च । “भार्द्धधातुक-

दर्पणः

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ।

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति—प्रसङ्गादिति* ॥ अभेदैकत्वस-
ङ्ख्यानिरूपणे ‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वसङ्ख्याविवक्षायाः
स्मृतत्वाद् उपेक्षानर्हत्वाच्चेत्यर्थः ॥ *अविवक्षितमितीति* । तद्विवक्षणे यज्ञीययावत्पा-
त्राणां मार्जनाऽलाभ इति भावः ॥ *धातोरितीति* ॥ प्रत्ययविधौ “धातोः” (पा०सू०
३।१।८१) इति सूत्रस्थधातुपदार्थविशेषणीभूतैरुत्पादेरेतच्छास्त्रे अविवक्षणादित्यर्थः ।
अस्मच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतत्याह—
उत्पद्येतेति ॥ *विशेष्येतेति* ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः ।

ननु नेयं युक्तिर्विवक्षासाधिका, तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेन ततः
प्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत् आह—*भार्द्धधातुक-
परीक्षा

॥ अथ संख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याया विवक्षायामविवक्षायाम् प्रसङ्गसङ्गतिं दर्शयति—*सङ्ख्याप्रसङ्गादि-
ति* । प्रसङ्गश्च—स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव । अस्ति च प्रकृते स्मृतिसामग्री । अभेदैक-
त्वसङ्ख्याया निरूपणावसरे ‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यत्र विधेयविशेषणत्रित्वसङ्ख्या-
विवक्षाया दर्शनात् । यथा—मीमांसकानाम्मते विधेयविशेषणसङ्ख्याविवक्षितोद्देश्य-
गतसंख्याविवक्षितेति नियमः, तथा नास्माकम्मते, इत्येतद्दर्शयति—*लक्ष्यानुरोधादि-
त्यादिना* । *तन्त्रातन्त्रत्वे*—विवक्षाविवक्षे । *अविवक्षितमिति* । यज्ञीयसर्वपात्रा-
णां सम्मार्ज्वनस्याभिमतत्वात् । *धातोरित्येकत्वस्य*—“धातोः” इति सूत्रज-
न्यबोधीयविषयतावद्धानुपदार्थकत्वस्य । एतेनोद्देश्यगतापि सङ्ख्या विवक्षितेति
सिद्धम् । स्वोक्तायं मीमांसकस्यापि सम्मतिं दर्शयति—*उत्पद्येतेति* । *सर्वैर्विने-
ष्येतेति* । स प्रत्ययार्थ इति शेषः ।

इत्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः । शब्दार्थस्तु सङ्ख्याया लक्ष्याऽनुरोधान्त्रातन्त्रे यतो मते, अतः पश्यैकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति । भादिना ग्रहकत्वसंग्रहः ॥५७॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी । अन्यथा 'सुद्ध्युपास्य' इत्यादावनन्तकाराद्यापत्तेः । 'भिन्न' इत्यत्र नकारद्वयवदन्येषामप्यापत्तेः । "एकः पूर्वपरयोः" इत्यत्रैकग्रहणञ्च स्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह—

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि

ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ५८ ॥

भेदकं विशेषणम् ॥ तन्त्रं विचक्षितम् । विधेयविशेषणं विचक्षितमित्यस्तु तथाऽप्यन्यतः—अनुवाद्यस्य नियमो न हि । क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः ।

दर्पणः

शङ्कामपाकरिष्यन् योजनाप्रदर्शनमिषेणाऽऽकरपदार्थं व्याचष्टे—शब्दार्थस्त्वित्यादि* ॥ पश्यैकत्वाऽधिकरणोक्तहेतूनामिति* ॥ 'पशुना यजेत' इत्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राप्त्युभाववापेन यागवैगुण्यापत्तिः । गुणानुरोधेन यागाऽऽवृत्तौ प्रधानत्वमङ्गापत्तिर्वातपशुकरणक्यागासम्भवदचेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तपामित्यर्थः ॥ *सिद्धान्तसिद्धमिति* ॥ सिद्धान्तार्थप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥५७॥

आदेशभेदवारणायेति ॥ वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणाविवक्षायां तन्त्रम् । "अनयोः पूलयोः कर्तं कुरु" इत्यादाविव "आद् गुग" इत्यादावपि "पूर्वपरयोः" इति द्वन्द्वनिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकविधानसम्भवात् स्थानिभेदा-

परीक्षा

र्थकत्वविवक्षाया जैमिनिसम्मतत्वाद्दत्तदर्थमाह—शब्दार्थस्त्वित्यादिना* । *हेतूनामिति* । यदि 'पशुना यजेत' इत्यत्रैकत्वमविवक्षितं स्यात्तदा यागोक्तग्रहस्य पश्वन्तरालम्भेन वापेन यागवैगुण्यापत्तिः, क्रियायामभ्यावृत्त्या यागस्याप्यापत्तिरिति यागस्य प्रधानस्य गुणानुरोधेनावृत्तौ प्रधान्यस्य भङ्गः, यावताम्यशूनां यागकरणत्वासम्भवदचेति हेतूनामित्यर्थः । *सिद्धान्तसिद्धमिति* । सिद्धान्तप्रतिपादकमहाभाष्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्थानिभेदादिति । "पूर्वपरयोः" इति द्विवचनात्तस्य स्थानिवत्त्वेनेतन्तरायोगद्वन्द्वे उद्भूतावयवभेदरूपमुदायस्थानिवत्त्वादिति भावः । *आदेशभेद इति* । सूत्रकाररीत्येदम् । भाष्यकाररीत्या तु—यथा—'अनयोः पूलयोः कर्तं कुरु' इत्यत्र एकस्यैव कर्तृस्य करणत्वप्रतीतिस्तथा पूर्वपरयोर्गुणो भवतीत्यतोऽप्येकस्यैव गुणस्य प्रतीतिर्भविष्यतीति रीत्या सूत्रमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

ग्रहैकत्वादौ यो हेतुर्वाक्यभेदादिस्तस्यात्राश्रयणमनाकरम् ।
एकत्वविशिष्टं धातुं बलादित्यविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्य-
येडागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः ॥ ५८ ॥

नन्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह—

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ।

क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥ ५९ ॥

दर्पणः

नानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति रहस्यम् । *वाक्यभेदादि-
रिति* ॥ “प्राजापत्या नव ग्रहाः” इति वाक्यविहितप्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते ।
“ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यनेन तत्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायामुत्पत्तिर्वाक्यगतसङ्ख्याया
विरोधाद् वाक्यस्य यो भेदो विभिन्नविशेष्यकशोधजनकत्वं तदापत्यादीत्यर्थः ॥
अन्येतु—“ग्रहं सम्मार्ष्टि” तं चैकमित्याकारकवाक्यभेदापत्तिमाहुः ।

आदिपदेनोत्पत्तिर्वाक्यगतनवत्वसङ्ख्याया ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात्परिच्छेद-
काङ्क्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वलक्षणाप्राधान्यबोधनात् “प्रतिप्रधानं
गुणाऽऽवृत्तिः” इति न्यायादिनिगमनाविरहात् सोमावसेकनिरासफलकसम्मार्गस्य
सर्वेश्वरपेक्षणादिषेयपश्वादिविशेषणवत् क्रियाङ्गत्वाभावेन तद्वत्त्वप्रयुक्तक्रियावैक-
ल्याप्रसङ्गश्च तद्विवक्षाविरहबोजस्य च संग्रहः । अनाकरमिति पूर्ववत् । इडागमादेरि-
त्यादिना “उदीचामातः स्थाने यक्रपूर्वांशः” (पा० सू० ६।३।४६) इति विहितत्व-
संग्रहः । तत्राऽऽकारस्थानिकमातमुद्दिश्येत्वविधानात् । अत एवैणिनपंधविधायक
परीक्षा

वाक्यभेदादिरिति । अयमभावः—“ग्रहं सम्मार्ष्टि” इत्यनेन वाक्येन ‘प्राजाप-
त्या नव ग्रहाः’ इति वाक्यविहितनवग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते । यदि प्रकृतश-
ब्दोपात्तमेकत्वं विवक्षितं स्यात्, तदात्पत्तिर्वाक्यप्रतिपादनवत्वसङ्ख्याया विरोधः
स्यादिति ‘ग्रहं सम्मार्ष्टि’ इति वाक्यस्यावृत्ति कल्पयित्वा तत्तद्ग्रहविशेष्यकशोधज-
नकतास्य वाच्या । तथा च सम्मार्गविधायकत्वास्यस्य ग्रहभेदेन भेदापत्तिरिति ।

किञ्च ‘ग्रहं सम्मार्ष्टि’ तच्चैकमिति रीत्या वचनाभिव्यक्तिः स्यात्, तथा च
वाक्यभेद स्पष्ट एव । आदिपदेन सङ्ख्याविवक्षाबीजाभावसङ्ग्रहः । तथाहि-
सङ्ख्यायाः सदस्येयपरिच्छेदकत्वेन परिच्छेदकाङ्क्षाया तस्याः सम्बन्धो वाच्यः,
साचात्र नास्ति । ग्रहाणां यागाङ्गत्वमोक्षकं यत् “प्राजापत्या नवग्रहाः” इति वाक्यं
तेन नवत्वस्य प्राप्तत्वेन परिच्छेदकमङ्गलान्तरानपेक्षणात् । किन्तु ग्रहाणां संस्कार्य-
त्वलक्षणप्राधान्याद् गुणस्य संमार्जनस्यावृत्तिरेव भवतीति । *अत्र*—एतच्छास्त्रकार-
दयोप्यसङ्ख्याविषये । *इडागमादेरिति* । आदिपदेन “अनधि च” इति सूत्रविहि-
तद्वित्वस्य सङ्ग्रहः । अत एव “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽपि
इत्येकत्वविवक्षेति व्याख्यातस्याप्युपपत्तिः ॥ ५८ ॥

एवम्—सामांसकोक्तरीत्या नियमाभावे । *न स्यादिति* । “अस्जोरोपधयोः”

चकारसूचितं—निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पणः

“एकाच्” (पा० सू० ७।२।१०) इति सूत्रेऽच इत्येकत्वविवक्षादेरेणानेकात्त्वोपदेशव्यावृत्तिग्रन्थकृद्भिर्व्याख्याता ।

वस्तुतस्तु ग्रहैकत्वदृष्टान्तेनात्राप्यनुवादविशेषणानां क्वचिद्विवक्षाऽस्तु, तद्वितरविशेषणानां विवक्षयां तु न किञ्चिद् बाधकम् । मीमांसायामनुवादांशे जातिलिङ्गसङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणास्यादर्शनात् । एषाञ्चोत्पत्तिवाक्यादेवावगमेनाऽऽनुपङ्गिकत्वाद्विवक्षा युज्यते । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे संख्याया विवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

परीक्षा

इत्यत्रैव विधेयाकारगतैकत्वस्य विवक्षयाऽकारद्वयलाभो न स्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्रूपणसारटीकायाम्परीक्षाभिधायं
सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

ग्राह-***समानकर्तृकत्वादिति*** ॥ अयम्भावः—***भोक्तुं पचति, भुक्त्वा** व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो, जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरनेकविधः । तथाच भोक्तुं पचति, भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । अत एव जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, पीत्या तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकर-

दर्पणः

मात्रार्थकस्य तु तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ ***समानकर्तृकत्वादीति*** ॥ तथाच समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात् क्त्वेत्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायां ***कर्तृणि कृद्*** इत्यस्य प्रसक्त्या तद्बोधनार्थं वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता निर्धार्यते । कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तरीत्येव द्रूयात् । सूत्रोपाचानां तु घोत्यत्वमेव, वर्त्तमानत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु न घोत्यतायामपि निर्भरः, संसर्गमर्यादयैव तद्दानसम्भवादित्याह-
अयम्भाव इति ॥ ***एकवाक्यतेति*** ॥ ***समानकर्तृकयोः*** (पा०सू० ३।४।२१) इत्यादिसूत्राणां धातुसम्बन्धाधिकारीयत्वादिति भावः ॥ ***अनुपपन्नेति*** ॥ ***विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरेवासम्भवात् सम्बन्धभाने तद्वाच्यतां विनाऽप्युपपन्नमिति भावः*** ॥ ***अन्यथेति*** ॥ विशेष्यविशेषणभावमन्तरेणाऽप्येकवाक्यताभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ ***सामानाधिकरण्यमिति*** ॥ एकाश्रयवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ ***पूर्वोत्तरभावः*** । स्वोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वम्, स्वपूर्वसमयवृत्तित्वं वा ॥ ***व्याप्यत्वम्*** । अविनाभावित्वम् ॥

तुमुनाद्यन्ते शाब्दबोधदिशमाह—***तथाचेति*** ॥ ***भोजनजनिकेति*** ॥ जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्त्तृमियमुक्तिः । बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टेत्येव जनकत्वस्यापदार्थतया अप्रकारत्वान् । क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धत्वे युक्तिमाह-
अत एवेति ॥ ***जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः*** ॥ जलपानाऽऽन्तर्ध्यस्येत्यनेन परीक्षा

तदेतद्राह—***अयम्भाव इत्यादिना*** । ***एकवाक्यतेति*** । ***समानकर्तृकयोः*** इति सूत्रोपात्तयोरुभयपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । नतु पदसमूहत्वमेवैकपाकत्वसिद्धौ च । ***तथा चेति*** । सम्बन्धस्यानेकविधित्वे चेत्यर्थः । ***जन्यत्वमिति*** । जन्यत्वपदजनकत्वस्याप्युपलक्षकम् । एवञ्च यत्र जनकत्वं संसर्गस्तत्र तस्य संसर्गस्य विशेषणनिष्ठत्वनियामकः संसर्गो जन्यत्वरूपः । विशेष्यनिष्ठत्वञ्चाश्रयतया जन्यत्वस्य, तत्ते तृभयनिष्ठत्वं जनकत्वाश्रयत्वाभ्याम् । ***अत एव***—जन्यजनकभावस्य संसर्गत्वस्वीकारादेव । जन्यजनकभावस्य संसर्गविधया भानमेवावष्टयाक्यजन्यताब्दबोधे भवतीति बोधनाय भोजनजन्येत्युक्तिः । शाब्दबोधस्तु—भोजनविशिष्टा पचिक्रियेत्याद्येव । ***सामानाधिकरण्यस्यापीति*** । अपिना

प्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा
 व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनस-
 मानाधिकरणा, तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः ।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितात्यादौ चाध्य-
 यनव्यादानयोरभावकाले अप्रयोगात्, यदा यदाऽस्य स्थि-
 तिः, स्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेतिकालविशेषाऽ-
 चच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद् व्यस्यस्वं;—सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः ।

दर्पणः

पूर्वोत्तरभावसम्बन्धसत्त्वं बोध्यते । तज्जन्यत्वविवक्षायान्तु प्रयोग इष्टं प्रति भावः ।
 सामानाधिकरण्यस्य संसर्गताभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वापरीभावापन्नभोजननृत्पयोर्व्यधि-
 करण्यं तत्र भुक्त्वा नृत्पयोतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्व-
 कालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय क्त्वावाशरणाय । व्यवधानञ्च—तात्प-
 र्यवशाद्दण्डमुहुत्तादिना श्लाघम् । अतो भोजनानन्तरं दण्डादिव्यवधानेऽपि न तादृश-
 प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धताभ्युपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रया-
 गाऽनुपपत्तिः । स्थितावध्ययनानन्तरव्यानाभावात् । एवम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति
 न स्यात् । ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन
 व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह—*अधीत्य तिष्ठतीत्यादि* ॥ *कालविशेष-
 पत्ति* ॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धवदितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगमन्तव्या ।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्वापीत्याह—
 सामानाधिकरण्यञ्चेति ॥ नातो विभिन्नकर्तृककालिकाऽध्यनादिक्रमादायोक्तप्रयो-
 गापत्तिः । इत्यञ्च—“समानकर्तृकयोः” (पा० सू० ३।४।२१।) इति सूत्रविहितक्त्वा-
 न्तस्यैव समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी ।
 जन्यत्वादीनां तु तात्पर्यवशात् काचित्की सेति भावः ॥

अन्ये तु—सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तजबोधविषयता सार्व-
 परीक्षा

क्वचित्सामानाधिकरण्यस्य पृथक् संसर्गत्वाभावसमुच्चयः । तेन जन्यजनकभावस्य
 सामानाधिकरण्यनियतत्वेन विभिन्नपुरुषकर्तृकक्रियाद्वयमादाय 'न भुक्त्वा नृत्' इति
 प्रयोग इति ध्यनितम् । तच्च सामानाधिकरण्यं क्रिययोः स्वस्वनिरूपितकर्तृत्वमस्यन्ध-
 पठितम्बोध्यम् । *इति बोध इति* । एवं रीत्या विशिष्टवृद्धिनियामरुः संसर्गः । *अभा-
 वादिति*—अप्रयोगादित्यर्थः । *संसर्ग इति* । केवलसामानाधिकरण्यस्य संसर्गत्वे का-
 लिकैकदिवसमात्रपवाध्ययनम्, स्थितिस्त्वाकारगुणम्, तत्रार्थित्य तिष्ठतीति प्रयो-
 गापत्तिः, अतो व्याप्यत्वस्यापि संसर्गत्वस्वीकार इति बोध्यम् । यः पुरः महदेव चंप्र-
 गृह समागदो भोजनदृष्ट्वा गतस्तत्रापि भुक्त्वा गत इति प्रयोगो भवति, तत्र
 व्याप्यत्वस्य संसर्गत्वे न कलम्, किन्तु—सामानाधिकरण्यमहितोत्तरत्वमेव ।

एवञ्चान्यलभ्यत्वान्त सूत्रात्तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तम्—“अव्यय कृतो भावे” इति ।

एवञ्च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गं तात्पर्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम् । अत एव ‘समानकर्तृकयोः’ इति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्वापर्यकाले द्योत्ये क्त्यादिर्विधीयते, न तु विषय इति भाव इति कैयटः ।

दर्पणः

त्रिकी । मुखं व्यादायेत्यादौ ‘मुक्त्वा मुखं व्यादत्ते’ इत्यथेव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तथा पौर्वापर्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः ॥ एवञ्चोक्तसम्बन्धद्वयातिरिक्तसम्बन्धभानस्यैव काचित्कत्वमित्याहुः । न च

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र मत्प्रसूतिमनाराध्य ते प्रजा न भविष्यतीत्यर्थाद्विभिन्नकर्तृकादपि क्त्वाद-
र्शनात् समानकर्तृकत्वस्यापि क्त्वान्तजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यम् ।
सूत्रस्वारास्यात् तादृशस्थले स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्याज्जाराध्य स्थितस्येति बोध-
स्याऽभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वाऽक्षतेरिति ॥

अन्यलभ्यत्वादिति ॥ आकाङ्क्षानियम्यत्वाद्वाक्यशक्तिरुच्यत्वाद्देत्यर्थः ॥
क्रिययोः संसर्ग इति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषत्वरूपस्य तस्यासम्भवेऽपि निरुक्तं यत्तदिह
बोध्यमित्यर्थः ॥ *अत एवेति* ॥ क्त्वाः समानकर्तृकत्वादियोतकत्वादेवेत्यर्थः ॥
भाष्यप्रतीकमिति ॥ ‘इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजताति ? स्वशब्दे-
नोपात्तत्वात् इति भाष्यम् । तत्र समानकर्तृकत्वेन पूर्वकालत्वेन च क्त्व आपाद-
नम् ॥ *न तु विषय इति* ॥ न तु प्रयोगव्यक्त्यात्किञ्चित्पदबोध्य इत्यर्थः । ‘उक्तार्था-

परीक्षा

स्वर्ध्वसाधिकरणक्षणवृत्तित्वम् । एवञ्च पञ्चम्याम्भोजनं कृत्वा स्थितेऽष्टम्याम्प्रात-
र्मुक्त्वा गते ‘भुक्त्वा गत’ इति प्रयोगोपत्तिवारणापाध्यवहितत्वसहितमुत्तरत्वम्बो-
ध्यम् । तच्चाव्यवधानम्प्रसिद्धम् । स्वर्ध्वसाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणक्षणध्वसानधि-
करणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणत्वरूपम् । घटिकां मुहुर्त्तदिनादिव्यवधानेऽ-
पि ‘भुक्त्वा व्रजति’ इति प्रयोगस्येष्टत्वात् । अतस्तात्पर्यविषयपठिकादिकालमादाय
स्वाधिकरणक्षणध्वसाधिकरणक्षणादिकालावसानोत्पत्यधिकरणक्षणध्वसात्पर्यधिकर-
णक्षणवृत्तित्वरूपमेव । एवं कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वकथनेन कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नव्याप्यव्यापकभावः सूचितः । तथा सति भिन्नपुरुषकर्तृकक्रियामादाय ‘भुक्त्वा
व्रजति’ इति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वमिति बोध्यम् ।

एवञ्च—उक्तानां संसर्गविधया भानसिद्धेव । *अन्यलभ्यत्वादिति*—आ-
काङ्क्षालभ्यत्वादित्यर्थः । *अत एव* । क्त्वः समानकर्तृकत्वादियोतकत्वादेव ।
भाष्यप्रतीकमिति । तत्र “इह कस्मान्न भवति, पूर्वमुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति,
स्वशब्देनोक्तत्वात् । न च तर्हीदानीमिदम्भवति पूर्वमुङ्क्त्वा ततो व्रजतीति,

यत्तु "समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२७) इति सूत्रात् समानकर्तृकत्वं क्त्वाद्याच्यम् । अन्यथौदनं पश्चत्याऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र मय-

द्वेषणः

नामप्रयोग" इति न्यायादिति भावः ॥ तथा च "समानकर्तृकयोः" इति निर्द्धारणे षष्ठी । "पूर्वकाल" इति च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति कैयदाशयः । वाग्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ।

न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाऽभिधाने क्त्वाऽसाधुत्वे "पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद् व्रजति" इत्यत्र क्त्वाऽनुपपत्तिस्तदर्थेवेति वाच्यम् । भाष्यकृतेव तत्समाधानात् । तथाच भाष्यम्—"नेतन् क्रियापूर्वकाल्यं, किं तर्हि कर्तृपूर्वकाल्यमेतत् । पूर्वमसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो व्रजितृभ्यः पश्चाद् व्रजति" इति अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वाऽपरिभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद् व्रजतीत्यर्थे साधनाऽन्तरक्रियापक्षे पूर्वकाल्यमादाय "विभाषा-प्रह" (पा० सू० ३।१।१४३) इति क्त्वः सम्भव इति तदाशयः ।

नञ्यास्तु—"पूर्वकाल" इति कर्मधारयः । 'भूत' इति तु नोक्तम् । पर्यायशब्दत्वात् तेन रूपेण बोधाननुभवाच्च । तथाच समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टा यंबृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः । तथाच पूर्वकालः क्त्वाद्यौ धात्वर्थप्रकार एव । अत एव समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमादादुव स्वशब्देनोपादितत्वान्नेति परिहृतं भाष्ये । पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो, न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थो, न तु "उक्ताधानामप्रयोग" इति । अत एव "इह कस्मात् भवत्यास्यते भोक्तुम्" इत्यभिमतद्वामद्गतिः । अन्यथा फलार्थं क्तुमुना पूर्वकालत्वस्यासिद्धक्रियायां घोटनात् तदसद्गतिः स्पष्टेव । पूर्वकालत्वस्य ततोऽप्रतीतो तु कथं क्त्व आपादानं वासरूपन्यायेन लटाऽसाधितमित्यन्यत् ॥ एवञ्च षष्ठ्याः सम्बन्ध वाचकत्ववदमीपामपि सम्बन्धवाचकत्वं सुवचमित्याहुः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—ननु धातोस्तत्र वृत्तिरित्यर्थे, भाष्यते भोक्तुमित्यभिमतद्वानुपपत्तेरुपपत्तमभवेनोपन्यसने शिथिलम् । यतः कैयटमतेऽप्यस्यायं पूर्वकालसम्बन्धित्वस्य केनचिदनभिधानेन "उक्ताधानामप्रयोगः" इति न्यायानवतारादासङ्कोत्थानसम्भवात् । प्रत्ययवाच्यस्य कृत्प्रत्ययस्यले धात्वर्थविशेष्यताया नञ्यानामपि सम्मतत्वेन पूर्वकालः क्त्वाऽर्थो धात्वर्थप्रकार एवेति पूर्वग्रन्थनिरोधश्च । न च घोटकत्वाऽभ्युपगमादुक्तसद्गतिः । षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदमीपामपि सम्बन्धवाचकत्वमित्युत्तरग्रन्थविरोधात् । न च तदपि सुवचम् । समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभात् । तस्मात् कर्मप्रवचनीयवन् क्रियासम्बन्धविशेषकत्वमेव क्त्वादीनामिति कैयटोक्तमेव सम्यगिति ।

मतान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* । *क्त्वाद्याच्यमिति* ॥ "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा० सू० ३।४।८१) इत्युभयोः पदयोर्बहुव्रीहित्वाविशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमित्यर्थस्य घोट्यत्वमिति वैषम्ये बीजाभावादिति । वैषम्ये वाचक-

परीक्षा

नेतन्—क्रियापूर्वकाल्यम्—किन्तर्हि कर्तृपूर्वकाल्यमेतन्, पूर्वं त्वसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद् व्रजतीति, अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः" इति भाष्यवदकर्तृकत्वार्थः ।

विषयभावप्रयोगघटक्यतिक्रितपदबोध्यं क्त्वाप्रत्ययस्य वाचकत्ववादिमतप्रिरस्य-

ति तृतीयाप्रसङ्गश्च । न चाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न संति, वाच्यम् । भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात् । अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात् ।

अत एव 'प्रासादे मास्ते' इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यस्ति क्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति । तन्न । सूत्राच्चस्य वाच्यत्वालाभात् । समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थात् । अन्यथा समानकर्तृरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात् । तृतीयापादानं तु आख्याताऽर्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति ।

दर्पणः

माह—*अन्यथेति* ॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययावाच्यत्वे इत्यर्थः । *तृतीयाप्रसङ्गथेति* ॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरभिधानादिति भावः ॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे ननः प्रसज्यप्रतिषेधाऽधिकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानाच्च तृतीयापत्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे—*न चेति* ॥ *अनभिहित इति* ॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाक्यभेदादिदोषात् । न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः । वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात् । तथा चैकेनाभिधानेऽप्यन्येनानभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायणाह—*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि* ॥ *तदभावादिति* ॥ अनभिहितमिदं इत्यर्थः ॥ *अत एवेति* । तत्सूत्रस्थननः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितसूत्रस्येति शेषः ॥ *तस्येति* ॥ समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः । द्विवचनप्रकृतिबहुवाहिणा समानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते, न तु विधीयमानत्व इति भावः ।

तदेव विदुदयति—*अन्यथेति* । एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः ॥ *समानेति* । तदुपादानाच्च कर्तृद्वयस्यैव लाभः । *न्यासः स्यादिति* । "कर्तरि कृत्" इतिवत् । वस्तुतस्तु न तथा सम्भवति । "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।३।६७) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वाद्, "अव्ययकृतो भावः" इति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः । उच्चारणं निरस्यति—*तृतीयापादानं त्विति* । *आख्यातार्थक्रियाया इति* ।

परीक्षा

ति—*यस्त्विति* । *अन्यथा*—*क्त्वो वाचकत्वाभावे । *न सा*—*न तृतीयाः । *कर्तुरिति* कर्तृत्वविशिष्टस्येत्यर्थः । *तदभावादिति*—*अभिधानाभावादित्यर्थः । एतेन शक्तिभेदेनाभिधानानभिधानव्यवस्था बोधिता ।

अत एव—*लाघवात्पर्युदासाश्रयणादेव । *प्रासाद इति* । प्रकृतेण सोदत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घत् । *कर्तृवाचित्वमिति* । नचैवम् "पक्ता चैत्र" इत्यत्रैव कर्तृविशेष्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्, व्युत्पत्तिर्वैचित्र्येण प्रत्ययवाच्यस्यापि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगे तस्य विशेषणतास्वीकार इत्याशयात् । *सूत्रात्*—*समानकर्तृकयोः" इति सूत्रात् । अलाभानुपपादयति—*समानेति*—*निर्धारणे पश्याति भावः । *अन्यथा*—*निर्धारणप्रथमभावे । पूर्वोक्तं परिहरति—*तृतीयेति* ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुवृज्यते ॥

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुकापि प्रतीयते ॥ इति ॥

किञ्चान्यथा कर्मणोऽपि क्त्वाद्यर्थापत्तिः । 'पक्त्वौदनो मया

दर्पणः

क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशस्त्योरनेकत्वेऽपि प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभिधाने तत्र कृदन्तार्थक्रियानिरूपिततत्तच्छक्तेरनभिहिताया अप्यभिहितत्वातिदेशस्य अनभिधाने त्वनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाभ्युपगमात् तृतीयापत्तिः प्रकृते इति भावः ।

प्रधानेतरयोरिति । गुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयं यत्रैकस्मिन् द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिर्भ्रममनुरुगद्वीत्यर्थः । उक्तातिदेशोऽपि तत्सम्मतिमाह—*प्रधानविषयेति* । प्रधानः विषयो निरूपकं यस्याः सा शक्तिर्यदा प्रत्ययेन तिङोऽभिधीयते, तदा गुणक्रियावाचकधातुत्तरप्रत्ययेनाऽनभिहिताप्यभिहितवत् प्रतीयत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अभिहिताया अपि अनभिहितवत् प्रतीतेः । 'तत्र प्रासादो आस्त' इत्युदाहर्तव्यम् । अवश्यं घेत्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कर्तुः क्त्वाद्यर्थाभ्युपगमेनोक्तस्थले तृतीयापत्तिवारणेऽपि, 'पक्त्वौदनो मया भुज्यते' इत्यत्रौदनपदोत्तरद्वितीयापत्तिर्दुर्वारा । तत्र पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तेः श्रुतानभिधानादुक्तरीतेरसम्भवादित्याह—*किञ्चेति* ।

अत्रेदम्योध्यम्—यदौदने पाकक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं, न तु प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापि तदौदनं पक्त्वा भुज्यते इत्यपि साधु । ओदनस्य भोजनकर्मताया आर्थिकत्वात् । यदा तुभयकर्मत्वस्यैव शाब्दविषयत्वमभिप्रेतं,

परीक्षा

प्रधान इति, *क्रिययोरिति*—निरूपितत्वं सम्प्रथमं । *द्रव्यस्येति* । निष्ठत्वं पृथगर्थः । *शक्तिः*—कर्मत्वकर्तृत्वादिः । *गुणाश्रया*—गुणोभूतक्रियानिरूपिता । अनुरोधन्दर्शयति—*प्रधानविषयेत्यादिना* । *गुणे*—गुणोभूतक्रियायाम् । सम्प्रथमो निरूपितत्वम्—तस्यानुस्तेत्यत्रान्वयः । एवञ्च प्रधानम्प्रधानोभूता क्रिया विषयो-निरूपकं यस्या एतादृशी शक्तिः कर्मत्वादिर्यदा प्रधानक्रियाप्रतिपादकधातुत्तरजात-तिङा कृता वाभिहिता भवति, तदा गुणभूतक्रियानिरूपिताशक्तिरनभिहितापि अभिहितवत् प्रतीयते । तेनाश्रयाशक्तिरनिरूपितकर्मत्वविषयापकोऽनभिहितविकारीयः प्रत्ययो नेति सिद्धम् । अत एव 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्यत्र कदापि द्वितीया न भवति ।

उदाह—*किञ्चेति* । *अन्यथा*—'प्रधानेतरयोः' इति न्यायानुद्धाकारं । यदा तु गुणोभूतक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव विवक्षा प्रधानक्रियाकर्मत्वाविवक्षा, तदा 'पक्त्वौदनं भुज्यते' इति भवत्येव । एवञ्च "प्रधानेतरयोः" इति न्याय उभयनिरूपितकर्मत्वस्य युगपद्विवक्षायां द्रष्टव्यः । किञ्चात्र शक्तिरिति सामान्यतोऽभिधानेन यत्र

दर्पणः

स्परविशेष्यविशेषणभावः । “गुणानां च परार्थत्वात्” इतिन्यायात् । एवञ्च ‘स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजति’ ‘भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति’ इत्यविशेषेण प्रयोगाः ।

परीक्षा

नैकक्रियाप्रकारतानिरूपितक्त्वार्थद्वयविषयकशाब्दयोरे तत्तद्वात्तरक्त्वाज्ञानं कारणमिति कार्यकारणभावः । आश्रयत्वरूपकर्तृत्वन्तु ‘रथे स्थित्वा गच्छति’ इत्यत्र प्रतीयते । व्यापारवत्त्वरूपन्तु-तत्काष्ठमोदनम्पक्त्वा ते तमेनम्पच’ इत्यत्र प्रतीयते । प्रतियोगित्वरूपस्य कर्तृत्वस्याग्निना काष्ठम्प्रणय मस्म भवतीति । नच यत्र ‘एक-मोदनम्पक्त्वा मंत्रेणोदनान्तरम्भुज्यते’तत्रापि ‘ओदनं पक्त्वा भुज्यते मंत्रेण’ इति प्रयोगापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु न । ‘ओदनम्पक्त्वादनान्तरं भुज्यत’ इति प्रयोगस्यैष्ट-त्वादिति वाच्यम्, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे धातुद्वयस्य तद्व्यक्तिकर्मत्वविशिष्ट-स्वार्थतावच्छेदकरूपेण क्रियाव्यक्त्यभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एव संयुज्धात्वर्थकर्तृत्वस्याश्रयत्वरूपतया यत्र घटोऽङ्गुल्या संयुज्य तत्संयोगनादानन्तरं घटेन संयुक्तो भवति तत्र घटपटसंयोगस्याङ्गुलीयपटसंयोगस्य घटाश्रितत्वेन घट-स्यापि तत्र कर्तृत्वेन घटोऽङ्गुल्यां संयुज्य पटेन संयुज्यत इति प्रयोगापत्तिरिति निर-स्तम् । एतादृशप्रयोगस्थलेऽङ्गुल्यनुयोगिकत्वविशिष्टघटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोग-व्यक्तिसमानकालिकत्वस्य प्रागभावे सत्त्वं यत्कथ्यम् । तच्च बाधितमिति नैतादृश-प्रयोगः ।

प्रागभावश्च—घटादिकपालतत्संयोगादिघटितस्वसामग्रीवशादुत्पन्नस्य पुनरुत्पा-दापत्तिवारणाय स्वीक्रियते । यदि तु कार्यात्पत्तिम्प्रति समवायादिना कार्थ्यस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोत्पन्नस्य पुनरुत्पादापत्तिवारयितुं शक्यत इति प्रागभावो न स्वीकर्त्तव्य इत्युच्यते, तदा ध्वंस एव क्त्वाप्रत्ययार्थोऽस्तु । तत्र प्रकृत्यर्थः प्रतियोगि-तासम्बन्धेन विशेषणम् । तस्य तु स्वप्रतियोगिक्रियासमानकर्त्तृत्वस्वाधिकरणता-त्पर्यविषयसमयोत्पन्नत्वोभयसम्बन्धेन समभिव्याहृतक्रियाम्प्रति विशेषणत्वमित्य-ङ्गीकार्यम् । एवञ्च ‘चैत्रो भुक्त्वा व्रजति’ इत्यादिभ्यो भोजनध्वंसविशिष्टचैत्राभिन्नक-र्त्तृका व्रजनक्रियेति शाब्दबोधः ।

नन्वेवमपि क्त्वाप्रकृतिप्रतिपाद्य यत्किञ्चित् क्रियायाः प्रतियोगितया ध्वंसम्प्रति विशेषणत्वम्, क्रियासामान्यस्य वा । आद्ये—‘कार्शां गत्वा कार्शां रमते’ इति प्रयो-गापत्तिः अद्यक्रियाध्वंसवैशिष्ट्यस्य च रमक्रियायां सत्त्वात् । अन्त्ये—‘स्थित्वा पश्यति पुस्तकम्, स्थित्वा जक्षति जेमनम्’ इत्यादौ चानुपपत्तिः । स्थितिक्रियाया दर्शनो-त्तरमदनोत्तरञ्च सत्त्वेन स्थितिक्रियासामान्यसामान्यप्रतियोगिकृष्वंसवैशिष्ट्यस्य दर्शनयोर्भावादिति चेद् ? तर्हि क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकाल एव शक्तिः । शक्यतावच्छेदकञ्च कालत्वमेव, तत्र प्रकृत्यर्थस्य कालिकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधार-तासम्बन्धेनान्वयः । तस्य कालस्य तु स्वध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन स-मभिव्याहृतपदोपस्थान्यक्रियान्तरम्प्रति विशेषणता बोध्या । कालश्च—पूर्ववत्तात्पर्य-विषययद्यदादिरूपो विवक्षितः । कालविशेष्यस्य वाच्यत्वमूचनाय “समानकर्त्तृकयोः” इति सूत्रे पूर्वकाल इत्युपात्तम् । चैत्रकर्त्तृकभोजनाधिकरणकालानन्तर्यस्य मैत्रकर्त्तृक-

भुज्यत' इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणतवारणादित्यास्तां
विस्तरः ॥ ६० ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पणः

तदौदनपदाद् द्वितीया असाध्वेव । उक्तन्यवस्थितेः । परन्त्वाह्यातवाच्यक्रियायाः
प्राधान्यात् तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वाः क्रिया गुणीभवन्ति; न तु तासां पर-

परीक्षा

प्रधानक्रियानिरूपितशक्त्यभिधायिनी । अत एव 'मूलकनोपदेशं भुङ्क्ते' इत्यादौ
तृतीयैव नतुपदेशनक्रियाकर्मत्वाभिधायिनी द्वितीया मूलरूपदादिस्थपि बोध्यम् ।

इदमत्र बोध्यम्—यत्राप्रधानीभूताः क्रियाः तत्र तासामुक्तसम्बन्धेन प्रधानक्रिया-
यामेव विशेषणता, न तु परस्परं गुणप्रधानभाव इति तत्तद्वाचकप्रकृतिरुक्त्वाभ्या-
मिति यतः प्रयोगो, नतु यासां पूर्वकालिकत्वं तद्वाचकप्रकृतिकत्त्वान्तस्य पूर्वमेवोत्त-
रकालिकवाचकानाम्परश्रव प्रयोग इति नियमः, तेन 'भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा गत'
इति 'स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा गत' इति च भवति । तासाम्परस्परमसम्बन्धे मानन्तु
'गुणानाञ्च परार्थत्वात्' इति न्याय एव । यत्र तु समानकर्तृकक्रियावाचकानामप्र-
योगः, क्त्वान्तस्य च प्रयोगो दृश्यते तत्र योग्यप्रधानक्रियावाचकाद्याहारः, यथा—

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्रानाराध्येत्यनन्तरं स्थितस्येत्यस्य । एवमेव—'प्रातः काठे शिवन्दष्ट्वा
निशि पारं व्यपोहति' इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । समानकर्तृकत्वं क्त्वाप्रत्ययवाच्य-
मिति वादिनो "अव्ययवृत्तो भावे" इति वार्तिकविरोधोऽपि दोषः । यत्र भावे तु-
मुन्प्रत्ययस्तत्रापि यथोक्तसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यासम्बन्धेन प्रधानक्रियायाद्गुण-
क्रियायान्तुमुन्नतप्रतिपाद्या या विशेषणता परन्तुदेवत्वमपि सम्बन्ध इति ।
अत एव 'शिवन्द्रष्टुं याति'इति वाक्याच्छिवकर्मकभविष्यदर्शनोद्देश्यकन्दर्शनविशिष्टं
यानमिति बोधः । ण्वुलन्तस्य "तुमुन्ण्वुलो"इति सूत्रविहितस्य प्रयोगेऽप्येवमेव बोधः ।
'मुखं व्यादाय स्वपिति' अत्र क्त्वाप्रत्ययस्य प्रागभावे शक्तिः कर्त्तरि निरुद्धलक्षणा ।
प्रागभावश्च—समानकालिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यः, प्रतियोगितासम्बन्धेन
तुत्तरक्रियायां विशेषणम्, क्त्वावरुप्रकृत्यर्थक्रियाकर्त्तव्यपि विशेषणम् । कर्त्ताऽप्युत्तर
क्रियायां स्वनिष्कर्तृत्वनिष्कृत्वसम्बन्धेन विशेषणम् । कर्त्तृत्वं च—यथायथं व्यापार-
यत्वाश्रयत्ववृत्तिमत्त्वप्रतियोगित्वरूपं बोध्यम् ।

एवञ्च 'भुक्त्वा व्रजति चैत्रः' इति वाक्याद्भोजनकर्त्तृकत्वं भोजनकालिकप्रा-
गभावप्रतियोगिकं व्रजनमिति बोधः । एवञ्च मुहूर्त्तदिव्यप्रधानेऽपि 'भुक्त्वा
गतः' इत्यादिप्रयोगस्योपपत्तिः । नचैवं स्वीयभोजनपूर्ववर्तिपुरुषान्तरीयभोज-
नोत्तरवर्तिपुत्रमनन्तदादाय 'भुक्त्वा गच्छति चैत्रः' इति प्रयोगं नैत्रः कुप्यादिति
वाच्यम्, क्त्वाप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यतया भावे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणैकक्रियान्व-
यित्वस्य द्युत्पत्तिसिद्धस्य हेतुत्वात् । तथा च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मावच्छि-

दर्पणः

तुमुनस्तादर्थ्यरूपमुद्देश्यत्वमपि द्योत्यम् । “क्रियार्थायां क्रियायाम्” इत्युक्ते । तन्निष्कर्षश्च पूर्ववदेव तुम्प्रकृत्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत् समानकर्तृकत्वादिकमपि सम्बन्धः । तथाच “हरिद्रष्टुं याति” इत्यतो हरिकर्मकं भविष्यद्दर्शनौद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानमिति शाब्दधोः । अनयैव दिशैधानाहारको व्रजतीति बोध ऊहनीयः ॥६८॥

इति भूपणसारदर्पणे क्त्वाद्यर्थनिरूपणम् ॥ १२ ॥

परीक्षा

गमनेऽपि सत्येन ‘भुक्त्वा गच्छति मैत्रः’ इति प्रयोगापत्तिः । अतो भोजनक्रियायाः स्वसमानकर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरम्प्रति विशेषणत्वम्, क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियाया द्वेषाभानमित्याहुः, तत्र । “अव्यय कृतोभाषे” इति सिद्धान्तविरोधात् ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीमद्भूपणसारटीकायाश्क्त्वाद्यर्थनिर्णयविवरणम् ॥ १२ ॥

अथ स्फोटनिरूपणम् ॥

दर्पणः

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

इत्थं व्याकरणादिना गृहीतशक्तिरूपदसमुदायादनासन्नादगृहीतार्थतात्पर्यकाद-
योग्यादनाकाङ्क्षाच्च शाब्दबोधदर्शनादासत्त्यादिकमपि ज्ञप्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्या
बोधे जननीये-सहकारि । आसत्तिश्च-प्रकृतबोधानुकूलपदाव्यवधानम् । अस्ति च
“पर्वतो वह्निमान्” इत्यत्र तादृशपदाव्यवधानम्, न तु “गिरिभुञ्जं वह्निमान् देवदत्तेन”
इति, न ततो बोधः । अत एव “स्थाल्यां तण्डुलं पचति” इत्यत्र तण्डुलकर्मक-
स्थाल्यधिकरणकक्रियेति बोधेनाऽनासन्नता । तद्घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानु-
कूलत्वात् । स्थाल्यां पचतीत्येतावन्मात्रबोधे तु तदनासन्नमेव । इलोकादौ तु योज-
नावाक्यादेव बोधः, तद्भ्रमेणाऽनासन्नाद् बोधदर्शनात्तज्ज्ञानमेव हेतुरिति-सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु—“मौनिदलोकादन्वयबोधानुप्रसङ्गाद्बोकाव्यवधानमासत्तिः । आका-
ङ्क्षादिसत्त्वे तात्पर्यज्ञाने च सति व्यवहितादव्यवहिताच्च बोधदर्शनात्तज्ज्ञानविल-
म्बेन शाब्दाविलम्बाच्च, किन्त्विद् पदमेतत्पदेन सम्भूयाऽन्वयबोधं जनयत्वित्याकार-
कपदतात्पर्यरूपामिसन्धापयित्रिच्छा सा, न तु वक्रिच्छा । मौनिदलोकादौ द्रोपता-
दवस्थ्यात् । शुक्रवाक्ये तु भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु सत्यर्थतात्पर्यज्ञाने पदतात्पर्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधाविलम्बाद्
वृत्त्या पदजन्यपदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरैवासत्तिः-स्वरूपसत्यन्वयबोधे हेतुः ।
न हि पदार्थानामनुपस्थितान्वयधीः केनाप्यनुभूयते इति । अर्थतात्पर्यं त्विद् पदमे-
तस्मिन्नर्थेऽपरपदार्थान्वयं बोधयत्वित्यभिसन्धापयित्रिच्छा । संवादिशुक्रवाक्ये तु भग-
वत एव सा । विसम्वादिनि तु शिक्षयितुरेव । अस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्व-
यबोधात्तद्भ्रमेणान्वयबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधे हेतुः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

शाब्दबोधे योग्यताया ज्ञानं कारणमिति बहवः । सा चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य
यादृशसंसर्गवत्त्वं तादृशसंसर्गवच्चैव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावत् ।
अस्ति च ‘पयसा सिञ्चति’ इत्यत्र सेकः पयःकरणकत्वस्य संसर्गः । अत एव कर-
काऽभिप्रायप्रयुक्त—‘पयसा सिञ्चति’ इति वाक्यं न योग्यम् । पयःपदार्थकरकायां
सेककरणत्वाभावात् । यादृशेति विशेषणाच्च ‘आकाशः शब्द’ इति वाक्यं समवाय-
संसर्गमादाय नाभेदाऽन्वये योग्यम् । अयोग्येऽप्येतद्भ्रमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञान-
स्यापि हेतुता ।

ननु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन तद्वाधात् प्रागनुपस्थित्या कथं तद्बोधस्य तत्र तत्त्व-
मिति चेद् ? न । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे निश्चयत्वेन हेतुतां भ्रमो, येनोक्तदोषोऽव-
काशमासादयेत् । किन्तु संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन । तस्य च न दौर्लभ्यम् ।
‘पयसा सिञ्चति’ इत्यादौ सेकः पयःकरणको न वेति संशयात्मकस्य भूतले घटोऽस्ती-
त्यादौ च प्रात्यक्षिकनिश्चयरूपस्याऽपि सत्प्राक्सौलभ्यात् । स्वजन्यशाब्दबोधस्यैवा-
न्वयबोधप्रतिबन्धकतयोक्तवाधात्तत्सम्भवात् ।

दण्णः

केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाज्जन्यदोषविशेषाज्जन्यतद्वाच्यवृद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्भाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अयोग्यताज्ञानसत्त्वे तद्भावादेव शाब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्वेतुतया । कार्यतावच्छेदककौटौ प्रत्यक्षान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाद्रूपनीतमानसद्ग्रहाय तद्विहायाजन्यान्तद्वयनिवेशः ।

न च बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं कल्प्येत, किन्तु शाब्दबोधस्य बाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्गतायां तं प्रतिबंधामः । अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकवृद्धित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् । घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशामादाय तद्भावस्यापि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः ।

अत्र वदन्ति-न हि तद्विशिष्टवृद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं, किन्तु बाधावतारे इच्छासत्त्व आहाप्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उक्तेजस्त्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वाद्यदयकतयोपनीतमानसाधारणप्रतिबन्धतायाः शाब्दबोधेऽसम्भवात् । न च तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबन्धतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शङ्क्यम् । तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनापिरेहेणानेकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावापत्तेः । प्रतिबन्धतावच्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात् । अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या । तत्र चोक्तगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् ।

अपि च शाब्दबोधे तद्द्वन्द्वान्याभावतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवाद् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम् । किञ्च 'पयसा सिद्धति' इति शाब्दसामग्रीकाठे सेकः पयः करणकत्वाभाववानिति मानसवारणाय तत्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तद्भावादेव तद्वारणात् । विशेषदर्शनसत्त्वे तु तद्भावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः ।

न च निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाठे मानससंशयवारणाय शाब्दसाग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनापेक्षे संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यकपयः करणत्वाऽभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकमिति वाच्यम् । सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्प्यतया तेनैव संशयवारणे तत्संशये प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् ।

न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धायेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । गुह्यतुशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तद्वेतुत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । अन्यैव विशेषसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुत्वसिद्धिरित्यलं परमतानुवर्तनेन ।

घटः कर्मत्वमित्याधारापेयभावेनान्वये निराकाङ्क्षाक्याद् घटीया कर्मत्वमिति बोधानुरयाशाकाङ्क्षापि सहकारिणी । सा च यत्पदे यत्पदमभिध्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्य-

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥

दर्पणः

कयत्संसर्गकयत्प्रकाररुधोधजनकृत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । यथा घटमानयती-
त्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीया कर्मतेति बोधोपयिका अम् पदनि-
रूपिताकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधजननात् । एवं धानु-
पदेऽप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र मानयनानुकृष्टा कृति-
रिति बोधः । धातावाख्यातासमभिव्याहारात् । इयमेवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपा-
द्यते । तथाच तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहारः सेति फलति । तां
विना यद्यप्युक्तानाकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽम्पदत्वभ्रमदशायां घटिया कर्मतेति बोधोदयेन
तज्ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपसती सा ।

न च जनितान्वबोधोधाद्वाभ्यात् पुनरपि तादृशबोधोधापत्तिरुक्ताकाङ्क्षायास्तदानोम-
प्यविकलत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापि स्वरू-
पसत आकाङ्क्षत्वेन जनितान्वयोधस्थले तदभावेनापत्यसम्भवात् । तात्पर्यविषय-
स्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणाच्च । बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यसत्त्वेन जनितान्वय-
द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्युक्तेश्च न जनितावान्तरयोधस्य महावाक्यार्थ-
बोधे तत्त्वम् । अत एव ।

“अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसाप्यंताम्”

इत्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम् ।

नञ्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयाननुभावकत्वं
तेन सह तस्याकाङ्क्षा । ‘अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषः’ इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीती-
च्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयोधे तात्पर्यविषयत्वं
विशेषणं पुरुषेणान्वये तात्पर्यसत्त्वे तु साकाङ्क्षत्वमपि । एवञ्च न तात्पर्यज्ञानस्य
शाब्दबोधे पृथक् हेतुता । अगृहीतार्थतात्पर्यके निरुक्ताऽऽकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वय-
बोधोपाप्यभावादित्याहुः ।

एवञ्च शाब्दबोधोधात् प्रागवदयवत्सतत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूप-
वाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिनिष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ।

मीमांसकादयस्तु—वाक्यस्य तत्र लक्षणैव, न तु तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं
स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमन्वतारयति—*सिद्धान्तेति* । यद्वा ननुक्तं व्याकर-
णस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकृत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां
क्रमिकाशुविनाशिनानावर्णाऽऽत्मकतयाऽस्थिरत्वेन—अप्रत्यक्षतया तत्र शक्तिप्रदस्य
कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय
स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमन्वतारयन्नाह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपोद्घातसङ्घटितरेत्येवमेवम् । तत्तन्मात्रिणा-
परीक्षा

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

नैयायिकमीमांसकमतं खण्डयितुमुपक्रमते—*सिद्धान्तेति* । नैयायिके सिद्धान्त-

दर्पणः

करणं तु मूल एव सुव्यक्तम् । अष्टानां स्फोटानामाकरसिद्धतया तद्व्यावृत्त्यालम्ब
परीक्षा

त्यर्थः । नैयायिका श्रेयमाहुः—शक्तम्पदम्, पदसमुदायो वाक्यमिति । एवञ्च प्रकृतिप्र-
त्यययोः स्वस्वार्थाभिधानसमर्थयोः समभिव्याहारत्प्रकृत्यर्थविषयतानिरूपितप्रत्यया-
र्थविषयताशालिबोधो जन्यते । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरकाङ्क्षाऽपि सङ्कार्णि । अन्यथा
घटकर्मत्वमानयनं कृतिरिति शब्दसमुदायायैयतासम्बन्धावच्छिन्नवदनिष्टप्रकारतानि-
रूपितकर्मत्वनिष्टविशेष्यताको निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नकर्मप्रकारतानिरूपितानयन-
निष्टविशेष्यताकोऽनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नानयननिष्प्रकारतानिरूपितकृतिनिष्टवि-
शेष्यताकशाब्दबोधस्स्यात् । यत्पदे यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यत्संसर्गकयत्प्रकारकय-
द्विशेष्यकबोधजनकत्वम्, तयोः पदयोः समभिव्याहारं श्याकाङ्क्षा । अस्ति च सा 'घटमा-
नयति'इत्यत्र । घटकर्मत्वमित्यादिप्रयोगे तु सा नास्तीत्यतो न घटीया कर्मतेति तद्रीत्या
बोधः । एवं धात्वाख्यातयोरपि बोध्यम् । सैवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपाद्यते । सा चा-
काङ्क्षा ज्ञाता सती शब्दबोधेऽतु नंतु स्वरूपसती । यत्र घटकर्मत्वमिति केनचित्प्रयुक्तम्,
तत्र घटपदोत्तरवर्तिकर्मत्वशब्दे अम्पदत्वस्य भ्रमो यदा, तदा तस्माद्धटीया कर्म-
तेत्यन्वयबोधो जायते, तस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षाज्ञानाद् घटमिति
शब्दाद् घटीयाकर्मतेति बोधे जातेऽपि तस्य कारणाभूतज्ञानस्य सत्त्वात्पुनस्तथा-
न्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयान्वयबोधानुपहितत्वस्य स्वरूपतः
शब्दनिष्ठस्य नियामकत्वात् । एकस्य बोधस्य तात्पर्यविषयत्वे तच्छब्दबोधानुपहि-
तत्वस्य तत्र सत्त्वाद्भवति बोधः । द्वितीयस्तु न भवति, एकज्ञाने जाते तदुपहितत्वविशि-
ष्टस्य तस्य शब्दस्य सत्त्वात् । यत्र शब्दबोधद्वयं जायतामितीच्छा तत्र बोधद्वयस्य
तात्पर्यविषयतया बोधद्वयानुपहितत्वस्य प्रथमशब्दबोधे जातेऽपि तत्त्वाद्भवत्येव
द्वितीयो बोधः । एतन्मूलक एव 'सकृदुचरितः शब्दस्सकृदर्थं गमयति'इति साम्प्रदायि-
कानामुद्बोधः । न चावान्तवाक्यार्थज्ञाने जनिते तेन महावाक्यार्थबोधो न स्यात्,
तस्मिन्प्रकृतान्वयबोधानुपहितत्वाभावादिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयान्वयबोधे स्व-
विषयत्वान्पूनातिरिक्तवृत्तिविषयकत्वस्य विशेषणीयत्वात् । एवञ्च महावाक्यार्थबोध-
विषयत्वान्पूनातिरिक्तविषयताकबोधानुपहितत्वस्यावान्तरबोधे जातेऽपि सत्त्वाद्भव-
त्येव महावाक्यार्थबोधः । एवञ्च—साकाङ्क्षाच्छब्दसमुदायादेव शब्दबोधस्योपराधि-
सम्भवात् वाक्यस्य पदसमूहस्य पृथक् वाक्यार्थं शक्तिरिति । पदार्थतार्तसंसर्गस्त्वनुप-
स्थित एव । आकाङ्क्षा तात्पर्यवशाद्भासते, ननु शक्तिरुतस्मिन्नर्थं करुणरीयेति ।

मीमांसकादयस्तु—संसर्गो वाक्यस्य लक्ष्योऽर्थ इत्येवमाहुःरिति, तदप्यसङ्गतमिति
ध्वननाय सिद्धान्तपदोपादानम्, किञ्च—न्याकरणप्रक्रियया प्रकृतिप्रत्यययोस्तत्तदर्थबो-
धकत्वेन क्तस्योः मत्वाच्छब्दबोधोपराधीः न पदेष्वित्यादिः सुवन्तस्य प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायस्य बोधकत्वमिति यन्मतन्तदप्ययुक्तम् । शब्दानामाश्रयिणामिति वा
साकाङ्क्षाभावाद्गतः स्फोटस्य वाचकत्वमभ्युपेयम् । त च स्फोटो नानाविधा यद्यपि
सम्भवन्ति, तथापि निष्कपे सति वाक्यस्फोट एव स्फोटर्पुमुचित इत्याशयेन सिद्धान-
न्तेन पूर्वोक्तरीत्या स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्था । तेन परमतस्य निराकरणम्भवति ।

साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तस्मृताः ॥६१॥

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्य-
स्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्त-
सिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च, तथापि वाक्यस्फोटाति-
रिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम् । एतदेव ध्वन-
यन्नाह—*अतिनिष्कर्ष इति* ॥ इति मतस्थितिर्वैयाकरणानां महा-
भाष्यकारादीनाम् ।

तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह—*साधु-

दर्पणः

इत्याशयेनाह—*अनर्थकमिति* । निष्प्रयोजनकमित्यर्थः । *दुरर्थकमिति* । तदुपा-
दाने वाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरिति भावः । समाधत्ते—*तथार्पति* । अन्येषां
वर्णादिपदस्फोटानामित्यर्थः ।

तत्र स्फोटत्वं स्फुटस्यभिव्यक्तीभवत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्यार्थप्रकाशकत्वं, प्रका-
शश्च ज्ञानम् । तथार्थाभिनिष्ठविषयताप्रशंसकशक्तिमत्त्वं पर्यवस्यति । वर्णस्यैव
तत्त्वाभ्युपगमे वर्णस्फोटः । *पदादीनां तत्त्वाभ्युपगमे तु पदादिस्फोट इति व्यवहारः ।
अवास्तवत्वमिति । वर्णस्फोटादीनामाकाङ्क्षानिवर्तकत्वाभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्र-
क्रियानिर्वाहाय परं सिद्धान्ते तत्स्वीकारः । पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्येति
भावः । *विप्रतिपत्तिरिति* । संशयोपयावत्स्फोट्युपस्थापकं वाक्यमित्यर्थः । न तु
संशयजनकं वाक्यमेव सा । परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्रवादेन संशयजन-
कत्वस्य वाक्ये असम्भवात् ।

वस्तुतस्तु संशयजनकत्वाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वम् । तत्तद्भावमहवरितधर्मव-
र्द्धमिज्ञानस्यैव समानाङ्गेकतिसूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहस्यैव संशयहेतुत्वोल्कीर्तनादित्यव-
धेयम् । मूले असाधुशब्दान्तर्गतवर्णवाचकताविचारस्याप्रस्तुतत्वं मत्वाह—*साध्वि-
ति* । अत्र साध्वन्तर्गतवर्णत्वसानानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसाधने तद्वाक्यस्य

परीक्षा

एवं सप्ताष्टानामेकस्यापि वाचकत्वकथनेन परो निरस्तो भवतीत्यादौ वाक्यस्फो-
टस्यैव कथने किं बीजमित्याशङ्कानिराकरणव्याजेन निष्कृष्टार्थं सूचयति—*यद्यपीत्या-
दिनाः । स्फुटति प्रकाशने ज्ञातो भवत्यर्थोऽस्मादपौ स्फोट इति व्युत्पत्त्यार्थविषयकं
पञ्ज्ञानम्, तज्जनकतावच्छेदकशक्तिमत्त्वन्तत्त्वम् । तच्च प्रकृतिनिष्ठप्रत्ययनिष्ठञ्च स-
म्भवतीत्याशयेनाह—*वाक्यग्रहणमिति* । *अनर्थकम्*—*त्रयोजनरहितम् । प्रत्युत त-
स्योपादानेऽन्येषामसंग्रहापत्तिरूपो दोषोऽपीत्याह—*अनर्थकमिति* । *अन्येषाम्*—
वर्णादिस्फोटानाम् । अत्र वर्णपदप्रकृतिप्रत्ययपरम्, अर्थस्मृतिजनकज्ञानविषयताव-
च्छेदकशक्तिमत्त्वप्रकृतिप्रत्यययोरुभेति वर्णस्फोटः, पदस्यैव तादृशशक्तिमत्त्वमिति पद-
स्फोट इति व्यवहारः । *अवास्तवत्वमिति* । प्रकृतिमात्रस्य प्रत्ययमात्रस्य वा नि-
राकाङ्क्षप्रतिपत्तिमन्त्रिकत्वन्नेति तस्याऽवास्तवत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय
तस्य स्वीकार इति भावः ।

स्वादयदचेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ये तु प्रयोगान्तर्गतास्तिच्चिसर्गादयो न वाचकाः । तेषां बहु-
त्वेन शक्त्याननयापत्तेः, एधाञ्चके ब्रह्मेत्यादावादेशलुगादेरभाव-
रूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च
वाचकाः । लत्वस्य जातिरूपतया शक्त्याचच्छेदकत्वोचित्यात् ।

दर्पणः

र्थः । बोधकरवसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तररूपा शक्तिरपि सिद्धयेत्, तद-
भावे तु साऽपि नेति वाचकत्वसामान्याभावसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

नैयायिकमतं दृषयितुमुपन्यस्यति—*ये रिवति* । वाचकत्वाभावे प्रयोत्रम्माह-
तेषामिति । बहुवचनेत्युपलक्षणमनुगमकधर्माभावस्यापि तिङ्त्वमुत्पत्त्यादीनामेकवच-
नत्वादिवदनुगमकत्वासम्भवात्तिङ्त्वाद्दुपस्थितिं विनापि श्रुत्याद्यर्थोपस्थितेर्व्यभिचार-
रेण शक्ततानत्रच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु तिबाद्यादेशिनामपि तत्तदनुबन्धभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्व-
मत आह—*एषामिति* । अनुप्रयुज्यमानधातुत्तरैर्धादीनापि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्त-
दोषोऽत आह—*ब्रह्मेति* । आदिना 'अघ तिप्सो, लिट्, पुक् इत्यादिसंभूहः ।
लुगादेरित्यादिना, लुप्लोपयोः सः । *तेरिति* । आदेशैरित्यर्थः । उक्तदोषमाह-
क्याह—*लत्वस्येति* । *जातिरूपतेति* । लडादिषु ल—इत्यनुगतप्रतीत्या
तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः ।

नन्यास्तु—शक्ततावच्छेदकतया न तत्सिद्धिः, सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रस-
क्तत्वाद्दशलकारमात्रृत्तेस्तु शक्तिप्रहात् पूर्वमनुपस्थितेः पचन्नित्यादौ श्रुतिबोधोपपत्त्या

परीक्षा

त्वस्य नैयायिकसम्मतस्य तदन्तर्गते तत्स्मृते वाचकत्वाभावरूपेव साधने धर्मि-
भेदादिक्रममिच्छित्वनानाधर्मप्रकारज्ञानस्यैव संशयत्वादत आह—*साधुत-
न्त्यान्तर्गता इत्यादि* । तथा च साध्यन्तर्गतस्मृतानामप्रक्रियानिशंङ्कानां हा-
दीनां वाचकत्वसाधने तात्पर्यमिति भावः । "लः कर्मणि." इत्यादि "स्वौजमौट्"
इत्यादिषु विहितानामेव वाचकत्वम्, प्रयोगे भूयमाणादेशानान्तु तस्मात्तपोप-
योग इति परेषाममतम् । एवञ्च साधुतन्त्यान्तर्गतवर्णस्मृतवर्णसापच्छेदेन कोटिद्वयसा-
धनमभिप्रेतमिति नोक्तदोष इत्याशयः । 'वाचकत्वमिति कोटिरन्येषाम्, नेति पंचा-
करणानाम् । परेषाममतद्वयव्यतिरेकमनुपपन्नते—*साधुतन्त्या इति* । तेषामेव—बोधजन-
कानामेव ॥ ६१ ॥

परमतमाह—*ये रिवति* । तदन्तर्गतानां वाचकत्वाभावे साधुतन्त्यान्त्याह—*तेषा-
मिति* । बहुवचनेत्युपलक्षणम् । शक्ततावच्छेदकधर्मानुगमनादित्यपि बोध्यम् । किञ्च-
तिङ्त्वादीनां शक्ततावच्छेदकत्वे तद्वमप्रकारज्ञानस्वार्थोपस्थितौ कारणता वाप्या,
सा न सम्भवति, तिङ्त्वानुपस्थितावपि ल्त्वेनैवोपस्थिता वृत्त्या श्रुत्याद्यर्थोपस्थि-
तिद्वारेण व्यभिचारात् । नवानन्त्यम्भवतामपि स्मृतानां लत्वव्यतिरेकारिरूपेण
शक्तत्वस्य भवासम्मतत्वादत आह—*एषामिति* । *अममभराच्चेति* । भूयमाणा-

वाचकत्वम् । न च तेषां तिङ्शु शक्तिभ्रमाद् बोधः । तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् । आदेशिनामपि तच्च द्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नानामभ्युपगमात्, कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च ।

सर्वेषांशक्तत्वे गौरवं, व्यभिचारश्चास्त्येव । आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषां शक्तत्वम् । तथाचाऽऽदेशिस्मरण-

दर्पणः

रोधादिति* । प्रमाणेन पदार्थनिर्द्धारणं व्यवस्था तदन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । *शक्तिभ्रमादिति* । उल्थावच्छिन्नप्रतिष्ठावाचकत्वस्य तत्रारोपादित्यर्थः । *मानाभावादिति* । विषयवाधस्यैव भ्रमत्वं तन्प्रतया प्रकृते बोधकत्वशक्तेस्त्वत्राभावादिति भावः ।

नन्वादेशानां बहुत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाचकमत आह—*आदेशिनामरो-
ति* । *वैयाकरणैः* । शाकटायनप्रभृतिभिः । *व्यवस्थेति* । इदमेव वाचकमिति
निर्द्धारणाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । अनुशासनस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः । सर्वेषामि-
त्यस्य विनिगमनाभावादित्यादिः । ननु तथाप्यादेशापेक्षयाऽऽदेशिनामल्पत्वेन तत्र-
युक्तालायवादादेशिष्वेव वाचकत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—*व्यभिचारश्चेति* ।
ननु विनिगमनाविरहादेशिनां वाचकतासिद्धिरत आह—*आदेशानामिति* ।
तथाच गौरवादिदोषस्य तत्परिहारस्य धोभयोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणरूपनाविरह-
प्रयुक्तालायवसहकृतप्रयोगनैयत्यमेवादेशानां वाचकत्वे विनिगमनमित्यल्लङ्कार्यः ।

ननु बोधकतायाः शक्तिश्च एव भवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः । न च बोधकत्वस्य शक्ति-
त्वं तन्मतसिद्धं, किन्तु सङ्केतस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वम् । तथाचानुशासनेन यत्र
सा प्रतिपाद्यते; तत्रैव तदङ्गीकारेण कथं विवादिषु तत्सिद्धिः । स्मरणरूपनाविरोधं तु
प्रामाणिकत्वादपि न दुष्टमित्यस्वरसात् प्रयोगे धूयमानानां विवादीनां वाचकत्वे सा-

परीक्षा

उल्थावच्छिन्नस्य, *तेषाम्*—अवैयाकरणानाम् । *शक्तिभ्रमादिति* । बोधकत्वरूप-
शक्तेरारोपादित्यर्थः । *मानाभावादिति* । बोधकत्वरूपायाः शक्तेर्भावाभावादिति
भावः । उल्कारस्यैव कर्मत्वाद् विधानं यदि सर्वव्याकरणे प्राप्तदन्तदा भवदुक्तेः
सम्भयः स्यात्, तदेव न । उल्छिद्वितिवत्कृद्विदित्यादिरात्या विधानेऽपि प्रयोगो-
पपत्तेरित्याशयेनाह—*आदेशिनामपरोति* । *वैयाकरणैः*—शाकटायनादिभिः । *व्य-
वस्थानापत्तेरिति* । इदमेव वाचकमिति निर्णयानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुशासनानुरोधो
हि भवताम्बलम्, तत्त्वानुशासनं सम्भवतीति भावः ।

नन्वस्तु विनिगमनाविरहारसर्वेषां वाचकत्वमत आह—*सर्वेषामिति* । नन्वादे-
शापेक्षया आदेशिनामल्पत्वेनेत्याशङ्क्यामाह—*व्यभिचार इति* । उल्थावच्छिन्न-
ज्ञानाद्यधार्थोपस्थितित्वत्र तिम्बावच्छिन्नज्ञानस्य ततः पूर्ववच्छित्याभावेन व्यभि-
चार इत्यर्थः । स्वमतस्योपपत्तिमाह—*आदेशानामिति* । यद्यप्यादेशिनामादे-
शापेक्षया अधिस्यात्तीरयम् । परम्प्रत्येकज्ञानस्य कारणतायां व्यभिचारश्च । अस्म-
न्मतेऽपि तथादेशिस्मरणरूपना नेति लापरसहकृतप्रयोगनिपतत्वमस्माकं विनि-
गमनम् । व्यभिचारवारगन्त्यव्यग्रहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कारणवशिष्टस्य कण्ठा-

कल्पना नेति लाघवम् । साधकान्तरमाह—*व्यवहृतेरिति* ॥ व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । स च श्रूयमाणतिडादिष्वेवेति त एव वाचका इत्यर्थः ।

किञ्च,—*नदूधेतुन्यायत इति* ॥ लकारस्य बोधकत्वे, 'भू-ल' इत्यतोऽपि बोधापत्तिः स्यात् । तादृशबोधे 'भव-मति' इति

दर्पणः

धकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह—*साधकान्तरमिति* । *मुख्य इति* । मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम् । व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमे तद्ग्राहकान्तरापेक्षणात् । *मचेति* । व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः । *तिडादिष्वेवेति* । व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्व्यवहृतेरिति तद्विनिर्णयादिति भावः ।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्याद्यन्तर्गतश्रुवादीनामपि वाचकत्वापत्तिः । न च सेष्टा । विकरणानां नेरथं क्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात् । किञ्चाऽऽनयनादिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयोगान्तर्गतवर्णानां तेन तत्त्वसिद्धावपि तद्रहितवाक्यान्तर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्टव्यम् । तथाच तत्रादेशिनां वाचकत्वसिद्धवन्त्राप्यादेशिषु सा कल्प्येत्यस्वरसादाह—*किञ्चेति* ॥ *तद्वेतित्विति* ॥ "तद्वेतोरेव तत्त्वे किं तेन" इति न्यायाकारः, लाघवमूलकश्चायं न्यायः । उभयोर्हेतुत्वे गौरवापत्तेः । सङ्गमयति—*लकारस्येति* ॥ *बोधापत्तिरिति* ॥ भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः । 'न केवल' इति न्यायात् केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वाद् 'भू' इत्युक्तम् । लकारदशायां शपोऽसम्भवात् भवतीत्युपात्तम् । तथाच भवतीत्यत्रानुसंहिताल्लकाराद्यथा कर्तृबोधस्तथा प्रत्यक्षश्रुतलकारादपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः ॥

न चासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम् । शक्तत्वरूपसाधुताया अपि सत्त्वादपभ्रंशादपि बोधोदयेन तदीयज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः ॥ *तादृशेति* ॥ आपादितक-

परीक्षा

वच्छेदके निवेशेन कार्यमिति भावः । *साधकान्तरम्*—पूर्वसाध्यस्य हेत्वन्तरम् । एतेन बोधकत्वं यदि शक्तिः, तदा भवदुक्तिसङ्गतिः । तत्रैव तु विवादः, शक्तेः सङ्केतरूपतायाः परसम्मतत्वात् । तस्याश्च शक्तेरनुशासनेनादेशिष्वेव सिद्धिः । स्मरणप्रयुक्तकल्पनागौरवन्तु फलमुखत्वात्तद्दोषावहमिति परास्तम् ।

आद्यशक्तिग्रहोपायव्यवहारस्यादेशविषय एव सम्भवेन तत्रैव शक्तेरन्याप्यत्वादिति तिडादिष्वेवेतिन्यवहारेणादौ यद्यपि वाक्ये शक्तिग्रहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यामुत्तरकालान्तद्व्यवहृतेरिति तद्विनिर्णयेन भवत्सिद्धान्तविलोपापत्तिः । अतो व्यवहारेण यथा प्रथमं वाक्ये शक्तिग्रहेऽपि पश्चात्त्यागः, तथादेशेषु जातशक्तिग्रहेऽप्यप्रामाण्यरूपनास्तु, किन्त्वनुशासनसहायेन यत्र शक्तिनिश्चयः, तेषामेव वाचकत्वमस्त्वित्यादेशिनां वाचकत्वसिद्धिरत आह—*किञ्चेति* । *न्यायत इति* । तद्वेतोरेव तत्त्वात् किन्तेनेति भावादित्यर्थः । लाघवमूलकमिदं न्यायं सङ्गमयति—*लकारस्येत्यादिना* । *बोधापत्तिः*—कर्त्रार्थबोधापत्तिः । केवललकारस्य प्रयोगानर्हत्वात्, भूताब्दसाहित्येनैव प्रयोगदर्शनम् । *तादृशबोधे*—भवनादिविशिष्टकर्मदिविषयकबोधे । *भवतीति* ।

समभिव्याहाराद्योऽपि कारणमिति चेत्, तर्ह्यावदयकत्वाद्दस्तु तादृश-
समभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः । अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं
समभिव्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् ।

तथाच तादृशसमभिव्याहारः, समभिव्याहृता वर्णा वन्त्यत्र
विनिगमनाविरहात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिद्ध्यती-
तिभावः ।

दर्पणः

चूयोद्ये इत्यर्थः ॥ *समभिव्याहार इति* ॥ पूर्वापरीभावापन्नवर्णसमुदाय इत्यर्थः ।
आवश्यकत्वात् विना लकारेणाऽपि बोधाजननेनोक्तसमभिव्याहारस्यापेक्षगादित्यर्थः ॥
वाचकत्वशक्तिरिति ॥ अर्थबोधकत्वस्या शक्तिरित्यर्थः । तथाचाप्राप्तमालता
वर्णस्फोटोपयोगित्वाद्भ्र स्यादिति भावः । वाचकत्वानभ्युपगमे आदेशिशक्तिवादिमते
गौरवं प्रदर्शयति—*अन्यथेति* । उक्तसमभिव्याहारस्य वाचकत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः ।

नन्वेतावता समभिव्याहारस्य वाचकत्वमायत्तं, न प्रयोगान्तर्गतधनुप्रत्ययवट-
कानां वर्णानामत आह—*तथाचेति* ॥ *विनिगमनाविरहादिति* ॥ न च वर्णानां
बाहुल्यमेव विनिगमम् । उक्तानुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वात् । किञ्च समभिव्याहारस्य
वाचकस्य तदवटकनानावर्णानामवच्छेदकतायां गौरवम् । वर्णानां वाचकत्वं तूक्तानु-
पूर्व्या एव स्यात् एव तत्त्वमिति लाववस्यैव विनिगमकत्वमिति भावः ।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णस्मारितवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वसिद्धौ प्रकृतायां वाचकत्वा-
भावसाधनाय भू + ल् इत्यतो भवनक्रियाकर्तृबोधापादनमनुचितम् । तादृशलकारस्य
प्रयोगान्तर्गतवर्णास्मारितत्वात् । तथाच नोक्तयुक्तिः समभिव्याहारस्य वाचकत्व-
साधिका । नाप्यत्र तद्वेतुन्यायावकाशः । समभिव्याहारस्य स्वाचकत्वाप्रहोपयोगितया
शाब्दबोधे हेतुस्येऽपि तद्वाचकतायां मानाभावेन तेन तदन्यथासिद्धयसम्भवात् । लका-

परीक्षा

अस्यादेशरिति शेषः । *समभिव्याहारः* । पूर्वापरीभावापन्नपरिनिष्ठसमुदायवटकवा-
चद्वर्णोच्चारणम् । न च 'भू ल्' इत्यादिभ्यो न बोधापत्तिरसाधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वादिति, अपत्रशादपि बोधस्य दर्शनेन तस्याप्रतिबन्धकत्वात् । *आवश्यकत्वा-
दिति* । तादृशसमभिव्याहारज्ञानं विना केवललकारेण बोधादर्शनेन समभिव्याहार-
ज्ञानस्य कारणताया आवश्यकत्वादित्यर्थः । *समभिव्याहारस्येति* । एवकारेण
लकारस्य व्यवच्छेदः । *वाचकत्वशक्तिः*—अर्थबोधजनकत्वरूपशक्तिः । सिद्ध्यतीति
शेषः । *अन्यथा*—उभयोरप्यर्थबोधजनने सहायत्वे । *प्रयोगान्तर्गतवर्णा इति* ।

नवादी वाक्यस्फोटस्य वाचकत्वमुक्तमिदानीम्प्रयोगान्तर्गतवर्णान्तत्साध्यतः
इत्यप्रकृतमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणवर्णस्फोटोपयोगित्वात् । अत्र प्रत्येकावृत्तधर्मस्य
समुदायावृत्तित्वम् इति नियमोऽपि साधकी दृष्टव्यः । न च प्रत्येकावृत्तधर्मस्य द्वित्वस्य
समुदायवृत्तित्वदर्शनेनोक्तनियमो व्यभिचरित इति वाच्यम् । तस्यापि समवायेन
प्रत्येकावृत्तित्वान्मुपगमात् । अत एव स्वाध्रयनिष्ठेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूप-
व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धिः । न च प्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वे तेषां बहुत्वा-
द्गौरवसिद्धि वाच्यम् । आनुपूर्व्यास्तदनुगमकत्वादिति ।

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिञोः कर्तृभावनावाचक-
त्वव्यवस्था त्वत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याशयेनाह—*किञ्चेति* ॥
आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्तरि
शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः ।

न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु, “क-
र्तरि कृत्” (पा० सू० ३।४।६७) इत्यनुशासनादिति शङ्कयम् ।
स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा
घञादावपि प्रवर्त्तत ॥ ६२३ ॥

‘देवदत्तः पचमान’ इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्चञानचः
कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तरवाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा ॥६३॥
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।

दर्पणः

रस्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषान्मूलमवतारयति—*अपिचेति* ॥
न स्यादिति ॥ स्थानिनो लकारस्योभयत्रेक्यादिति भावः ।

नव्यनैयानिरुणये नु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गतविवादीनामेव वाचकताया
अभ्युपगमात् । धातुप्रत्ययलोपस्थले तच्चर्धबोधोपपादनं तूभयोः समप्रयत्नकृत्वमित्य-
वधेयम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथाच तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः । कृत्याश्रयस्यैव कर्तृ-
त्वादिति भावः ॥ *अन्यथेति* । अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्ततावच्छे-
दकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२३ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति । शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वांनुभवसिद्धाभेदा-
परीक्षा

नच ‘तद्वेतु न्यायत’ इत्यनुपपन्नम् । समुदायस्य शाब्दबोधजनकत्वे सहायत्वेऽपि
पदार्थस्मारकत्वरूपबोधजनकत्वप्रदे सहकारित्वादित्यत आह—*अपिचेति* ।
कृत्तिञोरिति । अस्य यथासङ्ख्यमन्वयो न स्यात्, स्थानिनो लकारस्यैकत्वेन
भेदसिद्धेरिति शेषः । इदमप्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वव्यवस्थापनम्प्राचीननैया-
यिकान् प्रति, नव्यस्तु विशादिष्वेव वाचकत्वस्य स्वीकारात् । यत्र धातोः प्रत्ययस्य
वा लोपः, तत्रार्थबोधजननोपायस्तु भाभ्यामपि समान इत्यवधेयम् । *इत्य-
स्त्विति* । कृत्याश्रयस्यैव कर्तृपदार्थत्वादिति भावः । *अन्यथा*—अर्थाकाङ्क्षाभारेऽपि
शास्त्रप्रवृत्तौ । *प्रवर्त्ततेति* । तथाच यत्रार्थाकाङ्क्षा तत्रार्थव्यवस्थापकशास्त्रप्रवृत्ति-
र्भवतापि वाच्येति भावः ॥ ६२३ ॥

ननु मन्मते साधकान्तरमस्तीत्याह—*देवदत्त इत्यादिना* । नचैवं शत्रुशानचो
लादेशकत्वरूपनमनर्थकम् । नृजादिवत्प्रत्ययान्तरत्वस्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वादिति
वाच्यम् । धात्वर्थे वर्त्तमानत्वस्यान्वयबोधजननस्य तत्फलत्वात् । *तरवाद्यन्तेति*
कृत्स्विव तरवाद्यन्ततिङ्क्षु नामता स्फुटाऽस्तीत्यन्वयः । तिङन्तप्रकृतिकतरवन्तेषु

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नानार्थत्वाभेदान्वय-
योः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च 'पचतिक-
ल्पम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधत् कर्त्तरि लक्षणा, 'पचमान'
इत्यत्राप्यापत्तेरिति । "लः कर्मणि" इत्यनुशासनञ्च लाघवात्
कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

दर्पणः

न्ययवाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेशत्वबोधनफलं धात्वर्थवर्तमानत्वप्रतीतिरेवेति
योच्यम् । *पचतिकल्पमिति* । इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य । 'सत्त्वप्रधा-
नानि नामानि' इति निरुक्ताद् द्रव्यविशेष्यकयोधजनकत्वं नामरत्वम् । तदेव च 'नामा-
र्थयोः' इति व्युत्पत्तिघटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं दूषण-
मिति नु परं । लक्षणेत्यस्य लस्येति शेषः ।

आपत्तेरिति । न च सा तरेति भावः । नन्वादेशानां वाचकत्वं आदेशिशक्ति-
प्रतिपादकं "लः कर्मणि" इत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह-लः कर्मणीति* । *उक्त-
मिति* । आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्र-
त्ययवटकत्वेषु शक्तिवर्णस्फोटमिति पर्थ्यवसन्नम् ॥ ६३३ ॥

इति भूषणसारदर्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

परीक्षा

'पचतितरामित्यादिषु नामत्वमस्तीति 'पचतितरान्देवदत्तः' इत्यादिषु सामानाधिकर-
ण्यानुरोधत्कर्तृवाच्यत्वमस्तु, कृत्प्रत्ययस्थले नामार्थयोरभेदान्वय इति नियमा-
नुरोधो भवताइकर्तृवाच्यत्वमिति चेत्पचतितरान्देवदत्त इत्यादावपि तस्यानुरोधस्तुव्य
इत्यर्थः । इदं सुबन्तत्रामेति मतेन । यदि तु 'सत्त्वप्रधाननाम' इति 'चत्वारि पद-
जातानि' 'नामाख्यातोपसर्गनिपातैः' इति उक्तवाक्ये उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादाने
नाश्रयेते तदा नायन्दोष इत्यवधेयम् ।

अथवा-तरवाद्यन्तेत्यादिना कर्तुरादेशवाच्यत्वसाधिका भवदुक्तिः, मा न युक्ता ।
लकारस्य कर्त्तरि लक्षणव्यापिसामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति कस्यचिच्छङ्कादि-
रस्यति-नचेत्यादिना* । नन्वादेशानामेव वाचकत्वे "लः कर्मणि" इति सूत्र-
विरोध इत्यत्र आह-लः कर्मणीति* । *उक्तमिति* । आदेशिशक्तिनिरूपणावसर
इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणेषु प्रकृतिप्रत्ययेषु वर्णसमुदायरूपेषु शक्तिव्या-
सन्न्यवृत्तिरिति वर्णस्फोटपक्षः सिद्धः ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटविवरणम् ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

अथाऽऽदेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—
मथेत्यादि ॥ आदेशास्तिव्यसर्गादयः । अयम्भावः—समभिव्याहृत-
वर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता
सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् । प्रत्येकं वर्णाना-
नामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा०
सू० ७।२।७) इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तिश्च ।

दर्पणः

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतिर्व सूचयन् मूलमवतार-
यति—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चित् प्रयोगान्तर्गतत्वा-
दाह—*तिव्यसर्गादय इति* । प्रयोगान्तर्गतवर्णानामिति यावत् । ननु यावद्वर्णानां
वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह—*अयमिति* । समभिव्याहृतं वृत्ता-
र्थम् । *सिद्ध इति* । आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्वीरूपपदस्य
वाचकत्वात् दुरायेति भावः ।

ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः प्रत्येकवर्णं विध्रामो वाच्यः,
तथाच कथं समुदिततादृशवर्णरूपपदस्य वाचकत्वेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति-
प्रतिवर्णमिति । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । घटशब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्येव प्रतीतेरि-
त्यर्थः । धाधकान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्व इति* । तदभ्युपगम

परीक्षा

अथ पदवाक्यस्फोट निरूपणम् ।

वर्णस्फोटनिरूपणपदस्फोटनिरूपणयोस्त्वोपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिरिति सूचयन्ना-
ह—*एवमिति* । पूर्वोक्तरीत्या वर्णस्फोटसाधनाय प्रवृत्त्या वराटिकान्वेषणाव प्रवृत्ति-
श्रिन्तामर्णि लब्धवानिति वा शिष्टोक्ता जाणफन्वायेन पदस्फोटस्य सिद्धिरिति भावः ।
प्रयोगानन्तानामादेशानाग्निरासायाह—*तिवित्यादि* । *तादृशवर्णोक्ति* । आनु-
पूर्वीविशिष्टवर्णेत्यर्थः ।

तावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ ६४ ॥

सुप्तिङन्तं पदमिति पारिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्वीकर्तृणां मतमाह—

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।

वस्नसादाविवेहापि सम्प्रमोहो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥

घटेनेत्यादौ 'घटे' इति प्रकृतिः 'न' इति प्रत्ययः, 'घट्' प्रकृतिः 'एन' इति प्रत्यय इति विभागस्य, "सर्वे सर्वपदादेशा" इति स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञानासम्भवात्त वाचकत्वमित्यर्थः । वैयाकरणैर्विभागः सुद्धेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह—*वस्नसादाविति* ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" (पा०सू० ८।१।२२) इति समु-

दर्पणः

शकः । अत एव पदे वर्ण इति व्यवहारोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । नित्याश्च वर्णास्तेषु पौर्वापर्यञ्च पूर्वपूर्ववर्णानुसन्धानस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोत्तरवर्णानुसन्धाने वाक्यस्फोटवक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्तद् विषयकानुसन्धानविशिष्टानुसन्धानविषयत्वरूपमिति स्वीकारेऽपि क्षत्यभावाच्च । यथा चैतत् तथा वाक्यस्फोटनिरूपणे वक्ष्यत इति तथा च वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपथे पर्यवस्यति ॥ ६४ ॥

पारिभाषिकेति । शास्त्रकारसङ्केतितेत्यर्थः । पूर्वं तु प्रकृतिघटकवर्णसमुदायरूपस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायरूपस्य च तस्य वाचकत्वात् । इदानीन्तुभयसमुदायरूपस्यैव सेति भेदः । घट् इति प्रकृतिरनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागस्य ज्ञानासम्भवादिति योजनाय—*सर्वे सर्वपदेति* ॥ वर्णानित्यताप्रतिपादकं भाष्यमेतत् । वस्नसादेरपि पक्षत्वादाह—*व्याजेनेति* । तथा च निश्चितसाध्यवत्त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे

परीक्षा

समुदायरूप्यास्तं वाचकत्वमित्यसङ्गतमत आह—*दिगिति* । दिगर्थस्तु—स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्व उभयसम्बन्धेनैकवर्णविषयकज्ञानविशिष्टज्ञानविषयत्वमपरवर्णं इत्येवं रीत्या आनुपूर्वी कल्पनीया तस्या नानुपपत्तिरिति ॥६४॥

ननु 'शक्तम्पदम्' इति वदताम्परेषामपि पदस्य वाचकत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—*सुप्तिङन्तमिति* । पूर्वाकरीत्या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वाचकत्वसिद्धावपि यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागः सुज्ञानः, तस्यैव वाचकत्वमिति शङ्कानिवारणायाम्प्रयत्न इत्यवश्यम् । *स्वीकार इति* । शब्दानाम्नित्यत्वसमर्थनाय भाष्यकृतंति शेषः । *न वाचकत्वमिति* । पार्थक्येनेति शेषः । किन्तु समुदायस्यैव तत्त्वमुपेयमिति भावः । *दृष्टान्तव्याजेनेति* । अयमत्र प्रयोगः—घटेनेत्यादिसमुदायाः—घटाद्यभिन्नकरणादिशक्ताः, घटाद्यभिन्नकरणादिप्रतीत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानविषयत्वात् । *वस्नसादिवदिति* । नव वस्नसादीनामपि पक्षान्तर्गतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनोपादानासङ्गतिरिति वाच्यम् । निश्चितसाध्यकस्य दृष्टान्तत्वं भवति, तच्च वस्नसादावप्यस्तीत्याशयात् । तत एव व्याजपदम् । *समु-

दायस्याऽऽदेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह—

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ॥

अर्थं विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत् समं पदे ॥६६॥

लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत्तथा ।

हरेऽव विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः “पङ्कः पदान्तादति” (पा०सू० ६।१।१-१६) इत्येकादेशे सति न तद्विभागः सुष्ठानः। तथा च प्रत्येकं पदान्ता-
नेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छब्दबोधोधात् समुदायेऽप्यावदियकी शक्तिः ।
एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याध्यायमानेष्वपि समुदायव्युत्पत्त्या

दर्पणः

तन्त्रत्वेन तस्य पक्षभिन्नत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः । *तत्र* ।
वसनसादित्थले । *विभागः*—तद्विर्णयः । अस्य वैयाकरणानामपीति शेषः ।

परं तु आमादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादावामो न इत्यादेर्वसादेः प्रत्य-
यत्वमितरांशस्य प्रकृतित्वमनुमानुमशक्यमित्युक्तीत्या न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप-
दस्य वाचकत्वसिद्धिः । घटेनेत्यत्र तु नदाब्दस्य टादेशत्वं भाष्यकृतैवोक्तमिति न तत्र
विभागासिद्धिः । ‘अजवाः’, ‘अचकात्’ इत्यादौ त्वगत्या “शिष्यमार्गं लुप्यमानाऽर्था-
भिधायि” इति न्यायात् प्रकृतेरेव वाचकता । अस्तु वा तत्रापि लक्षप्रत्ययानुसन्धा-
नाद् बोधः । प्रकृतेः स्वार्थविशिष्टप्रत्ययार्थे लक्षणा वा । ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इत्यपि
वर्णानित्यत्ववादिनां मते दूरापास्तमित्याहुः ॥ ६६ ॥

युक्ते रैक्यात् क्रमप्राप्तं वाक्यस्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सुप्ति-
ङन्तेति* । *तत्*—वाचकत्वम् । *समुदाय इति* । पदसमुदायरूपे वाक्ये इत्यर्थः ।
एवमिति । वाक्यशक्तिवदित्यर्थः । *विशिष्य* । सूत्रोपात्तरूपेण । अध्यायमाने-
ष्वित्यनेन तद्विष्टबोधकत्वज्ञानाऽसम्भवः सूच्यते । *समुदायव्युत्पत्त्येति* । समुदा-

परीक्षा

दायस्य*—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य । *तद्विभागइति* । प्रकृतिप्रत्यययोः पार्थ-
क्येन निश्चय इत्यर्थः । अत्र प्रक्रियाज्ञानवर्ता वैयाकरणानामपि न विभागज्ञानम् ।
“टाडसि” इति सूत्रेण नादेशस्य भाष्यकारोक्तीत्या विधानेन प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
ज्ञानसम्भवाद् घटेनेत्यादावित्यादिपदमुपात्तम् । तेन घट इत्यादिपरिग्रहः । वदसादौ
प्रकृत्यादिकल्पनन्त्वाग्रहमात्रम् ॥ ६६ ॥

पदस्फोटनिरूप्य युक्तिसाम्याद्वाक्यस्फोटं निरूपयति—*सुप्तिङन्तचयेति* । तद्वा-
चकत्वे युक्तिसाम्यन्दर्शयति—*हरेऽवेत्यादिना* । *तद्विभागः*—पदद्वयविभागः ।
समुदायशक्तिज्ञानादिति । समुदाये हरेऽवेत्यादिसमुदायस्य शक्तिः स्वीकार्या ।

एवमिति । वाक्यशक्तिवदित्यर्थः । *विशिष्य*—तत्तत्सूत्रप्रकृतिक्रमेण ।
यदि तत्तत्सूत्रप्रकृतिज्ञानं स्यात् ; तदा प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधकरारूपशक्तिज्ञानसम्भवः
स्यात् तथा नास्तीति ध्वननाय ज्ञायमानेत्युच्यते । *समुदायव्युत्पत्त्या* । “वह्कि-

बोधात् तत्राप्यावश्यिकैव शक्तिरिति भावः ।

घस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वाक्येन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यचस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः । घटमानयेत्यत्रेव पदार्थानामुपस्थितौ,

दर्पणः

यस्य वाचकत्वप्रहेणेत्यर्थः । *बोधात्*—प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः । *तत्रापि* । मुसिडन्तरूपपदेऽपि । *शक्तिरिति* । तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु घटेनेत्यादिमूलेन समयुक्तिकस्फोटद्वयोपादानात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटस्य सिद्धौ तदर्थसम्बन्धरूपवाक्यार्थाप्रसिद्ध्या क वाक्यशक्तिरूपनावसर इत्याद्यपरिचोपात् पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति—*वस्तुत इति* । तथाच यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिप्रहसम्भवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधो, यत्र तदसम्भवो हरेऽवेत्यादौ तत्रानापत्त्या वाक्यशक्त्यैव तद्बोध इति । यद्यपि व्यवस्थिताविति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते, तथापि आवश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति—*अन्यथेति* । वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः । *तादृशेति* । वाक्यार्थबोधजनकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः । तत्सत्त्वे तु तत्राऽपि बोध इष्ट एवेति भावः । *बोधप्रसङ्गः* । घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः । पदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः । *घटमानयेत्यत्रेवेति* । अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुपपज्यते ।

परोक्षा

विंशति" इत्यादि सूत्रनिपातितसमुदायस्य सहस्रादिशब्दानाम् व्युत्पत्त्या । *शक्तिप्रहेण एकैवेति* । एवकारेण प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्तिव्यवच्छेदः ।

ननु 'घटेन' इत्यादिमूलेन समानयुक्त्या पदस्फोटवाक्यस्फोटयोर्व्यवस्थापनसङ्गतम्, पदस्फोटासिद्धौ पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धेस्तादृशार्थबोधकत्वं वाक्येन सिध्यतीति कथं वाक्यस्फोटस्य व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण मूलस्य 'घटेन' इत्यादौ पदस्फोटसाधकत्वम्पदस्फोटसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वाक्यस्फोटस्यापि सिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमित्याशयेनाह—*वंस्तुत इति* । *व्यवस्थिताविति* । यत्र हरेऽवेत्यादौ पदविभागसम्मोहः, तत्रैव वाक्यस्य शक्तिरिति न, किन्त्वसम्मोहस्थलेऽपीति व्यवस्था । *अन्यथेति* । एवमनङ्गीकारेऽसम्मोहस्थले पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधस्वीकार इत्यर्थः । *तादृशव्युत्पत्तिरहितस्य* । वाक्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्य । एतेनैतादृशसमुदायस्य बोधकत्वज्ञानं यस्य भ्रान्तस्य तस्य बोधो भवत्येवेति सूचितम् । प्रामाणिकानान्त्वेतादृशस्थले समुदायशक्तिज्ञानाभावात् घटकर्मकानयनमिति बोधः । समुदायशक्त्यस्वीकारेऽत्रापि पदार्थोपस्थितिसत्त्वाच्चादृशबोधापत्तिरिति भावः ।

ननु तात्पर्यज्ञानरूपसहकारिकारणान्तराभावात्तापत्तिरत आह—*घटमानयेत्यादि* ।

सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च । तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरं कर्मत्ववाचकविभक्तेस्ततो धातोस्तत आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्थ्यकारणभावज्ञानवतो बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेत् ? तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः ।

घटादिपदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्थ्यकारणभावस्येव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् । अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्द-

दर्पणः

ननु शाब्दबोधकारणार्थतात्पर्यज्ञानरूपसहकार्यन्तराभावादेव न बोधोऽत आह-
सत्यपीति । *बोधाभावादिति* । तादृशबोधाभावादित्यर्थः । तथाच पदाभावात् कार्याभावस्तस्य तद्धेतुतया वाक्यशक्तिरावश्यकंति भावः । एतेन व्यतिरेकसहकार-
कारणताप्राहकः प्रदर्शितः । अन्वयं प्रदर्शयन् वाक्यशक्तिं व्यवस्थापयति-***तत्रैवेति***
घटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः । बोधादित्यनेन स्वरूपसतो हेतुत्वव्यवच्छेदः । तादृशसाक्षा-
द्भिष्टबोधहेतुत्वस्यैवात्मनस्ते वाक्यशक्तिस्तेनाकाङ्क्षाशक्तिरिति परिभाषाभेदेऽपि
वाक्यस्फोटसिद्धिर्निरावाधेत्याशेषनाह-***तर्हीति*** ॥

ननु शाब्दबोधे हेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तित्वम् । तत्तु पद एव, न वाक्ये ।
तत्रिष्टबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकत्वात् आह-***अर्थोपस्थापकेति*** ॥ *शब्द-
वृत्तीति* । शब्दनिष्ठं यद्बोधकारणत्वमित्यर्थः । तथा चोपस्थितौ शाब्दहेतुत्वनिवेशे
एतत्कल्पे प्रयोजनाभावेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेऽपि शक्तित्वाऽक्षतेः ।
बोधकशब्दस्य शब्दत्वेन निवेशाच्चाऽपभ्रंशस्यापि संग्रह इति भावः ।

ननु वाक्यशक्तिवादिमते संसर्गरूपवान्यार्थस्य नानात्वात्तद्धेदेन शक्त्यानन्त्यम् ।
किञ्च पदवृत्त्या वाक्यशक्तिं विनाऽपि वाक्यार्थबोधजननाद्वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्धेतु-
तायां व्यभिचारः । अखण्डवान्यपक्षस्तु नेदानां प्रकान्तः । कार्यतावच्छेदकऽव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशेन तद्वारणेऽप्यनुपस्थितसंसर्गे वाक्यशक्तिग्रहेः शाब्दबोधात् प्रागस-
म्भवीति कथं तस्य कारणतेति चेत् ? सत्यम् । संसर्गस्य विशिष्यानुपस्थितावपि
तदादिवत् कारकविभक्तिविशिष्टधानुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सामान्यत-
स्तद्ग्रहणत् तात्पर्यग्रहस्य त्वयाऽप्येवमेव वाच्यत्वात् । अनन्तरं पदविशेषसमभि-
व्याहारेण तात्पर्यवशात् संसर्गविशेषेण तत्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानम् । नापि संस-
सर्गाऽऽनन्त्यप्रयुक्तदास्त्यानन्त्यम् । सम्यन्धत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वात्, तत्पदघटित-
समभिव्याहारस्य नियामकताप्युभयोः समवेति तन्नतनिष्कर्षः ।

परीक्षा

ननु तात्पर्यज्ञानसत्त्वेऽपि विलक्षणं किञ्चित्कारणद्वन्द्वव्यते, तद्भावाच्चादृशबोधा-
भाव इत्याशयेन कारणं दर्शयति-***नर्चयेत्यदिना*** ।

घटादिपदार्थबोधे इति । अस्य त्वयेत्यादिः । *रूपनादिति* । तादृशस-
मभिव्याहार एवाकाङ्क्षेति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ वाक्यस्फोटस्य स्फुटं
सिद्धिरिति भावः । *शब्दवृत्तीति* । अत्र शब्दपदम्पदबोधात्मकशब्दमाप्रयम् । त-

वृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् । विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः । विवेचितञ्चैतद् भूषणे ।

दर्पणः

ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति* । *पदद्*—वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् । युक्तिमेवाह—*विषयतेति* । शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनुपज्ज्यते । *लाघवेनेति* । अन्यथा घटपदशक्तिमविदुपस्तत्पदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन घटवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरस्तत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः ।

ननु घटपदत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टाया हेतुताया अवश्यवाच्यतया तत एवानतिप्रसङ्गे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावोऽत्र आह—*विवेचितं चैतदिति* । पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावेपु वृत्तिप्रवेशमपेक्ष्य उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्रीकुक्षौ प्रवेश उचितः, तथा सति समावाये-

परीक्षा

ब्दनिष्ठं यज्ज्ञानकारणत्वन्तस्यैवेत्यर्थः । *युक्तमिति* । वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वकल्पनं युक्तमित्यर्थः । *शाब्दबोधमात्र इति* । अत्र मात्रपदङ्गात्स्नं पदजन्ये वाक्यजन्ये चेत्यर्थः । रामठपदे छिन्नापदे च शक्तिज्ञानवतो 'रामठनीयमप्रोक्तं छिन्नापुष्टिकरी स्मृता' इति वाक्याद्बोधात्तच्छून्यस्य चाबोधादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यमिति कार्यकारणभावानन्त्यमिति शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानत्वेन कारणतेत्येकविधयैव कार्यकारणभावः कल्प्यः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनेन पदार्थवाक्याथनिष्ठो बोधनिष्ठकार्यताया अवच्छेदकसम्बन्धः प्रदर्शितः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । अस्य स्वविषयवृत्तिरूपकत्वद्वाराणतावच्छेदकसम्बन्धत्वम् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेस्तु विषयतैव कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः ।

नचैवमपि यत्किञ्चित्पदशक्तिज्ञानतो घटपदवृत्तिमविदुपो घटपदाद् घटत्वविशिष्टविषयकबोधापत्तिरिति विशेषतो घटत्वादिविशिष्टविषयकशाब्दबोधे घटादिपदवृत्तिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितित्वेन कारणतेत्येवंविधः कार्यकारणभावोऽप्यावश्यकः ; इति विशेषकार्यकारणभावेनैवोपपत्तौ सामान्यकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । कार्यभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नाभावे विशेषाभावाकृतस्य कारणत्वकल्पने गौरवमिति सामान्याभावस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमित्याशयेन सामान्यकार्यकारणभावस्य प्रदर्शनादित्याशयेनाह—*विवेचितमिति* ।

दर्पणः

नाकाशस्य जनकृतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणाय विषयतया शाब्दमा-
मान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च संसर्गस्य शाब्दे भाना-
नुरोधेन संसर्गोऽपि वृत्तिरूपनावश्यकम् । तथा च पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य
बोध इति न विशेष्यविशेषणव्यत्यासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानम् । पदोपस्थिता-
नामेव संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादिति वृत्तिज्ञानस्येति यथाधुतार्थक्रमेव तत्र
विवेचितम् ।

वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदं यथाधुतार्थक्रमेव । वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरमनुपपत्तविषयता-
सम्बन्धेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधरूपधट्टबोधोर्धोयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा
वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितं च शाब्दबोधत्वेन तस्मिन्स्तेन तद्वेतुत्वासम्भवेन वाक्य-
शक्तेर्गर्भत्वावादिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—पदजन्यपदार्थोपस्थितिमन्तरेण शाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोप-
स्थितेः शाब्दबोधे हेतुतेति तावन्निर्वादात् । पदस्य च प्रकृत्याघातमकृत्याऽर्थं सम्ब-
न्धं विना तदुपस्थापकत्वामम्भवात्तस्मिन् वृत्त्यात्मकसम्बन्धोप्यावश्यक एव, न तु
तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य; तत्समूह्यरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थं सः । तं विनाऽपि
तेभ्य आकाङ्क्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः । एकपदार्थविशिष्टारप-
दार्थशाब्दत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् ।

यत्तु—लाववाद् वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वमेव वाक्यशक्तौ
प्रमाणमिति चेत् ? न । स्वातन्त्र्येण तद्वेतुत्वस्यैवामिद्वेः । तथाहि—तादृशकार्यकार-
णभावे वृत्तित्वेन पदवृत्तेर्निर्देशः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिसामान्यस्य ? । न ताव-
दाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैवाम्युपगमात् । न द्वितीयः ।
वाक्यवृत्तेस्ततः प्रागसिद्धेः । अत एव न तृतीयः । किञ्च तत्र मते वाक्यशक्तिजन्यो-
पस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिन्स्तद्विषयत्वामम्भवादपि नोक्तरीतिः साधाय-
सी । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं, यदा कदाचि
द्विवरणादिना घटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिदशायां घटमानयेति वाक्यश-
क्तिमविद्रुप आकाङ्क्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् ।

यदपि समभिध्याहाररूपाकाङ्क्षैव वाक्यमिति । तदपि न । तथा सति घटोया-
कर्मतत्यादिबोधे घटमानयेति वाक्यं साकाङ्क्षं, निराकाङ्क्षं च घटः कर्मत्वमिति सर्व-
सिद्धव्यवहारानुपपत्तिः । पदयोः समभिध्याहार इति चेत् पदशोवाक्यमिति व्यवहार-
प्रसङ्गचेति समभिध्याहृतपदानामेव वाक्यत्वमुपगन्तव्यम् । तथाच—समभिध्याहा-
रस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि वाक्यस्य तत्त्वं दुरसपादमेति च वाक्यशक्तिसिद्धिः ।
समभिध्याहारनिष्ठबोधजनकत्वप्रहवतो बोधात्तज्ज्ञानं हेतुरित्यपि रिक्तं वचः । अन्व-
यव्यतिरेकाम्यां समभिध्याहारज्ञानस्यैव शाब्दार्थहेतुत्वेन तन्निष्ठबोधजनकत्वज्ञानस्य
हेतुताया एवाभावात् । न च तदपि सम्भवति । शाब्दबोधात् प्राक् संसर्गस्यैवानुप-
स्थितेः । सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेण भानार्थं तात्पर्यज्ञानाद्यपेक्षणे च
मूलशैथिल्यात् वाक्यशक्तेरैवासिद्ध्यापत्तिः । वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधात् प्राक्
तदुपस्थित्यन्युपगमे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनन्तरं शाब्दबोधाभ्युपगमे वा शा-
ब्दप्रामाण्यभङ्गापत्तिः । अनधिगतार्थप्रहकारणस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव सूत्रवृत्ता

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्ति इत्याशङ्क्याह—
 अर्थ इति ॥ वाक्यस्येति शेषः । वाक्यस्य वाक्यार्थं विशिष्य
 शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहास-
 म्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता; अन्वयांशे वाऽज्ञातोपयुज्यत
 इति कुञ्जशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत

दर्पणः

“कृत्तद्धितसमासाश्च” (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं कृतम् । वाक्यशक्तौ
 तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । “सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः” इति कणादोक्तैर्वाक्यशक्ति-
 ग्राहकानुशासनादेरभावेन तद्ग्रहाऽसम्भवाच्चेति वाक्यस्फोट आपातरमणीय एवेति ।
 पूर्वोक्तशक्तिग्रहप्रकारस्य दोषित्यं मनसि निधाय तस्मिन् प्रकारान्तरं वस्तुमग्रिम
 ग्रन्थ इत्याशयेनाह—*नन्विति* ॥ *अपूर्वत्वात्*—शाब्दबोधोधात् प्रागनुपस्थितत्वात् ।

ननु शाब्दबोधोधात् पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिग्रहः मुलभ एवेति,
 पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति—*पद एवेति* । पदानामेवान्वि-
 तपदार्थं शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञानम्, अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थि-
 तौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्या-
 द्याकारा । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् । विशेष-
 परूपेण भाने त्वमादिपदसमभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम् । पद-
 वृत्तिविषयत्वात् । अशक्यस्यापि भानेऽनिप्रसङ्गात् । न चैवं घटमानयेत्यत्रेतरान्वितं
 कर्मत्वमितिरीत्यानेकधा संसर्गस्य भानापचित्तत्तत्पदेभ्यस्तथार्थोपस्थितावप्याका-
 ङ्क्षावशादिकथं च तद्भानसम्भवात् ।

नचाकाङ्क्षायास्तद्भाननियामकत्वावश्यकत्वे तत्र वृत्तिकल्पनाऽपार्थेति वाच्यम्, ।
 अशक्यभानभियैव तदभ्युपगमात् । तथाच पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न
 वाक्यशक्तिः । पदत्वापेक्षया वाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतम् । तथाचान्विताभिधान-
 मतेऽपि पदे वाक्यार्थशक्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः ॥ *ज्ञातेति* ॥ पदार्थानां
 प्रागुपस्थित्या तत्र पदार्थशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः । *अज्ञातैवेति* । वृत्त्वभ्युप-
 परीक्षा

अपूर्वत्वात्—शाब्दबोधोधात्प्रागनुपस्थितत्वात् । *इति पक्ष इति* । पदानाम-
 न्वितपदार्थं शक्तिः । अन्वयश्च—सामान्यरूपेणैव भासते । अत एव घटादिपदादन्वितो
 घट इत्याद्यनुपस्थितौ किमन्वितोऽयमिति विशेषाकाङ्क्षा दृश्यते इति तन्मतम् ।
 वस्तुतस्तत्र युक्तम् । ‘घटमानय’ इत्यादि वाक्याद् घटकर्मकमानयनमित्याद्याकारको
 बोध एव नुभवसिद्धो । ननु घटाद्यंशे इतरान्वितत्वस्य भानमिति सम्प्रदायात् ।

परन्तु परस्य मतमाश्रित्य दृष्टान्ततयोपन्यास इति । *ज्ञातेति* । पदार्थानामप्रागु-
 पस्थितत्वात्तदंशे पदशक्तिज्ञानस्य सम्भवादिति भावः । *कुञ्जशक्तिवाद इति* । यथा
 ‘हरिद्रायां नद्याङ्गोपः’ इति वाक्यध्रवणोत्तरन्नदीपदसमभिव्याहाराद्धरिद्रापदस्य नदी-
 विशेषपरत्वनिर्णये तत्सम्बन्धित्वेन पूर्वज्ञातवीरविशेषणप्रत्ययः, तथा संसर्गंशे वाक्य-
 स्य शक्तिरज्ञातैव तद्भानोपयोगिनीति भावः । *वाक्यस्य शक्तिरिति* । वाक्यनिष्ठा

वापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

दर्पणः

व्यवहारेण पूर्वं वाक्य एव शक्तिग्रहेण तस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वाऽवधारणात्तादृशवृत्तेश्च स्वाश्रयविषयकत्वस्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्येदानीन्ततः वाक्यज्ञानेऽप्यक्षतत्वाच्च वृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुतायां व्यभिचारः । मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेरनपक्षणाच्च नोक्तदोषावसर इति भावः ।

ननु तर्हि पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तिरत आह—*आवापोद्वापाभ्यामिति* । आनयनाऽपसारणाभ्यामेकपदोपादानापरापदानुपादानाभ्यामित्यर्थः । *तद्ग्रहः* । प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । तथा च प्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येनाकाङ्क्षादिवशात् पदाद्वाक्यार्थशाब्दबोधस्तदा पदस्फोटो, यदा तु तन्निरपेक्षैव सा बोधं जनयति, तदा वाक्यस्फोट इति मतद्वयं पर्यवस्यतीति भावः ।

केचित्तु—उपस्थिताः पदार्थास्तदुपस्थितिर्वा शाब्दबोधहेतुर्नतु पदज्ञानमपि । तद्विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् । तदुक्तम् ।

पश्यतः श्वेतमारूपं हेपाशब्दं च शण्वतः ।

सुरविधेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥ इति ॥

तन्न । शब्दं विना जायमानस्य घटादिचाक्षुषस्यापि शाब्दत्वापत्तेः । तत्र पदयामि, न शाब्दयामीत्यनुव्यवसायाच्च शाब्दत्वं यदि, तदा प्रकृतेऽपि समम् । उक्तप्रतीतेरनुमानेनैव निर्वाहात् । तत्र शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेत्यादि स्वयमूढम् ॥ ६६ ॥

परीक्षा

शक्तिग्रहः । अयम्भावः—शक्तिविशिष्टनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुरिति पूर्वं ज्ञाता या शक्तिस्तस्याः स्वाश्रयशब्दविषयकत्व, स्वाश्रयशब्दविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । इदानीन्तद्वाच्यताज्ञानेऽपि सत्त्वाच्चवृत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतायां व्यभिचार इति ।

नन्वेवंपदस्फोटपक्षो निरालम्बन एव स्यादत आह—*आवापोद्वापाभ्यामिति* । सङ्ग्रहत्यागाभ्यामित्यर्थः । *तद्ग्रहः*—प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः । एवञ्च प्रत्येकपदशक्तिज्ञानजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थित्यनन्तरं तत्सहकृताकाङ्क्षा ; ज्ञानादिना शाब्दबोधस्तदा पदस्फोट इति व्यवहारो, यदा तु तन्निरपेक्षवाक्यज्ञानमात्रेण वाक्यार्थबोधस्तदा वाक्यस्फोट इति व्यवहारः ।

यत्पर्याय्याहारवादिन आहुः—शब्दज्ञानश्च शाब्दबोधहेतुरर्थोपस्थितिमात्रेण यत्र शाब्दबोधस्तत्र व्यभिचारात् । अत एव—

पश्यतः श्वेतमारूपं हेपां शब्दञ्च शण्वतः ।

सुरविधेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

इति वृद्धाः । एवञ्च पदस्फोटादिबिचार आपातरमगीय एतेति, तत्तुच्छम् । शब्दं विना जायमानज्ञानस्य शाब्दबोधपदव्यवहारव्यवत्वे चाक्षुषज्ञानस्यापि शाब्दत्वापत्तेः । तत्र पदयामीत्येवानुव्यवसायोः ननु शाब्दयामिति । तस्य न शाब्दत्वमिति चेत्तदा प्रकृतेऽपि यत्र मनसा पदार्थोपस्थितिमात्रम्, तत्र जानामीत्येवानुव्यवसायाच्च शा-

इयमेव मीमांसकानां वेदान्तकदेशिनां च गतिरित्याह—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥

भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥३७॥

भाट्टा इति । तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम् । ननुक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् , उत्पत्तेरभिव्यक्तैर्देवैकदाऽसम्भवेन उत्पन्नानामभिव्यक्तानां वर्णसमूहरूपद्वयानासम्भवात् । तथा च सुतरां तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भव इति चेद् ? न ।

दर्पणः

उपलक्षणमिति । त्वन्मते, 'गभीरायां नद्यां घोष' इत्यादौ प्रत्येकपदशक्त्या स्वशाक्यसम्बन्धरूपलक्षणया योक्तद्विदाऽभोषितत्वायान्वयबोधोऽसम्भवात्, स्वरोध्य-सम्बन्धस्य लक्षणत्वान्युपगमेन वाक्यार्थमात्रे वाक्यलक्षणाङ्गीकारादिति भावः । *पक्षद्वयमिति* । पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितं स्फोटद्वयमित्यर्थः । अनुपपत्तिमेवाह— *उत्पन्नानामिति* । वर्णानित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोच्चरोत्पन्नगुणनादयत्वादेकदाऽवस्थानासम्भवः । तन्नित्यतावादिमते त्वाह—*अभिव्यक्तानामिति* । वर्णां नित्याः, किन्तु तदभिव्यक्तिरेवानित्या । वर्णात्पादरूपेणान्याभिमतानामेव कण्ठाद्यभिवातादीनां तदभिव्यक्तत्वाभ्युपगमात् । तथाचाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतया स्वोच्चरोत्पन्नगुणनादयत्वाविशेषात् । क्षणिकत्वाच्चद्विदिष्ट-वर्णानामपि युगपदवस्थानासम्भव एवेत्यर्थः ।

नन्यस्तु वर्णानां युगपदनवस्थानं, किमस्माद्धमनिष्टमत आह—*वर्णसमूहेति* । वाक्यस्फोटकल्पेऽपि तदाह—*तथा चेति* । *ज्ञानासम्भव इतीति* । आशुविना-

परीक्षा

द्वयबोध इति । उक्तस्थले 'देवतोऽश्वो धायति' इति बुद्धिस्त्वनुमितिरूपेणेति बोध्यम् ॥६६॥

इयमेव । स्फोटस्वीकाररूपैव । अयमभावः—तन्मते स्वरोध्यसम्बन्धो लक्षणा । 'देविष्ठायाग्रघाद्घोष' इत्यादिवाक्यं यत्र प्रयुज्यते; तत्र देविष्ठाभिन्नदोर्तारवृत्तिर्घोष इति बोधो भवति । तस्य प्रत्येकपदशक्त्या शक्यसम्बन्धरूपलक्षणया योपपत्तिर्न सम्भवति । शब्दस्याशुविनाशितया पदज्ञानस्यवासंभवादिति स्फोटस्य स्वीकार आ-दयक इति । *ये*—भाट्टाः । अविदुरित्यत्रान्वयः । *लक्षणाया इति* । वाक्यार्थे वाक्य-स्य समुदायात्मन्यस्य शक्यभावोच्चद्विपयकबोधोपपत्तये वा लक्षणाऽङ्गीक्रियते, तस्या इत्यर्थः । *पक्षद्वयम्*—पदवाक्यभेदेन स्फोटद्वयम् । *उत्पत्तेरिति* । वर्णानामनि-त्यत्ववादिमतेनेदम् । तन्मते योग्यविभुविशेषगुणानां योग्यताभावात्स्वोच्चरोत्प-न्नगुणनादयत्वाच्चैकदावस्थानासम्भवः । वर्णानित्यतावादिमताभिप्रायेणाह—*अ-भिव्यक्तेरिति* । तन्मते वर्णां नित्याः, तेषामभिव्यक्तिरित्यन्वित्या । सा च वर्णात्पा-दरूपेण पराभिमतयाः कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुर्मयोगादिषट्त्रासामर्षतया शाय-ते । पराभिभव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणात्मन्युच्चरोत्पत्त्याऽसम्भव इति । *अभिव्यक्त्यवगंसमूहरूपपदज्ञानासम्भवादिति* । वर्णां नित्या पराभिव्यक्तिस्तु

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित-
पूर्ववर्णवत्त्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं
तस्मिन् क्षुद्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्यैव वाक्यत्वस्यापि
सुग्रहत्वात् ॥ ६७ ॥

* इति पदवाक्यस्फोटनिर्णयः *

दर्पणः

दिनां क्रमिकाणां मेलकाऽसम्भवाद्दन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा
पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां वाऽवस्थानासम्भवेन तत्समूहरूपपदस्य वाक्यस्य
वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवेन तत्रोक्तशक्ति-
ग्रहस्य गगनकुसुमायमानत्वादित्यखण्डलार्थः ।

अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते—*उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति* । *अव्यवहितोत्तरेति* ।
एतन्नये वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकाल-
वृत्तित्वादव्यवस्थापत्या स्वस्वाभिव्यक्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तदारो-
पादेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । अत एव तत्रोपस्थितेर्विशेषणतया निवेशः ।
तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम् । अव्यवहितत्वं च—स्वर्चसानधिकरणक्षणसम्बन्धि-
त्वम् । तेन 'घटित, घट' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणक्षणध्वंसा-
धिकरणसमयोत्पत्तिकृत्वम् । तेन, 'पिब, मधु, शीघ्रम्' इत्यादौ न शीघ्रभागस्य पद-
त्वम् । अन्यनिरूपिताव्यवधानादेरन्यसम्बन्धत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचायकतया प्रवे-
शाच्चाननुगमराज्ञाऽपि । उत्तरोत्तरवर्णोपस्थितेः पूर्वपूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसम-
यसम्बन्धित्वात्तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसम्बन्धेन तद्वत्त्वमविकल्पम् ।
इत्थञ्च पूर्वपूर्ववर्णोऽशोऽलौकिकस्य चरमवर्णोऽशो लौकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवाच्चत्वाच्च
बोधकत्वरूपदाकतेः सुग्रहत्वादुक्तपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निरावापेति भावः ॥ ६७ ॥

इति भूपणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

परीक्षा

तेषामनित्येति पक्षालम्बेन समाधत्ते—*उत्तरवर्णोत्त्यादिना* । एतन्मते वर्णानाप्रित्य-
त्वात्सर्वेषामेव वर्णानां स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तितानुपूर्व्यसम्भव इत्यभिव्यक्ति-
गतपौर्वापर्यमादायाभिव्यङ्ग्येष्वातोपितः क्रमः । अत एवाभिव्यक्ता वर्णा बोधका
इति व्यवहारः । उपस्थितानामव्यवहितोत्तरत्वज्ञाव्यवहिते सत्युत्तरत्वम् । अव्य-
वहितत्वं च—स्वर्चसानधिकरणक्षणवृत्तित्वम् । उत्तरत्वं च—स्वाधिकरणक्षणध्वं-
साधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वम् । एवञ्चोत्तरवर्णे पूर्ववर्णवैशिष्ट्यमुत्स्या व्यवहि-
तोत्तरत्वसम्बन्धेन स्वाभिव्यक्तिविशिष्टाभिव्यक्तिविषयत्वसम्बन्धेन । एयन्प्रथमवर्ण-
विशिष्टद्वितीयवर्णवैशिष्ट्यं तृतीयवर्ण इति क्रमेण चरमवर्णप्रत्यक्षम् । तदनन्तरं चरम-
वर्णाद्ये लाकिकमन्यवर्णाद्ये त्वलौकिकमिति । पदवाक्यप्रत्यक्षस्य संभव इति ॥ ६७ ॥

इति सत्खण्डपदवाक्यस्फोटविवरणम् ॥ १४ ॥

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पञ्चतीत्यादीं न वर्णाः । नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः ।
दृष्टान्तव्याजेनाह—*वर्णेष्विति* ॥ एकारौकारलृकारऋकारादिवर्ण-
ेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः । क्वचिदित्येव पाठः ।
एवं वाक्येऽप्याह—*वाक्यादिति* ॥ पदानामपि वाक्याद्विवेको =
भेदो नास्तीत्यर्थः ।

अयम्भावः—वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः । अनन्तव-

दुर्पणः

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* । अखण्ड-
स्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । *अखण्डेति* । पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावय-
वस्त्वम् । वर्णानामावयवावटितत्वस्यापि साधयिष्यतेति त्वाद्वाह—*दृष्टान्तेति* ।
दृष्टान्तवाक्यस्यैवादिधटितत्वनिश्चयेन तदभावात् कथं वर्णेष्वित्यादेस्तत्त्वमित्याशङ्क्य
यथाशब्दान्तभावेण मूलं व्याचष्टे—*यथेति* । *इवेतीति* । अवयवा इवेत्यर्थः । तथा
च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति । 'विचिरं पृथग्भावं' इति प्रत्युपसृष्टयत्र-
न्तभावसाधनप्रविशेषशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—*भेद इति* ।

ननु पदादिप्रतीती तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदपत्त्वमत आह—
अयम्भाव इति ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ व्याख्यातार्थम् । एकाररूपव्यञ्ज्येण स्पष्ट-
यति—*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* ॥ अनेकेत्यर्थः ॥ ननु 'ककारो, गकार' इति प्रती-
तिरेव वर्णरूपेण मानम् । यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वेन वाऽभिमतवायुसं-
योगविशेषाः भिव्यक्तस्फोटे एव क्त्वादिना ऋदृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यन्ते,
तदापि 'उत्पन्नः, ककारः नष्टः ककारः' इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । स्फोटाप्रतिरिक्तकका-
रादीनां त्वयाऽनभ्युपगमात् । तस्य च नित्यत्वात् । व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तद्विष-

परीक्षा

अवसरस्य सङ्गित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* । अखण्डत्वम्—अवयवापत्ति-
त्वम् । वर्णानामप्यवयवत्वन्यत्वं साधयितुमिष्टमित्याशयेन व्याजयदम् । ननु पदपरादि-
पदप्रत्यये धटपदादीनामनुभूयमानत्वात्कथं वर्णानामसत्त्वं प्रतिपादयतीत्यतस्तत्परा-
यति—*अयम्भाव इत्यादिना* । *अनन्तेति*—अनेकेत्यर्थः । ननु करोति गच्छतीत्यादी

र्णकल्पने मानाभावात् । तच्चद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तच्चद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया चाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात् । स्पष्टं हि भामत्याम्—“तार-
त्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते” इत्युक्तं देवताधिकरणे ।

नचैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्य-
म् । प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

यत्वे सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह—*तच्चद्वर्णोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति—*वर्णजनकताया इत्यादि* । तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटंश्वे आद्याचारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुपपत्तिरतिरिक्तकारादिवर्णसाधिका । नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा । ‘सोऽर्थं क’ इत्यभेदतत्प्रत्यभिज्ञारूपबाधकस-
त्त्वेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वात् । नाऽपि सुखादीनां नित्यतापत्तिः । तत्राकारस्य स्वोत्-
रवर्तियोग्यात्मकविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः ॥ *भामत्याम्* । तत्रामर-
वाचस्पतिग्रन्थे ॥ *आरोप्यते इतीति* ॥ एतदनुसंधेनैवादायेति पद्मारोपपरतया
व्याख्यातम् ॥ मतान्तरन्तु वक्ष्यते ॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवाश्वं । कण्ठतालवाद्यभिवातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः ।
समवायस्यानारोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे लाचवात् । तथाहि संयोगस्यैव काया-
त्मकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ समाधत्ते—*प्रत्यक्षेति* ॥ अयमाशयः—कादिवर्णानामुत्स-

परीक्षा

ककारो गकार इति विलक्षणप्रतीतिसत्त्वात्कथमसत्त्वमत आह—*तद्वर्णवत्वमिति* ।
अवच्छेदकमिति । एतेन वैजात्ये प्रमाणदर्शितम् । एवमप्रकारेण सिद्धं यद्वैजात्यं
तस्य समवायसम्बन्धेन स्फोटे आरोपात्ककारादिविषयकविलक्षणप्रतीतिनिर्वाहः । न
घोत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वम् । सोऽर्थं ककार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञया
विरोधेन तस्याः प्रतीतिर्भ्रमत्वात् । अभिव्यञ्जकगतोत्पत्तिविनाशाधारोपेण तस्या उप-
पत्तेश्च । एवञ्च व्यञ्जकधर्माः स्फोटे आरोप्यन्ते । व्यञ्जकनिष्ठं वैजात्यमेव परम्परासम्बन्ध-
न कत्वादिकमिति सिद्धम् । *भामत्यामिति* । भामतीनामके वाचस्पतिनिर्मिते ग्रन्थे

वायुसंयोग एवेति । कण्ठतालवाद्यभिवातजनकवायुसंयोग इत्यर्थः । अनारोपि-
तधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वव्युत्पत्तौनापेक्षया आरोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्ववर्गाव-
मितिभावः । वाचकविषयकं धावणप्रत्यक्षमनुभवमिदम् । यदि वायुसंयोग एव वाचकः
स्यात्तदा तस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षन्न स्यात् । स्फोटन्तु पदं वाक्यं वा दृशोमीत्यनुभवा-
त्प्रत्यक्षमेव । भवन्मते कथं कत्वादिप्रत्यक्षन्तस्याभिव्यञ्जकधर्मत्वस्य भवतीत्युक्तत्वा-
दिति वाच्यम् । मुरभिचन्द्रनमिति प्रत्यक्षे षड्युयोग्यस्यापि सौरभस्य भानवच्छ्रव-
णायोग्यस्याभिव्यञ्जकधर्मस्य धावणप्रत्यक्षे आरोपात्मके भानमम्भवात्तस्याः प्रती-
तेः । ममवायसम्बन्धावच्छिन्नस्त्वादिप्रकारकत्वे भ्रमत्वम् । यदि स्वाध्यायभिव्यङ्ग्यत्व-
स्परम्परासम्बन्धस्य ‘लोहितः स्फटिकः’ इति प्रतीतेर्वाप्युक्तमुसद्धिधाने जायमानाया
अनुभविमिदत्त्वेन प्रकारतावच्छेदकत्वमस्तीत्याशयेन दूषयति—*प्रत्यक्षमित्यादिना* ।

तथाच वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिद्ध्यति । एतेन गौस्तियादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्त्वित्यपास्तम् । तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् ।

यत्तु—वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्शवोधापत्तिः । समुदा-

दर्पणः

योगात्मकत्वेऽतीन्द्रियतापत्तिः । न च सेष्टा, अनुभवविरोधात् । नचोक्तकृत्यस्यातीन्द्रियधर्मत्वेन कथं साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम् । मुरभिवन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुर्योग्यस्यापि सौरभादेद्वाक्षुपविषयत्ववत्तस्यापि श्रोत्रयाज्ञत्वसम्भवात् । विषयवाधेन परं स्फोटांशो कत्वमितिप्रतीतिभ्रान्तिव्यतिरेकत्वमिति ।

अन्ये तु—कादिप्रतीतिर्यदि स्फोटांशे कत्वादिकं समवायेनावगाहेत्, तदा तस्याऽभ्रान्तत्वसम्भवात्, किन्तु स्वाश्रयाऽभिव्यक्त्यवत्वसम्बन्धेनैव तदंशे वैजात्यम् । न च स्वाश्रयाऽभिव्यक्त्यवत्वस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाभावः । कादिप्रतीतिरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि सम्बन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिकः' इति युद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य सम्बन्धतामानन्दति । न च समवायविषयेव सा भ्रान्तिः । यथा-कथञ्चित् तत्प्रतीतेः प्रमात्त्वोपपत्तौ भ्रमत्वरूपनाया अन्याव्यत्वात्, अधिकमप्ये वक्ष्यत इत्याहुः ।

उपसंहरति—*तथा चेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहस्य रूपत्वे उच्चरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वग्रहाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मद्ग्रये नास्तौत्याह—*तदेवेदमित्यादि* ॥ तद्व्यक्त्यभेदावगाहिपदाविशेष्यकरप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उच्चरीत्या कथञ्चित्-च्छक्तिग्रहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिदुष्परिहरैवेति भावः ।

एतेनेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *अनुभवादिति* ॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरपराहत्वमिति भावः ॥ *तेषाम्*—*नाकारादिवर्णानाम्* ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगा-

परीक्षा

तथा च । वर्णानामनङ्गीकारे वायुसंयोगानां वाचकत्वे च । *अखण्ड इति* । अस्मिन् पदे वर्णानामनावदयकत्वेनाखण्ड इत्यर्थः । स तेन प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या नित्यत्वेन सिद्धस्यारितिकस्य स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन अनुभवादिति । एतेन स्फोट एव प्रमाणाभावेन तस्य वाचकत्वं दूरत एव निरस्तमिति ध्वनितम् । *तेषाम्* । ककारादिवर्णानाम् । कत्वादिप्रकारप्रतीतिविषयकादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वस्वीकारादिति भावः ।

कथं तस्मिन् स्फोटेनाथनप्रकारन्ययितुं तन्मतमुपन्यस्यति—*परिचयि* । वर्णानाम्प्रत्येकं वाचकत्वं समुदायभावमापन्नानां चेति पिच्छत्वात् न्ययति—*वर्णानामिति* । द्वितीये भाह—*समुदायस्येति* । क्रमवत्येऽपि स्थिरत्वे ज्ञानसंभवः स्यादत भाह—

यस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसम्भाव्यमेव । पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारेणैकदा समूहालम्बनरूपस-

दर्पणः

दिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः । क्रमिकागामपि स्यायिनां सहावस्थानादुक्तम्—*आशुतरोति* ॥ तृतीयक्षगवृत्तिञ्चंसप्रतियोगिनामित्यर्थः । आशुतरोविनाशिनां सहोत्पन्नानां समुदायसम्भवादुक्तम्—*क्रमवतामिति* ॥ *असम्भाव्यमेवेति* ॥ प्रत्यये तादात्म्येन विषयस्य हेतुतया समूहरूपविषयस्यैवाऽभावादिति भावः ॥

पूर्वपूर्वेति ॥ ननु वर्णानित्यतावादिमते तृतीयक्षगवृत्तिञ्चंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासम्भवः । तथाहि—कादिप्रतीतिः ककारादौ विशेषगतया कादित्वमवगाहते । विशिष्टबुद्धौ विशेषगज्ञानस्य हेतुतया ककाराद्युत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे निर्विकल्पकमभ्युपेत्य तृतीयक्षणे विशिष्टज्ञानं वाच्यम् । तत्र न सम्भवति ।

सम्बद्धं वर्तमानं च दृश्यते चक्षुरादिना ।

इति वृद्धोक्तेः । प्रत्यये विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुतया तृतीयक्षणे तद्वर्णरूपविषयस्याभावात् । न च ककाराद्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नकत्वादिस्मृत्यैव द्वितीयक्षणे एव स विकल्पसम्भव इति वाच्यम् । एवमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरुत्पत्त्यादत्त्वादिति चेद् ?

अत्र वदन्ति । संसारस्यानादितया बालस्य स्तनपानप्रवृत्तिहेतुत्वेषाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्मृतेः सम्भवाच्च तदनुपपत्तिः । ककाराद्युत्पत्त्यनन्तरं ककाराद्यगकारवृत्तिविशिष्टबुद्धेरव च तादृशकल्पने मानमिति ।

अन्ये तु प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वसामानाधिकरण्य स्वाध्यवहितपूर्ववृत्तित्व उभयसम्बन्धेन यदि सामान्यतस्तादृशविशेषगुणस्य कारणता स्यात्तदा ककारादिप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः प्रसज्येतापि, सैव न । अन्तिमशब्द-

परीक्षा

आशुतरोत्पन्नानामिति । आशुतरोत्पन्नानाम्—तृतीयक्षगवृत्तिञ्चंसप्रतियोगिनां तादृशानामप्येकक्षणोत्पन्नानाम्पुरजमृदद्गर्वाणादिशब्दानाम्प्रत्यक्षमित्यनुभवसिद्धत्वादुक्तम्—*क्रमवतामिति* । *ज्ञानमसम्भाव्यमेवेति* । विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षप्रति तादात्म्यसम्बन्धेन विषयस्य कारणतया विषयस्यैवासत्त्वं प्रत्यक्षासम्भवादिति भावः । परोक्तनूपपत्ति—*पूर्वपूर्वेति* । ननु प्रत्यये विषयस्य कार्यसहभावेन कारणत्वम् । किञ्च विशिष्टबुद्धिप्रति विशेषगज्ञानस्य कारणत्वम् । तथा च वर्णोत्पत्तिक्षणे वर्णानाशकत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षासम्भवः । द्वितीयक्षणे च कत्वादिनिर्विकल्पकस्य सम्भवः, तृतीयक्षणे वर्णस्यैव नाश इति—कथं कत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारसम्भव इति चेद् ? न । तृतीयक्षणे वर्णनाशकता च स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणतेत्येवं रीत्या कार्यकारणभावेन वाच्या, सा न सम्भवति । चरमशब्दनाशासंभवात् । किन्तु नादयतावच्छेदकं वैजात्यञ्च रमशब्दवृत्ति कल्पयित्वा कार्यकारणभावो वाच्यः । एवं च तस्य वैजात्यस्य चरमशब्दवृत्तित्वमपि कल्प्यते, तावत्रैतस्य निर्विकल्पकोत्तरोत्पन्नविकल्पकविषयत्वसम्भवस्तस्यापराशब्दस्य अनुपपत्तये नाश इति तादृशप्रत्यक्षान्

कलङ्गानसम्भवस्तु सरोरसो राजजरा नदीदीनादिसाधारण इत्यति-
प्रसङ्ग इति स्फोट पचाखण्डो नादाभिव्यङ्गयो चाचक इति कैयटः ।
तच्चुच्छ्रम् । पदङ्गानसम्भवस्योपपादितत्वात् । वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्ज-
कत्वं समुदितानां घेत्यादिविकल्पप्रासाद्य ।

दर्पणः

नागे सुषुप्तिप्रारूढकालोत्पन्नज्ञानादिनागे च व्यभिवारात् । किन्तु विजातीयगुण-
नागे वैजात्यं चरमशब्दादिव्यावृत्तमिव प्राथमिकविशिष्टशुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि ।
नच तादृशवैजात्ये मानाभावः । नाशयतावच्छेदरूढिप्रविष्टतयैव तत्सिद्धेः । तथा-
चान्तिमशब्दानागेन द्वितीयक्षणस्यैव तादृशवर्णनागेऽपि न तृतीयक्षणस्यतद्व्य-
क्तित्वेन हेतुत्वरूपनान्न तृतीयक्षणस्थायिनस्तस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरुच्यते हेतुमद्भाव-
स्वीकारोऽपीत्याहुः ।

अतिप्रसङ्ग इति । सरःशब्दघट्टकसङ्काराकारैरफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारे रस-
बोधापत्तिरित्यर्थः । *नादाभिव्यङ्ग्य इति* । ध्वन्यन्तर्गतवर्णमिव्यङ्ग्य इत्यर्थः ।
अक्षरम्—वर्णावटितः । उपपादितत्वादित्यस्य सखण्डस्फोटनिरूपणावसर इति शेषः ।
तादृशप्रत्यक्षस्यान्तिमवर्णोऽपि लौकिकस्यातीतवर्णोऽपि लौकिकस्य सरो रस इत्याद्यन-
तिप्रसङ्गस्योपपादितत्वादित्यर्थः । अतिरिक्तस्य वाचकत्वे नृपगमाह—वर्णानामिति* ।
विकल्पप्रासादिति । प्रत्येकरूपव्यञ्जकत्वे आद्यवर्णादेव तदभिव्यक्तिमन्भवे इतरोच्चा-
स्ववैषम्यापत्तेरतिप्रसङ्गाच्च । समुदायस्य तुच्छरीत्या दुर्यपादस्येव न तद्व्यञ्जकत्व-
स्याप्यसम्भवदुष्कृतत्वादित्यर्थः ।

परीक्षा

संस्कारानुपपत्तिरित्याशयात् । *अतिप्रसङ्ग इति* । सरःशब्दविषयत्ववर्णविषयक-
संस्काराद् रस इति पदोच्चारणम्, तदापि सरःरसःप्रतीत्यापत्तिरिति रीत्याऽति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । *नादाभिव्यङ्ग्य इति* । नादो ध्वनिस्तमारोपविषयवर्णाभिव्यङ्ग्य
इत्यर्थः । *उपपादितत्वादिति* । प्रथमवर्णविशिष्टद्वितीयवर्णजत्वं तृतीयवर्णं इति
रीत्या धरमवर्णविषयकं लौकिकमन्यवर्णविषयकमलौकिकम्पदज्ञानमित्यस्योपपा-
दितत्वादित्यर्थः ।

यदुक्तमत्राह नारदप्रमारीपविषयवर्णाभिव्यङ्ग्य इति, तद्विरुद्धस्य नृपयति—वर्णा-
नामिति* । *विकल्पप्रासादिति* । एवञ्च प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे प्रथमवर्णमात्रप्रधानेऽ-
प्यव्यक्त्यापत्तिः । समुदितानां व्यञ्जकत्वनु न सम्भवति, समुदायस्यैवासम्भवा-
दिति भावः ।

अपरं तु—पूर्वपूर्ववर्णमस्त्वक्षणे यदि द्वितीयादिवर्णात्पत्तिः स्याच्छदा स्यादपि
पपाक्यवित्तद्वाक्यप्रत्यक्षम्, तन्न न सम्भवति—पूर्ववर्णनाशानन्तरमेव द्वितीयवर्णो-
त्पत्तेः । तदुक्तम् “परः सन्निवृत्तः संक्षिप्ता” इति गृहभाष्ये—यादृशकारं वाग्वर्णं
न तावदीकारं, येनैव परनेनको वर्णं उच्चाप्यंते तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन्वर्णे उच्यं-
दस्य तं परममन्यपरममुपादाय द्वितीयः प्रवर्णते” इति ।

किञ्च—वर्णानामुच्चरितप्रत्वात्सिद्धत्वादपि प्रत्यक्षसंभवः । किञ्च—पूर्ववर्णवर्णा-
प्यवधानमपि दुर्घटम् । सम्बन्धिभोरानुविनाशितप्राप्त्यवधानरूपमन्वन्धासम्भवात् ।

एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते । एतादृश-
पदज्ञानकारणताया अविद्यादात् । परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञाना-
धिकरणज्ञानोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम् । अत एव घज्ञानानन्तर-
टज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वात्त्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः । एवञ्च
न कश्चिद्दोषः ।

एतेन पर्यायस्थलेष्वेक एव स्फोटो, नाना वा ? नाद्यः ।

दर्पणः

स्वाकार इति* । तत्तत्संयोगादेव कत्वादिप्रकारककारप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्त-
तत्कल्पने मानाभावादिति भावः ।

ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थस्य एव, सत्त्वादिरूपेणाभिव्यञ्जकवायुसंयो-
गानामुभयत्र तौल्यादत् आह—*एवञ्चेति* । *घवत्त्वमिति* । तथा चौपाधिकभेद-
मादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये
यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहि-
तत्वग्रहे सर.पदव्यवहारविषयतेति न सरभात्मकस्फोटस्य रसरूपतेति भावः ।

ननु तत्र मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तदूर्ध्वसाधिकरण-
क्षणाऽनुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वस्याऽव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात्
कथमुक्तप्रकारसम्भवोऽत आह—*परं त्विति* । तथाच वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभिव्य-
ञ्जेरनित्यत्वस्य सांख्यानमपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभि-
व्यक्ताववाधेन तदादाय घटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । *अत एवेति* । अभि-
व्यक्तिरूपिताऽव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वाव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः ।

नवीनेस्तथानभ्युपगमादाह—*वृद्धेति* । *एनेनेति* । आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णा-
त्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । अपास्तमित्यनेनाऽव्ययि । *स्फोट
इति* । वाचकत्वेनाऽभिमतारूपरूपार्थ इत्यर्थः । *नाद्य इति* । नैक इत्यर्थः ।

परीक्षा

प्रकारकगकारादिविद्येभ्यःकप्रतीतिनिर्वाहात्स्फोटातिरिक्तककारादिकल्पनाभावोऽभ्युप-
पद्यत इत्यर्थः ।

नन्वेवं सरो रस इत्यग्रीकातिप्रसङ्गस्तदवस्थस्यम् । सत्त्वेन रत्वेन चाभिव्यञ्जक-
वायुसंयोगानान्तौल्यात् । अतस्तदूतोपम्परिदुर्तुं व्यवस्थामाह—*एवञ्चेति* । उपा-
धिभेदाद् घकारटकारयोर्भेदः स्फोटभेदकल्पकस्तत्र घवत्त्वं टकारे यथा कल्प्यते; तथा
सर इत्यत्रापि तथैव कल्पनया सत्त्वं रेफे ततः सविशिष्टरत्वं विसर्गं गृह्यते; रस
इत्यत्र तु वैपरीत्येन ग्रह इति तदर्थंविद्येपप्रतिपत्युपपत्तिरिति भावः ।

ननु भग्नमते स्फोट एव घेद् घकारटकाररूपः, तदाघूर्ध्वसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिग्रहे
सति घकाराधिकरणक्षणाध्वसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वस्य घकाराव्यवहितोत्तरत्वं टकारे
न सम्भवतीति कथं घवत्त्वं नकार इत्यत आह—*परामिति* । *एवञ्च* । ज्ञानपटित-
स्याव्यवहितोत्तरत्वस्य निरंशने च अभिव्यक्तिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वमेतानुपूर्वा-
सम्पादकत्वमादायैव शक्यतावच्छेदकत्वं तत्तत्स्यैव कल्पना कार्या ।

*एतेन—उक्तप्रकारासिद्धानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य वाचकत्वम्परस्यानेन । *स्फोट

घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेवोध्यप्रसङ्गात् । नच तत्पर्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्यायाप्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् । एवं सति प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात् । तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च । अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात् । न द्वितीयः । अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य वल्लुप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोकमपास्तम् । पर्यायेष्वनेकशक्तिस्योका-

दर्पणः

तत्पक्षे दूषणमाह—*घटपद इति* । घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः । कलशापदादित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिः कादित्यादिः । *बोधप्रसङ्गादिति* । घटबोधकल्लक्षणकारणताकलशा इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं सत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात् तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः ॥ *अर्थधीहेतुरिति* ॥ उक्तस्थलेचाऽस्यास्फोटस्य कलशरूपपर्यायताभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावाच्च अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः । *पूर्वमिति* ॥ तत्पर्यायजन्यशाब्दबोधे तत्पर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ *शक्तिग्राहावश्यम्भावेनेति* ॥ 'नागृहीतविशेषण'न्यायेन तत्पर्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः ॥ *उचितत्वादिति* ॥ औचित्यमेवाह—*तथा सतीति* ॥ *शक्तिग्रहत्वेनेति* ॥ तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः ॥ *लाघवादिति* ॥ उक्तस्थाऽपेक्षयैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ॥ *चो-हेतौ । पूर्वकल्पे गौरवप्रकाशयति—*अन्यथेति* ॥ उक्तिर्वैचित्र्यमेतत् ॥ *न द्वितीय इति* ॥ पर्यायस्थले स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः ॥ *अनन्तेति* ॥ प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनामित्यर्थः । *शक्तिमिति* । तद्भेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्षेत्यर्थः ॥ *लघुत्वादिति* ॥ तथाच वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थंति तन्नावः ॥ *पर्यायव्यविति* ॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेऽप्यित्यर्थः ॥ *अनेकेति* ॥ पर्यायभेदभिन्नेत्य-

परीक्षा

इति* । वाचकत्वाभितोऽप्युक्तः पदार्थ इत्यर्थः । *बोधप्रसङ्गादिति* । प्राग्गृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यक्त्याऽर्थप्रतीतिप्रसङ्गादिति भावः । सामपीविशेषस्य कार्यविशेषनियामकत्वकल्पने नोक्तातिप्रसङ्गवारणं भविष्यतीत्याशयिकामुक्तिभिरस्यति-
न चेत्यादिना । *अवश्यं भावेनेति* । तत्तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन कारणत्वावश्यभावे तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनैव कारणत्वमुचितमिति भावः । *लाघवाचोति* । चो हेतौ । *न द्वितीय इति* । पर्यायस्थले स्फोटस्य नानात्वमिति पक्षो नेत्यर्थः । *पदार्थानान्तेपाम्* । प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानाम् । *शक्तिश्चेति* । स्फोटभेदेन भिन्नानन्तशक्तिकल्पनामित्यर्थः । *लघुत्वादिति* । एवञ्च वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना मुर्ध्वेति भावः । *पर्यायव्यविति* । एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेऽप्यित्यर्थः । शक्तत्वावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य न्याय्यत्वादिति भावः । *अनेकेति* । पर्या-

रस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः.. प्रागुपपादनादिति दिक् ।

दर्पणः

यः ॥ *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथाच पर्यायेषु नानाशक्तिरूपना नापूर्व्येति न दोषः ।
अयमाशयः—वर्णाः स्फोटोऽभिव्यक्तका इति स्वीकारे भवदुक्तदूपगस्यावसरतो
न तु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे, तत्र पृथक्शक्तिरूपनाया अभावेन गौरवात्मन्भावात् ।
पर्यायशक्तिप्रहकार्यताऽवच्छेदककोटावध्यवहितोचरत्वनिर्देशेन व्यभिचारवारणं
तृमयोः सममिति ।

अनु त्वन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिपट्टिाव्यवहितोचरत्वस-
म्यन्वेनोचरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णवत्स्वरूपशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसम्भरोऽत आह—*तद-
वच्छेदकंति* । शक्ततावच्छेदकत्वर्थः । *प्रागिति* । स्वाऽभिव्यक्त्यधिरणक्षणा-
त्पत्तिकाऽभिव्यक्तिविषयत्वमिति प्रत्येनेति शेषः । अनु वर्णानां नित्यत्वान्युपगमे
नित्यवर्णरेव स्फोटोऽप्योत्पत्तौ स्फोटस्यैवाऽसिद्धिः । तथाहि—आनुपूर्व्यां भवद्विरे-
वोपपादितत्वात्तद्विशिष्टानां तेषां पदत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य सौख्येन शक्तिप्रहस्य सुप-
पपादत्वात्तद्वेदं पदं तद्वेदं वास्यमिति प्रत्यभिज्ञापपचेदन्त्यत आह—*दिगिति* ।

परीक्षा

यभेदभिन्नेत्यर्थः । *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथा चरममापूर्वकरूपनाप्रयुक्तदूपगम् ।
अयमत्राभिसन्धिः—यदि वर्णाः स्फोटस्याभिव्यक्तका इति पक्षे गृवात्मन्मते
स्यात्तदा पर्यायभेदेन स्फोटस्य भेदां वापर्यायभेदेऽप्येच्छं वेति विरूपेण भवदुक्त-
दूपणावसरः स्यात्, तथा तु न मम मतम्, किन्तु स्फोटानतिरिक्ता वर्णा इत्येव
प्रागुक्तम् । एवञ्च स्फोटस्यैच्छत्वाच्च पृथक् शक्तिरूपना नेति न भवदुक्तगौरवस-
म्भावना । नचैवं घटपद एव गृहीतशक्तिरूपेत्यादिनोस्ताद्यपक्षदूपगमेवेति वाच्यम् ।
स्फोटभेदेऽपि तदभिन्नत्वे कल्पितानां घटकललादिशब्दानां तच्चूर्णभेदेन कल्पितभेद-
वान् घटपदं घटे शक्तमित्याथाकारकप्रेहं विशेष्यत्वेन तादृशज्ञानानाम्भेदादव्यवहितो-
चरत्वसम्यन्वेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य काप्येतावच्छेदकतरारं निर्देशनोक्तदोषपरिहा-
रात् । तत्तत्कारणवैशिष्ट्यनिर्देशप्रयुक्तगौरवन्तु स्फोटानन्नाकृष्टमतेऽप्येति न तदुदाक-
नाहंमिति ।

अनु स्फोटस्य नित्यत्वेन तदभिन्नवर्णानामपि नित्यत्वादुत्पत्तिव्यवहितोचरत्वव्यव-
हितोचरत्ववदितानुपूर्व्यापि वस्तुमशस्यमिति शक्ततावच्छेदकालाभोऽत आह—*तद-
वच्छेदकंति* । *प्रागुपपादनादिति* । अभिव्यक्त्यधिरणक्षणा आनुपूर्व्याः प्रागुपपाद-
नादित्यर्थः । अनु यदि वर्णा नित्यास्तदा भवदुक्षरीत्याऽभिव्यक्तिपट्टिाया आ-
नुपूर्व्याः प्रागुपपादनादित्यर्थः ।

अनु यदि वर्णा नित्यास्तदा भवदुक्षरीत्याऽभिव्यक्तिपट्टिायां तेषामानुपूर्वी करुप-
नाया । तस्याश्च शक्ततावच्छेदकत्वञ्च कल्प्यम् । तद्विशिष्टानामेव तेषां वर्णानाम्यदत्वं
वास्यत्वं वाऽस्तु, नित्यत्वादेव तेषामप्रत्यक्षमपि भविष्यति । तत एव च तद्वेदम्यदं
तद्वेदं वास्यमिति प्रत्यभिज्ञाप्युपपत्त्यतः, कट्टस्फोटनेत्यत आह—*दिगिति* ।
तदर्पस्तु—यदि स्यतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युः, तदा भवदुक्षान्यथासिद्धिमन्भावाया
अवसरः स्यात्; तथा तु नास्ति; किन्तु क्त्वादिना ज्ञापमानस्फोट एव क्कार इत्य-

शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव

दर्पणः

तदधस्तु यदि स्वतन्त्रा नित्या वर्णाः स्युस्तदा स्यादेव तैः स्फोटोऽन्यथासिद्धिः । किन्तु कत्वादिना प्रतीयमानः स्फोट एव ककारादिवर्णं इत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्धयः सम्भवादत् एव नानावर्णरूपनाप्रयुक्तगौरवशब्दापि नेति ।

ननु कोऽसौ स्फोटो यदनतिरिक्ता वर्णा इति चेद् ? अत्राहुः— ईश्वरसिसृक्षात्मक-
मायाबिन्दुपरपर्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दमहापरनामा चेतनाधिष्ठितोऽन-
भिव्यक्तवर्णविशेषो रवः परादिशब्दैर्व्यवहियमाणो नादः स्फोटइत्युच्यते । स च सर्व-
गतोऽपि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षापीनप्रयत्नाधिष्ठितमूलाधारस्यपवनेनाऽभिव्यक्तः
परेति व्यवहियते । नाभिपर्यन्तमागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदय-
मागच्छता तेनाऽभिव्यक्तः पश्यन्तीति । पुनर्हृदयमागच्छता तेनैवाऽभिव्यक्तस्त-
त्तदर्थोऽस्तेऽस्त्रिज्ञानविषयः परधोत्राप्राप्तत्वात् सूक्ष्मो मज्यमा वागिति । यत्रा तु
कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाय्वभिवातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च ध्रुयते । स एव चाऽऽस्यपर्यन्त-
मागच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहृत्य परावृत्त्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तः
परधोत्रेणाऽपि ग्रहीतुं शक्यो वैशरीति व्यवहियते । उक्ताथ्ये प्रमाणं च—

“चत्वारि बाक् परिमितानि पदानि । तानि विदुर्माङ्गला ये मनोपिणः । गुहा
प्रीणि निहिता नेह्यन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इति ध्रुतिः ।

बिन्दोस्तस्मान्निघमानाद्भवोऽव्यक्तारमकोऽभवत् ।

स एव ध्रुतिसम्पन्नः शब्दमहोति गीयते ॥

इति पुराणवाक्यं च । भागवतेऽप्येकादशस्कन्धाद् स्फुटोऽयमर्थः । शिक्षायामपि—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो बुद्धे विवक्षया ।

मनः कायाऽग्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् ॥

सोदीर्गो मूर्धन्यभिहतो यश्चमापद्य मास्तः ।

वर्णान् जनयते—

इत्यनेन हृदयावच्छिन्नमज्यमार्था यो नादांत आन्तरप्रणवरूपः, स एव वाक्कः ।
“ओंकार एव सरां वाक् सैषा स्वर्गोऽभिव्यंज्यमाना नानारूपा भवति” इति ध्रुतेः ।
सर्वप्राणिद्वेदेशस्थत्वाच्च महत्पदव्यवहाय्योऽपीत्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति प्रतीतेरिति ॥ अन्यथा वर्णपरम्पराह्यमालायास्तत्समूहरूपनदानतिरि-

परीक्षा

भ्युपेयते । अत एव नानावर्णरूपनाप्रयुक्तगौरवस्यापि न मन मतेऽवकाश इति ।

दीक्षितेनोचमनुवदति—*शब्दकौस्तुभे त्यति* । *वर्णमालायाम्*—*वर्णपरम्परा-
याम्* । *इति प्रतीतेरिति* । आधारापेयभावायगाहिप्रतीतेरित्यर्थः । अतिरिक्तस्थे-
यान्द्वीकारं वर्णपरम्पराह्यमेव पदमित्यभेदे आधारापेयभावायगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिः
स्यात् । अन्यथा प्रतीतेर्विनिवृत्तार्थासाधक्ये “क्याउं पट” इति प्रतीत्या कालाति-
रिक्तस्य पटस्य मिद्विभवति । यदि प्रतीतिः साधिका न भवेत्, तदा कालस्योभेदो
न सिध्यति, कालसंयोगरूपस्य कारणस्य कालसमूहसाधक्येऽप्येवोक्तिरिति भावः ।
अत्र मुनाऽऽविच्यन्ति । तथाहि—*वर्णपरम्परातिरिक्तस्थेयान्द्वीकारंभ्युपप्रतीत्यु-

स्फोटः । अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसिद्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपा-
दितम् ॥ ६८ ॥

दर्पणः

क्षतवाऽऽधारायेवभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ *अन्येति* ॥ प्रतीतेः
पदायांसाधकत्वं इत्यर्थः । *कपाले घट इति* ॥ प्रतीत्याभेदावगाहिन्या तत्सिद्धिः ;
प्रतीतेस्तदसाधकत्वे तु घटाद्यसिद्धिः स्पष्टैव । कपालतत्संयोगानादायैव तादृशप्रती-
त्युपपत्तेरिति भावः ॥ कौस्तुभे त्विति तुराश्रंणाश्रयिः सूचिता । तद्विज्ञे तु वर्णातिरि-
परीक्षा

पपत्तिर्भवत्येव । आनुपूर्व्यवच्छिन्नानां वर्णानाम्मालारूपत्वमानुपूर्वीरूपपदस्य च तद्वि-
घ्नत्वमित्युक्तस्याधारायेवभावस्योपपादयितुं शक्यत्वात्, प्रतीतेर्भेदांसाधकत्वे कपाल-
घटयोर्भेदा न सिद्धवेदितित्ववशिष्यते, तदपि न । कपालस्याल्पपरिमाणप्रदवपवजन्य-
त्वम् । घटस्य तु तदधिकपरिमाणवदवपवजन्यत्वमिति, कारणवैजात्याद्वैलक्षण्येन त-
योर्भेदस्य सिद्धेरिति ।

ननु कोऽसौ नित्यः स्फोटो यमाधित्योक्तव्यवस्थामुपपादयतीति चेत् ? प्रणवरूप-
पद्मक्षतत्वमेव स्फोट इति गृहाण । तथाहि—ईश्वरस्य सिसृक्षात्मिका या माया वि-
द्रुपाऽपरपयांया व्यक्तरूपा तत्प्रभवः शब्दप्रज्ञापरनामा चेतनेनाधिष्ठितोऽनभिव्यक्तव-
र्णविशेषो रवपरादिशब्दं व्यवहियमाणे नाद् एव स्फोट इत्यभिधीयते । स च यद्यपि
सर्वगतः, तथापि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षया जायमानप्रयत्नविशेषेण मूलाधारस्य परने-
नाभिव्यक्तः परा इति व्यवहियते । नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तः पर्य-
न्तीत्युच्यते । हृदयपर्यन्तमागच्छता तेनैवाभिव्यक्तस्तत्तदयोर्भेदाज्ञानविषयः परपुरुष-
श्रोत्रेन्द्रियाप्राज्ञत्वात्सूक्ष्म इत्यनेन शब्देनाभिधीयमानो मध्यमावागिति कथ्यते ।
स एव च वक्त्रा कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाध्वभियातेनोपांशुशब्दप्रयोगे च ध्रुयते । तत
भास्यपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेन कण्ठदेशद्वत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्त्य तत्तत्स्थान-
नेष्वभिव्यक्तः परपुरुषेणापि प्राज्ञो र्वस्वरीवागित्यभिधीयते । तत्र भाष्योक्ता ध्रुतिः
प्रमाणम्—

षट्कारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्मांशुगा ये मनीषिणः ।
गुहाश्रोगि निहितानि नेद्वयन्ति तत्तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ इति ॥

तथा पुराणेऽपि—

विन्दोस्तस्मान्भिन्यमानाद्रवो व्यक्तात्मकोऽभवत् ।
स एव ध्रुतिमभ्यर्त्तः शब्दप्रक्षेति गांयते ॥ इति ।

शिक्षायामप्युक्तम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्याथांननो युङ्क्ते विरक्षया ।
मनः कापाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम् ।
सोदीर्णो मूर्धन्यंभिहतो यत्रमापद्य माहृतः ।

वर्णान् जनयत इति ।

पुरश्च हृदयावच्छिन्नमभ्यन्तरी यो नादांशु आन्तरः प्रणवरूपः स एव वापद्यः ।

“भोऽहं एव सर्वं वागेषा स्पर्शोऽप्यभिव्यन्त्यवना वातास्या भवति” इति ध्रुतेः ।

सर्वप्रागिहृदयदेशस्थत्वाच्च मध्यपरद्वयहायोऽतीति पदम् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः । पदस्थाखण्डत्वात् । शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमाश्रयत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ ६९ ॥

‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इत्यन्तेनान्वयः । अयम्भावः—यथा भृगुवल्यां

दर्पणः

स्फोटानङ्गीकारेऽपि नोक्तप्रतीत्यनुपपत्तिः । आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां मालापदार्थत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयभावसम्भवात् । घटकपालादीनां विजातीयकारणजन्यत्वेन तद्देशस्यापलपितुमशक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति ।

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटात्मकत्वम् । किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव । न च प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां, तद्व्यञ्जकत्वेऽपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नाद्यवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः । तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपरूपितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिका । एकस्यैव मुखस्य कृषाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दृश्यवस्तुलत्वादिप्रतीतिवत् । अत एवाऽभ्युपगमार्थं न तत्र जातिकल्पनापि । वर्णाभिन्नव्यञ्जकाऽभावाच्च न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बिसमर्पकाश्च संस्कारा एव । ते च येन क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव व्यञ्जकरूपरूपितता तस्येत्यभ्युपगमाच्च, न सरो रसः इत्यनयोरविशेषः । व्यञ्जकरूपरूपितस्यैव तस्यायं शक्तिप्रहाच, न घटादिपर्यायाभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याप्रसिद्धपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवेदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

एवमिति । अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति—*पदस्येति* । वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । *अखण्डत्वादिति* । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः । तथाभूतस्यैव वाचकताया भवद्विरूपपादितत्वादिति भावः । *शास्त्रस्य*—व्याकरणात्मकस्य । *प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति* । ताभ्यां यद् *व्युत्पादनं*—शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ॥ *उपेयप्रतिपत्त्यर्थेति* ॥ ‘वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति । उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्त्ये उपाया कल्पनाऽऽश्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*पञ्चकोशादिवदिति* । तत्र दृष्टान्तमेव स्पुटयति—*अयम्भाव इति* ॥ तत्र

परीक्षा

एवमिति । अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः । *शास्त्रस्य*—व्याकरणशास्त्रस्य । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनस्य तत्तदर्थप्रतिपादनतात्पर्यकत्वादिति भावः । *तस्मात्*—अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वात् । ‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था’ इति लिङ्गवचनविपरिणामेन समाधितेत्यनेनाप्यन्वेतीत्याशयेनाह—*उपेयेति । ‘पञ्चकोशादिवद्’ इति दृष्टान्तं स्पुटयति—*अयम्भाव इति* । अत्र, कचिद्भृगुवर्णीप्रघटक्रमप्युदाहृतम् । तत्र हि—‘भृगुर्वं चारुणिवर्णमन्त्रं पृष्टवान् । स उवाचाऽन्मन्त्रं ह्येति । तथोत्पत्त्यादिकन्वुञ्जा

“भृगुर्वं वारुणिर्वर्णं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाच अन्नम्” इति । तस्यो-
त्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दोऽमकपञ्चकोशोत्तरं
“ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति श्रेयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तत्र कोशपञ्चकव्यु-
त्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय ।

यथा वा आनन्दवह्नीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं चास्तवशुद्धब्रह्मयो-
धनाय । पुं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं, चास्तवस्फोटव्युत्पादना-
यैवेति ।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवात् शास्त्रं
तदुपाय इत्यत आह—*उपाया इति* ॥ उपायस्योपायान्तरादूपक-

दर्पणः

हि, “भृगुर्वं वारुणिर्वर्णं ब्रह्म पृष्टवान् । स उवाचान्नं ब्रह्म” इति तस्योत्पत्त्यादि
बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः “प्राणो ब्रह्म” इति तस्यापि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो, “मनो
ब्रह्म” इति तस्याऽप्यशितमन्नं श्रेया भवति—“यस्मूलं तत्सुरं, यन्मध्यमं तन्मांसम्,
यदणीयस्तन्नमन” इति श्रवणादन्तिकत्वमवधार्य पुनः पृष्टो, “विज्ञानं ब्रह्म” इति ।
तस्याऽपि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टम्—“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-
नान्” । ततो वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम् ।

ननु नेयं बह्वी पञ्चकोशप्रतिपादिका । पञ्चमभ्यानुपपाद्यत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव
तत्र ब्रह्मत्वात्, इत्यादाह्वानन्दवह्नीस्थपञ्चकोशोदाहरणमाह—*यथा वेति* । तत्रत्या
हि पञ्चकोशा उपाया एव उपदिष्टपञ्चमानन्दकोशस्यापि वैपयिकृतयानित्यत्वेनाब्रह्म-
त्वात् “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यतः श्रूयमाणब्रह्मपदस्यैव मुख्यब्रह्मपरत्वम् । अत एवा-
ऽऽधारायः पुच्छशब्दोऽप्युपपाद्यते । तस्य लाङ्गूलरूपमुक्त्यायस्य बाधात् एवञ्चानन्द-
वह्यां यथा पञ्चकोशाः सर्वावारब्रह्मबोधनापोपयतयापाचाः, न तु तेषां वास्तवब्रह्म-
त्वम्, तथेहाऽप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकवयो-
धनायेत्याक्षण्ड्यार्थः ॥ *श्रवणादित इति* ॥ आदिना मन आदिपरिग्रहः ॥ न शास्त्र-

परीक्षा

पुनस्तेन पृष्टः प्राणो ब्रह्मेति । तस्यापि तथात्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टो मनो ब्रह्मेति । तस्या-
प्यशितमन्नं श्रेया भवति यस्मूलं तस्यापि वृत्त्युपहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टे “आनन्दं
ब्रह्मेति व्यजानान्” ततो वस्तुतत्त्वमप्य स्थित इति ।

इयन्भृगुवह्नीन पञ्चकोशोदाहरणमत उदाहरणान्तरमाह—*यथा वेति* । उपदिष्टपद-
ज्ञानन्दकोशास्यापि वैपयिकृतयाऽनित्यत्वेनाब्रह्मत्वान्मुख्यब्रह्मप्रतिपादनाय ‘ब्रह्मपुच्छ-
प्रतिष्ठा’ इत्युपमम् । अत्र ब्रह्मपदमुख्यब्रह्मपरम्, पुच्छशब्दोपादानान् । अयं हि पुच्छश-
ब्द आधारायः न तु लाङ्गूलरस्तस्य बाधात् । एवञ्च यथा पञ्चकोशाः सर्वाधारब्रह्म-
प्रतिपादनापोपादेयतयोपाचाः, न तु तेषां वास्तवब्रह्मत्वम्, तथेहाप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्य-
यवोवाचकव्युत्पादनं वास्तवस्फोटनिष्ठवाचकवयोधनायेति समुदायायः । *श्रवणा-
दित इति* । आदिना मनननिदिध्यासनयोः परिग्रहः । *न शास्त्रं तदुपाय इति* ।

त्वात् । तथाच व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवावार्थस्मरणे । वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने । तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च । तदुक्तं वाक्यपदीये—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

दर्पणः

मिति* । एतच्छास्त्रं विनापि श्रवणादिना तद्वोधेन व्यभिचारादिति भावः ॥ उपाय-
स्वोपायान्तरादूपकत्वे सहष्टान्तां युक्तिमाह—*तथाचेति* ॥ व्याकरणाध्ययनस्य
स्फोटज्ञानत्वं न कार्यतावच्छेदकत्वम्, किन्तु तादृशज्ञानगतवैजात्यं तद्वच्छिन्नञ्च
नोपायान्तरादिति न व्यभिचारः । वैजात्यस्य प्रागनुपस्थितावपि कारणताप्रहो
विधिवादीकदिशाऽवसेय इति भावः ॥ *मन्त्रजन्यमिवेति* ॥ मन्त्रजन्यतावच्छेदक-
मिवेत्यर्थः । पृथमप्येऽपि ।

ननु पुरुषार्थसाधकस्य तस्य सम्पादनवैयर्थ्यमत आह—*तस्य चेति* ॥ स्फोट-
ज्ञानस्य चेत्यर्थः ॥ *यज्ञादीनामिति* । कामनापरित्यागेन विधीयमानानां तेषामि-
त्यर्थः । यज्ञादीत्यादिना “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तप-
साऽनाशकेन” इति श्रुत्युक्तानादिपरिग्रहः । शरीरादीत्यादिना चाग्निद्रव्यपरिग्रहः ।

ननु शरीरादिशुद्धेरप्यपुरुषार्थतया तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिर्दुर्घटेत्यत आह—*साक्षा-
दिति* । स्वर्गादीत्यादिनाऽपवर्गपरिग्रहः । साक्षात्स्वर्गहेतुत्वं परम्परयाऽपवर्गहेतुत्वं
चेत्यर्थः । स्वर्गहेतुत्वे “चैकः शब्दः” इति भाष्यपठितश्रुतिः, परम्परया मोक्षहेतुत्वे
च, “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इति स्मृतिः प्रमाणम् । परम्पराघटकं चात्मतत्त्वज्ञानम् ।
“तमेव विदित्वा” इति श्रुत्या तदतिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वव्यवच्छेदबोधनादिति
बोध्यम् । उच्यते हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *तत्*—नादात्मकस्फोटप्रति-
पादकं शास्त्रम् । *अपवर्गस्येति* ॥ मोक्षस्येत्यर्थः । *द्वारमिति* ॥ तदुपयोगीत्यर्थः ।
हेतुगर्भविशेषणमाह—*वाङ्मलानामिति* । *चिकित्सितमिति* । अपनयनाऽर्थकतन्न-

परीक्षा

यत्र श्रवणादिना तज्ज्ञानम्, तत्र व्यभिचारादिति भावः । *कल्प्यत इति* । एतेन
व्याकरणाध्ययनस्य स्फोटज्ञानत्वमात्रत्र कार्यतावच्छेदकम्, किन्तु तज्ज्ञाननिष्ठवजा-
त्यमेव । तद्वच्छिन्नञ्च नोपायान्तरादिति न व्यभिचार इति भावः । जन्यतावच्छे-
कवैजात्यकल्पनायान्दृष्टान्तमाह—*मन्त्रजन्यमिव* । मन्त्रजन्यतावच्छेदकमिव ।
एवं वेदान्तजन्येत्यस्याप्यर्थः । तथा च लघुनोपायेन शब्दानाम्प्रतिपत्तौ शास्त्रस्योप-
योग इति फलितम् ।

नन्वेवमपि शास्त्रजन्यस्य स्फोटज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनतया तत्सम्पादनस्य वैय-
र्थ्यमेवेत्यत आह—*तस्य चेति* । *यज्ञादीनामिति* । एतेन यज्ञादीनां यथा—“तं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति श्रुत्या परम्प-
रया मोक्षसाधनत्वन्तथा शास्त्रजन्यस्यास्य ज्ञानस्थापि परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति
ध्वनितम् । तत्र हरिसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *तद्वारेति* । *तत्*—व्याक-

मादिपदेन गृह्यते ॥ ६६ ॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात् । वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वा-

दर्पणः

स्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासच्छशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादि-
त्यर्थः । अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्राप्ताविवैतस्याऽपि परमात्मनः
दर्शनेन उपयोगसम्भवादिति भावः । *आदिपदेनेति* । पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेना-
दिशब्देनेत्यर्थः । न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे
तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति—*नन्विति* ।
वर्णजातीनामिति । वर्णानां तद्भूतिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः । *न स्यादिति* ।
अयम्भावः—उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्भू-
त्तिजातिवोत्पत्त्यादिमत्त्वेन विषयो वाच्यः । तथाच न सम्भवति, द्वयोरेव नित्यत्वा-
ज्जायमानायास्तस्या विषयवापेन भ्रमत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीतेभ्रान्तत्वे इष्टापत्ता-
वाह—*वायुसंयोगेति* । *कादिप्रतीतीनाम्*—ककारो गकार इत्यादियुद्धीनाम् ।
भ्रमत्वापत्तेरिति । यथाश्रुताऽभिप्रायेणेयम्, पूर्वोक्ताऽन्तिमकल्पे भ्रमत्वाप्रसङ्गात् ॥

न च त्वन्मतेऽपि कत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः । तद्भव्यञ्जकधोप्रसमरेतस-
मवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम् । तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृ-
त्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव संसर्गोप-
गमेन लौकिकविषयत्वाऽनपायात् । तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्यकल्पनापेक्षयैतत्कल्प-
नाया पूर्वोचित्यात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात् । मूलं तु तन्मते इ-
त्थमवतारणीयम् । ननु स्वसमरेटाभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्यन्धता न केनाप्या-

पत्तिश्चेत्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥

स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णैर्भ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्यलमाह—*स्वरदैर्घ्याद्यपीति* ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंप्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् । तस्यैकत्वाद् नित्यत्वाच्च । तच्च स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात् ।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्याधिका । प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् । अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो, नत्-

दर्पणः

दतेत्यत आह—*कल्पितानामिति* । कल्पितानाम्—समवायसम्बन्धेन तद्वृत्तीनामप्युक्तसम्बन्धेन तत्र कल्पितानाम् वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अधिकं त्वप्रे वक्ष्यते । दृष्टान्तस्फुटीकरणाय भीमांसकमतमाह—*उदात्तत्वादीति* । आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्सत्त्वा वाच्या । वर्णभेदश्च तद्वनित्यत्वेऽनेकत्वे वा स्यात्, तदेव तु न सम्भवतीत्याह—*तस्यैकत्वादित्यादि* । नित्यत्वे प्रमाणमाह—*तच्चेति* । नित्यत्वमेकत्वं हेत्यर्थः । *त्यागायोगादिति* । अविषयत्वायोगादित्यर्थः । *बाधिकेति* । व्यक्त्यभेद प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः । *प्रागसत्त्वे सतीत्यादि*—स्वाधिकरणसमयञ्चसवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासम्बन्धरूपाया इत्यर्थः । द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य निरुक्तसम्बन्धेन सत्त्वान्न तत्रातिप्रसङ्गः । *अत एवेति* । अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । *प्रत्ययो*—ज्ञानम् ।

५. परीक्षा

कल्पितानामिति । समवायेन तादृशजातीनां स्फोटावृत्तित्वेऽपि स्वाभिन्न्यङ्कसमवायस्य तत्र सत्त्वेन तस्य स्वाध्रयाभिन्न्यङ्क्यत्वसम्बन्धेनोपाधित्वं सम्भवतीति । एवञ्चैतादृशसम्बन्धस्य वायुसंयोगसत्त्वकाल एव सत्त्वमित्युत्पत्त्यादिप्रतीतीनाम्नानुपपत्तिः । कत्वादेवायुसंयोगगतधर्मस्य श्रोत्रप्राज्ञत्वमपि स्वसमवेताभिन्न्यङ्कसमवेतत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । कल्पितानामुपाधित्वमित्यत्र परसन्मतदृष्टान्तमाह—*स्वरेति* । *वर्णैर्भ्योऽन्यस्येति* । तन्मते वर्णां नित्याः, एकत्ववन्तश्च । उदात्तत्वानुदात्तत्वे च विरुद्धधर्मा तांकेत्र सम्भवत इति । व्यञ्जकध्वनिधर्मवत्तयोस्ताभ्यादुत्पत्तान्यां वर्णैरप्युदात्तत्वादिष्ववहार इति हि तन्मतम्, तदेतदाह—*उदात्तत्वादिति* । *तच्च*—हेत्ययञ्च । *त्यागायोगादिति* । तत्प्रतीत्यविषयत्वकथनायोगादित्यर्थः । *बाधिका* । व्यक्त्यभेदप्रतीतिर्भ्रमत्वसाधिका । *प्रागसत्त्वे सतीति* । स्वाधिकरणसमयञ्चसादिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्वाभाववत्त्वसमयवृत्तित्वरूपाया इत्यर्थः । *अत एव*—अनुभवविरुद्धत्वादेव । *प्रत्ययो*—ज्ञानम् ।

त्पादयतीतिप्रत्ययो व्यवहारश्च । उच्चरितत्वञ्च ताल्योष्टसंयोगाद्विज-
न्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम् ।

किञ्च व्यञ्जकध्वनिनिष्ठात्पत्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वे-
नाऽप्युपपत्तेर्न साऽतिरिक्तवर्णसाधिका । परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्यु-
पगमाच्च न भ्रमत्वम् ।

साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते । तदपि सोऽयमित्यत्र व्य-
क्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववत्तुल्यम् । परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभा-
वध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते ।

दर्पणः

न्यवहारः—शब्दप्रयोगः ॥

ननूच्चारणमपि तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार एव । तथाच सैव प्रतीतिवर्णानित्यत्व-
साधिकेत्यत आह—*उच्चरितत्वञ्चेति* । अभिव्यक्तिविशिष्टत्वं तद्विषयत्वम् । तथाच
तादृशप्रत्ययाभिव्यक्तिनिष्ठ वर्णनिरूपितविषयित्वमेव विषयीक्रियते । नतूत्पत्तिनिष्ठ
वर्णवृत्तित्वमिति न साऽनित्यत्वसाधिकेति भावः । ननु वर्णाऽभिव्यक्तिजनकः कण्ठ-
तालवाद्यभिघात एवोच्चारणपदार्थो, न वर्णोत्पत्तिजनक इत्यत्र किं प्रमाणम् । किञ्च
वर्णाऽनित्यत्ववादिनामुत्पद्यते वर्णो वर्णमुत्पादयतीत्यादिप्रयोगा इष्टा एवेति नाऽनुभ-
वविरोधोऽपीत्यत आह—*किञ्चेति* । उत्पत्त्यादेरित्यादिना विनष्टो वर्ण इति प्रतीति-
साक्षिकविनाशः परिगृह्यते । परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्वरूपया नाऽतिरिक्तेति
वर्णानित्यत्वसाधिकेत्यर्थः । न तु स्फोटोऽतिरिक्तेति तदर्थः । तैः स्फोटाऽन-
ङ्गीकारात् ।

नन्वेवं ध्वन्युत्पत्त्यादेस्तादृशप्रतीत्या वर्णेष्ववगाहने भ्रान्तत्वापत्तिरत आह-
परम्परया वर्णोति । स्वाश्रयसंयोगाऽवगाहिन्या लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेर्यथा
न भ्रमत्वं, तथाऽस्या अपीति भावः । अवशिष्यत इत्यस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीते-
रिति शेषः । ननु तादृशप्रतीतेरनियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवमत
आह—*परन्त्विति* । *अतिरिक्तेति* । अधिकेत्यर्थः ।

तथाचाऽनेकवर्णतद्भ्रुवसादिकल्पनाऽपेक्षया तत्प्रतीतेरनियमतस्तादृशसम्बन्धाऽव-
गाहित्वकल्पनैव लघीयसीति भावः । यदि वर्णस्थले ध्वनिर्नैवत्यं स्यात् ; स्यादेव त-
दोत्पत्तेस्तद्भ्रुवदितपरम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठता । तत्रैव च मानाभाव इत्याशङ्क्य
परीक्षा

व्यवहारः—परम्प्रतिशब्देन बोधनम् । ननूच्चरितत्वमपि प्रयत्नविशेषजन्यत्वमेवेति
कथिन्नत्यत्वमत आह—*उच्चरितत्वञ्च* ।

ननु वर्णानित्यत्ववादिनामुत्पत्त्यादिसत्वमिष्टमेवेति ननु भवद्विरोधी, अत आह—
किञ्चेति । *सा*—उत्पन्नकारादिप्रतीतिः । *अतिरिक्तेति* । वर्णानि-
त्यत्वसाधिकेत्यर्थो; न तु स्फोटाभावात् परम्परया स्वाश्रयध्वनिव्यङ्ग्यत्व-
सम्बन्धेन ।

ननु तादृशप्रतीतेरनियमेन परम्परासम्बन्धविषयत्वं गौरवमत आह—*परन्त्व-

न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः । तदुत्पादकशब्दाद्यभावेन तदसम्भवश्चेति याच्यम् । ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईपदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शनाजिह्वाभिघातज-
वायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् । तस्य च वर्णात्पत्ति-
स्थलेऽपि सत्त्वात्तवध् प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रमाणिका
स्यादिति विपरीतगौरवम् ।

। एषं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकमपि
न वर्णनिष्ठं युक्तमितितेषामभिप्रायः । एवञ्चोत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्र-
मात्यस्य च निर्वाहः परेषामपि समान इति प्रतिबन्धैवोत्तरमिति
भावः ॥ ७० ॥

दर्पणः

निराचष्टे—*नचंति* । वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवादिति भावः । हेत्वसमवधानादपि
तत्सत्त्वं न घटत इत्याह—*तदुत्पादकेति* । शब्दोष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः ॥
वर्णानुत्पत्तेरिति । वर्णानभिष्यक्तेरित्यर्थः । *दर्शनादिति* । दृशिज्ञानसामा-
न्यार्थः । *सत्त्वादिति* । तथाच पार्थक्येनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकण्ठ-
वायुसंयोगादेर्हेतोश्च सत्त्वात्त वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वनिनैयत्यमित्युक्तसम्बन्धविषयक-
प्रतीतिर्निर्वाचायेति भावः । *तवैवेति* । वर्णस्थले ध्वन्यसत्त्ववादिन पदेत्यर्थः ।
विपरीतगौरवमिति । स्वकारणबलाज्जायमाने ध्वनौ वर्णात्पादकसामान्याः प्रति-
बन्धकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनाप्रयुक्तलाघवापेक्षया विपरीतगौरवप्रस्तेति यावत् ।
तेषामिति । वर्णानित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः । *एवञ्चेति* । उत्पत्त्या-
दीनां वर्णाञ्चुत्तित्व इत्यर्थः । *प्रतिबन्धैवेति* । पराऽभिमतसमाधेयमुच्चरं प्रतिबन्दि-
स्तयेत्यर्थः । तथा च तत्र मीमांसकैस्त्वत्पत्त्यादिप्रतीतेः प्रमात्ये यः समाधिराश्रितः स
एवास्माभिरप्यनुसक्तं च इति भावः । तथा चाऽखण्डवाक्यस्फोटस्वीकारे न किञ्चिद्
षाधकमिति फलितम् ।

नन्वेतत्कल्पे पदानामसत्त्वेन मीमांसकसिद्धान्तविरोधः । तथाहि—‘ब्रीहिभिर्य-
जेत’ इत्यत्र यागेन द्रव्यमात्राक्षेपे ब्रीहिश्रुतिर्नियमार्था ब्रीहिभिरेव नान्यैरिति । तत्र
ब्रीह्यभावे नित्यकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपो मा भूदिति प्रतिनिधिस्फारीयते ।
ब्रीहित्वस्य शक्त्युपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रौतत्वात् । भवन्मते तत्र प्रतिनिध्युपा-

परीक्षा

ति* । वर्णपार्थक्येन ध्वनेरनुभवात्तन्ध्वनिसत्त्वमित्याशङ्कान्निराचष्टे—*नचंति* ।
वर्णानुत्पत्तेः—वर्णानभिष्यक्तेः । *जिह्वाभिघातजेति* । संयोगजसंयोगाभिप्रायेणे-
यमुक्तिः । *वर्णात्पत्तिस्थले* । वर्णाभिव्यक्तिस्थले । *तत्रैव* । ध्वन्युत्पत्तौ ।
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेति । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ध्वनिप्रति समवायेन वर्ण-
वायुसंयोगः प्रतिबन्धक इत्येवं रूप इत्यर्थः ।

एवम्—उत्पत्तिविनाशयोरिव । *परेषाम्*—वर्णानित्यतावादिनाम्मीमांसका-
नाम् । *समान इति* । एवञ्चाखण्डस्फोटस्वीकारे षाधकाभावः । नन्वेवं सति समा-

दर्पणः

दाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽननुष्ठानाच्चित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च । एवं "श्वेतं छागमालमेत" इत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकच्छाग आलम्ब्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेघः । श्रुतिवाधापत्तेः । तस्य चाखण्डपक्षे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायासम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भव्यमते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदार्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्युपादनस्योपपत्तिः । ऋषीणां तत्त्वार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदार्थानां व्यवहियमाणत्वान्न तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्त्वत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्द

परीक्षा

नाधिकरणपदार्थयोरभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिव्यवहाराणाङ्का गतिः पदानां तत्रासत्त्वादिति चेद् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागनादाय प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्यवहारस्तथा वाक्येष्वखण्डेषु । वस्तुतः पदानामसत्त्वेऽपि अवापोद्वापाभ्याङ्कल्पितपदान्यादायोक्तव्यवहारस्याऽप्यन्युपपत्तेः । बलाबलाघधिकरणेषु श्रुतिलिङ्गादीनां प्रबलदुर्बलभावविचारो । जैमिनीयानामेवोपपाद्यः । यद्यप्यर्थः—सर्वेऽपि तत्त्ववैचारः, तथापि व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैः पदपदार्थैर्वाक्यार्थविचारः क्रियत इति स्वीकारेण तेषां वचनावलम्बेनैव तदीयानां विचारप्रवृत्तिरिति सर्वमनवद्यम् ।

नैयायिकास्तु—वर्णानामुत्पत्त्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वमेव । भेरीदण्डसंयोगादीनान्ध्रनिजनिकतावत्कण्ठत्रायुसंयोगादीनामपि वर्णोत्पादकत्वमेव । एवं वर्णानां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । तदेवौपधमिति, 'वत्स एवाङ्कुर' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि साजात्यावगाहिन्येव । पदानि वाक्यानि वा नातिरिक्तानि, किन्त्वापेक्षाद्विविशेषविषयताविशिष्टवर्णधटितान्येव । वर्णानान्द्विध्वङ्गनावस्थायित्वेन तेषामानुपूर्व्येऽपि निर्वक्तुं शक्या । सत्कार्यवादीयसिद्धान्तरीत्या वर्णानामभिव्यक्तिरिति तु न युक्तम् । कण्ठाघमिवातात्प्राग्वर्णाभिव्यक्तिसत्त्वे पदप्रत्यक्षापत्तेः । अभिव्यक्तेः सामग्रीसाध्यत्वे सत्कार्यवादस्यायुक्तत्वमेव । अनन्तवर्णां सत्कल्पनाप्रयक्त्यैरवन्तु प्रामाणिकत्वान्न शोपावहमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति व्यक्तिसफोटविवरणम् ।

दर्पणः

प्रतीव कण्ठादिस्थानवाप्यभिघातस्याऽपि वर्णात्मकशब्दं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाऽवधारणाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षणाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येवं प्रतीतेश्च । स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नादास्ताकल्प्यते प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणानां प्रति स्वसामानाधिकरण्यास्वाव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुताया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च । कण्ठत्वात्वाद्यभिघातस्य च कत्वादिकमेव कार्प्यंतावच्छेदकं, न तु तत्तद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं, येन तद्लौकिकविषयितायाः कार्प्यंतावच्छेदकघटकता सम्भाव्येत । किञ्च घटाद्युत्पादकदण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्प्यंतावच्छेदकत्वापचौ घटादीनामपि नित्यत्वापत्तिरिति यद्बुद्ध्याकोपः ॥

न च सत एवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यमताध्ययनादुक्तापत्तिरिष्टैवेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथाहि—अभिव्यक्तिः सत्यसती वा । नाद्यः । घटानुत्पत्तिदशायं घटस्येव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्प्यंत्वेन सत्त्वातुक्तदोषो दुस्स्वर एव । अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः । युक्तितौल्येन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो, नष्टः स इत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्यते । कत्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव । वर्णासमेवतत्त्वेन श्रोत्राग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । न चोक्तसन्निकर्षादेव तत्प्रत्यक्षोपपत्तिः, तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं शृणोमीति प्रतीतौ भाने प्रमाणमपि शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च । समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न । वर्णसमयेतत्त्वस्य तत्राभ्युपगमेन विषयाऽव्याधात् । एवञ्च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दृष्टान्तदौर्भिक्षमेव ।

एवञ्च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वाच्च तत्कल्पनागौरवमपि । नच वर्णानित्यतावादिमते सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादने तु तज्जातीयोऽयमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽयमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽयमित्याकार इत्यभ्युपगमात् । तज्जातीयाभेदावगाहिन्यास्तदेवौपधमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च । तस्माद् वर्णात्मकस्फोटस्य वाचकत्वमसम्भवदुक्तमेव । स्फोटस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रादौ तस्य निरूपणं त्वासनार्थमेवेति प्रागुक्तप्रायम् । सखण्डस्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूढमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति भूपणसारदर्पणे व्यक्तिस्फोटनिरूपणम् ॥

दण्णः

दाने तद्वाक्याखण्डार्थाऽननुष्ठानादित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयते एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च । एवं "श्वेतं छागमालभेत" इत्यत्र क्रियायादछागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धाद् वाक्यप्रतिपादितपुरःस्थितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणरुच्छाग आलभ्यते, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेघः । श्रुतिबाधापत्तेः । तस्य चाखण्डपक्षे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायासम्भवोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मते अखण्डार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यादखण्डतत्तदार्थाच्च रेखागवयन्यायेन पदपदार्थावापोद्वापाभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिध्युपादनस्योपपत्तिः । ऋषीणां तत्त्वार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवाद् व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैर्नानाप्रकारैः पदतदर्थानां व्यवहियमाणत्वाच्च तद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तदापेक्षिकमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमायिकारणरुत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्द

परीक्षा

नाधिकरणपदार्थयोरभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिव्यवहाराणाङ्का गतिः पदानां तत्रासत्वादिति चेद् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादाय प्रत्ययानाम्प्रकृत्यथान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्यवहारस्तथा वाक्येष्वखण्डेषु । वस्तुतः पदानामसत्वेऽपि अवापोद्वापाभ्यां कल्पितपदान्यादायोक्तव्यवहारस्याऽन्यन्युपपत्तेः । बलाबलाद्यधिकरणेषु श्रुतिलिङ्गादीनां प्रबलदुर्बलभावविचारो जैमिनीयानामेवोपपाद्यः । यद्यप्यर्थः—सर्वेऽपि तत्त्ववेत्तारः, तथापि व्यवहारकालेऽनिर्द्धारिततत्त्वसदृशैस्तैः पदपदार्थै वाक्यार्थविचारः क्रियत इति स्वीकारेण तेषां वचनाबलम्बेनैव तदीयानां विचारप्रवृत्तिरिति सर्वमनवद्यम् ।

नैयायिकास्तु—वर्णानामुत्पत्त्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वमेव । भेरीदण्डसंयोगादीनाञ्चनिजनकतावत्कण्ठवायुसंयोगादीनामपि वर्णोत्पादकत्वमेव । एवं वर्णानां तृतीयक्षणवृत्तिष्वसप्रतियोगित्वमेव । तदेवौपधमिति, 'वत्स एवाङ्कुर' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि साजात्यावगाहिन्येव । पदानि वाक्यानि वा नातिरिक्तानि, किन्त्वापेक्षावृद्धिविशेषविषयताविशिष्टवर्णधटितान्येव । वर्णानान्द्विषणावस्थायित्वेन तेषामानुष्यंषि निर्वक्तुं शक्या । सत्कार्यवादीयसिद्धान्तरीत्या वर्णानामभिव्यक्तिरिति तु न युक्तम् । कण्ठायभिधातात्प्राग्वर्णाभिव्यक्तिसत्त्वे पदप्रत्यक्षापत्तेः । अभिव्यक्तेः सामग्रीसाध्यत्वे सत्कार्यवादस्यायुक्तत्वमेव । अनन्तवर्णप्राग्भाववत्सकल्पनाप्रयुक्तज्ञास्वन्तु प्रामाणिकत्वाच्च दोषावहमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति व्यक्तीस्फोटविवरणम् ।

द्वयः

प्रतीव कण्ठादिस्थानवाप्यभिवातस्याऽपि वर्णात्मकराम् प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वाज्वधारणाच्च । एवञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन जन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसत्वाज्वच्छिन्नं प्रति हेतुतयोच्चरितवर्णस्य क्षयाऽन्तरितस्याऽप्रतीतेर्नष्टो वर्ण इत्येव प्रतीतश्च । स्वाव्यवहितोच्चरवर्णस्यैव नाशकृताकल्प्यते प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनासं प्रति स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितवर्णत्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणस्य हेतुनाया ज्ञानादिस्थले क्लृप्तत्वाच्च । कण्ठ्यास्वाद्यभिवातस्य च क्त्वादिस्मैव कार्य्यतावच्छेदकं, न तु तच्चद्वर्णाऽभिव्यक्तित्वं गौरवात् । न च लौकिकविषयितया कत्वमेव तद्वच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वाच्यम् । तथा सति कोलाहलाऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न हि कोलाहलप्रत्यक्षं क्त्वादिविषयकं, येन तल्लौकिकविषयितायाः कार्य्यतावच्छेदकघटकृता सम्भाव्येत । किञ्च घटापुत्यादकदण्डादेरपि तदभिव्यक्तित्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वापघौ घटादीनामपि निरयत्वापत्तिरिति बहुव्याक्रोशः ॥

न च सत एवाभिव्यक्तिरिति साङ्ख्यमतसाधयणादुच्चापत्तिरिच्छेदेति वाच्यम् । तन्मतस्याऽप्यापातमनोरमत्वात् । तथाहि—अभिव्यक्तिः सत्यसतो वा । नाशः । घटानुत्पत्तिदशायां घटस्यैव तस्या अपि सत्त्वाद् घट इति प्रतीत्यापत्तेः । अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेऽपि तस्या अपि कार्य्यत्वेन सत्त्वादुक्तदोषो दुस्वर एव । अन्त्ये स्वसिद्धान्तव्याघातः । युक्तितौत्वेन पदार्थान्तरस्याप्युत्पत्तिरिति । किञ्चोत्पन्नो घटो नष्टो घट इति प्रतीत्या घटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारो, नष्टः स इत्यविलक्षणप्रतीत्या ककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते । क्त्वादीनां संयोगधर्मत्वं तु दुरुपपादमेव । वर्णासमेवतत्वेन श्रोत्रापाद्यत्वप्रमङ्गात् । न चोक्तमन्निकर्पादेव तत्प्रत्यक्षोपरच्छिन्नं, तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षाऽनापत्तेः । न च तत्सम्बन्धस्य ककारं श्रुणोमीति प्रतीतौ भाने प्रमाणमपि शब्दं श्रुणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीतेरपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेश्च । समवायादेशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां धर्मत्वमित्यपि न । वर्णासमेवतत्त्वस्य तत्रान्युपगमेन विषयाज्वाधात् । एवञ्च वर्णानामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरमतः सङ्गच्छते इति दृष्टान्तदौर्मिश्यमेव ।

एवञ्च वर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपलपितुमशक्यत्वाच्च तदकल्पनागौरवमपि । नच वर्णानित्यतादिमते सोऽर्थ गकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयहेतोरपराद्ने तु तज्जातीयोऽर्थमित्येवाकारः स्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जातीयोऽर्थमित्याकारो, यत्र तु स्वरूपेण तत्र सोऽर्थमित्याकार इत्यभ्युपगमान् । तज्जातीयभेदायगाहिन्यास्तद्वैषम्यमित्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वनिवृत्त्याच्च । तस्माद् वर्णात्मकस्रोतस्य वाचकत्वमसम्भवदुचित्कमेव । स्रोतस्य ध्वन्यतिरिक्तत्वाभावाच्च योगशास्त्रात् तस्य निरूपणं दूरगमनाधिभवेति प्रागुक्तप्रायम् । मत्तदस्रोतस्य प्रागेव निरस्य इत्यानुसृत्यैवच्छिन्नवर्णानां वाचकत्वमूढमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

इति भूषणसारद्वयं व्यक्तिस्रोतनिरूपणम् ॥

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ॥

औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥७१॥

अयम्भावः—वर्णास्तावदावश्यकः । उक्तीत्या च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकारः इत्यपि स्यात्, स्फोटस्यैकत्वात् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयम्, न वा । आद्ये स एव गकारोऽस्तु । वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथाचाति-

दर्पणः

इत्थमिति । पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः । *पञ्चयेति* । वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ।

क्रमप्रान्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले—शक्यत्व इयेति* ॥ ननु क्रीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात्तत्र जातेर्वाचकत्वविचारः काकदन्तपरीक्षासमोऽत आह सारे—अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह—स्फोटस्यैकत्वादिति* ॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेश्चेति* ॥ अभेदादेव च तादृशभेदाऽवगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माऽभ्यासमूलकभेदप्रतीतेनाऽनुपपत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या वणक्यवादिमते दूरापास्तमेवेत्यत आह—*किञ्चेति* ॥ उपाधित्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः । *आद्ये*—स्फोटे गत्वाऽभ्युपगमपक्षे ॥ *तदेव*—गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह—*वर्णनित्यतावादिभिरिति* ॥ मीमांसकादिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोर-

परीक्षा

इत्थमिति । पूर्वोक्तैः प्रकारैः । जातीस्फोटवादिनाम्मतमुपस्थापयति—*जातीति* । *जाते*—अर्थशब्दगतजातेः । *लाघवमिति* । व्यक्तीनाम्बाहुल्याद्वाच्यत्ववाचकत्वकल्पनापेक्षया जातेस्तथात्वे तासामेकत्वाल्लाघवमित्यर्थः । ननु क्रीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वाद्गतौ जातेर्वाचकत्वविचारो गगनकुमुमायमान इत्यादाह्वा-मपनेतुं स्फोट एव व्यक्तिरूपस्तावन्नाङ्गीकार्य इति प्रतिपादयति—*अयम्भाव इति* । *इत्यपि स्यादिति* । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायात्स्यादित्यर्थः ।

ननु स्फोटस्यैकत्वेऽपि कत्वगत्वादिविरुद्धधर्माऽभ्यासमूलकभेदानुभवेन नो-क्तापत्तिरत आह—*किञ्चेति* । *आद्ये*—गत्वाभ्युपगमपक्षे । *तदेव*—गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मत्वेन कथन्तस्याध्रयाभेदं वदसीत्यत आह—*वर्णोति* । वर्णानाधित्यत्वे तेषामेकत्वादानेकसमवेतत्वासम्भवेन नातिरिक्ता गत्वादिजातिरिति भावः । *अतिरिक्तेति* । कत्वगत्वाद्यपेक्षयेत्यादिः ।

रिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः ।
वायुसंयोगवृत्ति, ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति
चेद् ? न । प्रतीतेर्विना बाधके समत्यासम्भवात् । अस्तु वा वायुसं-
योग एव गकारोऽपि । तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्ते-
रिति कृतं स्फोटेन ।

द्वयं:

भेदान्युपगमादित्यर्थः ॥ *गौरवमिति* ॥ गकारादिप्रतीतिनां गत्वादिविशिष्ट-
गकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः । अन्त्ये स्फोटे गत्वाद्यन्युपगम-
कल्प इत्यर्थः । *विरोध इति* । गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । गत्वस्यान्यधर्मस्य
स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

वायुसंयोगवृत्तीति ॥ स्वमते ध्वनिवृत्तीति, मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवै-
जात्यारोपण प्रतीतेः सूत्रपादत्वादाह—*आरोप्येति* ॥ *भ्रमत्वायोगादिति* ॥ सा-
क्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।
नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनां भ्रमत्वमेव न्याप्यमत आह-
अस्तु वेति ॥ तथाच तावदेव प्रतीतेः प्रमायनिर्वाहोऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः ।
तस्य—संयोगस्य । *अतिन्द्रियत्वमिति* । लौकिकविषयतायुन्यमित्यर्थः । *दोषः*
बाधकमित्यर्थः । प्रतिबन्धोत्तरयति—*धर्मवदिति* ॥ यथा अतीन्द्रियमाश्रुत्तिधर्म-
त्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगत-
विशेषस्य भवाऽपीत्यर्थः । यद्यतीन्द्रियस्यैवंन्द्रियरूपमत्यन्तासम्भवदुच्छिन्नं, तदा
तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मवत्त्वमपि तथैव । प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । ननु क्त्वा-
दिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणाया कादिप्रतीती तद्ज्ञाने बाधकाभाव इति
चेद् ? न । ककार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्कारोतीत्यनुपपत्त्येन लौकिकविषय-
त्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात् । 'शङ्कः पीत' इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः, पीतत्वं
पदयामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव । दोषविशेषस्य तादृशविषयता नियामकत्वकल्पनगौ-

परीक्षा

अन्त्यः—स्फोटे गत्वाद्यन्युपगमपथे ।

विरोध इति । गत्वाद्यन्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तच्चद्धर्मप्रकारकप्रतीतिनामनुपप-
त्तिरिति भावः । परोक्तमनूय दूषयति—*वाप्येति* । *असम्भवादिति* । अतिरिक्तगका-
रादिविशेषकः समवायसम्बन्धावच्छिन्नगत्वादिप्रकारकत्वेन प्रमात्वस्य न्यायादिति
भावः । नन्वतिरिक्तानन्तगकारादिकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतिनामभ्रमत्वमेवास्त्व-
त्यत आह—*अस्तु वेति* । एतावदेव गादिविषयकप्रमात्मकप्रतीत्यनुपपत्तेरलं स्फोटेनेति
भावः । *तस्य*—वायुसंयोगस्य । *दोषः*—बाधकम् । *धर्मवदिति* । यथा भ्रमता ता-
दृशधर्मस्यातीन्द्रियमाश्रुत्तित्वेऽपि साक्षात्काराविषयत्वकल्प्यते, तथाऽतीन्द्रियस्यापि
तस्य संयोगस्य साक्षात्काराविषयत्वमन्मतेऽप्यस्त्विति प्रतिबन्धोत्तरम् । यद्यतीन्द्रि-
यस्य सेन्द्रियकत्वं विरुद्धम्, तदा तेषां त्वादीनां स्फोटधर्मत्वमपि प्रत्यक्षानुरूपत्वा
कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

तस्मात् सन्त्येव वर्णाः; परन्तु न वाचकाः। गौरवात्। आकृत्य-
धिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं
हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्यर्घ्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन
हेतुत्वाच्चद्वच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वव्यत्यात्।

न च वर्णानुपूर्व्येव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः। घटघटत्वादे-
रपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः।

दर्पणः

रवादिति विभावनीयम्। उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ कत्वादिविशिष्टविषयकसा-
क्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसद्भावादित्यर्थः ॥ *सन्त्येयेति* ॥ त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ता
वर्णाः सन्त्येवेत्यर्थः ॥ *परमिति* ॥ किन्त्वर्थः ॥ *गौरवादिति* ॥ तत्तद्वर्णभेदमि-
न्नाऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः।

ननु तावद्वर्णगतपदत्वादिजात्यनुगतीकृतेष्वेकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्न नाना-
त्वप्रयुक्तगौरवमत आह—*आकृत्यधिकरणेति*। न्यायस्तु नामार्थनिरूपणे प्रप-
ञ्चितः। ननु तादृशजातौ मानाऽभावोऽत आह—*हरिपदमिति* ॥ अनुगतधर्म
विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। नन्वनुगतप्रतीति-
मात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिर्नैव
तत्सिद्धिर्वाच्या, तदभावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह—*ह्यर्घ्युपस्थितित्वा-
वच्छेदेनेति* ॥ कार्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् ॥ *आवश्यकेति* ॥ अन्यथा तावत्पदानां
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया व्यभिचारेणासम्भवादिति भावः ॥ *प्रतीत्यवच्छेदकत्वयो-
रिति* ॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। *वर्णानुपूर्व्येति* ॥ तादृशजात्य-
भिव्यक्तत्वेनावश्यकत्वव्यत्यायेत्यर्थः ॥ *निर्वाह इति* ॥ तथाचावश्यकत्वसंनिपतपूर्ववृ-
त्तितावच्छेदकताकानुपूर्व्यवानुगतप्रतीति-कारणतावच्छेदकत्वयोः सम्भवेन तद्रूपवि-
शिष्टपदोपस्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ *अन्यथासिद्ध्यापत्ते-
रिति* ॥ न च सेष्टा, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भावः।

ननु जातेः शक्यत्वे जातित्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तस्य च तदितरावृत्ति-
परीक्षा

तस्मात्—उक्तेतोः। *सन्त्येव*—त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ताः सन्त्येव।

यस्तु—किन्तु। *गौरवात्*। बहूनां वाचकत्वे गौरवात्। ननु पदत्वजात्याऽ-
नुगममात्रगौरवावकाश इत्यत आह—*आकृत्यधिकरणेति*। तादृशजातिसद्भावे
प्रमाणमाह—*इदमित्यादि*। अनुगमप्रतीतिमात्रेण जातिसिद्धौ विभुर्विभ्विति
प्रतीत्या विभुत्वजातिसिद्ध्यापत्तिरतः साधकान्तरमाह—*ह्यर्घ्युक्तेति*। *भवत्येति*।
अन्यथा तत्तदुपरि पदनिष्ठतत्त्वव्यक्तित्वस्य कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे आनन्त्य-
व्यभिचारयोरापत्तिः स्यात्।

तादृशजात्यभिव्यक्ततावच्छेदकतया क्लृप्तानुपूर्व्येव भवदुक्तव्यवस्था अतिरि-
क्ता, इति जातिमांस्त्विति शङ्कान्निराचष्टे—*न चेति*। *घटत्वादेरिति*।
आदिना पटत्वादिपरिग्रहः। *आकारादिभिः*—अवयवसंयोगविशेषैः। परम्परा-
सम्बन्धस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रयुक्तगौरवन्तुभयोः सममिति भावः। ननु तत्त-
ज्जातेः शक्यत्वनिष्ठन्तदितरावृत्तित्वविशिष्टसकलतदाध्यवृत्तित्वमवच्छेदकतावच्छेदकं

तस्मात् सा जातिरेव याचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति ।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्यादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह—*भौषाधिको वेति* ॥ वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्व्यां, सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः, कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह—*वर्णानामिति* ॥७१॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधोपापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥

कौश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वानित्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥

दर्पणः

त्वविशिष्टसकलतद्बृत्तित्वरूपतया तत्त्वाऽसम्भवो गौरवादत आह—*तादात्म्येनेति* ॥ अभेदेनेत्यर्थः । तथाच नोक्तदोष इति भावः । एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ *जात्योरिति* ॥ तयोः पदयो रेफाकारसकारविसर्गंघटितत्वाविशेषाद्रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरस्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकतरस्या एव सत्त्वाया विनिगमकाभावात्ततो विलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । वाशब्दस्य पक्षान्तरपरत्वभ्रमं निराकारोति—*वा त्वर्थे इति* ॥ अवधारणे इत्यर्थः ॥ *भेद इति* ॥ तथाच तत्र वर्णतोष्येऽप्यानुपूर्वा वैलक्षण्येन रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजातेनिरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनर-विशिष्टसत्त्वादिरूपानुपूर्व्यां एव व्यञ्जकतया तदभावेन न सरः-पदाद्रसत्वविशिष्टबोधोपापत्तिः । एवमप्यत्रापोति भावः । मूढे तारमन्दवदित्यत्र तारमन्दशब्दौ धर्मपरी । तथा च यथा वर्णानां नित्यैकत्वमते विजातीयवायुतास्वाद्यभिघातसत्त्वे तारत्वादिना भेदप्रतीतिरुद्बुद्धित्यर्थः ॥ ७१ ॥

वर्णजातिस्फोटमभिप्रेत्य शङ्कते, सारं—*नन्विति* ॥ *जातेरिति* ॥ अर्थबोधकजातेरित्यर्थः ॥ *प्रत्येकमिति* ॥ पदान्तर्गततत्तद्दर्पणेष्वित्यर्थः । एवमप्येऽपि ॥ *अर्थ-

परीक्षा

वाच्यमिति गौरवमत आह—*तादात्म्येनेति* ।

जात्योरिति । भाकयोः पदयोः सकाररेफाकारविसर्गंघटितत्वाविशेषेणामरत्वोपस्थापकतावच्छेदकजातेः सरस्त्वोपस्थापकतावच्छेदकताऽपि स्वादेकस्या एकत्रैव सत्त्वमित्यत्र विनिगमकालाभादिति भावः । वा शब्दस्य पक्षान्तरसूचकत्वमिति भ्रमनिरासायाह—*वा त्वर्थे इति* । एवञ्चैवकारायां वाशब्द इति फलितम् । *भानुपूर्वाति* । एवञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन रविशिष्टसत्त्ववदित्वायाश्च सरस्त्वोपस्थापकतावच्छेदकजातिव्यञ्जकतावच्छेदिका च सर इत्यत्र नास्तीति न सरशब्दाद्रसत्वोपस्थित्यापत्तिरिति भावः । मूढे—*तारमन्दशब्दौ*—*तारत्वमन्दत्वपरी । तथा यमीमांसकमते यद्यपि वर्णानाभित्यैकत्वम्, तथापि विजातीयव्युत्पन्नयोगस्याभिव्यञ्जकतारत्वमेव यथा तारत्वमन्दत्वादिविभिन्नधर्मप्रतीतिसद्वायादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु जातेवर्णसमुदायवृत्तित्वाद्दर्पणसमुदायस्यापावयवानतिरेकान्जातेरव्यासन्धवृत्तित्वस्य स्वभावसिद्धत्वात्प्रत्येकवर्णादर्थबोधोपापत्तिरित्याशङ्कते—*नन्वि-

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता । योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थ-
बोधापत्तिरित्यपास्तम् ।

अयम्भावः—यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति; तथापि पद-
वाक्यपक्षयोर्न । तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमा-

दर्पणः

बोधापत्तिरिति* ॥ तद्भिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भावः ॥ *योगार्थतयेति* ॥ स्फुट-
त्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ *एतेनेति* । तत्पदघटकयावद्गुणा-
भिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । *सर्वदा* । पद्माश्रवणेऽपि । *अपास्तमिति*
जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तद्भिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादा-
यितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्गुणगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम् ।
तत्र चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यङ्ग्यत्वात्तत्तद्गुणं एवाभिव्यञ्जको वाच्यः । तथा
चोक्तदोषस्तद्वत् एवेत्यत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथाच
दुष्टत्वात्, स पक्षो नाश्रयणीय इति भावः ॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ *तस्याः*—
पदत्वादिजातेः ॥ *व्यासज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन वृत्ति-
त्वस्येत्यर्थः ।

ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह—*धर्मि-
ग्राहकेति* ॥ धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वा-
नुपपत्तिस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रत्येकवर्णविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदूषणकलि-
तत्वेनासम्भवाद्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमाना पदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकं
विश्रान्ता स्यात्; तदा तत्सिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारादतस्त-
त्साधकमेव तत्पर्याप्तत्वसाधकमेव चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येत्यस्यानेकव्यक्तिपर्याप्ते-
त्यर्थ इति भावः ।

परीक्षा

ति* । *प्रत्येकवर्णं* ॥ पदान्तर्गततत्तद्गुणं* ॥ *वर्णव्यक्तिभिरिति* । आनु-
पूर्वीविशेषावच्छिन्नवर्णव्यक्तिभिरित्यर्थः । *योगार्थतया*—स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति यो-
गार्थतया । *एतेन* । तत्तत्पदघटकयावद्गुणाभिव्यङ्ग्यत्वविशिष्टजातेर्बोधकत्वस्वीका-
रेण । *स्फोटस्य*—जातिरूपस्य ।

वर्णस्फोटपक्ष इति । तस्मिन्पक्षे वर्णगतजातेर्बोधकत्वं वक्तव्यम्, तथा
चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्तत्तद्गुणं एव तत्तद्जातिव्यञ्जक-
स्तथा चोक्तदोष इति भावः । *तत्र*—पदवाक्ययोः । *तस्याः*—जातेः, व्यास-
ज्यवृत्तित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वं प्रसिद्धम् । व्यासज्यवृत्तित्वन्तु जातेर्नास्ति ।
तस्या व्यासज्यवृत्तित्वभावत्वात् । *धर्मिग्राहकमानेति* । धर्मो जातिस्यः
पदार्थः, तद्ग्राहकन्तत्साधकं यन्मानम्पदवाक्ययोर्बोधकत्वान्ययानुपपत्तिरूपन्त-
त्सिद्धत्वादित्यर्थः । एतेन जाते, समवायसम्बन्धेनैव सत्त्वन्तु पर्याप्त्याख्यस

नसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्भूयक्तयो ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभा-
वादित्यभ्युपेयन्त इति शेषार्थः ।

उक्तं हि काव्यप्रकाशे—“बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्य-
ङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ॥ ७२ ॥

दर्पणः

बस्तुतस्तु घटादिप्रत्येकव्यवस्थेस्ये घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण च सि-
द्ध्यनु घटत्वादेः प्रत्येकमात्रवृत्तित्वम् । न ह्येकवर्णे घटपदादिव्यवहारो, येन पद-
त्वादेः प्रत्येकवृत्तित्वा स्यात्; किन्तु पदशब्दे पदं न प्रकार इति वैपरीत्यमिति तादृश-
जातेः पद्यांसत्वमावदयकम् । पदत्वं न पद्यांसत्वं जातित्वादित्यनुमानं त्वप्रयोजक-
मनुसूतककांभावादिति विभावनीयम् ।

इदं पुनरिहावपेयम्—अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्येस्यस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिन्नयेत्य-
र्थः । नाऽतः सरो रस इत्यादौ अर्थभेदवोभाऽनुपपत्तिः । एवञ्च पूर्वोक्तार्थत्वंवाच्यं
प्रपञ्चः । आनुपूर्वीवर्णयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः परं व्यतिरिच्यते । अत एवा-
ऽग्रिमग्रन्थसङ्घातिरिति । व्यङ्ग्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदार्थो वर्ण इत्यभिप्रेत्याह-
ध्वनिवर्णयोरिति । वर्णानां ध्वनिर्नयत्वाद्भेदोपचारोऽत एव पस्पशायां “अथ गौ-
रित्यत्र कः शब्द” इति प्रश्ने “लोके ऽर्थबोधकत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्णान्तरकः समूह”
इत्यर्थकम् । “अथवा प्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्द” इत्युक्तमिति भावः । *शेषार्थ
इति* । प्रकृतकारिकोत्तरादर्थ इत्यर्थः । वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे सम्मतिमाह—*उक्तं
इति* । *काव्यप्रकाश इति* ।

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः” ।

इति वृत्तिव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटरूपव्यङ्ग्येति* ॥ स्फोटरूपं यद्
व्यङ्ग्यं, तद्व्यञ्जकवर्णात्मकशब्दस्येत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नन्वेतावता प्रच्येन पदत्वादेर्जातित्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यपस्थापनमफलं,

परीक्षा

म्वन्धेनेनाति शब्दाया नावकाशः । यदि सा प्रत्येकं विधान्ता स्यात्तदा वाचकत्वानुप-
पत्तेरपरिहारात्सिद्धिरिव न स्यादिति भावः । नन्वेनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिव्यङ्ग्या जाति-
रित्यनुपपन्नवर्णव्यक्तीनां जातिव्यञ्जकताया अप्रसिद्धत्वादित्याशङ्कामपनेतुं तत्र प्रमा-
णिकसम्मतिमाह—*कैश्चिद्भूयक्तय इति* । *अस्याः*—जातेः । आधयत्वं पठ्यर्थः ।
व्यङ्ग्यतेऽनया सा व्यक्तिरिति व्युत्पत्त्या व्यक्तिपदवाच्यो वर्ण एवेत्याशयेनाह—*ध्व-
निवर्णयोरिति* । *शेषार्थः*—प्रकृतकारिकाया उत्तरादर्थः । उक्तार्थं काव्यप्रकाशकार-
सम्मतिमाह—*उक्तं इति* । *काव्यप्रकाशे* ।

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः ।

इति पद्यव्याख्यावसर इति शेषः । *स्फोटव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य* । स्फोटरूपं
पदव्यङ्ग्यन्तद्रूपकस्य ॥ ७२ ॥

यु जातेर्वाचकत्वमुच्यन्तदनुपपन्नम् । तादृशजातेरप्रसिद्धत्वाद्गो जातिं प्रकृत-

ननु कां सा जातिस्त्वत्राह—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥

सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ ७३ ॥

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः । तच्चद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्या-
पाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः” इति । “ब्रह्म-
तत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भाति” इति च ।

दर्पणः

गुरुपायांऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानरतया मूलमवतारयति—ननु का सेति* ।
सा वाचकत्वेनाभिमतता जातिः केति योजना । *सत्यांश इति* । सत्यत्वं कालत्रया-
याध्यत्वं, तद्विपरीतमसत्यत्वम् । पर्यवसितार्थमाह—*तद्रव्यकोति* । तद्रव्यक्यु-
पलक्षितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मणा व्यक्तीनां वैशिष्ट्यासम्भवात् । अत एव जगत्क-
र्तृत्वादीनां तद्रूपलक्षणत्वमामनन्तीति बोध्यम् । *जातिरिति* । तद्रव्यवहारविषय
इत्यर्थः । *असत्योपाधीति* । व्यक्तीनामुपाधित्वं च, वस्तुत एकस्या अपि नाना-
प्रतीतिजनकत्वं तद्रव्यच्छिन्नं तद्रूपलक्षितमित्यर्थः । *द्रव्यशब्देति* । गवादिशब्दे-
त्यर्थः । गुणगतजातेरनुकीकारादथवा द्रव्यात्मको यदशब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । मीमां-
सकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात् । *शब्दस्वरूपतयेति* । श्रुत्यात्मकशब्दरूपतयेत्यर्थः ।
“द्वे ब्रह्मणो वेदितव्यं” इति श्रुतेः ।

अयमाशयः—“तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादितेत्तिरीयक-
श्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वध्रवगादुपादेयस्य चोपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वा-
ग्रामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्परभिन्नत्वं सुस्थं पृथग्प्रतीयमानत्र-
गतौ, “नेह नानास्ति” इति श्रुत्या बाधे दृष्टे, बाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसंज्ञकनियम्य-
त्वेनावशिष्यनाश्रवणः सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञानुमतकथयतपोपलक्षणोभूतरूपनामनिरूप-
परीक्षा

यति—*सत्यासत्याविति* । *सत्यम्* = कालत्रयावाध्यम् । तद्विपरीतमसत्यम् ।

ननु जीवे ब्रह्मात्मकत्वे तस्यैकत्वात्पदेऽपि घटव्यवहारापत्तिरतः पर्यवसितार्थ-
माह—*तच्चद्रव्यकोति* । *विशिष्टम्*—उपलक्षितम् । जगत्कर्तृत्वादिक्मप्युपलक्षित एव ।
जातिः जातिपदव्यवहार्यः । व्यक्तीनामुपाधित्वञ्च—यथा जपाकुमुसत्रिधाने लोहितः
स्फटिक इति व्यवहाराज्जपाकुमुं उपस्वसमीपवर्तिनि स्वनिष्ठं धर्ममाध्यातीत्युपा-
धिरिति व्युत्पत्त्या स्वसमीपवर्तिविशेष्यकत्वेनिष्ठधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकं उपाधि-
वहारस्तथा व्यक्तीनाम्नानात्वात्तद्रूपतयेण वस्तुत एकस्यापि ब्रह्मणो नानात्वप्रकार-
कप्रतिभासजनकत्वेन द्रव्यशब्देति द्रव्यप्रतिपादक्यत्पटादिशब्देत्यर्थः । यद्वा—द्रव्या-
त्मको यः शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । तेन गुणादिगतजातेरपि सङ्ग्रहः । मीमांसकान्ते-
शब्दस्य द्रव्यरूपत्वात् । *शब्दरूपतया*—वाचकशब्दरूपतया वेदात्मकशब्दरूपतया च ।

अयम्भावः—द्वयोरपि वाच्यवाचकयोस्तादृश्युपलक्षितब्रह्माभिन्नतया शास्त्रस्य चास्य
वाच्यवाचकज्ञानाय प्रवृत्तेः “नेह नास्ति” इतिवाक्यसहायेन वस्तुगत्योपाधिब्यवच्छेदे

कथं तर्हि, 'ब्रह्मदर्शने च गोत्यादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वं "आत्मै-
वेदं सर्वम्" इति श्रुतिवचनात्' इति कैयटः सङ्गच्छताम् । अविद्या
आविद्यको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ॥

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

दर्पणः

णद्वासा तज्ज्ञानाय शास्त्रस्योपयोग इति । *अथमिति* । सङ्गच्छतामित्यनेनान्वितम् ।
पूर्वापरविरोधादिति भावः । मिथ्याज्ञानरूपायास्तज्जन्यसंस्काररूपाया जातित्वा-
सम्भवादाह—*आविद्यक इति* । अविद्याकल्पित इत्यर्थः । *धर्मविशेष इति* ।
अत्राश्रुतिवारणाय—*धर्मंति* । तद्व्यक्तित्वादिवारणाय—*विशेषेति* । तथाच
मंतभेदेनाऽर्थद्वयस्थाप्याकरस्थितत्वान्न पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यस्तु तस्तु गवाद्युपास्यवच्छिन्नसत्तात्वमेव गोत्वादिद्वयवहारनियामकमद्वैतदर्शने
च गवादेरेवच्छेदकस्याभावान्न सत्ताया विशिष्टसत्तात्वं, तदानीं निर्द्वैतत्वेनेवावस्था-
नादित्यर्थपरतयाऽपि विरोधः सुपरिहर इति बोध्यम् ॥ ७३ ॥

यद्यप्यविशेषेण वाक्यविषयेऽखण्डवाक्यतज्जातिरूपस्फोटद्वयमुक्तं, तथापि नादात्म-
कस्फोटकल्पे शास्त्रस्य पुरपाथं परम्परयोपयोगित्वमन्तिसकल्पे तु साक्षादेवेति तस्यैव
मुख्यत्वमित्याशयेन मूलमवतारयति—*तमेरेति* । "अयमात्मा" "तत्सत्यम्"
इत्यादिश्रुतिसिद्धं यत्सत्यं तत्र सा जातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः । मूले, *इत्थमिति* ।
पूर्वोक्तप्रकारेण अध्यस्तत्राचकत्येभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्क्रियमाणम् । अत एव—*नि-
रञ्जनम्* । उपाधिविनिर्मुक्तम् । अत एवाक्षरमचिनाति ।

"यस्तु सर्वेषु भूतेषु न दयत्सु न विनश्यति ।"

इति स्मृतेः । सोपाधिः सत्यैव विनाशप्रतियोगित्वात् । शब्दतत्त्वं, शब्दपदं रूप-
स्याप्युपलक्षणम् । तेन, नामरूपापादानं यत्तद् ब्रह्मवेति विशेषणसङ्घट्टेकारेण ब्रह्म-
तादात्म्याऽभावरूपे विशेषणाऽयोग्यवच्छेदे शब्दतत्त्वरूपान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वं
बोध्यते । *प्राहुः* । प्रकल्पेन कथयन्ति । ब्रह्माऽभेदेन जानन्तीति यावदिति तदर्थः ।

परीक्षा

सिद्धेऽस्माच्छास्त्रं ब्रह्मज्ञानसम्भवेतीति । *कथन्तर्हीति* । सङ्गच्छतामित्यनेनान्वि-
तम् । पूर्वापरविरोधादिति शेषः ।

नन्वविद्या मिथ्याज्ञानरूपा तज्जन्यसंस्काररूपा वा तत्स्थाजातित्वन्न सम्भवति
तस्याः, अतः वर्णधर्मत्वेन यदाधिधर्मत्वासम्भवात्, अत आह—*आविद्यक इति* ।
अविद्याकल्पित इत्यर्थः । धर्मविशेष इत्युपादानेनाश्रुतित्वनाश्याया घटपादिमाधा-
रण्यस्य च निरासः ॥ ७३ ॥

यद्यपि पूर्वत्राखण्डवाक्यस्फोटस्य प्रदर्शनसमये शास्त्रस्य पुरपाथंसाधनत्ववन्दनित-
मेव, तथापि तस्मिन्पथे परम्परया शास्त्रस्य तत्त्वम् । जातिस्फोटपथे तु साक्षादेव तथे-
स्यादिरेद्विशुद्धम्भवतारयति—*तमेरेति* । "अयमात्मा, तत्सत्यम्" इत्यादिश्रुति-
प्रतिपादितमित्यर्थः । *इत्थम्*—*पूर्वोक्तिभिः, *निष्कृष्यमाणम्*—*वाच्यत्वेनाध्यस्तेभ्यः
पृथक् क्रियमाणम् । *निरञ्जनम्*—*उपाधिविनिर्मुक्तम् । अत एवाक्षरम्—*अचिनाति ।

अयम्भावः—“नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतिसिद्धा द्वयी सृष्टिः । तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम् । प्रक्रियांशस्त्वधिधा-
विजृम्भणमात्रम् ।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभद्वैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।

दर्पणः

तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्या-
शङ्कयामाह—*अयम्भाव इत्यादि* । *नामरूपेति* । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुतिसिद्धेत्यर्थः । *द्वयीति* । नामरूपात्मरुद्रवयवस-
मूहुरूपेत्यर्थः । *तत्रेति* । सृष्टिद्वयमध्ये । *रूपस्येवेति* । आकाशाद्यात्मकार्थस्यैवे-
त्यर्थः । *नाम्न इति* ॥ तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः । *तदेव*—ब्रह्मैव । तत्त्वमुपादा-
नमित्यर्थः । “तस्मादेतस्माद्वा आत्मन” इत्यादिश्रुतेः । शब्दतन्माप्राकाशोपादानत्वे
पर्यवसानाद्वयोरप्युपादानं ब्रह्मैव । अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः । स्वोपादा-
नब्रह्माभिन्नत्वात् । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वाऽऽपत्तिः । जगदेतद्विव-
र्त्तते” इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात् । तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थ-
निरासेन श्रुत्या ब्रह्मैव परिधेयीक्रियते इति प्रागुक्त एवाऽर्थः ।

ननु नानात्वस्य सर्वथैव मिथ्यात्वे कथं स प्रत्ययो लोकानामत आह—*प्रक्रियां-
शस्त्विति* । प्रकृतिप्रत्ययपञ्चकोशादिव्यवहारंशस्त्वित्यर्थः । *अविद्येति* । मलिन-
सत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः । तथाच ब्रह्माऽतिरिक्तत्वेनाऽसत्त्वानामपि तेषां पार्थ-
क्येन प्रतीतिरधिष्ठानाऽज्ञानकृतैवेति । न यावदधिष्ठानाज्ञानं तावत् तन्निवृत्तिरिति
भावः । यद्वा ननु तादृशब्रह्मज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह—*प्रक्रियांश
इति* । प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं स्त्वित्यर्थः ॥ *अविद्येति* । तथाच पञ्चकोशादि-
न्यायेन शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः । *अविद्यैवोपव-
र्ण्यते इति* । वाक्यपदीयाऽनन्तरम्—

उपायाः शिष्यमाणानां बालामुपलालनाः ।

असत्ये घर्तमनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥

इति श्लोकः । “समारम्भात्तु भावनामित्यस्य” पूर्वाहंन्तु—

परीक्षा

पृथादृशं यत्तद् ब्रह्म । “सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न नश्यति” इति स्मृतेः । *शब्दतत्त्वमिति* ।
अत्र शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणम् । *द्वयी*—नामरूपात्मिका । *तदेव*—ब्रह्मैवेति ।
तत्त्वम्—उपादानम् । तदुक्तं धृतौ—“अनेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि”
इति । सृष्टेर्द्वयोरुक्त्यन्त्यवयवकसमुदायरूपतया । “सृष्टेर्ब्रह्मण एव सम्भवश्च”
“तस्मादेद्वाऽऽत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः” इति धृतावपि प्रसिद्धम् ।

ननु ब्रह्मण एव नामरूपसृष्ट्युपादानत्वञ्चेदुपादानोपादेययोस्तादात्म्यात् ब्रह्मणो-
ऽपि नानात्वमेव सिद्धम्, तथा च कथं सत्यत्वमत आह—*प्रक्रियांशस्त्विति* । प्रकृति-
प्रत्ययादिरूपनय कोशादिव्युत्पादनमाकाशादिसृष्ट्युपादानत्वस्य च प्रतिपादानं-
स्त्वित्यर्थः । *अविद्याविजृम्भणम्* । मलिनसत्त्वाधिष्ठानामज्ञानविलास एवेत्यर्थः ।

अत्र हरिमम्मतिमाह—*उक्त्येति* । अत्र पूर्वाहंन्त्यत्रोक्तम् । उच्यते—

समारम्भात्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ॥

ब्रह्मैवेत्यनेन, “अघ्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः, “तमेव भान्तमनु-
भाति सर्व्वम्” “तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति” इति श्रुतिसिद्धं स्व-
परप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फो-
टशब्दाभिधेयत्वं सूचयति । निर्धिघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतितति-

दूषणः

घटादिदर्शनाहोक्तः परिच्छिन्नोऽवसीयते ॥ इति ॥

तदर्थंस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विद्वत्प्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिद्विच्छिन्नकारणता-
निरूपककार्य्यतावत्त्वेनानुमीयते, एवं भावानामाकाशादीनाम् । *समारम्भादिति* ।
सम्यगारम्भो जननं यस्मात् । भावप्रधानश्च निर्देशः । तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः ।
भावोपादानत्वादिति यावत् । तादात्म्येन वा हेतुः । *समारम्भादिति* । शाश्वतं
नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणमिवाऽवसीयत इत्यनुपज्ज्यते । परिणाम्युपादानत्वे
वस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गशङ्का । वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विचक्षणोपादानताया
एवाहोकारादज्ज्वादी प्रातिभासिकभुजङ्गस्येवेति भावः । “अनादि ब्रह्म शाश्वतम्”
इति पाठस्त्वन्वतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः ।

ननु नादेऽपि ब्रह्मव्यपदेशस्य प्रायशो दर्शनात्पुरुषार्थानुपयोगितदभेदज्ञानसम्पा-
दनवैयर्थ्यमत्र आह—*ब्रह्मैवेति* । तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वा-
न्नोच्छानुपपत्तिरिति भावः । “तमेव भान्तम्” इत्यस्य—

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रवारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः” इति
पूर्वादन्तु—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽक्षिणम् ।

इत्यादिस्मृतेरपि । *स्वपरप्रकाशकत्वमिति* । तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम् ।
स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाशयत्ये सति प्रकाशयत्वम् स्वात्मकनित्यज्ञानविषयत्व-
मिति यावत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्व-
रूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुतिः ।

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्सि त्वं पुरुषोत्तम ।

इति स्मृतिश्च स्वप्रकाशत्वे, पराप्रकाशयत्ये च “न तद्भासयते सूर्य्यं” इत्यादि स्मृति-
श्च मानमधिक्रमन्वप्राऽनुमन्धेयम् । *सूचयतीति* । स्फोटस्वप्रकाशपदयोः पर्यायत्वं
योषयतीत्यर्थः । तथाच जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासद्वारा शब्दब्रह्मणः स्वप्रका-
परीक्षा

पूर्वादन्तु—

घटादिदर्शनाहोक्तः परिच्छिन्नोऽवसीयत । इति ।

यथा घटादिदर्शनाहोक्तो विष्वत्प्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चित्कारणान्तर् दृश्यसीयते ।
तथा भावानामाकाशादीनां समारम्भः सम्यगारम्भः प्रकाशो यस्मादिति द्युत्पत्त्या
प्रकाशोपादानमनादित्वस्यैवेत्यर्थः । अनादीत्यनेन—प्रागभावाप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्यम्,
शाश्वतमित्यनेन—ध्वंसाप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्यम् ।

ननु नादेऽपि ब्रह्मपदव्यपहारात्कथमस्य शाश्वतस्य ब्रह्मणः अनादित्वप्रतिपादकत्वे-
त्यत्र आह—*ब्रह्मैवेत्यनेनेति* । स्वयं ज्योतिः पराप्रकाशय । *निर्धिघ्नप्रचाराय*—अप्रति-

रूपमाह—*पूर्णात्मने इत्यादिना* ॥ ७४ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥

श्रीमद्भूषणसारेण भूपये शेषभूषणम् ॥ १ ॥

भट्टोजिदीक्षितैः श्रेष्ठैर्निर्मिताः कारिकाः शुभाः ॥

कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टाऽऽत्मज-
कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवाद् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

दर्पणः

शत्रुरूपेण पुरुषार्थोपयोगिनि ज्ञाने व्याकरणल्योपयोग इति सिद्धम् । नादस्फोटवादि-
मते यथोपयोगस्तथोपपादितं प्राक् । *निर्विघ्नेति* । अप्रतिबद्धस्वग्रन्थप्रचारार्थमि-
त्यर्थः ॥ *अन्ते* । ग्रन्थावसाने । *मङ्गलमिति* ॥ नत्यात्मकं तदित्यर्थः । “मङ्गला-
दीनि मङ्गलान्तानि मङ्गलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथन्ते” इति भाष्यकारोक्त्युत्तरिति
भावः । पूर्णत्वमखण्डानन्दत्वमप्रतिहतेच्छत्रं वा तेन रूपेण तन्नतिश्च स्वीयग्रन्थप्रचा-
रेच्छाविषयसिद्धय इति बोध्यम् ॥ ७४ ॥

ज्ञात्वा श्रीफणिवाक्यजालमतुलं नैयायिकोक्तीरपि

मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्पणे ॥

अस्मिन् भूषणसारतां बुधजनः सोत्कण्ठमालोकतां

यन्निश्वासमलीमसो न मुकुरस्तत्त्वार्थबोधक्षमः ॥ १ ॥

आसीत् कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीबल्लभः कोविदो

वेदान्तेषु विनोदमञ्जरिरिति ख्याताऽस्ति यन्निर्मितिः ॥

तत्सुनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युक्तिमण्युज्ज्वलं

श्रीमद्भूषणसारदर्पणमिमम्मोदाय विधावताम् ॥ २ ॥

उत्प्रक्षितायां हि न मोदहेतवेऽभ्यस्तो भृशं सोऽपि बुधां तथैव ॥

इत्याकलय्योभयमत्र युक्तिप्रमाणसिद्धं समुदाहृतं मया ॥ ३ ॥

सर्वोऽप्यर्थो बुधैः स्पृष्टो यद्यपीह तथापि मे ।

सत्सन्दर्भाशवितता भमता केन वाप्यर्थे ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोत्प्रभातीयोपनामकश्रीबल्लभाऽऽत्मजहरि-
वल्लभविरचिते भूषणसारदर्पणे स्फोटवाद् समाप्तः ॥

परीक्षा

षट्प्रचाराय । स्तुतिरूपत्वम्पूर्णत्वकथनेन । तत्त्वज्ञाखण्डानन्दरूपत्वम् । *नम इति*
नतिरूपमङ्गलाय ॥ ७४ ॥

इति स्फोटविवरणम् ।

इति श्रीमदगस्त्यकुलार्थशावतंसदिगन्तविख्यातकीर्तिमुधाकरसङ्घवापत्सा-
र्वभौमभवदेवमिधात्मजभैरवनाथमिध्रविरचिता परीक्षानामिका
वैयाकरणभूषणसारटीका समाप्ता । शुभमस्तु ।

श्रीरामाय नमः ।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामकृष्णामित्रकृत—

भूपणसारव्याख्यायाम्—

धात्वर्थनिर्णयः ।

पद्मा प्रतिपदं नित्यमजगदं वाच्यवाचकम् ।

जगतां प्रकृतिः स्फोटः पदमन्यत्प्रकल्पितम् ॥ १॥

श्रीलक्ष्मीति । रुपिणमिति । ताडोह्ये णिनिः । “रमादिभ्यश्च” इति मनुर्विधानस्यान्यमत्वर्थोपनिवृत्त्यर्थत्वात् । लक्ष्मीरमगस्य स्फोटरूपत्वोक्तिः स्वशास्त्रतत्त्वमुचनाय । यतः स्फोटरूपात्सर्वे जगद्विवर्त्ताकारं भवति । तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति ।

अत्र परवाक् स्फोटशब्देनोच्यते, सैव शब्दब्रह्मेत्युच्यते । शब्दतत्त्वं शब्दस्य परमार्थिकं स्वरूपं स्फोटस्यैव मुख्यशब्दतया तस्य च ब्रह्मात्मकत्वात् । अक्षरनाम-
चत्वादक्षरं शब्दब्रह्मैव । तत्तत्पदार्थरूपेण विवर्त्तते, यथा रज्जुः स्वयमविकृतव सती मायया सर्पाकारेण विवर्त्तते । तत्त्वादप्रच्युतमेकं ब्रह्म-असत्त्यानेकरूपतां प्राप्नोति । यतः शब्दस्वरूपाज्जगद्रूपा विकाराः क्रियन्ते इति तदर्थः । तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामः । अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्त्तः । *वीरम्*—*नौकाम्* । *शेपेति* । शेपसम्बन्धिनो शेप-
स्यार्थस्य लाभार्थमित्यर्थः । *द्वैतेति* । द्वैतवाद एव ध्वान्त-तमः, तन्निवारणमेव फलं यस्याः । पुंसो भावो यस्यां तादृशां, वाग्देवतां सरस्वत्येव पुरयवेपं एतस्तीति भावः । द्वैतस्य ध्वान्तत्वं नु अविषायां सत्यामेव । द्वैतबुद्धेः ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इत्यादिध्रुत्वा अद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । *दुण्डिमिति* । प्रणम्येत्यप्रान्वयः । *श्रीफलीति* । फणिनः स्मरणं नु प्रकृतशास्त्रनिर्माणत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । अस्माभिः-
भट्टोजिदीक्षितैः । एतेन भट्टोजिदीक्षितकृता एताः कारिका इति सूचितम् ।

अस्य प्रत्यस्य कारिकास्य वास्ये क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियावाचकस्य धातोरर्थे प्रथमतो निरूपयति—*फलव्यापारयोरिति* । दृग्गादिव्यापारस्य धात्वर्थ-
त्वपारणायाह—*व्यापारस्त्विति* ।

ननु यथा किं करोति इति प्रश्ने पचतीत्युचरं भवति । एवमस्तीत्युचराभावाद्-
स्त्वादीनां क्रियावाचकत्वं न स्यादत आह—*यावत्सिद्धमिति* । अयमभावः-कर्मणी-
वांपर्यमाश्रित्य साध्यत्वेन विवक्षितोऽर्थः । क्रिया-घटः क्रियते इत्यपि क्रियाद्वारेव
घटस्य साध्यत्वं प्रतीयते, घट इत्येताग्नाच्चात्साध्यत्वाप्रतीतिः । एवन्वैतदेव क्रिया-
याचकस्यमत्त्वादाप्यस्तीति । *सिद्धमसिद्धन्वेति* । सिद्धमसाक्षीदित्यादौ । अ-
सिद्धं पचति पश्यतीत्यादौ ।

ननु क्रियते वा सा क्रिया । न च समुदायः कर्तुं शक्यते इत्यत आह—*आधिने-
ति* । आधितः मन्त्रो यथा तथा चाऽवयवानामुत्पादत्वात्कारकं समुदायस्योत्पा-

धत्वमिति भावः । *पचति पाक इति* । पाक इत्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाऽस्ति, ननु पचतीत्यत्रेत्यर्थः । *तथा चेति* । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुत्थापिद्वा पचतिशब्दोपात्ताक्रिया अनुत्थापकतावच्छेदकं रूपं पचत्यादिशब्दः, तद्वत्त्वं तच्छब्दबोध्यक्रियायामस्तीति लक्षणसङ्घतिः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकरूपवत्वमिति तु नोक्तम् । पचतीति शब्दस्य क्रियात्वाभावेन स्वक्रियाभिन्नक्रियात्वरूपक्रियान्तरत्वासम्भवात् । *तद्रूपवत्वमिति* । इदमेवासत्वभूतत्वमित्यर्थः । अन्यथा सङ्ख्याकारकाद्यनन्वयित्वमसत्वभूतत्वमित्युक्तौ 'पदय मृगो धावति' इत्यादौ कारकान्वयित्वदर्शनात् । 'इतशापिका शप्यन्ते' इत्यादौ सङ्ख्यानन्वयित्वदर्शनाच्चाव्याप्तिरिति भावः । *एतदेव = एतादृशासत्वभूतत्वमेव । *तिडपदैरिति* । यद्यपि क्रियाप्रधानं यत्तदाख्यातमिति निरूढतद्वाप्यकारादिमते पृथितव्यमित्यादीनामसत्वरूपमाख्यातत्वमेव । तथापि पृथितव्यमित्यत्रापि अस्ति भविष्यतीत्यादिक्रियासम्बन्धस्य सम्भवात् क्रियान्तराकाङ्क्षेत्याद्यसत्वभूतो भावः तिडपदैरेवोच्यते, इत्यत्र न विवाद इति भावः । वर्जनादिक्रियावाचिनामपि हिस्मादीनां क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात् न साध्यक्रियाभिधायित्वम् । क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् ।

ननु व्यापारसामान्यं प्रति धातुसामान्यस्य वाचकत्वे सर्वत्र सकलव्यापारबोधापत्तिरत आह—*अयं चेति* । *बुद्धिविशेषादीनामिति* । फृत्कारादीनामनन्तत्वात्फृत्कारत्वादिकं शक्यतावच्छेदकम् । फृत्कारत्वादीनामप्यनुगमको बुद्धिविशेष एव सर्वत्र व्यापार इति बुद्धैरेकत्वादिति भावः ।

ननु एका क्रियेति व्यवहारः कथमत आह—*गुणभूतेरिति* । क्रमोत्पन्नानां व्यापाराणां समूहः क्रिया । स च समूहः गुणभूतैः स्वावयवीभूतैः फृत्कारादिव्यापारैर्युक्तः । ननु क्षणनद्वाराणां व्यापाराणां समुदायोऽसम्भवीत्यत आह—*बुद्धवेति* । एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितो भेदरूपः समूह इत्यर्थः । क्रमिकाणां व्यापाराणां समूहे बुद्धिपरिकल्पितमेकत्वमाश्रित्य एकत्वव्यवहार इति भावः ।

तार्किकमते स्वरूपसम्बन्धविशेषस्याश्रयत्वस्याश्रयरूपतया नानात्वादत आह—*तत्तच्छक्तिरूपमिति* । अखण्डधर्मरूपमित्यर्थः । सत्तैव पदार्था इति वैशेषिकपरिभाषामूरीकृत्याश्रयत्वस्याश्रयस्वरूपत्वस्वीकारे स्वस्यैव धर्मत्वं धर्मित्वं चेत्यनुभवविरुद्धम् । तार्किकैरपि विषयत्वप्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तत्वस्वीकारेण सत्तैवेति नियमाभावाच्च । अस्तु वा आश्रयत्वं जातिः, यथा एकस्मिन् घटे नष्टे घटान्तरं घटत्वमधतिष्ठते । व्यक्त्यन्तरे आश्रयत्वस्यावस्थानसम्भवात् । जननेन यत् प्राप्यते या सा जातिरिति भाष्यमते जातेरित्यत्वमिति नियमाभावाच्च । किञ्चाकृतिरेव शब्दार्थ इति मते अभावत्वगगनत्वादिकमपि जातिरेव । यथा घटत्वजातिरेकघटदर्शनादेव बालैर्निश्चीयते । एवमाश्रयत्वेऽपि अनयोः कर्तृकर्मणोः प्रतीतेः सम्भवादित्यत्रान्वयः । *आश्रयेत्यादिति* । कर्त्तादिकमन्तरा व्यापाराद्यसम्भवात् ।

ननु शाब्दिकमते भादेशानामेव वाचकतया लकाराणां कथं वाचकत्वेत्यत आह—*बोधकतारूपमिति* । तत्तत्स्थानित्वेन विद्यादित्यानित्वेन तार्किकमतं शङ्कते—*नचेति* । *अयोगादिति* । कृत्रेऽपि व्यापारविशेषत्वादिति भावः । *अथेति* । मण्डनमिश्रमते फलमात्रं धात्वर्थः, भावनाऽऽख्यातार्थः । आख्यातार्थभावनाश्रयत्वादेव कर्त्तृत्वम् । *कृतामपीति* । तत्रापि कर्त्तादिपदस्य कर्त्तृत्वादिपरत्वापत्तौ व्यापारवाचकत्वापत्तेरिति भावः । ननु तत्र "कर्त्तरि कृत्" इति सूत्रं मानमत आह—*लः कर्मणी-

त्यनेनेति* । तत एव कर्त्रादिपरस्यानुवृत्तेरिति भावः । अल्लभ्यलामो योगः, लभ्यस्य परिपालनं धेमः ।

ननु पाचको देवदत्त इत्यदिसामानाधिकरण्यानुरोधात् कर्तृवाचकत्वमित्यार-
चेराह—*अपिचेति* । यत्रार्थकत्ववादिनो नैयायिकाभिराकृत्य मीमांसकमतं दूषयति—
मीमांसकानामिति । *कृदादिवदिति* । यथा कृदादौ भावनाऽक्षिप्यते, तथेहास्त्विति
भावः । तथासति आधेपलभ्यत्ये सति न स्यादिति प्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । *आ-
क्षिसध्यचेरिति* । जातिशक्तिवादिनामाधेपेण व्यक्तेर्बोधत्वात् । *कर्तुरपीति* । पचती-
त्यस्य पाचक इति विवरणात् ततः विवरणम् ।

नन्वेवं सर्वत्र विवरणस्य शक्तिप्रादकत्वोच्छेद इत्यरुचेराह—*किञ्चेति* । *अभेदा-
न्वयेति* । अन्यथान्यस्मिन्नपि पचति देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तेरिति भावः ।
तथात्र नास्तीति । कर्तृवाचकत्वसाधकं सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । *इत्यादाव-
पीति* । तस्मान्नामार्थधात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च साक्षाद्भेदादित्कसम्बन्धेनान्वयो नास्ती-
त्येव परंपां नियम इति भावः । *पिप्लास्यादीति* । पिप्ले अक्षिणी यस्या इति पृथगन्तेन
विग्रहे “अनेकमन्यपदार्थ” इत्यनेन पृथगर्थसमासविधानात्पिप्लाक्षिसम्बन्धि इत्येवार्थः
स्यादतो गवादिसामानाधिकरण्यानुरोधात्सम्बन्धाक्षिसम्बन्धिसमासार्थसिद्धान्ता-
सङ्घतिः । आधेपितं सम्बन्धिनमादायैव सामानाधिकरण्यसम्भवादिति भावः । *पृथ-
यं एवंति* । अन्यपदार्थ इत्यत्र पदं सुगृहिण्यन्तम् । पदे च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादन्य-
विभक्त्यर्थ इति लभ्यते इति भावः । *द्रव्यानुक्तेरिति* । एतच्च । उच्छेदापत्तिरित्यत्र
हेतुः । *अल्पस्येति* । तन्मते जातिरेव शब्दार्थत्वात्स्ववाक्योपाचक्ष्ये गवि उक्त-
रीत्या आधेपेण इदं तिङो वाचकत्वाभिधानम् । *फलं प्रतीति* । एतच्च कर्तृप्रत्य-
यस्थले । पक इत्यादौ तु व्यापारं प्रति फलस्यैव प्राधान्यम् । एतदर्थमेव फलव्यापा-
रयोः पृथक् शक्तिरुक्ता, ननु फलावच्छिन्ने व्यापारे । *कर्त्तरीति* । विशेषणमित्यनुप-
ज्यते । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन शब्दान्तरानुसन्धानप्रयुक्तलाववं दर्शि-
तम् । *तथाचेति* । कर्त्राद्युपस्थितिर्विषयतया कर्त्रादौ, तत्र प्रकारतया संख्याशेषः ।
इतराविशेषणत्येति । इवार्थसाहच्ये चन्द्रस्य विशेषणत्वाच्च तत्र संख्यान्वयः ।
इदमपि—कार्यकारणभावलाघवमपि । *तच्च*—धातोरिति पदं च । *तत्रैव*—व्यापारे
एव । *तदन्वयः*—कालान्वयः । *कृतकर्मणोरेवेति* । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति
भावः । *प्रयोगापत्तिरिति* । फलरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः । वचनवि-
रोधमुक्त्वा युक्तिविरोधमप्याह—*अपिचेति* । तमित्यादि कर्माध्याहारं दोषमाह—
भाष्यसिद्धेति । भाष्यसिद्धौ किञ्चिद्वाक्यतेत्यर्थः । “एकतिङ् वाक्यम्” इति वा-
स्तिकं तु निवातामात्रविषयकमिति भावः । यद्यपि तिङतद्वये एकवाक्यताभावादेव
निवाताप्राप्तावतिद्ग्रहणं व्यर्थमित्युक्तं भाष्ये, तथापि पचतिभवतीत्यत्र पाको भव-
तीत्यर्थादेकवाक्यता भाष्ये एव स्वीकृतेति भावः । किञ्च भिन्नवाक्यतां स्वीकृत्य
निवाहेऽपि अध्याहारस्यासार्वत्रिकतयाऽपार्क्षीद् देवदत्तोऽनेहीत्यत्र कदाचित् द्वितीया-
पि स्यादिति बोध्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वाच्च द्वितीयेति असम्भवदुक्तिक्त्वादन्यत्र
निराहृतम् । अध्याहारं युक्तिविरोधमप्याह—*उच्छेदेति* । ‘पच्य देवदत्तो गायति’
इत्यादावस्मन्मते अध्याहारादिना निराहः संभवति । तार्किकाणां तु शृणु देवदत्तो
गायतीत्यादावगतिरेव । फले कर्तुरन्वयवारणाय—*भावनात्वावच्छिन्नेत्यादि* ।

ननु नाशरूपव्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगापत्तिरत आह—*यद्यो नश्यतीत्यत्रापि* । ननु नाशसामग्री नाशोत्पादको व्यापारः, तस्य घटादावभावात् घटादेः कर्तृत्वानापत्तिरत आह—*प्रतियोगित्वसहितेति* । समानदेशकालवृत्तित्वसम्बन्धेन नाशसामग्रिविशिष्टप्रतियोगित्वमित्यर्थः । नातो मुद्गरप्रक्षेपादिरूपव्यापारमादाय देवदत्तो नश्यतीति प्रयोगः । यद्यपि प्रागभाववत् च्वंसोऽपि कपालादिवृत्तिरिव, न घटादिवृत्तिः, तथापि प्रतियोगित्वरूपव्यापारो घटादावस्त्येव । *तदत्यवे इति* । सामग्रीरूपविशेषणाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति भावः । एवं चोक्तदोषवारणाय उत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वमिति तार्किकोक्तं नादर्त्तव्यम् । *ज्ञानेच्छादीति* । अत्र फलताघटकः सम्बन्धा विषयता । अत एव फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वात्सकर्मकत्वम् ।

ननु मनोयोगादिरूपव्यापाराभावादोशवरो जानातीति प्रयोगानापत्तिरत आह—*अन्तत आश्रयतेवेति* । यद्यपि व्यापारसमुदायत्वरूपक्रियात्वमाश्रयताया न संभवति; तथापि 'तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रिया' इत्यादि वक्ष्यमाणरीत्यात्रापि आरोपो बोध्यः । *फले तदिति* । अत्र तद् परस्मैपदिन्य उत्पन्न उपसर्गप्रयुक्तश्च पाठः । तेन एवते निविशते इत्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि शत्रुघ्नभावेऽपि लिङादौ कर्तुंबोधः । गच्छ इत्यादौ च तिवाद्यभावेऽपि कर्तुंबोध इति तुस्यत्वाद्भिन्निगमनाविरहाच्छब्दादीनां वाचकत्वं संभवति, तथापि गच्छेत्यादौ 'यः शिष्यत' इति न्यायेन बोधात्तिवादीनामेव वाचकत्वम् । यद्यपि नित्यशब्ददर्शने गच्छेत्पेव बोधकम्, तथापि प्रक्रियादत्तामादायैवात्र सर्वो व्यवहारः । यच्चिगादीनामपि ऋचित्कलाश्रयबोधकत्वं नास्तीत्याशङ्कते—*नन्वेवमिति* । *सामान्यविशेषज्ञानेति* । तच्च 'चयस्त्वियाम्' इत्यादिबोधकम् । *सर्वधातुकेति* । तेन सम्बन्धे इत्यादेर्निरासः । भावसाधारणो विधिः भावकर्मसाधारण्येन विहितः "सर्वधातुके यक्" इत्यादि । *प्रामाकरादीन्प्रति* । तन्मते फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । कृतिरूप भावना आख्यातार्थः । साऽपि लिङादीनामेव वाच्या । तथाहि भावनानामप्रत्यूहानुकूलो व्यापारः । प्रवर्त्तकत्वं च लिङ् लोट् तन्व्यादीनामेवेति भावः ।

अत्र मीमांसकाः—धातुना सिद्धो भावो दानयागादिरुच्यते । तद्वत्साध्यत्वं तु आख्यातेनोच्यते इत्याख्यातार्थो भावना । तदाहुः—धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येवान् लक्ष्यते, तथापि सर्वसाधारणरूपेणैवाभिधीयते इति यत्न एव भावना । पचतीत्यस्य पाके पचतीतिप्रतीत्या यत्नस्य धात्वर्थत्वाभावात् रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वरूपेव भावना, तस्याश्च साध्यत्वरूपत्वेन मानस्य पर्वताः सन्तीत्यादौ शाब्दिकैरपि स्वोकारादित्यन्ये ।

सा चेयं सर्वाख्यातवाच्या अर्थभावेनेत्युच्यते इति वदन्ति, तान् दूषयति—*व्यापारो भावनेति* । धात्वर्थस्य सिद्धरूपत्वाभावाद् व्यापार एव भावनेति भावः । भावना सकर्मिकैव क्रियात्वकर्मिकापीति । भेदे सत्यपि साध्यत्वाविशेषाज्जावनाव्यापारयोरभेद इति पुत्रराजः । *अयत्नानाम् = यत्नभिन्नानाम् । भावनासन्देह यत्नस्यैव शाब्दान्तरे प्रसिद्धतया फलकारादिसंग्रहार्थे व्यापार इत्युक्तमिति भावः । *नन्वेवमिति* । व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् फलकारत्वादीनां चाननुगतत्वात् फलानुकूलो यत्न एव धात्वर्थः । कृत्स्नं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । एतच्च न तेषां भवत् । व्यापारो धात्वर्थः, कृतिराख्यातार्थ इति तु तेषां सिद्धान्तः । अत एव नैयायिकमतमित्यपहाय रीतिरित्युक्तम् । नैयायिकमतने विवक्षिते त्वित्थं व्या-

व्यापारवाचित्वलाभादिति भावः । *वैयर्थ्यापत्तेति* । अत एव तद्विरोधः । *सकलव्यापारेति* । पराभिमतभावनारूपव्यापारस्यापि लाभादित्यर्थः । *मीमांसकोक्तं बाधकमिति* । “प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायविरोधरूपमित्यर्थः । *अख्याधिकरणेति* । “अख्याया एकहायन्या पिद्वाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति” इत्यत्र कारकाणां क्रिययैवान्वयादख्याया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणातीत्यादिक्रमेण पृथगेवान्वयः । पश्चात् या अख्या सा एकहायनीत्यादिको मानसोऽभेदबोधः । *वक्ष्यमाणेति* । क्रियायोग एव कारकसंज्ञाविधानात् । *सम्बन्धमात्रमिति* । भावार्थाधिकरणे “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्युदाहृत्य भट्टपादैः सिद्धान्तितमाख्यातार्थभावनायां स्वर्गकामपदोपात्तः स्वर्ग एव फलत्वेन संबध्यते, न तु धात्वर्थो यागः । तस्यापुण्यरूपत्वेनापुण्यार्थत्वात् । नच स्वर्गस्य भिन्नवाक्योपात्तत्वादाख्यातरूपसमानरूपपदश्रुतेरेव धरितार्थत्वात् । सर्वत्रैव हि धात्वर्थभावनया सम्बन्धसामान्यमेव धृत्या प्रत्याप्यते, तस्य सम्बन्धसामान्यस्य एकांशसम्बन्धविशेषस्तस्य निवेशे बोधने तु ध्रुतेः सामर्थ्यं नास्ति । यथा एवतीत्यत्र पाकसम्यन्धिनी भावनेत्येव श्रौतोऽर्थः । पाकानुबूलाभावेनेति तु पश्चान्मानसो बोधः । अत एव ‘दूधना जुहोति’ इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तु यागस्य मानसः पार्ष्णिकः करणत्वबोधः । *लडादन्ते इति* । लिङ् लोट् तच्चादिस्यङ्गे एव प्रवर्त्तकत्वादिप्रतीत्या तेषामेव भावना वाच्येति भावः । *विश्रियमाणस्यापीति* । उक्तविवरणाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकम् । तत्र चाख्यातस्य कर्त्वाचकत्वापरिशेषाद्भावात्तरेवार्यो भावनेति भावः ।

ननु यदि कर्तुराख्यातार्थत्वं स्यात्तदेवोक्तयुक्त्या भावनाधात्वर्थः स्यात्, तदेव तु न । कर्त्तरि शक्तौ अनन्तव्यापाररूपकर्त्तृत्वस्य शक्यताबच्छेदकत्वे गौरवादित्याशङ्कते-
नचैवमिति । असिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणनिष्पन्नस्य करणत्वसम्भवात् सोमादीनां तु साक्षात् करणत्वं न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काष्ठादिमात्रात्पाक उत्पद्यते इति । *शक्यताबच्छेदकरूपेणैवेति* । तीरे प्रवाहत्वमारोप्य प्रवाहत्वेनैव रूपेण तीरबोधात् शैत्यपावनत्वादीनां प्रतीतिरिति भावः । *न नैयायिकादीनामिति* । ‘कचतच्छस्यति वदनम्’ इत्यत्र कचत्वादिना बोधे राहुत्वादिप्रकारकबोधाभावात् त्रासकत्वानापत्तेरिति भावः । *विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानामिति* । व्याकरणाभिज्ञेन केनचित् द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादीन् कर्मत्वादिशब्दैश्च बोधयितुमिच्छता घटः कर्मत्वमित्यादिप्रयुक्तम् । प्रयोग्येन च व्याकरणलक्षणज्ञेनार्थमनुसन्धाय घटीया कर्मतेत्याद्यर्थोऽवगतः, तस्य तद्वाक्यं साकाङ्क्षमेवेति भावः । पूर्वप्रकारिकापि व्युत्पत्तिव्याकरणव्युत्पत्तिमतमिव भवतीत्यभिप्रेत्य विपर्ययेणापीत्यपि शब्द उक्तः, व्याकरणव्युत्पत्तिमूलकविपरीतव्युत्पत्तिमतामित्यर्थः । *तन्निराकाङ्क्षमेवेति* । घटीया कर्मतेति बोधे निराकाङ्क्षमेवेत्यर्थः । यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयः ।

ननु भावकत्वं तत्पदे तत्पदत्वमाकाङ्क्षेति नीलपदं विनापि घटमानयेत्यादावन्वपदर्शनादभेदबोधे समानविभक्तिरूपमेवाकाङ्क्षा, घटः कर्मत्वमित्यादावपि अभेदबोधे आकाङ्क्षाऽस्त्येव, किंतु योग्यता नास्ति । योग्यताभ्रमे त्वभेदबोधो भवत्येवेति नैयायिकवचनं न कार्प्यमित्याकारकं प्रचीनवेयाकरणसूत्रं व्यर्थमित्यर्थः । *एवं सत्यपि* । व्युत्पत्त्यनुसारेत्वे सत्यपि । *भाहरीतिरिति* । कक्षादिना भावनाऽक्षिप्यते इति तदुक्तः । *तथात्वापत्तौ* = भावनाक्षेपापत्तौ । *कर्तुर्वाच्यत्वमिति* । कृदन्त इत्यादि उ-

त्वर्त्तौ घटे वेति अन्योन्याध्रपस्य दूपकत्वं च तर्कविधवा । तथाहि-घटेन यदि घटेन्नन्यः स्यात्, घटाद्भिन्नः स्यादिति । एवं इषावपि बोध्यम् । स्थितावेन्नोन्याध्रपस्य नोक्तः । व्याकरणे प्रयोजनाभावात् । *क्रियाशब्देनेति* । "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्यत्र क्रियाशब्देन फलस्यैव ग्रहणात् । *अस्त्यादावर्षाति* । उत्पत्यनुकूलव्यापार आत्मधारणानुकूलो ध्यापारश्चास्त्यादीनामर्थः । तत्र धर्मिणि उत्पाद्यत्वेन विवक्षिते सति "रोहितो लोहिवादासौत्" इत्यादावुत्पत्यनुकूलव्यापारः प्रतीयते एव । *अन्यत्रेति*—आत्मधारणानुकूलव्यापारार्थके घटोऽस्तीत्यादौ फलव्यापारयोः समानाधिकरणत्वाद्भावना स्फुटं न प्रतीयते इत्यर्थः । *अन्तर्भावादिति* । आत्मरूपकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादित्यर्थः ।

ननु घटोऽस्तीत्यादौ साध्यभावना यस्य प्रतीयते, उदात्ता वा सिद्धस्य यत्स्य न कर्त्तृत्वसम्भवः, निष्पन्नेन घटेन साध्यमानत्वासम्भव इति चेन्न । वौदघटस्य वास्य घटे स्वभेदमध्यस्थोभत्रोपपादनात् । *भागरूपसत्वादिति* । तथा च तत्रापि 'पृथक् शक्तिमादाय धात्वर्थस्य सिद्धत्वापत्तिरिति भावः । वस्तुतः प्रत्ययेन कत्रांशभिधानात्साधनवर्तित्वमित्यर्थ इति । *यथान्ध्रमिति* । पश्येत्पत्र साध्यरूपता धावर्त्तव्यत्र सा न रूपतेत्यर्थः । धातुना = धातुभागेन, तथाभिधाने = साध्यत्वाभिधाने । *कर्मपण्य पुवेति* । क्रियायोगं विना कर्मत्वासम्भवात् धातोः साध्यक्रियावाचकत्वे 'काष्ठैः पाकः, इत्यपि स्यादिति मीमांसकैर्यदुक्तं तत्रेशपचिमाह—'दृष्टमेवेति* । *उपपद्यत इति* । पचतीत्यत्र विकिलत्तिमुत्पादयतीत्यर्थाद् व्यापारं प्रति फलस्यापि कर्मतया तद्विशेषणे स्तोत्रमित्यत्र यथा द्वितीया, तथा 'स्तोकं पाक' इत्यत्राप्येत्यर्थः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यस्य वाचनिकत्वं वदतां तादृक्कादीनां तु 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यादावपि द्वितीयापत्तिः । 'स्तोकः पाक' इति धनन्तार्थव्यापारविशेषणत्वात्प्रथमा । प्रयोगसाधुतामात्रमस्तु इत्याशङ्कते—'नचेति* । *समानवाक्ये इति* । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वार्तिककारोक्तं सन्बोधनस्य विशेषणत्वमेव न्याप्यमिति भावः । *तद्विज्ञायां विशेषणमिति* । सन्बोध्यमानदेवदत्तविषया या व्रजतिक्रिया सा असन्बोध्यमानदेवदत्तविषयव्रजतिक्रियापेक्षया भिन्नेति भावः । सिद्ध्यावचकत्वरूपं विशेषणत्वम् । तथा चैकवाक्यत्वात्पदात्परस्थामन्त्रितस्येत्यनुदात्तः । देवदत्तव्रजतीति तु नोदात्तम् । आमन्त्रितं पूर्वमपिमानवद्भावेन पदात्परत्वाभावात् सूत्ररीतिमाह—'इति सूत्रयतेति* । अन्यथा तिङन्तद्वये एकवाक्यत्वाभावेन "अतिङ्" इति निषेधवैयर्थ्यादिति भावः । भाष्यकृता तु पचतिभवतीत्यस्य पाको भवतीत्यर्थः । स्वमुखेनोक्तः । तदुक्तं हरिणा—

एकतिङ् पश्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्यातिङ्प्रद्वये नाथो वाक्यभेदात्तत्र विधत्ते ॥ इति ।

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेप्येकवाक्यता ।

तिङ्गतिर्लो निवातस्य प्रतिषेधस्तयार्थवान् ॥ इति च ।

अत्र एव चोक्तम्—

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

पूर्वं च पूर्वं स्वाभिमतो व्रजतीत्यत्र एत इत्यस्मात्परस्य व्रजतीत्यस्य "तिङ्" इति निवातः सिद्धः । *यौगिक इति* । क्रियते या सा क्रिया संज्ञाशब्दावक्यादिति

ज्योतिष्टोमे श्रूयते स्थन्तरमुत्तरयोगायतीति ऋचाङ्गानुविशेषो रथन्तरं तत्र "न अभि-
त्वात्तुरनो जुमः" इति ऋक् "रथन्तरं साम्नो योनिस्तदुत्तरं चत्वासिद्धि हवामह" इ-
त्यादिका ऋचस्सन्ति । तत्र रथन्तरं साम गेयम् । उत्तराशब्दस्य संज्ञाशब्दतया उत्तरा-
संज्ञरूपस्ये पद्यमानकत्वेन रथन्तरं गेयं उत्तराग्रस्ये हि सर्वेषां साम्नां योनिमुत्तरा-
ऋचः विशिष्य सन्तीति सिद्धान्तः । *तद्व्यतिरेकेण* । क्रियाव्यतिरेकेण । आहुरित्य-
स्वरसस्तु क्रियारहितमपि त्वया पृथितव्यमित्यादि वाक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं हरिणा-
वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ॥

इति गर्भितक्रियं पिण्डीमित्येतदपि वाक्यमिति तदर्थः । *इति महानसवदिति* ।
अत्र वृत्त्यर्थस्य महानससादृश्यस्य पर्वतेऽन्वयः । स चायुक्तः क्रियासादृश्ये एव वति
विधानादिति भावः । अत एव भवितुमर्हतीति अत्राध्याहियते इति प्रामाणिकाः ।
वस्तुतस्तु "तत्र तस्येव" इति सूत्रं क्रियाभावेऽपि वतिविधानार्थमिति ध्येयम् । *स्पृष्टि-
कल्पनेति* । पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति पदाध्याहारोऽपि तत्र व्यर्थः स्यादित्यर्थः । *कृत-
पूर्वाति* । अत्र कर्मणोऽविवक्षया भावे चः । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पश्चात्क्यादि-
कर्मयोगः । आहुरित्यस्वरसस्तु "द्विर्वचनेऽचि" इति निर्देशादेव साध्यावस्थक्रियाया
अपि महणम् । "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इति सूत्रे क्रियाग्रहणं त्तरार्थमिति ।

परे तु भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । अत एव "उपपदमतिङ्" इति सूत्रे अतिष्-
ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधः फलमित्युक्तो नैतः
त्क्रियावाचीति उक्तं भाष्ये इत्याहुः । *भेद्यभेदकेति* । विशेष्यविशेषणयोः परस्पर-
सम्बन्धयोर्वोधे यादृशानुपूर्व्यां साधुत्वं सूत्रकारादिभिर्दत्तं स तत्र साधुः । बोधस्त्व-
साधुनाम्नादपि जायते एवेत्यर्थः । *ध्रुत्या - आख्यातध्रुत्या । प्रकरणात्* = तत्र तु प्र-
करणपाठात्, कृत्वर्थत्वे सति अनृतवदने क्रतोर्गोण्यम् । पुरुषार्थत्वे तु पुरुषस्य प्रत्य-
वायः । *जज्ञभ्यमानः* = जम्भया विदारितमुखः । *अत्र विधिवदिति* । यथा बं
मन्त्रप्रकरणात् कृत्वर्द्धं तथेत्यर्थः ।

इति धात्वाध्यायार्थनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अत्र केचित्कारलं क्रियात्मकमाहुः । अपरे क्षणसमूहमाहुः । तन्त्रान्तरप्रणेतारस्त्व-
सङ्गमतिरिक्तं कालमाहुस्त्वन्निलिनयेऽपि वर्त्तमानकालस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्य-
त्वाद्नुमानगम्यत्वमाह - *प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति* । अधिधयगान्ते इत्येतत्-
प्यन्तं मध्ये इत्यस्य विशेषणम् । *तदस्ति* = वर्त्तमानत्वमस्ति । एतच्च लक्ष्यं
क्रियाकालयोरक्यमतेन, तयोर्भेदे तु प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं वर्त्तमानत्व-
मिति बोध्यम् । 'क्रियाभेदाय कालस्तु' इति भाष्ये कालस्य क्रियाभेदकत्वलाभात् ।

ननु व्यापारसमुदायः क्रिया । आत्मास्तीत्यादौ च स्थितिरूपो क्रिया एकविधा ।
यथाहि पच्यादौ फृत्कारादीनामवयवानां वैलक्षण्ययात्तत्समुदायस्य भवति क्रियात्वम् ।
तथात्रावयववैलक्षण्यभावेन तदसम्भव इत्याशङ्काह - *तत्तत्कालिकानामिति* ।
तेषां क्रिया हि विलक्षणवयवत्वेनानुमीयमाना तत्साहचर्यात्पर्वतादिक्रियानामपि
वर्त्तमानत्वमिति भावः । *विद्यतेरधिकरणमिति* । क्रियायाः कालत्वमभिप्रेत्येदम् ।

आत्मा तु—स्वरूपं तु । *न विकल्प्यते*—न भिद्यते । *पररूपेण*—परकीयक्रिया-
रूपेण । *तम आसीदिति* । अन्येन तमसा निगूढमप्रज्ञातमपे सृष्टेः प्राक् तदा हि न
किञ्चिदासात्, मुच्छेन—सूक्ष्मभूतेन घटमगडरस्थानीयेन कर्मणा यदपिहितमिव अग-
दासीत् । आसमन्ताद्भवतीत्याभु अज्ञानं तमः इति ध्रुत्यर्थः । *अद्यतनानद्यतनेति* ।
अद्य भवोऽद्यतनः, अद्य समुदायावयवभेदपरिकल्पनया पृच्छ्येव कालस्याधारापेयपदेन
निर्दिष्टः । अत एवोक्तं हरिणा—

कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ॥ इति ।

इत्येतादृशं विषयतेति । एतादृशानुबन्धसायनिरूपिता या विषयता तद्वि-
रूपकं यद्ज्ञानं तदविषयत्वमित्यर्थः । *पूर्वापरोभूतावयवमिति* । पिण्डीभावासम्भ-
वबोधना या पिण्डीभूता या इति । अवयवानां क्षणिकत्वे पिण्डीभावस्यैवासम्भ-
वादिति भावः । *क्रियाविष्टानाम्*—क्रियाविशिष्टानाम् । यदन्तोत्वस्वरसस्तु क्रिः
याप्रत्यक्षं विना तद्विशिष्टसायनस्यापि प्रत्यक्षासम्भय इति । *तत्त्वं चेति* । *वर्त्त-
मानः प्रागभावः*—उत्तरसमयप्रागभावः । तत्प्रतिशोभा उत्तरसमयः । *न्यायव्यु-
त्पादनार्थम्*—प्रवर्त्तनाभेदज्ञानार्थम् । *प्रपञ्चार्थम्*—शिष्यबुद्धिर्विशिष्यार्थम् । *अ-
यान्तरेऽपीति* । उच्यते “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादि उपदेशोऽनेन पया यात्वित्या-
दिष्य विधावन्तर्भवति । कुरुन्व यथादितमिति । प्रारब्धं कुर्वति चामन्त्रणं कामवा-
रणं करणे प्रतिबन्धकशङ्कानिवर्त्तनं स्वामन्त्रणम् ।

इति लकारार्थनिर्णयः ।

अथ सुवर्थनिर्णयः ।

मुपाद्भमादयोऽप्यथा इति । *इति भाष्यत इति* । भाष्यादित्यर्थः । *इत्यापचे-
रिति* । पूर्वक्रमेण जानामीत्यस्यानापचेरित्यर्थः । *सत्कार्थ्यवादेति* । कारणे सूक्ष्मरू-
पेण स्थितस्याविभावं एवोत्पत्तिः । असत् एवोत्पत्तौ तु सर्वत्र सर्वमुत्पद्येतेति भावः ।

ननु नाशस्यावस्तुतया कथं सत्तात्मकत्वमत आह—*तिरोभावेति* । अयम्भावः—
नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ताः न निरन्वयनाशस्येति । अभावो नाम न भावादव्यतिरिक्तः,
किन्तु सत्त्वेव । तिरोभूय स्वकारणेषु शक्तिरूपतया स्थिता वस्तूनां नाशः, सैव च तिरोभा-
वावस्था । साधनसंपत्कौ क्रमवत्येन प्रतीयमाना नश्यतीत्याख्यातन न प्रत्याप्यते इति
लक्ष्यक्रमे इत्यनेन साव्यरूपता दर्शिता, नष्टे नश्यतीति प्रयोगश्च धारितः । *आद्य-
दोषेति* । गच्छन्तीत्यादौ कर्तुः कर्मत्वापत्तिरूपत्यर्थः । *द्वितीयेति* । प्रियागोक्ता-
शीमित्यग्रत्येत्यर्थः । औदासीन्येन प्राप्यं कृणादि, अन्याप्सितं विपादि, संज्ञान्तरेऽना-
ख्यातम् “अकथितं च” इति विहितं अन्यपूर्वकम् “अधिशीलस्थासां कर्म” इत्यादिना
विहितम् । असम्पत्ते इति तार्किकरीत्येद्म् । असदुत्पत्तेनिराहृतत्वादाह—*सदेति* ।
धातुनोवतेति । धातुनोका क्रिया यस्य तस्मिन् कारकं नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यर्थः ।
कर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेति । “मनोमयः प्राणशरीर उपास्य” इति श्रुतं मनोमयत्वादि-
गुणकं ब्रह्मेव, ननु जीव इति पूर्वसूत्रे प्रतिपादितम् । तत्रैव इत्यन्तरं प्राह—*कर्मकर्त्रि-
त्यादि* । मनोमयादिशब्देन जीवस्यैव ग्रहणे सत्येव कर्मत्वं कर्तृत्वं विरुद्धे स्यातामि-
त्यर्थः । तस्य जीवस्य वाच्यशेषमाह—*एतमिति* । इतः अस्मात् लोकात् प्रेत्य गत्वा
एतं मनोमयं अभिसम्भावितास्मि प्राप्तास्मीति ध्रुत्यर्थः । *कर्त्ता साक्षार्यवत्त्वादिति* ।

आत्मैव कर्ता न सांख्याभिमतमन्तःकरणं “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादौ शास्त्रार्थस्या-
त्मन्येव सम्भवादिति सूत्रार्थः । *शक्तिविपर्ययादिति* । अन्तःकरणस्य कर्तृत्वेऽधि-
करणशक्तिर्न स्यादिति सूत्रार्थः । *तदेतेपामिति* । *प्राणानामिति*—प्राणानां इन्द्रि-
याणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानशक्तिमादाय ग्रहणशक्तिमादाय स्वापे जीव उदयमेतीति
श्रुत्यर्थः । *यथा च तक्षोभयथेति* । आत्मनः कर्तृत्वेऽपि न । सर्वदा दुःखित्वादिकम् ,
यथा हि तक्षा वास्यादिहस्त एव व्यापारकरणाद्दुःखितो नान्यथा, एवमात्मापीति
सूत्रार्थः । *बुद्धिद्वैतमपादानत्वमिति* । रूपे विभागरूपगुणासम्भवात् न प्रतिपत्ति-
रिति अध्वर्युणा दत्तं दण्डं यजमानः सोमक्रयपर्यन्तं धारयतीति उपयुक्तत्वाद्दण्डप्रदानं
प्रतिपत्तिक्रमेति पूर्वपक्षः । प्रतिपत्तिर्नाम उपयुक्तस्यादृष्टार्थ आदरः । यथा राज्ञा चर्वि-
तस्य ताम्बूलस्य सौपण्यवत्तद्गृहे ग्रहः । *अथ कमेति* । मैत्रावरणो हि दण्डमवष्टम्य
प्रेषाननुवक्ष्यतीति उपयोक्ष्यमाणत्वात् । तथा च श्रूयते दण्डी प्रेषान्वाहेति नियमः ।
प्रकृतेषु वेति “ऋग्ण्येव द्वितीया” इत्यादिनियमेषु कृतान्तःकरणादीनेव व्यावर्त्तयति,
नत्ववयवार्थमित्यर्थः ।

इति,सुबर्थनिर्णयः ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

स्वसमवेतेति । स्वं व्यक्तिः तत्समवेतं सामान्यं तदाध्यत्वं व्यक्त्यन्तरं । *ना-
गृहीतेति* । “नागृहीतविशेषणानुद्धिविशेष्यमुपसंक्रामति” इति न्यायः । *उपपद्यते
इति* । लक्षणया व्यक्तेरपि प्रकृत्यर्थत्वात् अकारणत्वेऽपि दण्डत्वादेरलक्ष्यत्वेऽपि
तीरत्वादेः छागो वेति “अग्नीपोमीयं पशुमालभेत” इत्यत्र पशुः छाग एव । “अग्नये
छागस्य” इति मन्त्रे छागस्य श्रुतत्वादिति सूत्रार्थः । *अनुबिद्धमिवेति* । सर्वे ज्ञानं
शब्देनानुबिद्धमिव भासते इति योजना । सोऽपि प्रातिपादिकार्थ इति । अत एव
“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” “रामेति द्वयक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः” इत्यादौ शब्दस्य
बोधः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यस्यायमेवाशयः । घटादिशब्दानामर्थे स्वशब्देऽपि
प्रयोगेण शब्दार्थयोरत्यन्तिकविवेकस्य चाग्रहात् । स च शब्दः “अग्नेर्दक्” इत्यादौ
विशेष्यतया प्रतीयते, नह्यनियमानाशक्तिर्वचन इति नापि उत्पादयितुं शक्यते ।
‘खल आसीद्’ इत्यस्य तु नलशब्दानन्त्य आसीदित्येवं शब्दप्रकारको बोधः । अत एव
देवदत्तः अयमेव भवतीत्यादौ देवदत्तशब्दवाच्योऽयमेवेत्यर्थः । किञ्च शब्दस्यावाच्यत्वे
वाच्यत्वं केवलान्वयीति तार्किकप्रवादासंगतिः । *शक्यभावेनेति* । अनुकरणानां
साधुत्वेऽपि शक्तित्वाभावाद्ग्रह लक्षणा न सम्भवतीत्यर्थः । *तदाशब्दोऽपीति* ।
अनुकार्यमप्राप्त्यर्थः । अन्यभेदपक्षे स्वस्यैव वाच्यवाचरुभावासंभव इत्यत आह—
अभेद इति । *अतिप्रसङ्गवारणायेति* । घटपदात्समवायेनोपस्थितस्याकाशस्य
बोधवारणायेत्यर्थः । *ग्राह्यत्वमिति* । यथा घटादिकं प्रकाशयन् प्रदीपः स्वात्मानमपि
प्रकाशयति ।

इति नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

भेदान्योन्याभाव इति । अयम्भावः-भेदः सामर्थ्यमिति पक्षे भेदवदर्थप्रतिपाद-
कत्वमेवैकार्याभावसामर्थ्यम् । संसर्गस्तु-भेदाविनाभूतत्वादनुमेयः । स्वत्वसमानाधि-
करणो राजभिन्नस्वामिकभेदो हि राजसंसर्गव्याप्यः । तथा चानुमीयमानसंसर्गको यो
भेदस्तद्वतोऽर्थस्य प्रतिपादनमेकार्याभावः । *उत्तरकालमिति* । पुरुषगतराजसम्ब-
न्धस्य राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यत्वादिति भावः ।

विनिगमनाविरहमिति । उक्तरीत्योभयोः समनियततया विनिगमनाविरहाद्यौ-
गपद्येनोपस्थितयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भावः । *अस्वामिकेऽर्थाति* । केवलभेदपक्षे
इत्यादिभेदसंसर्गो द्वन्द्वेऽपि साहित्यविशेषस्यैव प्रतीतेरिति वदन्ति । *राजः पदार्थकदे-
शत्वादिति* । लक्षणया राजसम्बन्धिनः पदार्थत्वात् । *रथकारेति* । क्षत्रियाद्वैश्याया-
मुत्पादितो नाहिष्यः, वैश्याच्छूद्रायां करिणो भवन्ति । नाहिष्यात्करिण्यामुत्पन्नो रथ-
कारः । *अर्थवत्त्वाभावेनेति* । वृत्त्योपस्थापकत्वाभावेनेत्यर्थः । *समवायेनेति* । पदानां
समवायसम्बन्धेनाकादावृत्तेः । *वपट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति* । अत्र वपट्कर्तुर्भक्षणं प्र-
थममिति नार्थः, एकवदोपात्तयोर्भक्षणप्राथम्ययोः परस्परमुद्देश्यविषयभावासम्भवात् ।
किन्तु प्रथमभक्ष इति समुदितस्यैव विधिः प्रायम्यस्येत्यर्थात्लाभः । एवं च यवैकस्मि-
न्यात्रे वपट्कारनिमित्तकं प्राष्ठं समारुष्यायान्यस्य च सोमभक्षणं प्राप्तम्, तत्र प्रथमं
वपट्कर्तव्यं भक्षयेत् । तथा च जैमिनिकात्यायनान्यां सूत्रितम्-“वपट्कारोऽत्र भक्षयेत्”
इति । *अङ्गैः स्विएष्टमिति* । पशुयोगे हृदयस्याग्रे वपति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस
इत्येवमादिना एकादशानामङ्गानामवदानेन यागमभिधाय ‘अङ्गैः स्विएष्टं यजति’इत्यु-
क्तम्, तत्र प्रकृतैरेव येन केनचिदङ्गेन त्रिस्विएष्टदृष्टव्य इति नार्थः । *अङ्गैरिति* ।
समस्तस्यैकपदत्येनोद्देश्यविषयभावासम्भवात् । किन्तु ‘नाशयोरवपति शिरस’ इत्यने
नाङ्गत्रयस्यावदाननिषेधात्तैरेवांगैः स्विएष्टम् यष्टव्य इति । *निपादस्थपतीति* ।
म्यपतिः स्वामीनिपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः ; न पष्टीतपुरुषः । पूर्व-
पदस्य सम्बन्धनि लक्षणाप्रसङ्गात् ।

इति समासशक्तिनिरूपणम् ।

अथ शक्तिनिरूपणम् ।

एष्टत्वादिति । प्रवाहत्वेन रूपेण तीरस्यापि बोधः । प्रवाहत्वमेव च तत्रारोपि-
तम् । अत एव गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे प्रसिद्धत्वान्मुलुपत्वं तीरत्वप्रसिद्धत्वानुगौणत्वम् ।
नचान्यवहितोत्तरस्येति । शक्तिजन्योपस्थित्यव्यवहितोत्तरशब्दबोधं प्रति शक्तिजन्यो-
पस्थितिः कारणमितिरीत्येत्यर्थः । *हस्तिपको - हस्तिनि यन्ता, साधुशब्दमनुमाय =
स्मृत्वा । *ते साधुष्विति* । असाधुशब्दविषये ते साधव एव स्मृताः सन्तः बोधका इत्य-
र्थः । ग्रन्थकृतामसाधुशब्दानां लिपिस्यानीयत्वेन व्याख्यातत्वात् । ‘असाधुरनुमानेन’इ-
त्यक्षरमर्यादया तु असाधूनामेव परम्परया बोधकत्वं लभ्यते । एवं च ते असाधवः साधुष्व-
नुमानेन साधुस्मरणद्वारेति व्याख्येयम् । *तादात्म्यमुपगम्येवेति* । अपरंशसाधुशब्द-
रभेदेष्विवापन्नाः शब्दार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । *न शिष्टैरिति* । इवशब्दो भिन्नक्रमः,
साधवःपद्यांया इव साधवः शिष्टैर्नानुगम्यन्त इत्यर्थः । *नयत इति* । नापि स्मृतिशा- ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमभवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामारूपातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति ध्रुपयतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकृपांद्घोतकत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकतया प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति क्वचिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यस्प्युपसर्गाणां घोतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्यघोतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विधा तद्गमां प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र "धातूनामनेकार्थत्वाद्" गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य घोतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां भ्रममिति । कृत्तद्धितेत्यादिवाचिकं भवतीति इत्याकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । 'राजपुरुष' इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वोचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापत्ययार्थकप्रत्ययार्थस्य "गोत्रं च चरणैरसह" इति जातिवाधितया इदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णसर्पसवाधितया इदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । रुढिः सपणांदिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्या जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुढिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या-सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याव्यभिचारान्नातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः-परब्रह्मस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदाद्विद्यमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां ब्रह्मसत्तायामेव सर्वं शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुध्याकारेणानुगामान्महासत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । तैव यत्र महान्तित्युच्यते । यतोऽखिलविवर्तः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्म उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वात् । अत एवोक्तं भाष्येण "आयो दि धीस्त्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्" इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्व धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तद्गुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदान् विशेषणसंभवात् इति ध्रुवतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षाद्योक्तत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकृत्या प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति क्वचिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनाथभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्योक्तत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तदभां प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र “धातूनामनेकार्थत्वाद्” गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां भ्रममिति । कृतद्वितेत्यादिवाचित्कं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । ‘राजपुरुष’ इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वोचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य “गोत्रं च चरणैरसह” इति जातिवाचितया हृदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषणेति* । कृष्णसर्पसप्तर्णादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचियाया जातायैव प्रत्यय इत्यर्थः । रुदिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव शक्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदमतोः सम्बन्धस्याव्यभिचाराज्जातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः-परब्रह्मस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदान्निघमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां ब्रह्मसत्तायामेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुध्याकारेणानुगामान्महासत्तया न द्वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियात्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽखिलविवर्त्तः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वसिद्धः । अत एवोक्तं भाष्यकृता “अन्यो हि वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्” इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदात् विशेषणसंभवात् इति श्रयतीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षाद्यद्योतकत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकं तथा प्रशब्दस्यैवातिरर्थ इति क्वचिद्वाचकत्वमपीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् क्वचिदनर्थकत्वाद्यद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः केवलैर्वैत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र “धातूनामनेकार्थत्वाद्” गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां भ्रममिति । कृत्तद्धितेत्यादिवाचिकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । ‘राजपुरुष’ इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाच्चित्वात् । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य “गोत्रं च चरणैरसह” इति जातिवाचितया इदमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णसर्पसपणांदिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्या जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुटिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, नतु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतोत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव द्रव्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगं पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्वात् । सतो भावः सचेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याव्यभिचाराच्चातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः-परमह्यस्वभावा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदाद्भिद्यमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां मह्यसत्तायामेव सर्वं शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि व्युत्पाकारेणानुगमान्महासत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या, सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽखिलविवर्तः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्मज्ञाप्रसूच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वसिद्धः । अत एवोक्तं भाष्यकृता “अन्यो हि धीरस्त्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम्” इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

स्वस्वयुक्तेति । स्वं धातुः स्वार्थो यत्फलमथवा स्वयुक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *तण्डुलः पचतीति* । अत्र कर्मत्वस्य संसर्गत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावात् द्वितीया । *चतुर्विधपदे इति* । नामालयातोपसर्गनिपातभेदान् विशेषणसंभवात् इति श्रयणीत्यादौ उपसर्गाणां प्रकृत्यादिद्योतकत्वं प्रतिष्ठते; इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वात् प्रशब्दस्यैवातिरथं इति क्वचिद्वाचकत्वमर्थात्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वंमित्यत्र, न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदान् क्वचिदनर्थकत्वाद्यद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा-स्थादिभिः क्वचिदर्थत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विधाया तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र "धातूनामनेकार्थत्वात्"गतिरेवार्थः । तत्रापि प्रशब्दस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां भ्रममिति । कृतद्वितेत्यादिवाचितकं भवतीति इत्यांकारकमीमांसाभ्रममित्यर्थः । *सम्बन्धविनिष्ट इति* । 'राजपुरष' इतिप्रयोगे राजसुरभ्यस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वौचित्यात् । *पक्षभेदेनेति* । मंसर्गपक्षे इत्यर्थः । *औपगवत्वमिति* । अत्रापत्यार्थकप्रत्ययार्थस्य "गोत्रं च चरणैरसह" इति जातिवाचितया दृढमाद्यर्थस्यादिभ उदात्त इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णमर्षसप्तर्षादिसद्धानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचिण्याया जातायेव प्रत्यय इत्यर्थः । रुद्धिः कृष्णसर्पादौ गुणस्यैवेति, ननु सम्बन्धस्येत्यर्थः । गुणगुणिनोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धापेक्षेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुवस्तु राजपुरषत्वमित्यत्र राजपुरषसम्बन्धस्यैव शस्यतावाच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरषादिसम्प्रयोगे पाचकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाचित्यात् । मतो भावः मथेति । अत्र सदमतोः सम्बन्धस्यान्यभिषाराच्चातिरेक भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

अयम्भावः-परमद्वयभावा महासत्त्वत्वा जातिरेक्येव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदान्निष्प्रमाना उपचारितभेदात् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां मद्भवत्वापामेव सर्वे शब्दा वाच्यस्येव व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुभ्याकारेणानुगमान्महामत्तया न वियोगः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्त्वैव धातुवाच्या, सा च जातिः मिदृत्वयाभ्यत्वरूपोपाधिभिरपि भिद्यते । सैव सत्त्वं महानिर्युच्यते । यतोऽपिउपविचर्षः यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वात्त्वप्रत्ययार्थत्वमिदं । अत एवोक्तं भाष्येणा "अन्यो हि पौरुषं गुणः, अन्यः पुरषत्वम्"इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचारः ।

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

अभेदैकत्वसंख्येति । अभेदरूपा एकत्वसंख्येत्यर्थः । *त्रित्वं न्यायादिति* । "कपिज्जलानालभेत" इत्यत्र बहुत्वं त्रित्वरूपमेव प्रथमोपस्थितत्वात् । *ग्रहं सम्मार्ष्टीति* । अत्र ग्रहमिति ईप्सिततमे कर्मणि द्वितीयाबलादुद्देश्यस्य प्राधान्यं ग्रहस्य गम्यते, तदनुरोधेन गौणस्य संमाजंनस्य वृत्तिर्युक्तैव । अतः ध्रुवमाणाप्युद्देश्यगता संख्या न विवक्षिता । 'पशुना यजेत' इत्यत्र तु यागं प्रति कर्णोभूतः पशुः गौणः । न च गौणानुरोधेन प्रधानस्यावृत्तिर्भवति इति वैषम्यम् । गृह्यते सोमरसोऽग्नेनेति ग्रहः पात्रविशेषः । अन्यत इत्यस्य विवरणमनुवाद्यस्येति । *वाक्यभेदादिति* । "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इत्यत्रैकत्वस्यापि विधाने ग्रहमुद्दिश्य संमाजंनस्यैकत्वस्य च विधानाद्वाक्याभेदापत्तिरिति भावः । *संसर्गो जन्यत्वमिति* । आनन्तर्यस्याविशिष्यत्वेऽपि भुक्त्वं च नृशो न पीत्वेति प्रयोगाज्जन्यत्वं संसर्गः । एवं कदाचिदप्ययनेऽधीत्य तिष्ठतीत्यप्रयोगात् व्याप्यत्वमपि संसर्गं इत्यर्थः ।

इति अभेदैकत्वसंख्यास्वरथाद्यर्थश्च ।

अथ स्फोटनिर्णयः ।

वर्णस्फोट इति । प्रवृत्तिप्रत्यया वाचका इत्यर्थः । *पञ्चकोशेति* । अत्रमयं ब्रह्म प्रागमयं ब्रह्मेत्यादेरनन्तरं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रूयते, अत्र रसपरिणामत्वाद्ब्रह्मन्देन शरीरमुच्यते । एतेन शरीरातिरिक्तस्य पुत्रच्छत्रादेरात्मत्वभ्रमो व्यावर्तितः । एवं प्राणादिविशिष्टस्यात्मन उपदेशेन वाक्यस्यानात्मत्वं प्रतिपादितम् । एतेषां कोशत्वं चान्तःस्थितस्यात्मनः असिक्तोशवद्दहिराच्छादकत्वसादृश्यात् । प्राणो न भोक्ता, किन्तु मन एवेति तदात्मेत्यर्थः । विज्ञायतेऽग्नेनेति विज्ञानमन्तकरणं बुद्ध्याख्यवृत्तिमदन्त-स्फणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमय आनन्दाभिव्यञ्जकोपाधिविशिष्ट आत्मानन्दमयः । सचायमपि सोपाधिक एवेत्यत उक्तं ब्रह्मपुच्छमिति । पुच्छत्वेन प्रकल्पितमानन्दमयस्याधारभूतं "मत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" प्रतिष्ठा आश्रयः । *गत्वावच्छिन्न इति* । यत्किञ्चिद्भ्रकारभेदे तु गकारनिष्ठाभेदप्रतिपोगिता, यत्किञ्चिद्भ्रकारत्वावच्छिन्ना । अत्रेदम्बोध्यम्-व्यवहारस्यानादितया प्रवाहानादित्वं शब्दस्य परंरस्युपेयम्, तत्र चानन्दशब्दकल्पनापेक्षया नित्यैकशब्दस्वीकार एव लाघवम् । यथाहि कुण्डलादियिङ्कारागमेऽपि भुवणंमिदेषं सत्यम्, एवं सञ्ज्वलितपातुगतं स्फोटाख्यमेव सत्यम् । तत्र स्फोटशब्दो ब्रह्मणि श्रुतिषु प्रसिद्धः । ब्रह्मणसन्दात्मस्त्वं च ध्रुवो प्रसिद्धम् । 'सत्यासत्यौ नु यो-भागौ' इति व्यक्तेरन्विपत्याच्चातेश्च नित्यत्यादिति भावः । *उच्छं चेति* । अस्त्योपाधिस्तदुपहितमित्यर्थः । *आविषको धर्म इति* । अस्मिन्मते अविषाकल्पितस्य गोत्वादिधर्मस्यासत्त्वत्वं युक्तमेव । *शुद्धतत्वमिति* । उत्पन्नशब्दपारमार्थिक्यस्तु-वाची । तदुच्छं हरिणा—

आरामा यस्तु स्वभावस्य शरीरं तस्यनित्यमपि ।

द्रव्यमित्यस्य पदापठत्वमित्यमिति स्मृतम् ॥ इति ।

प्राभ्यन्तरमनवपवं बोधस्वभावं शब्दाद्यर्थमयं निर्विभागं शब्दतत्त्वं तदेव परायात्

शब्दप्रज्ञेति चोच्यते । *पूर्णात्मने*—अप्रतिहतेच्छाय । *तदेव*—ब्रह्मैव । *प्रक्रियां-
शास्त्वविद्येति* । तदुक्तं हरिणा—

व्यवहाराय मन्यन्ते शास्त्रार्थप्रक्रियां यतः । इति ।

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमनुष्ठानं व्युत्पादनायैव । अतो न शास्त्राणि तत्त्वं वक्तुं
पारयन्तीति तदर्थः । तस्मादविद्यैव शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदेनोपवर्ण्यते इत्याह—*शास्त्रेषु
प्रक्रियाभेदेरिति* ।

नन्वेवमविद्योपदर्शकतास्त्रप्रक्रियाश्रवणं प्रेक्षावत्तामुपेक्षणार्थं स्यादिति चेद् ? अत्रो-
क्तं हरिणा—

अनागमविकल्पात्तु स्वयं विद्योपवर्त्तते ॥ इति ।

अविद्योपमर्देन आगमविकल्परहिता शास्त्रप्रक्रियाप्रपञ्चगुन्याविद्या प्रगटी भ-
वति । पूर्वं चाविद्यैव विद्योपाय इति तदर्थः । यथा कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं कार्यं
स्वसामग्रीसमवधाने सत्याविर्भवति, एवमविद्याविलम्बे सति विद्या आविर्भवतीति
तदाशयः । *समारम्भ*—उत्पत्तिः ।

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मज रामसेवक त्रिपाठीतनुद्भववाचार्थ्य-कृष्णमित्रवृत्ता
वैद्याकरणभूषणव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

कर्त्तरि च तेन विधीयन्ते । नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मरूपादिबोधकताशक्तिमादाय
शसादिविधानवत् । न च व्याकरणं न शक्तिप्राहकम् ; अपि तु साधुत्वमात्रार्थकमिति
वाच्यम् । “शक्तिपदं व्याकरणोपमानेति” नैषापिकृतदोषयसङ्घटेः । अर्थविशेषपुर-
स्कारार्थं साधुत्वस्य महाभाष्यसम्मतत्वाच्च “पदसमपरिपालनाय व्याकरणं प्रवृ-
त्तम्” इतिन्यायभाष्योक्तं ॥

नच “द्वयैकयोर्द्विवचनैक्यवचने” “प्रज्ञगो जनपदाउपायाम्” इत्यादौ भावप्रधान-
निर्देशस्य सूत्रकृच्छ्रेणोसिद्धत्वेन पक्षा देवदत्त इत्यादावभेदान्वयपोषणस्य “कर्त्तरि
कृत्” इत्यत्र कर्त्तृपरत्वेन फलस्यस्याऽपि कर्त्तृपदस्योक्तरोत्या लाववरूपविनिगमकस-
न्नासेन प्रकृते शब्दाधिकाराश्रयणेन धर्मपरत्वे ऋषिस्वास्थ्यानुमानेन न शक्तिप्राहकं
व्याकरणमपि प्रतिपृच्छमिति वाच्यम् । कर्त्तरि शक्तिस्वोक्तारेऽप्युक्तरोत्याऽऽश्रय-
त्वस्य शस्यतावच्छेदकत्वरूपत्वेन गौरवाभावात् । रयो गच्छति जानातोत्यादावग-
त्याऽऽश्रये आश्रयत्वे वा लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्यैव शस्यतावच्छेदकत्व-
स्यापि गुरुणि स्वीकारं बाधकाभावाच्च । अन्यानतिप्रसक्तृचित्तैवरूपस्याऽऽश्रये-
कत्वस्य गुरुण्यपि सत्त्वात् । अस्तु वा सम्भवति सर्वो गुरौ नावच्छेदकत्वमिति,
परन्तु यत्र लघुगुरस्याभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्वे-
च्छिन्ने लक्षणेति युक्तम् । प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः सविवाहः, धातुत एव
तद्वोधात् । शब्दाधिकारस्यानेकतमितकल्पनाङ्कितत्वेन गौरवपराहृतत्वाच्च । “अतो
गुण” इत्यतोऽत इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे “अव्यक्तानुकरणस्य” इतिसूत्रेऽत इतिकरणेन श-
ब्दाधिकारस्य प्रमाणसापेक्षत्वसूचनाच्च “व्यान्ता पद” इतिसूत्रभाष्ये “न घान्याथै
प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्तो सर्पणादहिभंरति” इत्युक्त्या शब्दाधि-
कारस्यावदौलनाच्च ॥ न च नायं सर्वथा शब्दाधिकारः, किन्तु पूर्वत्र विशिष्टपरस्य
कर्त्तृपदस्य विशेषणमाश्रयत्यमिति वाच्यम् । एतस्याऽपि लक्षणामन्तरेणाप्तभेदेनैकमपि
वृत्तिद्वयकल्पनाया दुर्वाहत्वात् । किञ्च परता देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन कृतः
कर्त्तरि शक्तिरिव पचतिस्त्वं देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन विदोऽपि कर्त्तरि शक्ति-
रावदपको । ननु तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत् नृनादिरपि नेतितुल्यम् । नृजाघन्ते नामेति
चेत् रूपशाघन्तमपि नामेति तुल्यम् । युक्तं च तन्, अन्यथाऽधेमाश्रालाप्येनापि पुत्रोत्स-
वं मन्यमानो भगवान् पाणिनिः कर्त्तरीत्युक्त्वावपि “लः कर्मणि” इत्यत्र लक्षणाया गळे
पतित्वेन “स्वायत्ते शब्दप्रयोगं किमित्यवाचकं प्रयुज्जमह” इतिन्यायविरोधस्य
दुर्वाहत्वेन “कर्त्तरि कृत्” इत्यत्रैव. माश्रालाप्यवानुगृहीतानाश्रये लक्षणामभिप्रेत्य कृता-
वित्त्वेव भूयात् कर्त्तरीति त्यजेत् ॥

किञ्च कथंचिच्छब्दाधिकारमाश्रित्याऽपि लकाराणां कृतिवाचकत्वं दुर्बलम्, पञ-
न्तं चैत्रं पदय, पचते चैत्राय देहीत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिषादिवल्लादेश-
स्वाविशेषेण तेभ्यः कृतिमाश्रयोथापत्तेः । न चैत्रापचिः, तथाभेदसंसर्गस्यैव वक्तव्यत-
या कर्त्तृवाचकत्वस्यैव त्वयाऽप्यभ्युपगमात् । नामार्थयोरेभेदस्यैव संसर्गत्वात् । नन्वत
एव शत्रादीनां कर्त्तरि शक्तिः तिषादीनां कृतावरेति धर्मम्यमिति चेन्नैवम् । स्थान्येव
वाचको लाववाप्रत्वादेशो गौरवादिति हि तव मतम् । अत एव राम इत्यादौ सुत्वेने-
कत्वे शक्तिरित्यादिस्त्वदीयानां व्यवहारः । एवं स्थिते तिषादीनां शत्रादीनां च स्मा-
रकतया लिपिस्थानत्वम् । बोधकस्तु लकार एव स च शत्राघन्ते कर्त्तरि शक्त इति

स्थिते तिङ्घ्ने कथं कृतिं बोधयेत् “अन्यायश्चानेकार्थत्वम्” इति न्यायात् ॥
 अथ वैपाकरणरोतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति द्रुपे, तर्हि घटं घटेन
 हरेऽव विष्णोऽव इत्यादिषु “सर्वे सर्वपदादेशाः”, इतिन्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च
 सिद्धवेदिति महच्चवानिष्टम् ॥ किञ्च “युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः” “अस्मद्युक्तम्”
 इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था कर्तृवाच्यतायां प्रमाणं प्रयुज्यमानाप्र-
 युज्यमानयुष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वे मध्यम इत्याद्यर्थस्तु लक्षगामन्तरेण कर्तुम-
 शक्यः । लक्षणायां तु लाघवानवसरः ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वेऽभिधानानभि-
 धानव्यवस्थोच्छेदापत्तिस्तथाच चैत्रः पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तिः स्यात् । न च
 “कर्तृकरणयोस्तृताया” इत्यादेः “द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्याद्येकवाक्यतया कर्तृगतै-
 क्त्वादिंसंख्यायामन्येनानभिहितायां तृतीयेत्याद्यर्थां प्रापत्तिरिति वाच्यम् । कृतप्रत्ययस्य
 सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन पक्षा देवदत्त इत्यादौ संख्यानभिधानेन तृतीयापत्तेः । न च
 “कर्तृकरणयोः” इत्यत्राऽपि भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य कृतावनभिहितायां तृतीयेत्ये-
 वार्थः । तिङा विशेष्यतया कृता विशेषणतया च कृतेरभिधानात् पचति चैत्र इत्यादौ
 पक्षा चैत्र इत्यादौ च तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् । क्रियते घटश्चैत्रेणेत्यादावपि तन्मते
 करोतेः कृतिवाचकत्वाविशेषेण धातुना कृतेरभिधानेन तृतीयानुपपत्तेः । “तिङ्कृत-
 द्दितसमासैः” रितिपरिगणनस्य “विपवृक्षोऽपि सम्बर्ध्वं स्वयं छेतुमसंप्रतम्” “नारद
 इत्यबोधि स” इत्याद्यनुरोधेनोपलक्षणत्वात् । रथो गच्छतीत्यादौ, तण्डुलः पच्यते
 स्वयमेवेत्यादौ चाचेतने रथादौ कृतेर्बाधितत्वेनागत्याऽऽश्रये लक्षणाया अवश्याभ्यु-
 पेयत्वेन तत्र तिङा कृतेरनभिधानेन रथादेस्तृतीयापत्तेश्च “कर्तृकरणयोः” इत्यत्र
 कर्तृपदस्याश्रयकृत्युभयपरत्वेनानभिहित आश्रयेऽनभिहितायां कृता च, तृतीयेत्यर्थस्तु
 दुर्बलं इति न तावता रथादेस्तृतीया वारयितुं शक्यते ॥

किञ्च कर्तृवाच्यत्वे साक्यांतिशयघोतनेऽकर्मकात्पचतेभावे लकारे पच्यते ओदने-
 नेत्यादौ कर्मवद्भावेन । ओदनपदाद्द्वितीयापत्तिः । नच ततः परत्वात्तृतीयया भाव्यम् ।
 अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।
 कर्तुः कुत्रापि लकारवाच्यत्वाभावेन “कर्मवत्कर्मणा” इत्यनेन लकारवाच्यस्यैव कर्तुः
 कर्मवद्भाव इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पाचक इत्य-
 स्य पचतीति विवरणं न स्यात् । असमानार्थत्वात् । किञ्च कृतिवाचकत्वे कृतित्वं
 शक्यतावच्छेदकमाश्रयत्वमाश्रयत्वत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकं कृतिश्च शक्यतावच्छे-
 दिकेति गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्राश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति
 लाघवम् ॥

किञ्च कृतिवाचकत्वे कालस्य क्वचित्समानप्रत्ययोपात्तायां कृतावन्वयः, इतिच
 रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापार इति आख्यातार्थकालनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशे-
 प्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति आख्यातजन्यकृत्युपस्थितिधांतुजन्यव्यापारोपस्थि-
 तिश्च कारणमिति परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारादिवारणाय चाभ्यवहितोचरत्वा-
 दिप्रवेशेन गौरवम् । आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्र व्यापार एव कालान्वयैक एव कार्य-
 कारणभाव इत्यतिलाघवम् ॥ किञ्च कृतिवाचकत्वे आख्यातार्थसंख्यायाः समभि-
 व्याहृतप्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतास-
 म्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम् । तदपि “देवदत्तो

भुक्त्वा व्रजति, "चैत्र इव मैत्रो गच्छति" इत्यादौ क्त्वाप्येवार्थयोराख्यातार्थसंख्या-
न्यवधारणाद्येतराविशेषगत्वपरितं वाच्यम् । तत्रेतरत्वेन जगतः प्रयेतात्मइदृगौरवम् ॥

किञ्च यत्नस्यापि व्यापारविशेषरूपतया धातुनेव लाभसंभवात्तत्राख्यातस्य श-
क्तिरूपनमप्युक्तम् । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थे" इति न्यायात् ॥ न च सत्यपि गौरवे
पचतीत्यस्य पाठं कर्तेतीति विपरगानुरोधेनाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमुपेयत इति वा-
च्यम् । करोतेर्त्यनार्थकताया असिद्धेः । कथमन्यथा "रथो गमनं करोति, "धीजेनाङ्कुरः
कृत, इत्याद्युपपद्येत, अचेतने रथादौ कृतेयांशाद् ॥ किं चैवं जानातेरिव करोतेरपि कर्तृ-
स्यभावकृत्वाविशेषेण कर्मवद्भावादानुपपत्त्या ज्ञायते घटः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्व-
यमेवेत्यपि न स्यात्, तत्र तत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारं लक्षणाभ्युपगमस्तु गौरवेर्जत्र परा-
इन्तज्यः । व्यापारसामान्यार्थकं यत्नार्थकं वा प्रकृतिभूतेन करोतिना विवरणमपि
न पचतीत्यादौ तिर्य्यस्य, किन्तु प्रकृतिभूतधात्वर्थस्यैव तत्र पाठशब्दस्य विचित्रि-
फलमात्रार्थकत्वेन करोतेश्च व्यापारसामान्यार्थकत्वेन धातोर्गद्वयस्योभाभ्यां विवर-
णात् । नचेवं काष्ठैः पाक इति न स्यादिति वाच्यम् । करोतिसमभिराहुतपाक्यदस्यैव
फलमात्रवाचकत्वात् ॥ कथमन्यथा पञ्चवानित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं, किं
कृतमिति प्रदनस्य पञ्चमित्युत्तरमपि संगच्छेत । अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः
पचाद्य इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति पचति, इति भूवादि-
सूत्रभाष्ये उक्तं संगच्छते ॥

किं च करोतेर्त्यनार्थकत्वे यत्नवाचकत्वाविशेषेण यततेरिवाकर्मकृतापत्तिस्तथाच
घटे यतते इतिवद्घटे करोतीत्यप्यापद्येत । न च करोतेरुत्पत्त्यनुकूलयत्नवाचक-
त्वेन न यततिसमरूपता न वा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यस्यानुपपत्तिः । उत्पत्तेः
कर्मस्यत्वादिति वाच्यम् । एवं सति रथो गमनं करोतीत्याद्यनुरोधेन व्यापारा-
र्थक्यस्याप्यवश्याभ्युपेयत्वेन 'व्यापारत्वेन' व्यापारान्तरस्यैव यत्नस्यापि वाचकत्व-
मभ्युगच्छतां शाब्दिकानां मतादविशेषात् ॥

न च कृधातोः किन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कृतिशब्दाद्यत्रप्रतीतेः करोतेर्त्यनार्थकतोपे-
यत इति वाच्यम् । करोतेरेव मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कर्मशब्दाच्छप्रत्ययेन निष्प-
न्नात्क्रियाशब्दाच्च क्रियायाः प्रतीतेस्तदर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् कृतिशब्दाद्यत्रप्रती-
तेर्धातुनामनेकार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । किञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्ये "भावप्रधानमाख्यातं
सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति यास्कवचनविरोधः । न च निरुक्तस्य भावशब्देन
भावयति क्रियामुत्पादयतीति व्युत्पत्त्या यत्न एवोच्यत इति न तद्विरोध इति वा-
च्यम् । आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्यातेऽव्याप्तेः । "घत्रेण सुप्यत" इत्यत्र धा-
त्वर्थविशेष्यतावास्तैरप्यद्वीकारात् । अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्ररलात्प्रत्ययार्थत्वस्याऽ-
प्यद्वीकारे कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रबलात्तदाच्यता दुर्बारेव "अकर्त्तरि च कारकं संज्ञायाम्"
इत्युक्तेर्भावशब्दे कर्त्तरि धनो दुर्लभत्वाच्च । पचादि पाठरूपने, प्रमाणविरहा-
च्च । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति रूपसूत्रस्यभाष्यविरोधस्यैवमपि दुष्परि-
हरत्वाच्च ।

नचाख्यातशब्दस्य "सर्वमाख्यातजन्म" इति "उणादय" इति सूत्रभाष्ये-
"ना-
मान्याख्यातजानि" इति शाकटायनोक्तौ च धातावपि प्रयोगदर्शनेन आख्यातं धातुः
भावप्रधानं फलव्यापारयोर्धर्मोमध्ये भावप्रधानमित्येवार्थः । किञ्च बहुवीहितत्वरूप-

स्य लघुत्वेन भावाद्भावस्य वा प्रधानमाख्यातमित्यर्थसम्भवेन धात्वर्थभावनिरूपितं प्रधान्यमाख्यातस्येत्येव लभ्यते । यास्कवचनेन आख्यातशब्दस्य तिङि प्रयोगस्तु “आख्यातमाख्यातेन” इत्यादौ प्रतिद्व एव । तत्र तिङन्तमित्यर्थस्तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्य एव । “कृत्करणे कृता” इतिवदिति न तत्र शक्तेरुपयोग इति न विरुक्तविरोध इति वाच्यम्, “पवादिक्रिया भवतिक्रियायाः कःशो भवन्ति” इति भूवादिस्त्रयस्यनाप्यप्रामाण्येन तिङन्तजन्यबोधि भावप्राधान्य एव निरुक्तस्य तात्पर्यात् । धात्वर्थव्यापारापेक्षतिङ्घर्षहृतिप्राधान्ये निरुक्तस्य तात्पर्यरूपने तिङ्घर्षहृतेः प्रथमान्तार्थ एवाकाङ्क्षावशेनान्वयस्य भवदभिरूपितत्वेन प्रथमान्तार्थमुप्यविशेष्यकबोधोपात्तौ “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ अन्तरद्वातुपजीव्यादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वस्य “हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादनेन मृगपदाद् द्वितीयापत्तेः । न च ‘पश्य मृग’ इत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम् । वाक्यभेदापत्तौ भाष्यसिद्धं वाक्यताभङ्गापत्तेः । न च वाक्यार्थभूतधावनानुकूलव्यापारानुकूलहृतिविशिष्टस्य मृगस्य दर्शवर्त्मतयाऽन्वयेन वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वेन न द्वितीयापत्तेः । न वा वाक्यभेदो, नापि कर्मतासम्बन्धेन तद्गुलस्य पाकेऽन्वयतात्पर्येण ‘तद्गुलः पचति’ इति वाक्यस्य प्रामाण्यवारणापादयकतया “नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयोऽभ्युत्पन्न” इति व्युत्पत्त्या विरोधः । अथवा मृगस्य पूर्वं धावतीत्यनेनान्वयेन तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा” इति वार्तिकप्रथमाया उपपत्तौ पश्चाद्दृशना केवलस्य मृगस्यान्वयेऽपि न द्वितीया । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । उक्तधावनकर्मकदर्शनप्रतिपिपादपिपदैव ‘पश्य मृगो धावति’ इति प्रयोगेण तद्विरोधात् सुवन्तार्थस्य कर्मत्वादिना क्रियायामन्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । अन्यथा घट इति परिनिष्ठितस्य कर्मतयाऽन्वयेन घटः पश्यति इति प्रयोगापत्तेः । न च कृता विशेषणस्यापि धावनस्य दर्शनेऽन्वयः कर्तुं शक्यते । एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणत्वाद्योगात् । अत एव वह्निमान्नास्ति इति वाक्याद्वह्निनत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव बोध्यते । न तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि । धावनानुकूलव्यापारानुकूलहृतिविशेषितमृगस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयस्य दुर्घटत्वाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वेन विशिष्टोपस्थापकपदाभावात् पदज्ञानस्योपस्थितिद्वारा शब्दबोधहेतुत्वेन नित्यो घट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाप पदार्थः पदार्थेनान्वेति, नत्वपदार्थो न वा पदार्थतावच्छेदकम्, नत्वपदार्थेन, न वा पदार्थतावच्छेदकेन” इति स्वीकारेण विशेष्यतासम्बन्धेन प्रकारतासम्बन्धेन वा शब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्यतादृशोपस्थितहेतुत्वात् । किञ्च विशिष्टस्य कर्मतयाऽन्वयाऽभ्युपगमे

“कृजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आस्त्र कवितां शाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

इत्यादौ कृजन्कृत्त्वविशेषितवाल्मीकिपदार्थस्य वन्दनेऽन्वयेन ‘पश्य मृग’ इत्यतोऽविशेषेण द्वितीया न स्यात् । किञ्चैव ‘नीलो घटः करोति’ इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च दृशधातोरैव धावनकर्तृत्वविशिष्टमृगकर्मकदर्शने लक्षणा । अन्यानि पदानि तात्पर्यप्राहृक्षणीति वाच्यम् । सत्यां तात्पर्यानुपपत्तावेव लक्षणास्वीकारात् । एवं यथेच्छलक्षणाऽभ्युपगमे “सहचरण-स्थान-तादृष्य-वृत्त-मान-धारण-सामोप्य-योग-साधना-पत्यभ्यो धाष्टण-भञ्ज-कृ-राज-शक्तु-वन्दन-गङ्गा-घट-

चन्दनसंयोगजन्यमुखतात्पर्येण “चन्दनं संयुनक्ति मुखयतीति” तन्तुनाशप्रयोज्यपद-
नाशतात्पर्येण “तन्तुनंश्यति पटो नश्यतीति” नाशोद्देश्यकगमनतात्पर्येण “नश्यति
गच्छतीति” वजनविषयकशलाघातात्पर्येण “प्रजति शलाघयतीति” चैत्रगमनद्वेषतात्पर्येण—
“चैत्रं आगच्छति द्वेषीति” शिष्यपाठेच्छतात्पर्येण “शिष्याः पठन्तिच्छति
गुरुः” इत्यादिप्रयोगापत्तेरित्याहुः । तदसत् । तिङ्प्रकृतिधात्वर्थस्य ज्ञानार्थकवातु-
मूधात्वर्थयोरेव भेदसम्बन्धेनान्वये साकाङ्क्षात्वमित्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यात् । “जा-
नीहि जानकि न जीवति रामचन्द्रः” जानीहि जगन्नाथाज्जायते जगत् । “पश्य
मृगो धावति” “पचति भवति” इत्यादावेव तथाऽन्वयस्य दर्शनात् । “याहि याहि
याति । इत्यादावभेदान्वयस्य दर्शनाच्च ।

हरि नमेच्छेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमन्नावादिनाऽन्वये तु लिङादिसमभिध्या-
हार एव हेतुः । अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये—“पचाद्य. क्रिया भवतिक्रियायाः
कर्म्यो भवन्ति” इत्येवोक्तम्, न तु भवत्यादिक्रियाया इति । यद्यपि क्रियायाः प्राधान्ये
“प्रयाति पुरुषस्तस्य पादयोरभिवादय” । इत्यादौ ।

“मुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ।

तस्य पालयतः सम्यक्

इत्यादौ च तत्पदेनाप्रधानत्वात्पुरुषमुरथयोः परामर्शो न स्यादित्याहुः । तदपि—
हिमांशुमाशु प्रसते तन्त्रदिम्नः स्फुटं फलम् ।

इत्यत्र तच्छब्देन प्रसनपरामर्शो न स्यादित्यनेनैव पराकरणीयम् ॥ तस्मात्सर्व-
नाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शत्वमित्यत्र प्रधानत्वं वृत्तिप्रहमुख्यविशेष्यत्वमेव
वाच्यम्, न तु शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यत्वम्, तच्च पुरुषमुरथधासादीनामस्त्ये-
वेति न क्वाचिदनुपपत्तिः । नवा ‘शोभना गङ्गा तां पिव’ इत्यादीनां प्रयोगाणा-
मापत्तिश्च । अत एव ।

पटोलपत्रं पित्तघ्नं मूलं तस्य कफापहम् ।

“दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः ।

चैत्रो ग्रामं गतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना ॥

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवास्तजत् ।

नीलो मणिर्गणः सोऽत्र दात्रादिर्वोध्यते तदा ॥

इत्यादयः सङ्गच्छन्ते । अतः एव च महाभाष्ये—“अथ शब्दानुशासनम्” केपां
शब्दानामिति प्रश्नः सङ्गच्छते । यदपि क्रियायाः प्राधान्ये “अश्वो धावत्यानय”
“मृगो धावति मारय” इत्यादयः प्रयोगा न संगच्छेरन्निति कश्चिदाक्षिप्तम्, तदपि
प्रथमान्तार्थप्राधान्यात् । ‘शृणु मेधो गर्जति’ ‘निवारय देवदत्तः प्रलयति’ इत्याद्यसङ्ग-
तितुल्यसमाधानम् । तस्मात्स्वकपोलकल्पनया न प्रयोगव्यवस्थाऽऽस्थेयेत्येव ध्येयं,
स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् ।

किञ्च यत्किञ्चिदभेदसम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणा-
न्तरान्वयोऽव्युत्पन्नः । अत एव समवायेन घटत्वविशिष्टे घटे समवायेन द्रव्यत्वस्या-
न्वयतात्पर्येण घटो द्रव्यत्वस्य’ इत्यादयो न प्रयोगाः । तथाच समवायेनैकत्वविशिष्टे चैत्रे
समवायेन वृत्तेरन्वयस्यैवासम्बन्धेन च प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधस्यावसरोऽपि सम्भ-
वेत् । न चेदद्वयव्युत्पत्त्याभ्युपगमे वृत्तित्वसम्बन्धेन वर्तमानकालविशिष्टे व्यापारे

कथं तेनेव सम्यन्धेन तिडर्थाध्रयान्वयो भवदभिमतः सिद्धेदिति वाच्यम् । तत्र व्या-
पार आध्रयस्य जन्यत्वसम्बन्धेनैवान्वयाम्बुपगमात् ।

अथ पचतिभवतीत्यतो चिद्धित्यनुकूलव्यापारकर्तृकस्तत्ताविषयकगोधोपगमे
समानवाक्ये तिड्द्वयलाभेन तत्र निघातव्यावृत्त्यर्थं "तिड्ईतिड्" इति सूत्रेऽतिड्य-
हणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इति चेद् ? न । लौकिकैकवाक्यत्वस-
त्त्वेऽपि "एकतिड् वाक्यम्" इति परिभाषितस्य तस्यासत्त्वेन प्रत्याख्यानमंगतेः । न च
सर्वत्र व्यापारविशेष्यकबोधमभ्युपगच्छता 'न पचति चैत्रः' इत्यतश्चैत्राभिन्नाध्रया-
भाववान् विक्लित्यनुकूलो व्यापार इति बोधोऽभ्युपेतव्यः । अभावश्च वृत्तित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको वक्तव्यः, स च न सम्भवति । वृत्तित्वस्य वृत्त्यनियामक-
तयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । पारिमाण्डल्येन न घट इत्यत्र जन्य-
त्वस्य तृतीयाथतया पारिमाण्डल्यनिरूपितजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशजन्यत्वनि-
ष्ठाध्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाष्यस्य पक्षगुणव्यत्येन निरूपितत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नपारिमाण्डल्यनिरूपितप्रतियोगिताकाभावस्यैव तृतीयाथजन्यत्वेऽवश्यवक्तव्य-
त्वेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् । वृत्तित्वे
वृत्त्यनियामकतायाः सविवादत्वाच्च । 'न पचति चैत्र' इत्यतश्चैत्राभिन्नाध्रयवृत्ति-
विक्लित्यनुकूलव्यापाराभाव इति बोधस्यैवाभ्युपगमाच्च । शाब्दिकमते व्यापारविशे-
ष्यक एव बोध इत्युद्बोधस्य नत्रसमभिव्याहारस्थलनियतत्वाच्च ॥

न चैवमपि व्यापारविशेष्यकबोध इति प्रवादः । त्रयः काला इत्यतः प्रथमान्ता-
थविशेष्यकबोधस्यैव सत्त्वेन व्यभिचरित एव । न च तत्र क्रियाध्याहारः सम्भवति ।
त्रयाणां कालानामविद्यमानत्वेन सन्तीत्यस्याध्याहर्तुमशक्यत्वात् । क्रियान्तराध्या-
हारस्य "अस्तिर्भवन्तीपर" इति कात्यायनवचनविरुद्धत्वाच्चेतिवाच्यम् । अस्तिर्भ-
वन्तीतिवचनस्यास्तिपदस्यान्वययोरथक्रियावाचकधातुमात्रोपलक्षणत्वेन 'त्रयः काला'
इत्यत्रेश्वरेण ज्ञायन्त इत्यस्याध्याहारेण क्रियाविशेष्यकबोधप्रवादपरिर्क्षणात् ।

सुक्तं चैतत् ; कथमन्यथा ईश्वरो जानातीत्यस्याध्याहारमन्त्रेण "चैत्रेण सुप्यत"
इत्यादावगत्या क्रियाविशेष्यकबोधाम्बुपगमे प्रथमान्ताथविशेष्यक एव सर्वत्र बोध
इति भवत्सिद्धान्तसिद्धः प्रवादो न व्यभिचेदिति विभाव्यताम् ॥

अथ सर्वत्र क्रियाविशेष्यकबोधोपलब्धवाम्बुपगमे द्विल्लकत्वयोर्वहुवचनविधायकेन
"अस्मदो द्वयोश्च" इति सूत्रेण 'पदुरईं व्रीमि' इत्यत्र पाक्षिकवहुवचनवारणायार्थे
"सविशेषणानां प्रतिषेधः" इति वार्तिके जागरुके 'के यूर्य, मैथिल वयम्' इति प्रश्नो-
त्तरवाक्ये ।

"तत्र गुणविलिखनहेतोर्वपमपि कुब्जाः किमौदास्यम्"

इति कविप्रणीतवाक्ये च बहुवचनानुपपत्त्या क्रियायोग एव स निषेध इत्यवश्य-
वक्तव्यम् । तथा च तत्र तत्र क्रियाध्याहारे बहुवचनानुपपत्तिः । अनध्याहारे सर्वत्र
क्रियाविशेष्यक एव बोध इति नियमासङ्गतिरिति संयमुभयतस्पाशारङ्गुरिति चेद् ?
मैवम् । "तिड्इत्समानाधिरूपे प्रथमा" "अभिहिते प्रथमा" इति, वार्तिकस्वारस्येन
क्रियाध्याहारस्यावश्यकतया उक्तत्राभ्यद्वये उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनस्य
साधुत्वकल्पनात् । स निषेधस्तु, मुल्यार्थकस्यैव । अत एव—

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिसानोन्नता ।

इत्यादावपि बहुवचनं सङ्गच्छते ॥

अथ प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यादेव पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीतिवदिष्यते पुत्र इत्यर्थे न क्यच्, भिन्नार्थत्वात्" इति भाष्यं संगच्छते । तत्र हि भिन्नार्थत्वं कर्तृप्रत्यये व्यापाराश्रयस्य प्राधान्येन कर्मप्रत्यये फलाश्रयस्य प्राधान्येनैव सम्भवतीति चेद् ? मैवम् । "सुप आत्मन" इति सूत्र इच्छायामित्यस्यानुवृत्तेरिच्छानुवृत्तव्यापारार्थ एव क्यचो विधानेन कर्मप्रत्यये व्यापारजन्येच्छाया एव बोधेन गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतभिन्नार्थत्वं एव भाष्यस्य तात्पर्येण तत्सङ्गतेः ॥

अथ तिङ्गर्थस्याप्राधान्ये "तदर्थीते तद्दे," इत्यनेन विहितेन वैयाकरण इत्यादावणाऽध्येतुर्वैतुर्वा बोधो न स्यात् ; क्रियायाः प्राधान्येन तस्या एव तद्धितप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत्सत्यम्, तद्धितस्थले विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्य "क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्" इत्युपक्रम्य ।

"आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः,"

इति कारिकया हरिणा स्पष्टमभिधानात् ॥ भाष्येऽपि—"तद्वहति"इति सूत्रे बह-त्यर्थे रथादिभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः "तस्येदम्" इत्यधिकारस्थेन "रथाद्यत्" इत्यनेन विहितत्वादित्याशङ्क्य बहति बोधेति शब्दभेदान्न तेन सिद्धिरित्युक्त्वा शब्दभेदेऽप्यर्थसामान्यात्सिद्धम् । य एवार्थो रथं बहति स एवार्थो रथस्य बोधेति दृढीकृत्य द्विरर्थ इत्यादौ यतो जुगभावार्यं तदिति सिद्धान्तितम् । य एवार्थ इत्यादेः रथ इत्यस्य वि-ग्रहभूते रथं बहतीत्यत्र योऽर्थः यावानर्थो विपयीक्रियते; स एव तावानेव तद्विग्रहभूते रथस्य बोधेत्यत्र विपयीक्रियते इत्येतावन्मात्रतात्पर्येण गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतोऽर्थभेदो नाश्रयणीय इति स्पष्टमेव प्रतीयते ॥

एतेन य इदानीमप्रयुक्ताः शब्दा नामी साधवः स्युरित्युपक्रम्य ऊपेत्यस्यार्थे क यूयमुपिता इति, तेरेत्यस्यार्थे क यूयं तीर्णा इति, चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्त इति, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति पस्पशाभाष्येण प्रथमान्तार्थप्राधान्यला-भेन क्रियायाः प्राधान्ये तद्विरोध इत्याक्षिपन्तः परास्ताः ।

गुणप्रधानभावव्यत्यासस्य सोऽव्यत्वात् । ऊपेत्यादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य वाक्यान्त-रणार्थतोऽपि लाभ इत्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्येण क्व यूयमुपिता इत्यादीनां विवरणत्वा-भावाच्च । विवरणत्वे च ऊपेत्यादिना किं शब्दार्थस्य युष्मच्छब्दार्थस्य चास्पशेन तवाऽप्येतद्भाष्यासङ्गतिर्दुर्वारैव । तस्मादूपेत्यत्र लिङ्गा प्रतीयमानं क्रियागतं यद्वक्तृप-रोक्षत्वं तत्क्रियाप्रतिपाद्यत इति त्वयाऽपि वाच्यम् । तच्च परोक्षत्वे किमः शक्त्य-भावादार्थिकमेव किमः प्रश्नविपर्ययार्थकत्वेन प्रश्नस्य चानुभूतविपर्ययताया एव दर्शने-नार्थतः पर्यवसानात् । अत एव तत्र कैयटेन यद्यपि ऊपेति ऊपिता इत्यनेन सामानार्थो न भवति परोक्षत्वादेर्विशेषस्थानवगमात्, तथापि तत्प्रत्यायकपदान्तरसहितः प्रयु-ज्यत इत्युक्तम् ॥ क्रियायाः प्राधान्यादेव नोपमानत्वं तस्याः सिद्धत्वेनाभावात् । कर्तु-स्तु क्रियां प्रति विशेषणत्वात् । तदुक्तं सन्सूत्रे भाष्ये—"न वै तिङ्गन्तेनोपमानमस्ति" इति,, "किंतु सम्भावनार्थमिव शब्दस्तत्र तत्र" इति कैयटः । तिङ्गन्तेन शब्देनोपमा-नबोधो नास्तीति तद्भाष्यार्थः ॥ "अनद्यतन" इति सूत्रे च भाष्ये—"अयं तु गन्ता यदेवं पादौ निदधातीत्यादौ अनद्यतनमविष्यद्विषये लुट्कथमित्याशङ्क्य गन्तेव गन्ते-त्यर्थे नवै तिङ्गन्तेनोपमानमस्तीति दूषयित्वा अनद्यतन इवानद्यतन इति व्याख्यातम् ।

प्रयोगदर्शनवशात्त्रौणेऽप्यनद्यतने प्रत्यय इति केयेते च ॥ उपमेयत्वं तु क्रियाया अपि भवत्येव, ग्राहणवदधीत इत्यादावध्ययनस्योपमेयत्वेन प्रतीतेः । नचाध्ययने ग्राहण-साहचर्याभाव इति वाच्यम् । ग्राहणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् ॥
आलङ्कारिका अपि—

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वरुणीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरपसेवेव दृष्टिर्निष्फलां गताः॥

इत्यादावनुक्तविषयत्वेनोत्प्रेक्षामेव वदन्ति ॥ काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यरपि व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमित्येवोच्यम् ॥

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।

तिङ्न्तरेन्तरेणैवमुपमानं ततो न तैः ॥ इति ।

अनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् । तयोरिव मन्तरेण सिद्धो माणवरु इत्यादिवत् “पठति रोदिति” इत्यादौ सोऽयमित्यभिसंध्यभावात्तिङ्न्तार्यो नोपमानं यस्योपमानस्य इव मन्तरेण उपमेयेन सह सोऽयमित्यभिसंधिस्तस्येव समभिव्याहार उपमान-त्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितोव पठतीत्यादौ कर्तुरेवोपमानत्वं भवतु, तस्य च सिद्धत्वेन भाना-दत आह—

“साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।

तेनाध्यासोप एव स्यादुपमा तु न कल्प्यते, ॥

सम्बन्धिनां गुणाभूतानां साधनत्वं कारणत्वम् अध्यासोप उत्प्रेक्षा ॥

दण्डयप्याह—

“यद्युपमानत्वं स्याद्यद्भूतौऽसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रो नाल्मन्यमुपेक्षि-
तुम्” इति, ।

नन्वेवं स्वीकारे “स यथा वै श्वेनो नियत्यादत्ते एवमयं द्विपन्नं भ्रातृव्यं नियत्या-दत्ते यमभिचरति श्वेनेन, इत्यादावपि श्वेनपदार्यायपदार्यायोरप्युपमानोपमेयत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । यत्प्रकारकं श्वेनकर्तृकं पत्यादानं तत्प्रकारकमेतत्कर्तृकं भ्रातृव्यादानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मं निमित्तोद्भूत्य पश्चाच्चयोरुपमानोपमेयभावः । सर्वत्रैव यथाशब्दसमभिव्याहारे बोधद्वयं बोध्यम् । एवं च न वै तिङ्न्तरेणोपमानबोधो-ऽस्तीत्यनेन शाब्दस्यैव बोधस्य निषेध इति न किंचिदेतत् ॥ यथाशब्दशक्तिस्वभा-वात् । थालः साहचर्यायं कर्तुं तु न युक्तम् । यथा हरिस्तथाहर इत्यादितो यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधेऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभात् तस्मात्साहचर्यविशि-ष्टस्यथालप्रत्ययार्थः येन प्रकारेणेति विग्रहवाक्ये तृतीयार्थो वैशिष्ट्यमिति दिक् ॥

अथ कर्तुरालयात्तार्थत्वेऽपि क्रियाविशेष्यको बोधो न शक्यते वक्तुम् । “प्रकृतिप्र-त्ययौ सहाय्यं भूत, इति न्यायविरोधात् । तथा च प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एवाङ्ग-सा स्वीकर्तव्य इति चेन्मेवम् । ‘प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं भूत’ इत्यस्य हि यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति, यः प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वाऽर्थो न कर्तुं शक्यते । अजा अश्वा छागी-त्यादौ स्त्रीत्वस्य प्राधान्यापत्तेरजादेस्तदनुपपत्तेश्च । किन्तु उरसर्गोऽयम् । विशेष्यत्वा-दिना बोधस्तु आख्यातार्थकत्तंप्रकारकबोधे विशेष्यतया धातुजन्यभावनोपस्थितिहेतु-रिति कार्यकारणभावमूलकव्युत्पत्त्यनुरोधात् ॥ अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्या-

न्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थं इति वचनं न कार्यम् । अर्थस्य अर्थावबोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् । व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः ॥ एतेन व्यापारस्य प्राधान्यानुरोधेन फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापार आख्यातार्थं इति मीमांसकोक्तमपि प्रत्युक्तम् ।

फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामस्य संयोगाश्रयत्वेन ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगाप-
 चेश्च । नच भावार्थकत्पुटा फलानुकूलव्यापारप्रतीतेन ग्रामो गमनवानित्यस्यापत्तिरिति
 वाच्यम् । भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वमिति
 स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेः ॥ नच पचतीत्यस्य पाकं करोतीति व्यापारसामान्यार्थकक-
 रोतिना विवरणदर्शनादाख्यातस्य व्यापारार्थकत्वमिति वाच्यम् । करोतिना धात्व-
 र्थस्यैव विवरणात् । कथमन्यथाऽऽख्यातरहितस्य पकवानित्यस्य पाकं कृतवानिति
 विवरणं किं कृतमिति व्यापारविशेषविषयकप्रश्नस्य पकमित्युत्तरं च सङ्गच्छेत ॥ किं
 च तिङ्शुभयसाधारण्येन भावनायाः प्रतीतेरुभयसाधारण्येन धातुरेव तद्वाचक इति
 युक्तम् ॥ किं च फलमात्रस्य वाच्यत्वे क्रियावाचिनां विघ्नोपमाणा धातुसंज्ञैव न स्यात् ।
 तथा च संज्ञानियन्धनाः प्रत्ययास्तेभ्यो न स्युः । नच तत्र क्रियाशब्देन फलमेव गृह्यत
 इति तद्वाचकत्वादेव धातुसंज्ञा सेत्स्यतीति वाच्यम् । एवं सति धात्वर्थत्वं क्रियात्वं
 क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं च धातुत्वमिति क्रियात्वग्रहे धातुत्वग्रहस्य
 धातुत्वग्रहे क्रियात्वग्रहस्य चापेक्षणेनान्योन्याश्रयापत्तेः । मम तु—

“थावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते”

इति ह्युक्तेः । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियात्वम्, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं
 च धातुत्वमिति लक्षणाभ्युपगमेन नान्योन्याश्रयस्य सम्भावनेत्यपरमनुकूलमित्यलं
 पल्लवितेनेति शिवम् ॥

इत्थं यथामति विभाव्य तिडर्थवाद-सारं विलिख्य विबुधाः समुपाहरामि ।

पश्यन्त्वमत्सरधिया सकलं भवन्तः खुद्दीबुधोऽहमिति साजलिरथं च ॥ १ ॥

इति शोपनामकश्रीसुद्धीशर्ममैथिलमनीपिकृतत्रिडर्थवादसारः ।

अथ भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

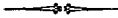

नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।	नाम-सम्बन्धसूचकं च	पृष्ठम् ।
शब्दकौस्तुभः	६, २३३।४२०	भाष्यम् (वेदान्ते)	१७६
वाच्यपदीयम्(१)	१०।१२।१४।१८।१९०। ३४८।४२४	वृत्तिकारास्तु	१८८
दर्शनान्तरीयरीतिः (मीमांसकरीतिः)	१७।१११	वार्तिकम्	२००।२४०।३४४।३४८
मीमांसकाः	१८।६७।६९।१११।२४१	नैयायिकवृद्धाः	१९९।२०१।४१७
शुद्धवैयाकरणभूषणम्	२५।९६	वेदः	२१६
नैयायिकादयः	२६।५१।५७।७२	वेदभाष्यम्	२१६
निश्कम्	३३	लिङ्गानुशासनम्	२१८
भाष्यम्	६५।८८।९३।९६।१९३।१९७	प्राचीनवैयाकरणाः	२३३
महापादः	७०।३७०।४०९	व्यपेक्षावादी	२४१।२५२
नैयायिकनव्याः	७२।९२	मीमांसकमन्याः	२५६
भादृरीतिः	७५।४०९	जैमिनीयाः	२७०
सूत्रम्	८०	कोशः	२३९
वार्तिककारः	९६।३४८	आहृत्यधिकरणवार्तिकम्	३३३
हेलाराजीयम्	९६	कैयटः	३३७।३३८।४१५
नवमे (मीमांसाध्याये)	१०१	महाभाष्यकारः	३८९
अभियुक्ताः	१०८	वर्णस्फोटवादी	३८९
केचित्	१०९	वैयाकरणाः	३८९।३९३
ध्रुवयः	११३।१२१	वेदान्तिकदेशी	४०९
स्त्रिणावली, उदयन.	१२४	वाचस्पतिः	४०९
मण्डनमिश्रः	१३६	कल्पतरुः	४१८
भगवान् व्यासः	१६८	परिमलः	४२२
उत्तरमीमांसाधिकरणे सूत्रकारः	१७४	भृगुवली	४२३
		आनन्दवली	४४२
		भट्टोजीदाक्षितः	४४२

इति भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

(१) अत्र सर्वत्र प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तानामपि ग्रन्थसम्बन्धकारवाचक्यदानां प्रथमविभक्त्या विपरिणामं श्रुत्वा निरुद्धैः श्रुत इति बोध्यम् ।

अथ वैयाकरण भूषणसारस्थकारिकाणाम-
कारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्	कारिकारम्भः ।	का०अं०	पृष्ठम्
अतएवगवित्याह	२७	२२८	घटेनेत्यादिदिपु नहि	६९	४००
अत्रार्धजरतीयंस्यात्	५०	३४५	चकारादिनिषेधोऽय	३३	२४७
अथादेशा वाचकादचंद्र	६४	३९८	जायन्ते तज्जन्यबोध	५२	३४७
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्गा	५२	४३५	तयान्यत्र निपातेऽपि	१३	३२५
अभावोवा तदर्थस्तु	४१	३०९	तथायस्यचभाषेन	१७	१८०
अभेदश्चात्र संसर्ग	५३	३५३	तस्मात्करोतिधातोः स्यात्	८	६७
अभेदेकत्वसङ्ख्याया	५६	३६३	घोतकाः प्रादयो येन	४२	३२३
अविग्रहागतादिस्था	१९	१०५	धात्वर्थे च क्रियात्वञ्च	११	८२
अव्ययकृत इत्युक्तेः	६०	३७५	नञ्समासे चापरस्य	४०	३०७
अपठ्यर्थबहुवीही	३४	२४९	नञ्समासे चापरस्यघोत्यम्	४६	३३२
असाधुरनुमानेन	३८	२९६	नामार्थयोरभेदोऽपि	६४	३९६
अस्त्यादावपि धर्म्येभे	१२	८३	निपातानां वाचकत्वम्	४७	३३५
आख्यातं तद्वितकृतोः	३५	२७१	निपातत्वं परेषां यत्	४८	३३८
आख्यातशब्देभागाभ्याम्	१४	८८	निर्वर्त्येच विकार्येच	७	६१
आधयोवधिरुद्देश्यः	२४	१४७	पञ्चकोशादिवद्	६९	४२२
इत्थं निष्कृष्यमाणम्	५४	४३९	पदार्थः सहशान्नेति	४४	३२८
इन्द्रियाणां स्वविषये	३७	२४५	पदेन वर्णां विद्यन्ते	६८	१११
उपेयप्रतिपत्त्यर्था	६९	४२२	पर्यवस्यच्छाब्दबोधः	३६	२७२
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तुं	४	४८	प्रदेय एववाशक्तिः	५४	३५४
एकं द्विकं त्रिकं चाय	२५	२०३	प्रयोगोपाधिमाधित्य	५१	३४७
औपाधिकोवाभेदोऽस्तु	७१	४३२	फणिभापितभाष्यान्धेः	१	७
कथं कर्तुरवाच्यत्वम्	६३	३९२	फलव्यापारयोर्धातुः	२	७
कल्पितानानुपाधित्वम्	७०	४२७	फलव्यापारयोस्तत्र	३	४७
किंकार्ये पचनीयं चेत्	९	७५	फलव्यापारयोरेक	१३	८६
किञ्चूत्पादनमेवातः	६	५९	बदूर्ना वृत्तिधर्माणां	३३	२४१
क्रौञ्चायांस्तदस्यास्ति	५५	३५६	भार्यास्तेऽपीत्यमेवाहुः	६७	१०९
कृत्तद्वितसमासेभ्यः	४९	३४४	भेदः संसर्ग उभयं	३१	२३७
कृत्वोऽर्थाः क्त्वानुमुन्			भेदभेदकसम्बन्धोपाधि	२१	११०
यस्युः	२०	१०८	भौतपूर्व्यात्सोऽपि	३०	२३७
कैत्रिद्वयस्य एवास्या	७२	४३५	यदिपक्षेऽपि जत्यर्थः	१८	१०४

कारिकारम्भः ।	का०अं०	शृष्टम्
रदाभ्यां वाक्यभेदेन	६९	३७१
लक्षणादधुनाचेत्त्वं	६७	४०१
लक्ष्यानुरोधत्सद्वह्यायाः	६७	३७०
वर्तमाने परोक्षेद्वयो *	२२	११८
वाक्याल्पदानामत्यन्तम्	६९	४११
वाक्यरूपोदोऽतिनिष्कपे	६१	३७७
विधये भेदकं तन्त्रम्	६८	३५२
व्यवस्थितेर्व्यवहृतेः	६२	३६२
व्यापारो भावनासैव	७	४९
शक्यत्व इव शक्त्ये	७१	४३२
शब्दोऽपि यद्विभेदेन	२६	२२४
शरैस्त्रैरिवोदीच्यान्	४६	३३०

कारिकारम्भः ।	का०अं०	शृष्टम्
सत्यंयत्तत्रसाजातिः	५३	४३८
समासे स्तुभिन्नीव	३२	२७९
समासस्तुचतुर्धेति	२९	२३४
सम्बोधनान्तं कृत्वोर्याः	१६	९३
सम्बन्धिसाब्दे सम्बन्धो	३९	३०६
स्वरद्वैध्याद्यपिद्वन्द्वे	७०	४२७
सर्वनामाव्ययादीनाम्	१०	८०
साध्यत्वेन क्रिया तत्र	१६	९१
मुपां मुपा तिङा नाम्ना	२८	२३१
हरैवेत्यादिदृष्ट्वा च	६६	४०१
हयोगृतेप्रेरणादीच	२३	१२९

इति यैयाकरणभूषणसारस्यकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
धनारस सिटी ।

वैयाकरणभूषणसारे प्रश्नाः ।

१९३८

- १ सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाऽधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १ ॥
तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्सुदितद्वयम् ।
साधुत्वमष्टकत्यास्य किययैवाऽवधार्यताम् ॥ २ ॥
इदं कारिकाद्वयं सारोक्तरीत्या सावतरणं व्याख्येयम् । ... १०
- २ निर्दुष्टं कर्मलक्षणं निरुच्य कर्मभेदाः कियन्तः कानि च तदुदाहरणानि कोऽस्ति च निर्वा-
त्यविकार्ययोर्भेद एतत् सर्वं समुपपादनीयम् । ... १०
- ३ क्रियायां परोक्षत्वं कोऽदृश प्रदर्शितं सारकृता कौ च तत्र चोद्यपरिहारी कृतौ तेनेति सर्वं
साधुपदर्शनीयम् । ... १०
- ४ वैयाकरणमते शक्तिस्वरूपं निरुच्य लक्षणाया अतिरिक्तवृत्तित्वं निराकरणीयम् । ... १०
- ५ देवतापर्यक्तद्वितप्रत्ययानां कियन्तोऽर्थाः प्रदर्शिताः सारकृद्धिः युक्तश्च कः तेषु इति
साधु प्रतिपादनीयम् । ... १०
- ६ (क) अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । कपिशलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्य-
योच्यते । (ख) अनेन व्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कश्चिद् व्यक्त्य एवा-
स्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् । ... १०
सूचना—एषु निजेच्छया पञ्चैव प्रदनाः समाधेयाः ।

१९३९

- १ 'पदय मृगो धावति' इत्यत्र वैयाकरणनैयायिकमतयोः पृथग् वाक्यार्थानुपवर्ण्यं मृगपदाद्
द्वितीयाधारणप्रकारं चोपपाद्य कतरद् युक्तमिति सिद्धान्तय ।
- २ 'एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वेन वाच्यता' इत्युक्त्या प्रवर्तना लिङ्ग्यं इति प्रतिपादितम् । तत्र
का नाम प्रवर्तना भूषणकारमते तस्मात्पु निरूपय ।
- ३ कर्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकारयोः ।
- ४ 'भेदः संसर्गं उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः' इत्यस्याशयं विशदीकृत्य व्यपेशावादिमतं निरा-
क्रियताम् ।
- ५ अष्टानां स्फोटानां नामानि निर्दिश्य तत्र सिद्धाम्बुपक्षः प्रदर्शनीयः ।
- ६ पदार्थः सदृशाऽवेति विभागेन कदाचन ।
निपातेवरसंकोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ १ ॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।
युक्तं वा ननु तद्युक्तं परेषा मतमेव नः ॥ २ ॥
इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।
सूचना—एषु पञ्चैव प्रदनाः समाधेयाः सर्वे च समाद्भाजः ।